ULUSLARARASI
"İPEK YOLU'NUN YÜKSELİŞİ VE
TÜRK DÜNYASI" BİLGİ ŞÖLENİ

YÜKSELEN İPEK YOLU

III. CİLT

İPEK YOLU'NDA KÜLTÜR VE SANAT

ANKARA 2016

YÜKSELEN İPEK YOLU
3. CİLT

İPEK YOLU'NDA KÜLTÜR VE SANAT

Editör
Fahri Atasoy

TÜRK YURDU Yayınları
ANKARA 2016

Türk Yurdu Yayınları
Yayın No: 107
Ankara - Ekim 2016

YÜKSELEN İPEK YOLU 3. Cilt
İpek Yolu'nda Kültür ve Sanat

ISBN
TK No: 978-605-9443-00-5
3. C: 978-605-9443-03-6

Dizgi
Sefa Tuğrul Atasoy

Kapak
Emrah Andiş

Düzeltme
Mahmut Çetin

Hazırlık
Aybike Dinç

Baskı
EPAMAT Matbaacılık
0 312 394 48 63

© Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi
Bütün Yayın Hakları Saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sezenler Cad. No: 4/12, Sıhhiye / ANKARA
Tel-Belgeç: 0 (312) 229 69 74
https://www.turkyurdu.com.tr
e - posta: turkyurdu@turkyurdu.com.tr

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN BAĞIMSIZLIKLARININ 25. YILI ANISINA

Bildiri Kitabı

Keçiören Belediyesinin Katkılarıyla Basılmıştır.

BİLGİ ŞÖLENİ HAKKINDA

Uluslararası "İpek Yolu'nun Yükselişi ve Türk Dünyası" Bilgi Şöleni, 3-4 Mart 2016 tarihlerinde Ankara'da Millî Kütüphane salonlarında gerçekleştirildi. Program **"Üç Gönülden İpek Yolu Fotoğraf Sergisi"** adıyla üç fotoğraf sanatçımızın eserlerinden oluşan sergisinin açılışı ile başladı. Çok yönlü olarak geliştirilen proje çok sayıda katılımcıyı ve birçok etkinliği kapsadı. Kayseri - Konya arası Orta Anadolu'daki kervansarayların bir gezi rotası içinde tanıtılması için **Kervansaray Yolu Rehber Kitabı** hazırlandı. Orta Anadolu kervansaraylarını merkeze alan **İpek Yolu'nun Hazineleri Kervansaraylar Filmi** çekildi. **Anadolu Kervansarayları ve Yolları Haritası** yapıldı. Bilgi Şöleninde sunulan bildiriler ile 3 ciltlik **Yükselen İpek Yolu** kitabı oluştu. Birinci Cilt **İpek Yolu'nda Ekonomi ve Turizm**, ikinci cilt **İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset**, üçüncü cilt **İpek Yolu'nda Kültür ve Sanat** adı ile yayımlandı. Bu eserlerin ortaya çıkmasında çok kişinin ve kuruluşun emeği geçti ve ortak bir çalışmanın ürünü olarak bu kitap elinize ulaştı.

ULUSLARARASI
"İPEK YOLU'NUN YÜKSELİŞİ VE TÜRK DÜNYASI"

BİLGİ ŞÖLENİ

BAŞKAN
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

PROJE YÖNETİCİSİ
Dr. Fahri ATASOY

YÜRÜTME KURULU
Dr. Erdal AKSOY
Dr. Bülent AKSOY
Dr. Alper ALP
Dr. İbrahim ATABEY
Dr. Turhan ÇETİN
Birol DOK
Erdoğan GÜMÜŞ

SEKRETERYA
Aybike DİNÇ
Ayşegül ÇELİK
Mustafa Çağrı ÇETİN

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Fatma AÇIK / Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AKSOY / Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK / Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halit ÇAL / Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Altan ÇETİN / Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU / Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Dokey TALEEV / El Farabi Üniversitesi
Prof. Dr. Madiar ELEYOV / El Farabi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR / Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU / Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Farda ESEDOV / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA / Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU / Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ / Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nakış KARAMAĞARALI / Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ / Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ / Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV / Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Öcal OĞUZ / Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN / Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK / Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Melek ÖZYETKİN / Yıldız Üniversitesi
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ / Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar SAĞLAM / Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK / Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf SARINAY / TOBB ETÜ
Doç. Dr. Abulfaz SÜLEYMANOV / Üsküdar Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ / Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL / Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL / Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ / Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa YILDIRAN / Akdeniz Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Takdim • Günümüzde Yeniden Yükselen İpek Yolu • **Fahri ATASOY** 11

İpek Yolu ve Türk Uygarlıkları • **Taleyev DOKEY • Syrym YESSENOV** 14

Somut Olmayan Kültürel Mirasın İpek Yolu 'ndaki İzleri • **Durmuş ARIK** 18

İpek Yolu Coğrafyası'nda Egemenlik Mücadelesinde
Sosyo - Kültürel Araç Olarak Din • **Ahmet Hikmet EROĞLU** 29

Turfan'dan Turan'a: Bir Mezardaki Buluntuların Tarihe Tanıklığı • **Mustafa AKSOY** 38

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İpek Yolu'nun İki Durağı
"Konya ve Kayseri" • **Ayşegül ÇELİK • Turhan ÇETİN** 47

Şair Erdem Bayazıt'ın Seyahatnamesi: İpek Yolu'ndan Afganistan'a • **Saliha CÖMERT** 57

İpek Yolu Sefaretnameleri: Bir Akkoyunlu El Yazmasında 1419-1421 Yıllarında
Çin'e Gönderilen Bir Timurlu Büyükelçiliğinin Tarihi • **Şahin MUSTAFAYEV** 67

İpek Yolu Kervansaraylarının Turizme Kazandırılmasında Alara Han Örneği • **Ali KILCI** 88

Merv ve Çevresindeki Kervan Yolları ve Kervansaraylar (Yol Üstü Kuruluşları) • **Osman ERAVŞAR** 101

Kumuk Kültürü'nün Gelişmesinde ve Dağıstan'daki Halkları Etkilemesinde
İpek Yolu'nun Önemi • **Aynur QEZENFERQIZI** 134

Türk Destanlarında Kervan Motifi • **Ağaverdi Halil** 139

İbn-İ Sina'dan Kars'a: İpek Yolu Boyunca Uzanan Türk Topraklarında Yabanda
Yetişen İlaç Bitkileri • **Ahmet Ali ASLAN** 146

İpek Yolu Üzerinde Türk ve Fars Etniklerine Ait İki Önemli
Yaratılış Destanı • **Behruz BEKBABAYİ • Zahra NAMI** 167

Kazakistan'da İpek Yolu Üzerinde Bulunan Bazı Oğuz Şehirleri-II • **Bekir DENİZ** 180

Sovyetler Birliği'nde Türk Halkları'na Uygulanan Dil Politikalarının Kurumsal Temelleri • **Çağrı ALAGÖZ** ... 207

Müsteqil Azerbaycan 'Da Orta Tehsil Müessiseleri • **Saida ZEYNALOVA** 224

Klasik Rus Kaynaklarında Büyük İpek Yolu • **Çulpan ZARİPOVA ÇETİN** 229

Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye'de İpek Yolu • **Ece SERRİCAN** 241

Türkistanlı Ceditçi Şair Abdullah Avlânî'nin Türk Halkları Arasında İstanbul Merkezli
Müşterek Türkçe Oluşturma Girişimi Ve Bunun Şiirlerine Yansıması • **Elmurod KHOLMATOV** 254

İpek Yolu'nda Bir Kültür Unsuru Olarak Ok ve Yay • **Erkan GÖKSU** 266

Ortak Türk Dünyası Müzikolojisine Doğru Bazı Söylemler • **Serdar ERKAN** 281

Geçmişten Günümüze İpek Yolu Çizgisinde Türk Arpları • **Feyzan GÖHER VURAL** 289

Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Askerî Müzik Çalgıları • **Timur VURAL** 300

Kültürel Bir Devamlılık: Lacivert Taşı Romanında Nesne-Mekân-İnsan • **Şamil YEŞİLYURT** 315

Şarkın Modern Gelini Şehribahar'da Yolculuk Arketipi • **Hilal AKÇA** 333

Kırım Tarihi'nde İpek Yolu'na Dayanan Miras • **Ranetta GAFAROVA** 355

Gezgin Gözüyle İpek Yolu ve İran • **Kadir TOSUN** 369

Harranlı Bilgin ve Düşünürlerin Tercüme ve Teliflerinin
İslâm Medeniyeti'neKatkıları • **Kazım SARIKAVAK** 388

Cıtadel Of The Medıeval Ancıent Settlement Of Aktobe (Balasagun)
On The Great Sılk Way • **Madyar YELEUOV** 391

İpek Yolu Bağlamında Tıva Sözlü Edebiyatı • **Margarita KUNGAA** 398

Dünden Bugüne Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Sinema • **Mustafa ÇETİN** 404

Colin Falconer'in "İpek Yolu" Romanı • **Mümtaz SARIÇİÇEK • Büşra BOZA** 414

Büyük İpek Yolu'nun Altay'daki Etkisi • **Nadejda TYDYKOVA** 430

Gözün İktidarı Döneminde İpek Yolu 'nun Arkeolojik ve Tarihi Değerlerinin
Fotoğraf Sanatı ile Tanıtılması • **Tuna AKÇAY** 433

Anadolu İpek Yolu'ndan Geçen İlk Belgesel Film: "Çimenler:
Bir Milletin Yaşam Mücadelesi-1925" • **Tunç BORAN** 440

Vatan Özlemiyle Geçen Bir Hayat Hikâyesi - Elmas Yıldırım • **Zhala BABASHOVA KASTRATİ** 452

Türkiye ve Azerbaycan Folklorşünaslığının Teşekkül Tarihinden • **Melahat R. BABAEVA** 460

İpek Yolu'nda Ortak İletişim ve Anlaşma Türkçesinin Oluşmasına Basın Yayının Katkısı • **İbrahim ATABEY** ... 468

Destekleyen Kuruluşlar 476

TAKDİM

Günümüzde Yeniden Yükselen İpek Yolu

İpek Yolu dendiği zaman hep tarihin görkemli sayfaları gelir aklımıza. Orta Çağ'da Doğu ile Batı arasındaki ticaretin merkezi ve adıdır İpek Yolu. Çin'de ipek kozasından elde edilen ipliğin dokunmasından elde edilen kumaşlar çok kıymetlidir. Roma'nın güçlü çağlarında gösteriş ve zevki seven dönemin seçkinleri bu kumaşları çok beğenirler. Zaten geçmişten beri devam eden Doğu ile Batı arasında savaşlar ve seferlerle süren ilişkiler ticaret ile düzenli hale gelir. İlk Çağlarda Eski Yunan şehir devletlerine karşı Pers akınları ve özellikle Büyük İskender'in Semerkant'a kadar uzanan seferi bu ilişkiye somut örneklerdir. Bu yol güzergâhı birçok kavmin ve farklı kültürün etkileşimini sağlamıştır. Toplumların birbirini tanımasına vesile olmuştur. Çiçeklerin döllenmesine benzer şekilde yeni kültür unsurlarının gelişmesinde rol oynamıştır. İnsanlık dediğimiz ortak medeniyetin zenginleşmesinde çok önemli bir kaynak olmuştur.

Türkler'in de önemli roller üstlendiği İpek Yolu güzergâhında, Asya ve Avrupa arasında bir yol değil yollar ağı vardır. Sadece Anadolu'ya girişi bile üç ayrı koldan uzanır ve Anadolu topraklarında da farklı hatlardan ilerler. Selçuklu Türklerinin ilerleyişini bu yol belirlemiş gibidir. Anadolu'da ilk Selçuklu Camisi kuzeydoğu sınırımızda Ani tarihi kentindedir. İran'ın Tebriz kentinden Doğubeyazıt üzerinden giren yol hattında Ahlat tesadüfen merkez olmuş değildir. Ahlatlı ustaların imzasını taşıyan Divriği Ulu Camii yol güzergahının ilerleme yönünü gösterir. Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya, Beyşehir, Bucak, Denizli hattındaki kervansaraylar

ve Selçuklu eserleri Anadolu ortasındaki bir uluslararası otoban gibidir. Konya'dan bir hattın Alanya ve Antalya'ya uzanması, bir başka hattın Akşehir üzerinden İstanbul'a doğru uzanması da tesadüf değildir. İznik bu yolun üzerindedir ve Selçuklu'nun ilk başkentidir. Ama Selçuklu'nun merkezi o günün şartları gereği zorunlu olarak Kayseri ve Konya odaklı kurulmuştur. Bu dönemde en önemli ticaret yolu ve dolayısıyla dünyanın ticareti Selçuklu Türkleri tarafından kontrol edilmektedir. Bu kontrol uzun süre Osmanlı Türkleri tarafından da sürdürülmüştür fakat sonradan ticaret yolu güzergâhları değişmiştir. Osmanlı'nın yıkılışını buna bağlayanlar vardır.

Dünya ticaret yollarının yeni coğrafi keşiflerle birlikte, İpek Yolu'ndan farklı güzergâhlara kayması dünyadaki yeni gelişmeleri beraberinde getirmiştir. İpek Yolu işlerliğini kaybetmiş ve uzun yıllar eskinin beş yıldızlı kervansarayları terk edilmişlik içinde kimsesiz ve sahipsiz kalmıştır. Anadolu buna bağlı olarak zenginliğini ve imar edilmişliğini kaybetmiştir. Ticaret yolu şehirlere ve ülkelere zenginlik katmakta iken artık bu zenginlikten mahrum kalınmıştır. Osmanlı zaten yeni fethettiği topraklar olarak Balkanlar'a yerleştiği için, devletin Anadolu'ya desteği de eksik olmuştur. Sadece sefer zamanlarında ve menzil sistemini desteklemek için yaptırılan hanlar o dönemin eserleri olarak karşımıza çıkar. Kayseri'de İncesu, Niğde'de Ulukışla Öküz Mehmet Paşa kervansarayları bunlara örnektir. Tarihi ticaret yolları ile ilgili gelişmeler bize öğrenilecek birçok konu için ipuçları verir. Bu bakımdan İpek Yolu, bu coğrafyada tarihten günümüze yaşananları anlamak için bir rehber gibidir. Ne kadar içine girersek o kadar çok öğrenecek konu olduğunu fark ederiz. Günümüzde tekrar gündeme gelmesi bununla ilgilidir.

Günümüzde İpek Yolu tekrar gündemdedir. UNESCO ile başlayan ilgi, Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) ile artmıştır. Her iki kurumun Büyük İpek Yolu bağlamında projeleri vardır. Soğuk Savaş sonrasında İpek Yolu Coğrafyası özellikle Batılılar tarafından keşfedilmeyi bekleyen topraklar olarak görülmüştür. Dünyanın kapalı ve gizemli topraklarında farklı bir hayat olduğu Marko Polo'dan beri düşünülmektedir. Haberleşmenin ve iletişimin sınır tanımaz hale geldiği küreselleşme sürecinde bu merakı gidermek daha kolaydır. Deve kervanları olmadan insanlar uzun yolları kat edebilmektedir. Üstelik ucuz işgücü sebebiyle dünyanın üretim merkezi haline gelen Uzak Doğu ile Batı arasında, yeniden kolay ulaşım yolları aranmaktadır. Havayolları, karayolları ve demiryolları deniz yoluna alternatif olmaya başlamıştır. Bu arayışlar devam etmektedir. Önce keşfetme ve gezme amacıyla başlayan ilgi şimdilerde ticaret alanına da kaymış durumdadır. Tarihi İpek Yolu artık yeniden canlanmaktadır. Çin, dünyanın en büyük ekonomisi olma yolundadır. Üretilen malların bütün dünyaya ulaştırılması son derece önem kazanmıştır. Bunun farkında olan Çin, İpek Yolu'na stratejik bir önem vermektedir. Dünyada adeta İpek Yolu eşittir Çin algısına yol açmıştır. Fakat yukarıda özetlediğimiz manzara içinde Türkler için de İpek Yolu son derece önem arz etmekte-

dir. Hem tarihi derinlik bakımından, hem de günümüzdeki potansiyel güç bakımından İpek Yolu'nun iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu iyi değerlendirme ancak bilimsel yöntemlerle objektif çalışmalarla yapılabilir. İpek Yolu'nu doğru analiz etmek ve öncelikle ülkemizin faydasına kullanabilmek için zihin yormak gerekir. Zihin yormak için de konuyla ilgili çok yönlü bilgilere ihtiyaç vardır. Elinizde tuttuğunuz kitap bunun için hazırlanmıştır.

İpek Yolu konusunda dünyada zengin bir yazılı ve görsel kaynak vardır. Türkiye'de ise son derece sınırlıdır. Ötüken Neşriyat tarafından kitabı basılan ilk sempozyum çalışmasından sonra en ciddi çalışma Türk Ocakları Genel Merkezi tarafından 2013 yılında yapılan "Uluslararası İpek Yolu'nda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Bilgi Şöleni"dir. Bu çalışmada sunulan bildiriler Türk Yurdu Yayınları içinde 2014 yılında "İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası" adıyla basıldı. İpek Yolu tarihi ve kültürlere etkisi için son derece önemli bir kaynak kitap oluştu. Bu alanda çalışmaların devam etmesi gerektiği için sempozyumların sürekli olması düşünüldü ve Türk Ocakları Genel Merkezi 2015 yılı için İpek Yolu konusu gündemine aldı. "Uluslararası İpek Yolu'nun Yükselişi ve Türk Dünyası Bilgi Şöleni" 3-4 Mart 2016 tarihinde Ankara'da Milli Kütüphane salonlarında gerçekleştirildi. İpek Yolu'nun yükselişi ve yeniden canlanması konusunu, alanında uzman bilim insanları turizm, ticaret, enerji, kaynaklar, ulaşım, etkileşim gibi temel başlıklar ile incelediler. Çok yönlü ve çok zengin bir bilgi birikimi ortaya çıktı. Biz de bu çalışmaları üç başlık altında gruplandırarak üç cilt halinde okuyucunun ilgisine sunuyoruz. Bilgi Şöleni'nin hazırlanmasında ve icra edilmesinde çok katkılar aldık. Bu kitabın elinize ulaşmasında ise teşekkürü özel olarak hak edenler oldu. Bildirilerin yazarlardan toplanmasını sabırla başaran Aybike Dinç, metinlerin satır satır okunarak düzeltmesini yapan Mahmut Çetin, kitabın dijital düzenlemesini yapan Sefa Tuğrul Atasoy ve kapak düzenlemesini yapan Emrah Andiş, basım aşamasında AREN firması yetkilileri Arif Demirbaş ve Engin Yalçınkaya ile sempozyum kitapları basım sponsoru Keçiören Belediyesi'ne ve Başkan Mustafa Ak'a en kalbi teşekkürlerimi sunmak isterim. Bu kitabın, öncelikle İpek Yolu ile ilgilenen bütün bilim adamlarına, bürokratlara ve siyasetçilere ufuk açıcı ve yol gösterici bir katkı sağlayacağına inancımız tamdır. Gayret bizden, tevfik Allah'tan, ilgi ve takdir okuyucudandır.

Dr. Fahri ATASOY

İPEK YOLU VE TÜRK UYGARLIKLARI

Taleyev DOKEY [*] - **Syrym YESSENOV** [**]

Eski Persler'in dini eseri Avesta'da M.Ö. 1. bin yılların ilk başında Orta Asya'da yaşamış, göçebe ve yarım göçebeli Turlar İran boyları ile savaşan büyük askeri-siyasi birlik olduğundan bahsediyor [1]. İlk Avesta'da ifade edilen bu terim, daha sonra yer adları olarak Turan oluşumuna yol açtı. Turan hakkında eski İran destanı "Şehname", Orta Çağ dini ve tarihi eserleri, Arapça, Farsça ve Orta Asya Tarihi ve coğrafi efsanelerinde belirtiyor [2, 8-9] .

Sasaniler'in kralı I. Şapur (242-272) zamanında Persler arasında Turan ve Turistan (Turların ülkesi) adları bereber kullanılmıştır. Bu ülkenin hükümdarı Saçan-San, yani "sakaların kralı" diye adlandırılmış [3]. 3-4. Yüzyıllar'daki eserlerde Turan isimleri ile Turgistan sürümleri de daha sık araya çıkmaya başlıyor. Daha sonra Eftolitter (V. Yüzyıl) ve Türkler (VI-VIII Yüzyıllar) Dönemi'nde Turstan - Türkistan, yani "Türklerin ülkesi" olarak adlandırılmaya başlıyor. Türkistan toprakları eski İranlılar'ın anlamına göre Amuderya, Siri Derya ve Tarık nehirleri üzerinde yer alan bir coğrafi bölgedir [4]. Tur ve Türk gibi halkların isimleri Turan ve Türkistan yerel isimler ile dengeleme gelenekleri özellikle İslam dini gelmeden önce ve İslamiyet çağında eski Farsça tarihi - coğrafik literatürlerde, daha sonra Orta Asya eserlerinde gerçekleşti [5]. Unutmayın eski İranlılar Turlar diye ilk başta Türkleri, daha sonra Türkçe konuşan Sakalar'ı ve Hunlar'ı kastetmişlerdir. VI-VII. Yüzyıllar'daki Turan'ın coğrafi alanı Türk İmparatorluğu'nun sınırları uyarıp, Amuderya nehrinin güneyindeki yerleri içerir [6]. Firdevsi'nin Şehname Destanı'ndaki Turan'ın kralı Afrasyab'a Kaşgarlı Mahmud Türk Kağanı Dev Er

Tongail'e demiştir. Ünlü bilim adamı, Türkoloji araştırmacısı İ.L. Kızılasov Dev Er Tonga Kağan'ın ismi hakkında dağlı Altay'da bulunan Eski Türk Yazıtları'nda adının geçtiğinden basetmiştir [7]. Bunlardan ortaya çıkan Turlar ve Türkler'in damar ve köklerinin bir ve kardeş oldukları görüşü mantıklı bir görüştür.

"Turan" ve "Türkistan" yer isimleri daha sonra "Türkistan" olarak yazılı kaynaklarda ilk kez VI-VII. Yüzyıllar'da bulunur. Türkistan ülke adı olarak Ermeni kaynaklarında, Orta Asya'daki bölge adı olarak Farsça eserlerde, Sasanili yayınlarla, ortaparsı ve Gürcüler'in Orta Çağ kaynak verilerinde görülür [8]. Bu bilgilerin hepsi VI – XII. Yüzyıllar'ı arasında tüm Orta Asya, güneyde Toharitan, Baktriya ve Hindistan'ın bir kısmını kapsayan Türk Hanlığı kavramını açıklar. V.V Bartold Sasanili İranlılar Türkistan, yani "Türklerin Halkı" diye Amuderya Nehri'nin kuzey tarafında Türkler yöneten toprakları adlandırmış diyor [9]. Bu verilerin analizlerine göre "Turan" ve "Türkistan" yer isimleri tek bir coğrafi alanı değil etnografik, hatta siyasi anlamı da vardır.

M.Ö. I. bin yıllardan itibaren Türkistan topraklarında yerleşen Saka, Uysun, Hanga, Karluk, Oğuz, Kıpçak gibi Türk boylarının birliği ve devlet kurumları yerleşik medeniyeti oluşturan büyük merkezler haline gelmiş kentler ve şehirler inşa etmişler ve onların gelişmesine destek olmuşlardır. Antik Yunan kaynaklarında Aral Gölü çevresinde yaşayan Massagetler'in de kent merkezlerinin olduğunu açıklar. Günümüzdeki arkeolojik çalışmalar sırasında açılmış, araştırılmış bulgular Şirikrabad, Babişmolla, Bolandı gibi şehirlerin olduğunu ortaya çıkarır [10]. Çin eski verilerinde Usunlar'ın başkentinin Şığu şehri olduğu, Sırderya kıyıları ve Karatau Dağları'nda yerleşen Hangalar'ın başkentinin Bitiyan, Türk İmparatorluğu'nun başkentinin Suyab, ana merkezinin ise Taraz olduğundan bahseder.

Tarihi eserlerde 6-7. Yüzyıllar'da büyük bir imparatorluk haline gelmiş Türk Halkları'nın doğuda Moğolistan batıda Pamir Dağları'na kadar yayıldığını ve yönettiğini yazar. Türk Kağanlığı'nın merkezi olan bölgeler şimdiki Kazakistan sınırındaki topraklardır. Bu nedenle, Kaganatı oluşturan, Kazak topraklarında yaşayan Türk Boyları'dır. VI. Yüzyıl'ın 60 yıllarında Kaganat siyasi ve ekonomik açılardan büyük bir devlet haline gelmiştir. Aynı zamanda İpek Yolu'nun büyük bir yönünün Orta Asya Türk Toprakları'ndan geçişi artmıştı. Bunun hakkında ünlü Kazakistan arkeoloğu K.M.Baipakov yazıyor: "VI-VII. Yüzyıllar'da Çin'den Batı'ya geçen İpek Yolu'nun eski yönü (Fergana üzerinden) en kısa ve uygun yol olmasına rağmen Yedisu ve Güney Kazakistan bölgesinden geçen yönü çabuk hızlanmaya başladı. Orta Asya'daki yolların yönünün değiştirilmesini ve bütün ticareti kontrol eden Türk Kağanları'nın merkezi Yedisu bölgesiydi. Ona karşın Fergana üzerinden geçen yollar VII. Yüzyıllar'da karşılıklı savaşlardan dolayı tehlike altındaydı. [11.36] Çin'den Batı'ya doğru geçen, büyük İpek Yolu'nu kontrol etmek isteyen Çin, Fars (İran/Fars), Hindistan ve Bizans devletleri arasında çatışmalar yaşandı.

Kervan yolları için Farslılar'la savaşan Bizans kralı, kendisine güvenli bir müttefik aramak amacıyla Türk Kağanlığı'na elçi göndermiştir. Bizans İmparatoru Yustinyan gönderdiği büyükelçisi Z. Kilikiysky Türk Kaganı ile Taraz şehrinde görüşmüştür. [12, 10-11] İpek Yolu'nun Türk Kağanlığı topraklarından geçen yönünün canlanması mantıklıdır. Buna ek olarak, uluslararası ticaret kervanları için bazı etkilerin olduğuna da inanıyoruz. İlk olarak, Türk Kağanları ticaret kervanlarının kendi toprakları üzerinden güvenli hareket etmesini ve uygun ticaret yapılmasını sağlamıştır. İkincisi, Türkler'in kervan malların satın alma fırsatları daha fazla oldu. 629 yılında Yedisu üzerinden Hindistan'a geçen Çinli mümin Syuan Syan: "Türk Kağanı yeşil ipek elbiseler, başına 3 metre uzunluğunda ipek türban bağlayan ve onu takip eden tarhanları parşadan elbiseler giymiş" - diye yazar. [13,262-263] Syuan Syan Türkler'in Suyab, Merki (Mınbulak), Taraz (Talas), İspidcap (Ak nehir havzasında) şehirleri hakkında rapor vermiş ve güzel tabiatları, tarım ve ticaretin gelişimi hakkında da bilgiler yazmıştır. Şehirlerde diğer ülkelerden gelen tüccarların ve farklı din temsilcilerinin serbestçe yaşadığını bildirir [14, 266-270]. Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesinde yer alan Türk şehirlerinde yapılan arkeolojik çalışmalarda ele geçirilen kazı buluntuları bunu doğrulamaktadır. Suyab, Taraz, Jamukat, Kostöbe, Koilık şehirlerinde Budist, Müslüman, Hristiyan, Zerdüşt dinlerine ait yapı buluntuları açılmıştır.

Bu gerçekler ve tartışmalar günümüzdeki dünyanın farklı yerlerine yayılan Türk Halkları'nın ataları olan ilk Türk Hanlığı'nın Doğu ve Batı arasında kültürel iletişim köprüsü olduğunu belirler. Türk Kağanlığı gelişen zamanlarda devletin iç politikasında demokratik ilişkiler ve farklı inançların barış içinde bir arada yaşanmasının fırsatını sağlamıştır. Tarım, göçebe ve hayvancılık işlerini beraber yöneten Türkler çok zengin bir hayat geçirmiştir. Bu zenginlik nedeniyle İpek Yolu üzerinde yer alan Kazakistan şehirlerine Sır (Sırderya nehri) ülkelerden gelen tüccarlar, inşaat ve sanat ustaları, kuyumcular ve çiftçileri değişik işlerde kullanmışlar. Bu nedenle, Eski ve Orta Çağ şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda Orta Asya Kültürü'ne ait inşaat ve sanat tarzları sık sık karşımıza çıkar. Yedisu bölgesindeki Suyab, Balasagun, Taraz, Kulan, Merki gibi alışveriş merkezlerinde Soğdular ticari faaliyetler yapmışlar ve şehrin binalarının yapımında Soğdular'ın inşaatçıları kullanılmıştır. Zenginliği sığırları ile sayan Türkler basit iş ve inşaat çalışmaları için kendilerini zorlamadan hakkını vererek usta çalıştırmayı doğru saymışlardır.

Uzun zamanlardan beri gelişen Türkistan, "Türk Halkları'nın" mirasçısı Kazakistan'ın mevcut politikası, manevi ve kültürel gelişimin pozisyonu, Türk Hanlığı'nın politik geleneğinin devamını amaçlar. Buna benzer şekildeki siyasi ve ekonomik durumlar Doğu ve Avrupa ülkeleri arasında da bilinir. Sovyet güç politikasının çöküşü ve 'demir perde'nin iptal edilmesi nedeniyle Doğu ve Avrupa arasında siyasi ve ekonomik lişkilerin yenilenmesi, Büyük İpek Yolu'nun yeniden canlanmasına yol açtı. 20. Yüzyıl'ın 90. yıllarında başlayan Çin ve Kazakistan

arasındaki ticari ilişkiler, günümüzde Orta Asya ve Rusya üzerinden Avrupa'ya kadar devam etmektedir. Bu ticaret ilişkileri altında ülkelerin arasındaki manevi ve maddi, kültürel iletişim yeni bir hız kazanmaktadır. Uzun zamanlardan beri gelişen İpek Yolu'nun iki kıta için de çok önemli olduğunu hergün hayat kanıtlıyor. Son yıllarda yapılmaya başlayan "Batı Avrupa-Batı Çin Yolu" uluslararası projesinin yukarıda söylediklerimizin temel bir argümanı olduğunu söyleyebiliriz.

* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Kazakistan, Almatı. Doç.Dr., arkeolog, E-post: doc19_59@mail.ru
** Pamukkale Üniversitesi, *Türkiye, Denizli*. Arkeoloji Dr. öğrencisi, E-post: syrymesenov@gmail.com

Kaynaklar

1. Avesta «Zakon protiv Devov» (Videvdat) SPb.: Izd-vo Politex. un-ta, 2008. – 301 s.; Şirinov T. Drevnebaktriyskoe carstvo. «Bolşoy Xorezm» (VII—VI vv. do n.e.) // Oçerki po istorii gosudarstvennosti Uzbekistana. Taşkent, 2001. S. 8—14.
2. Kamoleddin Ş.S. Drevnetyurkskaya toponimiya Sredney Azi / Otv.red. M. Isxakov. – Taşkent: «Şark», 2006. – 192 s.
3. Lukonin V.G. Kultura Sasanidskogo Irana. – M.,1969.C-55,147.
4. Milxeev M.N. Geografiçeskie imena. Toponimiçeskiy slovar. – M.,1961.S-85.
5. Kniga deyaniy Ardaşira sına Papaka / Perevod so srednepersidskogo. – M.,1978.S-83; Baevskiy S.I. Geografiçeskie nazvaniya v rannix persidskix tolkovıx slovaryax (XI-XÜ vv.) // SNV, vıp. 22. – M.,1980.S-88; Koşgarskiy, Maxmud. Turkiy suzlar devoni (Devonu-lugat it-turk)/Tarjimon va naşrga tayyorlovçi S.M. Mutallibov. 3 tomlik..t.1.-Taşkent,1977,163-bet; Maxmud ibn Vali. More tayn otnositelno doblestey blagorodnıx (Geografiya) / Vvedenie, perevod, primeçaniya, ukazateli B.A. Axmedova. – Taşkent, 1977.S-32.
6. Koroglı X.G. Vzaimosvyazi eposa narodov Sredney Aziy, Irana i Azerbaydjan. – M., 1983.S-89-92.
7. Kızılasov I.L. Novosti tyurkskoy runologiy. Vıp.1. Eniseyskie nadpisi na gore Yalbak-taş (Gornıy Altay). – M., 2003.S-42.
8. Kamoliddin Ş.S. Drevnetyurkskaya toponimiya Sredney Azii.-Taşkent, 2006. S-10-11.
9. Bartold V.V. Imtoriya kulturnoy jizni Turkestana // Soçineniya v 9 tomax. T.2. Çast 1.- M.,1963.S-181.
10. Baypakov K.M., Taymağambetov J.Q. Arxeologiya Kazaxstana. – Almatı, 2006. S-170-173.
11. Baypakov K.M. Velikiy Şelkovıy put (na territorii Kazaxstana). – Almatı: «Adamdar», 2007, 496 s.
12. Senigova T.N. Srednevekovıy Taraz. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 228 s.
13. Zuev U. A. Rannie Tyurki: oçerki istorii i ideologii. – Almatı: Dayk-Press, 2002. – 338 s., vkl. 12 s.
14. Bu da orda.

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN İPEK YOLU'NDAKİ İZLERİ

Prof. Dr. Durmuş ARIK *

Özet

Somut Olmayan Kültürel Miras, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, önceki kuşaklardan edinilmiş deneyimler bütünü olarak devraldıkları uygulamalardır. Somut Olmayan Kültürel Miras dendiğinde; sözlü gelenek ve anlatımlar, dil, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritueller, şölenler, festivaller, doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar, el sanatları akla gelir. Dil, müzik, şarkılar, danslar, gösteriler, tekerlemeler, öyküler, masallar, şiirler, gelenekler, inanışlar, ritüeller, temsiller, anlatılar, bilgi ve beceriler, bunlara ilişkin her türlü araç, gereç ve kültürel mekânlar somut olmayan kültürel mirasın içinde yer alır. UNESCO Genel Kurulunda 2003 yılında Soyut Olmayan Kültürel Miras'ın korunması ve yaşatılması sözleşmeye bağlanmıştır. İpek Yolu'nda somut olmayan kültürel mirasın ortak, benzer ve kısmen zaman içinde değişerek ve gelişerek yaşatıldığını gösteren sayısız örnek vardır. Bu mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlayacak yol, yöntem ve imkânların öne çıkarılması hemen her kültürün yaşatılması açısından oldukça önemlidir. Binlerce yılda üretilen ve kuşaktan kuşağa aktarılan Türk Kültürü'nün yaşatılması açısından da oldukça önemlidir. Çünkü bir toplum için somut kültürel mirası korumak ne kadar önemliyse somut olmayan kültürel mirası korumak da o kadar önemlidir. Bildiride, İpek Yolu'nda somut olmayan kültürel mirasın önemi vurgulanmakla birlikte bu mirasın örnekleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Somut Olmayan Kültürel Miras, Kültür, İnanışlar, Gelenekler, Ritüeller

Abstract

The Intangible Cultural Heritage are the practices and acquired experiences that communities, groups and in some cases individuals inhereted from previous generations. When called the Intangible Cultural Heritage; oral tradition and expressions, language, performance arts, social practices, rituals, festivals, the knowledge and practices about nature and universe, handicrafts comes to mind. Language, music, songs, dances, performances, rhymes, narratives, tales, poetry, traditions, beliefs, rituals, representations, stories, knowledge and skills and all of the equipment and cultural spaces which are related to these take part within the intangible cultural heritage. The protection and perpetuating of the intangible cultural heritage bounded by contract in UNESCO general assembly in 2003. There are countless examples which show that the intangible cultural heritage's common, similar and partially by changing and improving in time on the Silkroad. Putting forward the way, method and opportunities which contribute to protecting and passing this heritage down to next generations is quite important in terms of maintaining almost every culture. This is also quite important for perpetuating Turkish culture which produced during thousands of years and passed down to generations. Because how protecting tangible cultural heritage is very important, protecting intangible cultural heritage is also very important for a community. In the declaration, together with emphasizing the importance of intangible cultural heritage on Silkroad, the examples of this heritage are going to be discoursed.

Keywords: The İntangible Cultural Heritage, Cultur, Beliefs, Traditions, Rituals

Giriş

Tarih boyunca devletler, milletler ve toplumlar arasında hemen her konuda karşılıklı ilişkiler olagelmiştir. Bu ilişkiler arasında kültürlerarası ilişkileri de vurgulamak gerekir. Kültürler çok çeşitli yollarla bir bölgeden diğerine taşınabilmiştir. Bu yollardan biri de ticaret yollarıdır. Özellikle İpek Yolu kültürlerin, dinlerin, inanışların, ilmi eserlerin, hoşgörünün, örf adet ve geleneklerin, mitolojilerin, efsanelerin ve diğer pek çok unsurun taşınması ve kültürlerarası iletişim ve etkileşimin sağlanmasında da bir araç olmuştur denilebilir.

Genel olarak bir toplumun ya da bir milletin ürettiği maddi ve manevi değerlerin bütünü olarak tanımlanan "kültür" terimi, somut ve somut olmayan kültür olarak ayrılmaktadır. Somut ve somut olmayan kültürel varlıkların birbirleriyle etkileşim içinde oldukları ve aynı derecede önem taşıdıkları burada vurgulanmalıdır. İpek Yolu'nda Asya'dan Anadolu'ya, hatta Türk Kültürü'ne ev sahipliği yapan Kafkaslar'a ve Balkanlar'a kadar birçok Türk topluluğunda ortak ve benzer inançlar yaşatıldığı gibi (Eroğlu, 2006: 26 vd.), çok çeşitli ve zengin içerikte hem somut

kültürel mirasın hem de somut olmayan kültürel mirasın örnekleri sayılamayacak kadar çoktur.

Somut olmayan kültürel miras, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler, bunlara ilişkin araçlar, gereçler, kültürel mekanlar anlamına gelir. Kulaktan kulağa, nesilden nesle aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak sürekli biçimde yeniden yaratılır ve bu onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir. Böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur. Geçmişten günümüze somut kültür mirası ile birlikte sözlü anlatılardan, görsel sanatlara, toplumsal uygulama ve ritüellerden halk bilgisi, evren ve doğa ile ilgili uygulamalara, el sanatları geleneğine varıncaya kadar somut olmayan kültürel mirasın da edebi ürünlerde yaşatıldığı görülür. (Oğuz, 2008: 3; Üstten, 2014: 20-31)

Somut Olmayan Kültürel Miras terimi, "somut kültürel miras" çalışmalarının doğal bir sonucu olarak, kısa adı UNESCO olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu'nun "kültür varlıklarının korunması" için yürüttüğü programlar sırasında ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu 20 ülke tarafından 1946 yılında kurulan UNESCO 16 Kasım 1972 tarihinde toplanan Genel Kurulu'nda "Doğal ve Kültürel Dünya Mirasının Korunması Sözleşmesi'ni imzalamıştır. Türkiye'nin 1983 yılında taraf olduğu bu sözleşme, amaç ve ilkeleri bakımından tarihi yapıları, sit alanlarını ve doğal-kültürel çevreyi korumaya yönelik çalışmalar yürütmüş ve insanlığın binlerce yılda meydana getirdiği kültürel somut yapıları ve bu yapıların içinde yer aldığı doğal çevreyi korunması gereken kültürel miras olarak tanımlamıştır. (Oğuz, 2008: 1)

Dünya Kültürel Miras Listesinde Türkiye

Uluslararası önem taşıyan, bu nedenle korunmaya değer doğal oluşumlara, anıtlara ve sitlere "Dünya Mirası" statüsü tanınmıştır. Sözleşmeyi kabul eden üye devletlerin UNESCO'ya başvurusuyla başlayan ve Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) ve Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUCN) uzmanlarının başvuruları değerlendirmesi sonunda, aday varlıklar Dünya Miras Komitesi'nin kararıyla bu statüyü kazanmaktadır. 2015 yılı itibariyle dünya genelinde UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kayıtlı 1031 kültürel ve doğal varlık bulunmaktadır. Bunların 802'si kültürel, 197'si doğal, 32 tanesi ise karma kültürel ve doğal varlıktır. Her yıl gerçekleşen Dünya Miras Komitesi toplantıları ile bu sayı artmaktadır.

Bu sözleşmeye dayalı olarak oluşturulan "Dünya Kültürel Miras Listesi"ne aralarında Divriği Ulu Camii ve Daruşşifası (Sivas-1985), İstanbul'un Tarihi Alan-

ları (1985) Göreme, Hattuşa (Boğazköy) Hitit Başkenti (Çorum-1986), Nemrut Dağı (Adıyaman – Kahta 1987), Xanthos-Lettoon (Antalya-Muğla 1988), Safranbolu (Karabük 1994), Troya Antik Kenti (Çanakkale – 1998), Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi (Edirne 2011), Çatalhöyük Neolitik Kenti (Konya 2012), Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı (İzmir 2014), Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu (Bursa 2014), Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri (Diyarbakır - 2015), Efes (2015) kültürel olarak; Göreme Milli Parkı ve Kapadokya (Nevşehir – 1985) ile Pamukkale – Herapolis'in de (Denizli - 1988) bulunduğu hem kültürel hem de doğal miras olarak Türkiye'den 15 kültür varlığı listede bulunmaktadır. UNESCO Dünya Miras Merkezi'ne iletilen Geçici Liste'de ise aralarında Karain Mağarası (Antalya -1994), Ahlat Eski Yerleşimi ve Mezar Taşları (Bitlis – 2000), Alahan Manastırı (Mersin 2000), İshakpaşa Sarayı (Ağrı- 2000), Selçuklu Kervansarayları Denizli-Doğubeyazıt Güzergahı (2000), Sümela Manastırı (Trabzon 2000), Göbeklitepe Arkeolojik Alanı (Şanlıurfa 2011), Eshab-ı Kehf (Kahramanmaraş 2015), Mudurnu Tarihi Ahi Kenti (Bolu – 2015), Hacı Bektaş Veli Külliyesi'nin de (Nevşehir 2012) aralarında bulunduğu toplam 60 kültürel varlık yer almaktadır.

İpek Yolu'nda Türk Dünyası'nda Somut Olmayan Kültürel Miras

UNESCO, mimari ve doğal çevre gibi somut olan kültür ve doğa mirasının yanında çoğu dille nesilden nesle aktarılan, kuşaktan kuşağa usta çırak ilişkisiyle öğrenilen somut olmayan kültürel mirasın korunması için de uğraş vermektedir. Bu uğraşlar neticesinde 1989 yılında UNESCO Genel Konferansı'nda Popüler ve Geleneksel Kültürün Korunması Tavsiye Kararı'nı almıştır. Bu tavsiye kararından sonra somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesine yönelik hazırlık çalışmaları hızlanarak devam etmiş, 1990'lı yıllar boyunca UNESCO, 1972 sözleşmesinde olduğu gibi insanlığın korunması gereken somut olmayan kültürel mirasının bir listesini hazırlamak ve bunların korunmasına yönelik önlemler almak için çeşitli programlar ve projeler geliştirmeye çalışmıştır.

UNESCO'nun 17 Ekim 2003 tarihinde gerçekleştirdiği 32. Genel Konferansı'nda ise Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi imzalanmıştır. Türkiye, gerekli girişimlerde bulunarak 27 Mart 2006 tarihinde 45. ülke olarak sözleşmeye taraf olmuş ve o tarihten bugüne sözleşmeye güçlü destek vermeye çalışmıştır. UNESCO'nun gerçekleştirdiği programlardan biri de "İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Kültürel Miras Başyapıtları İlanı" olmuştur. Bu programla ilgili çalışmalar sonunda Türkiye'den ve diğer Türk Toplulukları'nın kültür mirasından pek çok somut olmayan kültür mirası başyapıtlar arasında yer almıştır. (Yılmaz, 2015: 11-58)

Türkiye'den ilan edilen başyapıtlar arasından Mevlevi Sema Törenleri (2008), Meddahlık Geleneği (2008), Aşıklık Geleneği (2009), Karagöz (2009), Nevruz

(2009) (Karma: Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Hindistan, İran ve Pakistan), Geleneksel Yaren Sohbetleri (2010), Alevi-Bektaşi Ritüeli Semah (2010), Kırkpınar Yağlı Güreşleri (2010), Tören Keşkeği Geleneği (2011), Mesir Macunu Festivali (2012), Türk Kahvesi Kültür ve Geleneği (2013), Ebru Sanatı (2014) UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi'ne alınmıştır.

UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi'ne diğer Türk Toplulukları'na ait kültür unsurları da alınmıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir: Adeta Azerbaycan Tarihi'nin simgesi haline gelmiş, ozanlar tarafından icra edilen doğaçlama tekniğinin büyük ölçüde hakim olduğu Azerbaycan Mugamı (2008), şiir, ozanlık, dans, vokal ve enstrümental müziğin bir arada kullanıldığı Azerbaycan Aşıklık Sanatı (2009), bazı Türk ve diğer topluluklar ile ortaklık arz eden Nevruz (2009), Azerbaycan'ın önde gelen geleneksel el sanatlarından birisi olan ve yerli halkın gelenek ve göreneklerini yansıtan Halı Dokuma Geleneği (2010), gerek imalatı gerekse icrası itibariyle Azerbaycan Halkı'nın kültürel kimliğinin oluşumunda önemli bir gelenek unsuru sayılan Tar Yapımı ve Ustalığı (2012), Azerbaycan'da en çok bilinen ve sevilen ulusal oyunlardan biri olan at üzerinde oynanan Çavgan (2013), İpek Yolu üstünde köklü bir geleneği olan günümüzde Şeki ve Basgal gibi yerleşim yerlerinde çok az insan tarafından sürdürülen Kelagayı (Geleneksel Kadın Başörtüsü) İpek Dokumacılığı (2014) (Paşayeva, 2008: 135-145), Azerbaycan'ın Lahiç kasabasında icra edilen Bakır Sanatı (2015) olmak üzere Azerbaycan'a ait toplam 8 somut olmayan kültürel miras listede yer almıştır.

Kazakistan'dan listeye giren somut olmayan kültürel miras örnekleri şunlardır: Uzun saplı ve iki telli, mızrapla çalınan ve Dombra olarak bilinen enstrüman eşliğinde tek başına söylenen Kazak Geleneksel Dombra Ezgi Sanatı (2014), Geleneksel Kırgız ve Kazak Yurt Yapma Bilgi ve Becerisi (2014), Kırgızlar'ın geleneksel müzik aleti komuz ile, Kazaklar'ın ise Dombra ile akın adı verilen iki söz ustasının karşılıklı atışması şeklinde gerçekleşen Aytış / Doğaçlama Sanatı (Kazakistan ve Kırgızistan 2015).

Kırgızistan'dan listeye giren somut olmayan kültürel miras örnekleri ise şunlardır: Kırgız Destan Okuyucuları ve Akın Sanatı (2008), Nevruz (Azerbaycan, Türkiye, Özbekistan, Pakistan, İran ve Hindistan ile birlikte 2009), Ala-Kıyız ve Şırdak, Geleneksel Kırgız Keçe Halı Sanatı (2012), üç kabileye ayrılmış olan Kırgızlar'ın bir ulus olarak birleşmesini tasvir eden Üçlü Destan Geleneği: Manas, Semetey ve Seytek (2013), Geleneksel Kırgız ve Kazak Yurt Yapma Bilgi ve Becerisi (2014), Kırgızlar'ın geleneksel müzik aleti komuz ile Kazaklar'ın ise Dombra ile akın adı verilen iki söz ustasının karşılıklı atışması şeklinde gerçekleşen Aytış / Doğaçlama Sanatı (Kazakistan ve Kırgızistan 2015).

Türkmenistan'dan somut olmayan kültürel miras listesine alınan kültür unsuru Köroğlu Destan Sanatı (2015)'dır. Bilindiği gibi Köroğlu Destanı'nın Türk

Dünyası'nda ve komşu halklarda çeşitli anlatımları mevcuttur. Bunlardan biri de zengin içeriğiyle Türkmen varyantıdır. Bu destan geleneğinde Köroğlu ve onun Kırk Atlı Yiğidi'nin kahramanlıkları anlatılmaktadır.

Özbekistan ve Tacikistan'dan ortak kültürel miras olarak listeye alınan somut olmayan kültürel miras ise Maveraünnehir olarak bilinen coğrafyada on asırdan fazla bir geçmişi olan klasik müzik geleneğini belirten, günümüzde Tacikistan'da ve Özbekistan'da çok az sayıda icracısı bulunan "Altı Makam" anlamına gelen "Şaşmakam"dır (2008). Ayrıca Özbekistan'da listeye alınan somut olmayan kültürel miras örnekleri arasında şunlar yer almaktadır: İpek Yolu'nun önemini yitirmesi ve Orta Asya'daki politik değişikliklerle birlikte oldukça izole olan Boysun Bölgesi Kültür Sahası (2008). Bu bölgenin izole olması Şamani gelenek, Zerdüştilik, Budizm ve İslam inançlarının da dahil olduğu çeşitli inanç sistemlerinin izlerini gösteren eski geleneklerin korunmasını sağlamıştır. Bu geleneklerden bazıları; Bahar Bayramı Nevruz, yiyecek sunumları ile birlikte gerçekleştirilen ekim ritüeli. Bu bölgede ayrıca ailevi gelenekler de sürdürülmektedir: Doğum sonrası "Çocuğun Kırkı" ya da "Kırkıncı Gün", ateş ve küllerle kötü ruhların kovulması; güreş ve at yarışları gibi çeşitli oyunların eşlik ettiği erkek çocukların sünnet edilmesi. Evlilik ve cenaze törenlerinde hala eski geleneklerin gerçekleştirilmesi ve hastaların iyileştirilmesinde şamani ritüellere başvurulması. Bunların yanında geleneksel bayramlar, kutlamalar, destan anlatma geleneği ve danslar hala somut olmayan kültürel miras olarak yaşatılmaktadır. Bundan başka Nevruz (2009) diğer Türk Toplulukları ile birlikte somut olmayan kültürel miras listesine girmiştir. Bir başka miras *"Katta Aşula"*dır (2009). *Katta Aşula*'nın tam olarak kelime anlamı "Uzun Nağmeli Şarkı" demektir. Bu Özbekistan'da Tacik, Uygur ve Türkler'e de ev sahipliği yapan Fergana Vadisi'nde, hatta Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'ın bazı bölgelerinde çeşitli etnik unsurların kimliğinin bir parçasını oluşturan geleneksel şarkı türüdür. Özgün bir tür olarak *Katta Aşula* edebiyat, şarkı söyleme, enstrümental müzik, doğu şiir sanatı ve kutsal ritülleri bünyesinde birleştirmiş bir kültür unsurudur. Bundan başka Özbekler'de iki veya daha fazla kişinin karşılıklı olarak atışmasına dayalı bir söz oyunu olan "Askiya" (2014) (Baydemir, 2011: 763-777) da UNESCO'nun somut olmayan kültür mirası listesinde yerini almıştır.

Rusya Federasyonu'nda somut olmayan kültürel miras listesine alınan örnek, Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türk Toplulukları'ndan Yakutlar'a ait Yakut Kahramanlık Destanı *Olonho* (2008) olmuştur.

İpek Yolu'nda Türk Toplulukları'na ait UNESCO tarafından kabul edilen somut olmayan kültürel miras listesi incelendiğinde bunlardan bazılarının; Özbekistan'ın *Şaşmakamı* ve *Katta Aşula*'sı, Azerbaycan'ın *Mugam*'ı ve bir müzik aleti olan Tar yapımı ve ustalığı, Kazaklar'ın *Dombra Ezgi Sanatı*'nın müzik kültürü ile ilgili olduğu görülür. Türkiye'den *Aşıklık Geleneği*, Azerbaycan *Aşıklık Sanatı*, Özbekistan'dan *Askiya*, Kırgızistan ve Kazkistan'ın *Aytış/Doğaçlama* adını verdik-

leri gelenek müzik kültürünün bir parçası olmakla birlikte geleneklerin ve değerlerin geleceğe taşınmasında birçok yönüyle ortak köklere ve özelliklere sahiptir. Bunlardan başka sanat ve zanaatla ilgili somut olmayan kültürel miras arasında Türkiye'den Meddahlık Geleneği, Karagöz, Ebru Sanatı, Türkmenlerin Köroğlu Destan Sanatı, Azerbaycan'ın Halı Dokuma Geleneği, Azerbaycan'da geleneksel kadın başörtüsü olarak anılan Kelagası adı verilen ipek dokumacılığı ve Bakır Sanatı, Kırgız Destan Okuyucuları ve Akın Sanatı, Ala-Kıyız ve Şırdak Geleneksel Kırgız Keçe Halı Sanatı, Üçlü Destan Geleneği: Manas, Semetey ve Seytek, Yakut Kahramanlık Destanı *Olonho* benzer yetenek ve gelenekleri gösteren örneklerdir. Mevlevi Sema Törenleri ile Alevi-Bektaşi Ritüeli Semah Türkiye'de inanç ve sanatın birleştiği bir kültürel mirastır. Efsaneye göre Türkler'in 1361 yılında Trakya'ya geçişi ile başlayan Kırkpınar Yağlı Güreşleri ile Azerbaycan'da at üzerinde oynanan Çavgan spor alanındaki kültürel mirasımızdır. Geleneksel Kırgız-Kazak Yurt Yapma Bilgi ve Becerisi de aslında diğer Türk Toplulukları'nın da paylaştığı ortak bir bilgi ve beceri mirasıdır. Yurt yapımı konar-göçer yaşam biçiminin en önemli temellerinden biri olması açısından önemli bir kültür miras örneğidir. Genelde aile işlerinin her birine katkıda bulunan Kırgız ve Kazak kadının bu "yurt"u kendi başına iki saatte kurabileceği söylenir. (Erdem, 2000: 245) Türkiye'den Tören Keşkek Geleneği, Mesir Macunu Festivali ile Türk Kahvesi Kültür ve Geleneği hem mutfak kültürünü hem de gelenek ve görenekleri canlı tutan bir zenginliktir. Geleneksel Yaren Sohbetleri ise başta İç Anadolu Bölgesi olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde köklü değerlerin gelecek kuşaklara geleneksel yöntemlerle nasıl aktarıla geldiğinin güzel bir göstergesidir. Özbekistan'ın Baysun Bölgesi ise çevreden izole olarak inanç, kültür, gelenek ve sanatın hala diri tutulduğu, yaşayan örneklerin varlığını sürdürdüğü bütünüyle somut olmayan kültürel mirasın hemen her türüne rastlanabilecek bir kültür mirasıdır. Son olarak UNESCO'nun karma ve ortak kültür mirası olarak seçtiği Nevruz, İpek Yolu'nda Somut Olmayan Kültürel Mirasın en önemli örneklerinden biridir. (Oğuz, 2005: 5-8) Nevruz yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, İran, Pakistan ve Hindistan'la birlikte ortak somut olmayan kültür mirası olarak kabul edilmiştir. (Bkz. Çay, 1999: 89 vd.; Erdem, 2000: 239-247)

Somut olmayan kültürel miras yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Her geçen gün bir başka kültür örneği gündeme gelmekte, korunması için girişimler başlatılmaktadır. (Bkz. Yılmaz, 2015: 63-144)

İpek Yolu'nda UNESCO'ya aday Türk Dünyası somut olmayan kültürel mirası da oldukça zengindir. Bu bağlamda yapılan envanter çalışmaları sonucunda Azerbaycan'dan Tapmacalar-Bilmeceler: Sözlü Gelenek ve Anlatımlar, Balaban: Gösteri Sanatları, Şebeke ve Lahiç Bölgesi: El Sanatları Geleneği, Taş İşleme Sanatı, Dolma, Lavaş ve Şekerburga ve Şorgoğalı: Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar; Kazakistan'dan Şeşendik Sözder: Sözlü Gelenekler ve Anlatım-

lar, Kız Kuu: Gösteri Sanatları, Konak Kade: Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler, Kimeşek: El Sanatları Geleneği; Kırgızistan'dan Akıynek-Aytışuu: Gösteri Sanatları, Kırkın Çıgaruu: Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler, Kalpak: El Sanatları Geleneği; Özbekistan'dan All-Ninni: Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar, Yar-Yar: Gösteri Sanatları, Beşik: El Sanatları Geleneği, Sumalak: Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar; Türkmenistan'dan Bağşılık Geleneği: Gösteri Sanatları, Bedev Bayramı-Akhal Teke Atları: Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler, Şaysep-Türkmen Gelin Takısı: El Sanatları Geleneği, Semeni: Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar; Türkiye'den ise Kemençe: Gösteri Sanatı, On İki Hayvanlı Türk Takvimi: Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar, Akıtma Süslemeli Kınık (Bilecik): El Sanatları Geleneği, Çiğdem Pilavı: Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler UNESCO'ya aday somut olmayan kültürel mirastır. Diğer Türk Toplulukları'nın somut olmayan kültürel mirasından UNESCO'ya aday gösterilenler arasında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden Mani, Zeytin Yaprağı ile Tütünme, Sele-Sesta Yapımı, Hellim Peyniri, Rusya Federasyonu'nda yaşamakta olan Türk Toplulukları'ndan Altaylar'dan Tabışkan Oyun, El Oyun Bayramı, Hakaslar'dan Tun Bayramı ve Pogo, Saha-Yakutlar'dan Isıah Bayramı ile Çoron, Tıva'lardan Hüreş ve Şagaa Bayramı, İdil-Ural bölgesinde Tatarlar'dan Kubız, Sabantoy ve Dericilik, Başkurtlar'dan Ural-Batır Destanı, Kuray ve Sabantoy Bayramı bulunmaktadır. (Yılmaz, 2014: 63-143)

Türkiye'de somut olmayan kültürel mirasla ilgili yapılan birkaç saha çalışmasından hareketle somut olmayan kültürel mirasın çok zengin bir içeriğe ve çeşitliliğe sahip olduğu görülür.

M. Öcal Oğuz'un editörlüğünde Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca yayınlanmış olan "Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Mirası" adlı eserin (Oğuz, 2008) içeriğinde yer verilen konular Türkiye'nin genel olarak Somut Olmayan Kültürel Miras zenginliğini ve çeşitliliğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. İçerikte Sözlü Anlatımlar ve Gelenekler başlığıyla Ninni, Deyim, Alkış, Kargış, Bilmece, Efsane, Fıkra, Halk Hikayeleri, Masal, Aşık Sanatı ve Ağıt; Gösteri Sanatları başlığıyla Gölge Oyunu, Kukla, Meddah, Köy Seyirlik Oyunları, Sema, Semah, Halk Çalgıları, Halk Sporları, Çocuk Oyunları; Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler başlığıyla Doğum, Sünnet, Kız İsteme, Nişan, Kına, Düğün, Çeyiz, Asker Uğurlama, Ölümle İlgili Pratikler ve İnanışlar, Saya Gezme, Çiğdem Günü, Hıdrellez, Mesir Macun Şenlikleri, Mayıs Yedisi; Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar başlığıyla Halk Hekimliği, Halk Baytarlığı, Halk İnançları, Halk Takvimi ve Halk Meteorolojisi, Halkın Ölçü ve Tartı Araç-Gereçleri, Halk Ekonomisi, Kahve ve Kahvehaneler, Çay, Mutfak, Süt ve Süt Ürünleri, Hamur İşleri, Yaprak Sarması, Madımak, Mantı, Aşure, Çamaşır, Hamam; El Sanatları Geleneği başlığıyla Dokumacılık, Ahşap Oymacılığı, Bastonculuk, Kaşıkçılık, Sepetçilik, Süpürgecilik, Yorgancılık, Çömlekçilik, Telkari, Demircilik, Nalbantlık,

Bakırcılık ve Kalaycılık, Ayakkabıcılık, Halk Mimarisi, Aydınlatma gibi çok çeşitli başlıklarla bu zengin kültürel miras örnekleri incelenmiştir.

Türkiye'nin başkenti Ankara'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası ile ilgili de bir çalışma yapılmıştır. (Oğuz, 2012) Bu çalışmada ise genelden yerele daha otantik ve özgün birçok Somut Olmayan Kültürel Miras'ın zengin örnekleri tespit edilmiştir. Eserde Sözlü Gelenekler ve Anlatımlar başlığıyla Ninni, Bilmece, Halk Hikayeleri, Tahir ile Zühre, Masal, Yedi Kardeş, Kaz Paşa, Kara Keçi, Yoksul Kız, Kız Ali, Pamucak Elli Fatma, Mani, Şınlama Manisi, Türkü, Ayaş Türküsü, Kına Türküsü, Çek Deveci Develeri, Kaynana Türküleri; Gösteri Sanatları başlığıyla Köy Seyirlik Oyunları, Tura Oyunu, Cepheli Külah Oyunu, Sin Sin Oyunu, Köse Oyunu, Mendilli Simit Oyunu, Karacaoğlan Seni Kim Dövdü Oyunu, Deve Oyunu, Arap Oyunu, Yüzük Oyunu, Yumurta Oyunu, Ayı Oyunu, Arı Oyunu, Elma Oyunu, Topuk Oyunu, Köy Odası, Çocuk Oyunları, Gıynız Oyunu, Kırdı Bastı Oyunu, Sütlü Kemik Oyunu, Uçan Halka Oyunu, Basmık Oyunu, Kav, Güzel, Peynir Oyunu, Depme Tura, Ebe Koşturmaca, Tahta Basmaca, Beş Atış Oyunu, Çöp Çekmece, İlik Oyunu, Kanatlı Ceviz, Gacırdaklı Salıncak, Naldırnaç, Holi Oyunu, Met Oyunu, Dombik Oyunu, Kale Benim, Eşgördüm, Zıldırzımba; Toplumsal Uygulamalar başlığıyla Geçiş Rirüelleri, Doğum, Çocuk Sahibi Olma, Doğumdan Korkan Kadın, Doğum Yapan Kadın, Kolay Doğum, Sütü Olmayan Kadın, Cinsiyet Tahmin Etme, Tuzlama, Göbek Bağı, Kundaklama ve Toprak Bağlama, Başı Yarım Oldu Hocalık Oldu, Kırk Basması, Umma Olmak, Ad Koyma, Çocuk Emzirme, Kırklama, Lohusa Şerbeti, Albasması, Tırnak Kesme, Konuşamayan Çocuk, Dilinin Altında Dil Bağı Var, Ahraz Oldu, Geç Yürüyen Çocuk, Köstek Kesme, Diş Buğdayı, Küt Olma, Sünnet, Düğün Gelenekleri, Evlenme İsteğini Bildirme, Kız İsteme, Düğüne Davet Etme/Okuma, Başlık Parası, Nişan, Çeyiz Asma, Kına Gecesi, Gelin Türküsü, Düğün, Gelinlik, Güvey Donatması, Düğün Yemekleri, Nikah, Kakül Kesme, Bohça, Başlık Bozmak, Sandık Parası/Kapı Parası, Kapı Dayaklatmak, Düğün Eğlencesi, Gelin Damat Evine Gelirken Yapılan Uygulamalar, Düğünlerde Oynanan Oyunlar, Gerdek, Bacadan Sepet Sarkıtma, Duvak Açma, Asker Uğurlama, Ölüm Adetleri, Baybaylama, Kutlamalar, Hıdırellez, Çiğdem Şenliği, Yağmur Duası, Gözleme Festivali, Koç Katımı, Saya Gezme, Ramazan Bayramı ve Kurban Bayramı, Kandil; Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar başlığıyla Halk Hekimliği, Yara Tedavisi, Soğuk Algınlığı, El Ayak Kaşıntısı, Yanık, Kırık-Çıkık, Romatizma, Baş Ağrısı, Zatürre, Diş Ağrısı, Sarılık, Ocak, Kurum Ocağı, Bulgur Püskürtmesi, Yeşil Pabuç Ocağı, Kösnü (Köstebek) Boğan Ocağı, Gelincik Ocağı, Halk Baytarlığı, Kırık-Çıkık, Kısırlaştırma, Nazar, Keçebaş, İğde Nazarlık, Üzerlik, Kurşun Dökme, Kurt Ağzı Bağlama, Nazara Karşı Yapılan Diğer Uygulamalar, Diğer Halk İnançları, Türbeler-Efsaneler, Abalı Baba Türbesi, Hasan Basri Türbesi, Dut Dede Türbesi, Alişoğlu Türbesi, Oruç Baba Türbesi, Gelin Kayası Efsanesi, Osmansin Türbesi, Seyit Cemal Türbesi ve Efsa-

nesi, Halk Mutfağı, Höşmerim, Cimcik Hamuru, Lades, Tirit, Zekeriya Sofrası, Hac Yemeği, Bayram Sofrası, Ekmek Yapımı; El Sanatları başlığıyla Bindallı İşlemeciliği, Kilimcilik, Ahşap Oymacılığı, Alem Yapımı, Elek Yapımı, Telkari, Fıçıcılık, Kalaycılık, Balıkçılık, Gündelik Hayat.

Yalnızca Türkiye'nin ya da Türkiye'de bir bölgenin Somut Olmayan Kültürel Mirası örnekleri incelendiğinde bile çok zengin bir içerik ve çeşitlilik görülmektedir. Bu zengin çeşitlilik ve içerik İpek Yolu'nda da gözlenmekte ve tespit edilmekte, korunması için çeşitli yöntem ve çabalar üretilmektedir. (Basat, 2013: 61-71) Bu çabalara, kültür turizminin itici bir güç olduğundan hareketle hem somut varlıklara dayalı kültür turizminin hem de somut olmayan kültürel mirasın İpek Yolu'nda seyahat hareketliliğini canlandıracağı ve kültürel ilişkileri geliştireceği vurgulanmalı, (Gülcan, 2010: 99-120) milli kimlikle buluşmada bu zengin mirastan yararlanılmalıdır.

Sonuç

Kültürel mirasa bütüncül bir bakışla yaklaşmak oldukça önemlidir. Kültürel mirasın her türünün –Somut ya da Somut Olmayan Kültürel Miras- korunması, yaşatılması, gelecek kuşaklara aktarılması, canlandırılması ve yeniden üretilmesi önemli bir görev ve tarihsel bir sorumluluktur. Çünkü hayata renk ve zenginlik katan kültürel mirasın her biri Türk Milleti'nin geçmişi ile bir bağ kurmakta, kimliğini ve değerlerini geleceğe taşıyacak bir köprü oluşturmaktadır. Bu köprü İpek Yolu'nda yaşatılan kültürel miras arasında da kurulmaktadır. Ayrıca bu miras öncelikle bu mirası yaratan ve koruyan toplumun sonra da bütün insanlığın ortak belleği olarak görülmektedir. Bu ortak bellek, paylaşılan bir deneyim olarak tarihsel süreklilik içinde ortaya çıkmıştır ve bu birikime insanlığın gelecekte de gereksinimi olacaktır.

Türkiye hem birçok medeniyetin hem de Türk-İslam Medeniyeti'nin çok çeşitli kültürel mirasına ev sahipliği yapmaktadır. Tarihi İpek Yolu'nda çeşitli Türk Toplulukları'nda da kültürel miras zenginliği ve çeşitliliği geçmişten bugüne yaşatılmaktadır. İpek Yolu'nda yaşatılan somut olmayan kültürel mirasın sanat ve zanaat ile ilgili olanları bulunduğu gibi destan gelenekleri, Hıdırellez, Nevruz örneğinde olduğu gibi din ya da inançla şekillenmiş, ortak örf, adet, gelenek ve inanışları taşıyanları da vardır. İpek Yolu'nda çeşitli Türk Toplulukları'nda sözlü kültür ürünleri, ninnilerden, masal ve efsanelere, aşıklık ve destan geleneğinden, meddahlık, gölge oyunu, köy seyirlik oyunları, Karagöz, Yaren Sohbetleri, Sema ve Semah ritüellerine, doğum, evlilik ve ölümle ilgili inanış ve uygulamalara, Hıdrellezden Nevruza, halk hekimliğinden, halk inançlarına, mutfak kültüründen el sanatlarına çeşitli kültür ürünleri hala canlılığını sürdürmekte, bu kültürel zenginlik geçmişten günümüze ve geleceğe taşınmaktadır.

Somut olmayan kültürel miras İpek Yolu'nda Türk Toplulukları'nı birbirine bağlayan önemli unsurlar arasında yer almakta, kültürün ortak paydasını oluşturmaktadır. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk-İslam Kültürü'nün köklü tarihinde ortaya çıkan bütün kültürel unsurlar Anadolu'dan Balkanlar'a; Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan'dan Altaylar'a, Hakaslar'a, Yakutlar'a bütün Türk Toplulukları arasında önemli fonksiyonlar icra etmekte; ortak duygu, düşünce ve toplumu geleceğe taşıyacak dini, ahlaki ve sosyal değerleri nesilden nesle aktarmaktadır.

Milli ve dini kimliğin buluşmasında ve yaşatılmasında kültürün rolü büyüktür. Bilginin ve küreselleşmenin hız kesmeden sürdüğü günümüz şartlarında belirtilen coğrafyayı birbirine yakınlaştırmada kültürün her türü yanında somut olmayan kültürel mirastan da yararlanılmalıdır. Paylaşıldığı topluluklar arasında güçlü bir bağ kuran bu miras unsurlarının bazıları her geçen gün biraz daha yok olma tehlikesiyle yüz yüze gelmektedir. UNESCO 2005 yılında aldığı kararla "Ulusal Düzeyde Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması"nı sözleşme kararına almıştır. Bütün taraf devletler, sözleşmeye bağlı kalarak UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras listesinde yerini alan değerlerinin korunmasını ve yaşatılmasını güvence altına almak için gerekli önlemlere başvurmaya ve girişimlerde bulunmaya çalışmaktadır. UNESCO gibi uluslararası bir kuruluşun bu yöndeki girişimlerini destekleyecek adımlar atılmasında hem devletin ilgili kurumlarına, hem de halktan akademisyenine Türk Dünyası'nda toplumun bütün kesimlerine önemli görevler düşmektedir. Özellikle somut olmayan kültürün, bağlamında yaşatılabilmesi için Yaşayan Müze örneklerinin çoğaltılması gerekmektedir.

---

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Kaynakça

Basat, Ezgi Metin (2013), "Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Birlikte Koruyabilmek", *Milli Folklor*, Yıl: 25, Sayı: 100, ss. 61-71.

Baydemir, Hüseyin (2011), "Özbekistan'da Geleneksel Tiyatronun Bir Şubesi: Maskarabazlık ve Kızıkçılık", *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter, ss. 763-777.

Çay, Abdulhaluk (1999), *Nevruz Türk Ergenekon Bayramı*, Ankara: Tamga Yayıncılık.

Erdem, Mustafa (2000), *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi,

Eroğlu, Ahmet Hikmet (2006), *Türk Halk İnançlarına Giriş*, Ankara: Aziz Andaç Yayınları.

Gülcan, Bilgehan (2010), "Türkiye'de Kültür Turizmi'nin Ürün Yapısı ve Somut Kültür Varlıklarına Dayalı Ürün Farklılaştırma İhtiyacı", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss. 99-120.

Oğuz, Öcal (2005), "Somut Olmayan Kültürel Miras", *Milli Folklor*, Cilt: 9, Sayı: 65, ss. 5-8.

Oğuz, Öcal (2008), *Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Mirası*, (Ed. M. Öcal Oğuz), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Oğuz, Öcal (2012), *Ankara'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası*, (Ed. M. Öcal Oğuz), Ankara: Grafiker.

Paşayeva, Valide (2008), "Azerbaycan'ın Basgal Köyü Kelagayı Dokumaları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, Erzurum, Sayı: 13, ss. 135-145.

Üstten, Aliye Uslu (2014), "Türk Romanının Somut Olmayan Kültürel Miras Aktarımı Açısından İncelenmesi", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 2 (3), ss. 20-31.

Yılmaz, Murat (2015), *Türk Dünyası Somut Olmayan Kültürel Mirasları Envanter Çalışmaları*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi.

İPEK YOLU COĞRAFYASI'NDA EGEMENLİK MÜCADELESİNDE SOSYO-KÜLTÜREL ARAÇ OLARAK DİN

Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU

Özet

Dinin temel işlevleri yanında devletlerarası mücadelede sosyo-kültürel araç olarak kullanıldığı malumdur. İpek Yolu Coğrafyası'nda da dinin bu anlamda tarihten günümüze rol oynadığına şahit oluyoruz. Bilge Kağan'ın Buda ve Tao dinlerinin mabetleri gibi mabet yaptırmak istemesine Tonyukuk'un bu dinlerin hareketsizliği öğütlediği gerekçesiyle karşı çıkmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. Uygurlar'ın Mani dinini kabul etmesinin Böğü Kağan ve çevresinde kalmasını da bu kabulün kültürel etkileşimden ziyade siyasi nedenlere dayandığının bir alameti olarak görebiliriz. Aynı şekilde Hazarlar'ın Yahudi dinini kabul etmelerinde, dönemin siyasi dengelerinin önemli yeri bulunmaktadır. Kral Asoka şiddetle hakimiyet kabiliyetinin sınırına geldiğini anlayarak Budizm'e destek olmuş, halkını Budist felsefe ile hakimiyeti altında tutmuştur. Asoka'nın 84 000 adet stupa yaptırdığına dair rivayetlerden onun, "kutsal"ı hakimiyetinde nasıl fonksiyonel olarak kullandığını anlayabiliriz. Türkler'in İslamiyet'i kabulleri öncesinde Çinliler'e karşı Müslüman Araplar'ın yanında yer almasında da siyasi nedenler bulunmaktadır.

Günümüzde de dinlerin siyasi amaçlar için bir araç olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Sovyetler Birliği dağıldığında Ruslar'ın çekildiği bölgelerde meydana gelen kültürel boşluğu doldurmak için Batılılar'ın o bölgelere gitmek isteyen her dinden tarikat ve cemaatlere destek olmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. Ortadoğu ve Mezopotamya bölgesindeki Müslümanlar'ı Sünni ve Şii düşman iki

blok haline getirme çabaları, egemenlik mücadelesinde dinin araç olarak kullanılmasının canlı örneğini teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Uygurlar, Maniheizm, Kral Asoka, Hazarlar, Musevilik.

Abstract

"Religion: as a socio-cultural tool in sovereignty struggle along the Silk Road Area"

It is clear that religion is utilized as a socio-cultural tool in the struggle between states besides its main functions. We witness that religion has played a role in this aspect from past to present along the Silk Road Area as well. Tonyukuk's dissent to Bilge Khagan's wish for building Buddhist and Taoist temples, on account of the fact that these religions preach inactivity, can be evaluated in this regard. That conversion of Uyghurs to Manichaeism effected merely Böğü Khagan and the people close to him, can be regarded as a sign of the fact that this conversion was based on political reasons rather than cultural interactions. Also convertion of Khazars to Judaism has a remarkable relation with contemporaneous political issues. King Ashoka, understanding that he reached limitations for his ability of ruling by violence, supported Buddhism and controled his people by Buddhist Philosophy. Considering the records related that Ashoka builded 84 000 stupas, we can understand how functionally he used "sacred". There are also political reasons for why Turks' took Muslim Arabs' side againts China before conversion to Islam.

At present, we still witness that religion are utilized as a tool for political purposes. We can evaluate that Western Countries support various sects and communities, from all religions, which want to go the areas Russians retreated from, to fill cultural gap after Soviet Union declined, in this context. Attempts to divide Muslims in Middle East and Mesopotamia into two blocs as Sunni and Shia, who are enemies to each other, set bright example of utilizing religion as a tool in sovereignty struggle.

Keywords: Silk Road, Uyghurs, Manichaeism, Ashoka, Khazars, Judaism.

İnsanın temel özelliklerinden birisi inanma duygusudur. İnsanın doğuştan sahip olduğu bu özelliği dinler tarihi literatüründe homo religious (dinî adam), İslam'da ise "fıtrat" şeklinde ifade edilmektedir. İnsan hem çok zayıf hem de dünyanın en güçlü varlığıdır. İnsanın dünyaya gelişinde hiçbir tasarrufu bulunmamaktadır. Kim olacağı, hangi ortamda dünyaya geleceği kararı tamamen kendi dışında gerçekleşmektedir. Ayrıca, ölüm sonrasıyla ilgili maddi bilgi kaynaklarının bulunmaması ve içinde ölümsüzlük duygusu taşıması da (yok olup gitmek iste-

miyor) insanı kendisini aşan bir varlığa (varlıklara) inanmaya yönlendirmektedir. İnsan sahip olduğu inançları gereği bazı uygulamalarda bulunmaktadır. Bu inanç ve uygulamaların kurumlaşmış hali dindir. Mamafih dünyada var oluşunun nedenini ve ölüm sonrasını bildirerek insanın yaşadığı hayatı iki bilinmezin ortasından çıkaran da dindir. İnsanın dünya hayatı, dünyaya niçin geldiğini ve ölüm sonrasını din sayesinde öğrenmesiyle/bilmesiyle anlamlı hale gelmektedir. Bu yüzden din, insan için varoluşsal önem taşımaktadır. Tarih boyunca dinsiz insanlar bulunsa da tamamen inançsız insan bulmak zordur. Ayrıca, her toplumda dinsiz insanlara rastlansa da dinsiz toplumların olmadığı sosyolojik bir gerçektir.

Din, toplumsal birlikler oluşturmaya, dayanışmaya, yardımlaşmaya, tanışmaya, ortak ideal altında birleşmeye neden olduğu gibi, istismar edildiğinde şebekeleşmeye, siyasi ve ekonomik çıkar grupları oluşturmaya da neden olabilmektedir. Dinin birey ve toplum hayatı bakımından hayati önem taşıması devlet yöneticileri tarafından da fark edilmiştir. Din, toplumu yönlendirenler tarafından "öteki"lere karşı birlik beraberliği sağlama aracı olarak kullanılmaktadır. Birlik beraberliği sağlayan din, ihtilaflar çıkarılarak toplumu cephelere, kamplara bölme unsuru olarak da kullanılmaktadır. Tarihten günümüze bazı ülkelerin din veya mezhep yayarak başka ülkelerde etki ve nüfuz oluşturduklarına sık şahit olunmaktadır. Bu yüzden din her zaman dikkate alınması, incelenmesi, alınacak kararlarda hesaba katılması gereken bir olgudur. Devletler veya etki gruplarının dini desteklemesi de kösteklemesi de hatta dinî gelişmelere duyarsız kalması da olumlu/olumsuz bir sonuç doğurmaktadır. Tarih boyunca din yayma gayesi ve bahanesi ile devletlerin çeşitli ülkelerde egemenlik kurmaya çalıştıklarına, egemenlik kurduklarına çok rastlanmıştır. Ayrıca sömürgecilerin, gittikleri ülkelerdeki insanları yönlendirme, pasifize etme ve egemenlik altına alma konusunda misyonerleri çoğu zaman doğal müttefik olarak gördükleri de tarihi bir gerçektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi dinin temel işlevleri yanında devletlerarası mücadelede sosyo-kültürel araç olarak kullanıldığı aşikârdır. İpek Yolu Coğrafyası'nda da dinin bu anlamda rol oynadığına, oynamakta olduğuna şahit oluyoruz. Bu bildiride biz, İpek Yolu Coğrafyası'nda geçmişten günümüze dinin bu şekilde kullanılmasının örnekleri üzerinde duracağız. Bu örneklerimiz genelde Türk Toplulukları üzerinde olacaktır.

İpek Yolu Coğrafyası'nda dini, sosyo-kültürel egemenlik aracı olarak kullanma konusunda öncelikle Kral Asoka'dan bahsetmek gerekir. MÖ. 273 yılında Magabha kralı olan Aşoka Budizm'in sistemleşmesinde, kutsal metinlerinin tedvininde ve bu dinin sistemli hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. Onun bu faaliyetleri hem Budizm'in yayılmasına hem de Asoka'nın egemenliğinin sağlamlaşmasına katkıda bulunmuştur. Başlangıçta dinlere karşı baskıcı bir tutum takınan Kral Asoka şiddetle hâkimiyet kabiliyetinin sınırına geldiğini anlayarak Budizm'e des-

tek olmuş, Budizm'in halkı arasında yayılması için çalışmalar yapmış ve böylelikle halkını, Budist felsefe ile hâkimiyeti altında tutmuştur.

Kral Aşoka'nın Budizm'i benimsemesinde; yaptığı savaşlarda çok fazla insanın ölmesinden büyük üzüntü duyduğu ve eşlerinden birinin telkiniyle Budizm'i kabul ettiği de nakledilmektedir (Güngören 1997: 187). Bununla beraber onun Budizm'e destek vermesinin nedenin sadece savaşlar esnasında insanların ölümünden duyduğu üzüntü olduğunu söylemek yetersiz olmaktadır. Çünkü Kral Aşoka, Budizm'in yayılması için Büyük İskender'in imparatorluğunun parçalanmasından sonra meydana gelen krallıklara, Mısır'a, Kirene'ye (Libya), Makedonya'ya ve Epirus'a (Arnavutluk) Budizm'i tanıtmak için elçiler göndermiştir. Onun, Batı'daki bölgelerde Budizm'i yayarak nüfuz alanını genişletme çabalarının fazla sonucu olmamıştır. Buna karşılık Kral Aşoka'nın Doğu'ya gönderdiği elçiler Seylan'da başarılı olmuşlar ve Seylan'da Budizm'i kökleştirmişlerdir (Conze 2005: 55-56). Kral Aşoka'nın Budist dervişler için 500 manastır yaptırdığı ve buraları Budist Sangha (Budizm öğretisini yaymakla ve Budizm'e hizmetle görevli bekâr rahiplerden oluşan) teşkilatının hizmetine sunduğu da kaynaklarda nakledilmektedir. (Conze 2005: 81). Kral Asoka'nın 84 000 adet stupa (Buda'nın ve Budist ermişlerin kalıntılarının muhafaza edildiği ve Budistler tarafından kutsanan ve ziyaret/hac yeri olarak kabul edilen yapılar) yaptırdığına dair rivayetlerden onun, "kutsal"ı hâkimiyet unsuru olarak nasıl fonksiyonel olarak kullandığını anlayabiliriz.

Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek için Budizm'i benimsemişler ve bu dini yayarak egemenlik alanlarını genişletmek istemişlerdir. Tabgaçlar her ne kadar bir dini kabul ederek milli birliklerini korumak istemişlerse de Budizm'in etkisiyle askeri yeteneklerini kaybetmişler ve topraklarındaki egemenliği Çinliler'e kaptırmışlardır (Arık 2014, 222).

Dinin devletlerarası mücadelede bir araç olarak kullanılmasının örneklerinden birisini de Çin'de görüyoruz. 3. Yüzyıl'da Çin'deki idareler zayıfladıkça Orta Asya'daki şehirler ticari açıdan güç kazanıyordu. Bu dönemde iktidara gelen Fu Chien (239-260) Türkistan'la birlikte İpek Yolu'na egemen olmak ve kervan yollarına sahip çıkmak için Orta Asya ile ilgilenmeğe başlamıştı. Bu minvalde Çin yöneticileri, 4. Yüzyıl'da Budizm'in koruyuculuğunu yapıyordu. Mamafih Kuça, bu dönemde "Budizm'in kalesi" haline gelmişti. Hatta Çin generalinin, Kuça'da oturan Budist rahibi yanına getirme bahanesiyle Türkistan'ı işgal etmeyi planladığı kaydedilmektedir. Bu durum Çin'in Türkistan'ı ele geçirmek için ticaret ve siyaset yanında Budizm'i de bir araç olarak kullandığını ayan beyan ortaya koymaktadır (Günay-Güngör 2015: 147-148).

Dinin siyasi egemenlik açısından önemini gösteren çarpıcı örneklerinden birisine de VIII. Yüzyıl'da şahit oluyoruz. VIII. Yüzyıl'da Bilge Kağan'ın (713-734) Orhun'da etrafı surlarla çevrili bir şehir inşa ettirip içine Buda ve Tao dinlerinin

mabetleri yaptırmak istemesine Tonyukuk'un bu dinlerin hareketsizliği öğütlediği gerekçesiyle karşı çıkmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. Tonyukuk Bilge Kağan'ın bu fikri karşısında şunları söylemiştir: "Bu olmaz! Çünkü Türkler sayıca azdır. Çin'deki nüfusun üçte biri kadar dahi değildir. Buna rağmen biz, Çin'e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz buna şükredelim. Biz, suları ve otlakları takip ederek dolaşıyoruz. Bununla beraber halkımızın hepsi de savaş sanatı ile uğraşmaktadır. Güçlü olduğumuz zaman savaş alanlarına çıkıyor, zayıf olduğumuz zaman da derin vadilere gidiyoruz. Eğer etrafı surlarla çevrili şehirler yaparsak kendimizi hapsetmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise insanlara yumuşaklık ve miskinlik verir. Bu sebeple Türkler'in yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmez. Çinliler'in karşısında mağlup oluruz. Bu nedenle bu mabetleri yapamayız." (Günay-Güngör 2015: 154-155). Bu örnekte görüldüğü üzere din tercihi, daha iyi bir şehir kurma teklifi devlet başkanından gelmekte ve buna karşı çıkma da yine devlet yöneticisi tarafından gerçekleşmektedir. Bilge Kağan'ın önerisi elbette halkının mutluluğu, daha müreffeh bir yaşam sürmesi içindir. Bununla beraber Tonyukuk'un din tercihi konusunda sunduğu gerekçeler de dinin hâkimiyet mücadelesi bağlamındaki önemi ile ilgilidir. Mamafih halkın din eğilimlerinin devlet adamlarının din tercihlerini etkilemesi her zaman söz konusudur. Roma İmparatorları ortaya çıkışından itibaren üç asır boyunca Hıristiyanlığı yok etmek için mücadele etmelerine rağmen bunda muvaffak olamamışlardır. Onların baskıları Hıristiyanlığın yayılmasını engelleyememiştir. Tüm baskılara rağmen Hıristiyanlık, Roma vatandaşları arasında en yaygın din haline gelmiştir. Başlangıcından itibaren Roma İmparatorlarının önünü alamadıkları bu gelişme karşısında İmparator Konstantin, 313 yılında Milan Fermanı'nı yayınlayarak Hıristiyanlığı meşru din olarak ilan etmek durumunda kalmıştır. Devam eden süreçte Hıristiyanlık, Roma devlet anlayışına ve kültürel mirasına uygun olarak tanzim edilerek Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak kabul edilmiştir. İmparatorlar egemenlik mücadelesinde Hıristiyanlığı birinci planda tutmuşlardır.

İpek Yolu'nda devlet adamları tarafından dinin stratejik olarak kullanılmasının örneklerinden birisine de Uygurlar'da şahit oluyoruz. VIII. Yüzyıl'da Mani rahipleri Mani dinini yaymak için Uygur başkentine kadar ulaşmışlardı. Mani dininin misyonerlerinin çalışmaları sonucunda Uygurlar arasında bu din yayılmaya başlamıştır. Hatta Uygurlar, 762 yılında Bögü Kagan zamanında Maniheizm'i resmi din olarak kabul ettiler. Uygurlar Mani rahiplerine Moçak adı veriyorlardı. Uygur Kaganı Mani dinini kabul edince Karabalgasun şehrine bir Mani mabedi yapılmıştı. Mani dininin halk üzerinde fazla etkili olamayarak sadece Böğü Kağan ve çevresinde kalmasını bu dinin resmî olarak kabulünün kültürel etkileşimden ziyade siyasi nedenlere dayandığının bir alameti olarak görebiliriz. Uygurlar arsında Mani dininin yaygınlaşmamasının temel nedenin, bu dininin pasifizmi gerektiren uygulamaları olduğunu biliyoruz. Mani dinine göre insanlar, "Seçkinler" ve

"Dinleyiciler" şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Bu din mensuplarından özellikle seçkinlerin, katı bir riyazeti öngören hayat sürmeleri gerekiyordu. Seçkinler sınıfında olanların, canlılara zarar vermeleri ve et yemeleri yasaktı. Hatta seçkinler sınıfında kalabilmek için sıkı bir riyazet hayatı yaşamak zorundaydılar. Çalışmadıkları için başkalarına muhtaç olan seçkinlerin ihtiyaçlarını dinleyiciler karşılamak durumundaydı. Böyle mükellefiyetleri bulunan dinleyicilerin de et yemekten imtina etmeleri gerekiyordu. Devamlı aktif hayat tarzına sahip olan Uygurlar'ın, pasifizmi telkin eden bir din olan Maniheizm'i benimsemelerini olağan bir durum olarak görmek mümkün değildir. Çünkü Uygurlar, göçebe hayat tarzına sahipti. At ve koyun sürüleri olduğu için yazın yaylaklarda dolaşıp kışın kışlaklarda yaşıyorlardı. Tabiat şartlarına karşı mücadele verdiklerinden dolayı güçlü beslenme ihtiyacı olan Uygurlar'ın hayat tarzları ve dünya görüşleri böyle bir dinî hayatı benimsemeleri normal şartlar altında pek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Uygurlar'ın, Mani dinini kabul etmelerinden iki asır sonra oraları ziyaret eden Çinli seyyahlar, Uygurlar'ın çoğunluğunun göçebe hayatını sürdürdüklerini kaydetmektedirler. Bu da Maniheizmin saray çevresinde kaldığını geniş halk kitlelerine yayılmadığını göstermektedir. Uygur Kaganı'nın Çin başkentinde bile Mani mabedi inşa ettirmek için bizzat teşebbüs etmesi, bu mabetlerin yapımına Uygur ustaların nezaret etmesi, bu vesile ile kültür merkezleri arasında mekik dokumaları Uygurlar'ı Orta Asya'da önemli bir faktör haline getirmişti (Ögel 1988: 349-351). Bu durum bize, Böğü Kağan'ın Maniheizm'i benimsemesinde; Maniheizmin öngördüğü inanç sistemi ve uygulamalarından ziyade zamanın siyasi şartlarının etkili olduğunu düşündürmektedir. Mabet yapımı için Uygur ustaların kültür merkezleri arasında dolaşmaları Uygurlar'ın buralardaki nüfuzunun da bir alameti olmuştur. Nitekim savaşçı bir milletin öldürmeyi reddeden bir dini seçmesinin ancak siyasi nedenlerle izah edilebileceği vurgulanmaktadır (Güngör 2014: 239).

Başka bir Türk Topluluğu olan Hazarlar'ın Musevilik dinini kabul etmelerinde de, dönemin siyasi dengelerinin önemli yeri bulunmaktadır. Oğuzlar'dan olan Hazarlar, 627-628 yıllarında Persler'le savaşarak onlara galip gelmiş ve Tiflis'i ele geçirmiştir. Akabinde Hazarlar, 651-652 yıllarında Selman b. Rebia komutasındaki Arap ordularına yenilmiş olsa da devlet olarak varlıklarını devam ettirmeye muvaffak olmuşlardır. Göktürk Devleti'nin bir parçası iken X. Yüzyıl'da büyük bir devlet haline gelmiş olan Hazarlar, 737 yılında daha sonra Halife olan II. Mervan'a yenilerek Müslümanlığı kabul etmişlerdi. Hatta sırf bu nedenle tarihte ilk Müslüman Türk devletinin Hazar Devleti olduğu yolunda fikirler de ileri sürülmektedir. Zorla kabul ettirilen Müslümanlık halk arasında yayılması engellenmemekle birlikte devlet dini haline gelmemiştir. Bu olaydan kısa bir müddet sonra Hazarlar 740 yılında Museviliği devlet dini olarak kabul etmişlerdir (Ünal 2014, 274-275).

Hazarlar'ın Museviliği devlet dini olarak kabul etmesi konusunda farklı görüşler nakledilir. Bunlardan birisi mitolojik karakterlidir. Bu görüşe göre Hazar

Hakanı Bulan Han, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan din adamlarını çağırarak onlara çeşitli sorular sorar. Bu sorulara verilen cevaplardan Yahudi din adamının cevaplarını beğenir ve Museviliği kabul eder. Ancak bu seçimin temel neden olarak Hazarlar'ın; tarihten beri varlığını devam ettiren ve yayılmacı bir imparatorluk olan Roma ve yeni ortaya çıkmış olan Müslümanlığı kabulleri ile son derece dinamik bir hareket haline gelen Araplar arasında bağımsızlığını sürdürebilmek için üçüncü bir yolu benimsemesi gösterilmektedir. Çünkü o tarihte Bizans, Hıristiyanlığı devlet dini olarak himaye ediyor ve bu dinin yayılmasını sağlamaya çalışıyordu. Müslümanlık ise fetihleri de aşan bir yayılma içindeydi. Hazar Devleti Hıristiyanlığı da seçse Müslümanlığı da seçse iki büyük güçten birinin müdahalesine zemin hazırlamış olacaktı. Ayrıca, Hazar Devleti'nin Hıristiyanlık veya Müslümanlığı devlet dini olarak kabul etmesi Bizans ile Halife arasında diğerini karşısına alan bir tercih yapması anlamına gelecekti. Hazar Devleti'nin Museviliği seçmesi bir bakıma bağımsızlığına vurgu yapması anlamına geliyordu. Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu ve Halifelik karşısında din tercihi konusunda iki seçeneğe sahipti. Ya sahip olduğu geleneksel Türk dini inançlarını güçlendirerek yaygınlaştırmaya çalışacak ya da Museviliği tercih edecekti. Kozmopolit bir tebaaya sahip olan bu devlet Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi iki kitabi dinin karşısına yine kitabi bir din olan Museviliği seçerek bunların karşısına başka bir kitabi dini koymuş oluyordu. Yahudilik din olarak yayılmacı bir din değildir. Her ne kadar başka milletlerden olanların Yahudiliğe girmesinde dinen engel bulunmasa da Yahudiler'in bunu onaylaması gerekmektedir. Bu konuda da Yahudiler'in tutucu olduğu bir gerçektir. Asırlardır Museviliği benimsemiş olan Samiriler hala dışlanmaktadır. Bu bakımdan tarihte başka milletlerden olanların Museviliği kabul etmeleri ender görülen olaylardandır. Bu açıdan bakıldığında Hazar hakanının Museviliği din olarak seçiminde o dinin yayılmacı ruhundan yararlanma gibi amaç güttüğü düşünülemez. Bu durum da Hazarlar'ın Yahudiliği benimsemelerinde konjoktürel bir seçimin söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır.

Hazarlar'ın Museviliği seçmesi bir anda gerçekleşecek bir durum olamazdı. Hazar Devleti'nin Museviliği resmi din olarak seçmesinin altyapısı da hazırdı. Bizans'ın zulmünden kaçan birçok Yahudi Hazar Devleti'nin bulunduğu coğrafyaya yerleşmişti (Artamonov 2004: 346-347). Başkent İtil'de bulunan yedi mahkemeden ikisinin Yahudi, ikisinin Müslüman, ikisinin Hıristiyan birisinin de Şamanî ve Ruslar'ın davalarına baktıkları nakledilmektedir (Günay-Güngör 2015: 216). Ayrıca Hazarlar'ın Yahudiliğin bir mezhebi olan ve hahamların yorumlarını kabul etmeyen, sadece Tevrat'ı esas alan Karaîlik mezhebini mi yoksa Talmudist Yahudiliği mi benimsediklerine dair tartışmalar da yapılmaktadır. Bununla beraber o bölgeyi gezen seyyahların orada karşılaştıkları Karaî mezhebine mensup insanların adet ve inanışlarından bahsettiklerini belirtmek gerekmektedir (Kuzgun 1993:146-149). Bu durum, Hazarlar'ın Yahudi Kültürü'nün baskın olduğu

Talmudist Yahudiliği değil hahamların yorumlarını kabul etmeyen sadece Tevrat'ı esas alan Karaîliği benimsediğini göstermektedir. Nitekim Karaim Türkleri'nin bunların bakiyeleri olduğu kabul görmektedir.

Geleneksel inanç ve uygulamalara sahip olan Türkler diğer dinler yanında Budizm ve Hıristiyanlık gibi evrensel ve kitabi dinlerle karşılaşmış ve bu dinleri mevzii olarak kabul etmiş olsalar da sonuçta toplu halde İslamiyet'i benimsemişlerdir. Budizm ve Hıristiyanlık hatta Maniheizm yayılmacı karakterli dinlerdir. Bu dinler; din yaymayı görev edinmiş, bu konuda özel eğitim almış insanlardan oluşan sistemli teşkilatlara sahiptirler. Bu teşkilatlar diğer milletlere olduğu gibi Türkler arasında da Budizm, Hıristiyanlık ve Maniheizm dinlerinin propagandasını yapmışlardır. Ancak bu din yayma faaliyetlerinin etkileri dönemsel ve mevzii olmuştur. Türkler'in toplu halde kabul ettikleri din olan İslamiyet ise tebliğ ve fütuhata dayalı bir yayılma anlayışına sahiptir. Hz. Muhammed (sas), elçiler ve mektuplar göndererek civar bölgelerde yaşayan toplulukları İslam dinine davet etmiştir. Türkler'in Müslümanlar ile temasları fetihler döneminde başlamış olsa da toplu halde Müslüman olmaya başlamaları için X. Yüzyıl'ı beklemek gerekmiştir. Türkler'in neden İslamiyet'i toplu olarak kabul ettikleri ve bu dinle neredeyse bütünleştikleri ve asırlar boyunca bu dinden vazgeçmedikleri sorusu her zaman araştırmacıların üzerinde kafa yordukları bir soru olmuştur. Bunun hem Türkler'in sahip oldukları geleneksel inançlarının ve ahlak anlayışlarının İslamiyet ile benzerliği hem de İslam dinindeki fütühat anlayışının Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi'ne uygun olması vd. nedenlerle ilgili olduğu görüşleri ileri sürülmektedir. Bu görüşlerle ilgili burada kanaatlerimizi belirtmek konumuzu başka yönlere götürecektir. Burada belirtilmesi gereken husus Türkler'in İslamiyet'i kabulleri öncesinde Çinliler'e karşı Müslüman Araplar'ın yanında yer almasında da siyasi nedenler veya sonuçlar bulunduğudur. Nitekim Türkler'in Talas Savaşı'nda Çinliler'e karşı Araplar'ı desteklemesi, Çinliler'in Türkistan'a girmesine engel olmuştur. Daha sonra Müslüman olan Türkler İslam dini ile bütünleşerek bu dinin bayraktarlığını yapmışlardır.

Yakın tarihte de dinlerin siyasi amaçlar için bir araç olarak kullanıldığına şahit olmaktayız. Sovyetler Birliği dağıldığında Ruslar'ın çekildiği bölgelerde meydana gelen kültürel boşluğu doldurmak için Batılılar'ın o bölgelere gitmek isteyen her dinden tarikat ve cemaatlere destek olmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. 1990'lı yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ortaya çıkan otorite boşluğunu değerlendiren Batı ülkeleri, oralarda Rus/Ortodoks kültüre karşı, ekseninde İngilizce'nin hâkim olduğu bir kültürleme hareketini teşvik etmiş, desteklemiş, organize etmiştir. Bu bağlamda Ortodoks Hristiyanlık mezhebi dışında her Hıristiyan mezhebi ve her dinden din yayma misyonuyla hem Türk Cumhuriyetleri'nde hem de Ukrayna gibi farklı Doğu kiliselerinin bulunduğu bölgelerde yoğun faaliyetlerde bulunulmuştur. Katolik Kilisesi Ukrayna'da

ve Rusya Federasyonu'nda yeni dioseslikler (başında bir piskoposun bulunduğu cemaat yapılanması) açmaya başlamış, tarihte Doğu kilisesi iken litürjilerini koruyarak Katolik olan cemaatler üzerinde yoğun faaliyetlere girişmiştir. Daha önce Ruslar'ın egemen olduğu bölgelerde Katolikleştirme faaliyetlerine girişmişlerdir. Protestan Hıristiyanlar (Baptistler, Adventistler vd.) ise topyekun faaliyete geçmiş eski Sovyet Coğrafyası'nda sadece Ortodoks Hıristiyanları değil, Müslüman Türk Toplulukları'nı da hedef kitle olarak görmüşler ve onlar üzerinde misyon faaliyetlerine girişmişlerdir. Moskova Patriği İkinci Aleksis ve şimdiki Moskova Patriği Kiril, Batılı Hıristiyanların yetmiş yıllık baskı sürecinde olan Ortodoks Hıristiyanlara yardım edeceklerine onları Katolikleştirmeye veya Protestanlaştırmaya çalışmalarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Rus Kilisesi, asırlardır Ortodoks olan bölgelerde dolar gücüyle Protestan ve Katolik propagandası yapıldığından yakınmaya devam etmektedir. Önceki Moskova Tüm Rusya Patriği olan İkinci Alexis Ortodokslar'ın yaşadığı bölgelerde Katolik ve Protestan Kiliselerinin açılmasını proselitizm olarak nitelendiriyordu. Hatta İkinci Alexis, Papa İkinci Jean Paul ile görüşmeyi bu yüzden reddetmişti. Nitekim günümüzde Ukrayna'da yaşanan hadiselerde de bu faaliyetlerin önemli etkileri bulunmaktadır. Günümüzde Rusya Federasyonu dinin siyasi egemenlik konusundaki önemini kavradığı için stratejik kararlar almaktadır. Rusya'da "Rusya'nın yerli dinleri (Ortodoksluk, Yahudilik, Müslümanlık)" ve "dışarıdan gelen dinler (Katoliklik, Protestanlık vd.)" şeklinde ayrım yapılarak Batılılar tarafından dinin, Rusya'da nüfuz sağlamak için kullanılmasına engel olunmaktadır.

Günümüzde de Ortadoğu ve Mezopotamya bölgesindeki Müslümanları Sünni ve Şii düşman iki blok haline getirme çabaları, egemenlik mücadelesinde dinin araç olarak kullanılmasının canlı örneğini teşkil etmektedir. Bu çerçevede Batılı güçler Sünni-Şii çatışmasını kullanarak Orta Doğu'da istedikleri düzeni oluşturmaya çalışırken İran ve Suudi Arabistan gibi ülkeler de kendi çıkarları için Şiiliğin ve Sünniliğin hamiliği rolüne taliptirler.

Kaynakça

Arık, Durmuş (2011). Buhara Yahudileri. 2. Baskı. Ankara: Berikan.
Arık, Durmuş (2014). "Türklerin Karşılaştığı Dinlerle Etkileşimi". Uluslararası "İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası" Bilgi Şöleni. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
Artamonov, M. İ. (2004). Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
Conze, Edward (2005). Kısa Budizm Tarihi. Çeviren, Ömer Cemal Güngören. İstanbul: Yol Yayınları.
Günay, Ünver -Harun Güngör (2015). Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi. Kayseri: Berikan Yayınevi.
Güngör, Harun (2014). "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Kabulü ve Türk Kültürüne Etkisi" Uluslararası "İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası" Bilgi Şöleni. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
Güngören, İlhan (1997). Buda ve Öğretisi. Dördüncü baskı. İstanbul: Yol yayınları.
Kuzgun, Şaban (1993). Hazar ve Karay Yahudileri. Genişletilmiş ikinci Baskı. Ankara.
Ögel, Bahaeddin (1988). İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Ünal, Mustafa (2014), "İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi". Uluslararası "İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası" Bilgi Şöleni. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

TURFAN'DAN TURAN'A: BİR MEZARDAKİ BULUNTULARIN TARİHE TANIKLIĞI

Dr. Mustafa AKSOY *

Doğu Türkistan'ın **Turfan** şehrine yakın **Yanghai** adıyla bilen eski bir yerleşim yeri 1970'lerin başında yerel köylüler tarafından keşfedilmiştir. Wagner başkanlığında yapılan ve sonuçları 2014'de, Haziran ayının başında açıklanan, kazı sonuçlarına göre, bölgede 500'den fazla mezar kazısı yapılmıştır. Bu mezarların ikisinde çok önemli eşyalar bulunmuştur.

Wagner'e göre söz konusu buluntular, Turfan ve Hami bölgesinin (Wagner, bu bölgede birde **İskit/Saka şehir devleti**'nin varlığından bahseder) az tanınan yerli halkından kalmıştır. Bu giyseler M. Ö. 7 ile 3. Yüzyıl'dan giyilen yöresel çoban giysilerle de örtüşmektedir. Ayrıca **Xiongnu** (**Hiung-nu** yani **Hun**) göçebelerinin M. Ö. 3 ile 1. Yüzyılları'nda giydikleri giyseler de buluntularla aynıdır.

Kazılarda bulunan, dünyanın bilinen ilk pantolonundaki (M. Ö. 1500-1200) damganın Novosibirsk, Çuvaşistan, Komi, Damal, Kars, Çamlıhemşin, Isparta ve Balıkesir'de kullanıldığını, yaptığımız saha araştırmalarından biliyoruz.

Bu bildiride, saha araştırmalarında tespit ettiğimiz görsel belgeler ve bilgilerden hareketle, Turfan'da bulunan buluntuları, tarih sosyoloji ve "sosyal DNA teorisi" bağlamında, Hint-Avrupalı halkların aynı türden kültür unsurlarıyla karşılaştırarak, tartışacağız.

Anahtar kelimeler: pantolon, İskit, sosyal DNA, damga, mezar

From Turpan to Turan Artifacts in a Grave Witnessing History

An old settlement, namely Yanghai which is close to Turpan, a city in east Turkistan, was found in the early 1970's by villagers. According to the results of the excavation performed under the supervision of Wagner, which was published in June 2014, more than 500 grave excavations have been performed in the area. Very important objects have been found in two of these graves.

According to Wagner, these artifacts belong to the as yet little known local people of the Turpan and Hami area (Wagner also mentions about the existence of the Scythian/Saka city state in this area). These garments are corresponding with the local shepherd clothing worn between the 7th and 3rd centuries b.c.e. additionally, the clothes of the Xiongnu (Hiung-nu thus Hun) nomads, which were worn between the 3rd and 1st centuries b.c.e are identical with the artifacts.

Thanks to our field research, we know that the damga (seal, symbol) on the first known trousers of the world (b.c.e.1500-1200) were used in Novosibirsk, Chuvashia, Komi, Damal, Kars, Çamlıhemşin, Isparta and Balıkesir.

In this report, we will compare the artifacts found in Turpan with the same type of cultural constituents of the Indo-European people within the context of the history, sociology and "social DNA theory" and under consideration of the visual documents and data we obtained form the field researches.

Keywords: trousers, Scythian, social DNA, seal, grave

Giriş

İnsanların yapıp etmelerinden bahsediyorsanız mutlaka kültüre kavramına atıf yapıyorsunuz ve antropolojinin kavramı olan kültür ve kültür teorilerinden bahsediyorsunuz demektir. Görüşlerinizin tutarlı ya da anlaşılır olması veya kabul görmesi bu çerçevede meşruluk kazanır.

Sosyal bilimlerde kavramlar esastır. Bu sebeple, sosyal bilimler, kavramlarla meydana gelen sosyal yapılar veya alanlardır denilse abartılmış olunmaz. Sosyal bir gruptan bahsetmeye başladığımız andan itibaren aslında o grubun kültürünü tartışmaya başlamışız demektir. Sosyal grup ile kültür kavramı her zaman bir arada düşünülmüştür. Çünkü bir sosyal grup içinde yaşamayan insanların kültürü olmadığı gibi biyolojik anlamda bile insan olamazlar. Yani insan konuşmasını, yürümesini ve insanlar gibi davranış göstermesini bir sosyal grup içinde öğrenirler. Bu anlamda insan bir sosyal grubun içinde var olur kimlik kazanır ve kültür sahibi olur. Dolaysıyla insanlar, sosyal gruplar, halklar veya milletler arasındaki farklılığın nedeni insanların var oldukları sosyal yapılar yani tarihi kültürel ortamdır.

Kültür Teorilerine Eleştiri ve Öneri

Kültürle ilgili teoriler temelde ikiye ayrılır: Bunlardan biri evrimci (evolution) diğeri ise yayılmacı (difüzyon) teoridir. Evrimcilere göre diğer haklardan daha gelişmiş veya önce evrimini tamamlamış halklar kültürü üretirler diğerleri onlardan alır. Bunlara göre insanlar evrimlerine göre her yerde aynı davranışları sergilerler. Eliade, ise "insanlar, insan olmalarından dolayı farklı yerde ve farklı zamanlarda olsalar dahi aynı davranışları gösterirler" görüşüne karşı çıkarak *"…bugün artık efsane ve âyinlerde 'genel olarak', ilkel insanın doğa karşısındaki tepkilerinin birliğinden söz edilemez"*[1] diyerek evrimci kültür teorisini eleştirir.

Evrimci görüş denince, akla ilk gelen isim Darwin olsa da, bu görüşün asıl kurucusu Spencer'dir. Onun evrimi ve ırkçılığı esas alan görüşleri, Avrupa merkezli ırk veya sosyal grup oluşturma peşinde olanların, özellikle de antropologların neredeyse tamamının düşüncesini yıllarca biçimlendirmiştir.

Yayılmacı kültür teorisyenlerinin görüşlerinin temelini göç ve göç teorileri oluşturmaktadır. Onlara göre çeşitle nedenlerle bir yerde meydana gelen kültür unsurları göçler veya sosyal temaslar vasıtasıyla yayılırlar. Bu nedenle yayılmacı teorinin ilk temsilcisi Ratzel gibi yayılmacı olan Benedict, kültürü adeta bir alış veriş olarak değerlendirir[2]. Ancak her kültür tarihi, sosyal ve coğrafi ortamda orya çıktı için bütün kültür unsurlarının yayılmasını alış veriş olarak değerlendirmek kültürün muhafazakâr cephesini ve oluş sürecini göz ardı etmek demektir. Bu nedenle bir psikiyatrist olarak Türk davranış kalıpları ve Türk kültür tarihini psikiyatrik ve psikolojik açıdan değerlendirerek çeşitli makale ve kitaplara imza atan Göka, bazı sosyo-kültürel değişmelerin biyolojik değişmelerden daha yavaş, yani geç olduğuna vurgu yapar. Ona göre kültür değişmelerindeki "*psikolojik boyut, tarihin en yavaş değişen, neredeyse sabit boyutudur; tarih boyunca insanın ömrüyle ve fizyonomisiyle ilgili ortaya çıkan değişiklikleri düşünürsek, tarih içinde insan biyolojisinin bile psikolojiden daha hızlı yol aldığını söyleyebiliriz. Bugün insan toplulukları arasında görünen farklılıkların temelini de bu anlamda değişik grup psikolojilerine ve bu psikolojiye göre şekillenen grup davranışına bağlayabiliriz*"[3].

Bir çok kültür unsuru, özellikle geleneksel kültür unsurları tarihi ve dini köklerinden dolayı muhafazakârlığı ve kutsallığı içinde barındırırlar. Bu anlamda Kolakowski "*Kültür kutsal anlamını yitirdiği zaman, bütün anlamını yitirir… Dinî mirastan veya tarihî gelenekten tümüyle bağımsız kalmak insanın kendisini bir boşluğa yerleştirmesi ve böylelikle dağılıp gitmesi demektir*"[4] diyerek dinin ve tarihin, insanın sosyal hayatındaki önemini vurgular. Güngör ise kültür ve insan arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekerek "*kültür, bir kavram veya bir teoridir; bize müşahhas olarak görünen şey, o kültürü taşıyan insandır. Bu yüzden kültür kıyaslamalarında insan hakkındaki değerlendirmeler büyük bir önem taşır. İki kültürün karşılaştırılması, iki insan tipinin karşılaştırılması demektir*"[5] der. Dolaysıyla iki insan tipinin karşı-

laştırılması yayılmacı kültür teorisyenlerinin ifade ettikleri gibi kültürün çok basit yayılmayacağının en bariz göstergesidir.

Her teori aslında teori sahibinin kendi gerçekliğidir. Bu nedenle teori sahipleri kendi gerçekleri dışındaki gerçeklikleri görmezden gelemezler. Özellikle Batılı teorilerin Batı dışı sosyal yapıları açıklamaları mümkün olmadığı gibi böyle beklenti bilimi kutsallaştırmaktan başka bir şey değildir.

Günümüzde Batılı sosyal bilimciler de, sosyal bilimler için milletlerarası bir yöntemin olamayacağını ifade etmektedirler. Meselâ, Bennett, "*her sosyal yapının kendisine özgü sosyal meseleleri vardır ve hiçbir yöntem geliştirildiği toplumdan başka toplumların problemlerinin çözümü için tatbik edilemez ve sosyal bilimlerde determinizm olamaz*"[6] der. Fallers ise 1971'de yayınlanan bir makalesinde sosyal bilimlerin millî karakteri olduğunu ve metotlarının, bilim insanın içinde yaşadığı sosyal gruptan çıkardığı yorumlarla oluşmuş bulunduğunu belirtir. Akabinde, Türkiye'deki sosyal bilimcilerin, genellikle bildiklerini Avrupa ve Amerika'da yayınlanmış kitap ve dergiler yoluyla öğrendiğini, oysa bu yayınların Avrupa ve Amerika şartları için geliştirilmiş görüş ve düşüncelere dayandığını belirtir[7].

Kültürlerin alış-verişe açık yanlarıyla birlikte tutucu/koruyucu yani muhafazakâr yanları da vardır. Türk Kültürü'nün muhafazakâr özelliğine dikkati çeken Kuban, "*Türk sıfatı ile tanımlayabileceğimiz kültür ortamlarında, Doğu'dan Batı'ya ve uzun zaman süreleri içinde sürekli ilişkiler olmuştur. Fakat bu süreklilikleri o çağların sanatlarını belirleyici değildir. Kökenini en eski Türk Tarihi'ne götürebileceğimiz motifler bulunabilir*"[8] demektedir. Sonuç olarak, Batılı kültür teorileri aşağıda açıklandığı gibi Türk dokumlarını ile damgalarının hareketliliğini ve yayılma coğrafyaları açıklayamamaktadır. Bu nedenle Türk damgalarını ve dokumlarını açıklayabilmek için yeni bir kültür teorisine ihtiyaç vardır.

Sosyal genetik, biyolojik genetik gibi, belli bir sistemi olan ve herhangi bir sosyal grubun-halkın tarihî süreç içinde oluşan sosyal zihniyetinden, dünyayı yorumlayış tarzından meydana gelmiş kültür unsurlarını ve sosyal hafızasını ifade eder. Dolayısıyla sosyal genetik biçiminde devam eden kültür unsurlarını açıklayan ve yorumlayan görüşe "**kültürel genetik teorisi"** ve "**sosyal DNA teorisi**"[9] adını veriyoruz.

Türk Dokumları ve Damgaları

Türk damgalarının ve dokumalarındaki özelliğin sadece Türkler'in yaşadığı sosyal coğrafyada görülmeleri ve bunların sadece Türkler tarafından kullanılmalarını evrimci veya yayılmacı kültür teoriyle açıklamak mümkün görünmemektedir. Mesela bu makalede görülen fotoğraflardaki damganın binlerce yıldan beri çok farklı Türk Kültür Coğrafyası'nda aynen veya benzer şekillerde sadece Türkler'de

görülmelerine rağmen, Türkler'e komşu olan veya Türkler'le beraber yaşayan diğer halklarda (Ruslar, Farslar, Çinliler gibi) görülmemeleri nasıl izah edilebilir? Yani evrimci veya yayılmacı kültür teorisyenlerinin iddia ettiği gibi nasıl olmuş da bu halklar, Türkler'in kullandığı dokumları veya damgaları kullanmamışlar ve kullanmamaktadırlar?[10]

Halı ve kilim dünyaya Türkler ve Farslar tarafında tanıtılmış yani kazandırılmış bir kültür unsurudur[11]. Türkler'in halı ve kilimlerde kullandığı işaretler veya damgalar "simetrik"; Farslar'ın kullandıkları ise "asimetrik"tir. Çin ve Slav dokumalarında da asimetrik şekiller hâkimdir. Ayrıca Türkler halıda çift düğüm kullanırken Farslar tek düğüm kullanırlar. Bu bağlamda yukarıda ifade edilen evrimci ve yayılmacı kültür teorileri ile damgaların tarihî seyir içinde gösterdiği kararlılık/değişmezlik izah edilemez. Çünkü Türkler, yüzyıllarca Çin, Slav, Fars halkları aynı coğrafya yan yana veya bir arada yaşamışlar ve yaşamaktalar.

Simetri aslında matematik ve geometri bilgisini gerektirir bu nedenle Türkler'in dokumlarda ve keçelerde kullandığı simetrik şekil veya damgalar soyut düşüncenin yani matematik ve geometrik bilginin eseridir. Diğer yandan dünyada bilinen ilk pantolonu, dikilmiş giysileri ve dikiş kullanılarak yapılmış deri çizmeyi bulan Wagner, bunları yapmanın nasıl bir bilgi gerektirdiğini şöyle açıklar: "*Bugün kıyafet giymenin sıradanlığı, özel terzilik sanatının ve seri üretimin normalliği dokuma kıyafet üretiminin ne kadar dâhiyane ve yenilikçi bir adım olduğunu unutturuyor. Koyun yününden bir kaftan yapabilmek düşünce gücü ve planlama gerektiriyor. İp yapmak, bir yüzeyi örmek ve bu iki boyutlu dokumayı üç boyutlu insan vücuduna uyarlamak için matematik bilgisi ve mimarlıkla karşılaştırılabilecek soyut düşünce yeteneği gerekiyor*"[12].

Zamanla Türkler Farslar'la tanıştıktan ve İslam dinine girdikten sonra simetrik şekillerin yanında, işlenmesi kolayca olması ve Pazar Ekonomisi nedeniyle bazen halılarında asimetrik şekillere de yer vermişlerdir. Bu durum özellikle Selçuklu ve Osmanlı saray halıları ile Avrupa'ya halı ihracatının başladığı ve devam ettiği dönemin halılarında ağırlıklı olarak görülmektedir. Halı ve kilim dokumacılığında bütün bu karşılıklı ilişkilere karşın, her iki kültürün düğüm kullanım tarzı kadim tarihten beri değişmemiştir. Farslar halılarında daima tek düğüm; Türkler ise daima çift düğüm kullanmışlardır. Kilimlerde ise Türkler simetrik yani geometrik usulle elde edilen damgaları, Farslar ise asimetrik sembolleri yani ağaç, çiçek, hayvan, insan gibi doğal nesneleri kullanmışlardır.

Her sosyo-kültürel unsur bir sosyal coğrafyada ve tarihî süreçte meydana gelerek anlam ve kimlik kazanır. Bu unsurlardan bazıları sosyal gruplar için adeta tabu hükmündedir. Bu makaledeki fotoğraflarda kullanılan damganın özellikle Farslar, Çinliler ve Slavlar'da kullanılmaması kültürel tabunun veya muhafazakârlığın en belirgin örneğini oluşturur. Bu durum kültürün değişime açık yanlarının yanında

tutucu/koruyucu veya muhafazakâr yönünü da göstermesi açısından çok önemli bir örnektir.

Tarihin Bilinen İlk Pantolonu ve Üzerindeki Damga

Kazılın yapıldığı yer Doğu Türkistan'da bulunan Turfan şehrine yakın Yanghai adıyla bilen eski bir yerleşim yeridir. Burası 1970'lerin başında yerel köylüler tarafından keşfedilmiş ve Wagner başkanlığında yapılan ve 2014 sonuçları açıklanan kazılarda 500'den fazla mezar kazısı yapılmıştır. Bu mezarların ikisinde çok önemli eşyalar bulunmuştur. Bunlardan birinde 40 yaşındaki bir askerin mumyalanmış bedeni ve üzerindeki eşyalar ile bronz, ahşap, altın, taş, kabuk, deri ve yünden imal 41 iyi korunmuş tarihi eser bulmuştur. Diğer mezar da ise tarihin bilinen en kadim pantolonu bulunmuştur. Pantolon sahibi askerin de öldüğünde 40 yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu mezarda ayrıca at koşumlarından olan at kırbacı, süslü atkuyruğu, ok kılıfı ve yay bulunmuştur.

Kazı yapılan bölgenin iklim şartlarından dolayı, arkeolojik kazılarda ortaya çıkan pantolonlar, etekler, çizmeler ve deri mantolar çok az hasarla günümüze kadar gelmiştir. Yapılan iklim bilimi, antropoloji, dil bilimi ve arkeolojik tetkikler sonucu bu eserlerin M. Ö. 1500 ile 1200 yıllarından kaldığı belirtilmiştir.

Wagner'e göre bu buluntular Turfan ve Hami bölgelerindeki (Wagner, bu bölgede birde İskit/Saka şehir devletinin varlığından bahseder) az tanınan yerli halkından kalmıştır. Bu giyseler M. Ö. 7 ile 3. Yüzyıl'dan olan giyilen yöresel çoban giysilerle örtüşmektedir. **Xiongnu** (Hiung-nu yani Hun) göçebelerinin M. Ö. 3 ile 1. Yüzyılları'nda giydikleri giysiler bu buluntularla aynıdır.

Bazı kaya resimleri, arkeolojik buluntular ve mozaiklere bakıldığında insanlar var oldukları günden beri günlük inançlarının ve hayatlarının gereği gibi giyinmişler, tabiata karşı bedenlerini korumuşlardır.

Günümüzde de bazı mesleklerin özel giysileri olduğu gibi dini anlam taşıyan giysilerin varlığı bir gerçekliktir. Diğer yandan insanların gündelik hayatlarında da içinde bulundukları ortama göre giyindikleri bilinmektedir. Mesela denize girerken giyilenlerle resmi bir toplantıda giyilenler farklıdır.

Makalemize konu olan pantolonla da onu giyenler arasında doğrudan bir ilişkinin vardır. Kazı ekibinin başkanı Wagner bu ilişkiyi şöyle açıklıyor: "Bu pantolonların sahipleri at başlıkları ve süvarilerin tipik silahları ile birlikte gömülmüşlerdi. Pantolonlar yaklaşık 3200 yıl önce üretilmişlerdi, bu da Avrasya bozkırlarında ilk atlı savaşçıların görülmeye başlandığı tarihe denk geliyor".[13] Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi pantolon ile atın ehlileştirilmesi ve binicilik arasında doğrudan bir ilişki vardır.

İlk pantolonu giyenlerin kimler ve onlar pantolon giyerken diğer komşu halkların nasıl giyindiği de Wagner şöyle ifade eder: "*Herkesin dolabında bir pantolon*

vardır. Ama aslında pantolonlar ne zamandan beri var… Ve bunları kim bulmuştur? M. Ö. 3. Yüzyıl'ın ortalarına kadar hem erkekler, hem kadınlar Asya ve Avrupa´da özellikle etek, manto veya elbise, çorap ve bel örtüleriyle kaplandıkları gözüküyor"[14]. Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi Wagner ve ekibinin bulduğu bu pantolonun ataları olan Xiongnu'lardan (Hiung-nu) başka Asyalı ve Avrupalı haklar pantolondan habersizdir.

Wagner'in bu görüşlerini Bard'da destekler. Ona göre pantolonun kökeni IV. Yüzyıl'da Roma'da öldürülen Aziz Pantaleone anısına Venedikliler'in "*duydukları sevgi ve saygının bir ifadesi olarak giydikleri dar ve uzun külotlara pantoloni adı vermelerine dayanır... 19. Yüzyıl başlarına kadar Avrupa'da giyilen, genel olarak belden ve dizden büzgülü, bugünkü golf pantolonuna benzeyen, bir çeşit kısa pantolon olan giysi 'külot' olarak adlandırılır"*[15]*. Avrupa'da "Orta Çağ'ın sonundan başlayarak erkekler bel hizasından dizlere kadar inen külotlar giymişlerdir ve baldırlarda ise jartiyerle tutturulmuş çoraplar vardır... Avrupa'da* ***külot****, statüsü yüksek insanları, yani aristokratları;* ***sankülot*** *ve* ***pantolon*** *ise statüsü düşük yani onlara göre barbarları, yoksuları, köylüleri ve benzerlerinin temsil eder. Fakat önceleri fakirlerin kölelerin, denizcilerin giydiği pantolon XVIII. ve XIX. Yüzyıl'dan sonra aristokratlar tarafından da giyilmeye başlanmıştır"*[16].

Sonuç olarak, Wagner, pantolon ile atın ehlileştirilmesi ve atın binek hayvanı olarak kullanılmaya başlamasıyla pantolon arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu şöyle izah eder: "*Bu pantolonların taşıyıcılarına dizgin ve atlı savaşçılara özgün silahlar mezarına konmuştur. Pantolonlar yaklaşık 3200 sene önce üretilmiştir, yani Avrasya bozkırlarında at üzerinde ilk savaşçıların ortaya çıktığı zamanda. İncelemelerimiz şu kanaati tasdik eder ki, bugün bildiğimiz pantolon kesiminin gelişimi biniciliğin başlangıcıyla alakalıdır*"[17].

Wagner'in bu çalışması dokumacılık tarihi ve İskitlerin kimler olduğu tartışmasına da önemeli katkı yapmaktadır. Çünkü bilindiği gibi Rudenko'nun, 1947-1949 yılları arasında Yukarı Altay bölgesindeki "Pazırık Kurganları"nda yapmış olduğu arkeolojik kazılarda deri giysi, kürk, at koşum takımları, keçe, halı gibi çok çeşitli eşyaları bulmuştur. Çok ilginçtir, Rudenko bu eserlerin Türkler tarafından yapılabileceğini kabul etmediği için bunları yapanları Hint-Avrupalı halk olarak ifade ettiği İskitler'in olduğunu yazmıştır. Onun bu ifadesi önceleri Batılı araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Fakat yapılan son çalışmalar ile "Esik Kurganı"nda (Issyk Kurgan) bulunan[18] "altın adam" heykelinden sonra İskitler'in Hint-Avrupalı bir halk olmadığı, onların kullandıkları eşyalar ve onların üzerlerindeki damgalar vasıtasıyla da anlaşılmıştır. Bu nedenle Wagner'in bulduğu pantolonun tarihi, onu **Saklar** yani **İskitler** ve **Xiongnularla** (Hiung-nu yani Hun) ilişkilendirmesi ayrıca bu pantolonun üzerindeki damganın bugün dahi Türk Kültür Coğrafyası'nın çeşitli bölgelerinde kullanıyor olması İskitler'in

tarihine de önemeli katkılar yapmaktadır. Çünkü Pazırık Kurganı'ndaki buluntulardaki at üzerindeki askerin pantolon giydiği, (Hint-Avrupalılar'ın pantolonu M. S. 4. Asır'dan itibaren giymeye başlamışlardır.) halıdaki geometrik damgalar ile atın koşum şeklinin Hint-Avrupalı hakların kullandıklarıyla ilgisiz olduğu yapılan karşılaştırmalı basit bir araştırma dahi anlaşılacak niteliktedir.

Sonuç

Eğer bir arkeolojik buluntu üzerindeki şekil veya damga 3500 yıl sonra dahi olduğu gibi ya da benzer haliyle bir halka tarafından kullanıyor ve yaşatılıyorsa bu durum kültür tarihi araştırmalarında görmezden gelinemez. Çünkü kültür araştırmalarında böyle bir tesadüf söz konusu değildir.

Pantolonun bulunduğu coğrafya Doğu Türkistan (Turfan) ile araştırma yaptığımız yerler arasındaki mesafe şöyledir: Batı Sibirya (Novosibirsk) 2.050 km (kuş uçuşu 1.418), Komi Özerk Cumhuriyeti (Sıktıvkar) 4.300 (kuş uçuşu 3.256 km), Türkiye (Balıkesir) 6.830 (kuş uçuşu 5.019 km) kilometredir. Bu kadar birbirinden uzak mesafelerdeki insanlar aynı damgayı kullanırken pantolonun bulunduğu Turfan şehrine daha yakın yerlerdeki Çinliler'in, Farslar'ın ve Ruslar'ın bu damgayı kullanmaması ve pantolonu daha geç devirlerde giymeye başlamaları bir tesadüf eseri olmadığı gibi bu durumu yukarıda ifade ettiğimiz, bilinen kültür teorileri tarafından da izah edilemez. Bu nedenle elinizdeki makalede bir kısmını sunduğumuz, görsel kaynaklar üzerindeki damganın, nasıl ve hangi şartlarda Doğu Türkistan'dan yola çıkarak, Novosibirsk'de, Sıktıvkar'da, Damal'da, Çamlıhemşin'de, Isparta'da, Balıkesir'de ve Türk Kültür Coğrafyası'nın benzeri yerlerinde görülmelerini "**sosyal genetik teorisi**" veya diğer adıyla "**sosyal DNA teorisi**"yle açıklıyoruz.

Sanat eserleri sosyo-kültürel ortamlarda meydana geldiğine göre, o sanat eseri, onu yapanın zihniyet dünyasını yakından ilgilidir. Özellikle ananevi sanat eserlerini araştırılırken onun meydana geldiği sosyo-kültürel tarihî göz önüne almayan değerlendirmeler yetersiz kalmaya mahkûmdur. Bu nedenle birer sanat eseri olan etnografya eserleri görmezden gelinemez. Dolayısıyla bazı hallerde etnografya eserleri tarih yazımında ve sosyal bilim araştırmalarında yazılı belgelerden daha önemlidir. Diğer yandan "aydınlar"ın yaptıkları ya da yazdıkları aldatabilir, fakat halkın yaptıklarının, aydınlara nazaran aldatma ihtimali çok zayıftır. Çünkü halk geleneği anlatır ve yansıtır. Ayrıca geleneksel eserleri yapanlar yani meydana getirenler devletlerin ya da bazı yöneticilerin tarih yazıcıları olmayıp, kendi duygu ve düşünlerini maddi kültür unsurları vasıtasıyla ifade eden insanlardır. Bu bağlamda geleneksel olarak meydana getirilen eserleri "**en otantik tarihî belgeler**" olarak kabul etmek gerekir.

Çağımızın önemli tarihçilerinden bir olan Burke, türlü etnografya eserinin tarih yazımında nasıl kullanılacağını örnekleriyle anlatır[19]. Fakat ülkemizdeki ta-

rihçilerin bu eserlere olan ilgisinin yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Oysa Türk damgalarını veya etnografya eserlerini dikkat ederek Türkler'in kültür coğrafyasını öğrenmek ve yazmak mümkündür. Çünkü onlar Türk Tarihi'nin bilinen kadim dönemlerinden günümüze kadar gelmişler ve taşıdıkları anlamlarla tarihe şahitlik etmektedirler.

1 M. ELİADE, *İmgeler Simgeler* (Çev. M. A. Kılıçbay), Ankara, 1982, s. 6.
2 R. BENEDİCT, *Kültür Kalıpları* (Çev. N. Şarman), İstanbul, 2003, s. 239.
3 E. Göka, *Türk Grup Davranışı*, Ankara, 2006, s. 11.
4 L. Kolakowski, "İnsan Yalnız Aklıyla Yaşamaz", *NPQ Dergisi*, Sayı 1, 1991, s. 22.
5 E. Güngör, "Yabancı Kültür Karşısında Milli Kültür", *Kültür ve San'at*, İstanbul, 1980, s. 59.
6 J. W. Bennett, *Kültürlerin İncelenmesi-Saha Çalışması Teknik ve Metodolojisi Üzerine Bir İnceleme* (Çev. F. Fegan), Ankara, 1968, s. 3-4, 26.
7 L. A. Fallers, "Türkiye'de Sosyal İlimler", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar* (Haz. E. Tümertekin; P. Benedict; F. Mansur), İstanbul, 1971, s. 230-231, 233.
8 D. Kuban, *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1995, s. 26-27.
9 Geniş bilgi için bakınız: M. Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul, 2014.
10 Dokuma ve damgalar konusunda geniş bilgi için bakınız: M. Aksoy, a. g. e.
11 Halıcılığın ilk defa Türkler tarafından başlatıldığını, Farsların Türklerden öğrenerek halı yapmaya başladıklarını iddia eden görüşlerde var. Bakınız: A. Miller, *Kovrovıye İzdeliya Vostoka*, Leningrad, 1924; K. Erdmann, *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts, 15. Asır Türk Halısı* (Çev. H. Taner), İstanbul, 1957; F. Sümer, "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* Sayı 32,1984; M. Sözen, *Geleneksel Türk El Sanatları*, İstanbul, 1998.
12 M. Wagner, "Xınjıang, Chına Silk Road Fashion", *Forschungsberıchte Des DAI* (Des Deutschen Archäologıschen Instıtuts), 2014, Faszikel 1.
13 M. Wagner, a. g. m.
14 M. Wagner, a. g. m.
15 C. Bard, *Pantolonun Politik Tarihi* (Çev. İ. Yergiz), İstanbul, 2011, s. 7-8.
16 C. Bard, a. g. e., s. 10, 26, 27, 7.
17 M. Wagner, a. g. m.
18 Esik Kurganı, 1969 yılında K. Akişev başkanlığındaki Kazakistan Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü'nün arkeolog ekibi tarafından keşfedilmiştir. Bu kurgan aynı zamanda İskit (Saka) kurganı olarak tanımlanır ve buluntuların M. Ö. 5. yüzyıldan kalma olduğu tahmin edilmektedir. Pazırık Kurganı ise M. Ö. 3-4 asır olarak tarihlenmektedir.
19 P. Burke, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları* (Çev. Z. Yelçe), İstanbul, 2009.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE İPEK YOLU'NUN İKİ DURAĞI "KONYA VE KAYSERİ"

Ayşegül ÇELİK[*] - Turhan ÇETİN [**]

Özet

Tarihi İpek Yolu, Anadolu'da yüzyıllar boyunca sadece ekonomik değil kültürel, sosyal ve siyasal yaşamında önemli parçası olmuştur. Anadolu'da medeniyetler arası köprü işlevi gören İpek Yolu'nun geçtiği güzergahlar arasında, Konya ve Kayseri'de bulunmaktadır. Medeniyetleri çok yönlü etkileyen Tarihi İpek Yolu, toplumların duygu ve düşüncelerini anlatmada önemli araç olan edebi eserlerine de yansımıştır. Edebi eserler arasında yer alan kimi seyahatnamelerde, İpek Yolu'nun sosyal, siyasal, ekonomik ve coğrafi yaşamı yer almıştır. 17. Yüzyıl'ın edebi eserlerinden olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, İpek Yolu güzergahında bulunan Konya ve Kayseri ile ilgili ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Bu doğrultuda araştırmanın amacı, İpek Yolu güzergahında yer alan Konya ve Kayseri ile ilgili Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne göre çeşitli tespitler ortaya koymaktır. Araştırmanın kapsamında, dönemin İpek Yolu üzerinde aktif rolleri bulunan Konya ve Kayseri'nin, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ekonomik, kültürel, sosyal ve coğrafi yaşam düzeyleri ele alınmaktadır. Araştırmanın sonucunda, Tarihi İpek Yolu güzergahında köprü görevi üstlenen Konya ve Kayseri'nin, 17. Yüzyıl'da Evliya Çelebi'nin 40 yılı aşan seyahatinde hazırladığı Seyahatnamesi'ne, çok boyutlu yansıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Konya, Kayseri.

Abstract

The ancient Silk Road, the only economic but cultural for centuries in Anatolia, has been an important part of social and political life. Anatolia between the route of the Silk Road that act as a bridge between civilizations, is located in Konya and Kayseri. Civilizations versatile affecting the historical Silk Road, the community is also reflected in the literary works of the important tools in expressing their thoughts and feelings. Some travel books among literary works has been involved the Silk Road of the social, political, economic and geographical life. 17th century literary works from Evliya Celebi who travels the Silk Road route in Konya and Kayseri is possible to find with information about. The aim of research in this direction, Evliya Celebi, Konya and Kayseri in connection with the Silk Road was put forward by the various findings travels. Within the scope of the study, with active roles on the Silk Road era Konya and Kayseri, Evliya Celebi travels are discussed in the economic, cultural, social and geographical living levels. As a result of the research, the ancient Silk Road of performing a bridge on the route Konya and Kayseri, in the 17th century Evliya Celebi travels to over 40 years has prepared the trip, it was determined that a multi-dimensional mirror.

Keywords: Silk Road, Evliya Celebi Travelogue, Konya, Kayseri.

Giriş

Toplumların hafızasında yer edinen edebi ürünler, ortaya çıktığı kültürlerin çok boyutlu resimlerini çizmektedir. Bu edebi ürünlerin arasında yer alan seyahatnameler, içeriği bakımından toplumların sahip olduğu aktif yaşamları ile ilgili ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Yazar seyahatnamesinde, bir gezi yolculuğu içerisinde, toplumların coğrafyasını, tarihini, ekonomisini, sosyal yaşantısını ve hatta siyasi yapısını anlatmaktadır.

"Seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası baştan geçenler değil, coğrafi özelliklerdir. Buna bağlı olarak, o bölgenin iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur" (Asiltürk, 2009, s.912).

Edebi ürün olan seyahatnameler arasında Türk Edebiyatı'nda, gerek içeriği gerekse anlatımı bakımından hiç şüphesiz ilk akla gelen eser Evliya Çelebi Seyahatnamesi'dir. Evliya Çelebi'nin gezdiği coğrafyalar arasında özellikle 17. Yüzyıl Anadolusu'nun hemen hemen her yönü hakkında ayrıntılı bilgi vermesi bakımından önemli bir eserdir.

Seyahatname'de, "Evliya Çelebi, gittiği bölgedeki konuşma biçimlerini, farklı söyleyişleri bir dil bilimci gibi kaydetmiştir. Akıcı, sürükleyici üslubunu yer yer seçili anlatımla süsleyen Evliya Çelebi, öykülere, efsanelere, manilere, şarkılara,

türkülere ve yerel söyleyişlere yer verir" (Akalın, 2013, s. 50-54). Özgül (2012)'e göre ise Evliya Çelebi Seyahatnamesi, her ne kadar seyahat edebiyatı içerisinde yer alsa da eserin belki de en önemli noktası, Evliya Çelebi'nin yolculuğunu objektif bir şekilde anlatmaya çalışmış olmasıdır.

Tarihi İpek Yolu'nun sosyal, siyasi ve ekonomik boyutları, bilgi aktarımında yazılı eserlerin daha fazla önem kazandığı dönemlerde toplumların roman, seyahatname, şiir vs. gibi pek çok edebi ürünlerine yansımıştır. Bu bağlamda, kimi seyahatnamelerde de İpek Yolu ile ilgili bilgi bulmak mümkündür.

"Batılı ve Arap ünlü seyyahların yanı sıra Anadolu sahasının dışındaki bazı Türk seyyah ve siyaset adamları İpek Yolu'nda yaptıkları Çin'e seyahatlerini yazmış ve günümüze ulaştırmışlardır" (Eğri, 2012, s.422-423). Lewis (1996)'in belirttiği gibi İpek Yolu, ithal ettiği ipek sayesinde, geçtiği bölgelerin siyasi ve askeri tarihlerine önemli katkı sağlamıştır. Bu doğrultuda düşünüldüğünde, İpek Yolu'nun toplumların edebi ürünlerine de doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yansımış olması göz ardı edilemez.

"Yaklaşık 2000 yıllık bir mazisi olan ve ilk defa MÖ II. Yüzyıl'ın sonlarında açıldığı hakkında bilgilerimiz olan İpek Yolu; Doğu'nun, ürettiği ipek ve ipekli mallarına pazar aradığı, Batı'nın da, Doğu'daki ipek ve diğer kıymetli malları elde etmek maksadıyla girişimlerde bulunarak açtığı bir yollar ağıdır. Yani bu, Doğu'dan ziyade Batı ülkelerinin ihtiyaçları dikkate alınarak yapılmış bir girişimdir"(Tezcan, 2014, s.97).

Geçmişte olduğu kadar günümüzde, turizm potansiyeli de eklenerek, önemli bir yere sahip olan İpek Yolu, geçtiği yerleri siyasi ve sosyal gibi pek çok alanda hem beslemiş hem de ticari ilişkiler bakımından da beslenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, diğer bir ayağı Anadolu'dan geçen İpek Yolu'nun Anadolu'ya katkısının bugün dahi önemli olduğu düşünülebilir.

İpek Yolu'nda Geçmişten Günümüze "Konya ve Kayseri"

İpek Yolu'nun Anadolu üzerinde iki önemli geçiş güzergahı arasında yer alan Konya ve Kayseri, geçmişte kurulan pek çok medeniyetin de önemli merkezleri arasında yer almıştır. Orta Anadolu'da yer alan bu şehirlerin konumları itibariyle, geçmişten günümüze önemleri de devam etmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nde de Konya ve Kayseri, doğu ve batı yönde uzanan İpek Yolu'nun Anadolu'daki köprüsü vazifesini görmekteydi. "İpek Yolu, Anadolu Selçuklu Dönemi'nde doğu-batı, kuzey-güney yönünde Anadolu'yu hiçbir ülkede olmadığı kadarıyla bir ağ gibi dolaşır, doğuda Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya'da düğüm oluşturan bu yollar kuzeyde Sinop, güneyde Antalya'ya kadar uzanırdı. XIII. Yüzyıl'da Anadolu kervan yolları, önemli ticaret merkezle-

Resim 1. Kayseri Sultan Han.

rini birbirine bağlarken, başkent Konya'da düğümleniyor, böylece başkentin her yöne ilişkisini sağlıyordu" (Günel, 2010, s. 135).

Tarihi İpek Yolu, geçtiği coğrafyalarda olduğu gibi, Anadolu'da da toplumsal etkileşime yani çeşitli sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlere de kaynaklık etmiştir.

"Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Erzurum, Sivas, Konya, Kayseri gibi kentlerde iktisadi ve ticari canlılık göze çarpıyordu. "Yabanlu Pazarı" denilen uluslararası fuarlar da düzenleniyordu. Yabanlu Pazarı'nın yeri kesin olmamakla beraber Kayseri-Pınarbaşı Yolu üzerinde bulunan Pazarören Kasabası'nda bu pazarın kurulduğu bilinmektedir. Bu pazar Rusya, Çin, Afganistan, Irak, İran, Suriye, Kırım gibi İpek Yolu üzerinde bulunan tüm ülkelerin kumaşları, atlas kumaşlarından yapılmış elbiseler, kürkler, ipekler, tarım ve hayvancılık ürünleri, savaş aletleri, tahıl, at, koyun, yün, tiftik, hatta cariyelerin bile satıldığı dünyanın en büyük uluslararası panayırdır. Panayır, mayıs ayı başlarında kurulup haziran ortasına kadar 40 -45 gün sürerdi" (Sümer'den Akt. Günel, 2010, s. 29).

İpek Yolu'nun önemi, Anadolu Selçuklu Devleti gibi Osmanlı Devleti tarafından da bilinmekteydi. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti İpek Yolu'nda hakimiyet kurulabilmek için çeşitli mücadelelere girişmiştir. Bu mücadeleler sadece siyasi alanda değil aslında sosyal ve kültürel alanda da gerçekleşmiştir. Bunun için İpek Yolu güzergahı üzerinde pek çok hanlar, kervansaraylar, köprüler ve çarşı-pazarlar imar edilmiştir.

"İpek Yolu, Haçlılar'ın gelişinden sonraki yüzyıllarda da Osmanlı fetihlerinin istikametini etkileyen sebeplerden biri olarak görülebilir. Osmanlı Devleti daha I. Murat zamanında Çorum Osmancık istikametinde ilerlemişler ve Yıldırım Bayezit devrin-

Resim 2. Konya Zazadin Han.

de Erzincan'a kadar bu yol üzerinde bütün mühim ticaret merkezlerini ele geçirmişlerdi. Candaroğulları ile mücadelenin mihverini, İpek Yolu üzerindeki merkezlerin Osmanlı kontrolü altına sokulması meselesi teşkil etmekte idi" (Kırpık, 2012, s.194).

Tarihi İpek Yolu güzergahında yer alan Konya ve Kayseri üzerine hakimiyet kuran Türk Devletleri tarafından, ticaretin kolaylaşması ve ulaşımın gelişmesi için çeşitli köprüler, hanlar ve kervansaraylar yapılmıştır. Bunlardan bazıları ise: Konya'da; Raziye Sultan Kervansarayı, Zazadin Han, Kızılören Hanı, Kayseri'de ise; Sultan Hanı, Tekgöz Köprüsü ve Çokgöz Köprüsü günümüze ulaşan İpek Yolu ticareti için önemli eser olarak örnek gösterilebilir.

Bugün geçmişte olduğu gibi, Tarihi İpek Yolu güzergahında yer alan Konya ve Kayseri'nin, Orta Anadolu'da konumlanmış olması nedeniyle, pek çok açıdan önemi büyüktür. Yapılması olası İpek Yolu projeleri ile de bu şehirlerin gerek turizm gerekse ekonomi gibi diğer alanlarda da gelişimi artabilir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin İpek Yolu Güzergahında Varış Noktası "Kayseri"

Evliya Çelebi, İpek Yolu üzerinde yer alan Kayseri'den Seyahatnamesi'nin 3. cildinde bahsetmiştir. Evliya Çelebi, diğer ziyaret ettiği yerlerde olduğu gibi, Kayseri'nin de sistematik bir plan dahilinde; şehrin yapısı, mimarisi, halkın günlük yaşantısı, ekonomisi, kültürel özellikleri, coğrafi özellikleri ile ilgili olabildiğince bilgi vermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, 17. Yüzyıl'ın Kayseri'sini anlatırken öncelikle şehrin yapısını anlatmaya başlar.

"Aşağı şehir bir düz geniş zeminde dörtgen şekilli yontulmuş taşlar ile yapılmış geçmiş melikler yapısı bir köhne kaleli büyük varoştur. Şehir altında Koyun Köp-

rüsü Nehri'ne Gerezler Suyu derler. Bu büyük varoş (...) bin kiremitli ve toprak ile örtülü büyük saraylar, eski yapı iki katlı ve tek katlı bakımlı hanelerdir. Bu varoşun çevresi fırdolayı eski surdur... Bu surun etrafı hendektir. Kış günlerinde bu hendek içine bostan ekerler, güzel sebzeleri olur..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 135).

Evliya Çelebi, Kayseri'yi anlatırken ekonomik yaşamın önemli unsurlarından olan hanlar, kervansaraylar ve çarşı-pazarlar ile ilgili bilgi vermeden de geçmemiştir. Evliya Çelebi'nin anlattığı bilgilerden yola çıkarak, İpek Yolu'nun 17. Yüzyıl'da Kayseri'den geçiş noktasındaki ekonomik yaşam ile ilgili detaylı bilgi edinmek mümkündür.

"...Evvela Boyacı Kapısı'nda Kığlamazzâde Hanı kârgir kalabalık güzel bir handır. Kapan Hanı gayet kalabalık sağlam handır. Göz Hanı uzun çarşı içinde kârgir yapı güzel handır..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 137).

"...Evvela bu Kayseri şehrinin Bursa, Edirne ve İstanbul gibi iki yerde kârgir yapı güzel bedestenleri vardır. Biri kuyumculardır ki bütün dünyanın değerli altınlı eşyaları ve nadir cevahir türü kap kacak bulunur. Cevher satan altın ustaları mücevher şeyler işlerler. Büyük bedestende zengin tüccarlar heybeler ile alış veriş edip nice bin türlü değerli kumaşlar satılır. Misk ve amber kokusu ihtiyaç sahiplerinin dimağlarını kokulandırır..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 137).

"...Bunlardan Uzun Çarşı süslüdür ama Atpazarı yanında sâfî Kapamacılar Çarşısı'dır. Bunun sağ tarafında un kapanı vardır. Bütün ince has ve beyaz un bu yerde satılır... İçkale kapısına çıkınca Attarlar Çarşısı'dır ki bütün ıtriyatın (güzel kokular) ve türlü türlü ilaçların güzel kokusundan gelen geçenlerin dimağları misk ve amber kokusu olur...Ondan aşağı Papuççular Çarşısı, yani eski papuc ve çizme yamayıcı dükkanlardır. Ondan anayolun iki tarafı Karakeçili dükkanına varıncaya kadar tümden kapama ve zubun işler terzi dükkanlarıdır... Bu mahal tamamen kasap dükkanlarıdır ki nice yüz adet boğazlanmış Karaman koyunlarını ve kuzularını parça parça edip her parçaya gül yaprağı takıp ve safran sürüp satarlar. Muhtesib ağa dükkanını geçince Arpacılar Çarşısı, Kazancılar Pazarı ve Semerciler Çarşısı'dır. Ondan iç kale önüne varılır ve sol tarafı Mevlevîhane bahçesi kapsıdır ve Uzun Çarşı'sı gayet süslüdür. Ta Uzun Çarşı başında son bulur. Saraçhane ile Haffafhane Pazarı aydınlık, bakımlı ve kalabalık pazardır. Debbâhlar pazarı pâkdir, Ahi Evran pirleriyle mamurdur. Odun Pazarı kale kapısı önünde olduğundan Odunpazarı Kapısı derler..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 138).

"Bu şehirde gerçi bütün sanat ehli mevcut olup işleri ve sanatları beğenilir ama dağlarında mazısı gayet çok olduğundan debbağlar keçi derisini tabaklayıp sarı sahtiyan yaparlar, sanki altun sarısıdır ki insanın yüzünün rengi belli olur. Hatta halk dilinde darb-ı meseldir ki "Kayseri sahtiyanı gibi gıcır gıcır öter" derler. Papucu, mesti ve içi dârâyili (İran'da dokunan renkli v kalın bir kumaş) sarı tabanlı çizmesi yeryüzünde yoktur. Bütün vezirlere hediye gider..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 141).

Şehirlerin ekonomik yaşamının parçası olan ulaşım, bugün olduğu kadar 17. Yüzyıl'da da önemliydi. Bir de bu şehir İpek Yolu'nun geçiş noktasında yer alıyorduysa, kervanların geçişi için köprüler daha fazla önem kazanmıştır. Evliya Çelebi'de Seyahatnamesi'nde Kayseri'yi anlatırken, ulaşımın unsuru olan köprüler ile ilgili bilgi vermeden geçmemiştir.

"Bu Kayseri şehrinin dört tarafında 117 adet arklar, kaynak ve akarsular vardır. Genellikle bu şehre eğimli olan Erciyes Dağı Yaylası'ndan doğan akarsulardır, ama şehrin alt yanında Koyun Köprüsü suyuna Gerizler Suyu derler. Adı geçen Koyun Köprüsü'nden geçip akarak Mazlumoğlu Köprüsü'nden iner Ali Köprüsü'ne varır. Ondan akıp Saz'a karışır. Ondan Yalınızgöz Köprüsü yanında büyük nehir Kızılırmak'a katılır..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 319).

"Bu eski şehrin çarşısı dükkanları, han, cami, imaret, medrese ve diğer çeşit çeşit hayrat yapıları elden geldiği kadar yazılıp anlatılmıştır, ama şehrin batı tarafında Kızılırmak Nehri üzerinde bir saat şehre yakın iki kaya arasında Birgöz Köprü adlı bir benzersiz köprü vardır ki Süleyman Han zamanında Koca Mimar Sinan ömrünün nice yıllarını geçirip var gücünü sarf ederek bir ebemkuşağı (gökkuşağı) gibi benzersiz köprü yapmış ki kara ve deniz seyyahları içinde meşhurdur. Bosna Vilayeti'nde Hersek Sancağı'nda Mostar Köprüsü ve bu Karaman Eyaletinde Kayseri Sancağında bu Yalınızgöz Köprüsü meşhurdur. Şehre yakın Koyun Köprüsü, Mazlumoğlu Köprüsü, Ali Köprüsü ve ibret verici Ulucami..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 138).

Evliya Çelebi, Kayseri'nin mimari yapılarını anlatırken aslında 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumu'nun sosyal yaşamı ile ilgili bilgi de vermiştir.

"Bu bakımlı şehir içinde eski zamanlarda kırk yerde ziyafet evi imareti var idi ki gelip giden yolculara ay ve yıl nimetleri bol bol dağıtılırdı..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 141).

Evliya Çelebi gittiği yerleri anlatırken, Osmanlı Devleti'nin hakimiyet kurduğu coğrafyalarda ilime verdiği önem de gözler önüne serilmektedir. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Kayseri'yi anlatırken şehrin bilimsel yaşamından da bahsetmiştir.

"...Zımmi Karakaş Ermeni gayet usta cerrahtır. Cerrahlık ilmini tamamlamak için Frengistan'ın İspanya ülkesine gitmiştir. Hatta bir adamın dişi ağrısa bir mavi su sürer dişin ağrısı diner. Eğer o dişi çıkartmak istersen o ağrıyan dişe bir kırmızı renkli su sürer, kerpetene muhtaç eylemeyip o dişi kendi elinle çıkarırsın..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 138).

"Bu Kayseri şehrinin kışı şiddetli olduğundan belde halkı ilimle meşgullerdir. Zeki tabiatlı ve tez anlayışlı olduklarından şairleri çoktur. Bunlardan Şehap Çelebi divan sahibidir..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 138).

Evliya Çelebi, Kayseri'yi anlatırken halkın günlük yaşamına da değinmiştir. Dönemin günlük yaşamını anlatan Seyahatname sayesinde,17. Yüzyıl Osmanlı Toplumu'nun kültürel hayatı hakkında da ayrıntılı bilgi elde etmek mümkündür.

"Evvela şehir ayanı tamamen saya çuka ile samur, zerdeva, tilki boğazı, nafesî ve sincap kürk giyip atlas kaftan giyerler. Orta halli olanları iskerled ve londura çuka ve boğası kaftan giyerler. Kadınları sivri takke giyip üzerlerine izar (çar) bürünürler..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 139).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Kayseri'nin coğrafi özellikleri ile ilgili bilgi vermektedir. Bu doğrultuda, Seyahatname'den dönemin coğrafi özellikleri hakkında günümüze ışık tutabilecek ve karşılaştırma yapılabilecek bilgi elde edilebilir.

"Şehrin zemini Erciyes Dağı eteğinde olduğundan şehrin bütün hanelerinin yüzü kuzey tarafa dönüktür. O yüzden saba rüzgârı gibi bir tür ruhlara rahatlık veren havası vardır ki seher vakti kalkan can havayı kokladığında nesim havasını müşade eder..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 139).

"Bu şehir alemin yaratıcısının ihsanıyla yazda kışta yerli yerince yağmur yağıp zemini sulayıp 77 çeşit hububat, yeşillikler, 77 türlü sebzevat ve otlar hasıl olur. Genellikle buğdayı ve arpası meşhurdur..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 140).

"Evvela has ve beyaz ekmeği, lavaşa yufkası, katmer çöreği, katmerli baharatlı böreği, lahm-ı kadid (kurutulmuş et) adıyla meşhur olan kimyonlu ve baharatlı sığır pastırması ve kokulu et sucu yeryüzünde yoktur. Padişahlara hediye gider..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 141).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, İpek Yolu güzergahında yer alan Kayseri'nin çok boyutlu yönleri hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Seyahatname ile İpek Yolu'nun 17. Yüzyıl'da Kayseri noktasındaki aktif yaşamı hakkında bilgi edinilebilir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin İpek Yolu Güzergahında Varış Noktası "Konya"

Evliya Çelebi, İpek Yolu üzerinde yer alan Konya'dan Seyahatnamesi'nin 3. cildinde bahsetmeyi ihmal etmemiştir. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Konya'nın konumu, siyasi yapısı, sosyal yapısı, coğrafi özellikleri ve mimari ile ilgili bilgi vermiştir. Evliya Çelebi, Konya'ya vardığında bu şehri şöyle konumlandırmıştır:

"Bu Konya şehrinin doğu tarafında Aksaray üç merhale yerdir. Kıblesinde Kâfiryat Kalesi'ni geçip Lârende Kalesi bir gergi konaktır. Güney tarafında Adalya (Antalya) ve Alâiyye iskeleleri ikişer konaktır..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 19).

Günümüzde Türk Kültür Yaşamı'nda önemli bir yere sahi olan Mevlana, 17.

Yüzyıl sosyal yaşamında da önemli bir yere sahipti. Evliya Çelebi, Konya'ya vardığında Mevlana'yı ziyaret etmeden geçmez ve Seyahatnamesi'nde bahseder.

"...Bu tekke yakınında iki minareli bir cami, bir medrese ve ziyafet evi, imareti bütün Süleyman Han'ındır. Bu hayrat ve hasenatın tamamı kârgir yüksek kubbeler ile yapılmış ve baştan başa mavi has kurşun ile örtülmüş büyük binalardır. Sözün özü Osmanoğulları Devleti'nde böyle büyük bir tekke yoktur..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 21).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde 17. Yüzyıl siyasi yaşamı ile ilgili bilgi vermeyi de ihmal etmez. Konya şehrine gelen Evliya Çelebi, bu şehrin siyasi önemini ise şöyle vurgulamıştır:

"Bu Konya şehri Osmanoğulları şehzadelerinin taht merkezi olduğundan nice şehzadelerin gözdesidir ve niceleri burada gömülüdür..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 21).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Konya'nın mimari yapısını anlatırken, Mimar Sinan'ın eserlerinden bahsetmeyi ihmal etmez. Evliya Çelebi, mimari yapılar ile ilgili bilgi verirken aslında bu eserlerin yapılış amacı yani 17. Yüzyıl'ın toplumsal hayatı ile ilgili de bilgi vermektedir.

"Rumelin'de Kırkkilise Karapınarı olduğundan buna Konya Karapınarı derler... Suyu ve havası tatlı, bağ ve bahçeli, (...) bakımlı haneli şirin kasabadır. Çarşı içinde Süleyman Han Cami kurşunlu muazzam bina camidir. Mimar Sinan yapısıdır. Bakımlı ziyafet yurdu imareti var..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 22).

Evliya Çelebi'nin bakımlı ve şenlikli bir şehir olarak nitelendirdiği Ereğli'den bahsederken Konya'nın coğrafi yapısını da anlatmaktadır.

"Tamamen mucizeler ile sulanmaya muhtaç olduğundan bir su hakimi vardır. Bütün bağ ve bahçelerden su hakkı olup Haremeyn'e sure gider. Bu İrem şehri toplam (...) adet (...) örtülü iki katlı ve tek katlı büyük konaklar, bakımlı haneler ve süslü evler ile bezenmiştir. Her hanesi birer akarsu, havuz ve şadırvanlar ile süslenmiş şenlikli ve güzel şehirdir..." (Kahraman, Dağlı, 2012, s. 23).

Orta Anadolu'da yer alan Konya, İpek Yolu'nda kimi zaman önemli bir geçiş noktası kimi zamanda kervanlar için varış noktasıydı. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde İpek Yolu'nda yer alan Konya'nın 17. Yüzyıl resmini çizmektedir. Bu doğrultuda, Konya'nın gerek bugün gerekse geçmişte çok boyutlu yerini görmek mümkündür.

Sonuç

Tarihi İpek Yolu, yüzyıllar boyunca pek çok medeniyet için önemli bir sosyal, kültürel ve ekonomik köprü görevi üstlenmiştir. Anadolu'nun sosyal hayatından

da beslenen İpek Yolu, pek çok uygarlığın kültürel yaşamlarına konu olmuştur. Hiç şüphesiz bunun en güzel örneğini, uygarlıkların meydana getirdiği edebi ürünler oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti Dönemi'nde yaşamış olan Evliya Çelebi'de Seyahatnamesi'nde İpek Yolu'nun farklı geçiş noktalarından bahsetmektedir. Bu geçiş noktalarından, Kayseri ve Konya ile ilgili Seyahatnamesi'nde ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu bilgiler, 17. Yüzyıl'da Kayseri'nin ve Konya'nın İpek Yolu güzergahındaki önemini gözler önüne sermektedir. Öyle ki, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Konya ve Kayseri'nin sosyal, siyasi, ekonomik ve coğrafi özellikleri açıkça görülmektedir.

Edebi ürünler doğası gereği, herhangi bir coğrafya üzerinde meydana geldiği toplumun izlerini taşımaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi de, barındırdığı bilgiler bakımından Anadolu'da İpek Yolu'nun iki önemli ayağı olan Konya ve Kayseri için önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, 17. Yüzyıl'ın niteliksel ve niceliksel açıdan önemli edebi ürünlerinden olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi, günümüzde Konya ve Kayseri'nin da içinde bulunduğu İpek Yolu projeleri ve araştırmaları için kaynak eser olabilir.

* Bozok Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, aysegulll_clk@hotmail.com.
** Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, cetin.turhan@gmail.com.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2013). *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
Asiltürk, B. (2009). Edebiyatın kaynağı olarak seyahatnameler. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and Hıstory of Turkısh or Turkic,* 4(1).
Eğri, S. (2012). Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây'da İpek Yolu izlenimleri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7(2), s. 411-422.
Günel, G. (2010). Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu kervansaraylar-köprüler, *Kebikeç, 29, s. 133-146.*
Kahraman, S. A. & Dağlı, Y. (2013). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (3. Cilt). İstanbul: YKY.
Kırpık, G. (2012). Haçlılar ve İpek Yolu. *Bilig*, 61, s.173-200.
Lewis, B. (1996). *Ortadoğu (Hristiyanlığın doğuşundan günümüze Ortadoğu'nun 2000 yıllık tarihi).* İstanbul: Yeni Bin Yıl Yay.
Özgül, M.K. (2012). Dolaştım Rûm ile Şam'ı. Çoşkun Yılmaz (Ed.). *Evliya Çelebi Atlası* içinde (s. 268-269). İstanbul: MEDAM, Mahya.
Tezcan, M. (2014). İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu ticaretine İran engellemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 3(1), s. 96-123.

ŞAİR ERDEM BAYAZIT'IN SEYAHATNAMESİ: İPEK YOLU'NDAN AFGANİSTAN'A

Saliha CÖMERT *

Özet

Seyahatname, yazarının gezdiği yerleri anlattığı; bu yerlerin, coğrafi, kültürel, ekonomik ve sosyal şartları hakkında bilgi verdiği; kendine has üslubuyla ve öznel yargılarla kaleme aldığı edebî bir türdür. Gezi yazısı olarak da adlandırılan bu edebî metinler gerçekte gezilip görülmüş bir mekânın ve yaşanmış olayların aktarımından oluşur. Bu yönleriyle seyahatnameler tarihîlik vasfı da taşır. Fakat seyahatnameler yazarın öznel ifadelerine yer verilmesi ve bir gerçekliği kanıtlama iddiasının bulunmaması yönleriyle tarih kitaplarından ayrılır.

Erdem Bayazıt'ın İpek Yolundan Afganistan'a adlı eseri de seyahatname özelliği gösterir. Yazar, bu eserinde altı kişilik bir film ekibiyle Afganistan'a yaptığı yaklaşık altmış gün süren gezisini anlatır. 27 Temmuz 1981 tarihinde Gürbulak Sınır Kapısı'nda başlayan bu gezi İran'dan Pakistan'a oradan da Afganistan içlerine kadar uzanır. Sovyetler Birliği ile Afganistanlı mücahitler arasında devam eden savaşın gözlemlendiği bu gezide, Pakistan'a göç etmek zorunda kalan ve kamplarda yaşayan muhacirler, hastaneler, askeri eğitim kampları ve askerlerin durumu hakkında bilgi verildiği gibi coğrafî koşullar, hava şartları, ekonomik ve kültürel yapı ile ilgili değerlendirmeler de yapılır. Bu çalışmada İpek Yolundan Afganistan'a adlı seyahatname bütün yönleriyle değerlendirilmiş, tarihî İpek Yolu üzerindeki önemli merkezler hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gezi yazısı, İpek Yolu, Afganistan

Abstract

Travel book is a literary genre that writer tells about places travelling, informing about geographical, cultural, economic and social conditions of these places and writes up them with his/her subjective expressions and his/her specific literary style. Also named as travel writing, these literary texts compose of transfer of places travelled and seen and events lived. From this aspect, travel books carry also historical features. But, parts of being subjective expressions and not having proof claim are different from historical books.

Erdem Bayazıt's work also, named From Silk Road to Afghanistan shows travel book feature. Poet tells his travel which goes on approximately sixty days to Afghanistan together with a six-person film crew in this work. Starting from Gürbulak border gate in 27 July 1981, this travel lies from Iran to Pakistan and then until interior of Afghanistan. It has been observed that war between Soviet Union and Afgan mujahids in this travel. Besides, refugees who have been obliged to migrate to Pakistan and lived in camps, informed about hospitals, military training camps and soldiers' situations, also evaluations have been made relation to geographical conditions, weather conditions, economic and cultural structures. In this study, travel book named From Silk Road to Afghanistan has been evaluated in all aspects and informed about important centers on historical Silk Road.

Keywords: Travel book, Silk Road, Afghanistan.

Giriş

Seyahatnameler, yazarların gezip gördükleri yerleri anlattıkları, oraların coğrafi, sosyolojik ve ekonomik durumu hakkında bilgi verdikleri yazı türleridir. "Bu yapıtlarda gezgin, bir toplumun bütünüyle yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu başlıkları sergilemeye çalışır." (Gökyay 1973: 457) Böylece kendi tecrübelerini aktarırken bu coğrafya ve kültürden haberdar olmayan insanları da bilgilendirmiş olur. Seyahatnameler, yeni yerler keşfetme ve bu keşfi diğer insanlarla da paylaşma ihtiyacından doğar.

Seyahatnameler, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıttığı için tarihî, manzara betimlemeleriyle coğrafî, yazarın büyük bir dikkatle yeni yerlerin maddi ve manevi özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlatması ile de edebi bir özellik taşırlar (Maden 2008: 148). Seyahatnamelerde yazarın özgün yorumlarının bulunması, gezi sırasında gezdiği coğrafyada meydana gelen bir olayı ya da durumu aktarıp aktarmama konusunda özgür olması, kısacası coğrafya hakkında hangi bilgiyi, ne kadar ve nasıl vereceğini kendisinin tayin ediyor olması bu türdeki eserlerin tarih,

coğrafya, sosyoloji veya ekonomi gibi diğer sosyal bilimlere kaynaklık eden edebî birer metin olduklarını açıkça ortaya koyar.

Seyahatnamelerin anı ya da günlükle aynı tür olarak düşünülmesi de sıkça karşılaşılan bir durumdur. Yazarın tarih belirterek, bir coğrafyadaki seyahati sırasında gördüklerini ve yaşadıklarını anlatması, bu türün anı ya da günlük ile karıştırılmasına sebep olmaktadır. Fakat "seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası 'baştan geçenler' değil, 'coğrafya'dır. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur." (Asiltürk 2009: 912) Bu ana konu etrafında yazarın anılarına yer vermesi ve o sırada gördüğü birtakım olayları aktarması, bu türü anı ya da günlük olarak değerlendirmek için yeterli değildir.

Şair Erdem Bayazıt'ın seyahatnamesi İpek Yolundan Afganistan'a 27 Ağustos 1981 tarihinde Afganistan'da devam eden savaşı belgesel film yapmak amacıyla çıkılan bir yolculuğun ürünüdür. Erdem Bayazıt, altı kişiden oluşan belgesel ekibine yazar olarak dâhil olur ve o da Afganistan seyahati boyunca görüp yaşadıklarını yazma görevini üstlenir. 5 Eylül 1981 tarihine kadar devam eden bu yolculukta İpek Yolu üzerindeki önemli ülkeler olan İran, Pakistan ve Afganistan'da yaşananlar aktarılır; coğrafi, kültürel, ekonomik ve sosyal hayat hakkında bilgi verilir. Afganistan'da savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği günlere rastlayan bu gezide özellikle Ruslar'a karşı savaşan mücahitlerden ve savaşın ortasında yaşam mücadelesi veren sivil halkın durumundan bahsedilir.

Erdem Bayazıt eserin başında ekip olarak çıktıkları bu yolculuğun üç amacının olduğunu belirtir. Bunlardan ilki, "İran ve Pakistan'daki muhacir ve mücahitlerin durumunu dünya kamuoyuna duyurmak; ikincisi İslam Devrimi'nden sonraki İran'ın durumunu göstermek; sonuncusu ise İstanbul'dan Yeni Delhi'ye kadar kadim İpek Yolu'nun tarihi eserlerini ve turistik mevkilerini filme ve yazıya rabdetmektir." (Bayazıt 1985: 6-7) Bu amaçlarla çıkılan yolculuğun üç önemli durağı vardır: İran, Pakistan ve Afganistan. İran ve Pakistan'da geçirilen süreler oldukça kısadır, seyahatnamenin büyük bölümü Afganistan'a ayrılır.

İran Yolculuğu

Erdem Bayazıt, seyahatini Türkiye İran Sınırı'ndan itibaren anlatmaya başlar. İran'da üzerinde durulan ilk şehir Tebriz'dir. Yazar, İslam Devrimi'nin İran'daki etkilerini sorgular ve aslında gazetelerde gösterilenlerin, haberlerde anlatılanların yalan olduğunu ifade eder. Gürbulak Sınır Kapısı'ndan Tebriz'e kadar yol boyunca gördüklerini de kaydeden yazar burada Türkiye plakalı arabaların çok fazla olmasına şaşırır. Yol boyunca tarlaların ekilmemiş olmasının ve yalnızca su bulunan yerlerde ayçiçek tarımının yapılmasının, İran'da sulama ve tarım konusundaki

eksiklikleri gözler önüne serdiği belirtilir. İmam Humeyni'nin tarım konusunda halkı teşvik etmeye çalıştığı fakat bu teşvikin işe yaramadığı ve halkın yeraltı kaynaklarını kullanma konusunda Türkiye'den oldukça geri olduğu açıklanır. Akşam saatlerinde Tebriz'e ulaşan yazar, savaş nedeniyle sokaklarda karartmanın devam ettiğini ancak bakkal ve kuruyemişçilerin açık olduğunu ekler. Çayhanelerde ise tavla, iskambil ve domino gibi oyunların kesinlikle oynanmadığını, nargile tüketildiğini ve büyük bardaklarla bol bol çay içildiğini belirtir. Türkiye'de bilinenin aksine İran'da akaryakıt sıkıntısının bulunmadığını yalnızca akaryakıtın karneyle alınabildiğini ifade eder.

Tebriz'den sonraki durak Tahran'dır. Tahran'da üç gün kalan yazar, şehir hakkında önemli bilgiler vermez. Kısmi karatmanın burada da uygulandığını, halkın geç saatlere kadar lokantalarda ve meşrubatçılarda zaman geçirdiğini belirtilir. 31 Temmuz 1981 günü "Kudüs Günü" kutlamalarına da şahit olunur ve bu kutlama sırasında halkın sloganlar atarak yürüyüş yaptığı anlatılır.

Tahran'dan sonra Kum, İsfahan ve Kirman şehirlerinden geçilir. Kum şehrinin halk için öneminin Oniki İmam'dan, İmam Rıza'nın kız kardeşi Hz. Masûme'nin türbesinin burada bulunmasından kaynaklandığı söylenir. İsfahan, yol boyunca çınarların sıralandığı, bağlık bahçelik, yemyeşil bir şehir olarak anlatılır. Tebriz ve Tahran'ın aksine İsfahan tarihî eserlerle dolu bir şehirdir. Tarihî eserlerin çoğunun dikdörtgen biçimindeki Şah Abbas Meydanı'nın etrafında bulunduğunu belirten yazar, burada çok fazla hediyelik eşyaya ulaşılabileceğini de eklemiştir. Yazar, "İran'da tarım yok, İran'da sanayi yok, uçsuz bucaksız ovalar bomboş ve el değmemiş. İran tembelliğe ve kolay yaşamaya alışmış." (Bayazıt 1985: 14-15) şeklinde İran'ın o günkü durumunu dile getirir ve savaş neticesinde meydana gelen gıda sıkıntısının çok fazla olmadığını belirtir. Kirman hakkında ise büyük bir şehir olduğu dışında herhangi bir bilgi verilmez.

Kirman'dan sonra Zahidan şehrine kadar uzun bir çöl yolculuğu yapılır. Zahidan'ın büyük bir sınır şehri ve bir kaçakçılık merkezi olduğu, Güney Kore, Japon ve Tayvan mallarının dükkânlarda satıldığı belirtilir. Buradaki Afganistanlı muhacirlerin durumu hakkında bilgi alınır ve onlara "mütecaviz" muamelesi yapıldığından bahsedilir. Muhacirlerin resmi işlerde çalışamadıkları ve yalnızca amele olarak çalışmalarına müsaade edildiği belirtilir.

Zahidan'dan sonraki durak İran-Pakistan sınırındaki son yerleşim yeri olan Mircave'dir. Fakat Zahidan ve Mircave arası çöllerle kaplıdır ve asfalt yoktur. Bundan dolayı çok sıkıntılı bir yolculuğun sonunda Mircave'ye ulaşılır. Burası hakkında herhangi bir bilgi verilmez fakat İran-Pakistan Sınırı'nın durumundan bahsedilir. Sınırda Afganistanlı muhacirleri taşıyan araçların çok fazla olduğu, onların geçişi için herhangi bir işlem yapılmadığı kaydedilir. Sınırda bekleyenlere hizmet veren dükkânların bulunduğu, bunun dışında Afganlı muhacirlerin

ellerinde deste deste farklı ülkelerin paralarıyla her gelene yaklaştıkları ve para değişimi yapmak istedikleri anlatılır.

Pakistan Yolculuğu

Pakistan sınırındaki ilk durak Taftan köyüdür. Taftan sınırı, Mircave'den daha kalabalık olmasına rağmen sınırın her iki tarafı da benzer özellikler gösterir. Yazar ve film ekibi uzayan işlemler yüzünden geceyi Taftan'da sınırda geçirmek durumunda kalırlar.

Taftan'dan sonraki durak Noh Kundi ismindeki yerleşim merkezidir. Yazar ve film ekibindekiler buraya ulaşabilmek için çölün ortasında insanların gidip gelmeleriyle sertleşen bir yoldan devam etmek zorunda kalırlar. Kuma batma tehlikesinin olmayışı bu yolu katlanılabilir kılan tek şey olarak ifade edilir. Bu yol üzerinde ancak iki üç yerde askerî karakol, bir iki yerde de birkaç evden oluşan duraklara rastlanır. Yazar, önlerindeki gölgeliklerinden başka bir şeyi olmayan bu basit toprak yapılarda insanların yaşayabiliyor olmasına hayret ettiğini belirtir ve bu evlerin önünde birkaç ihtiyar ve çocuktan başka kimseyi görmediğini ifade eder. Bunların yanında dikkat çeken bir şey ise çöl yolculuğu boyunca uğradığı her durakta "coca cola"nın bir kurtarıcı gibi bulunmasıdır. Yazar bu durumu: "Emperyalizmin sembolü Cola'lar, Pepsi'ler, Fanta'lar… Bundan sonra bütün Pakistan'da en çok göreceğiniz şey her dükkânın önünde yükselen meşrubat şişeleri olacak. Bitmez tükenmez çöl yollarından geçip bir kasabaya, bir köye yahut iki evli bir durağa geldiğinizde bir kurtarıcı gibi bu emperyalizm damgalı meşrubatlara koşmamak elde değil. Milli hükümetlerin elinin ulaşamadığı yerlere Coca-Cola'lar, Pepsiler uzanmış… Çaresiz, tokalaşacaksınız!" (Bayazıt 1985: 26) şeklinde açıklayarak hissettiklerini dile getirir.

Noh Kundi'den sonraki şehir Dalbadin'dir. Fakat yine çöl yolculuğu yapmak zorunda kalınmıştır. Çöl şartlarına uygun olmayan araçlarla yolculuğun zorluğu daha çok hissedilir. Yazarın, "Sonsuzluk duygusunu bir deniz, bir okyanus mu, yoksa bir çöl mü daha çok verir insana? Ben reyimi çölden yana kullanıyorum." (Bayazıt 1985: 28) diyerek anlattığı çöl, kuma saplanma, yolu tam olarak görememe ve serap görme gibi birçok zorluğu da beraberinde getirir. Çöldeki trafik hakkında da bilgi veren yazar, buradaki otobüslerin birer gelin gibi süslendiğini, üzerlerinde yağlı boyayla yapılmış rengârenk resimlerin bulunduğunu; bu otobüslerin dışında deve, manda, öküz, at ve eşeklerin çektiği arabaların da yoğun bir trafiğe neden olduğunu anlatır.

Dalbadin'den sonra hakkında bir kaçakçı şehri olduğundan başka bilgi verilmeyen Nuski'de mola veren ekip, Kuvetta'ya doğru yola çıkar. Kuvetta, sulu tarımın yapıldığı önemli bir şehirdir. Burada resmi araçların fazla olması dikkat çeker. Kuvetta'ya yirmi kilometre kala başlayan muhacir çadırları, bu şehrin Afganistanlı

muhacirler tarafından yerleşim yeri olarak kullanılan önemli bir merkez olduğuna işaret eder. Yazar tarafından bu şehir "Kuvetta bağlık bahçelik caddelerini dev ağaçların gölgelediği, yeşil alanı bol, parkları muntazam bizim oraları aratmayan, sıcağı bunaltmayan 140 bin nüfuslu sempatik bir şehir." (Bayazıt 1985: 33) biçiminde anlatılır.

Kuvetta'dan sonra gidilmesi gereken büyükşehir Peşaver'dir. Kuvetta'dan Peşaver'e gitmek için kullanılan yol üzerinde gürültülü ve canlı bir kasaba olan Sibi'ye daha sonra da Jakobabad'a uğranır. Buralar hakkında detaylı bilgi verilmezken bunaltıcı sıcaklara dayanmanın ne kadar güç olduğu ifade edilir. Peşaver yolu üzerinde dikkat çeken bir ayrıntı olarak Çeltik tarlaları anlatılır. Buraların bir çeşit bataklık olduğu ve sulamaya ihtiyaç duyulmadan kolayca pirinç yetiştirildiği ifade edilir. Yol boyunca dikkat çeken bir durum ise Pakistanlılar'ın asfalta oturmalarıdır. Bazen iskambil oynayan grupların bazen de tek başına olan insanların asfaltta oturmaları şaşkınlık veren bir durum olarak aktarılır. Dere Bahadır Han ve Dere İsmail Han birbirine benzeyen küçük şehirlerdir. Peşaver'e giderken uğranan bu küçük şehirlerde birbirine benzeyen birçok dükkâna rastlamak mümkündür. Bu şehirlerde havanın değiştiği, daha kurak çöl havasının izlerine rastlanmaya başlandığı belirtilir. Buradan sonra küçük bir şehir olan Banu'ya ulaşılır. Banu'nun merkez çarşısından geçmek zorunda kalan yazar burayı "mahşer yeri"ne benzetir.

Çeşitli küçük şehirlerden geçtikten sonra Pakistan'daki son durak olan Peşaver'e ulaşılır. Yazar, Peşaver'e yapımı devam eden bir yoldan girmeleri sebebiyle Pakistan usulü yol yapımını anlatma gereği duyar. Pakistan'da yol yapım çalışmaları tamamıyla insan gücüyledir. Koyun ya da keçi kafası büyüklüğündeki taşların önce kırılarak küçük parçalara ayrıldığı daha sonra bu küçük parçaların işçilerin başlarında taşıdıkları geniş selelerle yola dağıtıldığı, traktörlerle bu taşların tesviye edildiği ve en sonunda da yol silindirleriyle düzeltme işleminin yapıldığı belirtilir. Burada da Pakistan'da bir işçinin bir günlük yevmiyesinin bir buçuk litrelik kola parasına denk olduğu söylenerek Pakistan'da işlerin neden hep insan emeğiyle yapıldığı açıklanır.

Peşaver, Hizb-i İslamî Afganistan'ın Genel Merkezi'nin bulunduğu şehirdir. Burada muhacir kamplarını dolaşarak bilgi almak ve mücahitlerle birlikte Afganistan'a gitmek için merkez yetkilileriyle görüşülür ve gerekli yardım alınır.

Peşaver'de 11-17 Ağustos tarihleri arasında muhacir kamplarının gezilmesi planlanır ve bu doğrultuda hareket edilir. Peşaver şehrinin etrafında birbirinden bağımsız birçok muhacir kampı vardır. Yazar, savaş başlayınca, ilk göç edenlerin kamplarının dışarıdan bakıldığında belli olduğunu, bunların hem şehir merkezine yakın olmalarından hem de iki yıllık savaş süreci içinde yaşadıkları yerleri birer köy haline getirmelerinden anlaşıldığını belirtir. Muhacirlerin çadırların etrafını toprak duvarlarla çevirdiği, bunların yanına küçük kerpiç binalar yaparak

hayvan beslemeye başladıkları ifade edilir. Kampların hepsinde mutlaka mescit bulunduğu, bu mescitlerin imece usulüyle yapılmış çadırlar ya da toprak duvarlı toprak damlı yapılar olduğu belirtilir. Bu yapıların tepesine bayrak gibi dikilen renkli bezlerden mescit olduğunun anlaşıldığı açıklanır. Muhacir kamplarından farklı özellikleri olan eğitim kampları ise Afganistan'da savaşmak üzere mücahit yetiştirilen kamplardır. Burada taktik, harita, top ve sair dersler, istihkâm, sevk ve idare, gerilla, din ve siyaset, istihbarat ve propaganda dersleri verildiği anlatılır. Peşaver'de bulunan mücahit hastanelerinden de bahsedilir ve burada neredeyse bütün yatakların yaralılarla dolu olduğu anlatılır.

Eserde, Peşaver yakınında bulunan ve Afganistan'ı Pakistan'a bağlayan Hayber Kapısı ve Hayber Geçidi hakkında da bilgi verilir. Peşaver'den yirmi-yirmi beş kilometre sonra başlayan, "Serhad-ı Azad" olarak adlandırılan ve aşiret yasalarıyla yönetilen bir bölgeden geçilerek Hayber Kapısı'na ulaşılır. Bir kale görünümündeki Hayber Kapısı'ndan on-on beş kilometre sonra dağlık bölgenin başladığı, burada ise Cemrûd Kalesi'nin bulunduğu bilgisi verilir. "Bir an otomobillerimizden inip dağların yamaçlarına örülmüş duvarlar üzerinde kıvrıla kıvrıla inen asfaltı, gözün alabildiğince uzanan vadiyi, meşhur 'Hayber Geçidi'ni seyrediyoruz ürpererek. Hayranlıkla seyrediyoruz bu İskender'lerin, Cengiz'lerin, Timur'ların, Gazneli Mahmud'ların yer götürmez ordularla geçtiği tarihî boğazı! Ağır ağır iniyoruz kıvrılan asfaltı." (Bayazıt 1985: 104-105) şeklinde Hayber Geçidi'nden hayranlıkla bahsedilir.

18 Ağustos 1981 Pazar günü iki yüz yetmiş mücahitle birlikte otobüslerle hareket eden belgesel ekibi Dere Bazar, Kohat, Hangu, Tal, Arawali yolunu kullanarak Afganistan sınırındaki Paraçınar kentine hareket ederler. Sınıra ulaşmadan önce gerekli hazırlıkların tamamlandığı, Afganistanlıların Tiri Mangal, Pakistanlıların Ali Mangal dedikleri konaklama yerinde mola verilir. 20 Ağustos günü ise mücahitlerle birlikte yaya olarak Afganistan'a doğru yola çıkılır. Gerek çekim malzemelerini taşımak gerekse dönüşümlü olarak binmek üzere üç eşek satın alınır.

Afganistan Yolculuğu

Erdem Bayazıt ve film ekibinin Afganistan yolculuğu mücahitlerle birlikte yaya olarak devam ettiği için şehir merkezlerine uğranmaz. Bu kısımda daha çok dağlık yollardan, bu yollar üzerinde bulunan konaklama yerlerinden, coğrafî koşullardan, iklim özelliklerinden ve savaş şartlarından bahsedilir.

Dağlık bir bölgeden başlayan ve dar geçitleri bulunan yolda hayvanlar zorluk çekerler. Batı yamaçları çam ormanlarıyla kaplı dağlar geçildikten sonra ilk konaklama yeri olan Ganda Gundi köyüne ulaşılır. Fakat bu köyde çok fazla vakit geçirilmez. Köye otomobil yolu olduğu için burada kalmanın güvenli olmayacağı düşüncesiyle gece de yolculuğa devam edilir. Ekili alanların arasında başlayan,

çağlayarak akan bir dere yatağında yaklaşık iki saat devam eden bu yolculuğa vadinin daraldığı noktadaki küçük bir dükkânda geceyi geçirmek için son verilir. Fakat gece bitmeden tekrar yolculuk başlar ve kuzey-batıya doğru dar bir vadi boyunca devam eder.

Azra köyüne kadar zor şartlarda ve çok kısa süreli molalarla devam eden yolculuk boyunca herhangi bir iklim değişikliğinden söz edilmez. Burası ileri tarımın yapıldığı büyük bir köy olarak anlatılır. Daha sonra Guagiz adındaki köyde konaklanır. Bu köyde sıcak yemek, pilav, ab-guşt, tavada yumurta ve filtreli sigara bulabilmek ekiptekilerin en büyük sevinçlerinden olur. Yolculuk dağlık arazide devam eder; sıradağlar aşmak günler sürdüğü için artık dayanılmaz bir hal alır. Sapara köyü bir sonraki duraktır ve burada Ruslar'ın Kabil Nehrinin geçit veren yerlerine mayın döşedikleri ve bu nedenle mücahitlerin yollarını değiştirmesi gerekebileceği haberi alınır.

Kabil Nehri'ne Ruslar tarafından mayın döşenmiş olması yolculuk planlarının değişmesine neden olacaktır. Tizin nahiyesinde dört gün kalınır ve bundan sonra mücahitlerin yollarını değiştirerek daha uzun bir yoldan devam etmeleri kararı alınır. Yazar ve film ekibi, bu dört gün boyunca kale gibi korunaklı kalın kerpiç duvarlardan oluşan bir Peştun evinde ağırlanır. Bu dört günlük bekleyişten sonra tekrar kuzey doğu yönüne doğru yolculuk başlar.

Yağıbend, dört tarafı dağlarla çevrili ve ortasından bir nehir akan köydür. Film ekibi burada mücahitlerden ayrılarak tekrar Peşaver'e dönme kararı alır. Cepheye gitmenin yorucu olması, yolculuğun planlandığından daha uzun süreceğinin anlaşılması, bununla birlikte bu ağır şartlara alışık olmayan ekibin, mücahitleri de yavaşlattığının düşünülmesi, yolculuğa Kabil'e ulaşmadan son verme kararının sebebidir.

Ekibin dönüş kararından sonra güzergâhı Hizb-i İslami'nin komutanı Mirveys tarafından belirlenir. Buna göre Kabil-Celalabad-Peşaver hattının güneyine düşen ve batıdan doğuya uzanan Spingar yani Kûh-i Sefid denilen yüksek sıradağlar aşılıp Paraçınar kasabasına ulaşılacaktır.

Dönüş yolunda uğranan ilk köy, Nasırhîl köyüdür. Köydeki insanların çok munis ve sade insanlar oldukları "Tek dişi kalmış medeniyet denen canavarın" etkisinin bu köyde hissedilmediği söylenir. Geceyi geçirmek için Aşban kasabasına gelinir. Aşban kasabası beş parça köyden oluşan merkezde üç sınıflı bir ilkokulu olan ve mücahitlerin kontrolünde bulunan bir yerdir.

Aşban'dan sabah ayrılan ekip öğleye doğru Şirzat'a bağlı Tutu köyüne ulaşır. Burası asırlık dut ağaçlarının bulunduğu, birçok meyvenin yetiştiği yeşillik bir köydür. Ekip buradan ayrıldıktan sonra Gandomak köyüne ulaşır. Burası da geniş bahçeli Peştun evlerinin bulunduğu bir köydür ve gece burada geçirilir. Bu köyden

sabah saatlerinde ayrılan ekip ismi söylenmeyen fakat Eski İpek Yolu'nun ikiye ayırdığı belirtilen bir köyün yakınından geçer. Bu vesileyle de İpek Yolu hakkında bilgi verilir: "Çok geniş toprak bir yol köyü ikiye ayırıyordu. Yolun kenarında küçük küçük dükkânlar vardı. Bakkallar, demirciler, ayakkabı tamircileri… Ve sandıklara koydukları birkaç parça meyvayı pazarlayan seyyar satıcılar… Bu yol eski 'İpek Yolu' imiş. Yani ta Hindistan'dan kalkıp, Pencap'ı katederek Peşaver'den geçip Hayber yolu ile ilkin Celâlabad'a, sonra Kabil'e ulaşan, oradan Herat ve Meşhed'e uğrayarak böyle böyle Avrupa'ya kadar uzanan meşhur 'İpek Yolu'!.." (Bayazıt 1985: 302) Bu köyden çıkıp iki saat yol aldıktan sonra Havazıheyl köyünde konaklanılır. Hizb-i İslami'nin bu köydeki merkezinde yemek yiyen ekibe, Ruslar'dan aldıkları ganimet silahlar gösterilir ve birkaç deneme atışı yapılarak bu silahların çalışıp çalışmadığı kontrol edilir. Kutiheyl ise bu köyden iki saat sonra uğranan oldukça gelişmiş ve meydanında bir camisi bulunan köydür. Burada çok fazla kalmayan ekip tekrar yola çıkar. Kaca ilçesi gecenin geçirileceği Hizb-i İslami'nin önemli merkezlerinden biridir. Bu ilçeden Abdullah adındaki bir mücahit bir gün önce Sorhrud'da düşman karakoluna yapılan bir baskında şehit olmuştur. Şehit adına verilen yemeğe katılan film ekibi savaş hakkında da bilgi edinir. İki gün bu ilçede kalındıktan ve yakın köylerde çekim yapıldıktan sonra tekrar yola çıkılır.

Kaca'dan sonra Vezirî adında bir köye gidilir. Bu köy Davut Han'ın yazlığı olarak da bilinen bir köydür. Buradaki bütün evler ve binalar harabe haline gelmiş; büyük meyve bahçeleri bakımsızlıktan kurumaya yüz tutmuştur. Burada bir gün kalındıktan sonra tekrar yola çıkılır. Yolculuk Spingar dağlarının eteklerine doğru devam eder ve bu dağların aşılması gerekir. Babrak Hükümeti yanlısı olan Turi Aşireti'nin Pakistan yolunu kapattığının öğrenilmesiyle güzergâh değiştirilir. Ormanlar arasındaki bir nehir yatağın boyunca süren yolculuk, çok zor şartlarda devam eder. Fakat eserin bu bölümünde doğa betimlemelerinin fazlalaştığı görülür. Katırlarla ve çoğu zaman yaya olarak devam eden yolculuk 4 Eylül 1981 tarihinde Paraçınar'a ulaşılmasıyla son bulur.

Mücahitler'le, Afganistan'ın çeşitli köylerinde yapılan bu yolculukta coğrafya ile ilgili bilgilerin yanında savaş şartları ve mücahitlerin örgütlenmeleri hakkında da bilgi verilir. Mücahitler gönüllü olarak savaşa giderler. Ailesi bakıma muhtaç olanların cephede uzun süre kalmalarına müsaade edilmez ve onların birkaç ay savaştıktan sonra geri dönüp ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamaları gerekir. Hizb-i İslamî'nin ve diğer mücahit birliklerinin kontrolünde olan köylerde mutlaka bir komutan bulundurulur; güvenlik ve haberleşme bu komutanlar aracılığıyla sağlanır. Mücahitler'in hâkim oldukları bölgelerde İslami hukuk kuralları uygulanır. Eğer iki farklı birliğe mensup olan insanlar arasında bir dava varsa bu durumda her iki tarafın da temsilcilerinin olduğu bir mahkeme kurularak karar verilir. Mücahitler'in masrafları her birliğin kendi merkezi tarafından karşılanır ve Rus askerlerinden elde edilen silahlar savaşmak için kullanılır.

Erdem Bayazıt ve beraberindeki film ekibinin Afganistan seyahatleri on sekiz gün sürer. Tekrar Paraçınar'a döndüklerinde burada bir bölge okulunun açıldığını ve sokaklardaki kalabalığın sebebinin öğrenciler olduğunu öğrenirler. Yolculuk Paraçınar'dan Peşaver'e kadar minibüslerle devam eder. Peşaver'de yapılması gereken çeşitli görüşmelerin ve vize işlemlerinin ardından 8 Eylül'de burada ayrılmanın planlandığı bilgisi verilerek eser tamamlanır.

Sonuç

İpek Yolu uzun tarihi boyunca hareketli ekonomik yaşamın ve bunun beraberinde de siyasi mücadelelerin merkezinde bulunur. Siyasi gücü elde tutmanın yöntemi İpek Yolu'nun kontrolü olarak görülür ve bu coğrafyada uzun süreli hâkimiyet mücadeleleri yapılır. Çalışmamızın konusu olan İpek Yolu'ndan Afganistan'a adlı seyahatnamede yer alan tarihî İpek Yolu'nun bazı önemli merkezlerinin eski önemini yitirdiği görülür.

İnceleme konusu olan bu eserle İpek Yolu'nun önemli merkezlerini sınırları içinde bulunduran üç ülke İran, Pakistan ve Afganistan'ın 1981 yılındaki durumu hakkında fikir sahibi olunur. İran'da İslam Devrimi gerçekleşir, fakat hâlâ savaşın etkileri devam eder. O günlerin İran'ı modern tarım yapma, ülkenin kaynaklarından yararlanma konusunda eksik görülür. Savaş nedeniyle ülkede akaryakıt ve gıda sıkıntılarının yaşandığı, geceleri şehirlerde karartma uygulandığı bilgileri İran'ın coğrafi durumu hakkındaki bilgilerin yanında verilen güncel siyasi bilgilerdir.

Pakistan da Afganistan'da devam eden savaş nedeniyle sınırlarını kontrol etmede yetersiz görülür. Afganistanlı muhacirlerin ve mücahitlerin sürekli Pakistan'a girip çıkmaları sınırlarda gerekli işlem ve kontrollerin yapılmasını önler. Afganistan'ın kırsal kesimlerinin, mücahitlerin kontrolünde olmasına rağmen onların aralarında da farklı görüşler olduğu anlaşılır.

---

* Niğde Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Kaynakça

1. Asiltürk, Bâki (2009); *Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-I Winter.

2. Bayazıt, Erdem (1985); İpek Yolundan Afganistan'a, İstanbul: Akabe Yayınları.

3. Gökyay, Orhan Şaik (1973); *Türkçede Gezi Kitapları*, Türk Dili Dergisi, Yıl 22, Cilt XXVII, Sayı 258.

4. Maden, Sedat (2008); *Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 37, Erzurum.

İPEK YOLU SEFARETNAMELERİ: BİR AKKOYUNLU EL YAZMASINDA 1419-1421 YILLARINDA ÇİN'E GÖNDERİLEN BİR TİMURLU BÜYÜKELÇİLİĞİNİN TARİHİ

Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV *

XV Yüzyıl'ın başları, Avrasya'nın eski ticaret ve iletişim bağlantısı olan İpek Yolu üzerinde farklı uygarlıklara ait insanların kültür alışverişinde bulunması açısından son verimli dönem olmuştur. Artık uluslararası ticarette kara kervan yollarının egemenliğini sona erdirecek ve deniz haberleşmesinin önünü açacak büyük coğrafi keşifler dönemi yaklaşmaktaydı. Fakat daha 1419'da Timurlu Sultanı Şahruh Çin'e Ming İmparatoru Yongle'nin sarayına bir büyükelçilik seferi düzenlerken birkaç on yıl sonra insanlık tarihinde yer alacak bu önemli küresel değişimden haberdar değildi. Kuşkusuz, XIV Yüzyıl'ın sonu – XV. Yüzyıl başlarında Timurlu Devleti ile Ming İmparatorluğu arasındaki aktif diplomatik ilişkiler İpek Yolu üzerinde uluslararası bağlantıların son yükseliş dönemi olmuş ve bu ilişkilerin halklar arasındaki kültürel alışverişe yaptığı katkı siyasi öneminden daha üstün olmuştur.

XIII Yüzyıl'da Cengiz Han ve evlatları doğuda Çin ve Güney Sibirya'dan batıda Doğu Avrupa'ya kadar Avrasya'nın geniş alanlarını içeren güçlü bir imparatorluk kurmuşlardı. Yeni devletin ortaya çıkışı bu kez doğu ve batıyı birbirine bağlayan ticaret yollarının canlanması açısından etkin olmuştu. Moğollar Avrasya'da sadece siyasi istikrarı değil, bu yollar üzerinde seyahat yapan tüccarlar, rahipler, diplomatlar için gerekli güvenliği de sağlamayı başarmışlar. Giovanni del Plano Carpini, Guillaume de Rubruck, Marco Polo gibi seyyahların Avrupa'dan uzun bir yolculuk yaparak Asya'nın derinliklerinde Moğolistan'a kadar ulaşmaları, oradan ise yurtlarına dönerek seyahatleri ile ilgili yazılı notlar bırakmaları bu dönemde

İpek Yolu'nun gerçek işleyişinin birer kanıtıdır. XIV. Yüzyıl'da Moğol siyasi sisteminin çöküşüne rağmen bu entegrasyon deneyimi uluslararası ticaret ve kültür alışverişinin gelişmesi açısından bölge halklarının tarihinde derin iz bırakmıştır.

XIV. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Moğollar'ın siyasi halefleri olarak Orta Asya'da veya Maverannehr'de iktidarı Çağatay hanlarından miras alan Timurlu Devleti ve Çin'de Kubilay Han'ın kurduğu Yuan İmparatorluğu'nun egemenliğini deviren Ming Hanedanı sahneye çıkmışlar. Nitekim, 1412 yılında Ming İmparatoru Yongle Timurlu Sultanı Şahruh'a yazdığı mektupta her iki ülkenin Moğollar'ın enkazından ortaya çıktığı gerçeğini ima ederek Moğol egemenliğinin süresinin sona erdiğini yazıyordu.[1]

Timurlu-Ming siyasi ve diplomatik ilişkileri üzerine değişik dillerde geniş bir literatür bulunmaktadır ve onlar iyice araştırılmıştır.[2] Bizi bu makalede Şahruh'un emri üzerine 1419-1422 yıllarında Ming İmparatorluğu'nun başkenti Pekin'e (Türk-Moğol ve Müslüman geleneğinde "Hanbalık") gerçekleşen Timurlu elçiliğinin ayrıntıları ve bu misyonun XV. Yüzyıl'ın sonunda İran'da Azeri Türkçesi'ne çevrilen tanımı ilgilendiriyor.

1995 yılında I.Beller-Hann tarafından Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Türkçe "Tarih-i Hatay" ("Çin Tarihi") adlı küçük hacimde bir el yazması metninin transkripsiyonu ve İngilizce tercümesi yayınlanmıştı.[3] Metnin orijinali Farsça olup Timurlu elçilerinin Herat'tan Hanbalık'a gezilerinin ve geri dönüşlerinin Mevlana Giyaseddin Nakkaş tarafından yazıya alınan günlük raporundan ("Ruzname") oluşmakta idi. Metnin içeriğinden belli olduğu gibi, el yazması 1494-95 yılında Akkoyunlu Devri'nde İran'da Ardistan şehrinin *daruğası* emir Zeyneddin Nur Ali Bey Mahmudlu'nun emri üzerine Hacı bin Muhammed Ardistanlı tarafından Farsça'dan Türkçeye çevrilmiş ve hazırlanmıştır. Tercüman bununla ilgili şu bilgileri veriyor: "*Ve ehl-i nazardan gizli kalmasun ki bu kitabın aslı Parsi dilince idi. Çün tarih-i hicret dokuz yüz yıla yetişdi mir-azam-ı ekrem Zeynüddin Nur Ali Bey Mahmudlu Ardistan şehrine daruğalığa geldi. Bir gün anın meclisinde ol kitabı ohurlar idi. Herçend ki ol bey savad ohuyabilir idi illa Parsice bilmez idi. Bende-i kemterin Hacı bin Muhammed-i Ardistanlu'ya emretti ki bu kitabı menim içün Türki'ye çevürmağ gerek. Bende dahi istitatım kadarınca ceht etdim ve ol bey devletinde Türki'ye çevirdüm.Çün tamam oldı hayli beğendi ve bendeye çoh nevaziş ve ihsan etdi* ".[4]

Metni yayınlayan I.Beller-Hann kitaba geniş bir önsöz yazarak kaynağın tarihini ve dil özelliklerini iyice araştırmıştır. Onun geldiği en önemli sonuçlardan biri "Tarih-i Hatay"ın Hacı bin Muhammed Ardistanlı tarafından "Türki-i Acemi" diline, yani klasik Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın diline tercüme edildiği kanıtıdır. Bilindiği üzere, Orta Çağ'da bu dil Azerbaycan'ın tarihi sınırlarının ötesinde, İran, Kuzey Irak, Doğu Anadolu'da yaygın olmuştur.[5] Ayrıca bu kaynağın

bir çeviri eseri olmasına rağmen onun "Türki-i Acemi" dilinde nesirle yazılmış ilk tarih eseri olarak kabul edilebileceğine dikkat çekiliyor. Aslında, bu gerçek XV. Yüzyıl'da, yani Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devri'nde Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'da dil durumunu anlamak açısından bazı ipuçları veriyor. Yani Akkoyunlu Dönemi'nde İran'ın göbeğinde İsfahan eyaletinde yerleşen Ardistan şehrinin Farsça bilgisi olmayan bir emiri görevini yürütebiliyor ve ilgilendiği bir elçilik raporunun Farsça'dan anadili olan Türkçe'ye çevrilmesini emredebiliyorsa, asıl bu olay o zaman Türkçe'nin gerçek sosyal durumunu ve coğrafi yaygınlığını gösteriyor.

Aynı zamanda, bu gerçek XV. Yüzyıl'ın sonlarında bir Türk-Müslüman toplumunun uzak ülke ve kültürlere duyduğu ilgiyi anlamak açısından da önemlidir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Orta Çağ Azerbaycan Türkçesi'nde ilk tarihsel düzyazı eserinin "Çin Tarihi" ünvanını taşıması bir tesadüf olmasa gerek. Nitekim, Giyaseddin Nakkaş'ın bu "Ruzname"si Orta Çağ Müslüman tarihçiliğinde Ming Hanedanı Dönemi Çin Tarihi üzerine yazılmış en ayrıntılı ve sevilen eser olarak biliniyordu.[6] Yazarın yaşamı boyunca ve ölümünden sonra onun eserine olan çok sayıda referanslar ve çeviriler söylenenleri kanıtlıyor. Şunu da belirtelim ki, Giyaseddin Nakkaş'ın eserinin orijinal metni bize ulaşmamış ve onunla ilgili haberleri bu bilgileri istinsah etmiş Timurlu Dönemi müverrihleri Hafiz-i Ebru'nun "Zübdetü't-tevarih" ve Abdürrezzak Semerkandi'nin "Matla-i Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn" eserlerinden öğrenebiliyoruz. Çin'e gönderilen Timurlu elçiliği ile ilgili daha sonrakı dönem tarihcileri olan Mirhond ve Hondamirin eserlerinde de Abdürrezzak Semerkandi'nin eserinden alınmış bazı kısa bilgiler veriliyor.

Giyaseddin Nakkaş'ın "Ruzname"sinin Türkçe çevirilerine de özel olarak değinmek gerek. Çünki onlar Türkler arasında sadece dönemin en güçlü Türk-Müslüman hükümdarı olan Şahruh'un Çin'e gönderdiği elçiliğe karşı değil, aynı zamanda bu uzak ve egzotik ülkenin kültürüne olan ilgiden de haber veriyor. Türk ortamında Hacı Muhammed bin Ardistanlı'nın "Tarih-i Hatay"ı Giyaseddin Nakkaş'ın "Ruzname"sinin en erken ve doğru çevrisi olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra orijinalden değil, Farsça kompilasyonlardan Osmanlıca'ya çevrilmiş Katip Çelebi, Hüseyin Hezarfen Efendi,[7] Küçükçelebizade Asım'ın[8] kısa tercümeleri de bulunmaktadır.

Hacı bin Muhammed'in "Tarih-i Hatay"ını dikkatle araştıran I.Beller-Hann onun Hafiz-i Ebru ve Abdürrezzak Semerkandi'nin değil, direk Giyaseddin Nakkaş'ın "Ruzname"sinden veya orijinale çok yakın bir kompilasyondan yapılmış bir çeviri olduğu kanıtına varmıştır.[9] Türkçe tercümenin bazı kısaltmalara rağmen diplomatik misyonla ilgili Farsça eserlerden farklı bir sürü ayrıntılar içerir olması ve detaylı bilgiler vermesi onu Hafiz-i Ebru ve Abdürrezzak Semerkandi'nin eserleri ile bir sıraya koyuyor. Dolayısıyla, bu eser Çin'e yapılan Timurlu elçiliğini öğrenmek için güvenilir bir kaynak olarak kullanılabilir.

Belirtildiği üzere, genel olarak XIV. Yüzyıl sonu – XV. Yüzyıl başlarında Ming-Timurlu ilişkileri bazı sorunlarla rağmen son derece kapsamlı bir şekilde devam etmiştir. Emir Timur'un Çin'e İmparator Zhu Yuanzhang veya Hongwu (1368-1398) sarayına gönderdiği ilk elçiliğin başında Mevlana Hafız bulunuyordu. Çin hükümdarına 15 at ve 2 deve armağan edilmiştir. Gelecekte bu hediyeler her yıl gönderilmiş ve Çin törenleri ve siyasi kurallarına göre bir vasalın kendi efendisine haracı gibi değerlendirilmiştir.[10] Galiba, burada Moğol Dönemi'nin siyasal geleneğinin etkisini görmekteyiz. Bu hediyeler eskiden Kubilay Han tarafından kurulan ve Cengiz Hanedanı'nın büyük kolu olarak bilinen Yuan Moğol-Çin İmparatorluğu'nun yüce statüsünü vurgulamak adına gönderiliyordu ve 1368'de Yuan Hanedanı'nı deviren Ming hanedanı Orta Asya'da Timur tarafından hala Moğollar'ın siyasi halefi olarak algılanmaya devam ediyordu. Ancak, İslam Dünyası'nın evrensel lideri statüsüne iddia eden Emir Timur Çin'e gönderdiği bu sembolik hediyelere rağmen kendisini Ming İmparatoru'nun vasalı konumunda, kuşkusuz, göremezdi. Hongwu Dönemi'nde Çin'de Müslümanlar'a karşı yapılan zulüm hakkında söylentilerin yayılması ve Ming egemenliğinin Timur tarafından tanınmasına ilişkin taleplerin gelmesinin ardından iki ülke arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi söylenenleri kanıtlıyor.[11] Bununla ilgili, 1395 yılında Timur'un başkentine gelen Ming elçilerine[12] Çin'e geri dönmek için izin verilmemiş ve Emir Timur kendisinin son büyük askeri seferini 200 binlik kocaman ordu ile "kafirleri" cezalandırmak için Çin'e yapacağını bildirmiştir. Fakat 1405'te onun aniden ölümü bu planlarının gerçekleştirilmesini engellemişti. Ve bundan sonra Halil Sultan tarafından Ming elçilerine evlerine dönmek için izin verilmişti.[13]

Ming-Timurlu ilişkileri İmparator Yongle (1402-1424) ve Sultan Şahruh (1409-1447) Dönemi'nde daha iyi ve huzurlu şekilde devam etmişdir. Her iki hükümdar kendilerinden önceki babalarının aksine, daha dengeli bir politika yürütmüş ve bu nedenle ülkeler arasında diplomatik misyonlar nispeten düzenli olarak gidip gelmiştir. M.Rossabi'ye göre 1407-1424 yıllarında Timurlu Devleti tarafından Çin'de 20 diplomatik elçilik gönderilmiştir. Bir kural olarak, Timurlu Sarayı'ndan Ming İmparatoru'na Çin'de yüksek değerlendirilen safkan atlar, onların yanı sıra develer, leoparlar ve Orta Asya'nın doğal ürünleri gönderilmekte idi. Çin hediyelerine çeşitli ipek kumaşlar ve ipek ürünleri, kağıt, kağıt para, ünlü Çin porselenleri, gümüş vb. dahildi.[14]

İlk olarak, Çin elçiliği Semerkand'e 1409 yılında Şahruh'a babası Emir Timur'un ölümü üzerine taziye iletmek amacıyla gelmiştir. Bundan sonra 1412'de Semerkand'e daha geniş terkipte bir diplomatik misyon yapıldı. Timurlu kaynakları bu misyonun karşılanması ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler üzerine kapsamlı bilgi veriyorlar. Abdürrezzak Semerkandi Şahruh'un şehrin bütün meydanları, sokakları, çarşıları, dükkanlarını süslemek emrini verdiğini bildiriyor. Devletin emirleri ve ileri gelenleri elçileri şehrin dışında karşılamış, onları

Semerkand'in güzel bağlarından biri olan Bağ-ı Zağan'da kendileri için özel olarak kurulmuş dairelere kadar götürmüş ve sonra elçileri Şahruh'un kendisi kabul etmiştir. Çinli misafirler Timurlu Sultanı'na İmparator Yongle'nin (metinde Day-Ming) mektubunu iletmişlerdi. Mektup, genellikle saygılı ifadeler içerse de kendisini barbar kavimlerle çevrili ve cihanın merkezinde uygar bir İmparatorluk olarak gören Çin siyasi felsefesi kurallarına uygun tarzda yazılmıştır. Bu özelliği Abdürrezzak Semerkandi'nin eserinde yer alan mektubun Farsça özetinden bile sezmek mümkündür. Ming İmparatoru Timurlu Sultanı'na bir eşit gibi ve saygın şekilde hitab edip onu aradaki dostluğa sadık kaldığı için övse de mektubun bazı ifadeleri onun kendisini daha yüce makamda gördüğünü gösteriyor. Yongle Şahruh'un Ming Sarayı'na elçiler ve hediyeler gönderdiği için mutlu olduğunu ve bu açıdan saygısını ifade ediyordu. Fakat Emir Timur ile İmparator Hongwu arasındaki ilişkilere değindiği zaman Ming Hanedanı'nın üstünlüğünü daha açık şekilde şöyle vurguluyordu: "*Senin baban Timur Fuma Tanrı'nın emrine uygun olarak büyük efendimiz Tay-Zuy'a hizmet ediyor, elçi ve hediyeler gönderiyordu*".[15]

Çin siyasi felsefesinde haraca bağlanmış "barbar" halklarla ilişkilerin çeşitli türler üzerinden ele alındığından dolayı Ming Sarayı'yla Timurlu Hanedanı arasındaki münasebetlerin hangi kategoriye ait edilmesi konusunda araştırmacılar arasında şimdiye kadar kesin bir görüş mevcut değildir.[16] Fakat Ming İmparatoru'nun görüşleri ve diplomatik yazışmalarda kullandığı terminoloji ne olursa olsun, Timurlular tarafından bu ilişkilere verilen anlam tamamen farklıydı. Şöyle ki, her iki hükümdarın eşit statüye sahip olduklarını düşünen Timurlular'ın, kendilerini hiç bir şekilde Mingler'e tabi bir vasal durumunda görmedikleri gerçeği ortada idi.

Nitekim, iki devlet arasındaki ilişkiler, tüm diplomatik ve siyasal retorik özelliklerine rağmen karşılıklı ticaretin çıkarları ile belirlenmekteydi. Bunu, Yongle'nin, karşılıklı münasebetler ve ticaretin gelişimini desteklemek amacıyla batıya elçiler gönderdiğini açıklayan bir mektubu da kanıtlıyor.[17] Abdürrezzak Semerkandi`ye göre, Çinli elçiler Ming İmparatoru'ndan Timurlu Sultanı'na gönderilen birkaç mektup sunmuşlardı. Bunlardan ikisi Farsça yazılmış ve biri elçiliğin Şahruh'a armağan ettiği hediyelerin ayrıntılı bir listesini içeriyordu. Aynı mektuplara Türkçe Moğol (Uygur) harfleriyle yazılmış ve Farsça mektupların özetini içeren diğer birisi daha eklenmişti.[18] Bunun yanında aynı içerikli metnin Çince'si de verilmişti. Böylece, söz konusu mektup XV. yüzyıl'da Çin ve Orta Asya diplomatik yazışmalarında Türkçe'nin kullanıldığını ve yüksek statüye sahip olduğunu bir daha ortaya koymaktadır.

Misyonları tamamlandıktan sonra elçilik üyelerine ülkelerine geri dönme izni verilmişti. Onlarla birlikte Timurlu Sultanı'nın temsilcisi sıfatıyla Şeyh Muham-

med Bahşi Çin'in başkenti Hanbalık kentine gönderilmişti. O, Yongle'ye Şahruh'un bir mektubunu iletecekti. Emir Timur'un Çin üzerine yürüş yapma girişiminin başarısız sonuçlandığı üzerine daha sağduyulu davranmayı tercih eden Şahruh, Çin İmparatoru'na karşı barışçıl davranmayı tercih etmiş ve onu sözle İslam'a davet etmeği, bu dinin diğerlerinden daha üstün olduğuna ikna etmeğe çaba göstermiştir. "Matla-i sa'deyn"in anlattığı üzere, Timurlu Sultanı'nın Yongle'ye ünvanladığı Arapça ve Farsça iki mektup İslam'ın yüksek değerlerini överek Ming İmparatorunu "nur-i hidayet-i iman"a teşvik etmek amacıyla yazılmıştır.[19]

1417 yılında Çin'den Herat'a Chen Cheng başkanlığında yeni diplomatik misyonun geldiği biliniyor. Chen Cheng, Şahruh`un kendisi, oğulları ve saray bayanları için avlanma şahinleri, saten ve ipek (kemha) kumaşlar, porselen mamüller, Çin kağıdı vs. içeren pahalı hediyeler getirmişti.[20] Timurlular'ı en çok şaşırtan ve ilgilerini çeken hediye, daha önce Said Ahmed Tarhan'ın Şahruh adına Ming İmparatoru'na sunduğu safkan atın Çinli sanatçı tarafından çizdiği resim olmuştur.[21] İpek Yolu güzergahları üzerinde uluslararası kültürel alışveriş işte bu suretle gerçekleşiyordu.

Ve yine diplomatik geleneği uyarınca, Çin'e dönmekte olan Ming heyetiyle beraber Timurlu büyükelçisi Erdeşir Tavaçi yolculuk yapmıştır. 1419 yılında ise onunla birlikte yine de ayni Chen Cheng başkanlığında bir Çin misyonu Heart'a tekrar gelmiştir. Yeniden Timurlu Sultanı'na, şehzadelere, bayanlara ve yüksek devlet ricaline pahalı hediyeler armağan edilmiş, ve tekrar Şahruh`a Yongle'nin karşılıklı ilişkilerin barış ve dostluk içinde sürdürülmesini öneren Farsça,Türkçe ve Çince yazılmış mektupları sunulmuştur.

Yukarda belirtildiği üzere, İmparator Yongle ve Sultan Şahruh'un cülusu sonrası Ming-Timurlu diplomatik ilişkileri daha aktif şekilde gelişmekteydi. Bu dönemde Semerkand (sonra Herat) ve Pekin (Hanbalık) olarak iki başkent arasındaki büyükelçilik misyonlarının nispeten düzenli tarzda yürütülmesi dikkati çekmektedir. Bu açıdan Şahruh`un aynı 1419 yılında Ming İmparatorluğu'na Şadi Hoca'nın ve Kökçe'nin başkanlığında yeni bir elçilik göndermek kararı şaşırtıcı gözükmüyor. Timurlu Büyükelçiliği'nin seyahatini incelediğimiz bu makalede Giyaseddin Nakkaş tarafından yazılan "Ruzname"nin Türkçe çevirisinin içerdiği bilgiler ele alınarak gerektiğinde onlar Hafız-i Ebru ve Abdürrezzak Semerkandi'nin Farsça eserlerinin ayrıntıları ile kıyaslanacak.[22]

Böylece, "Ruzname"nin tercümanı Hacı bin Muhammed Ardistanlı, söz konusu diplomatik misyonun H.823 yılında Hari şehrinde başladığını ve elçilerin Çin'den geriye aynı Hari şehrine döndükleri güne kadar tam 2 yıl 2 ay sürdüğünü söylüyor. Geziye adı geçen Şadi Hoca ve Kökçe'nin yanısıra Şahruh'un oğlu Şehzade Baysungur'un elçileri olarak Sultan Ahmed, Mevlana Giyaseddin Nakkaş ve başka kişiler de katılmışlar. Hacı bin Muhammed seyahat başladığı günden itiba-

ren Mevlana Giyaseddin Nakkaş'ın yolboyu rasladıkları ilginç yerler, yapılar, acaip nesneler üzerine bilgi içeren ayrıntılı bir günlük tutmaya başladığını anlatıyor.[23]

Nakkaş'ın kayıtlarından belli olduğu üzere, elçilik üyeleri, 6 Zilhicce 822'de (24 Aralık 1419) Herat'tan ayrılmışlar ve 9 Zülkade 822 (27 Aralık 1419) Belh kentine ulaşmışlardı. Burada şiddetli soğukla karşılaştıkları ve donun yolda ilerlemelerini imkansız kıldığı için onlar 21 gün boyunca kentte beklemek zorunda kalmışlar, ve nihayet Belh'ten ayrılıp Semerkand şehrine gelmişlerdi. Burada elçiliğe Şahruh'un diğer oğulları olan Semerkand hakimi Uluğbey Mirza ve Soyurğatmış Mirza'nın, ve onların yanısıra Badahşan padişahının adamları da katılmışlardı. Elçilik daha sonra, Taşkent, Sayram ve Aşpara güzergahı üzerinden yolculuğuna devam ederek Moğolistan topraklarına dahil olmuştu.[24]

1420-1425 yılları kapsayan dönemde Moğolistan baştan başa kargaşa içinde bulunuyordu. Egemen olan Çagatay Hanedanı temsilcileri Üveys Han'la (Veys Han)[25] amcası Şir Muhammed Han arasında iktidar uğruna acımasız bir mücadele sürmekteydi. Şir Muhammed Han aşiret beylerinin desteğiyle iktidarı elde etmiş ve 1425 yılında hayatının sonuna kadar Moğolistan'ı yönetmişti. Mirza Muhammed Haydar Duglat "Tarih-i Raşidi" eserinde belirttiği üzere, Üveys Han, amcası Şir Muhammed Han'a yenilerek kaçmış, *"etrafına birkaç destekçileri toplayarak, Kazak geleneği üzere (ba resm-i kazaki) Şir Muhammed Han'a ait toprakların sınırları boyunca dolaşıyordu. Bir süre Lob, Katek ve Sarı Uyğur etrafında yaşadı ... Ama, bu bölgede Veys Han`ın işleri yürüyemedi ve o, oradan kalkıp Türkistan`a gitti... Uzun bir süre amcası ile Veys Han arasında savaş devam etti; savaşı çoğunlukla Şir Muhammed Han kazandı... Kısacası, Şir Muhammed Han kendi eceliyle ölünceye kadar aralarındaki bu husumet sürekli devam etti ve Veys Han da iktidara gelemedi"*.[26]

Böylece, yol Üveys Han'la amcası ve Moğol aşiret beyleri arasında patlak veren çatışmalar yüzünden pek güvenli olmadığından, Timurlu elçilerinin tehlikeli alanı çabuk atlatmaları için gece ve gündüz yollarına devam etmelerine karar verildi. Cemaziyelevvel ayının 18'de (31 mayıs 1420) elçilik Muhammed Bey'in yönetimi altında bulunan Bilgutu diye adlanan yere ulaştı. Burada Badahşan padişahının gönderdiyi adamlar (*Badahşan padişahının nökerleri*)[27] kendilerine katıldı ve bundan sonra misyon yoluna devam ederek Culka-Yıldız diye adlanan yere ulaştı.[28] Çok geçmeden Muhammed Bey'le Üveys Han arasında yeni bir çatışma çıktığı duyulunca, misyon üyeleri, Ming İmparatorluğu sınırlarına ulaşmak için acele hareket etmek zorunda kaldılar.

Nihayet, Cemaziyelahır (Temmuz) ayının sonunda onlar Turfan kentine ulaştılar. "Ruzname"nin Türkçe çevirisinde kent nüfusunun çoğunlukla "müşrik" olup haça taptıkları (*çohı kafir idiler ve haça daparlar idi*) ve burada kocaman bir kilise bulunduğu bildiriliyor. Fakat, sonrakı metinden bunun Hıristiyan kilisesi değil, bir Budist tapınağı olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz, Türkçe metinde "haç" ve "kili-

se"den bahsedilmesi tercümanın hatası sonucu ortaya çıkmıştır. Zira, Farsça orijinalde o kelimeler kullanılmaz, sadece büyük tapınaktan (*büthan-ye bozorg*) söz edilmektedir.[29] Nakkaş'ın söylediyine göre, tapınağın içinde eski ve yeni "putlar", yani heykeller bulunuyordu, ve en büyüğüne "Şakmuni" (yani Şakyamuni - Buda) denilmekteydi.[30]

Recep ayının 2'nde (13 Temmuz) elçilik Kızıl-Hoca[31] kentine ulaştı. Aynı ayın 10'nda (21 Temmuz) Çin tarafından gönderilen bir heyet gelerek Timurlu elçilik üyelerinin sayısını içeren detaylı listenin kendilerine sunulmasını istediler. Zira, diplomatik kurallara göre Timurlu elçileri Ming Devleti sınırlarına girdiği andan itibaren, onların tüm ihtiyaçları, Çin tarafından karşılanacaktı.

Çok geçmeden misyon üyeleri adını, eskiden buraya gelip yerleşen Termez seyyidlerinden birinin isminden almış Sufi-Ata kentine ulaştılar. Sonra buradan ayrılarak, 21 Recep'te (1 Ağustos 1420) Kumul kentine geldiler.[32] Bu yerlerin Müslüman hükümdarı Fahreddin'in burada bir cami yaptırmasına rağmen Nakkaş'ın anlattıklarından kent nüfusunun değişik dinlere taptığı anlaşılıyor, çünki burada aynı caminin karşı tarafında kocaman bir budist tapınağının da bulunduğu bildiriliyor. Tapınağın içerisinde kilden yapılmış acayip heykeller ("putlar") bulunuyordu. Yazarın söylediğine göre, tapınak ("puthane") kapıları ustaca yapılmış figürlerle süslenmişti ve onların üzerinde birbiriyle savaşan iki ejderha görüntüleri vardı.[33]

Elçilik üyeleri susuz bir çölden[34] geçen uzun bir yolu takip ederek Çin sınırı (*Hata memleketin ucı idi*)[35] olarak kabül edilen Sukçu (İsukçu) kentine[36] ulaştı. Bir süre sonra onlar Ming İmparatoru'nun kendilerine ta başkente kadar refakat edecek adamları ile karşılaştılar. Giyaseddin Nakkaş'ın büyük bir zevkle anlattığı gibi, Çinliler tarafından Timurlu elçilerinin şerefine güzel bir çimende şölen düzenlendi, onlara lüks yemekler, şarap[37] gibi çeşitli içecekler ve meyvalar öylesine ince çini tabaklarda ikram edildi ki, onları değil bu çölün ortası, kentlerde bile bulmak zordu. Bunun yanı sıra tüm misafirlere kendi rütbesine göre koyun, kaz ve tavuk eti, ve çeşitli gıda sağlandı. Çin memurları Timurlu misyon üyelerinin 510 kişiden oluştuğunu tesbit ederek onların listelerini hazırladılar.

Ramazan ayının 16'ncı günü (24 Eylül 1420) elçilik üyeleri Kumul kentinin sınırında yerleşen eyaletin valisi tarafından davet edildi. Giyaseddin Nakkaş bu valinin adının Van Daci olduğunu bildiriyor.[38] O, misafirleri karşılamak için beş bin atlının eşliğinde gelmişti. Timurlu elçileri için vali tarafından çöllük bir alanda çok sayıda çadır kurdurularak burada güzel ve misafirlerin zevkle eğlendiği bir şölen düzenlenmişti. Kocaman bir çadırda Van Daci bir sandalyeye oturmuş, ondan sağda Çinliler yerleşmiş, Timurlu elçilerine ise yüksek saygı gösterilerek valinin sol tarafında yer ayrılmıştır. "Ruzname"de kaydedildiği üzere, insan kalbinin sol tarafta bulunması nedeniyle Çinliler arasında saygıdeğer taraf olarak kabul edil-

mektedir. Konuklara tekrar tavuk ve kaz eti, sebze ve çeşitli içecekler, taze meyva ve çeşitli yemekler sunuldu. Tüm bunlar bir sürü çiçekler, renkli kağıt ve ipek kurdele ile süslenmiş, gümüş ve porselen tabaklarda ikram ediliyor ve misafirlerin fevkalade ilgisini çekiyordu. Değişik müzik aletleri çalan müzisyenler herkesi eğlendiriyordu. Nefesli aletler içinde biri sondan, diğeri ise ortadan üflenen iki tür ney özellikle Giyaseddin Nakkaş'ın dikkatini çekmişti. Dans eden oğlanların üzerinde güzel süslü elbiseler, başlarında külah, kulaklarında küpe bulunuyordu, yüzlerine ise kırmızı ve beyaz toz sürülmüştü. "Ruzname" yazarının anlattığı üzere, çeşitli hayvanların kağıttan figürleri öylesine doğal boyutta ve ustaca yapılmıştı ki, onları gerçek hayvanlardan ayırt etmek bile zordu. Kağıt parçalarından, kumaş ve kuş tüylerinden yapılmış, doğal boyutundan azıcık büyük olsa da, gerçek bir kuşa çok benzeyen bir turna figürü misafirlere özel bir zevk veriyordu. Gaga ve ayakları kırmızıya boyalıydı. Bir dansçı oğlan, figürün içine girip, kafasını her yöne çevirerek ve ayakları ile müziğe ritim sağlayarak sanki canlı bir turnanın hareketlerini tekrar etmekteydi. Timurlu yazarın şölenin detaylarını böyle ayrıntılı açıklaması, ilk kere karşılaştığı ve tanıştığı bir kültüre ne kadar büyük ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Çok geçmeden elçilik, yazarın Karavul[39] adlandırdığı müstahkem bir kaleye ulaştı ve oradan da Sukçu kentine gitti. Konuklar, şehir kapılarının yanında bulunan bir misafirhanede (*yamhane*) konakladlar. Şurası da çok ilginç ki, Çin geleneğine göre, onlardan liste üzerine tüm giysileri ve hayvanları alıp, yerine aynı misafirhaneden onlara tüm gerekenleri dağıttılar.[40] "Ruzname" yazarının bahsettiği üzere, misyon kendi görevini tamamladıktan sonra geriye dönmek üzereyken, onlardan toplanmış tüm eşyalar kendilerine iade edilmişti. Çinli yetkililer Timurlu elçilerinin Hanbalık'a götürdükleri tüm hediyeleri de alıp kendileri taşıyacaklarını bildirirler. Bunun tek istisnası Şehzade Baysungur tarafından Ming İmparatoru'na armağan olarak gönderilen aslandır. Zira, Pehlivan Selahaddin'in dışında hiç kimse aslana yaklaşmaya cesaret edemiyordu.

Giyaseddin Nakkaş şehrin temizliğine, dükkanların bolluğuna, dörtköşeli sağlam kaleye, onun üzerine yapılmış ve çömlekle kaplı Çin tarzı gölgeliklere hayranlığını belirtiyor. Kentte bulunan tapınakların çoğu tuğladan inşa edilmiş ve inanılmaz bir şekilde temiz tutulmaktaydı.

"Ruzname" yazarı, Sukçu`dan Hanbalık`a kadar yolda 99 "yamhane" bulunduğunu ve bunların her birinin neredeyse bir şehir büyüklüğünde olduğunu bildiriyor. Bunlar arasında yerleşen "*garagu*" veya gözetleme kuleleri birbirinden bir görüş uzaklığında bulunmaktaydı. Acil durumlarda, örneğin, düşman ordusunun aniden saldırısı sırasında kuleler üzerinde sırasıyle ateş yakılır ve haber bir gece içinde başkente ulaşırdı. Oysa ki, genellikle başkente ulaşılması üç aylık yolculuk gerektiriyordu.[41]

Giyaseddin Nakkaş, Sukçu'dan Gamçu[42] kentine kadar ortalama 9 "yamhane" bulunduğunu ve Gamçu'nun Sukçu'dan daha büyük bir kent olduğunu söylüyor. Yukarıda adı geçen sınır bölgesinin valisi olan Van Daci de bu kentte oturuyordu. Yamhanelerin her birinde misafirler için 150 at ve koyun eti, kuş eti, sebze, un, bal, türlü içecekler, sirke ve baharatlar gibi çeşitli gıdalar tutulmaktaydı. Ayrıca, Timurlu elçilerinin takip ettiği tüm güzergahlar üzerinde onlar için şölenler yapılıyordu. Nakkaş'ın belirttiği gibi, kurulan çadırların girişi mutlaka devletin başkenti Hanbalık şehrine, yani doğuya yönelik ayarlanmaktaydı. Bir sonraki şölende Van Daci konukların yiyeceklere dokunmadıklarını fark edince, şölenin "padişahlık toyu" olduğunu, yani İmparator adına verildiğini belirterek onların yemek yemelerini rica etti.[43] Fakat Şadi Hoca büyükelçilik adına özür dileyerek Müslüman takvimine göre Ramazan ayının başladığını ve oruç tutulması gerektiğini anlattı. Van Daci konukların isteğine olumlu tepki gösterdi ve ikramiye için hazırlanmış yiyecek ve içeceklerin onların çadırlarına götürülmesini buyurdu.

Giyaseddin Nakkaş Gamçu'nun merkezindeki büyük tapınak ve içinde bulunan yatan Buda heykeli üzerine detaylı bilgi veriyor. Yazarın söylediğine göre söz konusu heykelin uzunluğu 50, eni 9 arşın idi. Heykelin arkasında "bahşı", yani budist rahipler şeklinde ayakta durmuş "putlar" yer almışlardı ki, onlardan bazılarının yüksekliği 20 arşına ulaşıyordu. Heykeller öylesine ustalıkla yapılmıştı ki, gerçek insanlar gibi (*sanaydın kim meger dirüdürler*) görünüyordu.[44] Adından kendisinin de bir ressam olduğu anlaşılan Giyaseddin Nakkaş, buradaki duvar resimlerinin güzelliğine bayılmış ve onlar hakkında "*dünyanın tüm sanatçıları o resimler önünde şaşkınlıktan donakalabilirlerdi*" itirafında bulunmuştu. Tapınaktaki Buda, bir koluna yaslanarak yan tarafı üzerinde yatıyordu, vücudu boyunca uzanan diğer eli ise uyluğu üzerindeydi. Altın boyanmış ve bir canlıymış gibi renkli giysiler giydirilmiş bu figür "Şakmuni-fu" adını taşıyordu. Birçok budistler kendisine dua etmek için sürekli bu tapınağa geliyordu. Araştırmacılara göre, Giyaseddin Nakkaş tarafından tarif edilen tapınağı, X. Yüzyıl'da Batı Xia Hanedanı Dönemi'nde Jangye kentinde inşa edilmiş "Büyük Buda Tapınağı" ile özdeşleştirmek mümkündür.[45] Burada gerçekten günümüzde de Çin`deki Buda heykellerinin en büyüğü sayılan "Uyuyan Buda`nın" 35 metrelik heykeli bulunmaktadır. "Uyuyan Buda"nın etrafı Arhat'ların, yani aydınlanma düzeyine ulaşmış Budistler'in kil figürleri ile çevrilidir.

Giyaseddin Nakkaş, Gamçu kentindeki diğer bir tapınağı da tarif ediyor. "Çark-ı felek" adlanan bu tapınak onbeş katlı bir yapıdır. Ahşaptan inşa edilmiş yapının üst katında köleler ve hadımlar ile çevrili İmparator figürü bulunuyordu. İç tarafı duvar resimleri ile süslü idi, zengin kaplı ve yaldızlı dekorasyon edilmişti. Birleri o yapının altından inşa edildiğini düşünebilir. Tüm yapı, dikey şekilde temelinden ta üst katına kadar binanın ortasına nüfuz eden sert bir metal mil, veya "*demürden yoğun bir şiş*" üzerine oturtulmuştu.[46]

Gamçu`dan Pekin`e giden yolda her gün yeni bir yamhaneye, bir hafta içinde ise yeni bir kente ulaşılıyordu. Elçilik başkente yaklaştıkça daha ağırbaşlı şekilde kutlanıyorlardı. Misyon üyeleri Şevval ayının 4'ncü gününde (12 Ekim) gür sulu derin Karamuren[47] yahut Huanghe Nehri'ne yaklaştılar. Nehrin üzerinden 23 büyük tekneden mürekkep bir duba köprü inşa edilmişti. Bu tekneler insanların ve hayvanların kolayca hareket edebilmesi için insan uyluğu kalınlığında zincirlerle birbirine bağlanmışlardı.

Karşı kıyıda Timurlu elçilerinin o güne kadar gördükleri kentlerin içinde boyutlarına göre en büyüğü gözükmekteydi. Giyaseddin Nakkaş kentin Çince adından söz etmiyor, fakat Çinliler'in genellikle güzel insanlar olduğundan dolayı bu kentin de Hüsnabad ("Güzel kent")[48] adlandığını bildiriyor. Burada koskoca bir tapınak, bunun yanı sıra genç ve güzel kızların hizmet verdikleri üç misafir evi bulunuyordu. Kent, çeşitli zanaat atölyeleriyle tanınıyordu.

Sonra başkente gitmek üzere koyuldukları yolda Timurlu elçileri bir daha derin nehir üzerinden geçmek zorunda kaldılar ki, "Ruzname"ye göre o nehir Amu Derya'yı anımsatyordu (*ol suyın çohlığı Ceyhunca var idi*).[49] Bir süre sonra onlar görkemli binalarıyla seçilen Sadin-Fu[50] kentine ulaştılar. Burada muhteşem bir tapınakta bulunan ve altına benzer bronzdan dökme 50 arşın yüksekliğinde büyük bir figürü seyreden misafirler hayretler içinde kalmışlardı. Bu heykele "binelli put" ("*put-i hezardest*") denirdi ve Çin genelinde son derece saygıdeğerdi.[51] Sadin-Fu kentinde konukları şaşırtan ve fevkalade güzellikte bir sürü diğer heykel ve fresklere sahip tapınaklar da vardı.

Nihayet, Zilhicce ayının 8'nci gününde (14 Aralık 1420) uzun bir yolculuktan sonra Timurlu elçileri Ming Devleti'nin başkenti Pekin (Hanbalık) kentine ulaştılar. Daha çok erkendi ve vakit şafağa yakın olduğundan kale kapıları hala kapalıydı. Giyaseddin Nakkaş'ın anlattığına göre Hanbalık, 100 bin agaç[52] çevre uzunluğununda geniş bir alanı kapsayan devasa bir kent idi. O zaman, Pekin hızla inşa ediliyor, burada imar ve bayındırlik işleri sürüyor ve özellikle yeni kentin surlar yapılıyordu. Bu nedenle, misafirleri yapımı daha bitmemiş kulelerden birinin içinden şehre götürdüler ve İmparator sarayı ve askeri koruma kolordusu yakınlığında yerleştirildiler. İmparator sarayı veya "Yasak Kent"in etrafı taşla kaplanmıştı. Timurlu elçileri saray külliyesine girdikleri zaman kapıların her iki tarafında duran beşer filin oluşturduğu geçitten içeri alınmış, buradan ise külliyenin ilk avlusuna dahil olmuşlardı.

Onların gözlerinin önünde, üzerinde güzel bir köşk yerleşen yüksek kaidenin bulunduğu 300 arşın uzunluğunda geniş bir alan açıldı. Bu binada, üç kapı vardı ki, onlardan en büyük orta kapı yalnız İmparator için idi ve diğer tüm insanlar sadece daha küçük ölçekte olan yan kapılardan geçebilirlerdi. Pavyonda hükümdarın gelmesini bekleyen müzisyenler durmuşlardı. Sabahın erken vakti olmasına

rağmen alanda 100 bin kadar kişi İmparator'un çıkışını bekleyeduruyorlardı. Konuklar sarayın ikinci iç avlusuna geçtikte orada seyirci olarak bekleyen yaklaşık 300 binlik daha kocaman bir kalabalıkla, onun yanı sıra iki bin kadar müzisyen ve eli silahlı iki bin muhafızla karşılaştılar. Devasa insan yığını Timurlu elçilerini şaşırtmayabilmezdi. Müzisyenlerin çaldıkları davulların sesi duyulunca insanlar saraya açılan kapılara taraf koşmaya başladı. Giyaseddin Nakkaş'ın anlattığına göre, Çinliler, geleneklerine uygun tarzda padişahlarını ona doğru koşarak selamlıyorlardı. Bir süre sonra köşk üzerinde duran müzisyenlerin sağıredici davul sesi geldi ve insanlar saraya açılan kapıdan saraya fırladı.

İkinci iç sarayda Timurlu elçilerinin gözleri önünde daha muhteşem bir manzara açılmıştı – geniş köşk misafirler bulunan tarafa açıktı. İmparator halkın önüne çıkarak bir kaplan derisi ile örtülü ve üzerinde ejderha, Simurğ kuşu ve diğer resimler çizilmiş güzel kumaşla süslenmiş altın taht üzerine oturdu. Tahtın her iki tarafında, başları eğik, gözleri yere dikilmiş ve tazim edecek tarzda devlet ricali durmuştur. Bir kimse gözünü kırpmaya bile cesaret edemezdi ve kocaman alanda sanki tek bir canlı yokmuş gibi öylesine sessizlik hüküm sürüyordu. Giyaseddin Nakkaş İmparator Yongle`nin görünümünü tarif ederek, onun orta boylu bir adam olduğunu, orta uzunlukta sakalı olduğunu ve sakalının ortasında yaklaşık 200-300 uzun kıl bulunduğunu anlatıyor. Tahtın her iki tarafında kulaklarında inci küpeli, saçları yukarıya doğru örülmüş, başları ve boyunları açık ve ellerinde kağıt ve kalem tutarak İmparator'un her kelimesini yazmaya hazır bulunan güzel kızlar duruyorlardı.

Öncelikle İmparator'un huzurunda avluya getirilmiş yaklaşık 700 tutsağın ceza davaları incelenmeye başladı. İşlediği suçun ciddiyetine bağlı olarak onlardan bir kısmına demir kelepçe ve zincir vurulmuş, diğer kısmının boynuna ağır ahşaptan yaka asılmıştır. "Ruzname"de belirtildiği üzere, Çin'de yargıçlar bağımsız olarak, tek başına ölüm cezası kestiremezlerdi. Bunun için onlar suçluları padişah sarayına göndermek zorunda idiler, zira yalnız İmparator bu insanların kaderine karar verebilirdi. Böyle bir durumda işlenen tüm suçlar tutsakların göğüslerinde asılı ahşap levhalar üzerine kaydedilirdi. Böylece, Timurlu misafirlerin de bulunduğu törende İmparator kendi kararını vermiş, suçluların bir kısmı cezaevine gönderilmiş, diğer kısmı ise idama mahkum edilmişti.

Davalar sona erdikten sonra Timurlu elçilerine İmparator'un huzuruna çıkmaya izin verildi. Onlara Yongle'nin oturduğu tahttan yaklaşık 15 arşın uzaklıkta durmaya müsaade edildi. Sonra yüksek saray görevlilerinden bir hadım İmparator'a yaklaşarak, bunların Şahruh Mirza'nın ve oğullarının elçileri olduklarını ve padişahlarının İmparator'a hürmetlerini iletmek ve hediyelerini sunmak için uzaklardan geldiklerini bildirdi. Bundan sonra, Ming Devleti'nin 12 Divanından birini yöneten ve Arapça, Moğolca, Farsça ve Çince'yi bilen, İmparator'un

tercümanı olan Mevlana Hacı Yusuf Gazi konuklara yaklaştı.[53] O ve ona tabi birkaç Müslüman refakatçılar elçilere önce İmparator'a boyun eğmeği ve üç kez alınlarını yere dokundurmalarını buyurdular. Timurlu elçileri onlara buyurulan tüm tazim kurallarına uydular ama, Giyaseddin Nakkaş'ın anlattığı gibi, "*illa alınlarını yere koymadılar*". Sonra, Şahruh Mirza ve Şehzade Baysungur'un sarı renkte pahalı kumaşa sarılı yazılı mektupları tahtın yanındaki hadıma verildi, nitekim Ming İmparatoru'na sunulan her şeyin bu şekilde yürütülmesi gerekiyordu. Hadım, mektupları İmparator'a sundukta, Yongle onları açtı ve yine aynı hadıma geri verdi.

Bundan sonra, Yongle, tahttan inerek elçilere yaklaştı ve bir sandalyeye oturdu. Onun adına, 3000 pahalı elbiseler getirilerek Çin devlet ricaline ve Timurlu elçilerine paylandı. Şadi Hoca, Kökçe ve diğer beş elçiye, İmparator'a yaklaşıp dizi üstü oturmalarına izin verildi. Yongle onlarla konuşmasına ilkönce Şahruh'un sağlığını sorarak başladı. Sonra da Karakoyunlu Kara Yusuf'un Şahruh'un sarayına hediyeler gönderip göndermediğini sordu ve buna da olumlu cevap aldı. Timurlu Sarayı'nı ziyaret etmiş Çin büyükelçileri, Karakoyunlu Hükümdarı'nın elçi göndererek hediyeler ilettiğine tanık olduklarını bildirdiler.[54] Yongle, ayrıca Timurlu Devleti'nde buğday fiyatlarıyle ilgilendi ve onların yeterince düşük olduğunu duyunca, " *Çün padişahın könli öz Tanrısı ilen doğrudur Hakk-ı Taala dahi ana nimet erzeni kılur"* diye söyledi ve şunu ekledi: "*İsterem Kara Yusuf'a elçi gonderem ki anda yahşı atlar olur imiş*".[55]

Şunu da belirtelim ki, Çinliler'ce Batı, özellikle de Orta Asya ve Azerbaycan atları yüksek değerlendirilirdi, nitekim bunu Ming İmparatoru'nun sözleri de kanıtlıyor. Çinliler kendileri de savaş atları yetiştirmeğe özen gösteriyorlardı ama uzak diyarlardan, özellikle de batı ve kuzeyden getirilen atların ve "hatta yakın düşmanları olan göçebelerin atlarının" daha güçlü ve hızlı olduklarını itiraf ediyor, onların askeri amaçlar için daha çok yaradıklarına inanıyordular.[56] Görüşme sırasında, Yongle hem de yolların ne kadar güvenli olduğunu sordu. Konuklar olumlu bir cevap verdiler ve "*eger Şahruh Sultanın hükmü ola, varabileler*" diye eklediler. Bundan sonra Timurlu elçilerine İmparator'la görüşme süresinin bittiği bildirildi. Zira, onlar için sarayın birinci avlusunda üzeri bol çeşitli yiyecek ve içeceklerle dolu masalar hazırlanmıştı. Şölenden sonra onlar daha önce kaldıkları misafirhaneye geri döndüler. Konuklara Ming Devleti'nin başkentinde oturmaları için gerekli her şey sağlanmıştı.

Ertesi gün Timurlu elçileri yeniden İmparator'un onların şerefine düzenlediği şölene davet edildiler. Giyaseddin Nakkaş Yongle'nin ustaca yapılmış, güzel kubbeli, altınla süslenmiş bir tahta oturarak şölene katılmasını ayrıntılı bir şekilde anlatıyor. Ming Hükümdarı'nın oturduğu altın taht insanı hayrete düşüren öylesine çeşitli renklerle boyanmış ve cilalanmıştı ki, "*cemi' Horasan ve İrak ve*

Parsi, belki tamam alem ustadları anın kimi yağ ve boyağ edebilmezler." Konuklara çok çeşitli yemekler ikram edildi ve onlar bir sürü müzisyen, şarkıcı, dansçı ve akrobatlar tarafından eylendirildi. Giyaseddin Nakkaş büyük bir hayranlık ve memnuniyetle genç dansçıların "*Hatayi usul ile raks*" ettiklerini, şarkıcıların "*saz elinden aheng-Hatayi ile on iki makam*" söylediklerini belirtiyor, "hokkabazlar ve oyunbazlar"ın harikulade numaralar gösterdiklerini, misafirlere birçok çeşitte lezzetli yiyecekler ve içecekler ikram edildiğini ayrıntılı şekilde anlatıyor.[57] Nihayet, öğlene yakın İmparator kendi odasına çekildi, elçilere de misafirhanelerine dönmek için izin verildi. Şölen sona erince binlerce kuş uçuşarak masalara konmuş ve yiyecek artıklarını gagalamağa başlamışlar. Timurlu elçileri hayretlendiren husus da insanların o kuşları kovalamaya kalkmaması ve kuşların oradaki insanlardan asla korkmaması idi.

"Ruzname" yazarı elçilik üyelerinin Ming Devleti'nin başkentinde bulundukları beş ay süresince, yani Zilhicce ayının 8'nci gününden (14 Aralık 1420) Cemaziyelevvel'in başlarına kadar süren konaklama sırasında, günlerini böyle şölenlerde ve eylencelerde geçirdiklerini kaydeyor. Hatta Kurban Bayramı günlerinde elçilik üyeleri onlar için özellikle İmparator'un emriyle inşa edilmiş camide ibadet ediyorlardı.

Giyaseddin Nakkaş Çinliler'in geleneksel Yılbaşı bayramını nasıl kutlamaları üzerine ilginç ve detaylı bilgiler veriyor. Onun anlattığına göre, İmparator Yongle özel olarak tatil gününde geçici bir süre için kendisinin yeni yapılmış lüks sarayına taşınmıştı. Bu sarayın inşası aşağı yukarı 19 yılda tamamlanmıştı. Şölene değişik ülke ve illerden, o cümleden Hata, Çin ve Maçin, Kalmak[58], Mukran, Tibet, Kara Hoca, Kızıl Hoca ve diğer adları yazara malum olmayan yerlerden yaklaşık on bin yüksek düzeyli misafir katılmıştı. Timurlu elçileri kutlamalar için gece yarısı yeni İmparatorluk Sarayı'na gittikleri vakit insanların yaktığı çok sayıda fener, mum ve ışıklarla Pekin sokaklarının donandığını ve her tarafın gündüz gibi öylesine aydınlatıldığını gördüler ki, hatta "*iğne yere düşeydi görünür idi*".[59] Burada Timurlu misafirler, kuşkusuz, Çin'de ta eski zamanlardan beri Ay takvimince her yılın ilk ayının 15'nci günüde kutlanan ve Yılbaşı bayramının simgesi olan geleneksel Fenerler Şöleni'ne katılmış bulunuyorlardı.[60] Yeni Saray'a ayak basan konuklar onun güzelliği ve ihtişamına da hayran kalmışlardı. Saray bir kaç köşkten mürekkepti ve duvarları üzerine ustaca ejderha ve kuş figürleri kazınmış mermer ile kaplıydı. Misafirler için öyle bir muhteşem şölen düzenlenmişti ki, Timurlu elçilerinin daha önce katıldığı kutlamalardan geri kalmıyordu.

Giyaseddin Nakkaş'ın Ming Hanedanı Dönemi'nde Çin'de mevcut dini görüşler ve uygulamalar hakkında verdiği bazı bilgiler de ilgiçekicidir. "Ruzname"den İmparator'un eski geleneğe göre her yılın birkaç gününü inzivada geçirdiğini, devlet işlerinden uzaklaştığını, devlet ricalini ve misafirleri kabül etmediğini, et

yemeklerini kullanmadığını, hareme girmediğini, kendisini "Gök Tanrısı"na ibadet ettiğini öğrenmekteyiz.[61] O, bu oruç günlerini Pekin'in dışında, ayinlerin yerine getirilmesi için özel olarak inşa edilmiş köşklerden veya tapınaklardan birinde gerçekleştiriyordu. Bugünlerde Çin geleneğine göre fenerler ve mumların geçe ve gündüz yanması gerekiyordu.

Sefer ayının 9'ncu günü (13 Şubat 1421) Timurlu elçileri, dini görevlerini yerine getirmesinden sonra sarayına dönen İmparator'u karşılama törenine davet edilmişlerdi. "Ruzname"de muazzam insan kalabalığı tarafından İmparator'un nasıl selamlandığı, hükümdarın kendi tebaalarına bol bol sadaka dağıtdığı, Yeni Yıl'ın ilk gününde tüm tutsakların ve borçluların borçlarının aff edilmesi üzerine ferman verildiği ve tüm eyaletlere fermanın suretinin gönderildiği ile bağlı bilgi veriliyor.

Rebiülevvel'in başlarında (Mart) Timurlu elçileri yine İmparator sarayına davet edilmişlerdi. Yongle bu kez misafirlerine 10 av şahini (*şanğar*) hazırlamış ve onları kendsine en iyi atlar getirmiş kişiye armağan edeceğine söz vermişti. Üç şahin Uluğbey Mirza'nın elçisi Sultanşah'a, üçü de Baysungur Mirza'dan gelen Sultan Ahmed'e sunulmuştu. İmparator, geriye kalan dört şahini ise Şahruh'un elçisi Şadi Hoca'ya hediye etmişti. Ayrıca, Timurlu elçilerine misyonlarının sona erdiyi ve onların batı sınırlarının savunması için yola açılan Ming Ordusu'nun refakatında geri dönmelerinin gerektiği bildirilmişti.

Aynı zamanda, Uluğbey Mirza tarafından Yongle'ye gönderilen at galiba İmparator'u öylesine çok memnun etmişti ki, o, bir kaç gün sonra Uluğbey'in elçisini geri çağırarak kendisine daha pahalı hediyeler, özellikle, 30 altın işlemeli cüppe, 8 altın iplikle dekore edilmiş yastık, 34 süslü kılıç, iki at ve fazla inanılmaz güzellikte eşyalar armağan etmişti. Tam aynı bu sırada Ming Sarayı'na gelen Üveys Han'ın (Türkçe metinde Yunus Han olarak geçiyor) elçileri de İmparator tarafından bol hediyeler almışlardı.

Genel olarak, "Ruzname"de Ming Devleti hakkında hoş izlenimlerini bölüşen Giyaseddin Nakkaş, bunlara gölge düşüren Çin'in gerçek toplumsal yaşamının bazı korkunç ve negatif taraflarından da yan geçmemiştir. Nitekim, günlerin birinde, daha doğrusu Zülhicce ayının 17'nci gününde (23 Aralık 1420) Timurlu elçileri İmparator'un emriyle yapılan toplu infaz törenine katılmak zorunda kalmışlardı. "Ruzname"ye göre, Çin'de insanların işledikleri suçun ciddiyet derecesine bağlı olarak çeşitli türde cezalar uygulanmaktaydı. Şöyle ki, bu kez de kimilerinin başları kesilmiş, kimileri asılmış, kimilerinin bedenleri dört yere parçalanmış ve en ciddi suç işleyenler ise korkunç ve acı dolu bir ölüm cezasına çarptırılmıştı. Giyaseddin Nakkaş suçlunun yavaş öldürülmesi gibi bir korkunç sahneyi anlatıyor: bir cellat bu cezaya mahkum edilmiş kişinin vücudunun etlerini parça parça kesiyor, diğeri aynı yarayı kurcalıyor ve yaranın üzerine kaynar su döküyor, sonra da vücu-

dunu delip oraya kızgın şişler sokuyorlardı. Buraya toplanan halk bu kandondurucu sahneleri görünce zaman zaman dehşet içinde bağırıyor, bazen de korkudan baygın halde durup kımıldamıyordu. Yazarın kaydettiği gibi, bu tür müthiş idam sabahtan akşama kadar, cezalı aldığı işkencelerden uzun süre ölmezse hatta on güne kadar sürebiliyordu. İdamdan sonra cesetler arabaya alınır, tüm iç organları vücuttan çıkarılır ve şehir kenarında özel olarak kazılmış derin bir çukura atılırdı.

Çin'de Timurlu misyon üyelerinin karşılaştıkları parlak ve egzotikle dolu sahnenin arka ve sert yüzü işte böyleydi. Aynı zamanda, tanıklık ettiği acımasız idam sahnelerinin ağır izlenimi ile Giyaseddin Nakkaş, "Ruzname"sinde Ming Devleti'nin yargı sisteminin özelliklerini de anlamaya çalışıyor. O, adalet namına belirtiyor ki, İmparator yanında 12 değişik Divan bulunuyordu ki, bu Divanlar'da yasal işlemler ve davalar inceleniyor ve eğer bir insanın suçu o Divanlar'dan on birinde kanıtlanır ve biri tarafından onaylanmıyorsaydı, o kişiye kurtuluş için bir şans veriliyordu, çünkü on iki divanın hepsinin ortak kararı olmadan o kişi idam edilemezdi.

"Ruzname" yazarını sarsıtan diğer bir olay insanların toplu şekilde soğuktan ölümü ve devlet ricalinin ve yetkililerin buna tamamen ilgisiz kalması hadisesi olmuştur. Giyaseddin Nakkaş'ın anlattığına göre, 23 Muharrem'de (28 Ocak 1421) gece şiddetli soğuktan sonra sabahleyin Timurlu elçileri İmparatorluk sarayına doğru yürüdükleri sırada, Pekin'in sokakları donmuş insan cesetleriyle dolu idi. Buna rağmen oradan yürüyenlerin hepsi, özellikle yetkili kişiler bunun umurunda bile değildi. Nakkaş'ın yerli kişilerden aldığı bilgiye göre, sokaktaki ölülerin sayısı yaklaşık 10 bin civarında idi. Ve şaşkınlığını gizletemeyen Nakkaş "*Nece ki diyar-i İslamda ölmüş itlerin kadri yokdur anda dahi bu destur ilen kimse ol kafirlere bakmaz idi*" diye yazıyor.[62] Şehrin hapishanelerinde de soğuktan ölenler az değildi, fakat hücreleri onların cesetlerinden temizlemiyorlardı ve yetkililer "*böyle yatsunlar, ta ol vakit ki çürüyüb toprak olalar*" diye düşünüyorlardı.

Böylece, Timurlu elçilerinin memleketlerine geri dönme zamanı geldi, fakat kaderin beklenmedik cilveleri neredeyse onların hayatına mal olacaktı. İmparator onlara av şahinlerini armağan ettikten ve misyonlarının bittiğini beyan ettikten sonra, kendisinin avlanmaya hazırlandığını bildirerek onlara sunulmuş kuşlara iyi bakmalarını buyurmuştu. Giyaseddin Nakkaş'ın telaşla bildirdiği gibi, bu sırada İmparator misafirlere sitemle müracaat ederek "*Yaman atlar getürdiniz, yahşı şangarlar aparursız*" diye söyledi.[63] Yongle'nin sözleri konukları endişeye salmayabilmezdi ve kısa bir süre sonra onun siteminin mantıksız olmadığı ortaya çıkmış oldu.

Rebielevvel ayının (Mart 1421) sonunda Timurlu elçilerine İmparator'un avdan döndüğünü ve kendilerinin de onun karşılanma törenine katılmanlarının gerektiğini söylediler. Misafirler Çinli devlet ricaliyle kent dışına çıkarak hükümdarı

bekleseler de bir süre sonra Yongle'nin daha ulaşmadığı nedeni ile misafirhanelerine geri dönmek zorunda kaldılar. Fakat geceleyin onları ansızın tekrar yataklarından kaldırıb kent dışına çıkardılar. Bu arada yağmur yağıyordu ve konuklar heyecanla, Mevlana Gazi`nin endişe içinde bulunduğunu fark ettiler. Mevlana Gazi, heyecanlı şekilde İmparator'un avlanma sırasında Şahruh'un kendisine hediye gönderdiyi attan düştüğünü ve bedeninde yaralar oluştuğunu, bu yüzden pek öfkeli olduğunu ve elçileri tutuklayarak Doğu illerine sürgün etmek kararına geldiğini bildirdi.

Böylece, Timurlu elçilerinin Çin'de bulundukları son günlerinde karşılaştıkları bu mutsuz olay hayatlarını tehlikeye sokmuştur. Korku ve heyecan içinde bulunan konuklar İmparator'un çadırına götürüldükleri zaman burada Yongle'nin kendi maiyeti ile Timurlu elçilerinin sürgüne gönderilmesi meselesini müzakere ettiğini anlamış oldular. Bu sırada Mevlana Gazi ve Vang Dadcı[64] misafirlerin affedilmesi için İmparator'a yalvarmaya, Timurlu Sultanı'nın değersiz at göndermesinde bu zavallıların bir suçu olmadığını ve hatta onların dört yere parçalanması halinde bile bir şeyin değişmeyeceğini, Şahruh'un o masumların başlarına geleceklerinin umurunda bile olmayacağını, elçilere karşı yapılacak bu acımasız davranışın misafirperverliğe yakışmadığını, İmparator'un şerefini zedeleyeceğini ve bununla ilgili içeride ve dışarıda söylentiler ve dedikoduların yayılacağını anlatmaya çalıştılar. Bu sözler İmparator'u etkilemiş olacak ki, öfkeyi bırakıp merhametli olmayı tercih etmiş, böylece de tam anlamıyla yaşamları bir ipe bağlı misafirler kurtulmuş oldular.

Bundan sonra yine masaya her türlü yemekler getirildi, fakat elçiler yemeklere asla dokunmadılar bile. Bunun nedeni sadece yaşadıkları korku ve heyecan değildi. Bu kez masaya kuzu etiyle beraber domuz eti de getirilmişti. Büyük ihtimalle, bu, İmparator'un Timurlu elçilerinden ufak bir intikam alma amacıyla bağlı olabilirdi. Zira, beş ay zarfında mükemmel konukseverliği ve misafirlerin geleneklerine gösterdikleri saygıyla seçilen ev sahiplerinin durup dururken domuz etinin Müslümanlar'a yasak olduğunu "unutmaları" asla inandırıcı gözükmüyor. Bu açıdan Timurlu elçilerine bilerekten domuz etiyle aynı tencerede pişirilmiş kuzu etinin ikram edilmesi muhakkak ki kasıtlı yapılmıştır. İmparator avlanmadan döndüğünde Şadi Hoca'ya hükümdarların birbirine layıklı hediyeler sunması gerektiğini, Şahruh'un gönderdiği atın ise zayıf olması yüzünden kendisinin attan düştüğünü, yara ve sıyrıklar aldığını söyleyerek, bu yolla Timurlu Sultanı'nı suçlamıştır.

Bu acı olaya rağmen birkaç gün sonra misafirler tekrar İmparator tarafından davet edildiler ve yine onlara bir sürü hediyeler armağan edildi. Fakat bu arada Timurlu elçilerinin Çin'de bulundukları son günlerini gölgeleyen başka bir üzücü hadise de yer aldı. Yıldırım düşmesi sonucu İmparator'un en güzel saraylarından

biri yandı. Kısa bir sürede çevredeki binalara yayılmış ve böylece gün boyunca her tarafı kasıp kavuran yangın öylesine alevlenmişti ki, tüm şehri aydınlatmıştı. Yangın sırasında Yongle'nin büyük eşi ve birçok saray hizmetcisi hayatını kaybetmişti.[65] Giyaseddin Nakkaş İmparator'un eşinin cenaze töreni için yapılan hazırlıklardan söz ediyor, fakat büyük olasılıkla, Timurlu elçileri bizzat törene katılmamışlar. Çünki "Ruzname" yazarı söylediklerine ek olarak bu törenin nasıl yapıldığına ait bilgisinin olmadığını kaydediyor. ("*bavucud bu kadar tertib ile malum olmadı ki nece götürdiler*").[66]

Bu mutsuz olaylar azmış gibi bu arada Giyaseddin Nakkaş'ın anlattığı üzere, "*gökten taş yağmağa başladı*".[67] Bu birbirini takip eden facialar İmparator'u pek kötü etkilemiş oldu ki, gerçek bir bunalıma girdi ve "Gök Tanrısı"nın kendisine kızgın olduğuna inandı. Bu yüzden İmparator kendi maiyetiyle bir süre tapınakta Tanrı'dan günahlarının bağışlanmasını dilemek için duaya durdu. Bu olaydan sonra misafirler hastalığı ilerlemiş Yongle'yi bir daha göremediler, sadece bir kere oğlu ve varisi ile bir araya gelebildiler.

Nihayet, dönüş için tüm hazırlıklar tamamlandı ve Cemaziyelevvel ayının 15'nci gününde (18 Mayıs 1421) Timurlu elçileri Ming İmparatorluğu'nun başkentinden ayrıldı ve Batı'ya doğru yolculuğuna başladı. 24 Şaban'da (24 Ağustos) onlar Gamçu şehrine ulaştılar ve Moğolistan'da devam eden huzursuzluk hakkında alınan bilgi nedeniyle iki buçuk ay boyunca orada kalmak zorunda kaldılar.

Zilhicce ayının 7'de (3 Kasım1421) elçilik üyeleri Sakçu kentine vardıkları sırada İsfahan ve Şiraz'dan Ming Sarayı'na gönderilen diplomatik misyon üyeleri Emirzade Rüstem ve Sultan İbrahim ile karşılaştılar. Onlar da Moğolistan'daki yolların tehlikeli olduğunu doğruladılar ve bu yüzden hep engebeli dağ güzergahlarını takip ettiklerini söylediler.

Timurlu elçileri Çin'den döndüklerinde yine Karavul-Hotan-Kaşgar-Taşkent yolunu takip ettiler, ve Giyaseddin Nakkaş onların geri dönüşlerinde birçok tehlikelere rasladıklarını kaydediyor.[68] Hicri 825 yılının 21 Receb günü (13 Temmuz 1422) Andican'dan geçtikleri zaman misyon üyelerinin yolları ayrıldı: Uluğbey Mirza'nın temsilcileri Semerkand'a, Badahşanlılar ise Badahşan`a doğru yol aldılar. Ramazan ayının 10'ncu günü (28 Ağustos 1422), Çin'den geri dönen Şahruh'un elçileri, nihayet, Herat kentine ulaştı ve Timurlu Sultanı'nın emri üzerine kendisinin hüzuruna getirlidi.

Böylece, Giyaseddin Nakkaş'ın "Ruzname"si akademik ve popüler literatürde defalarca ifade edilen ve Doğu'yla Batı'yı birleştiren İpek Yolu güzergahları üzerinde tarih boyu sadece ticari ve ekonomik değil, aynı zamanda kültürel, dini ve ilmi alışverişin yapıldığı fikrini bir daha teyit ediyor. İslam Alemi'nde bu esere yapılan çoksayılı referanslar, onun Türkçe'ye çevirileri, o cümleden XVIII. Yüzyıl başlarında Osmanlı Sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa için Kü-

çükçelebizade Asım tarafından edilen tercüme şunu söylemeğe imkan veriyor ki, zamanla büyük devletlerin ve imparatorlukların tarihten silinmesine, birçok siyasi gerçekliklerin ortadan gitmesine rağmen insanların belleğinde daha çok değişik kültürler ve uygarlıklar arasındaki pozitif ilişkilere ve karşılıklı etkileşime olan ilgi her zaman büyük önem taşımıştır.

---

* ***Baku, Azerbaycan***

1 Matla'-i Sa'dayn wa Majma'-i Bahrayn. Vol. 2 (Part 1). By Kamal al-Din 'Abd al-Razzaq Samarqandi. Edited by Dr. 'Abd al-Husayn Navai. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 2004, s. 159

2 Detaylı bilgi için bak.: *Rajkai Zsombor Tibor. The Timurid Empire and the Ming China: Theories and Approaches Concerning the Relations of the Two Empires*, pp. 59-170 (doktora araştırma tezinin metni: http://doktori.btk.elte.hu/hist/rajkai/diss.pdf)

3 A History of Cathay. A Translation and Linguistic Analysis of a Fifteenth-Century Turkic Manuscript. Ildiko Beller-Hann. Bloomington, Indiana: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1995

4 A.g.e. s. 155

5 A.g.e. s. 26

6 A.g.e., s. 5-6

7 A.g.e., s. 16

8 A.g.e., s. 18-19; Aka İ. Mirza Şahruh ve Zamanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1994, s. 173

9 A History of Cathay, s. 22-23

10 Ming dönemi Çin diplomatik terminolojisinin özellikleri üzerine, bak.: *Rajkai Zsombor Tibor. The Timurid Empire and the Ming China, s. 45-46*

11 Bilindiği üzere, İmparator Hongwu döneminde Ming sarayı yabancıların ülkeye gelişini yasaklamıştı. Bazı tüccarlar sınırlı şartlarda Çin'de işlerini yürütmek için, muhtemelen kendilerini Timurlu elçileri gibi tasmiye etmiş (Rossabi M. Two Ming Envoys to Inner Asia // From Yuan to Modern China and Mongolia. Writings by Morris Rossabi. Brill, 2014, ss. 109-141, s. 90), Emir Timur adına tevazu ifadesi ile sahte mektuplar sunmuşlar ki, bu da Ming hükumetini yanıltarak Timurluları bir vasal olarak görmeğe sevkedebilirdi.

12 Fu An, Ko Çi ve hadım Li Vei başkanlığındaki Çin Büyükelçiliği, Ming İmparatorunun Emir Timur'a bir mektubunu iletti. Bu mektupta o, Timur'a sıradan bir vasal gibi müracaat ediyordu. Mesajın içeriği Timur'u öylesine kızdırdı ki, Ming büyükelçiliğni sarayda tutarak, kendisinin Çin'e yürüş yapacağı zamana kadar geri dönüşünü yasakladı. Bu elçilikten bir haber almak için 1397 yılında, Timurlu ülkesine gelen ikinci Ming elçiliyi de aynı kaderi yaşamıştı (Bak: Rossabi M. Two Ming Envoys to Inner Asia, s. 122-123)

13 Aka İ. Mirza Şahruh ve Zamanı, s. 172

14 Rossabi M. Two Ming Envoys to Inner Asia, s. 136-137

15 Matla'-i Sa'dayn wa Majma'-i Bahrayn, s. 159

16 Detaylı.. bkz: *Rajkai Zsombor Tibor. The Timurid Empire and the Ming China, s. 83-93*

17 Matla'-i Sa'dayn wa Majma'-i Bahrayn, s. 160

18 A.g.e.

19 A.g.e., s. 161

20 Çen Çeng'in diplomatik misyonu ve Orta Asya'da üzerine yazdığı rapor hakkında bkz.: Rossabi M. Two Ming Envoys to Inner Asia; Hecker F. A fifteenth century Chinese diplomat in Herat // Journal of Royal Asiatic Society. 3rd Ser., 3a, April 1993, ss. 85-98; Karimova N. Chen Cheng's Travels to Samarkand (the 15th century) // International Journal of Central Asian Studies. Ed. by Choi Han-Woo, Vol. 8, 2003, ss. 105-113

21 Aka İ. Mirza Şahruh ve zamanı, s. 173. Bu resim Topkapı Müzesinde bulunan albümde kalmıştır (Bak.: Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur on the Timurid Legation to the Ming Court at Peking // A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art, selected and translated by W. M. Thackston. Cambridge, Massachusetts: The Aga Khan Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology, 1989, pp. 279-297, p. 279)

22 Çevirinin transkripsiyonu I.Beller-Hann'ın kitabında yayınlanmıştır (A History of Cathay, s. 129-156)

23 "Zübdetü't-tevarih"te – «*chegunegi-ye rah va sefat-o velayat va emarat va gavaed-e shehrha va 'azimet-e padishahan va tariq-e zabt va siyaset va 'ajaibi-ye chand…*» (Zubdat al-Tawarikh. Vol. 4. By Hafez-e Abru. Edited by Sayyid Kamal Haj Sayyid Javadi. Tehran: 1380, pp. 817-865., p. 818). Farsdilli kaynakların verdiği bilgilere göre, ayrıntılı "Ruzname"nin yazılması Giyaseddin Nakkaş'a Şehzade Baysungur Mirza tarafından havale edilmişti (Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur, s. 279-280)

24 Hafız Ebru`da– "İl-e Moğul" (Zubdat al-Tawarikh, s. 819)

25 Moğolustan'ın bu hükümdarının adı hakkında aktarılan bilgide Hafız-i Ebru'nun metni ile Türkçe "Tarih-i Hatay" metni arasında bir uyumsuzluk var – birincide isim Üveys Han (Zubdat al-Tawarikh, s. 820), ikincisinde ise I.Beller-Hann'ın transkripsiyonuna göre Yunus Han olarak geçiyor (A History of Cathay, s. 129). Muhtemelen, "Tarih-i Hatay"da ya Hacı bin Muhammed Ardistanlı, yahut da metnin müstensihi hata yaparak değişik zamanlarda Moğolistan hükümdarları olmuş Üveys Han'la (1418—1421, 1425—1428) oğlu Yunus Han'ın (1468-1487) isimlerini karıştırmışlar.

26 Materialı po istorii Kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (İzvleçeniya iz persidskikh i Tyurkskikh soçineniy). Alma-Ata: "Nauka", 1969, s. 192-193
27 "Zübdetü't-tevarih"te Culka-Yıldız'a gelişinden önce elçiliğin Kenger denilen nehir üzerinden geçiş yapmasından söz ediliyor. K.M.Maitra bu nehri Tekes nehri yahut onun kollarından biri ile özdeşletirilebileceğini yazıyor ve adının da başka türlü değil, Kenger (Kangar) olarak okunması gerektiğini vurguluyor (Maitra K.M. A Persian Embassy to China: an Extract from Zubdatu't Tawarikh of Hafiz Abru. NewYork: 1970, s. 11)
28 Culka-Yıldız Moğolistan'da yayla yeridir (Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur, p. 281). K.M.Maitra'ya göre, bu adın ilk kısmı Türkçe "Ülka" sözünden geliyor (Maitra K.M. A Persian Embassy to China, s. 11)
29 Zubdat al-Tawarikh, s. 821
30 A History of Cathay, s. 130
31 "Zübdetü't-tevarih"te bu şehir Kara Hoca adlınır (Zubdat al-Tawarikh, s. 821). Koço gibi de tanınır, Turfan havzasında günümüz Goaçan'ın 30 kilometreliyinde bulunuyor, Çin arazisinde ilk budist merkezlerinden biridir.
32 Kumul (Çince – Hami.) – Çin'in Sincan Uyğur Özerk Bölgesi'nde, Hami ilinde kentsel ilçe ve ilçe yönetim merkezi.
33 A History of Cathay, s. 131. "Zübdetü't-tevarih"te – "*do div ke ber yek-diger hamle kerde*" (Zubdat al-Tawarikh, p. 822)
34 Farsça metinde ve Türkçeye çevirisinde bu kurak çöl Türkçe "*çöl*" sözüyle ifade edilmiştir. K.M.Maitra burada Gobi Çölü'nden söz edildiği kanısındadır. (Maitra K.M. A Persian Embassy to China, s. 15)
35 A History of Cathay, s. 131
36 Sukçu (İsukçu) – Gansu eyaletinde çağdaş Jiayuguan şehri
37 "Zübdetü't-tevarih"te ana yemeklerden sonra misafirlere alkollü içecekler ikram edildiği ve hepsinin sarhoş olduğu bildiriliyor ("*ba'd az ta'am enva'e moskerat ez 'araq ve sirme derkar averde ve majmu' mest sakhtend*"). Burada Türkistan'da pirinçten yapılan *sirme* yahut *sorme* tipi içecekler kastediliyor (Zubdat al-Tawarikh, s. 822; Maitra K.M.A Persian Embassy to China, s. 16)
38 "Zübdetü't-tevarih"te – Van Daji (Zubdat al-Tawarikh, s. 824). K.M.Maitra'nın yayınladığı "Zübdetü't-tevarih"ten alınmış parçanın Farsça metninde – Wang Daji (Maitra K.M.A Persian Embassy to China, s. 19). Muhtemelen, "van" Çin'ce "prens" anlamına gelen "wang" kelimesidir; "daci" sözü ise Moğolcada soylu kişi anlamına gelen "taci" kelimesidir (Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur, s. 282).
39 Karavul – Gansu eyaletinde günümüz Jiayuguan kenti
40 A History of Cathay, p. 134
41 A.g.e., s. 135
42 Gamçu – Gansu eyaletinde günümüz Zhangye kenti
43 A History of Cathay, s. 137
44 A.g.e
45 Roxburgh D.J. The "Journal" of Ghiyath al-Din Naqqash, Timurid Envoy to Khan Balïgh, and Chinese Art and Architecture // The Power of Things and the Flow of Cultural Transformations (Edited by Lieselotte E. Saurma-Jeltsch and Anja Eisenbeiß). Munich: Deutscher Kunstverlag, 2010, pp. 90-113. – s. 97
46 A History of Cathay, s. 138
47 Türkçe-Moğolca – Sarı Nehir veya Huanghe nehrinin adı ("kara" – Türkçede iri, büyük, "müren" yahut "muren" - Moğolca nehir, ırmak).
48 Muhtemelen bu şehir, Sarı Nehir'le İpek Yolu'nun kesişme noktasında kurulmuş Gansu eyaletinin günümüz başkenti Lanzhou ile özdeşleştirilebilir (Maitra K.M. A Persian Embassy to China, s. 45; Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur, s. 286)
49 A History of Cathay, s. 138
50 Sadin-Fu – günümüz Hebei Eyaletinde Zhengding kasabası
51 "Zübdetü't-tevarih"te – «*an but hezar-dest mikhandend*» (Zubdat al-Tawarikh, p. 835). Burada Sui Hanedanlığı döneminde (581-618) inşa edilmiş ve Sun döneminde (960-1279) kapsamlı şekilde yeniden yapılanmış Budist tapınağı ve Longxing Manastırı'ndan söz ediliyor. Bu manastırda uzunluğu 20 metreden fazla olan "Binelli Buda" veya Guanyin adında Bodhisatva'nın eski bronz heykeli bulunuyor.
52 1 ağaç = 50 arşın
53 Farsdilli kaynaklara göre Mevlana Yusuf Gazi Türk dilini de biliyordu ve İmparatorla elçiler arasında tercümanlık (*kelimeçi*) yapıyorsu ("*zebanan-e 'arabi va parsi va torki ve moghuli va khatayi …*") (Zubdat al-Tawarikh, s. 839-840; Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur, s. 289)
54 Karakoyunlu Kara Yusuf 13 Kasım 1420 yılında (7 Zülhicce 823) vefat etmişti. Adürrezzak Semerkandi'nin belirttiğine göre, Şahruh bu haberi Azerbaycan'da 17 Kasım'da (11 Zülhicce) almıştı (Matla'-i Sa'dayn wa Majma'-i Bahrayn, s. 281). Yani Ming İmparatoru Yongle ile Timurlu elçileri arasında ilk görüşme sırasında Kara Yusuf'un ölüm haberi Çin'e daha ulaşmamıştı ve Yongle Tebriz'e elçiğilik göndermek istediğini ifade etmişti.
55 A History of Cathay, C. 143. "Zübdetü't-tevarih"te – «*ilchi mikhahem ke be Qara Yusuf ferestem ke anja esban-e khub mibashend*» (Zubdat al-Tavarikh, s. 841)
56 Rossabi M. Two Ming Envoys to Inner Asia, s. 59. XVI. Yüzyıl sonlarında Cizvit rahibi Matthew Ricci Çinliler'in, savaş atları yetişdirmek için yeteri kadar bilgi ve alışkanlıklara sahip olmadıklarını, onların atlarının zayıf ve dayanıksız olduklarını, kendi kalitelerine göre göçebe atlarından önemli düzeyde geri kaldıklarını kaydediyordu. Tam bu yüzden Ming imparatorları Hongwu ve Yongle Çin ordusunun süvarileri için Batı ülkelerinden kaliteli atlar sağlamaya özellikle dikkat yetiriyorlardı (A. g.e., s. 61)

57 A History of Cathay, s. 145
58 Burada Hoyratlar yahut da Doğu Moğolları kastedilir (Ghiyathuddin Naqqash. Report to Mirza Baysunghur, s. 292)
59 A History of Cathay, s. 148
60 "Zübdetü't-tevarih"te Fener Şöleni «*Şeb-çerag*» adlanır – «*degar der an ayyam resm-e ishan chenan est ke sheb-cheragh migu-yend*» (Zubdat al-Tawarikh, s. 853)
61 A History of Cathay, s. 148. "Zübdetü't-tevarih"te – «*khoda-ye aseman ebadet mikonem*» (Zubdat al-Tawarikh, s. 853)
62 A History of Cathay, s. 147
63 A.g.e., s. 150. "Zübdetü't-tevarih"te «*shangaran-e khub ez dergah-e ma miborid va esban-e bed miarid*» (Zubdat al-Tawarikh, s. 856)
64 "Zübdetü't-tevarih"te Timurlu elçilerinin affedilmesini İmparatordan Mevlana Yusuf, Li Daci ve Can Daci rica etmişler (Zubdat al-Tawarikh, s. 858)
65 "Zübdetü't-tevarih"te İmparator'un en çok sevdiği eşinin ölümünden söz ediliyor - "*yeki ez khavatin-e padishah ke mahbu-be-ye u bud*" (Zubdat al-Tawarikh, s. 861)
66 A History of Cathay, s. 153
67 A.g.e.
68 A.g.e., s. 154

İPEK YOLU KERVANSARAYLARININ TURİZME KAZANDIRILMASINDA ALARA HAN ÖRNEĞİ

Ali KILCI *

Özet

Selçuklu Devri'nde yapılmış olan kervansaray ve hanlar vakıf sistemi ile meydana gelmiş zamanının lüks konaklama tesisleridir. Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu zenginlik ve medeniyete paralel bir şekilde ticari hayatı kolaylaştırmak için hayrat olarak kervansaraylar yapılmıştır. Tarih boyu yolcu ve tüccarlara hizmet eden kervansaraylar gelişen ve değişen ticari şartlara göre fonksiyonlarını kaybetmişlerdir. Kullanılmayan her yapı gibi kervansaraylar da harap olarak günümüze sadece birer kültür varlığı olarak gelmişlerdir. Kervansaraylar sonradan İpek Yolu diye isimlendirilen ulaşım ağının köşe taşlarıdır. Asırlarca insanlara hizmet ederek günümüze gelen kervansarayların bizden sonra gelecek olan nesillere en iyi bir şekilde aktarılmaları gerekir. Bu kapsamda kervansarayların geçmişteki hizmetlerine paralel yeni bir kullanım şekli verilmesi lazımdır. Günümüz şartlarında bu tesislerin turizme kazandırılmasının en uygun kullanım şekli olduğu konusunda bir kanaat vardır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce eskiden beri kervansarayların turistik tesis olarak kullanılması için çalışmalar yapılmıştır. Daha sonra Turizm Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında yapılan işbirliği protokolüne göre Antalya Alara Han ve Nevşehir Saruhan'ın turizm amaçlı kullanımları sağlanmıştır. Bu kapsamda restore edilerek kültür ve sanat hayatımıza kazandırılan kervansaraylar uzun süreden sonra yeniden kullanılmaya hazır hale getirmiştir.

Tarihi İpek Yolu üzerinden başlamak üzere han ve kervansaraylarımıza otel, restoran, dinlenme tesisi, hediyelik eşya satış merkezi gibi fonksiyonlar verilerek nostaljik turizm merkezleri haline getirilmesi düşünülerek, bu abide eserlerin günümüz koşulları altında ayakta tutarak, kültür mirası olarak gelecek kuşaklara emanet etmek amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, kervansaray, vakıf, turizm

Abstract

Caravanserai built during the reign of the Seljuk and inns are luxury accommodations of time has occurred with the foundation system. In parallel with the wealth and civilization of the Seljuk state-owned commercial life as charity to facilitate caravanserai were made. History sized passenger and caravanserais serving traders have lost their function by developing and changing business conditions. Unused ruined caravanserai in the present structure as each came only as a cultural asset. Later the Silk Road caravanserai and he named are the cornerstones of the transport network. caravanserais coming after us today by centuries of service to the people in the best way they should be transferred to future generations. In this context, the caravanserai of past services have to be given a new parallel usage. bringing them into tourism under the current conditions of these facilities has an opinion as to the most appropriate usage.

Foundations General Directorate of studies have been done since ancient times for use as a caravanserai of tourist facilities. Then Tourism Ministry and the General Directorate of Foundations Nevsehir and Antalya to the inn Saruhan, according to the cooperation protocol between tourism purposes are provided. In this context, culture and arts was restored caravanserai brought into our lives has become ready for use again after a long time.

inns and caravanserais our hotel to begin on the historic Silk Road, restaurants, recreational facilities, giving functions such as souvenir sales center in mind to become a nostalgic tourist centers, keeping alive under the present conditions of the monuments, works of art, is intended to entrust to future generations as a cultural heritage.

Keywords: silk road, caravanserai, foundation, tourism

Giriş

Türkler'in Anadolu'ya gelişi ile şekillenen kervansaray ve hanlar, vakıf sistemi ile meydana getirilmiş zamanının lüks konaklama tesisleridir. Genellikle İpek Yolu diye isimlendirilen ulaşım ağı üzerinde ticari hayatı kolaylaştırmak için yapılmış, hayır amaçlı tesislerdir.

Burdur Bucak Susuz Han

Anadolu'da bin yılı bulan egemenliğimizin mühürleri niteliğindeki anıtlarımızdan kervansaray ve hanlar; özünü yardımlaşma ve insanlık duygusundan alan vakıf sistemi sayesinde günümüze kadar gelebilmiştir.

Tarih boyu kullanılmış olan kervansarayların bir kısmı değişen ticari şartlar gereğince fonksiyonlarını yitirerek sadece birer kültür varlığı olarak günümüze gelmişlerdir. Tarihi vakıfları mütevellileri gibi yöneten Vakıflar Genel Müdürlüğü zamanla harap olan vakıf kervansarayları restore ederek yeniden kullanılmaya hazır hale getirmiştir.

Tarihi İpek Yolu üzerinden başlamak üzere han ve kervansaraylarımıza otel, restoran, dinlenme tesisi, hediyelik eşya satış merkezi gibi fonksiyonlar verilerek nostaljik turizm merkezleri haline getirilmesi düşünülerek, bu abide eserlerin günümüz koşulları altında ayakta tutarak, kültür mirası olarak gelecek kuşaklara emanet etmek amaçlanmaktadır.

İpek Yolu Projesi

Kervansaraylardan turizm bölgelerinde bulunan ve turizm amaçlı kullanıma müsait olanlar için Vakıflar Genel Müdürlüğü ile işbirliğine giren Turizm Bakanlığı'nca bazı uygulamalar yapılmıştır. "İpek Yolu Projesi" adı ile, kültürel mirasımızın en önemli unsurlarından olan ve çoğu doğaya ve çevresel etkenlere yenik düşmüş bulunan hanların (kervansarayların) korunması, bir koruma -kullanma dengesi içinde yaşatılarak "Tarihi İpek Yolu"nun canlandırılması planlanmıştır.

Bu kapsamda yapılan ön çalışmalarda, ana tur güzergahları ile çakışan İpek Yolları üzerinde yer alan 11 kervansaray belirlenmiştir.

Nevşehir Avanos, Sarı Han

1- Sultan Hanı (Aksaray) 2- Sarı Han (Nevşehir) 3- Şarapsa Han (Antalya)

4- Ak Han (Denizli) 5- Ağzıkara Han (Aksaray) 6- Alara Han (Antalya)

7- Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı (Malatya) 8- Çardak Han (Denizli)

9- Susuz Han (Burdur) 10-İncir Han (Burdur) 11-Alay Han (Aksaray)'dır.

Adı geçen kervansarayların turizm amaçlı kullanılabilmelerine olanak sağlayacak bir işbirliği protokolü Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Turizm Bakanlığı arasında 22 Şubat 1993 tarihinde imzalanmıştır. Bu protokol ile Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından idare edilen eski eser nitelikli hanların (kervansaraylar), adı geçen Genel Müdürlük tarafından 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'na göre ve Bakanlığımız işbirliği ile ihale edilerek, restore et-işlet-devret modeli çerçevesinde turizme kazandırılmaları hedeflenmiştir.

Protokol esasları gereği, yatırım projeleri Kültür Varlıkları Koruma Kurulu'nca onaylandıktan sonra Bakanlığımızdan Turizm Yatırım Belgesi ve daha sonra Turizm İşletme Belgesi alınacaktır. Protokolün imzalanmasını takiben Eylül 1994'te bir ihale yapılarak, Nevşehir'deki Saruhan turizm amaçlı kullanılmak üzere kiraya verilmiştir. Haziran 1998'de 7 kervansaray (Denizli-Ak Han ve Çardak Han, Bur-

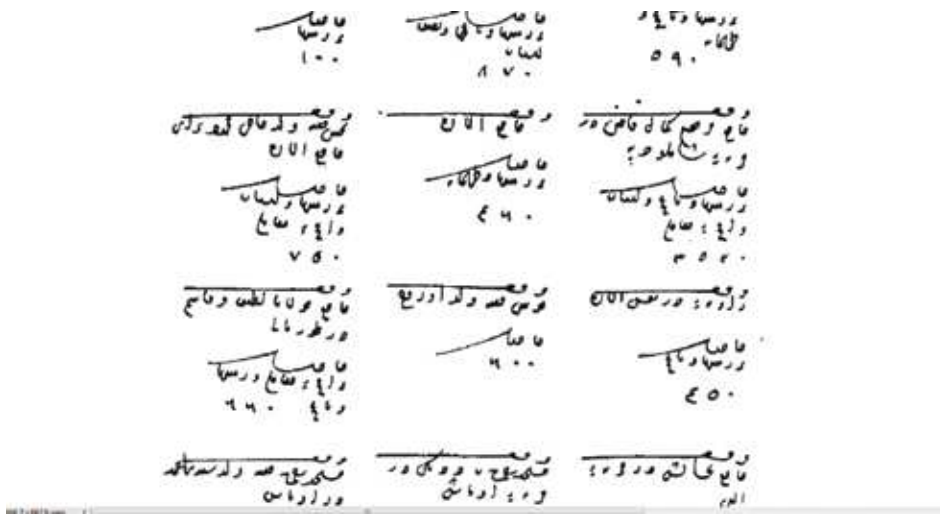

Osmanlı Arşivi, 1530 tarihli, 166 nolu tahrir defteri, s.620'de Alara Zaviyesi kaydı.

dur-Susuz Han ve İncir Han, Antalya-Alara Han, Aksaray-Alay Han, Malatya-Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı) için açılan ihalede de Antalya'daki Alara Han, günübirlik tesis olarak restore edilmek ve kullanılmak üzere, bir yatırımcıya tahsis edilmiştir. İki han 2001 yılında Turizm İşletme Belgesi alarak hizmete açılmışlardır.

Protokolde yer alan diğer kervansarayların turizm amaçlı değerlendirilmelerini sağlamak üzere zaman içerisinde yeniden ihaleleri planlanmıştır. Ancak 2003 yılından itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bu eserlerin restorasyonuna başlanmış, bu kapsamda yaklaşık 70 kadar Selçuklu ve Osmanlı Dönemi hanının onarımı tamamlanmıştır. Onarılan hanların çoğunluğu konaklama veya günübirlik turizm tesisi olarak özel şahıslara kiraya verilmiştir. Bir kısmı da kamu kuruluşlarının kullanımına tahsis edilmiştir. Bir kısmı daha önce şahıslara kiralanan hanlardan Ankara'da Kurşunlu Han ve Bedesten, Çengel Han ve Çukur Han, Merzifon'da Taş Han, Aksaray'da Öresin Han, Antalya Alanya'da Alara Han, Kale Bedesteni ve Şarapsa Han, Karabük-Safranbolu'da Cinci Han, Bilecik'de Vezir Han, Aydın Kuşadası'nda Kervansaray, Diyarbakır'da Deliller Hanı ve Hasanpaşa Hanı(2015 yılında tahrip edildi), Denizli'de Akhan, Edirne Rüstempaşa Kervansarayı, İzmir'de Çeşme Kervansarayı, Kastamonu'da Kurşunlu Han, Konya'da Horozlu Han, Zazadin Hanı, Hoca Cihan Hanı, Kızılören Hanı, Nevşehir'de Sarıhan, Tokat'da Mahperihatun Kervansarayı gibi örnekler turizme hizmet ederek ve varlıklarını sürdürmektedir.

Alara Han

Antalya, Alanya, Çakallar Köyü, Kırıkpınar Mevkiinde tapunun 027-d-10-a2 pafta, 109 ada, 1 parselinde bulunan Alara Han ve arsasının(3943 m^2) mülkiyeti daha önce Maliye Hazinesi adına kayıtlı iken kadastro çalışmaları sırasında

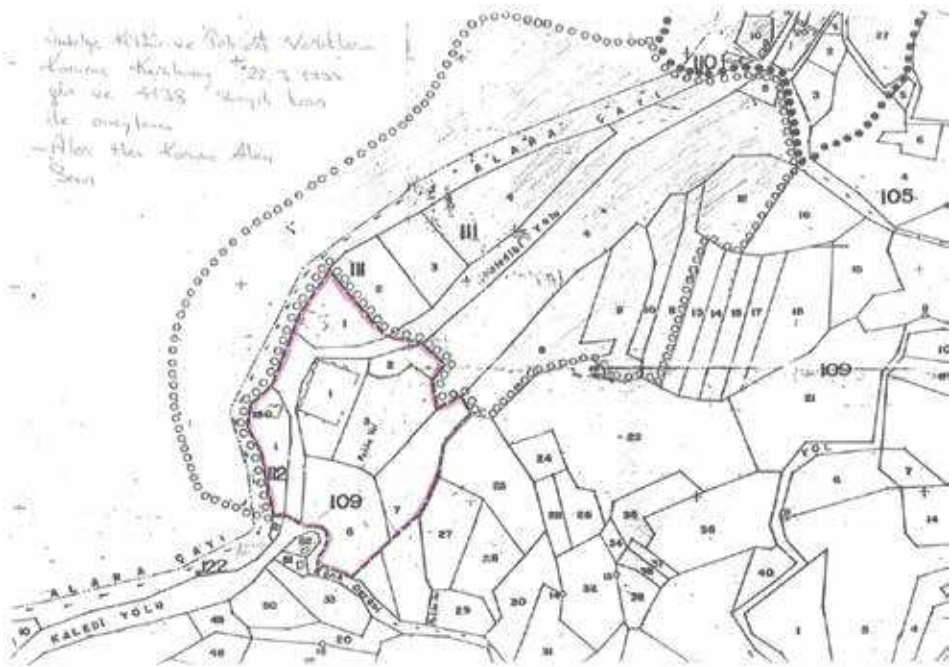

Alara Han ve koruma alanı

Osmanlı Arşivindeki 1530 tarihli, 166 nolu tahrir defterindeki(s.620) "Vakf-ı Zaviye-i der nefs-i Alara. Hasıl an zeminha ve bağ : 450 " şeklindeki kaydın Alara Han'a ait olduğu kabul edilmiştir[1].

Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü adına tescil edilen Alara Han'ın tapusu 29.5.1993 tarihinde alınmıştır.

Alara Han'ın Tanıtımı

Alanya'nın yaklaşık 35 km. kuzeybatısında Alara çayının kenarında yer almaktadır. Yanında Selçuklu Hükümdarı I. Alâeddin Keykubat tarafından feth edilerek imar edilen Alara Kalesi ve çevresi zamanla bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Burada Cami zaviye ve hamam gibi yapılar ve konutlar bulunmakta idi. Alara kalesi ve çevresinde Selçuk Üniversitesi'nden Prof. Dr. Osman Eravşar tarafından 2007 yılında itibaren kazı çalışmaları yapılmıştır[2].

Olağanüstü bir tabiat güzelliğine sahip bir konuma sahip olan Alara Han, Alanya'dan batıya giden yol üzerindeki Şarapsa Han'dan sonra ikinci konaklama yeri idi. Yol Manavgat'ta ikiye ayrılıp Konya ve Antalya doğru devam ediyordu. Kervan yolu üzerinde yolculara hizmet eden zaviye türü konaklama yeri olarak önem taşıyordu.

Alara Hanı kitabesine göre 629/1231-2 yılında Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır. Boyuna dikdörtgen planlı(46x35m.) hanın

Alara Han ve Alara Kalesi havadan görünüş

kapalı ahır kısmı ortadaki yolcuların kalacağı kısmı, dıştan dört tarafından kuşatmaktadır.

Genel olarak sultan hanlarının plan şemasında, yanyana birer açık avlu ve kapalı konaklama bölümleri olduğu halde, Alara Han'ın iki bölümü dikdörtgen şeklindeki bir plan içinde, kapalı bölüm ile açık avlu fonksiyonları tek merkez etrafında iç içe olmak üzere tasarlanmıştır. Han büyük ölçüde kesme taşla yapılmış, yamaca bakan taraflarında ise kısmen moloz taş kullanılmıştır. Merkezî bölümde dar bir koridor etrafında sıra ile bir eyvan, bir oda düzeni görülür ki buranın hanın asıl konaklama bölümünü teşkil ettiği açıkça belli olmaktadır. Koridorun üzeri açık görünmekte ise de bunun aslında boydan boya bir beşik tonoz ve belki ışıklıklarla örtülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu merkezî konaklama bölümünün etrafını her yönden iki sıra halinde tonozlu mekânlar çevirir. Bunlardan dış sıranın ahır, iç sıranın ise yük ve hizmetkârlar için genel bir bölüm olduğu sanılmaktadır. Giriş tarafında hem merkezî konaklama mahalline, hem de çevre koridorlara geçiş sağlayan ara bölümler bulunur. Kapıdan hemen sonra süslü tonozu ile çeşme eyvanı, diğer yanda da mescit yer alır. Pâyelere dayalı aslan başı şeklindeki konsolların ise kandillik oldukları anlaşılmaktadır. Alara Han'ın beden duvarları üzerindeki den dan sırları dikkat çekicidir.

Alara Han'da Son Elli Yılda Yapılan Müdahaleler

Han'ın üzeri toprak damlıdır. Uzun bir zaman belki de bir asır boyunca kullanılmayan han harap olmuş, onarımdan önce yapılan tespitlere göre kuzey du-

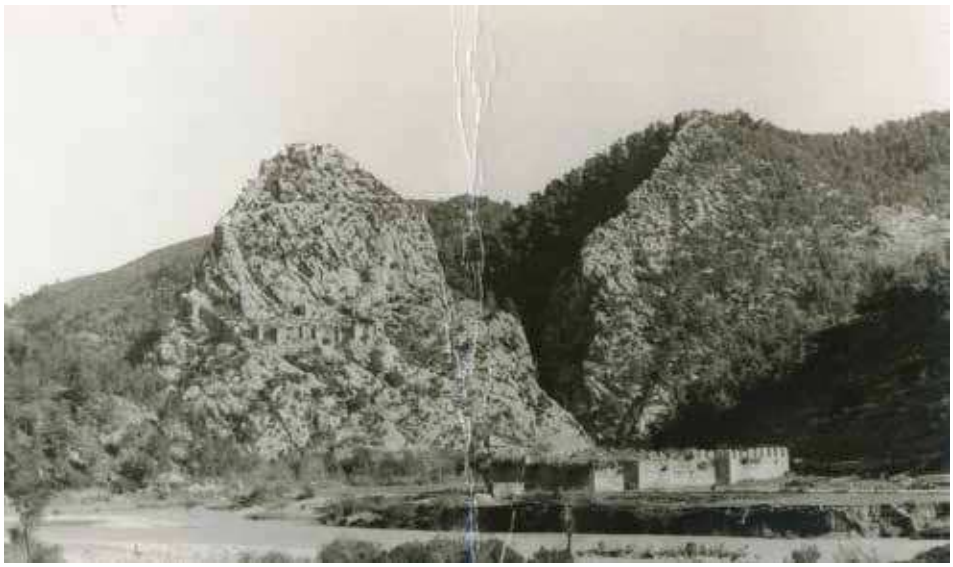

Alara Han ve Alara Kalesi'nin Eski Bir Resmi(VGMA 1971)

varının batı parçası ve batı köşesi yıkılmıştır. Yapının üstünde ve duvarlarında incir ağacı gibi yapıya zarar veren bitkiler vardı. Gelen sellerden içine 1.5m. kadar moloz dolmuştur[3]. Hanın içindeki dolgu 1944 yılında, daha sonra 1989 yılında ve son olarak restorasyon başlangıcında temizlenmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1989 yılında hanın yıkık olan kuzey duvarının batı parçası ve batı köşesi farklı bir şekilde örülerek tamamlanmıştır.

Daha sonra İpek Yolu Projesi kapsamında kalan kısımların restorasyonu da kiracının tamamlaması şartı ile restore et-işlet-devret modeli ile kiraya verilmiştir.

Alara Han'ın Günümüzdeki Kullanımı

Antalya yöresinde turizmin canlanması ile Alara Han'ın bulunduğu köyden bazı kişiler Han'ın yanında birer baraka yaparak çay, ayran, meşrubat ve gözleme gibi yiyecek ve içecek satmaya başlamışlardır. Ruhsatsız ve sağlıksız olan bu işletmeler yapılan yasal işlemler sonucunda kapatılmıştır. Ancak bunlardan köy muhtarı yasal işlemlere rağmen barakasını kaldırmamıştır. Bu durumu 11.8.1989 tarihli Alanya Müzesi elamanlarınca hazırlanan raporda görmek mümkündür. Bu muhtarı o zaman Dede Korkut Destanı'ndaki Deli Dumrul'a benzetmiştik. Han'ın kapısına ulaşmak için Muhtar'ın barakasının önünden geçmek mecbur olduğundan ona göre Alara Han'a gelen her ziyaretçi ondan bir şey içmek, bir şey almak zorunda idi. Bu konuda Alanya Kaymakamlığı'na büfecinin yaptıklarını anlatan 8.8.1990 tarihli bir şikâyet dilekçesi dikkat çekmektedir.

Onarım Öncesi Güney cephe

Alara Han Onarım Öncesi

Onarım öncesi

Restorasyonundan sonra Han'ın turistik tesis olarak işletilmesinde muhtarın problem çıkaracağı düşünüldü. Bunun için kiracının onunla baş edebilecek bir kişi olması da göz önünde tutulmuştu.

Binanın kiraya verilmesinden sonra Ayşıl Tükel Yavuz danışmanlığında restorasyon ve kullanım projesi hazırlanmış, koruma kurulu onayından sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü teknik elamanları denetiminde kiracı tarafından Alara Han'ın turizm tesisi olarak kullanılmak üzere onarımı yapılmıştır.

Alara Han kiraya verildiği zamandan bugüne günü birlik turizm tesisi olarak kullanılmaktadır. Şimdiye kadar buraya gelen turist kafileleri için Türk geceleri gibi çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Alara Han'da Alanya çarşısındaki sıradan bir dükkânda görebileceğimiz çeşitli basit ürünlerin pazarlanması çok kötü bir durum. Burada, Alara Han'ı temsil eden, mümkün olmazsa Alanya, Antalya ve Türkiye'yi hatırlatan özel imalat unutulamayacak kadar kaliteli ürünler pazarlanmalıdır.

Onarım Sonu Güney cephe

Anadolu kervansaraylarının en önemlilerinden, ünik bir yapı olan Alara Han bu kapsamda İpek Yolu hanlarının değerlendirilmesi konusunda örnek olarak ele alınabilir. Alara Han, sahip olduğu tarihi, coğrafi zenginlik ve mimari özelliklerine rağmen, İpek Yolu Projesi'nin hedefine ulaşamamış bir uygulamasıdır. Buradaki uygulama irdelenerek bundan sonra nasıl bir yol takip edilirse başarı elde edilebileceği üzerinde durulması bu tür yapılar için bir örnek olabilir.

Koruma Kurulu Kararları

- Alara Han, çevresindeki Alara Kalesi ile birlikte Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 11.11.1982 gün ve A-3906 sayılı kararı ile I. ve III. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilmiştir.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 24.5.1990 gün ve 814 sayılı kararında daha önce Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 11.11.1982 gün ve A-3906 sayılı kararı ile I. ve III. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilen Alara Han ve Kalesi çevresindeki III. Derece Arkeolojik sit alanında doğal ve tarihi doğayı bozan kaçak uygulamaların durdurularak, şu anda mevcut çay ocağı, kafeterya vs. kaçak yapıların derhal yıktırılması;

Alara Han'ın Günübirlik Turizm Tesisi Olarak kullanımı

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce kuruldan izin alınarak WC. ve çay ocağı yapılabileceğine karar verilmiş.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kurulu'nun 24.09.1999 gün ve 4369 sayılı kararında Han'ın devam eden onarımı sırasında Ayşıl Tükel Yavuz'un önerisi doğrultusunda projede bazı değişikliklerin yapılması kabul edilmiş.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 26.10.1999 gün ve 4385 sayılı kararında restorasyon projesi onaylanmış.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 14.4.2000 gün ve 4585 sayılı kararında Alara Kalesi ve Hanının Arkeolojik Sit Sınırı ve Han'ın koruma alanı belirlenmiş.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 4.8.2005 gün ve 522 sayılı kararında Han'ın doğusundaki Hazine'ye ait alanda su baskınını önlemek için setteleme - düzenleme yapılmasına izin verilmiş. Kamulaştırmanın tamamlanması istenmiş.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 25.03.2006 gün ve 348 sayılı kararında Han'ın çevre düzeni projesi kabul edilmemiş, koruma alanındaki parsellerin kamulaştırmasının tamamlanması istenmiş.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 26.04.2006 gün ve 984 sayılı kararında Han'ın çevresi için hazırlanan "mevcut durum projesi" uygun bulunmamış, izinsiz uygulamaların kaldırılması gerektiğine karar verilmiş.

Alara Han'ın Günübirlik Turizm Tesisi Olarak kullanımı

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 14.12.2006 gün ve 1315 sayılı kararında Han'ın çevresinde 109 ada 2 parseldeki izinsiz uygulamaların kaldırılması gerektiğine karar verilmiş.

-Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 28.09.2007 gün ve 1914 sayılı kararında Han'ın restorasyon uygulamaları ve kullanımı konusunda proje müellifi mimar Fatma Eren ve Doç. Dr. Emre Madran tarafından hazırlanan rapor görüşülmüştür. Han'ın onaylı projesi dışında yapılmış tüm müdahalelerin kaldırılması gerektiğine karar verilmiş

-Antalya Kültür Varlıklarının Koruma Bölge Kurulu'nun 17.4.2012 gün ve 566 sayılı kararında Alara Han'ın koruma alanı sınırları içerisindeki özel mülkiyetteki izinsiz uygulamaların kaldırılması gerektiğine karar verilmiş.

Sonuç

Türkler'in Anadolu'da yüzlerce yıl ulaşım ve ticaret güvenliğini sağlamak için yaptıkları vakıf sistemi ile meydana getirilen kervansaray ve hanlar zamanının lüks konaklama tesisleri iken günümüzde atıl halde bulunması kabul edilebilir bir durum değildir. Bu eserlerin günümüz şartlarına göre sistemli bir şekilde kültür turizmine kazandırılmaları, gelecek nesillere sağlam bir şekilde teslim edilmeleri bize bir borçtur.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, vakıf abideler ve eski eserleri her yıl bütçenin elverdiği imkânlar çerçevesinde bakım ve onarımı yapmakta ve gelecek nesillere intikal ettirebilme gayreti içerisindedir. Ancak, onarılan esere günümüzün ihtiyaçlarını karşılayacak bir fonksiyon verilip yaşayan bir organizma haline getirilemeyişi nedeni ile söz konusu eserler yeniden hızla harap olmakla karşı karşıya kalmaktadır.

Günümüzde ulaşım kolaylığı, modern otelcilik anlayışı ve karayollarındaki dinlenme tesislerindeki yenilikler gibi geçerli nedenlerle, hanlarımızın ve kervansaraylarımızın geçmişteki fonksiyonları kalmadığından, bu evrensel nitelikteki çok önemli anıtlarımız, kullanılmadığı için, gün geçtikçe harap olmaktadır.

İdeali yakalayamamış olan Alara Han örneğinden yola çıkarak kervansarayların işletilmesi kiracıların inisiyatif ve ticari becerilerine bırakılmamalıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve yerel yönetimler, illere ve her kervansaraya özel işletme sistemleri geliştirmelidir. Ülkemizde kervansaraylar ve benzeri tarihi yapıların geçmişte kullanıldıkları şekilleri de göz önüne alınarak günümüzün şartlarında yeni bir anlayışla kullanılması gerekmektedir. Hanların otel, restoran, dinlenme tesisi, hediyelik eşya satış merkezi gibi fonksiyonlar verilerek nostaljik turizm merkezleri haline getirilmesi düşünülerek, bu abide eserlerin günümüz koşulları altında ayakta tutarak, kültür mirası olarak gelecek kuşaklara emanet edilmelidir.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde kültür varlıklarını turizme kazandırılması konusunda örnek olabilecek uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Ancak ülkemizde hem kültür varlıklarının yaşatılması hem de bir gelir getirmesi konusunda örnek gösterilecek kadar başarılı toplu veya münferit bir uygulama bulunmamaktadır. Esasen bu kadar zengin ipek yolu kültürel mirasına sahip olmamıza, Selçuklu ve Osmanlı Devri hanlarının çoğunluğunun restore edilmiş olmasına rağmen bu yapıların bir bütün olarak ele alınıp topluca kültür ve turizme kazandırılmasının yollarını henüz bulamadık. Bunun başarılması için ne yapmak lazımdır? Tursab gibi özel kuruluşlarla Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü yöneticilerinin bir kere daha bir araya gelmesi ile yapılabilecek işler ortaya konulmalıdır.

Bu konuya odaklanacak yeni bir işletmeci firma ve tur firması kurularak, uygulanacak programlara göre hanların tamamının veya çoğunluğunun tarihi ve kültürel yönleri öne çıkarılarak kültür turizmine kazandırılması gerekir.

---

* Arkeolog-Sanat Tarihi Uzmanı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, kilcister@gmail.com

1 Bu belgede Alara'da bir de cami olduğu kayıtlıdır.

2 Kazılar, İç Kale Hamamı (Kasırlı Hamam), İç Kale Köşkü, Aşağı Hamam ve çevresi (Demirci Atölyesi) olmak üzere farklı alanlarda yürütülmüştür. Eravşar, www.akmedanmed.com/pdf/2011 /01_ eravsar. pdf, s. 10

3 VGMA, 0702008 Nolu Dosyada, A.Tükel Yavuz'un 9.5.1990 tarihli raporu.

Kaynakça

Konyalı, İ. Hakkı (1946), Alanya Tarihi, İstanbul.
Erdmann, Kurt(1961) Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Berlin.
Seton, Lloyd, – Storm, Rice,D.(1964), Alanya,(Ter: N. Sinemoğlu), Ankara.
Berkol, Feramuz, (1973), Türk Vakıf Kervansarayları ve Bugün Turizm Hizmetinde Kullanılmaları, Vakıflar Dergisi, Ankara, S. X, s. 345-365.
Yavuz, Ayşıl Tükel, (1969), "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", TTK Belleten, XXXIII/132 s. 429-491.
Bilecen, Güler(1982) Vakıflar Genel Müdürlüğünün Turizme Katkısı, Vakıflar Dergisi XIV, Ankara, s.148.
Ayşıl Tükel, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, II/2, Ankara 1976, s. 187 vd.
Demir, Ataman (1987), "Anadolu Selçuklu Hanları: Alara Han", İlgi, LI, İstanbul, s. 18-23.
Altun, Ara. TDV, İslam Ansiklopedisi, C. 2, s.341.
Eravşar, Osman,(2010)"2007 Yılı Alara Arkeolojik Kazı Çalışmaları", XII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Çanakkale, 15-17 Ekim 2008, İzmir, s.121-129.
Eravşar, Osman, (2010) "Alara Kazısı 2009",Anmed Anadolu Akdenizi, Arkeoloji Haberleri,2010-6 News Of Archaeology From Anatolıns Medıterranean Areas, (Ed. K.Dörtlük, T.Kahya, R.Boyraz), Antalya, , s. 1-9
Kılıçözlü, Arzu(1985),Türklerde Tarihi Konaklama Tesisleri ve Günümüz Turizminde Değerlendirilmeleri(Kervansaray ve Hanlar), İstanbul Ü. Sos.Bil. Ens. Yüksek lisans Tezi, İstanbul.
Karakaş, Ayhan- Karakaş, Esma (Nisan 2015), "Hanların Turizme Kazandırılması: Mardin, Diyarbakır Ve Şanlıurfa İl Merkezlerindeki Hanlar Üzerine Bir Çalışma" DÜSBED, YIL-7, S.13, s.306-321.

MERV VE ÇEVRESİNDEKİ KERVAN YOLLARI VE KERVANSARAYLAR (YOL ÜSTÜ KURULUŞLARI)

Osman ERAVŞAR *

Orta Çağ'da yerleşimler arasında bağlantıları sağlayan kervan yolları, çeşitli güzergâhları izleyerek hedeflerine ulaşıyordu. Çok sayıda ve değişken nitelikte hedefin olması başta yön bulma olmak üzere bazı bilinmezlerin nasıl aşıldığı sorusunu akla getirmektedir. Kervan yolları üzerinde yapılan araştırmalarda daha çok konaklama yapıları üzerinde durulmuş ve bu yapılardan yola çıkılarak güzergâhlar belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak yollar üzerinde tek belirleyicilerin kervansaraylar olmadığı gerçeği yol çalışmalarının daha sağlıklı kurgulanması gerekliliğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Merv, uygarlık tarihi içinde doğuyu batıya bağlayan yolların geçit noktası üzerinde bulunan bir köprü görevini üstleniyordu. Bu özelliğinden dolayı da kent kervan yolu üzerinde önemli bir durak yeri ve kervanların nihayette ulaşmak istedikleri bir noktadır. Merv çevresi kervan yollarına yönelik yapılan önceki dönem çalışmalarına bakıldığında araştırmaların genellikle tek yapı ölçeğinden hareketle,yapılar arasındaki bağlantılarının kurulması şeklinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Diğer yandan bu araştırmaların hemen hiç birisinde yapılar ve çevresinin öncesinde ve sonrasındaki kullanımlarının irdelenmediği görülmektedir. Bu araştırmanın konuyla ilişkili olarak yapılan çalışmalardan farklı olarak kentin bir kervan kenti olarak çevresindeki diğer yerleşmeler ve kentlerle olan bağlantısının nasıl sağlandığı ve neden bu kervan yollarının tercih edildiği sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılmıştır.

Bugüne kadar yapılan çalışmalara bakıldığında Türkmenistan'da bulunan kervan yolları üzerinde çeşitli araştırmaların yapıldığı görülür. Bu çerçeveiçinde

araştırmaların tarihi aslında Kervan yolunun tarihi kadar eskidir. Kervan yolunun ilk olarak ne zaman kullanıldığı ve sonrasındaki kullanım süreçleri üzerinde bu çalışmalar ağırlıklı olarak üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte kaynakların üzerinde durduğu nokta İpek Yolu'nun özellikle yoğun kullanımının Orta Çağ'da olduğu yönündedir. Bu sebeple yolun bu dönemde başta ticaret olmak üzere, siyasi, dini ve askeri amaçlarla yoğun bir biçimde kullanıldığı görülür. Bu yolun bağlandığı güzergâhların tespiti ise daha çok mevcut bilinen yollar üzerinden gidilerek olmuştur.

Kervan yolları üzerine yapılan çalışmalara ilişkin olarak yollar üzerinde kervansaraylardan başka ribatlar, kaleler, funduklar ve işaret kuleleri gibi tesislerinde bulunduğu araştırmalar sonucunda ortaya konulmuştur. Orta Asya kervan yolları üzerine yapılan çalışmalarda bugüne kadar 680 civarında menzilin yeri belirlenmiştir(T. Williams 2013, 30). Orta Asya'da tespiti yapılmış olan kervansarayların çoğunluğunu İran ve çevresindeki kervansaraylar oluşturmaktadır. Bu kervansarayların önemli bir bölümü ise Safaviler Dönemi'nde Şaha Abbas zamanından kalmadır. Türkmenistan'da yapılan son kervansaray araştırmalarında ise yeni ş (Williams ve Wordsworth 2010)

Orta Asya'daki kervansaraylar ve kervan yollarının tespiti ile ilgili bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma Dr T. Matthew Ciolek tarafından gerçekleştirilmiştir. (Research School of Pacific and Asian Studies, Australian National University, Canberra, Australia). Bu çalışma kapsamında Türkmenistan'da yedi kervansarayın ismi belirlenmiştir. Aynı çalışmaya bağlı olarak orta asya MS.200-1200 yılları arasına yerleştirilen Budist manastır ve tapınaklarının yerleri de tespit edilmiştir.

Yolların üzerinde GIS yöntemleri kullanılarak bir çalışma yapılması gerektiği fikri, İngilizler tarafından ortaya atılmış, bu bağlamda böyle bir çalışmanın benzer olarak yapılan diğer çalışmalara da referans verilerek sınırlı arazi çalışması ile bir rapor haline getirilerek gerçekleştirilmiştir.

İki nokta arasında bağlantıyı sağalarken çeşitli belirleyicilerin bağlantılar arasında yol gösterici olduğu açıktır. Bu belirleyiciler Orta Asya gibi bir yandan engebeli diğer yandan geçilmesi zor çöller ve siyasi çeşitlilik gibi çoklu değişkenlerin bir arada olması kervan yolunun bölgelere göre farklılıklar gösterse de her bir bölgenin kendi içindeki kurallar dizisinin yolların oluşumunda belirleyici olduğu görülmektedir. Bu durum yüzlere yıl içinde hemen hiç değişmeden devam etmiştir. Bu yaklaşım bu tür yol araştırmalarında belirleyici olanın ne olması gerektiği üzerinde ilkeleri ortaya koymuştur.

Orta Çağ İslam Devletleri içinde iletişiminin sağlanması ve sürdürülebilir bir iletişim kaynağının olması temel konulardan birisidir. Bu yaklaşım Moğol ve Timur Dönemi'nde devlet idaresinin esasları arasında yer almış, iletişimin sağlanması için düzenli bir posta menzil sitemi kurulmuştur. Bu sisteminin kullanımı hakkında dönemin kaynakları bazı bilgiler vermiştir. İpek Yolu'na hâkim olan devletler için en önemli görevlerden birisi bu yol üzerindeki iletişim kaynakla-

rı ile yollarının açık tutulmasının sağlanmasıdır[1]. Orta Asya genelinde yolların güvenliğini sağlayan bir sistemin olduğu bilinir. Bu sistem içinde önemli geçiş yerlerinde derbent,iletişimin hızlı ve sistemli sağlanabilmesi içinde menzil gibi organizasyonları kurulmuş ve geliştirilmiştir. Büyük Selçuklu Dönemi'nde "berid" adıyla bilinen atlı postacıları, "ulak-ulağ" olarak adlandırılmıştı.

Orta Asya'nın genelinde olduğu gibi Türkmenistan Coğrafyası'nda da yolların tarih öncesinden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Bu bölgedeki yolların Hazar Denizinin kuzeyi ile güneyi arasında bağlantı sağladığı ve bu yolların doğal geçitleri kullandığı görülür. Özellikle güneyde İran Platosuna ulaşmak için geçilmesi gereken en önemli coğrafi engel Kopet Dağları'dır. Bu dağları güneydoğuda Serahs üzerinden geçmek mümkünken, güneybatıda Hazar Denizi çevresindeki düzlüklerden ulaşmak mümkündür. İran Platosu ile İç Asya arasında bağlantıyı sağlayan bu geçit noktaları aynı zamanda ordular içinde istila güzergâhı olarak kullanılmıştır. Part ve Sasani dönemlerinde bu istilaların biraz olsa önlenebilmesi amacıyla "Kızıl Yılan" olarak bilinen ve Hazar Denizinin güneyinden başlayarak Dehistan'a kadar uzanan dünyanın ikinci en uzun sur duvarı (Seddi) inşa edilmiştir. Orta Çağ'da da bu yol güzergâhlarının İran'a bağlanan yollarının Bronz Çağı'na kadar indiği ve Sasani Dönemi'nde gelişen yollar ile örtüştüğü hem kaynaklardan hem de yayınlardan bilinmektedir[2].

Orta Asya'daki yolların bu kullanımının ilk olarak ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte en eski kullanımının Bronz çağı ile birlikte başladığı düşünülmektedir. Aslında bu durum dünya üzerindeki diğer birçok bölgeyle aynı süreci takip etmektedir. Orta Asya kültür çevreleri ve medeniyetinin gelişmesinde belirleyici olan faktörlerden birisi de İndus Vadisi kültürüdür. Bu kültürün Orta Asya'da uygarlıkların oluşumunda ve gelişiminde önemli bağlantılarının olduğu, hatta kimilerine göre Mezopotamya kültürlerinin kaynağını oluşturduğu üzerinde bile durulmaktadır.

Orta Asya'da yollar ve bunların bağlantısının nasıl sağlandığı hakkında Orta Çağ Dönemi'nin çeşitli kaynaklarından bilgiler elde etmek mümkündür[3]. Ancak coğrafyanın çok geniş olması, İpek Yolu üzerinde birçok devletin bulunması, kervan yollarının öğrenilmesinin önünde bir engel olarak durmaktadır. Diğer taraftan Orta Çağ'da kervan yollarının nereden geçtiği sorusunun cevabı, ancak kervan yolu üzerindeki değişkenler dikkate alındığında tespit edilebilir. Kervan yolu güzergâhının tespitinde belirleyici olarak problemin tanımlanması gerekir. Problem iki nokta arasındaki bağlantının en kısa, en güvenilir ve en geçilebilir(su kaynakları, engebe, çöl vb.) şekilde nasıl sağlanabilir olmalıdır. Bu problemin çözümü için bazı değişkenler kullanılabilir. Bu değişkenler; konaklama yerleri olan hanlar, geçiş yerlerini işaret eden Köprüler, yollar arasında haberleşmeyi sağlayan kuleler, yollun güvenliğini sağlayan kale ve benzeri yapılar ve menzil yerleri yani posta teşkilatı binaları ve ilk kullanımından itibaren takip etmenin mümkün olduğu yol izleridir. Bununla birlikte Orta Asya kervan yollarında, Anadolu'daki

Roma Dönemi yollarında gördüğümüz, mil taşı benzeri kullanımın olmadığını söylemek şu an için erkendir. Bu konuda yapılacak geniş çaplı arkeolojik verilerin incelemesi gerekmektedir.

Bugüne kadar Orta Asya'da yapılan kervan yolu ve kervansaray araştırmalarında yaklaşık olarak çok sayıda kervansarayın (ribatın) yeri belirlenmiş ve isimlendirmesi yapılmıştır[4]. Bazı yorum ve değerlendirme içeren çalışmalarda özellikle tipoloji ve işlev konularının irdelendiği görülmektedir. Sayısal bilginin yanı sıra hanlar üzerindeki yeni nesil araştırmalar, çok ayrıntılı ve hassas çalışmalar daha üst düzeyde bilgi ve bulgulara gidilebileceği, Anadolu'daki hanlar üzerine yapığımız çalışmalarda doğrulanmıştır. Bu çalışmaların ilk yol gösterici örneği olarak TÜBİTAK projesi olarak gerçekleştirdiğimiz Kuzey Anadolu Kervan Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları isimli çalışma yöntem bakımından birçok yeniliği içermektedir[5]. Bu çerçevede edinilen bilgilerin Orta Asya Kervansarayları üzerinde de kullanılması düşünülebilir.

Orta Çağ'da askeri hareketler sırasında ordunun yollar üzerinden geçişi ile ilgili bazı düzenlemeler yapıldığı da bilinir. Yollar ve yol üstü kuruluşlarının bir diğer kullanım amacı ise dini yönden olmuştur. Bu bağlam da doğudan başlayarak, güneyedoğru yönelen yolların başlıca amacı bu bölgedeki Budist tapınım yerlerine ulaşmaktı. Yolların bu bakımdan ilk kullanımı hakkındaki en eski bilgilerde "Bin Buda Mağaraları" olarak bilinen bu mağaralardaki duvar resimlerinde bulmak mümkündür[6](Şekil 1, Şekil 2, Şekil 3). Diğer taraftan Orta Asya'daki Nesturi Hıristiyanların varlığı ile Müslümanların 7. yüzyıldan itibaren bölgedeki hâkimiyetleriKudüs ve Mekke gibi dini merkezlere giden yeni yolların gelişmesini ya da mevcut yolların bu amaçla da kullanılmasını sağlamıştır. Bu çerçevede Orta Asya'daki yolların hacılar ve diaspora tarafından kullanımı ile ilgili bazı bilgilerde bulunur.

Araştırmada yoğunluklu olarak Merv ve çevresindeki bölgeler seçilmiştir. Bu bölgenin seçilmesinin nedeni bölge üzerindeki kaynak bilgisinin görece fazla olmasının yanısıra bu güzergâhın, 19. yüzyıl sonuna kadar, yoğunluklu olarak kullanımının devam etmesidir. Ayrıca 2009 yılında bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları ve 2014 yılında Merv'de gerçekleştirilen Sultan Alparslan'ın Mezar yerinin araştırılması projesi sırasında bölgedeki bazı kervansaraylar ziyaret edilmiştir. Bu nedenle bu makalede, ağırlıklı olarak Merv ve Çevresindeki Kervan Yol ağının ana arterine bağlantı veren yollar üzerinde durulması amaçlanmıştır.

Yöntem

Kervan yolu araştırmalarında günümüzde yeni tekniklerin kullanılması daha sağlıklı sonuçlar ortaya koymaktadır.Bu çalışmada altlık olarak, Orta Çağ ve sonrasına ait kaynak araştırmaları, her dönem ait harita, kronik, edebi metinler, hatıralar, gezginlerin notları ve araştırmacıların yayınları gibi konularda devam eden kaynak çalışmasına koşut olarak 2009 ve 2014 yıllarında arazi çalışmaları

yapılmıştır.

Orta Asya'da yapılan yoğun arkeolojik araştırmalara karşılık bunların belirli bir sistematik içinde yapılmaması ve birçoğunun Rusça ve Çince gibi kaynaklar olması sebebiyle bu araştırmaların uluslararası anlamda anlaşılması ve değerlendirilmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla birlikte bilinen yazılı kaynaklar takip edildiğinde İpek Yolu'nun tarihi geçmişi hakkında yazılı kaynaklarda çok fazla bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Çin kaynaklarında yolun kullanımı hakkında yaklaşık olarak 70.000 civarında bir metinin varlığından bahsedilmektedir(T. Williams 2013, 14). Bu metinlerde temel anlatım İpek Yolu kullanılarak Çin'den Hindistan'a seyahatler yapan keşişlerin anlatılarına yer verilmiştir. Yolculukların günlüğü olan bu metinlerde, seyahatlerde karşılaştıkları zorluklar, durak yerleri kaleler gibi birçok bilgi içermektedir. Bu metinlerin bir kısmının İngilizce çevirileri yapılmıştır. Bunlardan öğrenildiği kadarıyla bu seyahatlerin o zamanlar oldukça zor ve uzun bir süre içinde yapıldığı anlaşılmaktadır(Hirth 1885). Hirth'in çalışmasında verilen bazı keşişlerin 25 yıla kadar uzanan uzun bir dönemde İpek Yolu üzerinden Hindistan'a seyahat ettikleri anlaşılmaktadır (Şekil 4). Örneğin bu günlüklerde ismi geçen Fa Xian, 299 ile 414 arasında, Xuan Zang ise 629 ile 654 arasında seyahat ettiği bilinmektedir. Keşişlerin yaptığı bu seyahatleri anlatan konuların TunHuang'da bulunan Budist Mağaralarının duvarlarına resim olarak da işlenmiştir (Şekil 1). Buradaki duvar resimlerinde İpek Yolu'nda tüccarların nasıl soyuldukları ve bunlara karşı nasıl davrandıkları ile ilgili resimlere de yer verilmiştir (Şekil 2,Şekil 3).

Orta Asya'da yapılan ilk seyahatin Fa Xian tarafından gerçekleştirildiği bilinir. Yolculuk günlüklerinden öğrenildiği kadar 399 ile 414 yılları arasındaki bu seyahati 14 yıl kadar sürmüştür. Bunu takiben Xuan Zang'da Orta Asya'nın içlerine bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu seyahati takiben 629 ile 654 yılları arasında Xuan Zang bir seyahat daha yapar. Bu seyahatnamelerde özellikle Türkler ve Farslılar hakkında bilgilere yer verilmiştir.

13. yüzyıl İpek Yolu'nun ticari canlılığının en üst seviyede olduğu bir dönemdir. Orta Asya'ya yapılan seyahatler içinde, Orta Asya'nın batıda tanınıp seyahatlerin artmasını sağlayan bazı seyyahların anlatıları etkili olmuştur. Bunların başında Marco Polo ve babası ile amcası gelmektedir(Marco Polo 1918). 1271'den 1291 yılına kadar olan süreç içindeki seyahatlerinde Marco Polo Moğol işgali sonrasında Çin'e gider ve Kubilay hanla görüşür[7]. 13. yüzyılda Moğolların ortaya çıkmasının ardından Papa Orta Asya ile ilgilenmeye başlar ve bu dönemde Papa 4.Innocent tarafından 1245-1247 yılları arasında Giovanni da Pian del Carpini ve Papa St.Louis tarafından da Fransiscan Keşişi William Rubruck Mengü hanının sarayına seyahatler gerçekleştirmiştir (Şekil 5). Bu seyahatler dışında bölge ve kentler hakkında bilgiler veren Arap gezginleri ve coğrafyacılarının da seyahatnameleri bulunmaktadır.

14. yüzyılda Moğollarla,15. yüzyılda Timur'la görüşmek üzere gönderilen elçi-

lerde bu yolu kullanmıştır. Bunlar arasında Odorij di Pardone ve Clavijo bir birine yakın güzergâhları takip etmiştir. Clavijo, seyahatine Anadolu'dan İran'a oradan da Horasan'a giderek devam eder. Serahs üzerinden Merv'e gelmiştir. Bu güzergâhı nasıl kullandığı hakkında bazı bilgiler verir. Clavijo, bu seyahati sırasında Orta Asya'da kervan yollarının üzerinde bulunan işaret kulelerine ilk defa dikkati çeker. Clavijo bunların haberleşmek amacıyla kullanıldığı üzerinde durmuştur(Şekil 9). Clavijo, Timur Dönemi'yle birlikte kervansarayların posta sisteminin bir parçası olarak kullanılışı ve atlı posta sisteminin nasıl işlediğine de değinir. Aslında onun anlattığı bu sistem Selçuklu Dönemi'nde kurulmuş olan Berid sisteminin devamıdır. Clavijo, Merv'e ulaştıktan sonra yönünü güneydoğuya Herat'a doğru çevirir, geniş bir vadinin içinde Murgab Irmağı yakınlarında bir kervansaraya ulaşır. Bu kervansarayın ismi konusunda bilgi vermez. Kervansarayın bu dönemi içinde kullanılıyor olması önemli bir yapı olduğu göstermektedir.

Bu dönem içinde Orta Asya hakkında bilgiler veren bazı batılı tarih kaynakları da bulunmaktadır. Bunlar içinde özellikle Nesturi Papazlarının anlatıları ve kayıtları önemlidir(Budge 1928). Nesturi Papaz Rabban Bar Sauma, yolun 13. yüzyıl içindeki güvensizliğine işaret ederek Moğol Hanlarının güvenlik için yaptıklarını anlatmıştır. Nesturi Papazların Orta Asya'ya çok sayıda seyahatler yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak bunların bir kısmının notları olmasına karşılık bir kısmının herhangi bir kaydı da tutulmamıştır. Bu sebeple bu seyahatlerin durakları ve yolculukların nasıl yapıldığı hakkında çok az bir bilgi bulunmaktadır.

14.yüzyılda Orta Asya çevresindeki kervansaraylar ve şehirler hakkındaki bilgiler veren bir diğer seyyah ise İbni Batuta'dır. İbni Batuta, Buhara ve Semerkand'a uğramıştır. Buradan Merv'e gelen seyyah eski Merv kentinin Moğol işgalinden sonraki harabe haline değinerek kentin terk edilmiş olduğuna işaret etmektedir.

19.yüzyılda bölge bir yandan Çarlık Rusya'sının diğer yandan da İngilizlerin dikkati çeker. Bu amaçla bölgeye gelen bazı seyyahlar ya da askeri amaçlı gözlemler yapılmıştır. Çarlık Rusya'sından gelen Jukovski, Merv kentinin çevresindeki kervan yollarını ve bağlantılarını ayrıntılı olarak tanımlayacaktır(Zhukovsky 1894.)(Şekil 13). İngilizlerin askeri istihbarat elemanı olan E.O'Donovan ise Orta Asya'nın özellikle Türkmenistan ve Özbekistan coğrafyasını dolaşmış buraları hakkında bilgiler toplamıştır(O'Donovan 1882), (O'Donovan 1883), (O'Donovan 1882) (Şekil 11).

Eski Harita ve Seyahatnameler

Kervan yollarının işli olduğu en eski haritaların bulunması vebunlardaki bilgilerinde araştırmada altlık olarak kullanılması hedeflenmiştir. Bölgeye ilişkin olarak eski haritaların bir kısmı toplanmıştır. Bu haritalardan elde edilen bilgiler özellikle kentler arasındaki bağlantıların hangi güzergâhların takibiyle yapıldığının anlaşılmasında yol gösterici olmuştur.

Daha önceki Tübitak Projesinin yöntem bölümünde de açıklandığı üzere[8],

Orta Çağ ve öncesindeki haritalarda ölçümleme yapılmamaktaydı. Bu haritaların büyük çoğunluğu haritayı hazırlayanların ya arazi üzerinde gezip gördükleri yerlerin notlarını alarak kroki çizimlere aktarılması ya da diğer başka seyyah veya coğrafyacıların verdiği bilgilerden yararlanılarak kartografyalarının çıkarılması ilkesine bağlıdır. Bölge hakkında bilgi veren en kapsamlı haritalardan birisi *Tabula Petungeriana*dır[9].Aslı Roma Dönemi'ne ait olan harita 4. yüzyılda yeniden gözden geçirilmiş, 12. yüzyılda çizilmiş ve 16. yüzyılda bir kütüphanede bulunmuştur. Doğuda Çin'den başlayarak Avrupa'nın içlerine kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Haritayı özel kılan ise kentler arasındaki yol bağlantılarının işaretlenmiş olmasıdır. Bölge için ayrıntılı bir güzergâh tanımı yapılmamıştır. Merv, harita üzerinde Antiochia olarak yazılmış, batıda Alexendira olarak işaretlenen Damgan şehrine Serahs üzerinden bağlantısı gösterilmiştir (Şekil 11).

Ptolemy'nin haritalarında Asya kıtasının yeri ve bazı noktaları işaretlenmiş olmasına karşılık Merv kentinin ismine bu haritalarda rastlanılmamaktadır(Şekil 12).

16.yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerin artması haritacılıkta yeni tekniklerin geliştirilmesiyle birlikte yeni ve daha gerçeğe yakın haritalar üretilir. Bu haritalardan birisi de Santini'nin haritasıdır(Şekil 13) (Santini 1784). Bu haritada Orta Asya'dan güneye yönelen kervan yolu noktasal olarak işaretlenmiştir. Merv, harita üzerinde Maru olarak işaretlenmiş ancak bazı kentlerin yeri yanlış yerleştirilmiştir. Örneğin Hamedan Merv'in hemen üzerinde işaretlenmiştir. Zamanla Orta Asya'ya yönelik bilgilerin artması sonucunda başka haritaların da yapıldığını görüyoruz(M. M. Brun tarih yok). Bu haritada Merv-i Şahcihan olarak kentin yeri işaretlenmiş, kente Herat'tan gelip Dehistan üzerinden güneye bağlanan bir yolun gösterimi yapılmıştır.

19.yüzyılda, haritacılıktaki gelişmelere koşut olarak, Orta Asya'da yapılan araştırmaların ölçekli haritaları taşındığı ve kentler o tarihteki arasındaki bağlantıların işaretlendiği görülür. Bu haritaların en eski örneklerinden birisi Gaspari'nin haritasıdır (Gaspari 1821). Gaspari, bölgedeki kervan yollarının bir kısmını işaretlemesine karşılık Merv-i Şahcihan olarak harita üzerinden gösterilen kentin kervan yolu bağlantısını vermemiştir. Aynı dönemin bir diğer haritası Weiland'a aittir. Weiland, haritasında kente ulaşan hem kervan yollarını, hem de bazı durakların adlarını büyük bir doğrulukla işaretlemiştir(Weiland 1838)(Şekil 15).

20.yüzyılda Arap coğrafyacılarının eserlerini inceleyerek bir kitap hazırlayan Le Strange, kitabında Orta Asya Kervan yollarının bağlantılarını vermektedir (Strange 1905). Le Strange, Merv ve çevresindeki bağlantıları doğru bir biçimde işaret etmiştir. Strange, yol çalışmasında daha çok Arapça ve Farsça kaynakların verdiği bilgileri kullanmıştır (Şekil 16). Strange'ın haritasında kuzeyde Amul'dan Merv'e ulaşan yol, güneybatıda Dandanakan'a doğru gitmektedir. Merv'den ayrılan ikinci yol ise Merv Arud üzerindenHerat'a bağlantı sağlayan yoldur. Bu yollar dışında diğer bağlantılar haritada gösterilmemiştir.

Merv içinde kente ulaşan yolların kent içi bağlantıları ve bu bağlantıların yönlendiği yollar hakkında ise Jukovski'nin haritası fikir vericidir. Ancak bu haritada

kentte olduğu bilinen en az iki kervansarayın yerleri işaretlenmemiştir.

Günümüzde Türkmenistan için kullanılabilecek elimizdeki en iyi ölçekli harita Sovyet Dönemi'ne ait olan 1/500.000 ölçekli fiziki coğrafi haritadır. Bu harita üzerinde birçok veri bulunmaması sebebiyle çalışmada daha çok Google Earth görüntüleri üzerinden gidilerek lokalizasyon yapılmıştır. Verilerin işlenmesinde ArcGIS programı kullanılmış, bu kapsamda oluşturulan yol çizgisi belirlenmiştir.

Araştırma yol üstündeki hanları ve diğer bazı yolüstü kuruluşlarını saptamakla sınırlı değildir. Yolun arazi eğimi ile olan ilişkisi, coğrafi belirleyiciler (geçit, akarsu, vadi, çatal notaları, su kaynakları vb.) ile yapı ve yol arasındaki bağlantı tespitleri, yolun güzergâhı üzerinde farklı dönem kullanımlarıyla ilgili yol üstü kuruluşlarının konumlarının sorgulanması gibi soruların da cevapları sınırlıda olsa aranmıştır. Bu soruların sınırlı cevaplandırılmasının asıl neden Türkmenistan içinde hem idari hem de coğrafi nedenlerden dolayı araştırma yapmakta karşılaşılan zorluklar gösterilebilir.

Yol üstü kuruluşları GPS kullanılarak koordinatları alınmış ArcGis yazılımı ile haritalara işlenmiştir. ArcGis haritalarının yanısıra yukarıda da belirtildiği üzere Google Earth'den elde edilen bazı uydu görüntülerinde çalışma sırasında ağırlıklı olarak kullanılmış, özellikle sonraki dönemlerde kale olarak kullanılan bazı ribatların plan çizimleri bunlar üzerinden yapılmıştır.

Özellikle GPS[10] kullanarak ve Coğrafi Bilgi Sistemleri(GIS)[11] yardımıyla yapılan topografya çalışmaları ile yolların arasında uzandığı iki noktadan giderek değil topografyadaki kendi güzergâhı belgelenmesi mümkündür[12]. Geçmişten kalan yol parça ve döşemeleri, kervansaray/han, köprü, hamam, sarnıç, kuyu, çeşme, kale, liman gibi fiziki varlıkların, korunmuşluk durumlarına göre, ayrıntılı ve hassas biçimde belgelenmesi gerekmektedir. Ancak bunların daha çok koordinat bağlamında belgelemesi yapılabilmiştir[13].

CBS. çalışmalarında arazi çalışmaları öncesinde sayısal haritalardan oluşan bir veri tabanıoluşturulması gerekmektedir. Ancak bölgedeki haritaların sınırlı olması sebebiyle böyle bir veri tabanı oluşturulamamıştır. Bunun yerine Google Earth haritaları ile Sovyet Dönemi haritaları özellikle topografya katmanlarının oluşturulmasında kullanılmıştır. İkinci katman olarak yerleşmeler, üçüncü katman olarak da yol üstü kuruluşları eklenmiştir. Yollar ile su kaynakları arasında şüphesiz çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki bağlamında su havzaları, dere yatakları ve kanalların da işlenmesi gerekmektedir. Başlı başına bir konu olan bu çalışmalar bölge geneli için yapılmamış sadece bölgede bulunan su kanallarının yerini işaret eden mevcut çalışmalar kullanılmıştır(Gubaev ve Koshelenko 1998). Bu bağlamda Merv ve çevresi oldukça zengin bir su dağılım sistemine sahiptir. Merv Vahasının yüzlerce yıl canlı kalmasına sebebiyet veren etken bu vahaya hayat veren Murgab Irmağından beslenmesidir. Murgab Irmağı üzerine Selçuklular Dönemi'nde kurulan Sultan Bend, bölgede suyun etkin bir biçimde dağılımını

sağlamıştır (Şekil 17).

Merv Merkezli Kervan Yolu Dağılımı

Tarihi kaynaklar (kronikler, coğrafya eserleri, haritalar vb.) ve arazide yapılan çalışmalar sonucunda Merv merkezi olmak üzere kenti çevredeki yerleşmelere bağlayan dört ana yol güzergâhı tespit edilmiştir. Bunlar; Merv-Amul, Merv-Harezm; Merv-Serahs, Merv-Merv Arrud yollarıdır. Bunlar dışında Moğolların bölgeyi işgalinden sonra şehrin barısında kurulan ve sadece 13. yüzyılda gelişip kullanılan Gök Kümbet'e de giden bir yol bulunmaktadır. Bu ana güzergâhlardan üçü, Merv merkezinden nihayetinde ulaştığı ana yerleşmeye kadar takip edilmiş, sadece Merv-Merv Arrud yolu, Talhatan Baba (Yolöten) yerleşmesine kadar izlenebilmiştir.

Merv Amul Kervan Yolu

İpek Yolu'nun kuzey kolu Buhara'yı geçtikten sonra Amuderya Irmağı kenarındaki Amul Kentine gelmektedir. Kuruluşu Merv ile hemen hemen aynı döneme kadar den yerleşmenin merkezinde Orta Çağ'da da kullanılan bir höyük bulunmaktadır (Şekil 19). Güneyde Merv'e yönelen yol, hemen hemen günümüzdeki kara yolunu koşut olarak takip etmektedir. Merv-Amul arasında kaynaklardan ve yerinde yapılan incelemelerden tespiti yapılan kervansaraylar şunlardır:

El Asker, Kuşmeyhan,Kızılca Kale,Akçakale,Beşburçlu (YuTake),Mansaf (YuTake),Dinli Kervansaraylarıdır. Bu kervansaraylardan Kuşmeyhan ve Kızılca Kale Kervansaraylarının yerleri tartışmalı olmakla birlikte bu güzergâh üzerinde olduğu kesindir. Bu kervansarayların bir kısmı Merv'in kuzeyindedir. Dolayısıyla Merv Harezm Yolu güzergâhına da hizmet vermektedir.

Köşk B Kalıntısı (10-11. Yüzyıl)

Yeri: Merv'den çıktıktan sonra kuzeye doğru devam eden yol üzerindeki ilk kalıntıdır (Şekil 18). Merv'e yaklaşık olarak 15 km. kuş uçumu mesafesinde bulunmaktadır (Şekil 20).

Tanımı: Merv çevresindeki diğer köşklere benzer nitelikte kalın kerpiç duvarlı olarak yapılmıştır. Yapı bir kale görünümü izlenimini verse de kazı yapılmadan anlaşılması zordur. YuTake ekibi yüzey seramiklerine dayanarak 10-11. yüzyıla tarihlemektedir. Yapının duvar tekniği ve kalıntıların özellikleri dikkate alındığında 11. yüzyıla ait olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bölgede feodal düzenin hâkim olduğu dönemlerin farklı devirlere yayılması ve sürekli bir kullanımın olduğundan hareketle yapının daha alt evrelerinin Part-Sasani dönemlerine kadar gidebileceği düşünülebilir.

Kervansaray Kalıntısı (10-11 yüzyıl) (YuTake)

Yeri: Merv'den çıktıktan sonra kuzeye doğru devam eden yol üzerinde köşk-

ten sonraki ikinci yapıdır. Merv'e yaklaşık olarak 16 km. kuş uçumu mesafesinde, Köşk B kalıntısına ise 1 km. mesafede bulunmaktadır.

Tanımı:

Kare planlı kalıntından günümüze çok fazla bir şey ulaşmamıştır. Ayakta olan kısmı yoktur. Kerpiç malzemeden yapılmış olan yapıdan çok fazla bir bölüm günümüze ulaşmamıştır.

El-Asker Kervansarayı (11-12. Yüzyıl) (Şekil 21)

Yeri: Merv'den çıktıktan sonra kuzeye doğru devam eden yol doğu ve batı yönlerinde ikiye ayrılmaktadır (Şekil 18). Yolun çatal yaptığı bu noktadan sonra doğuda Amul tarafına doğru yönelirken, batıda Harezm yolu ile Serahs yoluna bağlanır. Kalıntıdan sonraki ilk yapıdır. Günümüzde bölgede kanallar açılmış olması sebebiyle yeri tam olarak bilinmemektedir. Sayan kervansarayın Kuşmeyhan'a 3-4 km. uzaklıkta olduğunu belirtir(Sayan 1999, 135).

Tanımı: YuTake ekibi tarafından incelenmiş ve planı çıkarılmış, ancak daha sonra Pugaçenkova tarafından yayınlanmıştır(G. Pugachenkova 1967, 108)(M. Masson 1966). Pugachenkova, kervansarayın önünde ikinci bir yapı kalıntısı bulunduğunu bununda bir başka kervansaray olduğuna işaret etmiştir. Ancak bu kalıntının planı alınamamıştır. Pugachenkova, kalıntının eski bir kervansarayın parçası olabileceği düşüncesindedir(G. Pugachenkova 1967, 106). Yapıkalıntı halinde günümüze gelmiş, ancak bölgedeki kanal açma çalışmaları sırasında bir bölümü de tahrip olmuştur. Yapı tamamen kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. İki bölümden oluşan kervansarayın açık bölümü kapalı bölümüne oranla daha büyük ölçeklidir. Taç kapısı öne cepheden öne doğru taşırılan yapının, açık bölümü ortada bulunan bir avlu etrafında şekillenmiş mekânlardan oluşmaktadır. Avluya doğru yönelen mekânlar önlerindeki küçük kemerli çıkıntılarla eyvan şeklinde tanımlanmıştır. Bu mekânlar avluya birer kapıyla açılsa da kapıdan geçildikten sonra uzunlamasına koridor şeklinde devam eden bir mekân ile karşılaşılmaktadır. Bu mekânlar bir birine bitişik olarak kemerlerle ayrılmış ve üzerleri küçük kubbelerle kapatılmıştır. Kapalı bölüme avlunun güneydoğusunda bulunan cephenin ortasındaki bir kapıyla girilir. Bu kapı, avlunun etrafındaki diğer kapılarla aynı özelliktedir. Bu durum yapının iki bölümünün bir birinden farklı tarihlerde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kapalı bölümün önündeki açık mekâna ait mekânlar giriş kanadı ve yan kanatlardan farklı olarak doğrudan avluya açılan birer oda gibi düzenlenmiştir. Kapının iki tarafında bulunan üçer odadan köşelerdekiler dikdörtgen, aralarda kalanlar ise hemen hemen aynı ölçülerde kare planlıdır. Bu odaların girişleriyle kapalı bölümün girişi hemen hemen aynı şekildedir. Simetrik bir plan düzenlemesine sahip olan kapalı bölüm, ortada L plan formunda iki büyük ayakla taşınan bir büyük kubbe ile bunun iki yanında iki küçük kubbeli bölüm yapının merkezindedir. Kapalı bölümün en güneyde köşelerde bulunan odaları ise küçük birer mekânla sonlanmaktadır. Kapalı kısmagirildikten sonra iki yanda aynı planda olan ve içlerinden birer kapıyla bir biriyle

irtibatlandırılmış üç oda yerleşir. Bu odalardan ilkinden sonraki olanı köşe oda olup, bunun kuzey yönündeki kapı en son odaya açılır.

Hmelnitsky, kervansarayınbulunduğu şehrin 10 ile 13. yüzyıl arasındaki kullanımına işaret eder. Kentte birkaç tane kervansarayın bulunduğunu ve bunlardan birisinin planının çıkarıldığını anlatmıştır. (Khmelnitskiy 1996-1997, 292).

Kuşmeyhan Kervansarayları(11-12 yüzyıl) (YuTake) (Şekil 18) (Şekil 22)

Yeri: Merv'den çıktıktan sonra kuzeye doğru devam eden yol kuzeydoğu yönüne dönerek devam eder. Burada Merv'e en yakın yerleşmelerden birisi olan Kuşmeyhan kenti yer almaktadır[14]. Kentin diğer adı Köhne Kişman'dır. Kent Orta Çağ'da Merv öncesinde İpek Yolu'nun kontrolünün sağlandığı yer olması bakımından dikkati çekmiştir. Kentin bir diğer önemi de Merv'e uğramdan kuzeyden geçen kervan yolu buradan Başane kentine ve oradan da Serahs'a doğru yönelmektedir. YuTake ekibi Kuşmeyhan'dan sonra yolun çatal yaptığını yol üzerindeki izlerden yola çıkarak işaret etmektedir(E. Masson 1966, 86). Ancak bu yol takip edildiğinde çölün ortasında sonlanır. Üzerinde herhangi bir durak ya da yapı bulunmamaktadır.

Kentin merkezinde bir Ark ve bunun etrafını çevreleyen dış kale surları bulunurken, Kervansaraylar kentin dışında surlara yakın bir noktada inşa edilmiştir. YuTake ekibinin belirlediği ve yayınlarda çok fazla bilinmeyen iki kervansaray burada görülmektedir.

Tanımı: Kervansarayların varlığı 1952 yılında YuTake ekibi tarafından belirlenmiş olmasına karşılık günümüzde bu kalıntıların birçoğu tarımsal faaliyet sebebiyle izlenememektedir(M. E. Masson 1970). Masson'un 1952 yılında yaptığı kent çiziminde kentin dış kale surlarının dışında ikisi bir birine bitişik, diğeri ise güney yönde olmak üzere üç kervansaray bulunduğuna işaret etmektedir (Şekil 22). Orta Çağ kaynaklarında kentte bulunan kervansarayların isimleri verilmektedir(Strange 1905, 400). Bunların tarihi kaynaklarda isimleri geçen Ribat-ı Hadid ve Ribat-ı Nasrak Kervansarayları olduğu bilinmektedir (Şekil 23). Günümüzde bu kervansarayların büyük bölümü ne yazık ki kaybolmuştur. Masson'un çiziminden bu kervansarayların geniş birer avlu etrafında sıralı odalardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Kuşmeyhan'da günümüze ulaşan büyük bir kalıntı şeklinde kendisinin gösteren kale, hem bölgenin hem de çevredeki kervansarayların güvenliğini sağlıyor olmalıdır. Masson'un çiziminden kervansarayların plan olarak açık avlu etrafında sıralanan odalardan oluştuğu düşünülmektedir.

Dinli Kervansarayı (11-12. Yüzyıl)(YuTake) (Şekil 18)

Yeri: Kuşmeyhan kervansarayından Amul yönünde devam eden kervan yolu bu yöndeki su kaynaklarını takip eder. YuTake ekibinin haritasında Dinli adlı bir yerleşim işaretlenmişse de günümüzde yeri tam olarak bilinmemektedir. Dinli'den yaklaşık bir menzil mesafe sonrasında Kızılcakale olarak adlandırılan Sasani Dönemi kalesinin kalıntıları bulunur.

Tanımı: YuTake ekibinin verdiği bilgilerden kervansarayın tek avlulu bir yapı olduğu anlaşılmaktadır.

Kızılca Kale (11-12 Yüzyıl) (YuTake) (Şekil 18)

Yeri: Kuşmeyhan kervansarayından Amul yönünde devam eden kervan yolu bu yöndeki su kaynaklarının yakınında ilerler. YuTake ekibinin haritasında Zhuby adlı bir yerleşmenin ismi işaretlenmiştir. Bu yerleşmeden sonra tam olarak tanımlanamayan kalıntılardan bahsedilir. Bu yerleşmenin hemen yakınında ise Kızılkale olarak adlandırılan Sasani Dönemi kalesinin kalıntıları bulunur. Bu Kızılcakale kervansarayı Akçakale Kervansarayına çok yakın bir konumdadır (Şekil 24).

Tanımı: Kale çevresinde herhangi bir kervansaray kalıntısı olmamakla birlikte, kervan yolunun güvenliğini sağlayan bir kale olduğu düşünülmektedir. Tamamen kerpiçten ve kare planlı olarak yapılmıştır. Günümüzde kervansarayın büyük bölümü yıkılmış, hiçbir kalıntısı ulaşmamıştır. 1996 da yapıyı gören Sayan, kervansarayın bir duvarının fotoğrafını yayınlamıştır(Sayan 1999, 130).

Akça Kale Kervansarayı (11-12. Yüzyıl) (YuTake) (Şekil 18)

Yeri: K**ızıl Kaleden sonra kuzeydoğ**u yönünde ilerleyen yol Karakum çölünün kıyısına iyice yaklaşmıştır. **Çölü geçmeden önceki en önemli duraklardan birisidir. Kervansarayın çevresinde herhangi bir yerleşme bulunmamaktadır. Buna** karşılık yapının biraz ilerisinde YuTake ekibi bir yerleşme adı (Akça)verilmektedir. Yolun ilerisinde yaklaşık 30 km. uzakta bir serdab (sarnıç) yapısı işaretlenmişse de günümüzde mevcut değildir. Yapının hemen yakınında köşk şeklinde bir kale bulunur. Bu kalenin dışında kervansarayın önünde su kaynağı bulunur. **Köşk şeklindeki yapı yaklaşık olarak 20 km. mesafededir. YuTake ekibi tarafından çizimi yapılmış, ancak tanımlamasına yer verilmemiştir (**Şekil 25) (E. Masson 1966, 114).

Tanımı: Kerpiç malzemeden inşa edilen yapı, her biri dört eyvanlı iki avlulu bir planda inşa edilmiştir. Merkezi mekânlı planı yönlendiren en önemli etken yapının merkez aldığı aksın her iki avlulu mekânda da aynı şekilde devam ediyor olmasıdır. Bununla birlikte yapının iki bölümü bir birinden farklı plan düzenlemelerine sahiptir(Şekil 25).

Kervansarayın bütün bölümlerinin üst örtüsü yıkılmıştır. İlk bölümün girişi cephe ortasından öne doğru taşırılmıştır (Şekil 27). Girişin iki yanında sağır kemerli nişler hareketlilik sağlamıştır. Girişten sonra dar bir hole ulaşılır. Buranın iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş, mekânlar bulunur. Bu mekânlar, bir birinin ardınca sıralı iki küçük kubbeli mekân ile köşelerde yine büyük bir kubbeli mekân bulunur. Bu büyük kubbeli mekâna küçük kubbeli mekâna bitişik küçük bir koridordan geçilerek ulaşılmaktadır. Birinci avlunun etrafı revaklı bir avluyla çevrilidir. Revakların gerisinde ise uzun ince ve duvarlar boyunca uzanan koridor şeklinde mekânlar bulunmaktadır. Avluda her bir cephenin ortasında bulunan eyvanın arkasında küçük birer kubbeli mekân yer almaktadır.

Kuzey cephenin ortasında bulunan kapı öne doğru uzanarak cepheden çıkıntı yapar (Şekil 26). Yine bu cephede de kapının her iki yanında sağır kemerli nişlere yer verilmiştir. İkinci bölüm ortada bulunan revaklı bir avlu ve bu avluya her bir cephenin ortasında bulunan birer eyvandan oluşmaktadır(Şekil 28). Girişin bulunduğu cephede revaklı birer avlu yer alırken, yan kanatlarda revakların gerisinde bir birine paralel, birisi büyük diğeri küçük ikişer dikdörtgen mekân kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Kuzey kanat da farklı olarak eyvanın iki yanında içlerinden kapılarla bir birine bağlanan irili ufaklı kare planlı odalar yer alır. Bu avludaki eyvanların arkasında kare planlı birer küçük oda bulunurken, girişin karşısındaki odanın arkasında küçük bir dikdörtgen oda daha bulunmaktadır.

Kervansaray iki avlulu Selçuklu Dönemi kervansarayları ile plan olarak benzeşmektedir. Kervansarayın planına en iyi örnek olarak Ribat-ı Şerif verilebilir. Bu plan özelliği ve Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilerden 12.yüzyıl'a tarihlendirmek mümkündür.

Mansaf Kervansarayı (11-12. Yüzyıl) (YuTake) (Şekil 18)

Yeri: Akçakale kervansarayından Amul yönünde devam eden kervan yolu bu yöndeki su kaynaklarının yakınında ilerler. Yol üzerinde bir serdab (sarnıç) olduğu YuTake haritasında işaretlenmiştir. YuTake ekibinin haritasında Mansaf Kervansarayının yeri gösterilmiştir. Akçakale kervansarayından sonra yaklaşık olarak 50 km. uzaklıktadır. Ancak bu kervansarayın planı alınmamıştır. Kervansaray yakınında bir su kaynağı bulunduğu ifade edilmektedir (E. Masson 1966, 120).

Tanımı: Kervansarayın kalıntılardan kare planlı ve açık avluyu çevreleyen revaklardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Her bir kanadın ortasında bir eyvan bulunuyordu.

Kervansarayın seramik kalıntılarına bakılarak 11-12. yüzyıl'a tarihlendirilmektedir. Orta Çağ kaynakları Akça Kale kervansarayından sonra gelen ribatın adını Ribat-ı Nasrak olarak vermiştir(E. Masson 1966, 120).

Day Hatun Kervansarayı (11-12. Yüzyıl) (YuTake) (Şekil 18)

Yeri: Merv'den Amul'a ulaşan yolun üzerinde en az bir menzil daha bulunması beklenir. Ancak arazide günümüzde böyle bir kalıntı izlenememektedir. Amul'dan kuzeybatı yönünde devam eden yol, Amuderya ırmağı boyunca ilerler. Bu yol üzerinde çok sayıda başka yerleşmelerde bulunmaktadır. Yol üzerindeki önemli yerleşmelerden birisi de Dargan Ata Türbesidir(Şekil 29). Günümüzde büyük ölçüde yenilenmiş olan türbenin Ebu Müslim'e ait olduğu ifade edilmiştir. Day Hatun Kervansarayı Kuşmeyhan Kervansarayı'ndan sonra kuzeybatıya yönelen ve Karakum Çölü'nü geçen kervan yolunun nihai noktalarından birisini oluşturur. Day Hatun kervansarayı Selçuklu Dönemi'nde inşa edilmiş olmasına karşılık kervansaray burada bulunan Arapların Tahiriye Ribatının içine yerleştirilmiştir. Günümüzde halen bu ribatın kalıntıları kervansaray çevresinde görülmektedir. Kervansarayın arka tarafında halen bu ribatın mekânlarının bazıları seçilebilmek-

tedir(Şekil 31). Selçuklu Dönemi'nde yenilenen kervansaray, Tahiriye Ribatının da bazı bölümlerini kullanmış olmalıdır.

Tanımı: Day Hatun Kervansarayı diğer kervansaraylardan farklı olarak tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Kervansarayın cephesinden öne doğru uzanmaktadır. Kervansarayın taç kapsının iki yanında sağır kemerler içinde tuğla sıralarının belirli bir dizi ile yerleştirilmesi sonucunda bir kompozisyon oluşturulmuştur.

Day Hatun Kervansarayı'nın giriş bölümüne abidevi görünümlü bir taç kapıdan geçilerek ulaşılmaktadır. Taç kapı üzerinde de yine tuğlalar ile oluşturulmuş geometrik düzenlemeler(Şekil 32) **görülür. Yapının en belirgin yönlerinden birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Taç kapıdan geçildikten sonra üzeri kubbeyle örtülü bir hole ulaşılır. Burası** doğusu doğrudan avluya yönelmekteyken, koridorun kuzey ve güneyinde hemen hemen aynı planda yapılmış simetrik mekânlara **açılmaktadır. Yalnız bu** mekânlardan güneyde olanı bir birinin içinden geçilen kubbeli odalardan oluşurken kuzeyde olanı daha küçük ölçekli mekânlardan oluşmuştur. Bu mekânlarıniçine bakıldığında yapının bu bölümünün iki katlı bir görünümünün olduğunu düşündüren bazı tonoz izleri görülür (Şekil 35).

Yapının genel olarak planı tek avlulu merkezi mekânlı dört eyvanlı plandadır (Şekil 30). Avlu dört yönden kare ayaklarla taşınan sivri kemerli revaklarla çevrilidir(Şekil 33). Eyvanların arkasında kubbeli birer oda bulunur ki bunlar özel konaklama mekânlarıdır. Yapının doğu ve batı kanadıyla, kuzey ve güney kanatlarından farklı olarak planlanmıştır. Kuzey ve güney kanadı hemen hemen aynı plan özellikleri göstermektedir. Ortadaki eyvanlar merkez kabul edilirse, bunların arkalarında kubbeli odalar ve bitişiklerindeki küçük (M. Masson 1966)mekânlardan sonra cephe hattı boyunca uzanan dikdörtgen planlı mekânlardan oluşmaktadır.

Doğu kanadı özel mekânlardan oluşmuştur. Bu mekânlardan ortada bulunan eyvanın gerisinde dört eyvanlı merkezi mekân plan düzenin de yapılmış bir mekân bulunur ki burası iki katlıdır(Şekil 34). Ortadaki sofa kısmının üzerinin kubbeyle kapatılmış olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kervansaraya gelen özel konukların konaklaması için yapılmış olmalıdır. Bu mekân**ın küçük bir örneği** kuzeydoğu köşede de bulunur.

Bu kanatta eyvanın iki yanında revakların gerisinde dikdörtgen planlı iki oda sıralanırken, ortadaki dört eyvanlı mekân**ın güney tarafında küçük bir oda daha bitiştirilmiştir.**

Yapının giriş bölümünün üzerinde ikinci bir katın varlığını gösteren kanıtlar görülmektedir (Şekil 35). Bu bölümde bulunan bir mekân belirgin biçimde günümüzde görülür. Yapının diğer bölümlerinde de benzer biçimde bir ikinci kat olup olmadığı henüz bilinmiyor. Ancak mevcut izlerden sadece giriş bölümünde bulunduğu ve burasının da özel bir biçimde düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Merv Harezm Kervan Yolu

Merv'den Amul bağlantısı dışında Kuzeyde Köhne Ürgenç'e doğru giden bir yol daha bulunur. Bu Karakum çölünün içinden geçmektedir. Bu yolun Merv'den sonra nihayetindeki hedefi Ürgenç'tir. Ürgenç şehri Hazar Denizi öncesinde Harezm bölgesindeki en önemli yerleşimlerden birisidir. Kuzeyde Ürgenç'e yönelen yolun varlığını gösteren arazide herhangi bir iz günümüzde mevcut değildir. Merv-Harezm ve Merv-Amul yolu kentin kuzeyinden devam ettiği için bu bölgede bir menzil sonrasında kervansarayların çatal yapan yol üzerinde kullanıldığı düşünülmektedir.

Merv-Ürgenç arasında kaynaklardan ve yerinde yapılan incelemelerden tespiti yapılan kervansaraylar şunlardır: Başane Ribatı, Hurmüzferra Kervansarayı, Rabat Sipah dır.

Başane Kervansarayı (11-12. Yüzyıl) (YuTake) (Şekil 18)

Yeri: Merv'in kuzeyinde köşk kalıntısının geçilmesinden sonra Başane şehrine ulaşılmaktadır. Burası Orta Çağ'da Merv yakınlarındaki küçük şehirlerden birisidir. Kentin merkezinde bir de cami bulunuyordu. Ancak camiden günümüze sadece minaresi kalmıştır (Şekil 39). Başane Kervansarayı konum olarak camiye son derece yakındır. Büyük bölümü ayakta olan kervansarayın güney batısından bir yol geçmektedir.

Merv'in kuzeyinden, Merv'e uğramadan geçen yol batıya doğru devam eder. Bu yol alternatif bir güzergâh olarak Dandanakan Kalesine bağlanmaktadır. Başane kervansarayı aynı zamanda bu yolun kuzey bağlantısında bir kavşak noktası konumundadır.

Tanımı: Kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilen bu yapının, planı bölgedeki diğer kervansaraylara **göre farklıdır** (Şekil 36). Bu kervansaray ölçek bakamından daha küçüktür. Buna karşılık kervansarayiki bölümden oluşmaktadır(Şekil 37). Günümüzde her iki bölümünde üst örtüleri büyük ölçüde yıkılmış olmasına karşılık planı anlaşılabilir bir haldedir. Kervansarayın kuzey ve güneydeki bölümleri plan bakımından bir birinden farklılıklar göstermektedir. Kervansarayın güneyindeki bölüm doğu-batı doğrultusundadır. Doğu cephede bulunan girişin önünde korunaklı bir duvar ve kapıyla kervansarayın girişine ulaşılmaktadır. Girişten bir eyvan yardımıyla avluya girilir (Şekil Şekil 38). Avlunun üzerinin büyükçe bir tonoz ile örtüldüğü planda işaretlenmişse de günümüzde bu tonozun varlığını gösteren herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Avlu dört eyvanlı merkezi mekân plan tipinde yapılmıştır(Şekil 40).Doğu ve batı kanatta eyvanların arasında dikdörtgen birer oda bulunurken, kuzey ve güney kanadın planları biraz daha farklıdır. Bu kanatlardan güneyde ortada bulunan eyvanın iki yanında birer küçük dikdörtgen oda bulunurken, köşelerdeki odalar içten birer kapıyla doğu ve batı kanatta bulunan odalarla irtibatlandırılmıştır. Kuzey kanatta bulunan bölümde ise ortada bulunan eyvan kuzey taraftaki bölümün içine yerleşecek şekilde girinti yapmıştır.

Kuzey tarafta bulunan bölümün doğu ve batı cephelerinde birer açıklık yer

alır. YuTake ekibi bu açıklıkları kapı olarak düşünmüştür. Ancak güney taraftaki kapının önünde ek korunak yapılmış olması, buradaki kapının yalın bırakılması burasının kapı olup olmayacağı konusunu sorgulatmaktadır. Eyvanın gerisinde bulunan kare planlı mekân, yan kanatlarda ve diğer yerlerde bulunan mekânlara geçiş saplayan küçük bir bölümdür. Buranın iki yanında içlerinden bir biriyle irtibatlı üçer mekân bulunur.

Kervansarayın mimari özellikleri incelendiğinde 11-12. yüzyıl arasında bir döneme yerleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Hürmüzferra Kervansarayları (Ulu Kişman)(11-12. Yüzyıl) (Şekil 18)

Yeri: Merv'in kuzeyinde köşk kalıntısının geçilmesinin ardından Başane Kentine gelinir. Buranın yakınlarında Kurtlu Tepe Höyüğü, 8 km. kuzeyinde ise Ulu Kişman ya da diğer adıyla Kuşmeyhan Kenti bulunur. Kentin Hürmüzferra Kervansarayına ulaşılmaktadır. Aslında burası Hürmüzferra Şehri'dir. Kentin doğusunda eski bir Part-Sasani yerleşmesi de olan Donguz Kale bulunur(E. Masson 1966, 41). Harezm yönünde devam eden kervan yolu bu yöndeki su kaynaklarının yakınında ilerler. YuTake ekibi çalışmalarında Hürmüzferra kentinin içinde bir birine yakın iki kervansaray yer işaretlemiştir. Ancak bu kervansaraylar yerine yayında bir hypostil planda bir cami gösterilmiş ve bu caminin planı yayınlanmıştır (Şekil 42). Bu caminin giriş cephesinin bir kenarında minare bulunur (Şekil 44).

Tanımı: Kervansaraylar YuTake ekibinin planında gösterilmiş olmasına karşılık bu yapıların yerlerin günümüzde kayıptır (Şekil 41). Her iki kervansarayında kerpiç duvarlı olduğu ve avlulu olarak tasarlandıkları YuTake ekibinin çizimlerinden anlaşılmaktadır. Kervansaraylar, bir birisine yakın konumdadır. Aralarında küçük bir yol geçmektedir. Bu sebeple bu yapıların bir şehir içi kervansarayı şeklinde tasarlandıkları düşünülmektedir. YuTake ekibi bu kervansarayların seramik buluntularına göre yaklaşık olarak 11-12. yüzyıl arasında inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Ode Mergen-Rabat Siran Kervansarayı (11-12. Yüzyıl) (Şekil 18)

Yeri: Hürmüzferra Kentindençıktıktan sonra kuzey yönde ilerleyen kervan yolu bu yönde bulunan su kuyuları vasıtasıyla takip edilebilir. YuTake ekibi bu kuyuların bir biri ardınca yaklaşık olarak on civarında olduğunu harita üzerinde göstermiştir. Hürmüzferra kentinin kuzeyinde Mahurbağ Tepe olarak bilinen yine bir höyük bulunur. Burası üzerinde de Part Sasani dönemlerinden başlayarak Orta Çağlara kadar uzanan biri yerleşim bulunuyordu. Bu yerleşimden sonra artık çölün kenarı kabul edilecek bir noktada Rabat Suran, ya da Siran olarak da adlandırılan Ode Mergen Kervansarayı bulunmaktadır.

Tanımı: Kervansaray tamamen kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Merkezi mekân plan düzeninde olan yapı, dört eyvanlı bir plan şemasındaydı (Şekil 45).YuTake ekibinin verdiği bilgilere bakılacak olursa kervansarayın planının ve üst örtüsünün anlaşılmasını sağlayacak bilgiler mevcuttu (Şekil 48). Buna göre

yapı dört eyvanlı plan şemasında simetrik bir kurgu içinde düzenlenmiştir. Aynı aksta olmak üzere yapının iki girişi bulunuyordu. Bu girişlerden birisi cepheden belirgin bir biçimde eyvan şeklinde taşarken diğeri daha içeri de tutulmuştur(Şekil 46). Yapının güneydoğu köşesinde silindirik bir de kulesi bulunur.

Kare planlı avluya girişin iki yanında ikişer kare planlı oda açılırken, girişlerin bulunduğu kanatlarda, köşelerdekiler dikdörtgen, eyvan arasında kalanlar kare olmak üzere yine iki şer oda bulunur(Şekil 47). Yapının kemerleri sivri kemerli olarak yapılmıştır.

Merv-Dandanakan Kervan Yolu

Merv'in en batısında bulunan Orta Çağ Dönemi'ne ait ilk yerleşim alanı Dandanakan'dır. Bu yol güzergâhı üzerinde bir yerleşim bulunmaktadır. Bu yerleşim Part Sasani Dönemi'ne ait olan ve sonrasındaki dönemlerde de kullanılan Harabe Köşk olarak adlandırılan Nesturi Kilisesinin hemen yakınında yer alıyordu (Şekil 49). YuTake ekibinin yapmış olduğu çalışmalarda bu yapıda kullanılan tuğlaların ölçü olarak Selçuklu Dönemi tuğlalarıyla aynı özellik ve ölçülerde olduğu bu sebeple de yapının 12. yüzyıla tarihlendirilebileceğini ifade etmişlerdir.

Bu yol üzerinde bulunan ve Merv'in kuzeyinden batıya doğru yönelen bir diğer kervan yolu üzerinde bir yerleşim daha bulunur. YuTake ekibi bu yapıyı Çilburç (Kırkburç) Ribatı olarak adlandırmışlardır(Şekil 50, Şekil 51). Yapı aslında bir Sasani Kalesi olarak inşa edilmiştir. Selçuklu Dönemi'nde konaklama yeri olarak kullanıldığı ve surlarının bu amaçla onarıldığı arkeolojik araştırmalarda elde edilen bulgulara dayanılarak açıklanmaktadır. Günümüzde burçların şekli dışarıdan daha az belirgin olarak anlaşılabilmektedir.

Dandanakan Şehri, Türk Tarihi için en önemli olaylardan birisi olan Gazneliler ile Selçuklular arasında 1040 yılında meydana gelen ve Selçuklu devletinin kuruluş tarihi olarak da kabul edilen Dandanakan Savaşının geçtiği alan olması bakımından önemlidir(Şekil 52). Dandanakan'da bir Ribat olduğu ve bunun kullanımı hakkındaki bilgi İtalya Seyyah Clavijo tarafından verilmektedir. Clavijo yolculuk günlüğünde Merv'e kadar olan yolculuğu sırasında Dandanakan'a uğramış ve burada Daşrabat adlı ribat da kalmıştır. Ribat'ın kerpiçten yapılmış olması ve her tarafından çıkan yılanlar ve akreplerden rahatsız olduğunu ifade etmiştir. Clavijo'nun 14. yüzyılda bölgeye geldiği düşünülecek olursa bu buradaki kervansarayın geç döneme ait olması ihtimal dâhilindedir. Ancak günümüzde bu kervansarayın şehrin neresinde olduğu bile bilinmemektedir. Dandanakan'dan sonra kervan yolu batıda Ebiverd ve güneyde de Serahs'a doğru devam etmektedir.

Merv-Herat Kervan Yolu

Merv-HeratKervan yolu üzerinde inceleme yapılmış olmasına karşılık bu yol üzerindeki arkeolojik yerleşmeler ve ribatların yerleri tam olarak tespit edileme-

miştir. Afganistan'daki yüksek dağlardaki yağışlardan beslenerek, bunları Merv'e doğru taşıyan Murgab Irmağı üzerinde Selçuklular Dönemi'nde bir Sultan Bent olarak bilinen bent inşa edilmiştir. Günümüzde bu bendin yerinde Sovyetler Dönemi'nde yapılan daha gelişmiş bir regülatör bulunur(Şekil 53). Merv Vahasının su ihtiyacının bir bölümünü halen bu bent karşılamaktadır.

Bu ribatların dışında Merv'in merkezinde de kervansaraylar bulunduğunu Orta Çağ kaynakları bildirmektedir. Bu kervansaraylardan ikisinin yeri bilinmektedir. Merv'in batıdan şehre girişte Büyük Kız Kale yakınlarında, Kız Bibi Türbesi yakınlarında bulunuyordu. Bu kervansaraydaki kazı çalışmalarını İngilizler yapmıştır. Kazılar sonucunda elde edilen seramik bulgularından kervansarayın Selçuklu Dönemi'ne ait olduğu ifade edilmiştir. Sadece küçük bir bölümünde kazı yapılmış ve bunun sonucunda da kervansarayın duvar örgüsü kesit olarak açığa çıkarılmıştır. Mevcut bilgilere göre kervansarayın açık avlulu ve dört eyvanlı olduğu üzerinde durulmaktadır.

Sonuç

MÖ.birinci binden itibaren yerleşme görmeye başlayan Merv Vahasında en önemli yerleşim alanlarından birisi vahanın merkezinde Helenistik dönemde kurulduğu bilinen Merv şehridir. Kentin kurulması ve sonrasındaki uluslararası ticaret sırasında kavşak bir konumda olması kentin gelişiminde etkili olmuştur. Merv bu özelliğinden dolayı tarihi çağlar boyunca kervanların uğradığı bir kent olmuştur.

Kervan yollarının belirleyicisi olan çeşitli hususlar bulunmaktadır. Bunların başında yolun su kaynaklarına yakın bir konumda seyir etmesidir. Bu kapsamda sınırlı su kaynakları bulunan bölge aynı zamanda Karakum çölünün de kıyısında yer almaktadır. Bu durum sınırlı olan su kaynaklarının belirli bölgelerde toplanmasına neden olmuştur. Özellikle Merv'in kuzeyinde ve doğusunda kervan yolu çölün içinden devam etmektedir. Bu noktada vahanın belirli yerlerini sulayan Murgap ırmağının kanalları belirli bir sınır ötesinde bitmektedir. İşte bu noktadan sonra hem Amul hem de Harezm'e giden kervan yolları çölün içinde yoluna devam etmektedir. Yolculuğu kolaylaştırmak için bu bölgelerde iki kervansarayının çölün içinde bulunduğu bilinmektedir. Bunlar Harezm yolu üzerindeki Ode Mergan ile Amul yolu üzerindeki Akçakale Kervansaraylarıdır. Kervansaraylardan Day Hatun Ribatı ırmak kenarında bulunurken, günümüzde yeri bilinmeyen Dandanakan Ribatının da su kaynağı ya da en azından yakındaki bir kanalın hemen yanında olduğu anlaşılmaktadır. Kervansarayların bir kısmının hemen yakınlarında köşk benzeri yapılar da bulunur. Bunların günümüzde halen ne amaçla kullanıldıkları tartışmalı olmakla birlikte Orta Çağ'ın feodal yöneticilerine tahsis edilmiş oldukları düşünülebilir.

Merv'den batı yönde devam eden kervan yolu Dandanakan'a ulaşmaktadır. Bu yol üzerinde Dandanakan'a kadar olan bölgede herhangi bir ribat bulunmaz. Bu-

na karşılık Merv'in 13. yüzyılda Moğol saldırısının sonrasında terk edilmesiyle birlikte yerleşimlerin yakınlarında yeni yerleşimler gelişmiştir. Merv'in batısında tam ismi bilinmemekle birlikte Gökkümbet olarak adlandırılan, bu şekilde kurulmuş bir Moğol yerleşim alanı yer almaktadır (Şekil 54). Kervan yolunun bu dönem içinde bu bölgeye uğrayarak batıya doğru devam ettiği düşünülmektedir(-Şekil 36). Şehirde türbeler dışında herhangi bir yapı günümüze ulaşmamıştır. Bu yapılar dışında kent merkezinde bir cami olduğunu YuTake ekibi ifade etmiştir. Merv'den güneye doğru yönelen yol, Murgab ırmağı vadisi boyunca ilerler bu yol üzerinde Yolöten bölgesinde Talhatan Baba Camisi ve İmam Bekir ve İmam Abdullah Türbeleri bulunur. Bu yapılar dışında yerleşim izi günümüzde bulunmasa da yol üzerinde birtakım yerleşimler olabileceğine işaret eder. Bu yolun nihayetindeki hedefi Herat'dır. Yolun bir kısmı Afganistan'da bir kısmı da sınır bölgesinde olduğu için bu bölgedeki araştırmalar eksik kalmıştır. Bu yol üzerindeki en önemli kuruluş günümüzde yerinin varlığı dışında hiçbir iz kalmayan Sultan Bendi'dir.

Ribatların bölgedeki varlığı İslami dönem ile birlikte başlamıştır. Bununla birlikte askeri bir anlam taşıyan, yol güzergâhı üzerindeki kalelerin konumlanması ve ilk inşaları Part Sasani Dönemi'ne kadar gitmektedir. Birçok ribatın yakınında bu dönemden kalma bir yerleşim ya da kale bulunmaktadır. Bunların planları ile ribatların planları arasında da şüphesiz bir ilişki olduğu düşünülmektedir. Sasani Dönemi'nde kalan kalelerden bazıları varlıklarını İslami dönemde de devam ettirmiş ve savunma amaçlı olarak kullanılmıştır. Bunların içinde özellikle Selçuklu Dönemi'nde kullanılan Çilburç Kalesi son derece dikkat çekicidir.

İslamiyet'in bölgede yayılmasıyla birlikte, ilk olarak savunma amaçlı yapılan ribatların daha sonraki dönemde ticari ve dini bir karaktere dönüştüğü bilinmektedir. Emevî veya Abbasi Dönemi'nde bölgede bu amaçla yapılan en eski Ribat Tahiriye Ribatıdır. Bu ribat daha sonraki dönemlerde yıpranma sebebiyle kullanım dışı kalınca Selçuklular döneminde ribatın tam ortasına tuğla malzeme kullanılarak Day Hatun Ribatı inşa edilmiştir. Benzer biçimde erken dönem ribatlarından birisi de Serahs-Meşhed arasında bulunan Ribat-ı Şerif'tir. Bu ribatın taç kapısının önünde Erken İslam Dönemi'ne ait bir yapı kalıntısı kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır.

Merv ve çevresinde bulunan kervansaraylar ve yolüstü kuruluşları üzerine yapılan bu araştırmada, tarihi kaynaklar ve özellikle 1950'li yıllarda YuTake ekibinin tespitleri sonucunda belirlenen kervanyolları üzerindeki kervansaraylar büyük oranda yerinde tespit edilmiştir. YuTake ekibi tarafından kervansaray olarak işaretlenen Hürmüzferra Kervansarayının aslında bir Cuma Camisi olduğu Hürmüzferra Kentindeki kervansarayın şehrin yakınlarında olduğu yayında yanlışlıkla caminin kervansaray olarak gösterildiği tespit edilmiştir.

Hürmüzferra kenti gibi Merv şehrinin de içinde kervansaraylar bulunduğu yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Kent içi konaklama yapılarının surların dışında fakat surlara yakın bir konumda olduğu anlaşılmıştır.

Kervansarayların genel olarak merkezi mekân plan düzeninde inşa edilmiştir. Day Hatun, Ode Mergan bu plan tipindedir. Bu plan tipinin bir sonraki aşaması gelişmeyle birlikte iki avlulu kervansarayların ortaya çıkmasıdır. Akçakale Ribatı ve Ribat-ı Şerif bu düzende inşa edilmiştir. Anadolu'da bulunan kervansaraylar gibi hem açık hem de kapalı bölümden oluşan kervansarayların bir benzeri olarak Başane kervansarayını göstermek mümkündür. Ancak bu kervansarayın kapalı bölümünün odalar halinde yapılmış olmasıyla Anadolu'daki sahınlı kervansaraylardan farklılık göstermektedir.

Kervan Yolu'nun kuzeyde Harezm tarafına yöneldiği kısımda bir köşk kalıntısı bulunur. Bu yapının kervan yolunu güvenliğini sağlamak amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir.

Orta Çağ öncesinde kullanılmaya başlanan bu güzergâh, Orta Çağ'da Selçuklu döneminde ve sonrasında kullanıldığı Clavijo'nun ifadelerinden anlaşılmaktadır. Clavijo, çölde devam eden bu yolun arazide takibini gösteren kule benzeri yol üstü kuruluşlara işaret etmektedir. Günümüzde Türkmenistan Coğrafyası'nda bu kulelerin hiçbirisi mevcut değildir.

Orta Çağ boyunca Merv, ticarette uluslararası öneme sahip ana yerleşimlerden birisiydi. Bu kentin Orta Çağ'da zengin kütüphanelerinin ve medreselerinin olması bakımından bir yandan bilimsel, diğer yandan da ticaret için çeşitli üretimlerin yapılması ve birçok uygarlığında başkent olarak kullanmasıyla bir cazibe merkezi olmuştur. Kalın duvarlar arkasında bulunan kentin, bu önemi nedeniyle kervan yolları sadece gelişimine katkı sağlamamış, onun işgali içinde orduların gelip geçtiği yollar halini almasına neden olmuştur.

---

* Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk Dünyası ve Ortaçağ Kültürleri Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, Konya. eravsar@yahoo.com

1 Ortaçağ'da atlı ulaklar , "*berîd*" olarak adlandırılmıştır. Bu ulaklarla yapılan haberleşme tekniği ise ilk olarak Ahmenidler tarafından kullanılmıştır. Sonrasında ise bütün önemli uygarlıkların bu yöntemi kullandığı görülmektedir. Selçuklu döneminde özellikle atlı ulaklarla yapılan haberleşme sisteminin nasıl olduğu konusunda bir bilgi yoktur. Bkz. Günaltay, 1948, 192; Çetin, 2009, 2.

2 Maksimova: 1951, 80.

3

4 Orta Asya kervansarayları için ayrıntılı bir tek çalışma yapılmamıştır. Her bir ülke içinde yer alan bu yapıların bir çoğu bu ülkelerle ilgili çalışmalarda genel çalışmaların içinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte kervansaray yapılarının çok olduğu İran'da bu yapılara yönelik ayrıntılı bir çalıma yapılmıştır (Bkz. (Kiani ve W.Kleiss 1983, Rubruck "") (Kiani ve Kleiss 1995)(Kleiss 1996)(Hutt 1974)(Hillenbrand 1976)(Harold 2008)) (Sitroux 1949)(Wilber 1969).. Çin sınırları içinde bulunan kervansaraylar hakkında fazla bir çalışma yoktur. Bu bölgedeki yapılar daha çok İpek yolu ile birlikte anılmıştır. Bkz. (Dong 2006)(Ghose, R. 2008), (Hill 2009)(Juliano, A. L. & Lerner, J. A. 2001)(Litvinskii 1995)(Lu 2002) (Michell G. 2008)(Neville-Hadley 1995)(Yule 1866). Afganistan'da bulunan kervan yolları üzerinde daha kısıtlı bir çalışma bulunmaktadır. (Aalund 2003)(Ball, Archaeological Gazetteer of Afghanistan 1982)(Ball, Monuments of Afghanistan: history, archaeology and architecture 2008)(Bivar 1986)(Condie Stephen 1884)(Knobloch 2002)(Klinkott 1982)(Mukhtarov 1993)(Panjsheri 2005)(Pugachenkova 1979)(van Krieken-Pieters, J. 2006)(Shokoohy 1983)Kazakistan ve Kırgızistan çevresindeki ipek yolu ve yapılar için Bkz. (Baipakov 1998)(Baipakov K M. 2003)(Bistavki 1983)(Goriacheva 1983) (Jansen, M. 2008). Türkmenistan'da bulunan kervan yapıları ve yollar üzerine daha geniş kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. (Anonim 1996)(Aminof 1883)(Annanepesov 1990)(Anonim 1904)(E. &. Atagarryev 1992)(E. &. Atagarryev 1990)(Bachinskii 1939)(Bader, Callieri ve Khodzyaniyazov, Survey of the "Antiochus' Wall". Preliminary report on the 1993-1994 campaigns, in Gubaev, A et al (eds) 1998)(Bader, Gaibov ve Koshelenko, The Northern Periphery of the Merv Oasis from

the Achaemenid Period to the Mongol Conquest 1994)(Balakaev ve Kitaichik 1974, Brun ve Annaev, The fortifications of Sultan Kala 2001)(Brun, Defensive works of Medieval Merv, 1999)(P. 2002)(Brun, From arrows to bullets: the fortifications of Abdullah Khan Kala (Merv, Turkmenistan), 2005)(Brun, The fortified farm-houses of Merv (Turkmenistan) in the 18th – early 20th centuries 2005)(Burkhanov 1993)(Gaibov, Koshelenko ve Novikov 1990)(Great Britain.War Office. Intelligence Branch & Great Britain.War Office.General Staff.Geographical Section 1883, Gubaev, Koshelenko ve Tosi 1998)(Gungogdyev ve Muradov 2000)(Gye ve Hillenbrand 2001)(Herrmann, A Central Asian city on the Silk Road: ancient and medieval Merv, 1998)(Herrmann, Monuments of Merv: traditional buildings of the Karakum 1999)(Hiebert 1992)(Khodjaniasov, Merv in the Seljuk Era 1992)(Khodjaniasov, Petersen ve Tucker, Surface reconnaissance at Shaim Kala, 1995)(Mamedov ve Muradov 1998)(M. A. Mamedov 2010)(M. E. Masson 1970)(Masson ve Sarianidi, Central Asia. Turkmenia before the Achaemenids 1972)(V. M. Masson, Merv, the "Soul of Kings", in World History 1991)(V. M. Masson, Turkmenistan in the mirror of World History. 2000)(Morgan 1878)(O'Donovan, A map of the Russo-Persian frontier to illustrate the journey to Merv 1882)(O'Donovan, The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80, including five months' residence among the Tekkés of Merv 1882)(O'Donovan, Merv: a story of adventures and captivity, epitomised from "The Merv Oasis," etc. 1883)(Pumpelly 1908)(Salvatori ve Tosi 2008)(Sayan 1999)(Simpson 2008)(T. Williams 2007).

Kervansaraylar üzerinde yapılan araştırma ve çalışmaların arasında nitelik açısından önemli farklılıklar görülmektedir. Sovyet Bilimler akademisi adına yapılan ve bütün Türkmenistan coğrafyasını kapsayan YUTAKE olarak kısaltılan süreli yayınlarda Kervansarayların tespiti yapılmıştır. Bu yayınlarda çoğunlukla genel bilgi vermekte bazı yapıların planlarını yayınlamıştır.

5 (O.Eravşar ve A.Yavuz 2010) Bu çalışma TÜBİTAK tarafından desteklenen 109K369 numaralı 1001 araştırma projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

6 (Whitfield 2015)

7 Marco Polo

8 TÜBİTAK 109K369 numaralı araştırma projesi.

9 Levi-Levi: 1967.

10 GPS, küresel koordinat sistemine bağlı olarak uydu bağlantılı çalışan, koordinat belirleme aletidir. Alınan koordinatlar ArcGis yazılımındaki haritalara aktarılarak eşleştirme yapılmaktadır.

11 Coğrafi Bilgi Sistemleri, konuma dayalı gözlem ve aletler yardımıyla elde edilen bilgilerin toplanması, saklanması, işlenmesi ve kullanıcıya sunulması işlevlerini bütünlük içerisinde gerçekleştiren bir bilgi işleme yöntemidir.

12 Bu çalışmanın metodolojisinde altlık olarak 109K369 numaralı projede tanımlanan metodoloji bilgisi kullanılmıştır. Diğer yandan bu çalışmanın bir benzeri T.Williams tarafından da yapılmıştır. T.Williams'ın CBS. (GIS.) çalışmalarındaki yaklaşımı çalışmamızdaki yaklaşımla hemen hemen örtüşmektedir. Williams, Türkmenistan Kervanyolları üzerine yaptığı çalışmada yol sisteminin geçişini yol izinin yerleşmeye uğraması, yerleşmeye uğramadan geçmesi gibi seçenekler üzerinde durarak bir koridor oluşturmuştur. (T. Williams 2013, 25)

13 Bu yöntemin küçük ölçekte bir denemesi Kayseri-Elbistan arasındaki kervan yolu üzerinde ilk defa yapılmıştır (Yavuz ve Eravşar O. 2007).

14 Kervansarayın bulunduğu kentin adı orta çağ kaynaklarından geçmektedir. İbni Fazlan, 9. yüzyılda bu kente gelişini aktarmaktadır. (İbni Fazlan 1975, 22)

Kaynakça

Aalund, F. «Beyond Afghanistan and the Present: An Historical Overview of the Islamic Heritage of the Region,.» *Museum International*, no. 55 (3-4) (2003): 62-70.

Aminof, B. *The Tejend Oasis and roads to Merv. Compiled from the latest surveys and information by Col. Baron Aminof.* Londra: Proceedings of the Royal Geographical Society, 1883.

Annanepesov, M A. *Merv v drevnei i srednevekovoi istorii vostoka. Tezisy dokladov. [Merv in the ancient and medieval history of the Orient].* Ashkhabad, 1990.

Anonim. *Two Cities. Edessa and Merv in their relation to the life of Alexander the Great.* Hampstead, 1904.

—. *Arkheologicheskie i etnologicheskie issledovaniya v Turkmenistane [Archaeological and ethnological studies in Turkmenistan. Collection of papers].* Ylkham, 1996.

Atagarryev, E. & Khodzhaniyasov, T. *Turkmenistan na "velikom shelkovom puti" [Turkmenistan on the great Silk Road].* Aşgabat: Ylym, 1992.

Atagarryev, E. & Khojanyiazov, T. *Turkmenistan on the great silk roads: a guide. .* Aşgabat: Ylym, 1990.

Bachinskii, N. M. *Arkhitekturnye pamyatniki Turkmenii. Vypusk I. [Architectural monuments of Turkmenia. Volume 1]. .* Moskova & Aşgabat, 1939.

Bader, A., P. Callieri, ve T. Khodzyaniyazov. *Survey of the "Antiochus' Wall". Preliminary report on the 1993-1994 campaigns, in Gubaev, A et al (eds).* The Archaeological Map of the Murghab Delta: Preliminary reports 1990-95., Roma: Istituto Italiano pe, 1998.

Bader, A., V. Gaibov, ve g. Koshelenko. «The Northern Periphery of the Merv Oasis from the Achaemenid Period to the Mongol Conquest.» *Silk Road Art and Archaeology*, 1994: 51-70.

Baipakov K M., Shardenova Z., Peregudova S. Y. *Early Medieval architecture of Semirechye and south Kazakhstan on the Great Silk Road.* Almaty, 2003.

Baipakov, K. M. *Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road.* Almaty, 1998.

Balakaev, D., ve A. Kitaichik. *Turkmenistanyn arkhitektura iadygerlikleri = Pamiatniki arkhitektury Turkmenistana.* Leningrad:: Stroiizdat, Leningradskoe otd-nie, 1974.

Ball, W. *Archaeological Gazetteer of Afghanistan.* Paris: Documentation Française, 1982.

—. *Monuments of Afghanistan: history, archaeology and architecture.* Londra: I B Tauris, 2008.
Bistavki, K. *Pamyatniki Kol'torya E Eskosstva Kirgizii [Ancient Culture and Art of Kyrgyzstan].* Eskosstvo: Ezdatel'stvo, 1983.
Bivar, A. D. H. «Naghar and ryüb: Two Little-Known Islamic Sites of the North-West Frontier of Afghanistan and Pakistan.» *İRAN*, 1986: 131-138.
Brun, M. Malte. *2631061-Atlas Complet Du Precis De La Geographie Universelle De M. Malte-Brun; Dresse Conformement Au Texte De Cet Ouvrage Et Sous Les Yeux De L'Auteur, Par M. Lapie, Capitaine Ingenieur Geographe.* . tarih yok.
Brun, P. «Defensive works of Medieval Merv,.» *Cultural Values*, no. 1997/98 (1999): 36-45.
Brun, P. «From arrows to bullets: the fortifications of Abdullah Khan Kala (Merv, Turkmenistan),.» *Antiquity*, no. 79 (305) (2005): 616-624.
Brun, P. «The fortified farm-houses of Merv (Turkmenistan) in the 18th – early 20th centuries.» *Central Asia from the Achaemenids to the Timurids: Archaeology, History, Ethnology, Culture. Materials of an International Scientific Conference dedicated to the Centenary of Aleksandr Markovich Belenitsky, St Petersburg November 2-5 2004.* içinde, düzenleyen: V P., Nikonorov. St Petersburg: Institute of the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences & State Hermitage, 2005.
Brun, P., ve A. Annaev. «The fortifications of Sultan Kala.» *Iran*, 2001: 33-41.
Budge, E. A. Wallis. *The History Of The Life And Travels Of Rabban Sawma Translated From The Syriac St. Martin's Lane.* Londra: Harrison & Sons, Ltd., , 1928.
Burkhanov, A. *Drevnosti Amulya [The antiquities of Amul].* Aşgabat: Ylym, 1993.
Condie Stephen, A. *The Heri Rud valley & stream from the Afghan outpost at Kafir Kale to Sarakhs, IB 374.* Londra: War Office, Intelligence Branch, 1884.
Dong, Y. *Gansu: grottoes on the ancient Silk Road.* Pekin: Foreign Languages Press, 2006.
Gaibov, V., G. Koshelenko, ve S. Novikov. «Archaeological Exploration of the Merv Oasis,.» *Mesopotamia*, no. 25 (1990): 51-60.
Gaspari, Adam Christian. *Allgemeiner Hand-Atlas der Ganzen Erde nach den besten astronomischen Bestimmungen, und zu A.C. Gaspari vollstaendigem Handbuche der neuesten Erdbeschreibung bestimmt. Weimar Im Vertage des Geographischen Institut.* 1821 .
Ghose, R. *Kizil on the Silk Road: crossroads of commerce & meeting of minds.* Mumbai: Marg Publications on behalf of National Centre for the Performing Arts, 2008.
Goriacheva, V D. *Srednevekovye gorodskie tsentry i arkhitekturnye ansambli Kirgizii (Burana, Uzgen, Safid-Bulan): nauchno-populiarnyi ocherk.* Frunze(Bişkek): Izd-vo "Ilim", 1983.
Great Britain.War Office.Intelligence Branch & Great Britain.War Office.General Staff.Geographical Section. «Tracing of a map of the Akhal-Teke and Merv oases, IB 353.» War Office, Intelligence Branch, Londra, 1883.
Gubaev, A., G. Koshelenko, ve M. Tosi. « The Archaeological Map of the Murghab Delta: Preliminary reports 1990-95.» Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, Roma, 1998.
Gubaev, A., ve G. Koshelenko. *The Archaeological Map of the Murghab Delta: Preliminary reports 1990-95.* Düzenleyen: M. Tosi. Roma: Rome: Istituto Italiano per l›Africa e l›Oriente, 1998.
Gungogdyev, O., ve R. Muradov. *Historical and Cultural Heritage of Turkmenistan.* . Istanbul, 2000.
Gye, D., ve R. Hillenbrand. «Mausolea at Merv and Dehistan,.» *Iran*, 2001: 53-54.
Harold, F. «Caravan Routes of Iran.» *The Silk Road*, no. 6-1 (2008): 17-27.
Herrmann, G. «A Central Asian city on the Silk Road: ancient and medieval Merv,.» *Archaeology International* , 1998: 32-36.
Herrmann, G. «A Central Asian city on the Silk Road: ancient and medieval Merv.» *Archaeology International*, no. 1 (1997): 32–36.
—. *Monuments of Merv: traditional buildings of the Karakum.* Londra: Society of Antiquaries of London, 1999.
Hiebert, F. T. «The oasis and city of Merv (Turkmenistan).» *Archaeologie Islamique*, 1992: 111-127.
Hill, J. E. *Through the Jade Gate to Rome: A Study of the Silk Routes during the Later Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE.* . Booksurge Publishing, 2009.
Hillenbrand, R. «Saljuk Dome Chambers in North-West Iran.» *Iran*, no. 14 (1976): 93-102.
Hirth, F. *Chinese Accounts of Rome, Byzantium and the Middle East.* Shanghai & Hong Kong: (Paul Halsall's East Asian History Sourcebook)., 1885.
Hutt, A. *The development of the minaret in Iran under the Saljuqs.* 1974.
İbni Fazlan. *İbn Fazlan Seyahatnamesi.* Çeviren R.Şeşen. İstanbul, 1975.
İstahri. *Ülkelerin Yolları.* Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı, 2015.
Jansen, M. *Preservation of Silk Road sites in the Upper Chuy Valley.* Aachen: Aachen Center for documentation and conservation, RWTH Aachen University, 2008.
Juliano, A. L. & Lerner, J. A. *Monks and merchants: Silk Road treasures from northwest China.* . New York: Asia Society, 2001.
Khmelnitskiy, S. G. *Mezhdu samanidami i mongolami. Arkhitektura Sredney Azii XI-nachala XIII. v. V dvuh chastyah.* Berlin-Riga, 1996-1997.
Khodjaniasov, T. « Merv in the Seljuk Era.» *Izvestiya Akademii Nauk Turkmenistana (Reports from the Academy of Sciences of Turkmenistan - Humanities Series 5)*, 1992: 24-29.
Khodjaniasov, T., A. Petersen, ve D. Tucker. «Surface reconnaissance at Shaim Kala,.» *Iran*, 1995: 57-59.
Kiani, M. Y. , ve W. Kleiss. *Karavansaraha-yi Iran.* Tahran: Sazman-i Mirasi Farhangi-i Kishvar, 1995.
Kiani, Y., ve M. W.Kleiss. *Fihrist-i karvansaraha-yi Iran.* Tahran: Sazman-i Milli-i Hifazat-i Asar-i Bastani-i Iran, 1983.
Kleiss, W. *Karawanenbauten in Iran (Materialien zur iranischen Archäologie).* Berlin: Reimer, 1996.
Klinkott, M. *Islamische Baukunst in Afghanisch-Sistan: mit einem geschichtlichen Überblick von Alexander dem Grossen bis zur Zeit der Safawiden-Dynastie.* Berlin: D. Reimer, 1982.

Knobloch, E. *The archaeology & architecture of Afghanistan.* . Stroud: Tempus, 2002.
Litvinskii, B. A. *Vostochnyi Turkestan v drevnosti I rannem srednevekov'e [Eastern Turkestan in antiquity and the early Medieval period].* Moskova: Vostochnaya literatura, 1995.
Lu, Z. *China's southwestern Silk Road.* Pekin: Foreign Languages Press, 2002.
Mamedov, M A. *Mausoleum of Sultan Sanjar.* İStanbul, 2010.
Mamedov, M. A., ve R. G. Muradov. *The Architecture of Turkmenistan. A concise history.* Moskova, 1998.
Marco Polo. *The Travels of Marco Polo.* Düzenleyen: William Marsden. Londra: J.M. Dent & Sons., 1918.
Masson, E. «Городище средневекового Хурмузфарра, Улы Кишман (Mound medieval Hurmuz Farrah, Uly Kishman).» *Trudy YuTAKE*, no. 13 (1966): 86-111.
Masson, M. E. *Perechen' opublikovannykh rabot i materialov po tematike Yuzhno-Turkmenistanskoi Arkheologicheskoi Kompleksnoi Ekspeditsii Akademii Nauk Turkmenistanskoi SSR 1946 – 1969.* Aşgabat, 1970.
—. *Perechen opublikovannykh rabot i materialov po tematike Yuzhno-Turkmenistanskoi Arkheologicheskoi Kompleksnoi Ekspeditsii Akademii Nauk Turkmenistanskoi SSR 1946–99[Overview over the published works and materials on the subject of the southern Turkmenista.* Aşkabat, 1970.
Masson, M.E. «СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ТОРЕОВЫЕ ПУТИ ИЗ МЕРВА В ХОРЕЗМ И В МАВЕРАННАХР (В ПРЕДЕЛАХ ТУРКМЕНСКОЙ ССР) (Medieval trade route from Merv in Khorezm and Maverannahr (WITHIN Turkmen SSR)).» ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЛЕКСНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ *(YuTake), (SOUTH TURKMEN ARCHAEOLOGICAL COMPLEX EXPEDITION)* (ACADEMY OF SCIENCES TURKEMEN SSR) 13 (1966).
Masson, V. M. «Merv, the "Soul of Kings", in World History.» *Iran*, 1991: 181-183.
—. *Turkmenistan in the mirror of World History.* St Petersburg, 2000.
Masson, V. M., ve V. I. Sarianidi. *Central Asia. Turkmenia before the Achaemenids.* Londra: Thames and Hudson, 1972.
Michell G., Vicziany M. & Yeshu T. *Kashgar: Oasis City on China's Old Silk Road.* . Frances Lincoln, 2008.
Morgan, E D. *The Old Channels of the Lower Oxus. From Russian and Other Sources.* . Londra: The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), 1878.
Mukhtarov, A. M. *Balkh in the Late Middle Ages* . Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1993.
Neville-Hadley, P. *China: the Silk Routes.* Londra: Cadogan, 1995.
O.Eravşar, ve A.Yavuz. *Ortaçağ'da Kuzey Anadolu Kervan Yollaarı ve Yolüstü Kuruluşları.* Konya: TÜBİTAK 109K369 numaralı proje, 2010.
O'Donovan, E. *A map of the Russo-Persian frontier to illustrate the journey to Merv.* Londra: Smith, Elder & Co, 1882.
—. *Merv: a story of adventures and captivity, epitomised from "The Merv Oasis," etc.* Londra: Smith, Elder & Co., 1883.
—. *The Merv Oasis: Travels and Adventures East of the Caspian During the Years 1879-80, including five months' residence among the Tekkés of Merv.* Londra: Smith, Elder & Co, 1882.
P., Brun. «Fortifications of Sultan-Kala at Merv.» *Cultural Values*, no. 2000/01 (2002): 63-74.
Panjsheri, A. A. *Afghanistan and the Silk Road.* Kabil: Ministry of Information, Culture & Tourism, 2005.
Pugachenkova, G. A. *Iskusstvo Baktrii e.pokhi Kushan.* Moskova: Iskusstvo, 1979.
Pugachenkova, G.A. *Iskusstvo Turkmenistana ; ocherk s drevneishikh vremen do 1917 g.* Moskova, 1967.
Pumpelly, R. *Explorations in Turkestan, Expedition of 1904: Prehistoric civilizations of Anau: origins, growth, and influence of environment.* . Washington: Carnegie institution of Washington, 1908.
Rubruck, William. *Mengü Hanının Sarayına Yolculuk.* "".
Salvatori, S., ve M . Tosi. *The Archaeological Map of the Murghab Delta. Volume II. The Bronze Age and Early Iron Age in the Margiana Lowlands. Facts and methodological proposals for a redefinition of the research strategies.* Oxford: Archaeopress, 2008.
Santini, Paolo. *Atlas Universel dresse sur des Meillieures Cartes Modernes 1784. A Venise par P. Santini rue Ste. Justine, Chez M. Remondini.* Venedik, 1784.
Sayan, Y. *Türkmenistan'da mimari eserler (XI-XVI. yüzyil).* Ankara: Kultur Bakanligi, 1999.
Shokoohy, M. «The Sasanian Caravanserai of Dayr-i gachin, South of Ray.» *Iran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London), no. 46 (3) (1983): 445-461.
Simpson, S J. «Suburb or slum? Excavation at Marv (Turkistan) and observations on stratigraphy, refuse and material culture in a Sasanian city, in Kennet, D & Luft, P (eds) Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History.» Düzenleyen: D & Luft, P. Kennet. *Current Research in Sasanian Archaeology, Art and History.Proceedings of A Conference Held at Durham University 3–4 November 2001.* Oxford: Archaeopress, 2008. 65-78.
Sitroux, M. *Caravansérails d'Iran et petites constructions routières.* Kahire: Institut Français d'archéologie Orientale, 1949.
Strange, G. Le. *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem conquest to the time of Timur.* Cambridge: Cambridge University Press, 1905.
van Krieken-Pieters, J. *Art and Archaeology of Afghanistan: Its Fall and Survival.* Brill, 2006.
Weiland, C.F. *Der westliche Theil von Mittel-Asien oder Turan. (Western part of Central Asia or Turan.).* 1838.
Whitfield, Roderick, Susan Whitfield, Neville Agnew. *Cave Temples of Mogao at Dunhuang: Art History on the Silk Road.* Hong Kong: Getty Publications, 2015.
Wilber, D. N. *The architecture of Islamic Iran: the Il Khanid period.* . New York: Greenwood Press, 1969.
Williams, T. «The city of Sultan Kala, Merv, Turkmenistan: communities, neighbourhoods and urban planning from the eighth to the thirteenth century.» *Cities in the pre-modern Islamic world: the urban impact of religion, state and society* içinde, düzenleyen: A K. & Gascoigne, A. Bennison, 42-62. Londra: Routledge, 2007.
Williams, T., ve P. Wordsworth. «Merv to the Oxus: a desert survey of routes and surviving archaeology.» *Archaeology International*, no. 12 (2010): 27-30.

Williams, Tim. *The Silk Roads: Thematic Study.* Working Report, London: Institute of Archaeology, UCL, 2013.
Yavuz, A.T., ve Eravşar O. «Kayseri-Elbistan Kervanyolu.» *Konya Kitabı X, Rüçhan Arık, M.Oluş Arık'a Armağan* içinde, düzenleyen: H.Karpuz O.Eravşar, 745-760. Konya: Konya Ticaret Odası, 2007.
Yule, H. *Cathay and the way thither; being a collection of medieval notices of China.* Londra: Hakluyt Society, 1866.
Zhukovsky, V. A.,. *Razvaliny drevnego Merva (The Ruins of Ancient Merv).* St. Petersburg., 1894. .

Şekiller Listesi

Şekil 1Bir Kervanın ilerleyişi ve kervanın başından geçenlerin anlatıldığı bir duvar resmi. Bin Buda Mağaraları. 420 Numaralı Mağara. (Whitfield 2015)
Şekil 2İpek Yolu Üzerinde Tüccarların seyahati. Soyguncuların tüccarlardan mallarını boşaltmalarını istemesi Badisatva Guanyin sayesinde kurtulmaları (Fotoğraf (Whitfield 2015)
Şekil 3Kervanın dinlenme noktasına gelmesi. Kervanın köprüden geçmesi erdemler elde etmenin bir yolu olarak anlatılmaktadır. Binbuda mağarası 296.mağara. Fotoğraf, (Whitfield 2015)
Şekil 4Çinli seyyah ve din adamlarının izledikleri yollar. (Zang Qian-MÖ.195-114) (T.Williams'dan) (Mavi: Zang Qian, Pembe: Ban Chao, Kırmızı: Faxian, Yeşil:Xuanzang)
Şekil 5William Rubruck'un Seyahat güzergâhı (1252-1255).
Şekil 6Marco Polo ve Babasının Seyahat Güzergâhı
Şekil 7 Odorij ve Clavijo'nun seyahati. Clavijo, dönüş yolunda Semerkant üzerinde Merv'e gelmiştir. (Kırmızı ve turuncu renk)
Şekil 8 İpek Yolu üzerinde Clavijo'nun bahsettiği işaret kuleleri.
Şekil 9 Jukovski'ye göre Merv şehri. (Yazar kitabında bu görseli İranlı bir mühendisin Merv'den geçerken kentin görünümü çizdiğini) anlatır.
Şekil 10 O.Donavan'ın Merv ve Çevresini gösterir haritası.
Şekil 11The Tabula Peutingeriana (Peutinger table, Peutinger Map).
Şekil 12 Prolemy'nin dünya haritası. Ptolemy, ClaudiusTabvla Asiae VII. Della Geografia di Tolomeo. Libro Sesto. (to accompany) Geographia di Clavdio Tolomeo alessandrino, tradotta di Greco nell'idioma volgare Italiano da Girolamo Ruscelli ... In Venetia, MDXCIX (1599) Appresso gli heredi di M. Sessa.
Şekil 13 Santini, Paolo Santini, PaoloAtlas Universel dresse sur des Meillieures Cartes Modernes 1784. A Venise par P. Santini rue Ste. Justine, Chez M. Remondini.
Şekil 14 M. Malte-Brun Atlas Complet Du Precis De La Geographie Universelle De M. Malte-Brun; Dresse Conformement Au Texte De Cet Ouvrage Et Sous Les Yeux De L'Auteur, Par M. Lapie, Capitaine Ingenieur Geographe
Şekil 15Weiland, C.F.,Der westliche Theil von Mittel-Asien oder Turan. (Western part of Central Asia or Turan.), 1838
Şekil 16 G.Le Starange'nin bölgeye ilişkin kervan yollarını gösterir haritası
Şekil 17 Merv Vahasında Murgab ırmağından dağıtılan tarihi su kanalları. (Gubaev, Koshelenko ve Tosi 1998: map no. 5).
Şekil 18 Merv çevresindeki kervan yolları ve ribatların yerleri. (YuTake, IOTAKE-1966, C.13, s.129)
Şekil 19 Amul eski yerleşimi. (Mergan'dan)
Şekil 20 Merv'in kuzeyindeki köşk kalıntılarından birisi.
Şekil 21 El Asker Kervansarayı (Pugachenkova'dan)
Şekil 22 Kuşmeyhan Kenti Planı(YuTake C.13.s.85 Şekil.27 Çizen.M.E. Masson)
Şekil 23Kuşmeyhan Kenti yakınındaki Ribat-ı Hadid kervansrayı.(YuTake C.13.s.113, Şekil 31Çizen.M.E. Masson)
Şekil 24 Hymdan olarak işaretli mekân, Akçakale kervansarayının yakınında yer alan yaklaşık bir menzil uzaklıktaki yapı. (YuTake, C. 13.s.114, Şekil 32Çizen.M.E. Masson)
Şekil 25 Akçakale Kervansarayı Planı (YuTake, IOTAKE-1966, C.13, s.15)
Şekil 26 Akçakale Kervansarayı Cephe Çizimi (Pugachenkova'dan)
Şekil 27 Akçakale Kervansarayının ön cepheden görünüşü.
Şekil 28 Akçakale Kervansarayı avlu ve çevresinin görünüşü
Şekil 29 Dargan Ata Türbesi.
Şekil 30Day Hatun Kervansarayı Planı (Pugachenkova, s.108)
Şekil 31Day Hatun Kervansarayının doğudan görünüşü.
Şekil 32Day Hatun Kervansarayı Taç Kapısı
Şekil 33Day Hatun Kervansarayı avludan giriş kanadının görünüşü.
Şekil 34Day Hatun Kervansarayı özel konuk odaları.
Şekil 35 Day Hatun Kervansarayı giriş kadı üzerindeki ikinci kat mekânları.
Şekil 36 Başane Kervansarayının Planı.
Şekil 37 Başane kervansarayının havadan görünüşü (Merdan'dan).
Şekil 38 Başane Kervansarayının avludan görünüşü.
Şekil 39 Başane Cuma Camisinin minaresi.
Şekil 40 Başane kervansarayı dış cepheden görünüş.
Şekil 41 Hürmüzferra Kervansarayının şehir içindeki konumu.
Şekil 42 Hürmüzferra Camisi planı.
Şekil 43 Hürmüzferra Camisinin Havadan görünüşü.
Şekil 44 Hürmüzferra Kervansarayının giriş cephesinin görünüşü.
Şekil 45 Ode Mergen (Rabat Sipah) Kervansarayı Planı (YuTake'den 13.cilt,Pl.22.s.61)

Şekil 46 Ode Mergen Kervansarayı dış cepheden görünüş.
Şekil 47 Ode Mergen Kervansarayı içinden görünüş.
Şekil 48 Ode Mergen Kervansarayı dış cepheden görünümü.
Şekil 49 Harabe Köşk ve yakınındaki yerleşim alanı.
Şekil 50 Çilburç Ribatı planı (St.John Simpson›dan)
Şekil 51 Çilburç Ribatı, dış cepheden burçların görünüşü.
Şekil 52 Dandanakan kalesi yerleşim alanı.
Şekil 53 Sultan Bent.
Şekil 54 Gök Kümbet şehri.

Şekil 01

Şekil 02

Şekil 03

Şekil 04

Şekil 05

Şekil 06

Şekil 07

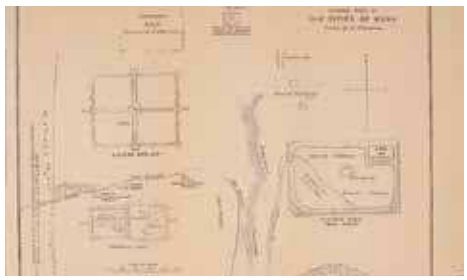

Şekil 10

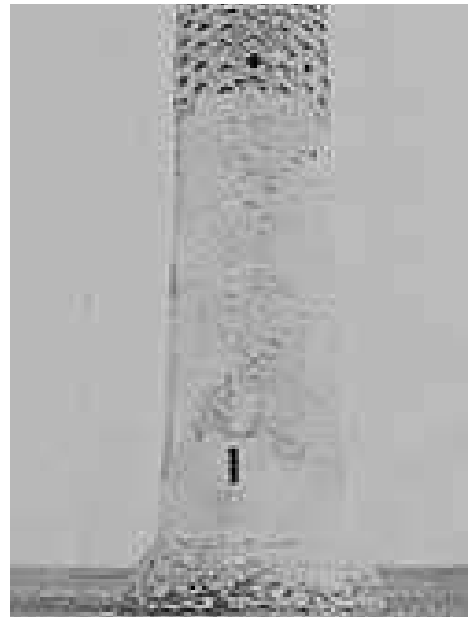

Şekil 08

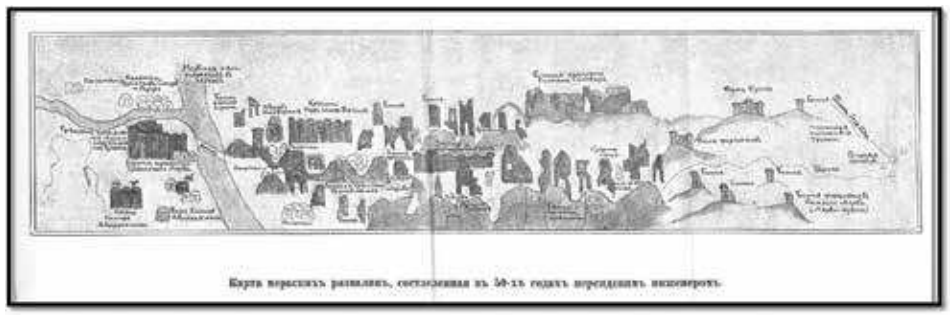

Şekil 09

Şekil 11

Şekil 12

Şekil 13

Şekil 16

Şekil 17

Şekil 18

Şekil 19

Şekil 20

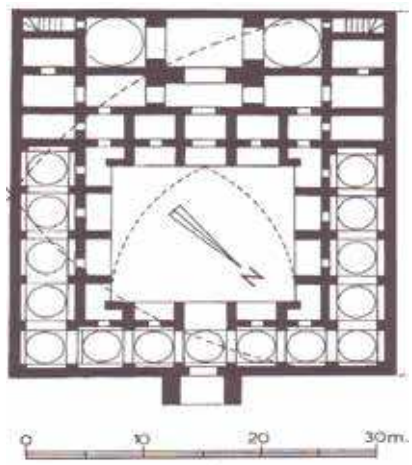

Şekil 21

Şekil 22

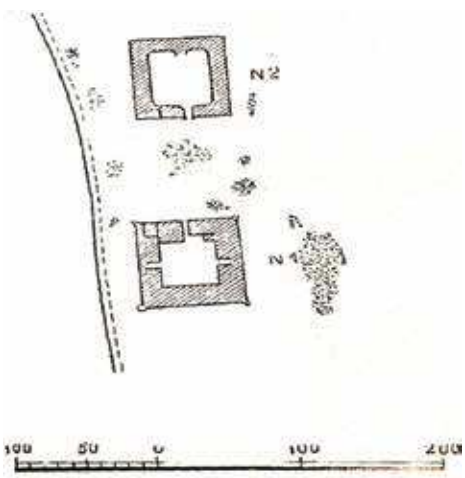

Şekil 23

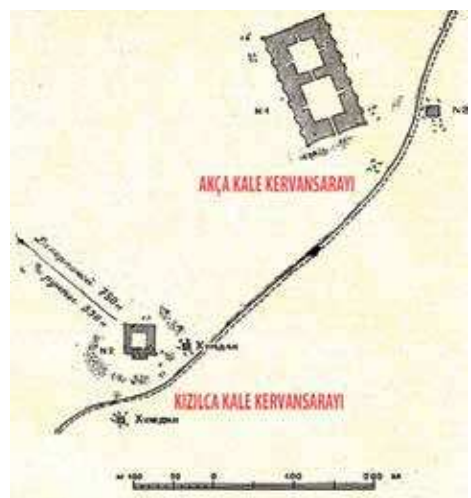

Şekil 24

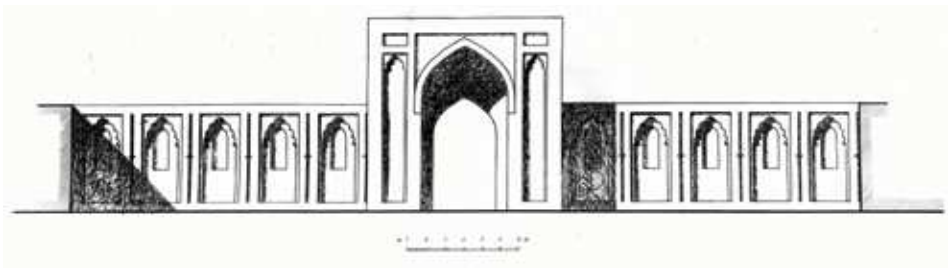

Şekil 26

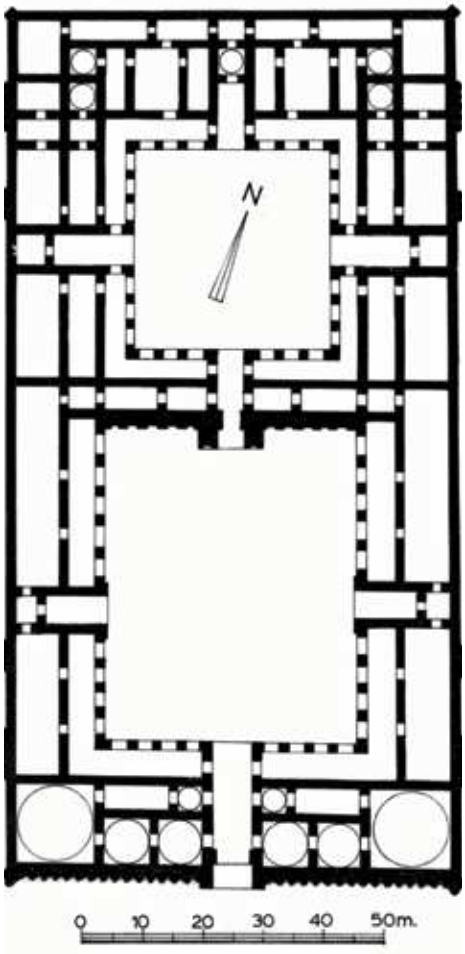

Şekil 25

Şekil 27

Şekil 28

Şekil 29

Şekil 31

Şekil 32

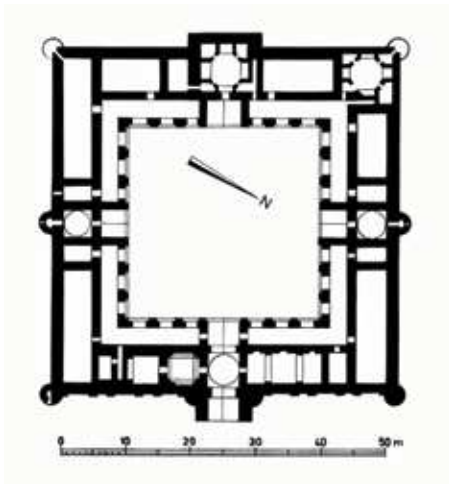

Şekil 30

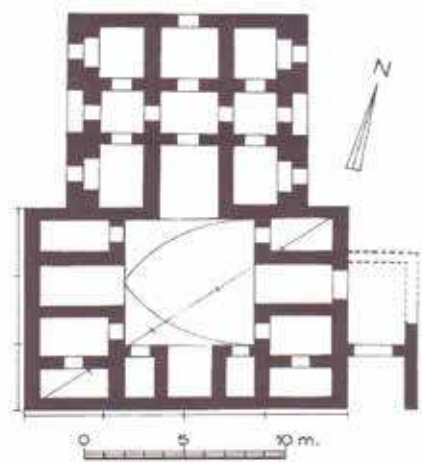

Şekil 36

Şekil 33

Şekil 34

Şekil 35

Şekil 37

Şekil 38

Şekil 40

Şekil 42

Şekil 43

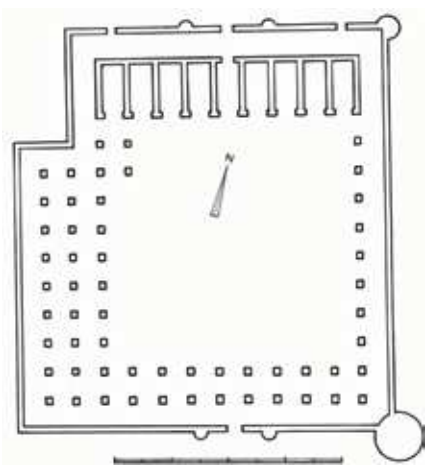

Şekil 41

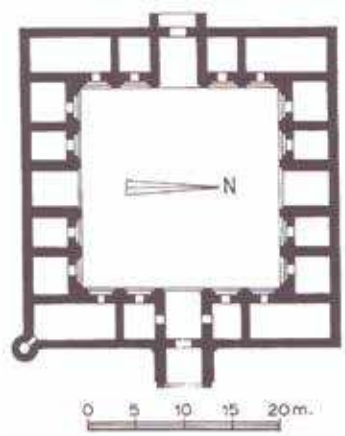

Şekil 45

Şekil 44

Şekil 46

Şekil 47

Şekil 48

Şekil 49

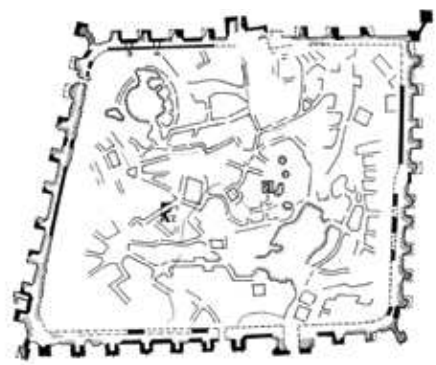

Şekil 50

Şekil 51

Şekil 52

Şekil 53

Şekil 54

KUMUK KÜLTÜRÜ'NÜN GELİŞMESİNDE VE DAĞISTAN'DAKİ HALKLARI ETKİLEMESİNDE İPEK YOLU'NUN ÖNEMİ

Aynur QEZENFERQIZI *

Özet

İpek Yolu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir ticaret yolu olmanın ötesinde, 2000 yıldan beri bölgede yaşayan kültürlerin , dinlerin, ırkların da izlerini taşımakta ve olağanüstü bir tarihsel ve kültürel zenginlik sunmaktadır.

Büyük İpek Yolu ilk kez Güney Azerbaycan arazisinden geçtiğinden bu arazi ile geniş ilişkisi olan Derbend'de (bilindiği üzere Derbent tarihen Azerbaycan toprakları olmuştur), ipekciliğin inkişafına güçlü tekan vermiş, onların her birinin ipekcilik ticaret merkezine dönüşmesine ortam yaratarak meşhurlaşmasına sebep olmuştur.

Bu güzergahla Doğu'dan Merkezi Avrupa ülkelerine önce ipek daha sonra baharat, altın, gümüş, pırlanta, mirvari ve s. taşınmış. Avrupa'dan Batı ülkelerine ise tacirler kalay, sink, cive, mahut parça ve s. götürmüşler. Bu bakımdan Derbend'de, tacirlerin rahatlığının temin edilmesi için karvansaralar yapılmış. Bilindiği üzere Kumuklar Kafkasya'nın yerli halklarından sayıldığından ve çok uzun süre Kafkasya'da ortak iletişim dilinin Kumukça olması nedeniyle özellikle Kumuklar seyahat eden tüccarların anlattıklarından nasiplenir ve kültürel bakımdan zenginleşirler. Aynı iletişim dilini kullanan Dağıstan'ın diğer halkları da ister istemez bu durumdan etkilenir. Kültürel gelişim açısından Kumuklar'ın etkisinde kalır.

Bildirimizde bu konuyu genişçe ele alacağız ve analiz yapacağız.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Kumuklar, Dağıstan halkları, kültür, etkileşim.

Giriş

Kumuklar bulundukları bölgede azınlıklar ile çoğunluk halklar arasında dengeleyici köprü rolünde olmuştur. Bunun sayesinde de onlar dünya kültüründen Çin'den Avrupa'ya kadar tüm haberleri sanat eserleri müzik ve s. gibi yeniliklerden haberdar olma şansına sahiplerdi. Kafkasya'nın yerli halklarından sayıldığından ve çok uzun süre Kafkasya'da ortak iletişim dilinin Kumukça olması nedeniyle özellikle Kumuklar seyahat eden tüccarların anlattıklarından nasiplenir ve kültürel bakımdan zenginleşirler. Aynı iletişim dilini kullanan Dağıstan'ın diğer halkları da ister istemez bu durumdan etkilenir. Kültürel gelişim açısından Kumuklar'ın etkisinde kalır.

Kumuklar'ın yaşadığı Dağıstan Cumhuriyeti sanki bir halklar, diller müzesidir. Orta yüzyılların Arap seyyah ve coğrafyacıları da burayı 'cebel-ül elsan', yani dillerin dağı, çok seneler boyunca yaşayan dağ olarak tanımışlar. Burada radyolar her sabah 33 dilde yerli halkları selamlamakla programlarına başlar (Şamil Ali. 2011:287). Bu ise orada yaşayan halkların ve etnik grupların hepsi demek değildir. Resmi gazete ve dergiler, kitaplar esasen 14 dilde yayımlanır, okullarda 14 dilde ders verilir. Bu diller Kumuklar'ın, Nogaylar'ın, Avarlar'ın, Darginler'in, Lezgiler'in, Laklar'ın, Azerbaycan Türkleri'nin, Tabasaranlılar'ın, Sahurlar'ın, Rutullar'ın, Agullar'ın, Tatlar'ın, Çeçenler'in ve Ruslar'ın dilidir.

Avar manilerinde Kumuk sarınlarının izleri

Dağıstan halklarından Avar ve Sahurlar ve Kumuk Kültürü'nün kısa kıyaslamalı örneklerine bakacak olursak tablo şöyledir. Tabii biz 6-8 sayfalık bir bildiri için küçük bir örnek sunuyoruz. Bunun için tabii ki de geniş kapsamlı araştırmalar yapılması lazım olduğunun da altını çizmek isterim. Devam edecek olursak, öncelikle Avarlar hakkında kısa bilgi vermek isterim: Avarlar esasen Dağıstan'da (850011-29,21%), Rusya'da (62000), Azerbaycan'ın Zagatala ve Balaken ilçelerinde (50,9 min), Çeçenistan'da (6864), Gürcistan'da (11996), Türkiye'de (80 bin), Ukrayna'da (1496), Kazakistan'da (1206) kısmen de Suriya, İordaniya, Suudi Arabistanın'da ve başka ülkelerde yaşıyorlar (Yagubkızı, 2014:13).

Kumuk Folkloru'nda genişçe yer almış ve çoğunlukla Oğuz boyuna ait olduğu kabul edilen Azerbaycan Türkleri'nin bayatı, Anadolu ve Irak Türkleri'nin mani ve Kumuklar'ın sarın olarak kabul ettiği şiir şeklinin Dağıstan'ın diğer halkı Avarlar'da da göre biliriz. Örneğin:

Musrugi mun guru,
Hubugi mun guru.
Habal, ğazab bugo
Durgi karanda.

***

Yakalagi yoa,
Humşizuh hagi.
Bakudasa çeye,
Diba ber çazi

***

Berçinay yugubu,
Hemer çuxunguy.
Dudasa çukaral
Humeral rugo.
(Yagubkızı, 2014:94)

Kumukça bir kaç sarin örneğine dikkat edecek olursak şu şekildedir:
Kuluş etme çit aldım
Teregi çika çika
Menden özgeni alsang
Tuvralgir

***

Eniş baragan eşek
Orge bagip akırsin
Seni atangni yurtuna
Gök kuku

***

Atangda elsun anangda
Oguzungda tanangda
Ustevuna uç kalaç
Ustuna kaynanangda mav çakırsin
(Kumuk folklor..., 98).

Avarlar'ın büyük kısmı Azerbaycan'da yaşamasına rağmen göründüğü üzere sarın-mani örnekleri Kumuklar'ınki gibidir. Farkı şu ki, Azerbaycan bayatıları "ezizim", "men aşig" gibi kalıp ifadelerle başlar. Ancak bu kural Kumuk sarınlarında yoktur.

Daha sonra Avarlar'ın Kumuklar'dan etkilendiği sadece sarınlar değil, bazı çalgı aletleri, danslar da vardır. Azerbaycan'daki azınlıkların folklorunu derleyip yayınlatmış Metanet Yagubkızı'nın kitabına Önsöz yazmış Asiyyat Hudaverdiyeva yazar: "Avar halk dastanlarını el arasında yetişen halk ozanları tembur çalarak söylerdiler (Yagubkızı, 2014:8). Bilindiği üzere saz tambur çalgı aleti aslında Türk Halkları'na mensuptur. Kumuklar agaç-komuz olarak tanımladık-

ları bu aletin tambur şeklinin Avarlar'da olmasının nedeni Kumuk Kültürü'nden etkilenmesidir.

Sahur Türkülerine Kumuklar'ın etkisi

Sahurlar kendilerini "yıkbı" adlandırırlar. Manası "biz dağlıyız" veya "biz bir halkız" demektir. "Sahur" sözü ise "sak" etnoniminden oluşmuştur. Günümüzde Sahurlar'ın sayı 70 bin civarında. Onların 10 binden fazlası Rusya'da, Dağıstan'ın Rutul ilinin Batı bölgesinde, Samur nehrinin yukarı kısmında, Dağıstan'ın Babayurd ilinde, Rusya'nın Mahaçkale, Derbent, Kizler ve diğer şehirlerinde, Azerbaycan'da ise kuzeybatı illeri Qah, Zagatala, Balaken illerinde ve de Bakı, Gence, Sumgayıt ve Şeki şehirlerinde yaşarlar (Yagubkızı, 2014:24). Avarlar'dan başka, Dağıstan'ın daha bir halkı Sahurlar'da da yine Kumuk türkü örneklerine rastlamaktayız.

Sahur Türküleri ile Kumuk Türküleri'nin benzerlik teşkil etmesi de dikkati çeker:

Ay içi ğu nençena,
Hima-a medınçına.
Sa-qobli meni ehes,
Vixecın yigençena.
Ay lilay, lilay, lilay, aman,
Lilahay, lilay, lilay.
Ğu şavnana vor içi,
Ay ğu micaqna içi.
Zı vaka aşixana,
Duyud micaqna içi.
Ay lilay, lilay, lilay, aman,
Lilahay, lilay, lilay
(Yagubkızı, 2014:115).

Kumukça bir türküye dikkat edelim:
Halilay Halilay hoyvay,
Anay desem aynanay
Halilay Halilay hoyvay,
Aydın desem aynanay
Halilay Halilay hoyvay,
Hailay girsin savanga
Halilay Halilay hoyvay, haylay girsin
Halilay Halilay hoyvay,

Yer oyulsun yamanga.
Halilay Halilay hoyvay,
Yer oyulsun yamana.
Halilay Halilay hoyvay
(Gazanferkızı, 2012:123)

Burada Nanay ile Halilay tekrarlarının aslında birbirini izlediğini görmekteğiz. Nitekim Sahur folklor örneklerini dikkatlice incelediğimiz zaman bu türkünün aslında diğerleri ile uyum sağlamadığını sanki koparılarak bir yerlerden alınıp Sahur folkloruna koyulmuş gibi olduğunu farkederiz.

Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleye biliriz ki, hem Avarlar hem Sahurlar'ın çoğunluğu Azerbaycan bölgesinde yaşamasına rağmen Kumuklar'ın etkisinde kalmış, bunun da nedeni Kumukça'nın uzunca bir süre Kafksya'nın ortak iletişim dili olması idi.

* AMEA Folklor İnstitutu, aynurqezenferqizi@yahoo.com

Kaynakça
Gazanferkızı Aynur. Bayatı, sarın ve manilerin ortak ve farklı tarafları. "III Beynelhalg Ukraynada Türkce danışan halglar" mövzusunda elmi simpoziumun materialları. Kiyev, VGO, 2012. s.120-125
Gumug folklor antologiyası. Çeviren: Qezenferqızı A. Tertib ed: Xalipayeva İ., Qezenferqızı A. (yayında).
Kumuk halk avuz yaratuvculugu. Tizgenler: A.K.Abdullatipov, A.M.Soltanmuradov. Mahaçkala: DQU, 2002, 112 s.
Şamil E.H. Uyğur, qaqauz, Güney Qafqaz türklerinin folkloru ve edebiyyatı. Bakı: Nurlan, 2011, 412 s.
Yagubgızı Metanet. Azsaylı halkların folkloru. Baku:Elm ve tehsil, 2014, 204 s.

TÜRK DESTANLARINDA KERVAN MOTİFİ

Ağaverdi Halil *

Özet

İpek Yolu'nun tarihinin milad öncesinden başladığı ve büyük bir coğrafiyanı kapsayan çeşitli halkların kültürünün integre olunmasında önemli bir faktör olduğu bilinmektedir. Çin'le Ön Asya'yı, Kuzey Kafkaslar'la Gürcistan'ı Türkistan'la birleştiren, kervan yolu üzerinde yer alan ülkeler konumu nedeniyle bundan belli bir şekilde etkilenmiştir. Tarih boyunca Orta Asya'dan Kafkaslar'a ve Ön Asya'ya giden kervanların önemli durakları, "kervansaraylar" ticari boyutu ile yanı sıra haber-iletişim alanında da önemli role sahip olmuştur. İpek Yolu üzerindeki ülkelerin halk kültürü kervan aracılığıyla daha da rengli bir duruma gelmiştir. XI. Yüzyıl'da Kaşkarlı Mahmut'un "Divanü-Lugat-it-Türk" eserinde de geçen "Uzak yer savın arkış keltirür" (Uzak yer haberin kervan getirir) (1;8) atasözünden de anlaşılır ki, Türk Halk Kültürü'nün diger kültürlerle kaynaşmasında kervanın tarihi rolü çok önem arz etmiştir.

Eski ve Orta Çağ'ın Avrasyası'nın ticari, ekonomik ve kültürel şah damarı haline gelmiş kervanların bu kervanların keşdiyi güzegah üzere olmakla halkların kültüründe iz bırakması da oldukca doğaldır. Türk Halkları'nın çeşitli kültür alanlarında kervan farklı şekillerde yansıtılmıştır.

Kervanın Halk Kültürü'nde yansıtıldığı önemli alanlardan biri destanlar veya halk hikayeleridir. Kervan kavramı kendi yöresinde kervanbaşı, servan, kervansara, bazirgan, sövdeger, tacir, tüccar ve b. kavramları da bir bağlama taşıyarak bir kervan konsepti oluşturmuştur. Türk Halk Hikayeleri'ne ve destan geleneğine kervan bir motif olarak dahil olmuştur. Bu motif çeşitli şekillerde destanın yapısında sık sık rastlanır. Destan veya masal kahramanı kervanın yardımcı fonksiyonundan faydalanır, zorluktan kurtulur, haber gönderir, gereken şeyleri alır ve b.

Kıpçak Türkleri'nin destanı "Manas"da biz İpek Yolu Coğrafiyası'nın tarif edildiği örnekle karşılaşıyoruz. Burada destan kahramanı Nogay'ın oğlu Cakıb'ın Ağsu ırmağı yöresinde, Küçör şehirinde, Karaşehir yaylasında kervandan sovgat aldığı görülür. Buradan anlaşılır ki, Çin'den gelen kervanlardan "sovgat" veya gümrük rüsumu alınmıştır. Destanda Çin arazisindeki Qaoçan'dan başlayan İpek Yolu'nun Tyan şan'ın güney yöresinden, Karaşehir'den, Küşör ve Aksu'dan geçmesi, oradan da Talas ve İsfar vadisine kadar uzandığı tarif edilmiştir.

Kervanın kalıcı, devamlı ve diger olaylara rağmen kendi yoluna devam etmesi "İt hürer, kervan geçer" ata sözünde ifade olunmuştur. Böylece kervan en zor şartlar altında kaldığı zamanlarda da yoluna devam etmiş, malları Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya taşımıştır. Bu taşınan yüklerle birlikte kültürel ve manevi değerler de taşınmış ve bu esasta ortak değerler oluşmuş ve insanların gönül dünyasının zenginleşmesine kervanlar da belli bir katkıda bulunmuştur.

"Kitabi-Dede Korkut"ta kahraman için alınacak elbiseler ve diger şeyler kervan aracılığıyla gerçekleştirilir. Destandaki bu tipli unsurlar evlenme adetlerimizde de kervanın bir role sahip olduğunu göstermektedir.

"Köroğlu" destanının Azerbaycan varyantında Köroğlu kervanlardan "bac-haraç" alır. Aynı destanın Türkiye varyantında ise Köroğlu'na kervanlardan haraç alma görevini padişahın kendisi verir. Ama burada alınan haraçların daha düzenli, adaletli ve insaflı bir şekilde gerçekleştirilmesi de dikkatı çekir. Varlıklıdan alıp yoksula dağıtma, sosyal farklılığın giderilmesi yolunda verilen bir mücadele de kahramanın kervan felsefesine dahildir.

Dünyanın geçiciliği, kimseye kalmayacağı, faniliyi düşüncesi kervan ve kervansaray işaretleri ile geçer:

Bu dünya karvansaraydı,

Her gelen konar, eğlenmez .

Destan şiirinde dünyanın vefasızlığı, yalancılığı, puç ve faniliğinden şikayet edilir. Dede Korkut'un düzüp koştuğu oğuznamelerde de "bey erenler" sorulduğunda onların "kervan gibi konup göçdüğü" anlatılır. Kervan motifi böylece Türk İnsanı'nın maddi hayatında önemli rol oynadığı gibi, manevi hayatında da büyük bir felsefi anlam taşır. Türk Destan Felsefesi malın-mülkün manasızlığını, maddi

dünyanın ve bu dünyadaki insanın faniliğini bir kervansarayda konup göçen kervana benzetir.

Anahtar kelmeler: İpek Yolu, Türk, Destan, Kervan, Motif.

CARAVAN MOTIF IN TURKISH EPICS

Summary

It is known that the history of the Silk Road has begun before Christ and this road has been an important factor in integrating the cultures of various nations covering a large geographical region. Due to the location, the countries on the caravan route combining China with Asia Minor as well as the North Caucasus and Georgia with Turkestan have been affected in some way. Throughout history, "caravanserais" the major stops for the caravans going to the Caucasus and Asia Minor from Central Asia had an important role in the communication space as well as its commercial size. The folk cultures of the countries on the Silk Road became more colorful through caravans. It becomes clear from the proverb "Caravan brings the news from far places" mentioned in "Diwan ul-Lughat al-Turk" ("Compendium of the languages of the Turks") of Mahmud al-Kashgari in the 21st century that the historic role of the caravan has great importance in the fusion of Turkish folk culture with other cultures.

It is quite natural that the caravans which have become a commercial, economical and cultural center for Eurasia of the old and middle ages have left a trace on their way in the culture of the nations. The caravan is reflected in different ways in various cultural fields of Turkish people.

Epics and folk tales are one of the key areas in folk culture where the caravans are reflected. The caravan conception has created a caravan concept itself in its region by linking the conceptions like head of caravan, servant, caravanserai, greedy merchant, businessman, merchant, trader and so on. The caravan has been included as a motif in Turkish folk stories and epic tradition. This motif is frequently observed in various ways in the structure of the epics. The hero in the epic or tale benefits from the auxiliary function of the caravan, gets rid of the difficulty, sends news and gets the things he needs and etc.

We encounter the example describing the Silk Road region in "Manas" the epic of the Kipchak Turks. The hero in this epic, Nogay's son Jakib is seen while getting a present from the caravan near Aghsu river, Kushor city and Karashehir highlands. So, it becomes clear that "presents" or customs had been taken from the caravans coming from China. It has been described in the epic that the Silk Road starts from Gaochan in China, passes the southern region of Tian shan, Karashehir, Kushor and Aghsu and therefrom extends to the Talas and Isfar valley.

Despite of the permanent, steady and other situations the caravan continues on its way and this case has been stated in the proverb: "The dog barks but the caravan passes by". Thus, the caravan continued on its way even under the most difficult circumstances and carried goods from East to West and West to East. The cultural and spiritual values had also been carried with these goods, so that common values were formed on this basis and caravans made contribution to the enrichment of people's hearts.

In the Book of Dede Korkut, the clothes and other things to be taken for hero were accomplished through the caravan. Also, this type of facts in the epic shows that caravans have a role in our marriage rituals.

In the Azerbaijani variant of "Koroghlu" epic, Koroghlu gets tributes from the caravans. But in the Turkish variant of the same epic, the padishah gives the task to Koroghlu to extort caravans. But here it draws the attention that the tributes are taken in more regular, fair and clean manner. Taking from the rich and distributing to the poor and a struggle for the elimination of social differences are included in the hero's caravan philosophy.

The thoughts about the mortality and temporality of the world and stating that the earth shall be left to no one are phrased with the words - caravan and caravanserai:

This world is a caravanserai,

Everyone is temporary, no one else can have fun.

The disloyalty, falsity, emptiness and mortality are complained in the epic poem. The brave beys are also described like caravans by saying "they come and pass away like caravans" in the Oguznames written by Dede Korkut. So the caravan motif plays an important role in the lives of the Turkish people as well as carries a big philosophical meaning in their spiritual life. Turkish epic philosophy associates the meaninglessness of property, mortality of the material world and the people in this world with the caravan which comes to the caravanserai and passes away afterwards.

Keywords: Silk Road, Turkish, Epic, Caravan, Motif.

Giriş

Eski ve Orta Çağ'ın Avrasyası'nın ticari, ekonomik ve kültürel şah damarı haline gelmiş kervanların geçtiği güzegah üzere olmakla halkların kültüründe iz bırakması da oldukca doğaldır. Türk Halkları'nın çeşitli kültür alanlarında kervan farklı şekillerde yansıtılmıştır.

Kervanın Halk Kültürü'nde yansıtıldığı önemli alanlardan biri destanlar veya halk hikayeleridir. Kervan kavramı kendi yöresinde kervanbaşı, servan, kervansara,

bazirgan, sövdeger, tacir, tüccar ve b. kavramları da bir bağlama taşıyarak bir kervan konsepti oluşturmuştur. Türk Halk Hikayeleri'ne ve destan geleneğine kervan bir motif olarak dahil olmuştur. Bu motif çeşitli şekillerde destanın yapısında sık sık rastlanır. Destan veya masal kahramanı kervanın yardımcı fonksiyonundan faydalanır, zorluktan kurtulur, haber gönderir, gereken şeyleri alır ve b.

Kıpçak Türkleri'nin destanı "Manas"da biz İpek Yolu Coğrafiyası'nın tarif edildiği örnekle karşılaşıyoruz. Burada destan kahramanı Nogay'ın oğlu Cakıb'ın Ağsu ırmağı yöresinde, Küçör şehirinde, Karaşehir yaylasında kervandan sovgat aldığı görülür. Buradan anlaşılır ki, Çin'den gelen kervanlardan "sovgat" veya gümrük rüsumu alınmıştır. Destanda Çin arazisindeki Qaoçan'dan başlayan İpek Yolu'nun Tyan şan'ın güney yöresinden, Karaşehir'den, Küşör ve Aksu'dan geçmesi , oradan da Talas ve İsfar vadisine kadar uzandığı tarif edilmiştir (6).

Kırgız destanının kahramanı Manas öldüğü zaman eşi Kanıkey'in ona türbe yaptırmak için 800 deveden oluşan bir kervanı gereken malzemelerin alınması için gönderir. Türbe için kullanılacak malzemelerin çoğu yurt dışından getirilir. Kervan Andijanı, Namanganı arar ve gereken kili Külbe Dağı'nda bulur. Manas için böyle bir muazzam türbenin yapılaması, aynı zamanda, kahramanın adının ebedileştirilmesi amacını izlemekteydi. Kıpçak Türkleri'nin kahramanın ismini baki kılmak için gösterdikleri çaba destanlarında çok net şekilde yansımını bulmuştur. Kervanın da bu duyğulu olaylara sevk edilmesi yalnız taşıma işini kolaylaştırmak için düşünülen teknik bir olayla sınırlı kalmayıp, kervanın felsefesini de buraya eklemiştir.

Kervanın kalıcı, devamlı ve diğer olaylara rağmen kendi yoluna devam etmesi "İt hürer, kervan geçer" ata sözünde ifade olunmuştur. Böylece kervan en zor şartlar altında kaldığı zamanlarda da yoluna devam etmiş, malları Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya taşımıştır. Bu taşınan yüklerle birlikte kültürel ve manevi değerler de taşınmış ve bu esasta ortak değerler oluşmuş ve insanların gönül dünyasının zenginleşmesine kervanlar da belli bir katkıda bulunmuştur.

"Kitabi-Dede Korkut"ta kahraman için alınacak elbiseler ve diger şeyler kervan aracılığıyla gerçekleştirilir. Destandaki bu tipli unsurlar evlenme adetlerimizde de kervanın bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Dede Korkud kitabında "Bayböre'nin oğlu Bamsı Beyrek boyu"nda babası oğlu için gereken yiğitlik malzemelerini bezirganlara sipariş eder.

Pay Pure Bey bezirganlarının yanına çağırdı, buyruk etti: Bre bezirganlar. Allah Teala bana bir oğul verdi. Rum eline benim oğlum için güzel armağanlar getirin, benim oğlum büyüyünceye kadar dedi.

Bezirganlar da gece günduz yola girdiler. İstanbul'a geldiler. Fevkalade, nadide, güzel armağanlar aldılar. Pay Pure'nin oğlu icin bir

deniz tayı boz aygır aldılar, bir ok kirişli sert yay aldılar, bir de altı kanatlı gurz aldılar. Yol hazırlığını yaptılar.

Kervan gider, bezirganlar gelerek Kara Derbent ağzına konarken kafir saldırısına uğrarlar. Onları daha tanımadıkları Beyrek kurtarır (2).

"Köroğlu" destanının Azerbaycan varyantında Köroğlu kervanlardan "bac-haraç" alır (4). Aynı destanın Türkiye varyantında ise Köroğlu'na kervanlardan haraç alma görevini padşahın kendisi verir (5). Ama burada alınan haraçların daha düzenli, adalaetli ve insaflı bir şekilde gerçekleştirilmesi de dikkatı çekir. Varlıklıdan alıp yoksula dağıtma, sosyal farklılığın giderilmesi yolunda verilen bir mücadele de kahramanın kervan felsefesine dahildir.

Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar her yerde bulunan "Köroğlu" hikayelerinde de kervanla bağlı çeşitli olaylar bulunmaktadır. "Körün oğlu Ruşen Ali dağa çıkar. Gelen geçeni soyar. Ünü yayılmaya başlar. Kendisi gibi kanun kaçakları yanında toplanmaya başlarlar. Artık adı Köroğlu olmuştur. Bolu şehrinin karşısında, Çamlıbel'de bir kale yaptırır. Küçük bir ordusu vardır. Çamlıbel'den geçen kervanlardan bac alır. Vermeyen kervanları soyar. Üzerine gönderilen orduları bozguna uğratır.

"Köroğlu"nun Türkmen varyantında "Sövdeger" adlı bir hikaye de bulunmaktadır (3). Bu hikayede anlatılanlara göre bir sövdegerin Köroğlu'na kervan için harac vermediği anlaşılır. Bunu duyan Köroğlu sevdegerin üzerine yürüş yapar ve ondan kervan haracını ister.

Köroğlu, ara sıra Gürcistan, Çin gibi uzak ülkelere de seferler yapar, sonunda delikli demir (tüfek) ortaya çıkınca eski bahadırlık geleneği bozulur, dünyanın tadı kalmaz. Ve bir gün Köroğlu, beylerine dağılmalarını söyleyerek Kırklar'a karışır, kaybolur. Köroğlu bir Türk at bakıcısının oğlu olarak doğar, bir söylentiye göre, bir Yahudi bezirganın tüfek getirmesi ile ölür. Yine bir başka söylentiye göre de, Köroğlu dağda rastladığı çobanda tüfeği görür. Sorar, ne olduğunu. Aldığı karşılığa inanmaz. Denemek için kendine çevirir, tetiğe dokunur. Ve yaralanarak ölür. Sonra beyleri de dağılırlar.

Kervankıran yıldızı. Türk Lehçeleri'nde Zühre yıldızına verilen adlardan biri "Kervankıran"dır. Bu ve buna benzer diğer adlarin hepsi kervandan motiflenmiş ve efsaneleşmiştir. Kervanla bağlı olarak Türk Halk Edebiyatı'nda bu yıldızlara "Kervankıran" adı verilir. Anadolu'daki "Kervankıran" deyimi, herhalde Türkler'in çok eski ve müsterek bir efsanesinin bulunduğunu düşünmeye esas verir. Tanrı Dağları'nın vadilerinde yasayan Kırgız Türkleri de Zühre'ye "Kervan Culduz", yani "Kervan Yildizi" derlerdi. Her halde Anadolu'dan, ta Tanrı Dağları'nın vadilerine kadar gitmiş bir isim ve efsaneni taşıyan araçın kervan olduğu düşünülebilir. Buradan anlaşılır ki, Anadolu ile Uzak Doğu arasında bir kervan bağı bulunmuş ve bu kervanın kendisi de Halk Edebiyatı'na çeşitli konular vermiştir.

Dünyanın faniliği. Dünyanın geçiciliği, kimseye kalmayacağı, faniliyi düşüncesi kervan ve kervansaray işaretleri ile geçer:

Bu dünya karvansaraydır,

Her gelen konar, eğlenmez .

Destan şiirinde dünyanın vefasızlığı, yalancılığı, puç ve faniliğinden şikayet edilir. Dede Korkut'un düzüp koştuğu Oğuznameler'de de "bey erenler" sorulduğunda onların "kervan gibi konup göçdüğü" anlatılır. Kervan motifi böylece Türk İnsanı'nın maddi hayatında önemli rol oynadığı gibi, manevi hayatında da büyük bir felsefi anlam taşır. Türk Destan Felsefesi malın-mülkün manasızlığını, maddi dünyanın ve bu dünyadakıl insanın faniliyini bir karvansarayda konup göçen kervana benzetir.

Türk Destanları üzerinde izlenimlerden edindiğimiz bilgilere göre destanlarımız ve halk hikayelerimiz kervanla ilgili unsurları içerimektedir. Geleneksel destan anlatıcılarımız kervanı anlatdıkları hikayenin bir unsuru olarak görmüşler ve kervanı olaya dahil etmişler. Şübhesiz ki, epik gelenekde böyle bir konuma sahip olma özelliği kervanın Türk Kültürü'ndeki önemini göstermektedir. Destanda anlatılan hikayede kervan kavramının hem maddi, hem de manevi anlam kazanmış olduğunu görebiliriz.

Sonuç

Ticari yüklerin taşınması kervanın temel fonksiyonudur. Destanlarda kervan kendi temel fonksiyonunda da karşımıza çıkar.

Kervan kültürel kahraman rolünde çıkış eder, zorlukta kalan kişini kurtarır.

Kervan haber-iletişim aracı olarak da geleneksel kültürde önemli bir konuma sahiptir.

Kervan devamlılık, kalıcılık sembolü olarak da halk edebiyatına yansımaktadır.

Kervan dünyanın faniliği, geçiciliği, maddi dünyanın manasızlığını, malın, mülkün bir şey ifade etmediğini, öteki dünyaya geçişin sembolize edildiği bir motif olarak da Oğuz Destanı'nda yer almaktadır.

---

* (Azerbaycan, Bakü) Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bölüm Başkanı, aqaverdi@yandex.ru

Kaynakça

Divanü Lugat-it-Türk, (çeviren B.Atalay), Ankara, 1985.

Kitabi Dede Korkud. Bakı, 1988.

Göroğlı. Aşgabat, 2012.

Koroğlu. Bakı, 1982.

Köroğlu destanı (Anlatan Behçet Mahir, derleyenler Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın, Muhan Balı), Ankara, Atatürk Üniversitesi, 1973.

Auezov M. Kirgizskiy geroiçeskiy epos "Manas". "Mısli raznıx let" kitabında. Alma-Ata, 1959.

Barnştam A.N. Epoxa vozniknoveniya kirgizskogo eposa "Manas"// Ensiklopediçeskiy fenomen eposa "Manas", Bişkek, 1995.

Halil Ağaverdi. Eski Türk Savlarının Semiotikası, Bakl, 2006.

İBN-İ SİNA'DAN KARS'A: İPEK YOLU BOYUNCA UZANAN TÜRK TOPRAKLARINDA YABANDA YETİŞEN İLAÇ BİTKİLERİ

Doç Dr. Ahmet Ali ASLAN *

Özet

Dünyaca tanınmış Türk âlimi İbn-i Sina'nın ondördüncü yüzyılın başlarından onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar Tıp ve Tıbbi Bitkiler üzerine yapılan araştırmalarda Avrupa'yı etkileyen en önde gelen bilim adamlarından biri olduğu inkâr edilemeyen bir gerçektir. Hipokrat ve Galen ile bilgelik ve alan bilgisine hâkimiyet bakımından aynı mertebede anılan İbn-i Sina'nın eserleri birçok ülkede onsekizinci yüzyıla kadar ders olarak okutulmuştur. Onun eserleri klasik Tıp ve Tıbbi Bitkiler konusunda şekillendirici tesirini Orta Çağ'ın sonlarına kadar korumuştur. O aynı zamanda 800 ilaç bitkisi hakkında yazdığı yazılarından dolayı bu konuda yetkili kılınmıştır. İbn-i Sina'nın tıp ve tıpta kullandığı ilaç bitkileri hakkında yapmış olduğu çalışmalarda ortaya koymuş olduğu prensipleri, bugün hala Avrupa'da ders olarak öğretilmektedir. İbn-i Sina tıpta ilaç yapmak maksadıyla kullanılan yüzlerce ilaç bitkisi hakkında çok detaylı bilgileri içeren yazılar yazmıştır ve bu bilgiler bugün hala geçerliliğini korumaktadır. Onun Tıp ve Tıbbi Bitkiler hakkında Türkistan'da yaşadığı günlerden başlayarak yazdığı yazıları İpek Yolu'nu takip ederek Batı'ya doğru yayılmıştır. İbn-i Sina'nın tıpta kullandığı ilaç bitkileri hakkında yapmış olduğu çalışmaları ve bu konuda yazdıkları, *Turfan, Kaşkar, Taşkent, Semerkand, Buhara, Merv'e* oradan *Azerbaycan ve Anadolu'ya* ulaş-

mış ve sonunda İpek Yolu vasıtasıyla Avrupa'ya varmıştır. İbn-i Sina'nın İpek Yolu boyunca yerleşmiş devletler ve Türkiye'nin Kuzeydoğu bölgesinde yerleşmiş olan Kars ve Ardahan da dâhil olmak üzere tıpta kullanmış olduğu ilaç bitkileriyle ilgili araştırmaları ve tesirleri bu akademik tebliğimizde incelenecektir. 1990 yılından beri Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Çuvaşistan, Tataristan, Başkurdistan, Gagavuz Yeri ve Anadolu'da ilaç bitkileri üzerine yapmış olduğumuz araştırmaların sonuçları bu tebliğimizde karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn-i Sina, İlaç Bitkileri, Kars, Ardahan, Türkistan, Kafkasya, İdil Nehri Kıyıları.

Summary: It is an undeniable fact that from the early fourteenth to the mid-sixteenth century Avicenna, the world-famous Turkish scholar, held one of the highest places in Western European medical and medicinal plants studies. *Avicenna*, ranking together with *Hippocrates* and *Galen* as an acknowledged authority, at some places continued to be for teaching up to eighteenth century. His works had a formative influence on the scholastic medicine and medicinal plants of the later middle ages. Avicenna who contributed to the medical world by his published works included the use of plants in medicine. He is also accredited with writings on the use of over 800 medicinal plants. The principles of Avicenna on medicine and studies on medicinal plants still thought today in the Western Europe. Avicenna recorded the descriptions and use of hundreds of plants which were used for medicinal purposes and his writings on the medicinal plants so detailed that they are still relevant in use today. Beginning from the time Avicenna lived in Turkestan his knowledge spread out along the Silk Road towards the West. His studies on medicinal plants passing *Turfan, Kashkar, Tashkent, Samarkand, Bokhara, Marv then arrived Azerbaijan and Anatolia* crossing Anatolia the via Silk Road reached Europe. The usages of the medicinal plants by Avicenna in medicine along the Silk Road countries, including Kars and Ardahan regions of the Northeastern Anatolia, and influence of his studies will be evaluated in our academic paper. The scientific findings during our field researches in Uzbekistan, Kyrgyzistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Chuvashistan, Tataristan, Bashkurdistan, Gagauzia and Anatolia, especially in Kars and Ardahan highlands on medicinal plants since 1990 will be discussed in a comparative manner.

Keywords: Avicenna, Medicinal Plants, Kars, Ardahan, Turkestan, Caucasus, Itil River Banks.

Giriş

Canlı varlıkların yaşadıkları toprakları, su kaynaklarını, sulak arazileri ve sonunda çalı gölgeliklerini terk edip başka diyarlara göçüp gitmelerinin ve biz insanlara göre, kaybolmalarının mutlak sebepleri var.

Dünyaca tanınmış Türk âlimi İbn-i Sina'nın Tıp ve Tıbbi Bitkiler üzerine yapılan araştırmalarda Avrupa'ya öncülük eden bilim adamlarından biri olduğu inkâr edilemeyen bir gerçektir. Hipokrat ve Galen ile bilgelik ve alan bilgisine hâkimiyet bakımından aynı mertebede anılan İbn-i Sina'nın eserleri birçok ülkede onsekizinci yüzyıla kadar ders olarak okutulmuştur. Onun eserleri klasik tıp ve tıbbi bitkiler konusunda şekillendirici tesirini orta çağın sonlarına kadar korumuştur. O aynı zamanda 800 ilaç bitkisi hakkında yazdığı yazılarından dolayı bu konuda yetkili kılınmıştır. İbn-i Sina'nın tıp ve tıpta kullandığı ilaç bitkileri hakkında yapmış olduğu çalışmalarda ortaya koymuş olduğu prensipleri, bugün hala Avrupa'da ders olarak öğretilmektedir.

İbn-i Sina'nın tıp ve tıpta kullandığı ilaç bitkileri hakkında yapmış olduğu çalışmalarda ortaya koymuş olduğu prensipleri, bugün hala Avrupa'da ders olarak öğretilmektedir. İbn-i Sina tıpta ilaç yapmak maksadıyla kullanılan yüzlerce ilaç bitkisi hakkında çok detaylı bilgileri içeren yazılar yazmıştır ve aynı zamanda onun ilaç bitkileri hakkında çok detaylı olarak yazmış olduğu yazıları bugün hala geçerliliğini korumaktadır. Onun tıp ve ilaç bitkileri hakkında Türkistan'da yaşadığı günlerden başlayarak yazdığı yazıları İpek Yolu'nu takip ederek Batı'ya doğru yayılmıştır. İbn-i Sina'nın tıpta kullandığı ilaç bitkileri hakkında yapmış olduğu çalışmaları ve bu konuda yazdıkları, *Turfan, Kaşkar, Taşkent, Semerkand, Buhara, Merv'e* oradan *Azerbaycan ve Anadolu'ya* ulaşmış ve sonunda İpek Yolu vasıtasıyla Avrupa'ya varmıştır. Avrupa onu hep "Avicenna" adıyla ve "Arap" olarak bildi ve şimdiye kadar onun eserini Avrupa tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okuttu. İbn-i Sina'nın iki ciltten oluşan *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı eseri hakkında dünyanın önde gelen ülkeleri övgü dolu değerlendirme ve yorumlar yazmışlardır. Bu yazılardan biri de *Early Science and Medicine* dergisinde yayınlanmıştır:

> "1220 den başlayarak 1300 yılının sonuna kadar eğitimini devam ettiren Avrupa'nın tıp fakültelerinde verilen eğitimin o dönemde Avrupa'da öğretilen en iyi tıp eğitimi olup-olmadığı son yıllarda sorgulanmağa başlamıştır. 1300'lü yıllarda yükseköğretim görmüş elit gruplar, tıp sahasında en büyük bilim adamlarına ve onların eserlerine ulaşma şansına sahiptiler. Tıp sahasındaki tanınmış âlimlerin sayısı bu yüzyılda arttı. Bu bilgilere ulaşabilme şansını elde edenler, 1300'lü yılların sonuna doğru *Galen*'in eserlerini, *İbn-i Sînâ*'nın büyük tıp ders kitaplarını ve *Razî*'nin eserlerini okuyup anlamaya çalışmışlardır."[1]

İbn-i Sina'nın İpek Yolu boyunca yerleşmiş devletler ve Türkiye'nin Kuzeydoğu bölgesinde yerleşmiş olan Kars ve Ardahan da dâhil olmak üzere tıpta kullanmış olduğu ilaç bitkileriyle ilgili araştırmaları ve tesirlerini bu akademik tebliğimizde inceledik. 1990 yılından beri Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenis-

tan, Azerbaycan, Çuvaşistan, Tataristan, Başkurdistan, Gagavuz Yeri ve Anadolu'da ilaç bitkileri üzerine yapmış olduğumuz araştırmaların sonuçları bizi Türk Dünyası'nda yabanda yetişen, yemeği yapılan ve ilaç olarak kullanılan yaban otları üzerinde ciddi olarak akademik araştırma yapmaya mecbur etti. Kars ve Ardahan topraklarında yüz yıllardır yaşayan yaban bitkileri, ilaç bitkileri ve yemeği yapılabilen, çiğ olarak da yenilebilen otlar, yaşadığı bu yaylaların, bu toprakların hayat şifrelerini, gizli bilgilerini bünyesinde saklayan birer sır dolu kitaptır. İbn-i Sînâ sadece Avrupa için değil, o İpek Yolu'nun başlangıcından Avrupa'nın ortalarına kadar uzanan topraklarda yaşayan Türk soylu halklar ve topluluklar için de büyük bir kıvanç kaynağıdır. Her ne kadar İran her fırsatta *"Büyük İran Filozofu ve Âlimi"* sözcüğünü kullanmakta ısrar etse de, gerçekler hiçbir zaman ana kaynağından saptırılamamıştır. Onun eseri dünyanın çeşitli dillerine çevrilmiştir. İlk önce Latince'ye çevrildiğini biliyoruz. İbn-i Sînâ'nın *El Kanun Fi't Tıbb* kitabını Urdu dilinden İngilizce'ye çeviren Mazhar Shah'ın bu çevirisine Heskell D. Isaacs bir değerlendirme yazısı yazmıştır. Onun bu yazısında İbn-i Sînâ'nın eserini Latince'den İngilizce'ye çeviren Dr. O. Cameron Gruner'in bu çeviriye yazmış olduğu önsözüne de değinen Isaacs, Dr. Gruner'in önsözünde El Kanun Fi't Tıbb eserine yapmış olduğu övgüye de yer vermiştir. Dr. Gruner şunları yazmıştır: "*İbn-i Sînâ'nın bu esersi bütün Orta Çağ boyunca Avrupa'da tıp okullarında okutulan tıp fakülteleri için sadece en önemli ders kitabı olmakla kalmamış, aynı zamanda içinde yaşadığımız modern çağın Tıp Tarihi ile ilgili konulara da ana kaynak olma özelliğini de beraberinde taşımıştır."*[2]

Eğer bizler bu topraklarımızın sahip oldukları bilgileri kaybedersek, sonunda kendimiz de kayboluruz. Kars ve Ardahan yaylalarında, yakın ve uzak çevrelerinde yetişen yaban çiçeklerinin ve yenilen yaban otlarının yok olmasına göz yumarsak, o zaman bal yapan arılarımızı kaybederiz. Eğer arılarımızı kaybedersek, bu başta Ardahan ve Kars olmak üzere hepimizin sonu olur. Amerika'da milyonlarca arı kolonisi tamamen yok olmuştur. Bunun arkasından yaban çiçekleri açmamış, arılar bal yapamamış, meyve ağaçları bar vermemiştir. Albert Einshtein'in ölmeden önce: "*Eğer arı kolonileri yeryüzünden tamamen yok olursa, onu takip eden dört yıl, insanlığın felaketi olacaktır*" demiştir. Amerika'da resmi dairelerin ve resmi makamların yaptığı açıklamalara göre, yabanda gezen arıların % 90'ı tamamen yok olmuştur. Yapılan akademik araştırmalar, Hollanda ve Britanya'da mevcut arı kolonilerinin %80 tamamen kaybolduğunu kaydediyor. Hatta Britanya'da hiç arı kalmadığı rapor edilmiştir. Aynı akademik çalışmalara göre, arılar vasıtasıyla tozlaşan yaban çiçeklerinin miktarı %70 azalmıştır ve çiçek açmamıştır. Bu böyle devam ederse, bunu büyük bir kıtlığın takip edeceğinden endişe edilmektedir. Arıcılıkla uğraşan önemli bir merkez olarak, Kars ve Ardahan'ın bu konuyu ciddi olarak düşünmeğe başlaması ve gereken tedbirleri alması gerektir diye düşünüyoruz.

Yeri gelmişken Kıta Amerika'sında tarihte olup-bitenlere bizlere ders olması bakımından kısaca göz atmanın faydalı olacağına inanıyoruz. Kıta Amerika'sının kendine has problemleri kıtanın kendisi kadar büyüktür. 1492'de Kristof Kolomb'un sonradan adına "Amerika" denen Yerli Kızılderili topraklarına ayak basmasından sonra kıtaya Avrupa'dan büyük insan kütleleri göç etmeye başladılar. Avrupa'dan 'Yeni Dünya'ya gelen göçmenler, ilk önce ayak bastıkları yeni topraklarda, o toprakların eski sahibi olan Yerli Kızılderili kabilelerini yok ettiler. Yerli Kızılderililer'e ait olan ne varsa hepsini toprağın üstünden "silmek" ve "temizlemek" isteyen bu işgalci Avrupalı göçmenler, bunu yaparken kendilerinin bu kıta üzerindeki geleceklerini de tahrip ettiklerinin farkında değillerdi. İşgalci göçmenler hatalarının farkına çok geç vardılar.

Ciddi araştırmalarıyla tanınan uluslararası demografların ve nüfus hareketleri ilmi ile ilgilenen kuruluşların en iyimser tahminlerine göre, Kristof Kolomb'un 1492'de Amerika kıtasına ayak basmadan önce Yerli Kızılderililer'in kıtadaki nüfusu 30 milyondu. Bu Yerli Kızılderili nüfusu Avrupalı göçmenler tarafından yok edilmiştir. Bu Yerli Kızılderililer yok olurken, kocaman kıtada yetişen yenilebilir yaban otları ve ilaç bitkileri, onların toprak altında kalan kökleri hakkındaki bilgileri de kendileriyle birlikte "kara toprağın" altına götürdüler.

Kızılderililer okuma-yazma bilmiyorlardı. Yaşlı Yerli Kızılderililer bildiklerini dededen-toruna sözlü gelenek yoluyla aktarıyorlardı. Kars'ta ve Ardahan'da da aynısı olmadı mı? Savaşların ve kıtlık yıllarının aramızdan aldığı ninelerimizin ve dedelerimizin yenilebilir otlar ve ilaç bitkileri hakkındaki bildikleri, torunlarına aktarılamadan kendileriyle beraber toprak oldu. Bugün elimizde ne kalmışsa onları kayıt altına almamız ve gençlerimize, toprağın üstündeki bilgileri bir devlet sırrı gibi nasıl koruyup saklayacaklarını öğretmemiz lazım. En başta, Kars'ta ve Ardahan'da ve diğer kaza ve köylerimizde yaşayan insanlarımızın geleceğini koruyup saklamak bu konu hakkında bilgi sahibi olanların boynunda bir vatan borcudur diye düşünüyoruz.

Kars, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Sarıkamış, Kağızman, Tuzluca ve Iğdır'da, tabiatı tanıma konusunda "Dede-Torun" münasebetleri oldukça derin tarihî kayıtlara dayanmaktadır. Fazla uzağa gitmeden, sizlere kendi şahsımla, rahmetlik dedem Gökçe Veli Aslan arasındaki "Dede-Torun" yakınlığından ve bugün bile daha dünmüş gibi hatırladığım kopmaz bağlardan söz etmek istiyorum.

Karaurgan – 1954

> Dedem Gökçe Veli Aslan elimden tutar, beni evimizden çok da uzakta olmayan kırlara, çayırlara ve "göze" dediğimiz kaynak sularının başına götürürdü. Babam o zamanlar Sarıkamış'ın Karaurgan nahiyesinde PTT müdürüydü. Bana yenecek yaban otlarını gösterir,

onların kökünü yerden söker ve kaynak suyuyla yıkadıktan sonra, kemik saplı Sürmene bıçağıyla soyar, yarısını önce kendi yer, diğer yarısını da bana verirdi. Dedemin bana verdiği yaban otlarını ve köklerini hiç tereddüt etmeden yerdim. Dedeme güvenim sonsuzdu. Bana göre, o her şeyi bilir ve ne yaparsa doğru yapardı. Dedemin bana ilk öğrettiği yenilebilen yaban bitkisi "*Medik*"ti. Çayırlıklarda olurdu. Baharda toprağın üzerinde görünürdü. Hafif dikenliydi. Söküldüğünde 6-7 tane küçük parmağım kalınlığında fildişi renginde kök ortaya çıkardı. İnanılmaz derecede lezzetli ve kendisine has çok güzel iştah açan bir kokusu vardı. Sonbaharda ise bu dikenimsi medik yeraltındaki köklerini kaybeder, gücünü toprağın üstündeki kısmına verirdi. Sonbaharda dedem onu topraktan söker, bıçağıyla başındaki dikenleri temizler ve ortaya ceviz büyüklüğünde yenilen lezzetli bir yumru çıkardı. Baharda adı "Medik" olan bu yaban bitkisinin, Sonbaharda adı "Gobuk" olurdu.[3] Dedem o zaman bana bir düzineden fazla yenilebilen yaban bitkisi öğretmişti. Bana öğrettiği yenilen yaban bitkilerinin başında:

- Yemlik
- Medik
- Kangal dikeni
- Su teresi
- Kuşekmeği
- Boğa dikeni
- Kar çiçeği (kökü)
- Çiğdem (kökü)
- Yarpuz
- Kekire
- Kuzukulağı
- Kuşburnu
- Yaban armudu

Yaban lalesi: Bunun büyük kapsülü olurdu. Dedem dış kabuğunu soyar atar, bana iç çekirdeklerinin olduğu etli kısmını verirdi. Kendi de yerdi.

Bıdbıd dediğimiz "Gelincik", gelirdi.

Yabanda yetişen ilaç bitkileri ve yenilen yaban otlarının insanlar tarafından kullanılması yeni değildir. "Tarihin en erken çağlarından beri yabanda biten bit-

kiler insanlar tarafından sığınacak bir yer inşasından tutun da, yiyecek gıda ve hastalandığında onlardan ilaç yapımına kadar kullanılmıştır. Yaban bitkilerinin ilaç olarak kullanılmasının tarihi, en az insanlığın sahip olduğu medeniyetin tarihi kadar gerilere gider ve bir o kadar eskidir. İlaç bitkilerinin insanlar tarafından kullanılmasının tarihi, MÖ 2200 yılına ait Sümer tabletlerinde yer alan belgelere kadar uzanır. MÖ 5. Yüzyıl'da Yunanlı hekim Hipokrat 400 ilaç bitkisinden oluşan eserini doktorların istifadesine sunmuştur. Ondan sonra gelen Dioscorides MS 1. Yüzyıl'da hazırladığı eserinde 600 ilaç bitkisinin insanların hastalıklarının tedavisinde nasıl kullanılacağını anlatmıştır. Dioscorides'in bu eseri *Materia Medica* adıyla hala kullanılmaktadır."[4]

İbni Sina Dünya Sahnesinde:

Dünyanın ünlü hekimleri arasında yer alan İbn-i Sina ilaç bitkilerini bundan 911 yıl önce, Arap dilinde yazdığı iki ciltten oluşan *El-Kânûn Fi't-Tıbb*[5] adlı eseriyle tanıtmıştır. Bu eser, Avrupa ülkelerinin hepsinde tıp okullarında ilk sırayı alan bir kaynak niteliğindedir.

İbn-i Sina 938 yılında doğmuştur. Annesi Buharalı Yıldız Hatun, babası Belh'li Sina Oğlu Abdullah'tır. 21 Haziran 1037 tarihinde vefat etmiştir. Onun iki ciltten oluşan bu muhteşem eseri, ölümünden sonra miladi 1100 yılında Latinceye tercüme edilmiştir. Sonra sırasıyla, İngilizce, İspanyolca ve Portekizce'ye ve onların ardından Fransızca ve Almanca'ya tercüme edilmiş ve tıp okullarında ana ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eser ne acıdır ki, 1995 yılına kadar Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilmemiştir. Bu eserin Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilerek yayınlanmasıyla, utancımızdan yüreğimizin başına oturan yük kalkmıştır.

"İbn-i Sînâ'nın Avrupa'da yüz yıllarca ders kitabı olarak okutulan *El Kanun Fi't Tıbb* adlı eserinde Latince biyolojik kimlikleriyle adını belirttiği 23 ilaç bitkisinden elde edilen ilaçlarla hanımların ortalama %24'ünde görülen *"Abnormal Uterine Bleeding"*(Anormal Rahim Kanamaları)'nı durdurduğu tarihi olayın yüzyıllar sonra devamında bir grup araştırmacı akademisyen tarafından yapılan yoğun araştırma bu sözü edilen bitkiler üzerinde İbn-i Sînâ'nın yaptığı müdahalenin doğruluğunu ispat etmiştir. İbn-i Sînâ'nın o zaman kullandığı bitkilerin hepsinin insan vücudunda iltihap oluşumunu önleyen ve iltihabı yok eden özelliklere sahip olduğu tespit edilmiştir."[6]

İbn-i Sînâ'nın "Anormal Rahim Kanamaları" hastalığının tedavisinde kullandığı ilaç bitkilerinin listesi:

İbni Sina'nın *El-Kanun Fi't Tıbb* kitabında Geçen AUB* Tedavisinde Kullanılan Tıbbi Bitkiler:

Bilimsel Adı	**Ailesi**	**El-Kanun Fi't Tıbb'daki Karşılığı**	**Türkiye Türkçesindeki Karşılığı**
Boswellia sacra Flueck	Burseraceae	Kondur	Olibanum(Alm)
Ceratonia	Fabaceae	Harnub	Keçiboynuzu
Cuscutachinensis Lam.	Convolvulaceae	Kashus	Cinsaçı-Kuskus-Verem otu
Cydonia oblonga Mill.	Rosaceae	Safarjal	Ayva
Cymhopogon	Poaceae	Izkher	Limon Otu
Schoenanthus (L.)			
Spreng.			
Hyoscyanus sp.	Solanaceae	Banj	Ban Otu
Juglansregia L.	Juglandceae	Juz	Ceviz
Lens culinaris Medik.	Fabaceae	Adas	Mercimek
Myrtus communis L.	Myrtaceae	Aas	Mersin Ağacı Meyvesi, Mürd
Nymphaea alba L.	Nymphaeaceae	Nilufar	Nilüfer
Oleae uropaea L.	Oleaceae	Zeitun	Zeytin
Onopordum acanthium	Asteraceae L.	Shukaei	Eşek Dikeni
Paeonia officinalis L.	Paconiaceae	Ood-al-Saleeb, Favania	Adi Şakayık, Ayı Gülü
Paeonia emodi Wall. ex			
Royle			
Pistacia Lentiscus L.	Anacardiaceae	Mastaki	Sakız Ağacı
Polygonum aviculare L.	Polygonecaea	Asi-al-raci	Düğüm Otu
Portulaca oleracea L.	Portulacaceae	Boghla-al-hombha	Semiz Otu, Pirpirim
Punica granatum L.	Lytracaea	Jolnar	Nar
Rhus coriaria L.	Anacardiacaea	Somagh	Sumak
Rumex acetosa L.	Polygonacaea	Hommaz	Kuzu Kulağı
Solanum nigrum L.	Solanaceae	Enab-al-saalab	Köpek Üzümü
Symphytum sp.	Boraginaceae	Samghuton	Karakafes Otu
Tragopogom sp.	Asteraceae	Lahyat-al-tis	Yemlik, Teke Sakalı
Ziziphus spina-christi (L.)	Rhamnaceae	Sedr	Hünnap.

**Abnormal Uteris Bleeding*: Anormal Rahim Kanamaları (AUB)

Polyphenolic birleşenler; özellikle Flavonoid ve Taninleri bünyesinde saklayan bitkiler, "*Anormal Rahim Kanamaları"*nı durdurmaktadır. Flavonoidleri en çok bünyesinde bulunduran bitkiler:

- *Ceratonia siliqua . Keçiboynuzu (Yaprakları kullanılır)*[7]
- *Cuscuta chinensis. Küsküt, Cinsaçı, Veremotu (Tohumları)*[8]
- *Myrtus communis. Mersin, Mürd (Meyveleri kullanılır)*[9]
- *Nymphaea alba. Ak Nilüfer (Çiçekleri kullanılır)*[10]
- *Olea europe. Zeytin (Yağı ve Yaprakları kullanılır)*[11]
- *Paeonia sp. Ayı Gülü, Şakayık (Gülü kullanılır)*[12]
- *Portulaca oleracea. Pirpirim, Semizotu (Bitkinin Tamamı)*[13]
- *Punica granatum. Nar (Meyvesi kullanılır)*

İbni Sina hakkında yazılan eserlerde onun bitkilerle ilgili yapmış olduğu araştırmalar anlatılmaktadır.[14] T. Fahd ise yazmış olduğu eserinde İbni Sina'nın ilaç bitkileri ve botanikle ilgili çalışmalarına özel bir bölüm ayırmıştır.[15]"*Arapça makalelerin içinde toplandığı De Plantis adlı kitabın 7. Bölümü ünlü doktor ve filozof İbni Sina'nın 'al-Shifa' (Şifa kitabına) ayrılmıştır. O bu kitabında bitkilerin fiziki yapısını, onların köklerinin, dallarının, yapraklarının, tohumlarının, dikenlerinin, sakızlarının ve diğer kısımlarının ne işe yaradığını anlatmaktadır."* [16]

İbni Sina'nın tıp sahasında yaptığı çalışmalar, sadece Avrupa tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmakla kalmamıştır. Onun eserlerinden Hindistan da yararlanmıştır. Hindistan'da *Unani* denilen halk hekimliğinde İbni Sina'nın uyguladığı metotlar ve yöntemler kullanılmıştır: "*Unani Tıp'ta kullanılan ilaçlar, bitkiler minareller ve hayvansal kaynaklardan elde edilir. Unani Tıp'ta uygulanan metotlar, İbni Sina'nın gösterdiği yolu takip etmektedir. İbni Sina, hastanın yattığı yeri değiştirmenin, mekânı havalandırmanın, hastayı açık havaya ve bahçeye çıkarıp gezdirmenin hastayı birçok hastalıktan kurtaracağını kaydetmiştir. İbni Sina ilk defa kirli yiyecekler ve bulaşık suların birçok bulaşıcı hastalıkları kendisiyle birlikte taşıdığını gözlemlemiş ve içme sularının her türlü bulaşıklı ortamdan uzak ve temiz tutulmasının gerektiğini belirtmiştir."* [17]

İbni Sina'nın tıp araştırmaları ve bu konuda ders kitaplarının yanı sıra, Felsefe'yle de uğraştığını ve bu konuda ortaya koyduğu felsefe teorilerinin Avrupa'da bugün bile geçerliliğini koruduğunu görüyoruz. İbni Sina *hareketin* felsefesini yaparken, konuyu şu şekilde ele alıyor: *"Eğer birisi çıkar da size karalama, kara üzerine yoğunlaşmadır derse ve karalamayla, kara üzerine yoğunlaşmanın birbiriyle aynı olduğunu söylerse; o zaman kara başlangıcından beri ya mevcut olan bir şeydir veya hiç mevcut olmamıştır, hiç yoktur. Ortada belli olan bir gerçek vardır; eğer ortada bir kara yoksa o zaman kara üzerine konuşmak ve onun üzerinde yoğunlaşmak hareketine hiç gerek yoktur; bütün bunlara rağmen ortada bir kara varsa ve mevcutsa o zaman herhangi bir harekete gerek yoktur; çünkü başından beri kara mevcuttur ve orada karşımızda durmaktadır."* [18]

İbni-i Sina'nın bu eserinde bugün Kars ve Ardahan yöresinde ilaç bitkisi olarak kullandığımız, aynı zamanda yemeğini yaptığımız birçok yaban bitkisi yer almaktadır. Bugün Kars ve Ardahan yöresinde ilaç olarak kullanmamızın yanı sıra yemeğini yaptığımız Isırgan Otu (*Urtica dioica*), İbn-i Sina'nın *El-Kânûn Fi't-Tıbb* adlı eserinin II. Cildinde *(Arapça)Ancura; (Urtica urens, L)* olarak yer almaktadır.[19] Tarihi önemi bakımından merak konusu olur düşüncesiyle İbn-i Sina'nın eserinde yer alan Isırgan Otu ile ilgili notları buraya almayı maksada uygun gördük:

(Isırgan Otu; Urtica urens)

Genel Nitelikler: Isırgan Otu'nun tohumlarının rengi pırasa tohumunun rengine benzer, fakat daha ufak ve daha parlaktır, onun gibi uzun değildir, kısadır. O dalayıcıdır, bağırsaklarda bile yanma ve kaşıntı yapar.

Yapısı: Isırgan Otu ve tohumu üçüncü derece başına kadar sıcaktır ve üçüncü derece kurudur. Tohumu ikinci derece kurudur ve tohumunun kuruluğu daha azdır.

Etkileri: Kuvvetli çekici, yara yapıcı ve kuvvetli yakıcıdır. Onun için (hekimler), ısıtıcı etkisinin fazla olmadığını, fakat arasına girerek, dokuyu şişirme kuvveti olduğunu ve gerilme, kabarma yaptığını söylemişlerdir. Yaralarda yakıcı özellik göstermez. Etki olarak, pişirilen ısırgan otunun etkisi kalmaz.

Şişler ve İltihaplı Yaralar: Sirke ile merhem, uygulandığı bölgede dübeyle denen çıban ve urları patlatıp deler; onları tedavi eder; iyileştirir. Onun tohumu kanserli urlara iyi gelir. Aynı şekilde, onun külleri kanserli urlara iyi gelir.

Cerahat ve Yaralar: Külü tuzla karıştırılırsa, köpek ısırıklarından meydana gelen kötü huylu yaralara ve urlara iyi gelir.

Hareket Organları: Tuzlu merhem yapılırsa eklemin yenilenmesinde yararlı olur.

Baş Organları: Isırgan Otu yaprakları iyice dövülüp, burun deliklerine tatbik edilirse, burun kanamasını durdurur, kuvvetlice temizleyerek, burun tıkanıklıklarını açar. Isırgan Otu tohumu ile diş etleri ovulsa, dişler dökülür ve bu ot kulak arkasında oluşan urlar üzerine merhem şeklinde uygulanır. Bu ura kabakulak adı verilir.

Solunum ve Göğüs Organları: Eğer Isırgan Otu arpa suyu ile kaynatılıp içilirse, göğse iyi gelir, temizler, rahatlatır. Yine Isırgan Otu yaprakları arpa suyu ile pişirilirse, göğüsteki dolgunluk veren mukoz salgının atılmasında yararlı olur. Isırgan Otu tohumu astım ve nefes darlığını giderir ve zatülcenbi tedavi eder.

Dışarı Atan Organlar: Isırgan Otu şurupla içilirse cinsel heyecanı artırır ve tahrik eder; rahim ağzını açar; spermlerin rahim içine ulaşmasına engel olur; aynı şekilde yumurta ve soğanla karıştırılıp yenirse, yine aynı etki görülür. Eğer sarı sakızla birlikte ovül şeklinde kullanılırsa, regli söktürür, döl yatağını açar, aynı zamanda sarı sakızla pişirilip içilirse, aynı etkiyi gösterir. Isırgan Otu yaprağı mer-

> hem şeklinde rahime uygulandığında yerinden çıkmış rahimi yerine iter, normal şeklini almasına yardımcı olur (prolopsus uteri). Biriken balgamı, hıltarın atılmasını sağlar. Bütün hıltarın atılması Isırgan Otu'nun ishal sebebi etkisiyle olmaz. Isırgan Otu yağının ishal etkisi yabani safranın ishal etkisinden daha fazladır. Sedef tuzuyla Isırgan Otu yaprağı pişirilirse kabızlığı yumuşatır. Şayet bağırsaklarda ishal etkisi göstermesi istenirse, Isırgan Otu tohumu iyice dövüldükten sonra şurupla karıştırılıp içilirse, iyi gelir. Isırgan Otu şurubu içilip, daha sonra gül yağı içilmelidir. Böylece boğazı yakması önlenmiş, boğazdaki yakıcı ve dağlayıcı etkisi bertaraf edilmiş olur. Isırgan Otu, bazen balla fitil yapılarak, zararlı hıltların atılmasında kullanılır. [20]

"*Her kitabın kendine özgü bir gayesi ve kendi kaderi vardır."*[21] Bu söz, Amerika Kızılderilileri'nin tarihten bugüne kadar kullanmış ve kullanmakta oldukları ilaç bitkileriyle ilgili kitabını yazmak için 1964 yılından 1993 yılına kadar Kanada ve Amerika kıtasında 300 bin kilometre yol kat eden Alma R. Hutchens'e aittir. Bir akademik araştırma yapmak için ömrünün 30 yılını dağ-bayır demeden yollarda geçiren bu Kızılderili'ye olan saygımı göstermek için buraya aldım.

Alma R. Hutchens eserinin bir yerinde, "Amerika Kızılderilileri'nin karşılaştıkları zorluklar ve problemler her gün Amerika ve dünya basınında yer almaktadır. Bu durum, dünyanın dikkatini Amerika Yerli Kızılderilileri'nin tarihi, kültürü, sanatına olduğu kadar Amerika Kızılderilileri'nin ilaç bitkilerine de çekmektedir."[22]

İbn-i Sina'nın eserinde zamanımızdan 911 yıl önce yer alan *"Isırgan"ın* (Nettle- *Urtica dioica, L)* Amerika Yerli Kızılderilileri'nin ilaç bitkileri kitabında[23] da yer alması ve aynı hastalıklar için ilaç ve aynı zamanda yemeğinin yapılması tesadüflere bağlanamaz diye düşünüyoruz. Bu eserde 206 Kızılderili ilaç bitkisi yer almaktadır. Kars ve Ardahan yöresinde ilaç bitkisi olarak kullanılan ve yemeği yapılan yaban otlarının çoğu yer almaktadır.

1985 yılından sonra Amerika'da beklenmedik bir pazar hareketi gerçekleşti.

Bundan 200 yıl önce yasaklanan ve tamamen resmi kuruluşların gündeminden düşen ilaç bitkilerinin kanuni olarak kullanılmasına yeniden izin verildi. Bu ilaç bitkilerinden yapılan haplar ilaç bitkileri satan mağazaların raflarını doldurmaya başladı. Sonra bu ilaç bitkilerine bir kanuni standart getirildi. İçinde barındırdıkları bitki özleri her yaştan insanın vücudunun kabul edebileceği bir seviyeye çekildi. O zamanlar Amerika'daydım ve gelişmeleri yakinen takip ediyordum. Amerika'dan bir yıllığına Özbekistan'a gittim ve orada sadece bir yaban otu üzerinde yaptığım araştırma sonunda o yaban bitkisi, *Capparis spinosa*, (Kaperi) Avrupa'ya ihraç edilmeye başladı. Aldığım son haberlere göre, her yıl bu yaban bitkisinin Avrupa'ya ihracından, Özbekistan'a 12 milyon USD döviz girmektedir. Bu proje başarıyla tamamlandıktan sonra ben geri döndüm.

Amerika ile İngiltere ilaç bitkileri konusunda beraber çalışmaya başladılar. Amerika Britanya'nın bu konudaki tarihi deneyiminden yararlanmaya başladı. İngilizler'in bu konuda büyük bilgi birikimine sahip olan Andrew Chevallier Amerikalılar'la işbirliği yaparak ciddi bir esere imza attı. Andrew Chevallier, geçmişte ancak hayallerini süsleyen rüya projesinin gerçekleşmesinden oldukça memnundu. Başta Amerikan ve İngilizler'in yüzyıllar sonra tekrar tarihi günlere geri dönmesini şu sözlerle dile getirmekten mutluydu:

> İlaç bitkilerinin hastalıkları iyileştirmek için kullanılmasına kesintisiz olarak 200 yıl ara verilmesinden sonra beklenmedik bir anda yaban bitkileri yeniden ilaç olarak kullanılmaya başlandı. Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde bu süre içerisinde hiç ara verilmeyen ilaç bitkileri gelişmiş ülkelerde yaşayan ve müzmin stresten, hava kirliliğinin, ilerleyen sanayi kollarının yarattığı rahatsız ortamdan vücutlarını ve sağlıklarını korumak isteyen insanlar, yeniden yabanda biten otları ve ilaç bitkilerini kullanmaya başladılar. Mevcut istatistikler Avrupa, Amerika ve Avustralya'da hasta olan insanlar bu konuda eğitim almış uzmanlara danışarak büyük-anneleri ve hatta büyük-büyük-annelerinin zamanında kullanmış oldukları ilaç bitkilerini kullanmağa başlamışlardır. İlaç bitkilerinin kullanılması Avrupa Birliği'nde de serbest bırakılınca, sadece Almanya'da 1993 yılı içerisinde dükkân ve eczanelerde serbest veya reçeteyle satılan ilaç bitkileri ve ürünlerinin pazar payı 3 milyar dolara ulaşmıştır.[24]

Amerika Kıtası'nda ve Avrupa'da bütün insanların inanılmaz bir süratle ilaç bitkilerine yönelmesi, üretici firmaları ve fabrikaları doğada serbest olarak yetişen otantik ve doğal yaban bitkilerine yöneltti. Özellikle kökleri için toplanan yaban bitkilerinin soyu hızla tükenerek tehlike altına girmiştir. Andrew Chevallier bu konuda şunları kaydetmektedir:

> Amerikan ginsengi, (*Panax quinquefolium*) Amerika Kıtası'nın Doğu ve Kuzey eyaletlerinin ormanlık arazilerinde doğal olarak yetişmektedir. Amerikan ginsengi'nin kökünün bir kilosu 1100 USD'na çıkınca, şimdi bu yaban bitkisinin soyu Amerika Kıtası'nda yok olma noktasına gelmiştir. [25]

Amerika Kıtası'na Avrupa'dan göç ederek, kıtanın asıl sahipleri olarak bilinen ve kabul edilen Yerli Kızılderili kabilelerini yok edip, Kızılderililer'e ait ne varsa hepsini kıtadan silen "beyaz"lar, on binlerce yıldır doğal olarak beslenen ve hayatlarını devam ettiren "hayat veren" kaynaklarını kuruttular. Amerika Kızılderilileri'nden Chippewa (Çippava) Kızılderilileri'nin hayatlarını devam ettirmeleri için yabandan derledikleri çiğ olarak yenilen ve yemeği yapılan yaban otları, yaban meyveleri, ağaç kabuklarını nasıl toplayıp, nasıl kurutup kışa sakladıklarını anla-

tan, Amerika'nın resmi kuruluşlarının hazırladığı ve Washington D. C. Federal hükümetine sunduğu ve 1928 yılında yayınlanan "*Fourty-Fourt Annual Report of the Bureau of American Ethnology*" raporda şunlar kaydedilmektedir: "Kızılderililerin yabandan toplayıp kurutarak kış aylarında kullanılmak üzere sakladıkları gıda maddelerinin başında '*yaban pirinci*' ağaçlardan süzüp sonra öz suyunu kaynatarak elde ettikleri '*pekmez*' ve yabandan avlayıp tütsüleyerek kurutup sakladıkları '*yaban ördeği*' eti ve onun yağı gelmektedir. Bu gıda maddelerinin bütün gıda maddelerinin başında olduğunu müşahede ettik"[26]

Amerika Yerli Kızılderilileri, Kristof Kolomb kıtaya ayak basmadan önce, yani 1492'ye kadar, kendi hayatlarını yabandan topladıkları otlar, meyveler, ağaç kabukları, çiçeklerle ve bitkilerle devam ettiriyorlardı.

Dikkatimizi çeken ve bizleri meraklandıran konu, Kristof Kolomb'un Amerika'ya ayak basmadan önce, adına sonradan "Amerika" denen toprakların asıl sahibi olan Yerliler'in ilaç olarak kullanıp, yemek olarak çocukları, torunları ve ailesiyle birlikte sofralarında tükettikleri *Isırgan Otu'nun,* bu tarihi olaydan 400 yıl önce İbn-i Sina tarafından yazılan ve Avrupa'da Latince'ye tercüme edilen *El- Kânûn Fi't-Tıbb* kitabında yer almış olmasıdır.

Bu kitapta yer alan Isırgan Otu, dünyanın sayılı kuruluşları tarafından da akademik çalışmalara konu edinilmiş ve sağlık konusunda dünyanın en ciddi ve otorite sahibi ve merkezi Cenevre'de olan, *Dünya Sağlık Teşkilatı WHO (World Health Organization,* **Monographs on Selected Medicinal Plants** başlıklı 3 ciltten oluşan uluslararası bir bilim kurulu tarafından hazırlanıp yayınlanan raporunun 2. Cildinde, 1100 yılında Avrupa'da Latince'ye tercüme edilerek tıp okullarında ders kitabı olarak okutulan İbn-i Sina'nın kitabında yer alan Isırgan Otu'na yer vermiş ve onu akademik araştırmaya tabi tutarak sonuçlarını da yine aynı ciltte yayınlamıştır.[27]

Amerika'nın, ilaç bitkileri ve yabanda yaşayan ve insan sağlığı için önemli olan yaban otları üzerine ciddi araştırmalar yapan üniversite ve kuruluşları da Isırgan Otu üzerinde derin araştırmalara yer vermişler ve bu otu kitaplarına almışlardır. Isırgan üzerine akademik araştırmalarını yürütüp değerli sonuçlara ulaşan bilim adamlarının başında Melvin R. Gilmore gelmektedir.[28] Samuel Thayer, saha araştırmaları arasında geniş yer verdiği Isırgan'ı önde gelen ilaç ve yemeği yapılan yaban otları arasında göstermektedir.[29] Lee Alllen Peterson da Isırgan Otu'na büyük önem vererek araştırmalarını başarıyla sonuçlandıran Amerikalı bilim adamları arasında yerini almıştır. Isırgan onun hayatını kurtarmıştır.[30] Thomas S. Elias ve Peter A. Dykeman'ın ortaklaşa hazırladıkları eser bu sahanın el kitabı olarak bilinmektedir ve bu araştırmacılar da Isırgan Otu'na büyük yer ayırmışlardır.[31] Bradford Angier aralarında Isırgan Otu'nun da bulunduğu Yenilebilen Yaban Bitkileri üzerine yaptığı araştırmasını 1974 yılında yayınladı, bu kitap 1996 yılına kadar 15 baskı yaptı.[32]

Günümüzde insanlar ilaç bitkilerini kullanarak sağlıklı yaşamanın mümkün olacağına inanıyorlar ve bunu yaşayarak birebir hayata uyguluyorlar. Doğadan zamanında ve mevsiminde kurallarına göre toplanarak kurutulan ilaç bitkilerinin, doğal ve katıksız, olması büyük değer kazanmış durumda. Bu doğal ilaç bitkilerinin, suni yollarla üretilen sentetik ilaçlara kıyasla daha saf ve daha az tehlikeli olduğuna inananlar giderek çoğalmaktadır. İnsanlar, doğal yolla tabiattan toplanarak kullanılan ilaç bitkilerini kullandıklarında bunların kendi vücutlarında birikmiş zehirli maddeleri dışarı attığını ve bunu hissettiklerini kaydediyorlar. Bunu deneyen insanların, bu gerçeği kabullenmiş oldukları ve bundan vazgeçmek istemediklerini ısrarla belirtiyorlar. Belki bu ilaç bitkileri, kimyasal bileşenlerle hazırlanmış ilaçlar kadar kısa sürede tesirini göstermiyor ama vücut kendisini doğa ile uyumlu bir zemine oturtturuyor. Bunların yanı sıra, insanlar, kimyasal ilaçların doğal yolla hazırlanmış insan sağlığı için yararlı gıdalara destek preparatlarından daha çok yan tesir yarattıklarını yaşadıklarını anlatarak dile getiriyorlar. Çoğu kimyasal ilaçların her hastalığı kesin olarak iyileştirmediğini, yarattıkları yan tesirlerle insanların çoğunu sakat bıraktıklarına inanıyorlar. Kimyasal yolla ilaç üreten şirketlerin ve fabrikaların bütün çabalarına rağmen, bitkisel ilaçlar, "ilaçlara destek gıda maddeleri" adı altında kanuni olarak eczanelerde serbestçe satılmaktadır. İlaç bitkileri bu yolla bile olsa, 200 yıl sonra tekrar dünyanın dört bir yanında ve ülkemizde halkın desteğini kazanmış görülüyor.

Samuel Thayer yaşadıklarını kitabında naklederken, "Doğa bilimiyle uzaktan yakından ilgisi ve bu konuda derin bilgisi olmayan aileler bile, kendi bahçelerinde yetişen ve ilgili bilimsel kitaplarda hakkında yeterli bilgi olan yaban bitkilerini koparıyor, yıkıyor ve ağzına basıp yiyor,"[33] şeklinde açıklamasıyla, insanların bu ilaç bitkilerinin 200 yıl önce yasaklanmasından ve bu yasağın kırılıp, kaldırılmasından sonra, sanki yasaklanan serbestlik yaban bitkilerinin değil de, kendi hürriyet ve bağımsızlıklarıymış gibi davrandıklarına dikkat çekiyor.

Kars ve Ardahan yöresinde olduğu kadar Kars'ın diğer kaza ve köylerinde de doğal olarak özellikle baharda tarlalardan toplanan ve "*pencer*"[34] olarak adlanan yaban otlarından çok lezzetli ve hoş kokulu yemekler yapılır. Özellikle Arpaçay, Koçköyü, Akyaka ve Sosgert'te yemeklerin tadını bozduğu söylenerek "salça" koyulmadan yapılan yaban otlu yemeklere renginden dolayı "*Bozaş*" denilmektedir. Bu yemeklerden birkaçına tebliğimizde yer vermeyi maksada uygun bulduk.

KARS VE ARDAHAN YÖRESİNDE YEMEĞİ YAPILAN YABAN BİTKİLERİ

Isırgan

Urtica dioica, L

Isırgan Otu, Gicişken, Dalagan, Dala Diken, Cızlagan, Cincar, Yıgınç

Yumurtalı Isırgan Yemeği:

Malzemeler: 1000 gr Isırgan Otu, 1 baş kuru soğan, 1 yemek kaşığı tereyağı, 3 adet yumurta, yarım çorba kaşığı tuz, 1 tatlı kaşığı kırmızı pul biber.

Hazırlanışı: Toplanan Isırgan Otu tuzlu suda 5 dakika dinlendirildikten sonra süzülür ve durulanır, ince ince doğranır. 1000gr. Isırgan Otu için 4 litre su önceden kaynatılır ve kıyılmış Isırgan Otu su kaynayınca içine atılır ve 7 dakika kaynatılır. Isırgan Otu sonra ateşten alınarak suyu süzülür, soğuması için biraz beklenir ıspanakta olduğu gibi Isırgan Otu'nun suyu da sıkılır. Bir baş kuru soğan doğranır ve tereyağı ile tencerede pembeleşinceye kadar kavrulur, içine 3 yumurta kırılır. Tuz, kırmızı pul biber ilave edilir. Yumurtalar içinde pişinceye kadar tekrar kaynamaya bırakılır. Sıkılmış Isırgan Otu ilave edilir, iyice karıştırıldıktan sonra sıcak olarak servis yapılır.

Sütlü Isırgan Aşı:

Malzemeler: 1000gr. Isırgan Otu, 2 su bardağı süt, 2 orta boy kuru soğan, 1 yemek kaşığı tereyağı, 1 çay bardağı pirinç, 2 çay bardağı mısır unu, yeteri kadar tuz, karabiber, 1 çay kaşığı kekik.

Hazırlanışı: Tuzlu suda 5 dakika bekletilen Isırgan Otu durulanıp ince ince kıyıldıktan sonra bir derin tencereye konur ve üzerine çıkıncaya kadar su konur, 5 dakika kaynadıktan sonra süzülür. Isırgan Otu soğuduktan sonra ıspanak gibi sıkılarak bir kapta bekletilir. Soğanlar tereyağında pembeleşinceye kadar kavrulduktan sonra pirinç ilave edilir, bir dakika karıştırıldıktan sonra sıkılmış Isırgan Otu ilave edilir. Biraz daha ateşte tutulduktan sonra üzerine süt ilave edilir. Isırgan Otu süt ilave edildikten sonra kısık ateşte kaynayana kadar ocakta tutulur. Sonra üzerine un, karabiber, tuz ve kekik ilave edilerek bir müddet daha karıştırmaya devam edilir. İki dakika daha ateşte karıştırıldıktan sonra sıcak olarak servis yapılır.

Etli Isırgan Otu Yemeği:

Malzemeler: 1000gr. Isırgan Otu, 5oo gr. kuşbaşı kuzu eti, 50 gr. tereyağı, 2 adet yetişkin domates, 1 baş orta boy kuru soğan, yeteri kadar tuz, kırmızı pul biber, 1 çay kaşığı kekik.

Hazırlanışı: Isırgan Otu 5 dakika tuzlu suda dinlendirilip durulandıktan ve ince ince kıyılır. Başka bir tencerede soğan tereyağı ile pembeleşinceye kadar kavrulur, domates, kırmızı pul biber ve kekik ilave edilir. Bunun üzerine kuşbaşı et ve yeteri kadar su ilave edilerek 20 dakika pişirilir. Daha sonra kıyılmış ısırgan otu ve tuz ilave edilir ve 10 dakika daha kaynamaya bırakılır. Ateşten indirilir ve sıcak olarak servis yapılır.

Isırgan Otu Çorbası:

Malzemeler: 1000gr. Isırgan Otu, 500gr. dana kıyması, 2 baş soğan, yeteri

kadar tuz, karabiber ve 1 çay kaşığı kekik, 1 çay bardağı pirinç, 50gr. tereyağı, 1 çay kaşığı kekik.

Hazırlanışı: Soğan yağda pembeleşinceye kadar kavrulur, sonra kıyma ilave edilir. Sonra 3 su bardağı su ve pirinç ilave edilir. Pirinç kıymayla birlikte pişmeye bırakılır. Isırgan Otu tuzlu suda 5 dakika bekletilip süzüldükten ve durulandıktan sonra ince ince doğranır. Başka bir tencere içine 4 su bardağı su konur. Kaynadığında içine doğranmış Isırgan ilave edilir ve kaynamaya bırakılır. Sonra tuz, karabiber ve kekik ilave edilir. Bu karışım daha önce hazırlanan kıyma ve pirincin üzerine ilave edilir. 15 dakika daha kaynaması beklenir. Çorba sıcak olarak servis yapılır.

Horozibiği

Amaranthus retroflexsus, L

(Horozibiği, Tüylü Horozibiği, Kırmızı Köklü Horozibiği, Kızıl Bacaklı Ot)

Horozibiği Gözlemesi:

Malzemeler: 1000gr. Taze horozibiği yaprağı ve yenilebilecek kadar genç sürgünleri, 100gr. Tereyağı, bir yemek kaşığı domates salçası, 2 adet yumurta, bir baş orta boy kuru soğan, yeteri kadar tuz, karabiber, 1 çay kaşığı kekik, bir tatlı kaşığı kırmızı pul biber.

Hamurun malzemeleri: 1000gr. Un, yeteri kadar hamur mayası ve tuz.

İçin Hazırlanışı: 1000gr. Taze horozibiği otu bir yemek kaşığı tuz atılarak derin bir kapta hazırlanan tuzlu suda 5 dakika dinlendirilir, süzülür, durulanır ve ince ince kıyılarak kaynar suda 6 dakika haşlanır. Ayrı bir tencerede kıyılmış soğan 100gr tereyağı ile pembeleşinceye kadar kavrulur, üzerine salça ve baharat katılır ve iyice karışması sağlanır. Daha sonra haşlanmış ve sıkılmış horozibiği de bu tencereye atılarak 6 dakika kadar kısık ateşte kavrulur. Bunun üzerine 2 yumurta kırılır ve yumurtalar pişinceye kadar kavurmaya devam edilir. Yeterince kavrulan horozibiği ateşten indirilir ve soğumaya bırakılır.

Hamurun hazırlanışı: 1000 gr. un içerisine yeteri kadar maya koyulduktan sonra, tuz ilave edilir ve yeterince suyla yoğrulur. Hazırlanan hamur birer yumruk büyüklüğünde kündelere ayrılır. Hamur kündeleri oklava ile açılarak yufka haline getirilir. Bu yufkanın yarısına hazırlanmış ve soğumaya bırakılmış iç malzemeden konur ve diğer yarısının üzerine katlanır. Yarım ay şeklini alan gözlemeler daha önceden ısıtılmış sacın üzerinde iki tarafı da tamamen kızarıncaya kadar pişirilir. Sıcak olarak servis yapılır.

Horozibiği Boranası:

Malzemeler: 1000gr. taze ve genç horozibiği otu yaprağı, dört diş sarımsak, 1000gr. Yoğurt, yarım yemek kaşığı tuz.

Hazırlanışı: Tuzlu suda 5 dakika bekletildikten sonra süzülüp durulanan horozibiği yaprakları ince bir şekilde kıyılır. Tencereye koyulur, tuz atılarak hafif ateşte karıştırılır. Piştikten sonra ocaktan indirilip soğumaya bırakılır. Dört diş sarımsak soyularak dövülür ve 1000gr yoğurtla karıştırılır. Sarımsaklı yoğurt, tencerede pişmiş horozibiğinin üzerine dökülür, karıştırılarak servis yapılır.

Tamamı olmasa da, Kars ve Ardahan yöresinde ilaç olarak kullanılan ve yemeği yapılan yaban otları ve bitkilerinden bazılarının Türkçe-Latince ve İngilizce adlarını aşağıda takdim ediyoruz. Bu konuda hazırladığımız projelerimiz sırasıyla yerine getirilecektir.

KARS VE ARDAHAN YÖRESİNDE YEMEĞİ YAPILAN VE İLAÇ BİTKİSİ OLARAK KULLANILAN YABAN OTLARI

Türkçesi	Latincesi	İngilizcesi
Ebegümeci	Malva sylvestris	Common mallow
Horoz İbiği	Amarantus hypochondriacus	Amaranthus
Kadın Tuzluğu	Berberis vulgaris	Barberry
Çoban Çantası	Capsella bursa pastoris	Shepherd's purse
Akça Kayın	Betula alba	Birch
Dulavrat Otu	Arctium lappa	Burdock
Kuşdili	Stellaria media	Chickweed
Hindiba	Chicorium intybus	Chicory
Yapışkan Ot	Galium aparine	Cleavers
Deve Tabanı	Tussilago farfara	Coltsfoot
Kara Hindiba	Taraxacum officinale	Dandelion
Boğa Dikeni	Eryngium aquaticum	Seaholy
At Kuyruğu	Equisetum arvense	Horse tail
Ardıç	Junniperus communis	Juniper
Meyan Kökü	Glycyrrhiza glabra	Licorice
Sığır Kuyruğu	Verbascum thapsus	Mullein
Isırgan	Urtica dioica	Nettle
Yulaf	Avena sativa	Oats
Bağa Yaprağı	Plantago major	Plantain
Kırmızı Yonca	Trifolium pratense	Red clover
Kuzu Kulağı	Rumex acetosella	Sorrel
Evelik	Rumex crispus	Yellow dock
Kekotu	Thymus vulgaris	Thyme
Su Teresi	Nasturtium officinalis	Water cress
Söğüt	Salix alba	White willow

Ak Yavşan	Achillea millefolium	Yarrow
Nergis	Calendula officinalis	Pot marigold
Deve Dikeni	Sliybum marianum	Milk thistle
Papatya	Chamomilla recutita	German chamomile
Kırmızı Alıç	Cratagus oxyacantha	Hawthorn
Çomakotu	Gentiana lutea	Gentian
Kılıç Otu	Hypericum perforatum	St. John's wort
Andız Kökü	Inula helenium	Elecampane
Merze	Ocimum sanctum	Holy basil
Kara Ağaç	Ulmus rubra	Slipery elm
Kedi Otu	Valeriana officinalis	Valerian
Hatıt	Vitex agnus-castus	Chaste tree
Mısır Püskülü	Zea mays	Corn silk
Kan Teper	Althaea officinalis	Marsh malloww
Tarhun	Artemisia dracunculus	Tarragon
Meleçöğüt	Asparagus officinalis	Asparagus
Pirpirim	Portulaca oleracea	Purslane
Lahana	Brassica oleracea	Cabbage
Kaperi	Capparis spinosa	Caper
Eşek Marulu	Carduus benedictus	Holy thistle
Bal Kabağı	Cucurbita pepo	Poumpkin
Selvi Kozalağı	Cupressus sempervirens	Cypress
Verem Otu	Cuscuta epithymum	Dodder
Yabani Çilek	Fragaria vesca	Wild strawberry
Zeyrek	Linum usitatissimum	Flax seed
Dut	Morus alba	White mulberry
Reyhan	Ocimum basilicum	Sweet basil
Zeytin Yaprağı	Olea europaea	Olive leaves
Üzerlik	Peganum harmala	Harmala
Çeşmi Bülbül	Phaseolus vulgaris	French bean
Boyacı Otu	Phytolacce decandra	Pokeweed
Keçi Memesi	Polygonum albinum	Alpine knotweed
Kuş Eppeği	Polygonum cognatum	Knotgrass
Çoban Çiçeği	Primula veris	Cowslip
İt Burnu	Rosa canina	Dogrose
Ahududu yaprağı	Rubus idaeus	Raspberry leaves
Hatın tırnağı	Sempervivum teetorum	Hen-and-chicks
Teke Sakalı	Tragopogon pratensis	Goat's beard
Hercai Menekşe	Viola tricolor	Heartsease

Ökse Otu	Viscum album	Mistletoe
Su Kekiresi	Angelica sylvestris	Wild angelica
Medik	Cirsium acaule	Dwarf thistle
Işkın	Rheum ribes	Syrian rubarb
Çaşır	Ferula meifolia	
Çiriş	Allium tricoccum	Wild leek
Hasır Otu	Typha latifolia	Cattail
Kara Diken	Carduus nutans	Bull thistle
Kuzu Yatağı	Chenopodium album	Lamb's quarters
Hardal	Barbarea vulgaris	Winter cress
Lilipar	Caltha polypetala	Marsh marigold
Hatın Parmağı	Polygonum persicaria	Lady's thumb
Camış Kulağı	Sedum telephium	Live forever
Karabaş Otu- Kondar	Thymbra spicata	Black thyme

Hasta olan insanlar birebir denedikleri ilaç bitkileri konusunda tecrübe sahibi oldukları için onları bu kanaat ve inançlarından vazgeçirmek ve caydırmak kolay görünmüyor. Amerika, Avrupa, Japonya, Hindistan ve Çin'de durum aynen böyledir. İnsan vücudu, kimyasal maddeleri kullanarak doğal olmayan yollarla üretilmiş ilaçlar yerine, doğal bitki ve çiçeklerden elde edilmiş insanın yaratılıştan doğasıyla uyumlu vitamin ve destek ürünlerinden kullanarak kendisini daha çabuk toparlayıp, hastalığından kurtulmaktadır.

On binlerce yıldır, etrafımızdaki ağaçlar, bitkiler ve doğal çiçekler, otlar, yaban hayatıyla yan yana uyum içinde yaşadık ve hala bu ilişkiyi devam ettiriyoruz. Hem fiziki ve hem de psikolojik olarak sözü edilen bu canlı organizmalarla, meyve ağaçları, sebze tarlaları ile yan yana yaşadık. Dünyanın en değerli ağrı kesici ilacı olan *aspirin*, zaman zaman altına sırt üstü uzanıp, gölgesinde dinlendiğimiz söğüt ağacı *(Salix alba, L),* içerisindeki "*Salisik asit"*ten elde edildiğini aklımıza bile getirmemişiz. Vücudumuz, fiziki olduğu kadar, ruhen de, psikolojik bir rahatlık içerisinde söğüt ağacıyla uyum sağlamış olduğu için onun altına, gölgesine girdiğimizde huzur buluruz. Ondan korkmayız ve o söğütten bize bir zarar gelmeyeceğini biliriz. Psikolojik rahatlıktan kastımız budur.

İster istemez aklımıza bir soru geliyor; acaba yediklerimiz bir gıda mı, yoksa bir ilaç mı? Yediğimiz gıdaların arasına bir hat çekip, onları birbirinden ayırmak oldukça zor bir iştir. Şimdi kendi kendimize soralım; çorbalarımızda, yemeklerimizde, günlük hayatımızda en çok tükettiğimiz *limon, soğan ve yulaf* ilaç mıdır, yoksa birer ilaç mıdır? Bunun cevabı basit olarak; "Her ikisidir". Gıda olarak tükettiğimiz limon *(Citrus limon, L)* aslında bir ilaçtır. İnsan vücudunun mikrop saldırılarına karşı ve enfeksiyonlara karşı dinamizmini ve direnmesini sağlayan bir ilaçtır. Oysa biz limonu hep gıda olarak biliyoruz ve onu bir gıda olarak tüketiyoruz.

Kuru soğan (Allium cepa, L)… Onsuz yemek yapmamız, salatamızdan tat ve lezzet almamız neredeyse imkânsızdır. Oysa *soğan* bir ilaçtır. Ciğerlerimizdeki, bronşlarımızdaki iltihabı soğan temizler. Özellikle İngilizlerin sabah kahvaltısında vazgeçemedikleri ve ailecek sıcak sütle karıştırıp yedikleri *Yulaf (Avena sativa, L)* da aslına bakarsanız bir ilaçtır. Hasta olduğumuzda bizi içten yiyip bitiren mikroplara ve bakterilere karşı vücudumuzun direncini ve mücadele azmini artırır. Hasta olan organlarımızın bir an önce kendisini toparlayıp, vücudumuzun güçlenip tekrar ayağa kalkmasını, değersiz bilip, atlarımıza yem olarak verdiğimiz *Yulaf* sağlar.

Etrafında dolandığımız yaban bitkilerinin ve dağ çiçeklerinin hepsinin bir tarihi görevi, tarihin süreci içinde çizilmiş bir yolu ve kaderi vardır. Bazen biz onların bilerek veya bilmeyerek başına basıp yatırırız, bazen onlar başımızdan basıp bizi, yatak-yorgan yere seren mikrop ve bakterilerden, o minicik güçleriyle tutup kurtarırlar.

---

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim ve

1 Michael McVaugh, "Experience–Based Medicine of Thirteenth Century", *Early Science and Medicine,* Vol: 14, No: 1/3, 2009. P:105-130.

2 Heskell D. Isaacs, "Review: TheGeneral Principles of Avicenna's Canon of Medicine by Mazhar Shah, Karachi, Naveed Clinic, 1966" *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No: ½, Apr. 1968. P: 81.

3 1979 yılında Pamir yaylasına (4250m) yaptığımız saha araştırmasında Kırgız Türkleri'nin de aynı yaban bitkilerini tıpkı dedemin 1954 yılında yaptığı gibi bıçakla dikenlerini temizleyip yediklerini ve Gobuk'a, "Biyimçek", Medik'e, "Çemirçek" ve dikenin tamamına ise "Kerretikan" dediklerini yerinde tespit etmiştik.

4 www. motherherbs.com 28. 01. 2016 10.45

5 İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, I. Ve II. Cilt, (Tercüme: Esin Kahya) , Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

6 Masume Mobli, Marzieh Qaraaty, Gholamreza Amin, Ismaeil Haririan, Mannan Hajimahmoodi, Roja Rahimi, "Scientific evaluation of medicinal plants used for he treatment of *abnormal uterine bleeding* by Avicenna", *Arch Gynecol Obstet,* No: 292, Springer-Verlag Berlin. Heidelberg, 2015., p: 21.

7 Vaya J. Mahmood, "Flavonoid centent in leaf extracts of the fig (Ficus caricaL.), Carob (Ceratonia siliqua) and Pistacia lentiscus L.)" *Bio Factors,* No: 28, 2006, pp:169-175)

8 Tsai YC, Lai WC, Du YC, WU SF, El-Shazly, Lee Cl, "Lignan and Flavonoid phytoestrogens from the seeds of Cuscuta chiensis L." J. Nat Prod. No: 75, 2012, s: 1424.

9 Tuberoso CIG, Rosa A, Bifulco E, Melis MP, Atzeri A, Pirisi FM, "Chemical composition and antioxidant activities of Myrtus communis L. Berries extracts." *Food Chem.* No: 123, 2010, pp: 1242-1251.

10 Jamborm J, Skrypczak L, "Flavonoids from the flowers of Nymphaea alba L." *Socitetatis Botanicorum Poloniae,* No: 60, 1991, s: 119-125

11 Laurentis N, Stefanizzi L, Milillo MA, Tantillo G, "Flavonoidis from leaves of Olea europaea L." *Ann Pharm Fr.* No: 56, 1998, pp: 268-273.

12 Zhu H, Wang Y, Liu Y, Xia Y, Tang T, "Analysis of favonoids in portulaca oleracea L. By UV-vis spectrphotometry with comparative study on different extraction Technologies," *Food Anal Methods*, No: 3, 2010, pp: 90-97.

13 Sudheesh S, Vijayalakshmi NR, "Flavonoids from punica granatum L. Potential antiperoxidative agents", *Fitoterapia,* No: 76, 2005, pp: 181-186.

14 M. Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften of im Islam,*Leiden, Netherlands, 1972.

15 T. Fahd, "Botany and Agriculture,"*Encyclopedia of Histority of Arabic Science,* Vol: 3, 1996, pp: 813- 852.

16 Frank N. Egerton, "A History of the Ecological Sciences: Part:7, Arabic Language Science: Botany, Geography and Decline", *Bulletin of Ecological Society of America,* Vol: 83, No: 4, (Oct. 2002), pp: 261-266.

17 Syed Khaleefatullah, "The Practise of Unani Medicine and Its Research Aspects", *India International Centre Quarterly,* Vol: 18, No: 2/3, Holistic Health(Summer-Mansoon), 1991, pp: 123-129.

18 John McGinnes, "A Medieval Arabic Analysis of Motion at an Instant: The Avicenna's Sources to the *Forma Fluens/Fluxus Formea* Debate", *The British Journal fort he History of Science,* Vol: 39, No: 2(Jun. 2006), pp: 189-205.

19 İbn-i Sina*, El-Kânûn Fi't-Tıbb*, II. Cilt, Ankara, 2009, s: 97-99

20 Ibn-i Sina, a. g. e. s: 97-99

21 Alma R. Hutchens*, Indian Herbology of North America*, Boston, 1993, p:XIII.

22 a. g. e. p: XIII.
23 a. g. e. p:204-206
24 Andrew Chevallier, The Encyclopedia of Medicinal Plants, Boston, 1993, p: 6.
25 a. g. e. p: 6
26 Frances Densmore, How Indian Use Plants for Food, Medicine and Crafts, NY, 1974, p: 306.
27 World Health Organization, WHO Monographs on Selected Medicinal Plants, Geneva, II. Vol. 1999, p: 329-341.
28 Melvin R. Gilmore, Uses of Plants by Indians of the Missouri River Region, University of Nebraska, Lincoln and London, 1991, p: 25.
29 Samuel Thayer, The Forager's Harvest, Edible Wild Plants, Wisconsen, 2006, p: 170-176.
30 Lee Allen peterson, Edible Wild Plants, NY, 1977, p:150.
31 Thomas S. Elias and Peter A. Dykeman, Edible Wild Plants. A North American Field Guide, NY, 1982, p: 79.
32 Bradford Angier, Field Guide to Edible Wild Plants, Pennsylvania, 1996, p:152-153.
33 Samuel Thayer, The Forager's Harvest, Edible Wild Plants, Wisconsen, 2006, p: 2
34 Kars, Ardahan, Arpaçay, Çıldır, Sarıkamış ve Iğdır'da bahar gelince toprak "nefeslenmeye" başlar ve yenilen yaban otları tarlalarda görülmeğe başlar. *Kuşeppeği, Yemlik, Gımı, Türpek, Kelemenkeşir, Gazayağı, Evelik, Gızılpencer* kadınlar tarafından toplanan yaban otlarının başında gelir. Bunların hepsine birden *"pencer"* denir. ÂAAslan / Ardahan Üniversitesi.

Kaynaklar ve Notlar

Tercümanlık Bölümü ABD Öğretim üyesi. **Halk Bilimci,** aaarslan2002@yahoo.com

[1] 1979 yılında Pamir yaylasına (4250m) yaptığımız saha araştırmasında Kırgız Türklerinin de aynı yaban bitkilerini tıpkı dedemin 1954 yılında yaptığı gibi bıçakla dikenlerini temizleyip yediklerini ve gobuğa, "Biyimçek", mediğe, "Çemirçek" ve dikenin tamamına ise "Kerretikan" dediklerini yerinde tespit etmiştik.

[2] www. motherherbs.com, 28. 09. 2011, 10:45

[3] İbn-i Sina, El-Kânûn Fi't-Tıbb, I. Ve II. Cilt, (Tercüme: Esin Kahya) , Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

[4] İbn-i Sina, El-Kânûn Fi't-Tıbb, II. Cilt, Ankara, 2009, s: 97-99

[5] Alma R. Hutchens, Indian Herbology of North America, Boston, 1993, p:XIII.

[6] Andrew Chevallier, The Encyclopedia of Medicinal Plants, Boston, 1993, p: 6.

[7] Frances Densmore, How Indian Use Plants for Food, Medicine and Crafts, NY, 1974, p: 306.

[8] World Health Organization, WHO Monographs on Selected Medicinal Plants, Geneva, II. Vol. 1999, p: 329-341.

[9] Melvin R. Gilmore, Uses of Plants by Indians of the Missouri River Region, University of Nebraska, Lincoln and London, 1991, p: 25.

[10] Samuel Thayer, The Forager's Harvest, Edible Wild Plants, Wisconsen, 2006, p: 170-176.

[11] Lee Allen peterson, Edible Wild Plants, NY, 1977, p:150.

[12] Thomas S. Elias and Peter A. Dykeman, Edible Wild Plants. A North American Field Guide, NY, 1982, p: 79.

[13] Bradford Angier, Field Guide to Edible Wild Plants, Pennsylvania, 1996, p:152-153.

[14] Samuel Thayer, The Forager's Harvest, Edible Wild Plants, Wisconsen, 2006, p: 2

[15] M. Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften of im Islam,* Leiden, Netherlands, 1972.

[16] T. Fahd, "Botany and Agriculture," *Encyclopedia of Historty of Arabic Science,* Vol: 3, 1996, pp: 813- 852.

[17] Frank N. Egerton, "A History of the Ecological Sciences: Part:7, Arabic Language Science: Botany, Geography and Decline", *Bulletin of Ecological Society of America,* Vol: 83, No: 4, (Oct. 2002), pp: 261-266.

[18] Syed Khaleefatullah, "The Practise of Unani Medicine and Its Research Aspects", *India International Centre Quarterly,* Vol: 18, No: 2/3, Holistic Health(Summer-Mansoon), 1991, pp: 123-129.

[19] John McGinnes, "A Medieval Arabic Analysis of Motion at an Instant: The Avicenna's Sources to the *Forma Fluens/ Fluxus Formea* Debate", *The British Journal fort he History of Science,* Vol: 39, No: 2(Jun. 2006), pp: 189-205.

[20] İbn-i Sina*, El-Kânûn Fi't-Tıbb*, II. Cilt, Ankara, 2009, s: 97-99

İPEK YOLU ÜZERİNDE TÜRK VE FARS ETNİKLERİNE AİT İKİ ÖNEMLİ YARATILIŞ DESTANI

Behruz BEKBABAYİ [*] - Zahra NAMI [**]

Özet

İpek Yolu üzerinde birçok etnik beraber yaşaya gelmişler. Bunların arasında şüphesiz Türk ve Fars etnikleri en önemlilerindendirler. Ulusların birbiriyle iletişim ve etkileşimde şüphesiz inançlar özellikle yaratılış inançları çok etkilidirler. Dolayısıyla Türk ve Fars halklarının inançları da bu etkileşimden payını almıştırlar.

Çeşitli etniklerde ilk insanın yaratılış destanı çok incelenen ve gündemde olan konulardan biridir. Çeşitli toplumlarda ilk insanlar doğal olaylarla karşı karşıya kaldığında korkmuş ve olayların aslını ve nedenini bilmediğinden dolayı onlara bir Tanrı farz etmiştir. Dolayısıyla çeşitli ulusların destanları arasında benzerlikler bulunmaktadır.

Bu farzlardan yola çıkarak Türk ve Fars uluslarının yaratılış destanlarında da benzerlikler bulunması gerekmektedir. Bu araştırmada Türkler'in yaratılış destanı olan Oğuz Kağan Destanı ve Farslar'ın yaratılış destanı olan Kiyumers Destanı karşılaştırarak bu benzerlik ortak korku ve bilgisizlikten mi yoksa İpek Yolu gereksinimi olan sık ilişkilerden dolayı mıdır ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Yaratılış Destanı, Kiyumers, Oğuz Kağan, Şehname.

Abstract: The creation of the first human being has been much discussed among various ethnic groups. The formation of myths in human societies was rooted in their fear facing natural factors, so a lack of understanding of this phenomenon

made them assume a god for that (assume it as god), therefore some similarities can be found in the mythology of different nations. So many similarities are expected to be found due to the neighborhood and the old relationship between the Turkish and Persian speaking nations in the creation of myths. The study has also tried to consider comparative analysis of the Oguz Kagan myth among Turks and Kiomars among Persians. We hope to find some similarities between them.

Keywords: the epic of creation, Kiyumers, Oguz Kagan, Shahnama.

Giriş

İpek Yolu üzerinde birçok etnik beraber yaşaya gelmişler. Bunların arasında şüphesiz Türk ve Fars etnikleri en önemlilerindendirler. Ulusların birbiriyle iletişim ve etkileşimde şüphesiz inançlar özellikle yaratılış inançları çok etkilidirler. Dolayısıyla Türk ve Fars halklarının inançları da bu etkileşimden payını almıştırlar.

Mitler, bütün ihtiyaç ve gereksinimlerle, dilekler, ümitler ve korkularla insan tabiatını yansıtırlar. Mitler insanın kompleksleri ve hallerinin nasıllığını açığa kavuşturur. Yaratılış destanları insanların kök ve illet bulma ihtiyacını da giderir (Gaemi, 2013: 15).

Mitler "mezhepsel düşünce, hurafeler, sihir ve cadı ve efsunlamaya" kökleri dayanmaktadır. Onların sembolik yönleri olayların atmosferinde insanüstülerin ortaya çıkmasına sebep olup onlara Tanrı gücü verilsin. Öylesine ki yaratılış destanlarında ilk insan, yarı Tanrı'dır ya da Tanrı çocuğudur.

Mit hemâse ve efsane ile farklıdır. Hemâse ve efsanelerde olayların tarih ve eskiliği az çok ölçülebilmesine rağmen mit anlatılarda zaman çok eskiye gider bazen de ilk güne dayanmaktadır (Bahar, 1994: 194).

Mitlerin dünya görüşünde insanlar henüz olayların sebeplerini bulmamıştır, ancak bu olayların ortaya çıkmasının bir nedeni olmasını biliyor. Bu nedenle olayların gelişini haklı çıkarmak için kendisi hayali deliller aramıştır.

Bu bakışta dünya ve mavera birbiriyle alışılmış bir bağ içindedirler, ama bu bağda bilimsel bir açıklama bulunmamaktadır, bu nedenle mitlerde gerçek dünya ile zihin dünyası birbirine karışmaktadır. "bu bağlamda zaman ve mekânın rolü yok gerçek nesnelliği kaybetmiştir ve zihinsel zamana dönüşür.

Tanrı insan şekli bürünür ve destanların minevi olaylara bağladığı gerçek dışı güçleri, insankendisinden gösterir ve manevi ruhları, tarih âlemi ve gerçek zaman sahasını doldurur." (Zarrinkub, 1978: 405).

Destanlar, halkın ortak vicdanın yarattığı dağınık ve düzensiz hikâyelerdir. Bu hikâyelerin belirli yaratanı yoktur. Bu temel destanlar olarak üzenli ve organize toplu bir şekle geldiğinde destanın ortaya çıkmasını sağlar.

Bu hikâyelerin söyleyenleri namsız ve nişansız insanlardırlar, tarihte hiç bir izleri yoktur. Sadece göğüsten göğse bir kuşaktan diğer bir kuşağa aktarmışlar.

Tek bir kök ve kaynaktan gelen ulusların ortak köklü destanları var; ancak çeşitli grup ve etniklere bölünmelerinde, bunların mahiyetinde farklılıklar ortaya çıkar. Ancak bu destanların ortak bir kökten geldiği tamamen temalar ve ortak kahramanlarından bellidir.

Araştırma Edebiyatı

Eskiden beri halklar arasında vuku bulan ortak olaylar az olamamışlar. Ancak bu halkların bazısı bu olayların karşısında bazı tutumları aynı olmuştur. Türk ve Fars halklarının da eskiden beri birbiriyle olduğu münasebetten dolayı bu gurup içerisindedirler.

Araştırmamızın önemli meselesi Farslar'da Kiyumers'in ve Türkler'de Oğuz Kağan'ın yaratılış destanın benzer olmasıdır. Kiyumers ve Oğuz Kağan'ın yaratılışı ile ilgili birçok kitap ve makale yazılmıştır; örneğin:

Bahaeddin Ögel'in iki ciltlik "Türk Mitolojisi" kitabı, Ahmet Bican Ercilasun'un "Türk Dili Tarihi" kitabı, ... Oğuz Kağan hakkında bilgi içerirken "Bandheşen[1]", "Mazdisna ve edebi Parsî[2]", "Avesta[3]", "Tarihi salebi[4]", "Tarihi Teberi[5]", "Şehname[6]", "Osturehayi Muvazi (Paralel mitler)[7]" "Aferineş dar Edyan (Dinlerde yaratılış)[8]", "Aferineş ve tarih (Yaratılış ve Tarih)[9]", "Asar ol bakiye[10]", "Şenahti Asatiri İran (İran Mitlerinin tanımı)[11]", "Tarih ol kâmil[12]", "Daneşnamyi İran'ı Bastan (Eski İran Ansiklopedisi)[13]", "Tarihi Gozide (seçilmiş tarih)[14]", "Ostureyi bazgeşti cavdane (kalıcı dönüşün miti)[15]" vs. ancak bunlar henüz karşılaştırmalı olarak araştırılmamıştır. Bu yazıda bizim amacımız bu iki miti karşılaştırıp benzerlikleri ve farklılıklarını ortaya koymaktır. Coğrafi şartlardan dolayı ortaklıkların daha fazla olunması beklenmektedir.

Yaratılış mitleri

Yaratılış mitleri bir kültürde ve halk arasında evrenin yatılışı ve insanın ortaya çıkması hakkındaki simgesel rivayetlerdir. Ağızdan ağza, kuşaktan kuşağa aktarılan bu mitler, en çok yaygın olan mit varyantı çeşitli halk kültürlerinde bulunmakta ve yaklaşık bütün mezheplerde göze çarpmaktadır.

Yaratılış mitleri arasında bazı özellikler ortaktırlar. Bütün bu mitlerde bütün bir plan, kurgu ve etkili bir karakter bulunmaktadır. Olayın bütünü belli olmayan uzak bir geçmişte vuku bulmuştur. Bütün bu hikâyelerde toplumun karşılaştığı en derin felsefi sorulara cevap aranmaktadır. Yaratılış mitleri, toplum bireylerinin evrime olan bakış ve görüş açılarını göstermektedirler ve toplum bireylerinin kültür kimliklerinin çerçevesini belli etmektedir.

İran Mitlerinde Kiyumers'in Hikâyesi

İslam'ın İran'a gelmesiyle beraber Sami mitler İran mitleriyle karıştı. Bazı İranlılar tamamen iki farklı kültür ve çerçeveden gelen bu mit karakterleri arasında ilişki ya da paralellik kurmaya çalıştılar. Dolayısıyla İran ve Sami mitlerinin zamanı, mekânı ve karakterleri birbiriyle karıştı. Örneğin İran mitlerinde önce ilk insan, "Kiyumers"tir. Ancak İslam Dönemi'nde bazıları Kiyumers'i Samiler'in ilk insanı olan "Âdem" ile aynı kabul etmişler.

Farsçada **Kiyumers**[16] ya da **Giyumers**[17], Pehlevicede **Giyumert**[18] ya da **Giyumerd**[19], Avesta'da **Geyumereten**[20] Mezdaistlerin kozmolojilerinde ilk insan ve Şehname'de de ilk şahtır (seven16.mihanblog.com, Kiyumers İlk İnsan).

Giyumers Orta Farsça ve Pehlevice metinlerinde geçmiştir. Hormozd Kiyumers'i altıncı Gahanbar'da (yaratılışın altıncı ve sonuncu devresi) yarattı. Bu yaratma yetmiş gün sürdü. Kiyumers'in yüksekliği altı Nay, eni ve uzunluğu beraberiydi. Kiyumers üç bin yıl yaratıldığından sonra hareketsiziydi ve dini görevlerini yapmıyordu ancak onları düşünüyordu (Amuzgar, 2007: 229).

İblis (Şeytan) devlerin yardımıyla dünyaya saldırdı ondan sonra Kiyumers ölümsüzlüğünü kaybetti ve bu saldırıdan sonra otuz yıl yaşadı (Amuzgar, 2007: 230).

Kiyumers öldüğünde sol tarafına düşer ve ondan bir damla sperm yere damladı. Narinoseng Tanrı[21] onun üçte ikisini ve Sepandarmaz[22] üçte birinin korumasını üstlendi (Christensen, 1985).

Kiyumers'in sperminden kırk yıl sonra insanların ilk çifti iki rivas (bir tür bitki) şeklinde yeşerdi (Christensen, 1985).

Bu çiftin çeşitli adları olmuştur: "Meşi ve Meşyane[23]", "Meşig ve Meşiyang[24]", "Merd ve Merdane[25]" vs. Bütün insanlar "Meşig ve Meşiyang"ın evlatlarıdırlar (Christensen, 1985).

"Meşi ve Meşyane" elli yıl sonra tam yetişkin olunca evlendiler ve dokuz ay sonra Meşyane'den biri erkek biri kız ikiz bir çocuk doğdu; daha sonra bu çift yedi çift kız ve erkek doğdu. Bu yedi çiften biri Siyamek[26] ve onun eşi Nisak[27]'ıydı. Siyamek ve Nisak da bir erkek ve bir kız çocuğu doğdu, erkeğin adı Fervak[28] ve kızın adı ise Feravakin[29]'iydi. Fervak ve Feravakin'den on beş çift ikiz kız ve erkek dünyaya geldi. Dünyadaki yedi iklimin bütün etnik ve soyları bu çiftlerden türedi. Bu on beş çiftin biri Huşeng ve eşi Kuzek'tir. İranlılar (Ariler) bu çiftin soyundandırlar (The Bundahishn, 1897).

Bandheş'te insanların nerden geldiği hakkında böyle yazmıştır, "Fervak'ın (Siyamek'in çocuğu ve Meşi'nin torunu) evliliğinden on çeşit insan (etnik) türedi. ... Böylesine toplam yirmi beş çeşit etnik Kiyumers'ten türemiş olur (The Bundahishn, 1897).

Pehlevice metinlerde Giyumer'in ilk insan olmasına işaret edilse de onun padişah olduğuna da işaret edilmiştir. Örneğin Dinkerd'de onun lakabı dağ şahı anlamına gelen "Gerşah" olarak anılmıştır (Christensen, 1985).

Pehlevice kitaplarda Kiyumer'in adı Giyumerd ve Avesta'da **Geye** ve birçok yerde **Geye.marethne** olarak geçmiştir. Avestaca'da geye can anlamındadır ve Avesta'nın Ferverdin Yeşt'inde Geye'ye işaret olunmuştur. Bununla Kiyumers kast edilmiştir (Wolff, 1910):

"... o Mitra, geniş ve büyük otlakların sahibini övüyoruz, ve o kutsal kelam, o göğü, o suyu, o yeri, o otu, o ineği, o canı (Geye)'ni, ve o temiz müminleri övüyoruz." (Wolff, 1910: Yasna 26/10).

"Ahuramezda'nın düşünce ve öğütlerini ilk dinleyen Ferevher Kiyumers'i övüyoruz, onun göbeğinden Ari memleketleri oluştu, Ari memleketlerin ırkını, burada temiz ve kutsal Ferevher Zertoşt Sepitme'yi övüyorum." (Wolff, 1910:Yaşt 13/86).

"İlk iyi düşünen, ilk iyi söyleyen, ilk iyilik yapan, ilk ordusu olan, ilk sürü yetiştiren, ilk çiftçi, ilk bilgiyi öğrenen ve ilk öğreten kişi o (Kiyumers) oldu, O dört ayakları anladı, doğruluğu ve iyi sözleri buldu, dini fermanlara uydu ve temiz soylu Mezda'nın bütün iyiliklerini takip etti. o kişi ilk Asere'iydi. Çexer'i ilk olarak harekete getirdi, devleri insanlardan ayırt etti. Maddi dünyada ilk Eşem Naes namazını kıldı, öylesine ki devler, Zertoşt'un Mezdisnay dinini dev Ahura'nın karşıtı olduğuna inandılar." (Wolff, 1910: Visparat 21/2).

Bandheş kitabında Tanrı, maddi yaratıklardan, ilk göğü, ikinci suyu, üçüncü yeri ve dördüncü otu ve beşinci kutsal ineği ve altıncı kutsal insan yani dünyada İranoviç'te **Daiti** nehrin kıyısında Kiyumers'i yarattığına işaret etmiştir (The Bundahishn, 1897).

Avesta'da "Geye mert"=Kiyumers Ahuramezda'nın fermanına uyan ilk kişidir ve Ahuramezda Ari memleketlerin boylarını ondan yarattı (Wolff, 1910: Yasna 26/10).

Kiyumers'e suikast

Bendheşte gelmiştir: "İblis, Mezda'nın bütün yaratıklarını yok etmeğe karar verdi, onun bütün yarattıklarına saldırdı, ancak Tanrı İblis'in yaratılanlara ve Kiyumers'e saldırmadan önce uykuyu Kiyumers'e musallat etti ve Kiyumers uykudan uyanınca bütün dünyayı gece gibi karanlık gördü." (Dusthah, 1991: 109).

İranî rivayetlerde (Bendheş'te), dünyanın yaşı on ikilik burçlar üzere, dört tane üç bin yıllık devrelere bölünen, on iki bin yıl belirlenmiştir (The Bundahishn, 1897).

İran mitolojilerinde birinci ve ikinci devrelerde halk arasında tam bir takva hâkimiydi ve dünya günah ve pisliklerden arıydı. Dinkert kitabında böyle yazılmıştır ki, birinci ve ikinci üç bin'de dünya Minevi (hissedilmeyen) durumunda, ruhani ve günahsızıydı (Wolff, 1910: Visparat 21/2).

Araştırılan kaynaklardan ve İranî rivayetlerden, **Geye**, ilk can ya da **Gaya.marethne** adlandırılan ve İran'ın millî rivayetlerinde Kiyumers adlandırılmış olan ilk yaratık ya da insan prototiptir, bu İranî mitolojilere göre dünyanın ortası İranoviç'te yaratıldı (Wolff, 1910: Yasna 26/10).

Oğuz Kağan Destanı hakkında

Oğuz Kağan Destanı M.Ö. 209-174 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış olan Hun Hükümdarı Mete Han'ın hayatı etrafında şekillenmiştir. Bütün Türk Destanları'nda olduğu gibi bu destanın da ilk şekli günümüze ulaşmamıştır.

Bugün, elimizde Oğuz Destanı'nın üç varyantı bulunmaktadır. XIII ile XVI. Yüzyıllar arasında Uygur harfleriyle yazılmış ve İslâmiyet'ten önceki inancı yansıtan varyant ilk örneği temsil ettiği kabul edilebilir. XIV. Yüzyıl başında yazıldığı bilinen Reşîdeddîn'in Câmi üt-Tevârih adlı eserinde yer alan Farsça Oğuz Kağan Destanı İslâmi varyantların ikincisini temsil etmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nın üçüncü varyantı ise XVII. Yüzyıl'da Ebü'l-Gazî Bahadır Han tarafından Türkmenler arasındaki sözlü rivayetlerden ve önceki yazmalardan faydalanarak yazılmıştır.

Oğuz destanlarının içinde en önemlisi ve değerlisi Uygur alfabesiyle yazılmış olanı olduğunu söyleyebiliriz. Ne yazık ki bu hikâyenin bazı önemli kısımları bozulmuştur. Bu hikâyede İslam'dan hiç bir iz yoktur. Ancak bu çağda İran Dili ve Edebiyatı'nın etkisi Türkler üzerinde gözükmektedir. Örneğin bu hikâyede çirağ, atiş ve... gibi Farsça sözcükler hiç çekinmeden kullanılmıştır. Şüphesiz bu hikâye Cengiz Han devrinden sonra yazılmıştır zira bu devirde devlet adamlarına ait olan sözcük ve deyimler bu hikâyede sıklıkla karşımıza çıkar.

Oğuz Kağan Destanı'nın İslâmiyet Öncesi Rivayeti

Eserin özgün metni Uygurca'dır ve Fransız Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Ana metnin transkripsiyonu ve çevirisi W. Bang ve Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanmıştır (W. Bang ve G. R. Rahmeti [Arat], *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936. Burada Wang ve Arat'ın çevirisinden bir bölüm (s. 10-31) yer almaktadır.

[...] Yine günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı, doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök; ağzı ateş (gibi)kızıl; gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi.

Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı: kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi [kuvvetli]; beli kurt beli gibi [ince]; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı vücudu gibi [kuvvetli] idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi. At sürüleri güder, ata biner ve av avlardı. Günlerden, gecelerden sonra yiğit oldu. [...]

O çağda, orada büyük bir orman vardı; bir çok dereler ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avla ve burada uçan kuşlar çoktu. Bu ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. At sürülerini ve halkı yerdi. Büyük ve yaman bir canavardı. Ağır bir eziyetle halkı ezmişti. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti. Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki gergedan geyiği almış.

(Oğuz Kağan bu defa) bir ayı yakaladı. Onu, altın kemeri ile ağaca bağladı ve gitti. Ertesi sabah, tan ağaran çağda yine geldi. Gördü ki canavar ayıyı da almış, götürmüş.

(Bu defa) o ağacın dibinde kendisi durdu. Canavar gelip, başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile canavarın başına vurarak onu öldürdü. Kılıçla başını keserek, alıp gitti.

Tekrar (aynı yere) geldiği zaman gördü ki bir sungur (aladoğan) canavarın içerisini (iç organlarını) yemektedir. Yay ile, ok ile sunguru öldürdü, başını kesti. Ondan sonra dedi ki: Canavar geyiği yedi, ayıyı yedi, kargım onu öldürdü. Çünkü kargım demirdendi. Canavarı sungur yedi, yay ve okum onu öldürdü. Çünkü okum bakırdandı.

Gene günlerden bir gün, Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı ve gökten bir gök (mavi) ışık düştü. Güneşten, aydan daha parlak bir ışıktı. Oğuz Kağan (bu ışığa doğru) yürüdü. Gördü ki, ışığın ortasında bir kız oturuyor. Çok güzel bir kız. Başında ateşli ve parlak bir beni yardı. Altın kazık (demir kazık yıldızı) gibiydi. Öyle güzel bir kızdı ki, gülse mavi gök gülüyor, ağlasa mavi gök de ağlıyordu.

Oğuz Kağan onu görünce usu (aklı) gitti. Onu sevdi ve aldı. Onunla yattı ve dileği oldu. Kız hamile kaldı.

Günlerden gecelerden sonra (kızın gözleri) parladı. Üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Gün, ikincisine Ay, üçüncüsüne de Yıldız adını koydular.

Gene bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl ortasında bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda bir kız vardı. Yalnız oturuyordu. Çok görümlü (güzel) kızdı. Gözü gökten daha gök (mavi) idi. Saçları dere gibi dalgalı, dişleri inci gibiydi. O kadar güzeldi ki, yeryüzü insanları onu görse "Ay ay, ah ah, ölüyoruz!" diye sütten kımız olurlardı.

Oğuz Kağan onu gördükte usu (aklı) gitti, yüreğine od düştü. Onu sevdi, aldı. Onunla yattı, dileği oldu. Kız dölboğa (hamile) kaldı.

Günler ve gecelerden sonra (bu hatunun da) gözleri parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Gök, ikincisine Dağ, üçüncüsüne Deniz adını koydular.

Ondan sonra Oğuz Kağan büyük bir toy verdi. Halka yarlıg gönderdi. Çağırılan halk, birbirine danıştı ve geldi. Oğuz Kağan kırk masa ve kırk sıra yaptırdı. Türlü yemekler, türlü şaraplar, tatlılar, kımızlar yediler ve içtiler.

Toydan sonra Oğuz Kağan beğlere ve halka yarlıg verdi. Dedi ki:

Ben sizlere oldum kağan, Alalım yay ile kalkan, Nişan olsun bize buyan, Bozkurt olsun bize uran, Demir kargı olsun orman, Av yerinde yürüsün kulan, Daha deniz, daha müren, Güneş tuğ olsun, gök kurıkan.

Gene ondan sonra, Oğuz Kağan dört yöne yarlıg yolladı. Bildiriler bildirdi ve elçilerine verip gönderdi. Bu bildiriler şöyle yazılmıştı:

"Ben Uygurlar'ın kağanıyım, yerin dört bucağının kağanı olsam gerektir. Sizlerden baş eğmenizi istiyorum. Kim benim ağzıma bakarsa (ağzımdan çıkan emirlere uyarsa), hediyelerini kabul eder, onu dost bilirim. Kim baş eğmezse, gazaba gelirim, onu düşman tutar, çeri çıkarıp baskın yapar ve astırırım, yok ederim!"

Gene o çağda, sağ yanda, Altın Kağan denen bir kağan vardı. Bu Altın Kağan Oğuz Kağan'a elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş, yakut taşlar, pek çok mücevher yollayarak bunları Oğuz Kağan'a saygı ile sundu. Onun emirlerini dinledi ve iyi vergilerle dostluğunu sağladı.

Sol yanda Urum denen bir kağan vardı. Bu kağanın çerileri çok çok, balıgları (şehirleri) çok çok idi. Bu Urum kağanı Oğuz Kağan'ın yarlığını (buyruğunu) dinlemezdi. "Ben onun sözünü tutmam" derdi.

Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi. Tuğlarını kaldırıp askeriyle onun üzerine yürüdü.

Kırk gün sonra Muz Dağ (Buz Dağ) denen dağın eteğine geldi. Burada çadırını kurdurdu ve uyudu.

Ertesi gün, tan ağarırken, Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü, gök yeleli, büyük bir erkek kurt çıktı. O kurt, Oğuz Kâğan'a dedi ki, "Ey, ey Oğuz! Sen Urum üzerine yürümek istiyorsun, ey ey Oğuz, ben de senin önünde yürümek İstiyorum!"

Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını durdurdu ve gitti. Gördü ki çerinin önünde gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümekte ve kurdun ardı sıra ordu ilerlemektedir.

Gök tüylü, gök yeleli bu büyük kurt, bir nice gün gittikten sonra durdu. Oğuz dahi çerisi ile durdu. Burada İtil Müren denen bir deniz vardı. Bu İtil Müren'in

yanında, bir kara dağ önünde vuruşgu (vuruşma, çarpışma) oldu. Okla, kargı ile, kılıçla vuruştular.

Çerilerin arasında vurulan çok oldu. Halkın gönüllerinde kaygı çok oldu. Tutuşma ve vuruşma öyle yaman oldu ki, İtil Müren'in suyu zencefre gibi kıpkızıl oldu. Oğuz Kağan yendi. Urum Kağan kaçtı.

Oğuz Kağan, Urum Kağan'ın kağanlığını ve halkını aldı. Ordusuna canlı cansız pek çok ganimet düştü.

Urum Kağan'ın bir kardeşi vardı. Adı Uruz Beğ idi. Bu Uruz Beğ, oğlunu dağ başında, derin ırmak arasında, iyi tahkim edilmiş bir şehre yolladı. Dedi ki: "Şehri korumak gerek, sen şehri iyi sakla (koru), vuruşgulardan sonra bize gel."

Oğuz Kağan bu şehre yürüdü. Uruz Beğ'in oğlu ona çok çok altın, gümüş yolladı. Dedi ki: "Ey Oğuz Kağan, sen benim kağanımsın. Babam bana bu şehri verdi ye 'şehri korumak gerek, şehri benim için sakla ve vuruşgulardan sonra gel' dedi. "Babam sana kızdı ise bu benim suçum olur mu? Ben senin buyruğunu yerine getirmeye hazırım. Bizim kut'umuz (devletimiz, mutluluğumuz) senin kut'un olmuş. Bizim uruğumuz (soyumuz) senin ağacının yemişindendir. Tanrı sana yer verip buyurmuştur. Ben sana başımı, kut'umu (devletimi) veriyorum. Sana vergi verir, dostluktan çıkmam" dedi.

Oğuz Kağan yiğidin sözlerini güzel gördü, sevindi ve: "Bana çok altın yollamışsın, şehri iyi saklamışsın (korumuşsun)" dedi. Onun için ona Saklap adını koydu ve dostluk gösterdi.

Ondan sonra Oğuz Kağan çeri ile gene İtil denen ırmağa-geldi, İtil büyük ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü ve "İtil suyunu nasıl geçeriz?" dedi.

Çeri arasında iyi bir beğ vardı. Adı Uluğ Ordu Beğ idi. Akıllı bir erdi. Gördü ki bu yerde çok çok ağaç var. O ağaçları kesti, üzerlerine yatıp geçti.

Oğuz Kağan sevindi, güldü ve: "Sen burada beğ ol, senin adın Kıpçak (oyulmuş ağaç) olsun" dedi.

Yine ilerlediler. Ondan sonra Oğuz Kağan, gök tüylü, gök yeleli erkek kurdu tekrar gördü. Gök Kurt Oğuz Kâğan'a dedi ki:

"Şimdi sen çeri ile burada atlan, atlanıp halkı ve beğlerini götür, ben önden yürüyüp sana yol göstereceğim."

Tan ağardığında Oğuz Kağan gördü ki erkek kurt çerinin önünde yürümektedir. Sevindi, ilerledi.

Oğuz Kağan bir alaca aygır ata binerdi. Bu aygır atı çok severdi. Yolda bu aygır gözden yitip kaçtı. Burada büyük bir dağ vardı. Bu dağın üstünde de don ve buz vardı. Dağın başı soğuktan ap-aktı. Onun için adı "Buz Dağ"dır Oğuz Kağan'ın atı işte bu Buz Dağ'ın içine kaçtı. Oğuz Kağan çok üzüldü.

Çeri arasında, kahraman bir er beğ vardı. Ne Tanrı'dan ne şeytandan korkardı. Yürüyüşe, soğuğa dayanıklı bir erdi. O beğ dağa girdi, yürüdü. Dokuz gün sonra Oğuz Kâğan'a aygır atı getirdi. Buz Dağ çok soğuk olduğundan, o beğin vücudu karla kaplanmıştı. Ap aktı. Oğuz Kağan sevinçle güldü. Dedi ki: "Sen buradaki beğlere baş ol, senin adın ebediyen Karluk olsun."

Böyle dedi ve ileri gitti.

Yolda giderken büyük bir ev gördü. Bu evin (sarayın) duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirdendi. Kapalı idi ve açkısı (anahtarı) yoktu.

Çeride pek becerikli bir er vardı. Adı Tömürdü Kagul idi. Oğuz Kağan ona yarlıg (emir) verdi: "Sen burada kal ve çatıyı aç, (Kal, aç), açtıktan sonra orduya gel" dedi. Bundan dolayı ona Kalaç, (Kal, aç) adını koydu ve ilerledi.

Gene bir gün, gök tüylü, gök yeleli erkek kurt, yürümedi, durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdu. Burası tarlasız, çorak bir yerdi. Buraya "Çürçet" diyorlardı. Büyük bir yurt idi. Atları çok, öküzleri ve buzağıları çok, altın ve gümüşleri çok, cevahirleri çok çoktu.

Burada, Çürçet Kağan'la halkı Oğuz Kağan'a karşı geldiler. Vuruş-tokuş (vuruşma-çarpışma) başladı. Oklarla, kılıçlarla vuruştular. Oğuz Kağan üstün geldi ve Çürçet kağanını öldürdü, başını kesti ve Çürçet halkını kendisine bağladı. Vuruşgudan sonra Oğuz Kağan'ın çerisine, nökerlerine (maiyetine) ve halkına öyle çok ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi.

Oğuz Kağan'ın çerisinde, akıllı, iyi, becerikli bir er vardı. Adı Barmaklıg Coşun Billig idi. Bu becerikli kişi bir kağnı yaptı. Kağnı üzerine cansız malları yükledi, baş tarafına canlı malları koştu. Çektiler, gittiler. Oğuz Kağan'ın nökerleri ve halkı, hepsi, bunu gördüler ve şaştılar. Onlar da kağnı yaptılar. Bunlar, kağnı yürümekte iken kanga! kanga! diye bağırıyorlardı. Onun için onlara Kanga adını koydular.

Oğuz Kağan kağnıları gördü, güldü ve (o becerikli erine): "Kanga kanga ile cansızı canlı yürütsün, Kangaluğ sana ad olsun, bunu da kağnı belirtsin" dedi, gitti.

Ondan sonra gene bu gök tüylü, gök yeleli kurt ile Sindu (Sind, Hind), Tangut, dahi Şam yönlerine atlanıp gitti. Çok vuruşgudan, çok tokuşlardan (vuruşma ve çarpışmalardan) sonra oraları aldı ve kendi yurduna kattı. Hepsini yendi, bastı.

Yine, söz dışında kalmasın ve belli olsun ki, güneyde Barkan denen bir yer vardır. Ulu, varlıklı bir yurttur. Çok sıcak bir yerdir. Burada çok avlar, çok kuşlar vardır. Altını, gümüşü, mücevherleri çoktur. Halkının yüzleri kapkaradır.

İşte bu yerin kağanı Masar denen bir kağandı. Oğuz Kağan onun üstüne atlandı, çok yaman bir vuruşgu oldu. Oğuz Kağan yendi, Masar Kağan kaçtı. Oğuz onu hükmü altına aldı, yurdunu ele geçirdi, gitti. Oğuz Kağan'ın dostları çok se-

vindiler, düşmanları çok kaygılandılar. Oğuz Kağan sayılamayacak çok nesneler, yılkılar aldı. (Sonra) yurdunun, evinin yoluna düştü, döndü.

Gene, söylenmeden kalmasın ve belli olsun ki, Oğuz Kağan'ın yanında ak sakallı, ak saçlı, uzun akıllı (tecrübeli), yaşlı bir kişi vardı. Anlayışlı, doğru bir insandı. Oğuz Kağan'ın tüşimeli (veziri, danışmanı) idi. Adı (unvanı) Uluğ Türk (Ulu Türk) idi.

İşte bu Ulu Türk, günlerden bir gün, düşünde bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu, altın yay gündoğusundan ta günbatısına dek uzanmıştı. Üç gümüş ok da güneye doğru gidiyordu. Uykudan sonra düşte gördüğünü Oğuz Kağan'a anlattı ve dedi ki: "Ey kağanım, senin ömrün hoş olsun, ey kağanım, sana dirlik hoş olsun, Gök Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna (nesline, soyuna) bağışlasın!"

Oğuz Kağan Ulu Türk'ün sözünü beğendi. Onun öğüdünü dinledi ve öğüdüne uydu.

Ondan sonra, ertesi gün, büyük ve küçük oğullarını çağırttı ve dedi ki:

"Ey oğullarım, benim gönlüm av diliyor, (ama) kocamış olduğum için cesaretim yoktur, Gün, Ay, Yıldız! Tan yönüne sizler varın! Gök, Dağ, Deniz! Tün yönüne sizler varın!"

Ondan sonra (oğulların) üçü tan (doğu) tarafına, üçü de tün (batı) tarafına vardılar. Gün, Ay, Yıldız, çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda bir altın yay buldular. Bunu alıp babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, yayı üçe böldü ve dedi ki:

"Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun, yay gibi okları göğe kadar atın!"

Gök, Dağ, Deniz de, çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Bunları aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve okları üçe böldü. Dedi ki:

"Ey küçük oğullarım, oklar sizin olsun. Yay oku attı. Sizler oklar gibi olun!"

Şecereyi Terakime kitabında Oğuz Kağan ile Kiyumers aynı asır ve aynı devirde olduğu kaydedilmiştir (Ercilasun 2007: 57). Oğuz Kağan doğduğunda gözlerin kırmızı olduğu sadece Oğuz Kağan hikâyesinin Uygur varyantında işaret edilmiştir.

Karşılaştırma

Üstteki iki destanı karşılaştırdığımızda her iki destanın kahramanları ilk insan prototipleridir. Yani bu iki destanda gördüğümüz karakterler normal bir insanda göremeyiz.

Bu destanların ortak noktalarından biri her iki insanın erkek olmasıdır. Yani Türk ve Fars milletlerinde ilk insanın erkek olması ortak bir inançtır.

Kiyumers Destanı'nda gördüğümüz gibi Ari boylar Kiyumers'in sperminden yeşeren ravent bitkisinden türemişler, Oğuz Kağan Destanı'nda ise gökyüzündeki cisimler (güneş, ay, yıldız) Oğuz Kağan'ın ilk eşinden yeryüzündeki varlıklar (gök, dağ, deniz) onun ikinci eşinden türemişler.

Bu iki destanın ortaklıklarından biri de her iki karakterin yani Kiyumers ve Oğuz Kağan'ın padişah olup geniş topraklara hükmetmeleridir.

İşaret edilebilecek ortak yönlerden biri de Ahuramezda Kiyumers'i altıncı günde İblis'i ortadan kaldırması için yaratması ve Oğuz Kağan'ın halkı rahatsız eden hayvanı (gergedan) öldürmesidir.

Her iki mitolojide dünya için bir kaynak inancı var. Dünya ilk başta eksik yaratılıp giderek tamamlanmıştır. Oğuz Kağan Destanı'nda da Şehname'deki gibi dünyanın başlangıcı gözlerden kayıp, görünmez Tanrı'ya aittir.

Sonuç

Beklediğimiz gibi bu iki miti incelediğimizde birçok ortak nokta ortaya çıkmaktadır. Bu da Türk ve Fars etniklerinde ortak veya benzer bir kültür ve medeniyetin bulunmasıdır.

Ayrıca coğrafi konum ve İpek Yolu üzerinde bulunmalarından dolayı eskinden beri birbiri ile ilişkide olan bu iki etniğin mitleri birbirini etkilemişler.

Son olarak şunu sonuç alabiliriz ki Türk ve Fars etnikleri sadece bugün ve yakın geçmişte değil belki çok eskilerden beri birçok ortaklıkları olup kültürleri, medeniyetleri ve düşünceleri birbirine çok yakın olmuştur.

* Assistant Professor of Allameh Tabataba'i University, E-mail: behruzbaba@yahoo.com bekbabayi@atu.ac.ir
** Allameh Tabataba'i Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Lisans Öğrencisi

۱	نش‌ه‌دنب
۲	ی‌س‌راپ ب‌دا و انس‌ی‌دزم
۳	ات‌س‌وا
٤	ی‌ب‌ل‌اع‌ث خ‌ی‌رات
٥	ی‌رب‌ط خ‌ی‌رات
٦	ه‌م‌ان‌ه‌اش
۷	ی‌زاوم ی‌اه‌ه‌روطس‌ا
۸	ن‌ای‌دا رد ش‌ن‌ی‌رف‌آ
۹	خ‌ی‌رات و ش‌ن‌ی‌رف‌آ
۱۰	ه‌ی‌ق‌اب‌ل‌ا راث‌آ
۱۱	ن‌اری‌ا ری‌ط‌اس‌ا ت‌خ‌ان‌ش
۱۲	ل‌م‌اک‌ا‌ل‌ا خ‌ی‌رات
۱۳	ن‌ات‌س‌اب ن‌اری‌ا ه‌م‌ان‌ش‌ن‌اد
۱٤	ه‌دی‌زگ خ‌ی‌رات
۱٥	ه‌ن‌ادواج ت‌ش‌گ‌زاب ه‌روطس‌ا
۱٦	ث‌رم‌وی‌ک

ث‌رم‌وی‌گ	۱۷
ت‌رم‌وی‌گ	۱۸
درم‌وی‌گ	۱۹
نَ‌تَ‌رم‌وی‌گ	۲۰
گ‌ن‌س‌وی‌رن دزیا	۲۱
ذم‌رادن‌پ‌س	۲۲
ه‌نای‌ش‌م و ی‌ش‌م	۲۳
گ‌نای‌ش‌م و گ‌ی‌ش‌م	۲٤
ه‌نادرم و درم	۲۵
ک‌م‌ای‌س	۲٦
ک‌اس‌ن	۲۷
ک‌اورف	۲۸
ن‌ی‌ک‌اوارف	۲۹

Kaynakça

-------- (1897). *The Bundahishn ("Creation"), or Knowledge from the Zand*, Transelated by: E. W. West, Oxford University Press.

Amûzgar Yeganeh, Jaleh (2007). *Dil, Farhang ve Usture*: "Dünyanın Yaratılışı ve sonu", Tahran: Mo'in Yay.

Bahar, Mehrdad (1996). *Pejuheşi der Esatir-i İran*, Beşinci Baskı, Tehran: Agah Yay.

Bang W. ve Rahmeti Arat, G. R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

Christensen, Arthur Emanuel (1985). *İlk İnsan İlk Padişah*, Çeviri ve Araştırma: Jaleh Amûzgar ve Ahmet Tafazzoli, İki Cilt, Tahran: Neşr-i Nov Yay.

Dusthah, Jalil (1993). *AVESTA, Kohentarin Surudha ve Metnihayi İrani*, Sekizinci Baskı, Tahran: Morvarid Yay.

Gaemi, Farzad (2013). "*Berresi Kohen Olgu-yi İnsan-I Nexostin ve Nemudha-yi An der Baxş-i Pişdad-yi Şehname-yi Ferdevsi ber Mebna-yi Usture Şinasi*", Mevsimlik Edebiyat-i İrfanî ve Usture Şinasi, Yıl 9, S. 31, Tahran.

Ögel, Bahaeddin (2014). Türk Mitolojisi, 1. Cilt, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Oğuz, M. Ö., Ekici, M., Açа, M., Arslan, M., Düzgün, D., Akarpınar, R. B., Öğüt Eker, G., Ercan, A. M. & Saltık Özcan, T. (2005). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ed. M. Öcal Oğuz, 3. Basım, Ankara: Grafikler Ofset.

Revāyat-e Pahlavi. (1988/1367SH). Ed. By Mahshid Mirfakhrāei. Tehran: Moassese-ye motāle'āt o ta'hqiqāt-e farhangi.

Safa, Zebihollah (2008). *Hemase Sorayi der İran*, Tahran: Emir Kebir Yay.

Wolff, Fritz (1910). *AVESTA, Die Heiligen Bücher Der Parsen*, Strassburg: Verlag Von Karl J. Trübner.

Yâhaqi, M. Ja'far and Farzād Qāemi. (2007/1386SH). "*Naqd-e asātiri-e shakhsiat-e Jamshid az manzar-e Avestā*", Jurnal of Literature and Humanities Fucolty of University of Kerman. No. 21. Pp. 273-303. Yasht- hā. (1977/ 1356SH). Ed. by Ebrāhim Poordāvood. Tehran: University of Tehran.

Zādesparam. (1987/1366SH). *Gozide-hā-ye Zādesparam. Tr. By M. Taqi Rāshed Mo'hassel*. Tehran: Moassese-ye motāle'āt o ta'hqiqāt-e farhangi.

Zarrinkub, A. (1985). *İslam Öncesi İran Tarihi*, Tahran: Emir Kebir Yay.

https://tr.wikisource.org/wiki/

http://www.edebiyatogretmeni.org/oguz-kagan-destani/

KAZAKİSTAN'DA İPEK YOLU ÜZERİNDE BULUNAN BAZI OĞUZ ŞEHİRLERİ-II/ SOME OGUZ CITIES OF KAZAKHSTAN WHICH ARE LOCATED ON THE SILK ROAD-II

Bekir DENİZ *

Özet

Çin'den başlayarak Avrupa içlerine kadar uzanan Tarihi İpek Yolu'nun Orta Asya'da bugünkü Kazakistan topraklarından geçen bölümü, Oğuzlar Dönemi'nde Güney Kazakistan topraklarının neredeyse tamamında, özellikle de Sirderya boyundaki şehirleri dolaşmaktaydı. Günümüzde neredeyse tamamına yakını metruk hale gelmiş bu şehirlerde İlk ve Orta Çağlar'da canlı bir ticaret hayatı vardı. Yakın zamana kadar *Türkistan diye tabir edilen Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan topraklarını ağ gibi saran İpek Yolu güzergâhındaki bu yollarının bir kısmı hâlâ kullanılır durumdadır. Kazakistan topraklarında bulunan İsficab (Sayram), Otrar (Şevuldur), Yesî (Türkistan) gibi şehirler küçülerek de olsa isim ve yerleriyle varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Şoy Töbe (eski Türkistan), Süt Kent, Karaşık (Karaçuk), Sauran (Karatöbe), Sığanak, Cend, Yeni Kent (yangi Kent), Özkent, Asanas, Barçınlığkent gibi şehirler ise töbe (tepe)-ören yeri haline gelmiştir. Bugün hâlâ birçoğuna ulaşılamayan eskinin bu büyük şehirlerinin bir kısmında kazılar yapılmaktadır. Büyük bir kısmının yolu da yoktur.*

Bu makalede, Kazakistan topraklarında Göktürkler Dönemi'nden Cengiz Han'ın bölgeyi kılıçtan geçirdiği XIII. Yüzyıl ortalarına kadar hüküm süren Oğuzlar'ın yaşadığı ve kurduğu İpek Yolu üzerinde yer alan bazı Oğuz şehirlerinden bazıları ele alınacak, onların geçmişteki ve bugünkü durumları fotoğraflar eşliğinde tanıtılacaktır.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Çin, *Orta Asya,* Türkistan, Oğuz şehirleri, *Güney Kazakistan,* Sirderya Havzası, Göktürk Kağanlığı.

Abstract

The historical Silk Road starts from China and extendsintomid-Europe. During the Oguz period those parts of the Silk Road, which were located in Central Asia and today's Kazakhstan, especially in theen tire Southern Kazakhstan, passed throughthe cities of Sirderya Basin. Today almost all of the secities are abondoned. In early and middle age there was a lively commercial activity in these cities. A certain part of the Silk Road encompass the territories of Kazakhstan (former Turkistan), Uzbekistan, Kirgzistan and Turkmenistan like a web and some parts of the road are stil usable. Although they became smaller, the cities of *İsficab (Sayram), Otrar (Şevuldur), Yesî (Türkistan), which are situated in Kazakhstan, stil exist with their original location sand names. Cities such as Şoy Töbe (old Türkistan), Süt Kent, Karaşık (Karaçuk), Sauran (Karatöbe), Sığanak, Cend, Yeni Kent (yangi Kent), Özkent, Asanas and Barçınlığ kent became archeological cites (töbe / tepe). Most of the historical cities are not reachable today however in some of thos earcheological excavations continue. Most of the secities are not reachable by roads.*

This studyanalyzes the Oguz cities of the Silk Road in XIII th century, between thereign of Göktürk stotheinvasions of Cengiz Khanandthe historical andupdatesituations of the secities will be investigatedthrough photographs.

Keywords: Silk Road, China, Central Asia, Turkistan, *Oguz cities,* Southern Kazakhstan, Sirderya Basin, *Göktürk Khanandt.*

I- Giriş

IX-X. Yüzyıllar'da Orta Asya'da, Türkçe konuşan konar-göçer boylarla, Hazar civarı, genel anlamda ise, **Sırderya** boyu ve **Aral Gölü** çevresi **Oğuzlar'ın** vatanıydı (S.G.Agacanov 2002, 10-11): Mesudî'ye göre, Hazar Gölü çevresinde kalabalık Guz (Oguz) şehirleri bulunuyordu. Bugünkü İran'ın Cürcan kentinden başlayan yurt, Aral Gölü'ne kadar devam ediyordu". Birunî'ye göre , "Oğuz Boyları Ural civarında, Aşağı Pavoloje'de, Hazar Denizi'nin kuzey ve doğu kıyıları ile Sır-Derya Nehri'nin aşağı kısımlarında sakin idiler" (S.G.Agacanov 2002, 113). Ancak, Sırderya boyundaki Türk sınırı Savran'a kadar uzanıyordu; **Oğuzlar** X. Yüzyıl'ın birinci yarısında, "Hazar Denizi'nden, Sir Irmağı'nın (Seyhun-Sırderya-İnci) Orta yatağında bulunan **Fârab** (Karaçuk-Otrar), **İsfîcab** (bugünkü Sayram) yörelerine kadar uzanan topraklar ile, **Manğışlağ**'da (bugünkü Mankışlak) dahil olmak üzere, bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. Güneyde ise İslâm ülkeleriyle komşuydular. **Maverâ un-nehr**'deki sınır **Buhara**'nın kuzeyindeki çölden başlayarak, **İsfîcab**'a (Sayram) kadar uzanıyordu. **Yesî**'ye, yani bugünkü Türkistan'a 50 km. uzaklıkta bulunan **Savran** (Sâbran) Müslümanlar'ın Oğuzlar'a karşı sınır şehriydi (F. Sümer, 1980, 26-34).

X. Yüzyıl'ın başlarında Oğuzlar'ın kışlık merkezi (başkenti) **Yeni-kent** (Yañgi-Kent, Yengi-Kent, Jane Kent) idi: Hükümdarlarına **Yabgu,** o'na naiplik edene **Kül Erkin** ünvanı veriyorlardı. Orduya **Sübaşı** komuta ediyordu. **Yinal, Tarkan** gibi ünvanları vardı (A. Taşağıl, 2004, 93; İbn Fazlân, 1995, 34-44, 100). Aral civarında yaşayan Oğuzlar'ın dili eski **Eftalit** diliydi (C. P. Tolstov,1947, 74). Doğuda Karluklar, kuzeyde Kıpçaklar, Kimekler ve Hazarlar'la, kuzeybatıda ise Peçenekler'le sürekli mücadele halindeydiler. Son Samanî şehzadesi **Ebu İbrahim** (Muntasır) Maveraünnehr'i Karahanlılar'dan geri almak için bir ara Oğuz Yabgusu ile ittifak kurmuş ve neticede Yabgu Müslüman olmuştu (1001-1002)" (A. Taşağıl, 2004, 93-94). Şehirli, köylü, göçebe ve yarı göçebe şeklinde yaşayan Oğuzlar hayvancılık, tarım ve balıkçılık yapıyorlardı. Ayrıca, zanaatla uğraşıyorlardı. Daha sonradan, Müslüman olanlarına **Oğuz**, henüz Mülümanlığı kabul etmemiş soydaşlarına da **Türkmen** adını vermişlerdi (F. Sümer,1980, 26-34).

Tarihçilerin ifadesine göre, "Oğuzlar arasında, İslâmiyet aynı yüzyılın ikinci yarısında da yayılmaya başlamış ancak, XI. Yüzyıl'da hâkim bir din haline gelmiştir; Oğuzlar o dönemde, onları gayrı müslim kardeşlerinden ayırt edebilmek için **Mâvera ün-Nehr** Müslümanlar'ına (Müslümanlığı kabul eden zümrelere) **Türkmen** adını veriyorlardı. Müslümanlığı ilk kabul eden Türk kavmi **Balasağun** ile bugünkü Taraz yakınlarındaki **Mirki** (Merke) şehirleri arasında yaşayan **Türkmenler** olduğu için **Türkmen** adı **Mâvera ün-Nehr** Müslümanlar'ı arasında **Müslüman Türk** şeklinde hususî bir manâ da kazanmıştır. Oğuzlar'dan da Müslüman olan zümrelerin, Müslüman olduklarını anlatmak ve onları gayri müslim kardeşlerinden ayırt etmek üzere, bu zümrelere de **Türkmen** denilmiştir"(F. Sümer, 1980, 51; İbn Fazlân, 1995, 91, 100).

Tarihçiler, 349 (960) yılında 200.000 çadırlık bir Türk Halkı'nın Müslüman olduğunu bidirmektedir. Bu Türk Halkı, Karahanlılar'ın hâkim olduğu yerlerdeki **Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsı** gibi Türk Kavimleri'nin yaşadığı yerlerdi ki (F. Sümer, 1980, 50-51) bugün bu topraklar, bugünkü Güney Kazakistan'da, **Şimkent** (Çimkent) Oblusu'na bağlı **Sozak** Avdanı'nda (ilçe), **Sozak, Bedpakdala Çölü** ve **Çu Nehri** yatağı arasında kalan alanlarda yaşamaktaydı.

Oğuz Yabgu Devleti'nin ne zaman yıkıldığı kesin belli değildir. Kaynaklar, "1000'li yıllarda yıkıldığını" söylenmekte, yıkılış sebebi olarak da, 985 yıllarından sonra Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Bey'in başında bulunduğu "Selçuklu Ailesi'nin kendilerine bağlı büyük kütlelerle bölgeden ayrılması ve kuzeydeki Kıpçaklar'ın baskısına" bağlanmaktadır (A. Taşağıl, 2004, 94).

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Oğuzlar bu dönemde, " **Üç Ok** ve **Boz Ok** olmak üzere ikili teşkilat halindeydiler. Oğuzlar, DLT'de 22, Camiüt-tevarih'deki bilgilere göre, 24 boydan meydana gelmekteydiler: **Boz Oklar**: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (Kara Bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı

(DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın; **Üç Oklar:** Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık" boylarından teşekkül ediyordu (A. Taşağıl, 2004, 94; S. Koca, 2002, 262). "X. Yüzyıl'ın ortalarında Oğuzlar'ın üç şehri vardı. Bunlar **Yeni Kend** (Yangi Kend), **Cend** ve **Cuvâre-Huvâre** idi: Daha sonra bunlalara **Savran** (Sepren), **Karaçuk, Karnak, Suğnak** (bugün Sığanak denilmektedir), **Süt-Kend** (Sidgün) ve **Barçınlığ Kent** de (Barşın kent) eklendi. Bu şehirler **Karatavlar**'la (Kara Dağlar) çevriliydi (F. Sümer, 1994, 87).

El İdrisî'nin verdiği bigilere göre oğuzlar çölde XI. Yüzyıl'da çok sağlam şehirler kurmuşlardı ve çiftçilik, ticaret ve el sanatı ile uğraşıyorlardı. **Kaşgarlı Mahmud**'a göre ise, Oğuzlar Sırderya'ya **Oğuz** diyorlardı. **Savran, Sıganak, Süt Kent** ve **Karnak** önemli şehirleriydi. Bu şehirlerde yaşayanlar şavaşmıyordu ve başka yerlere göç etmiyorlardı. Bu nedenle bunlara **yatuklar** (Kazakça: jatak, Türkçe: yatak) deniyordu. **Yatuk** kelimesi Kazakça'da göçebe yaşamayan, fakir (C. P. Tolstov, 1947, 55), Türkçe'de ise "tembel" manasını ifade ediyordu (F. Sümer, 1994, 87).

XIII. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde, yukarıda adlarını saydığımız Oğuz şehirlerine **Özkend, Aşnas** ve **Otrar**'da eklendi: Oğuzlar sürekli göçmelerine rağmen, Sırderya (Seyhun) boylarında, şehirlerde oturanlardan başka, göçebe hayat süren yine kalabalık bir Oğuz topluluğu da vardı. Moğol İstilası'nın arefesinde (1218) her biri gerçekten kalabalık, mamur ve hareketli bu Oğuz şehirleri şunlardı (batıdan doğuya doğru): **Yeni Kend** (Şehir Kend), **Cend, Ribâtât** (Ribâtlar), **Barçınlığ, Özkend, Sabran, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Yesi, Süt Kend** idi. Bunlardan başka pek çok kasaba, kale ve köy de mevcuttu" (F. Sümer, 1994, 88).

Oğuzlar'ın tarihleri boyunca, toplu ve kalabalık bir halde yaşadıkları yer **Sir Irmağı**'nın (Sırderya) ağzından, orta yatağına kadar uzanan saha ile Sırderya'nın iki yanındaki, özellikle kuzeye doğru uzanan topraklardı. Ayrıca, **İsfîcab**'dan (bugünkü Sayram) itibaren, Sırderya'ya paralel uzanan **Karaçuk Dağları** (muhtemelen bugünkü Kara Tavlar), Oğuzlar'ın büyük bir bölümünün yaşadığı yerdi: Oğuz Yabgusu'nun kışlağı ve başkenti ise, Türk menkıbelerinde kuruluşu Oğuz Kağan'a dayandırılan **Yeni Keñt-Yengi Kent** idi (O. Turan, 1978, 67). Araplar'ın **el-Medinet ul Cedîde, el-Karyet-ül Hadîse**, Farslar'ın da **Dih-i Nev** diye isimlendirdiği, XIII. Yüzyıl'a ait Türkçe eserlerde de **Yâñi Kent** (Yeñi Kent), günümüzde Kazaklar'ın **Jane Kent** diye söyledikleri **Yeñi Kent** idi (F. Sümer, 1980, 26-34; R. Şeşen, 2001, 104). **Cend** şehri ise, bugünkü bilgilerimize göre, **Yeñi Kent**'in yakınında (yaklaşık, 500-600 km. güneyinde) bulunmaktaydı.

Oğuz veya Türkmenler, Selçuklular'ın idaresinde ve sonrasında, dalgalar halinde, İran, Irak ve Anadolu'ya göç ettiler. Ancak, bu göçlerin ne zaman cereyan ettiği kesin belli değildir. Tarihçiler, boylardan bir kısmının **Mâverâünnehr** bölgesine X. Yüzyıl ortalarında yerleştiğini, Ancak Semerkand ve Buhara çevresindeki boyların

bir bölümünün X. Yüzyıl'ın sonu ile, XI. Yüzyıl'ın başlarında geldiklerini, büyük bir bölümü'nün de **Selçuk Beğ**'in ölümünden sonra Sırderya Yabgu Devleti karşısında aldıkları yenilgiler sonrasında gerçekleştiği görüşündedir. Bu nedenle de, Selçuklu Boyu'na bağlı gruplar, **1010 yılına kadar**, Sırderya'nın aşağı kısımlarında göçebe şeklinde yaşamış olarak kabul edilmektedir (S. G.Agacanov, 2002, 272).

XII. Yüzyıl'ın ikinci yarısı ile Moğolllar'ın Ortaasya'yı istila ettikleri zamanda, yine onlardan büyük bir bölümü **Buhara**'dan başlamak üzere, **Cend** ve **Yeñi-Kent**'e kadar uzanan sahada yaşamaya devam ettiler (F. Sümer, 1980, 111): Şehirli, köylü, göçebe ve yarı göçebe yaşayan Oğuzlar hayvancılık, tarım ve balıkçılık yapıyorlardı. Ayrıca, zanaatla uğraşıyorlardı (S. G. Agacanov, 2002, 113). Ancak, **Sırderya** kıyısındaki Oğuz Kentleri Mogollar'ın istilası sonrasında tamamen denilecek derecede yıkıldı. Mogollar'ın kendi içindeki savaşları sonrasında halk, bir daha bir araya gelemeyecek derecede dağıldı (F. Sümer, 1994, 88-89).

Yukarıda adını zikrettiğimiz şehirlerden her birisi **İpek Yolu** üzerinde bulunuyordu. Bu yollar küçük kasaba ve köylere de bu yollar üzerinden bağlanıyordu. Bugün de Türkistan Şehri (Yesi) çevresinde bulunan bu şehirlerde yaşayanlar Çimkent üzerinden Almatı veya Taraz yoluyla Kırgızistan'a ulaşmakta, Çinden gelen mallar bu şehirlerden Türkistan yöresine getirilip satılmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1990 yıllarına kadar bu şehirlerin büyük bir bölümünün yerleri bile belli değildi. Sadece Rus arkeologların yayınlarından, birkaç tanesini takip edebiliyorduk (C. P. Tolstov, 1947, 55-102; V. M. Jirmunskiy, 1961, 471-483). Bugün de bir çoğunun yerini bilmiyoruz. **Savran, Karnak, Sığanak ve Türkistan** (Yesi) hariç tutulursa, bu şehirlerin büyük bir kısmına ulaşabilmek de oldukça güçtür.

II- Oğuz Yabgu Dönemi Şehirleri

Arap tarihçilerinden **el Istahrî** ve **el Makdisî**'nin verdiği bilgilere göre Sırderya kıyıları ile orta kısımlarında 20 kadar şehir vardı. Bunların içinde Sığanak (sugnak), Canakent (Yeni Kent), İsfidcab (Sayram), Otrar ve Südkent önemli şehirlerdi. Bugün bu şehirlerin bazılarının yeri bilimekle beraber Baladji, Barukent ve Baruh gibi şehirlerin yerleri hâlâ bilinmemektedir.

Yine IX-X. Yüzyıl'da, Talas Vadisi'nde de Taraz (Talas), Hamıkent (May Töbe), Kül Töbe (Ak Töbe) gibi 12 şehrin varlığı bilinmektedir. El Makdisî Yedi Su (Cetisu) Bölgesi'nde 22 şehir gördüğünü yazmaktadır: O'nun gördükleri **Kulan, Merke, Sûyab** vb. şehirlerdi. Bu şehirler İpek Yolu üzerindeydi. Ama hâlâ **Sûyab**'ın yeri tartışmalıdır.

El İdrisî'nin (1099-1165) verdiği bilgilere göre, "Oğuzlar Tarihi-Coğrafya açıdan zor bir konuma sahiptir. Batıda Aral Denizi, doğuda Şaş (Taşkent), kuzeyba-

tıda Mugacar-Murgar Dağları arasındaki bir yerde kurulmuştu. "Oğuz şehirleri çok sayıda idi ve kuzeyden doğuya doğru yan yana sıralanıyorlardı. Prensler fethedilmez dağlar ve sağlam kalelerde yaşıyorlardı ve yiyecek depoluyorlardı. Oğuzlar'ın başkentleri **Hiam** idi. Bu fethedilmez kale dağın tepesinde idi ve burayı ele geçirmek çok zordu. Oğuzlar orada sığınaklar yapıyorlar ve kendilerine giyeceklerini temin ediyorlardı. Kuzeydeki **Hiam**'a karşılık güneyde **Cacan** şehri vardı. Bunlar küçük fakat sağlam şehirlerdi. Bunlar **Mağra Nehri** kenarında kurulmuşlardı. Bu nehrin kenarında yüksek dağlar ve kaynak sular vardı ve bu sular nehire kavuşuyorlardı. Bu dağın tepesinde **Nucah** ve **Bağadah** şehirleri yer alıyordu. Onların arası bir günlük mesafedeydi. Bu dağın aşağısında da yine iki şehir vardı. Bunlar **Daranda** ve **Darku** idi. Bu iki şehir arasında da üç günlük mesafe vardı. Bu iki küçük şehirde pazarlar, elsanatı ürünü mükemmel mallar vardı. Bu şehirler fethedilemeyecek kadar sağlam şehirlerdi. Şehirler her zaman karla kaplıydı. İnsanlar ekinleri yetişmeden topluyorlar, bir sundurma altında, duman ile kurutuyorlardı. Çünkü çok yağmur yağıyordu".

Gorguz Gölü'nün kenarında aynı isimli **Gorguz, Cacan** ve **Dahlan** şehirleri vardı. **Dahlan** kale gibi bir şehirdi. Şehrin hakanın büyük ordusu vardı. Arasıra Taraz topraklarına baskın yapıyordu. Ayrıca bu bölgede **Ruzan** veya **Ruda**n ve **Garbian** şehri yer alıyordu" (C. P. Tolstov, 1947, pp.55-56).

Yine, **El idrisî**'nin verdiği bigilere göre, "Oğuzlar XI. Yüzyıl'da çölde çok sağlam şehirler kurdular. Çiftçilik, ticaret ve el sanatı ile uğraşıyorlardı. **Kaşgarlı Mahmud**'a göre Oğuzlar Sırderya'ya **Oğuz** diyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'a göre ise, Oğuz şehirleri **sauvran, sıgnak, Südkend** ve **Karnak** idi. Kaşgarlı'nın dediğine göre bu şehirlerin etrafında **Karatavlar** vardı. Bu şehirlerde yaşayanlar şavaşmıyordu ve başka yerlere gitmiyorlardı bu nedenle bunlara **yatuklar** (kazakça jatak) deniyordu. **Yatuk** kelimesi Kazakça'da göçebe yaşamayan, fakir anlamına geliyordu (F. Sümer, 1994, 87; C. P. Tolstov, 1947, 55).

X-XI. Yüzyıllar'da **Sırderya'**nın aşağısında **Yangikent** hakan ikametgâhı idi. 1867 yılında **P. Lerh, Oğuz Yabgunun Yangi Kenti** ile **Sıgnak** ve **Savran** şehirlerinde araştırma ve kazı yaptı. Ayrıca, insanların XIV-XV. Yüzyıl'da nasıl yaşadıklarını araştırdı.

Bugün adını ve yerini bildiğimiz şehirler arasında **Hiam**, **Altın töbe, Asanas** (Aşanas), **Arsubanikent**, **Barçınlığ Kent** (Barşın Kent), **Büyük Kuyuk Kala, Cend, İkan, Karaşık** (Karaçuk), **Karnak, Keder** (Kuyrık Töbe), **Kökmadan** (Kökmardan), **Mardan Kuyuk, Kuyuk Kesken Kala**, **Oğuz Kalası** (Şehri), **Otrar** (Turâr), **Pıçakcı Töbe, Saglcan-Saga** (Şağa), **Savran** (Kara Töbe), **Sayram, Sıganak**, **Şâvgar** (Suri-Şoy töbe), **Süt Kend** (Sıngıştan Töbe), **Vesîc** (Oksusu), **Yeni Kent** (Yengi Kent), **Yesi** (Türkistan), **Yüknek** (İunka) sayılabilir. Adını bildiğimiz halde yerleri sadece tahmin edilebilen ya da bugün hiç bilinmeyen şehirler

arasında da **Baduhket** (Patak Kent), **Bağadah, Balâc, Balık, Daranda, Darku, Fenaket**, **Hayrâbâd**, **Hocend, Hvâre-Huvâre**, **Nucah, Özkent**, **Ribât-Tugânin-Ribatât**, **Sûyak**, **Sağ-dere**, **Uz-Kent**, **Zarâh** şehirlerinin isimleri sayılabilir.

II-1- Altın Töbe (Tepe)

Çimkent Oblusu, Şevuldur Avdanı'nda (ilçe), eski Otrar Töbe'nin (tepe) 7 km. kuzey batısındadır (Foto.1).

Şehirde, önce 1949 yılında, A. N. **Berniştam** başkanlığındaki Güney Kazakistan Arkeoloji Enstitüsü'ne bağlı bir ekip, daha sonra da 1969-70 yıllarında K. A. **Akışev** başkanlığındaki aynı Enstitü'ye bağlı bir ekip tarafından kazı yapılmıştır. Kazı sonuçlarına göre şehir, "iç kale, dış kale ve rabad bölümlerinden meydana gelmekteydi: **İç kale** koni şeklinde ve yamuk bir plâna sahipti. Günümüzde yaklaşık 12.5 m. yüksekliğindedir. Tabanı 100 x 100, üstü ise 50 x 50 m. genişliğindedir. Çevresi kale ile çevrilidir. İki kule ile takviye edilen kalenin girişi batı yönündedir. Üzeri kubbe ile örtülen kuleler günümüzde iki küçük tepe halindedir. Yapılan kazılarda çok sayıda bina ve ev bulunmuştur. Evler bir veya yan yana iki ve üç odalıydı. Kerpiçten inşa edilen evlerin VII-IX. Yüzyıl.'lardan kaldığı sanılmaktadır (Foto.2).

Dış kale (şahristan) iç kalenin güney tarafındadır. Dikdörtgen şeklinde, düz bir tepe halindedir. Kuzeyden güneye doğru 100, batıdan doğuya doğru 160 m. uzunluğunda ve 6.5 m. yüksekliğindedir. Tepe etrafında şehir surları ve kulelerin kalıntıları mevcuttur. Bunun da çevresi bir hendekle çevrilidir. Daha geride de rabat yer almaktadır" (Şek. 1) (G. İ. Paçeviç, 1958, 26-33; E. A. Cumagulov, 1960, No. 3384; K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 58, 62; M. H. Asılbekov idr., 1994, 126-128).

Şehrin bulunduğu Otrar Bölgesi'nde VII-VIII. Yüzyıllar'da Kangar ve Peçenek boyları yaşamaktaydı" (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 58, 62). VIII-IX. Yüzyıl'lar'da Araplar'ın eline geçmiştir. VII-VIII. Yüzyıllar'da Oğuz Yabgular bölgeye hakim olmuş, daha sonra da Karahanlılar'ın eline geçmiştir. Moğollar'ın bölgeyi istila ettiği 1218-20 yıllarında da bölgede Oğuzlar ve Karahanlılar yaşamaktaydı.

II-2- İkan

Çimkent Oblusu'na bağlı Türkistan Avdanı'nın bir avulu'dur (köy). Türkistan'a yaklaşık 20-25 km. uzaklıktadır. Ortasından Türkistan-Çimkent karayolu geçmektedir. Günümüzde yapılan yeni düzenlemelerinde eski köy yolu biraz daha içeride bırakılmıştır (Foto.3).

Eski İkan şehri bügünkü köyün batısındaki töbe (tepe) üzerinde kuruludur. Türkitan-Çimkent yolunun en fazla 50-100 m. yakındır. Kaynaklar'ın IX-XVIII. Yüzyıllar'a tarihlediği bu şehirin adı, Hafız Tanış'ın 1582 tarihli **Şerfnamei-i Şahi**

isimli eserinde geçmektedir: Hafız Tanış'ın yazdıklarına göre, "şehir eskiden **Kara İkan** diye de biliniyordu ve IX-XII. Yüzyıl'da, bugünkü şehrin yakınında, bulunan **İkan Töbe**'de (Tepe-höyük) kurulmuştu. Töbe yamuk bir kuruluşa sahiptir. 6-7 m. yüksekliğindedir. Tepe kuzeybatı yönünden güneydoğuya doğru 300 ve kuzeydoğudan güneybatıya 225 m. uzunluğundadır" (K. M. Baypakov, 1998. 62).

Şehir, tüm Ortaasya-Türk şehirleri gibi **iç kale, dış kale** (şahristan) ve **rabad** bölümlerinden meydana gelmektedir: **İç kale** (Rs. citadel) güneydoğu yönündedir. Bugün bazı kalıntıları mevcuttur. Yaklaşık 50 x 50 m. ölçülerindeydi. Orta yerinde kare şekilli bir meydanı vardır. Dış kale'de (şahristan) yapı kalıntıları görülmektedir. Dış kale'nin (şehristan) girişi kuzeybatı taraftadır. Tepe üzerinde bir kule mevcuttur (K. M. Baypakov, 1998. 63; M. H. Asılbekov idr., 1994, 306). Rabad'da ise bugünkü İkan yer almaktadır (K. M. Baypakov, 1998, 62) (Foto.4).

Bugünkü ikan'da, mezarlık alanı içinde bir hılvethane (zaviye) ve türbe (XI-XIII) (Foto.5), köy içinde de XVIII-XIX. Yüzyıl'da inşa edilmiş bir cami bulunmaktadır. Cami kerpiç malzemeyle yapılmıştır ve kare plânlıdır. Bitişiğinde de yazlık bölümü bulunmaktadır. Üzeri düz dam örtüldür. Tavanı iki ahşap sütun tarafından taşınmaktadır. Duvarlarının eskiden resimlerle süslü olduğu söylenmektedir (M. H. Asılbekov idr., 1994, 309).

II-3- Keder (Kuyrık Töbe)

Çimkent Oblusu, Türkistan Kalası'na bağlı, eski adı Otrar olan bugünkü Şevuldur Avdanı'ndadır. Türkistan-Otrar arasında, Eski Otrar'ın 7 km. kadar güney doğusundadır (Foto.6).

Otrar çevresindeki eski köylerin yerinde bugün beş (töbe) tepe mevcuttur. Bunlar **Altın Töbe, Çalpak Töbe, Kuyrık Töbe, Kuyuk-Mardan** ve **Pıçakçı Töbe**'dir. Bu höyükler daha önceleri başka isimlerle biliniyordu. Sözgelimi Kuyrık Töbe'nin yerinde eski **Keder** şehri, bugün **beşik töbe** diye anılan **Oksus**'un yerinde eski **Vesiç** şehri vardı. Altın Töbe'de kuyumcular, Pıçakçı Töbe'de silah yapan insanlar, Kuyruk Töbe'de de (bu töbe koyunun arka butlarına benziyordu) **kasaplar** oturmaktaydı (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, 1997, 23).

Töbede (tepe), 1951 yılında, A. N. **Brinştam** başkanlığındaki Kazakistan Arkeoloji Araştırma Enstitüsü tarafından kazı yapılmıştır. Kazı sonuçlarına göre, "şehir **iç kale** (kuhendaz), **dış kale** (şahristan) ve sağlam olarak günümüze gelemeyen **Rabat**'tan ibaretti. Şahristan günümüze yamuk bir tepe halinde gelebilmiştir. Şehir kuzeybatı yönünde 250, güneybatıda 225, güneydoğu yönünde 180 m. uzunluğundadır. Şahristan 7 m. yüksekliğindedir. Şahristanın doğu ve güney tarafında iki kapısı vardır. **İç kale** şahristan'ın batı köşesindeydi Günümüzde 13-14 m. yüksekliğinde bir tepe halindedir. Köşelerde, 30 x 30 m. ölçülerindeki dört kule ile takviye edilmiştir (Foto.6).

Rabad'dan günümüze kalan bölümler şahristan'ın 100-200 m. ilerisinden başlamaktadır: Günümüze tepeler halinde gelebilen rabat 25 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı. Kazı sonuçlarına göre şehir ilk çağlarda kurulmuş ve XIV. Yüzyıl'a kadar yaşamış, XIV. Yüzyıl'da hayat sona ermiştir. X-XI. Yüzyıl'da ise Otrar Bölgesi'nin başkenti konumunda idi" (Şek. 2) (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 51-53).

Kazı sonuçlarına göre, "iç kalede VI-XI. Yüzyıl'dan kalma bir saray (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, 1997, 23) ve VI-XII. Yüzyıl'a ait ev kalıntıları ortaya çıkartılmıştır (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 53). Saray külliye halindeydi. Saray dışında birkaç odalı evler de mevcuttu. Saray ve evlerin duvarları uzun tuğlalarla yapılmıştı. Sarayın büyük salonu 10.5 x 15 m. ölçülerindeydi. Duvarları, ahşap üzerine üzeri kazıma tekniğiyle yapılmış, Pencikent, Şahristan, Varahşi ve Balalık Töbe resimlerine benzeyen resimlerle süslüydü. Ancak, ne yazık ki duvarlar arasındaki ağaçlar yangın geçirdiğinden, resimler günümüze kömür halinde gelebilmiştir. Yine de tarihçiler bu süslemelere bakarak bu resimlerin tanrı ve hükümdar tasvirleri olduğunu söylemektedir (Şek.2-5) (K. M. Baypakov,1998, 50-52).

Keder de yapılan kazılarda, X-XI. Yüzyıl'dan kalma saray, cami ve sazdan yapılmış evler de bulunmuştur (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, 1997, 23): Keder (Kuyrıktöbe) cami dikdörtgen şeklinde bir plâna sahipti. Duvarları kerpiç ve tuğladan yapılmıştı. Üzeri düz dam örtülüydü. Damı taşıyan sütunları ahşaptandı. Cami IX-X. Yüzyıl'da inşa edilmişti (K. M. Baypakov, 1998, 112; K. M. Baypakov, 1986, 138-140).

Kaynakların verdiği bilgilere göre, "cami karşısında, oturulan bir evin yıkıntıları bulunmuştur: Bu evin duvarları kerpiç ve tuğladan yapılmıştı. 8 x 7 m. ölçülerinde ve 20 $^{m2.}$ büyüklüğündeydi. Duvarlarının kalınlığı 0.8.-0.9 m. günümüze gelebilen yüksekliği ise 0.5 m. idi. Dikdörtgen şekilli bir plâna sahipti. Bir oda ile güneybatı ve güneydoğu yönünde, (L) plânlı, taştan yapılmış üç tane tahıl ambarı vardı.

Cami ve evin kazısında ince gövdeli, küçük kollu kazan parçaları ile, kullanma kapları ve su kaplarına ait parçalar bulunmuştur. Yedisu Bölgesi seramik buluntularını andıran bu seramikler X-XIII. Yüzyıllar'a tarihlenmeketedir.

Şehrin güneybatı köşesinde, batı duvarı yakınındaki, dikdörtgen şekilli tepede yapılan kazılarda 80^{m2} büyüklüğündeki bir alanda yapılan kazıda 0.3-0.4 m. derinliğine kadar inilmiştir. Burada, duvarların temelinin taştan yapıldığı görülmüştür. Bu kalıntılar arasından küp, kazan, fincan türünden çok sayıda seramik parçası ele geçirilmiştir. Seramikten yapılan su kapları beyaz zemin üzerine (muhtemelen beyaz astar) kahverengi ve yeşil boyalarla renklendirilmişti. İçlerinde cam buluntular da mevcuttu. Bu seramiklerle diğer buluntuların da X-XIII. Yüzyıl'dan kaldığı anlaşılmıştır (Foto.6).

Şehrin kuzey yönünde, duvar boyunca uzanan tepede 12 m uzunluğunda ve 1 m. eninde yapılan kazıda kerpiçten yapılmış, dar bir bina bulunmuştur: Bu bina enine uzanan duvarlarından dolayı muhtemelen birkaç bölmeye ayrılmıştı. Burada bulunan seramiklerin de X-XII. Yüzyıl'dan kaldığı kanısına varılmıştır.

Töbe'nin (tepe) güneybatı yönünde, şehri kuşatan sur duvarları dışında, güney surlarının yaklaşık 70 m. uzağında, 1.5. m. yüksekliğinde ve 30 m. çapında bir tepe daha bulunmuştur.

Kazı alanında iki türbe kalıntısı ele geçmiştir: Bunlardan biri çökmüş, diğerini de, muhtemelen, bitişiğinden geçen dere tahrip etmişti. Derenin tahrip ettiği türbe 21 x 20 x 9 cm. ölçüsündeki kerpiçlerle yapılmıştı. Günümüze ancak 70-80 cm. yüksekliğindeki duvarları gelebilmiştir. Bu türbeler içte 6 x 6, dışta ise 7.5. x.7.5 m. ölçülerindeydi. Türbenin tabanı 24 x 12x 4 cm. ölçülerindeki tuğlalarla döşeliydi. Türbe içinde, doğu yönünde üç tane mezar vardı. Mezarda üst üste gömü yapıldığı ortaya çıkmıştır. Mezarlar oval tipliydi ve 2 m.den daha uzundu. Kerpiçten ve iki katlı yapılmıştı. Yapının dışında, doğu duvarı bitişiğinde 2 mezar daha vardı. Türbe düz dam örtülüydü. Örtüye ait kalıntılar çöküntü içinde bulunmuştur. Yapının güney duvarı bitişiğinde yanmış tahta parçaları ele geçirilmiştir. Bu parçalardan birisi tamdı ve 55 x 12.5 x 2.5 cm. ölçülerindeydi. Bu tahtalar üzerinde, köşelerde kenarları bitki motifleri ele geçmiştir. Üçüncü tahta üzerinde de 1 cm. çapında bir madalyon yer almaktadır.

Türbe yakınında, alt tarafta bir çömlekçi atölyesi ele geçirilmiştir: Zeminde çok sayıda pişmiş ve henüz fırınlanmış seramik parçaları yanında, seramikçinin kullandığı çark parçaları bulunmuştur. Ayrıca, küp, testi, kazan (tencere) ve kaseler (Rs. piala) ele geçirilmiştir. Testi ve küplerin gögüslerinde ve kulplarında bitki motifleri yer almaktadır. Özellikle testiler koyu yeşil renk sırlıydı. Bu tür seramiklerin benzerleri, Karluklar Dönemi'ne ait VIII-IX.Yüzyıl'dan kalma örneklerde de görülmüştür.

Kazıda madeni eserler de bulunmuştur. Özellikle bıçak çıkmıştır. Kırık ve birkaç parça halinde bulunan bıçaklar 10 ve 25 cm. uzunluğundaydı.

Kazıda taştan yapılmış birkaç tane oturulan ev yıkıntısı ele geçmiştir: Evlerin taş bölme duvarlarıyla birkaç odaya bölündüğü görülmektedir. Ortalama 110 x 6 m. ölçülerindedir. Evlerin temeli üst üste gelecek şekilde yerleştirilmiş büyük taşlardan yapılmıştır. Yine taşla örülen duvarların arası kırma taş ve toprakla doldurulmuştur. Döşemeler 0.6 m. derinlikte ortaya çıkmıştır. Evlerin içinden, seramikten yapılmış tencere, küp parçaları bulunmuştur. Tüm bu evlerin X-XII. Yüzyıl'dan kaldığı kabul edilmektedir" (Foto.7) (Şek.2-5) (G. İ. Paçeviç, 1958, 84-85; Arheologiçeskaya Karta Kazahistana, Almatı 1960, No: 3397; K. M. Baypakov, 1981, 431-432; K. M. Baypakov, 1985, 48-189; K. M. Baypakov, 1998, 112-114; M. H. Asılbekov idr., 1994, 128-131, 135).

Keder (Kuyrık-Kuyruk Töbe) önceleri **Kangar** (?) hükümdarlarının ikametgâhıydı (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, 1997, 23): Kazak araştırmacılar Kangar'ların kim olduğunu konusunda açıkama yapmazlar (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek,1997, 23). Ancak, tarihte, İlkçağ Türk Kavimleri arasında **Kangılı Boylarının** adı geçmektedir. "Kangılı adı 1200'lü yıllarda açıkça tarih sahnesinde görülmektedir. Anlaşıldığına göre bunlar Kıpçaklar'ın bir kolu idi. Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud, Kangılı adlı bir Kıpçak başbuğundan bahsetmektedir" (A. Taşağıl, 2004, 62). Daha sonrasında bölge Oğuz Yabgular'ın eline geçmiştir. X-XI. Yüzyıllar'da şehrin bölgenin başkenti konumunda olduğu söylenmektedir (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 53). Moğollar'ın bölgeyi istila ettiği 1218-1220 yıllarında da Karahanlı topraklarıydı.

II-4- Kökmadan (Kökmardan)

Çimkent Oblusu, Şevuldur Avdanı'nda, şehir merkezinin 10 km. güneyinde, Sırderya boyunda bir şehirdir (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek, 1997, 21). Sırderya'nın kolu olan Arıs Nehri'nin sol kenarında, Kök-Mardan Töbe'nin yerinde kurulmuştur. Eski Otrar Bölgesi'nin en büyük şehirlerinden birisiydi (Foto.8-9).

Şehirde 1977-1983 yılları arasında K. A. **Akışev** başkanlığındaki bir ekip tarafından kazı yapılmıştır. Şehrin etrafı kerpiçten yapılmış bir kale ile çevriliydi. Kale muhtemelen VI-VII. Yüzyıllar'da yapılmıştı. Günümüzde yıkık bulunan kale "iç kale, dış kale ve rabad "bölümlerinden meydana gelmekteydi. **İç kalenin** kalıntıları, kuzeyden güneye doğru uzanan 15 m. yüksekliğindeki bir tepe halindedir. Yaklaşık 3.2 hektar büyüklüğünde bir alanı kaplamaktaydı.

Şehrin en yüksek yerinde bulunan **dış kale** (şahristan) kuzey yönündedir ve bugünkü yıkıntıları 16 m. yüksekliğindedir. En tepe noktasında 25 x 25 m. büyüklüğünde bir meydan yer almaktadır. Şehir içindeki başka alanlar bu meydandan birer çukur ile ayrılmaktadır. Tepenin etrafında da, günümüzde yağmur sularının doldurduğu, yaklaşık 2 m. eninde bir hendek görülmektedir. Döneminde bu hendek muhtemelen kalenin etrafını çevirmekteydi.

Rabad yaklaşık 4 hektar büyüklüğündeydi. Muhtemelen iç kaleyi çevreleyen hendekten başlayarak, dış kaleyi de içine alacak şekilde, şehrin etrafını kuşatmaktaydı. Günümüzde dikdörtgen plânlı tepelerden meydana gelen rabad tıpkı iç kale gibi, 2 m. enindeki bir hendekle çevrilmekteydi. Girişi ise doğu yönündeydi. Girişin yakınında da hendek vardı. Girişten itibaren bir ana yol yer almaktadır. Bu yol şehri güneydoğudan kuzeybatı yönünde bölmekteydi.

Şehirde yapılan kazılarda çok sayıda ev ve bina bulunmuştur: Şehrin girişi doğu tarafındaydı. Kapıdan girildikten sonra, her iki yanda birer, ortada da iki ayrı ana yolla şehire girilmekteydi. Yollar üzerinde, tüm Otrar Bölgesi evleri gibi, mahalleler yer almaktaydı ve evler birbirlerine sımsıkı sarılmış vaziyette inşa edilmiş-

ti. Evler genellikle bir veya yan yana yerleştirilmiş birkaç odadan meydana gelen bir plân tipine sahipti. Ev, tek odalı bile olsa, büyük veya küçük inşa edilebiliyordu. Kazıda bulunan evlerden birisi tek odalı olmasına rağmen oldukça büyüktür. Evlere bakarak burada yaşayan insanların anılan yüzyıllarda iyi bir inşa bilgisine sahip oldukları anlaşılmaktadır (Foto.9).

Şehir, kazı sonuçlarına göre, I-VII. Yüzyıllar'da kurulmuştur. Evlerin büyük bir bölümü VI-VII. Yüzyıl'dan kalmadır" (K. M. Baypakov, 1985, 41-48,63, 76-79, 90, 92; K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 54-56, 140; M. H. Asılbekov idr., 1994, 118-119). Otrar Bölgesi VII-VIII. Yüzyıllar'da Kangar ve Peçenek boylarının elindeydi (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 62). Moğollar'ın bölgeyi istilasına kadar da (1218-20) Oğuz Yabgu Devleti ve Karahanlılar'ın hakimiyetindeydi.

II-5- Mardan-Kuyuk (Konır Töbe)

Çimkent Oblusu, Şevuldur Avdanı'nda, şehir merkezinee yaklaşık 20 km. uzaklıkta, Otrar Töbe'nin 10 km. kadar kuzey batısındadır. Halk arasında, üst katı yanmış ağaç ve kamış külleriyle kaplı olduğu için, **Konırtöbe** (Kahverngi Tepe) adıyla bilinmektedir. Günümüzde üç ayrı tepeden meydana gelen bir höyük (töbe) halindedir(Foto.10-11) (Şek.6).

Şehirde, 1949-1951 yıllarında, E. N. **Areeva**-A. N. **Brinştam** başkanlığındaki, Güney Kazakistan Arkeoloji Enstitüsü tarafından kazı yapılmıştır. 1986 senesinde de Otrar kazısını yapan K. M. **Baypakov** başkanlığındaki Güney Kazakistan Arkeoloji Ekibi tarafından kazı sürdürülmüştür. Bu kazı sonuçlarına göre şehir, "iç kale, dış kale ve rabad bölümlerinden meydana gelmektedir. İç ve dış kalenin etrafı sur duvarlarıyla çevrilidir: **İç kale** düz bir alanda kurulmuştur. Dikdörtgen şeklinde bir kuruluşa sahiptir. Yıkıntıları günümüzde bir tepe halindedir. Bu tepe 14 m. yüksekliğindedir. Tepenin güneybatı ve kuzeydoğu uçlarında alçalmalar vardır (düşük kottadır). Orta yerinde bir meydan yer almaktadır. Meydan yaklaşık 50 x 50 m. büyüklüğündedir.

Dış kale iç kalenin güneybatısındadır. Günümüzde oval şekilli bir tepe halindedir. Çevresi kale ile kuşatılmıştır. Kuzey-güney yönünde 180, doğu-batı yönünde 160 m. uzunluğunda ve 7-11 m. yüksekliğindedir. Aslında düz bir alana kurulmuştur. Ancak, günümüze höyük halinde ulaşabilmiştir. Tepesinde, orta yerinde, üst yerleşim katmanlarına ait kalıntılar mevcuttur (Foto.10).

İç kalenin 15 m. batısında bir tepe mevcuttur. (L) şekilli bu tepenin yamaçları gayet diktir. Boyu 40, eni 10-15 metredir. Yüksekliği ise 15 m. kadardır. Bu bölümün giriş kısmında kalan yıkıntılar etrafını çeviren surlar ile bunu destekleyen kule kalıntılarına aittir. Güney yönünde ise, muhtemelen girişin yer aldığı çukur bir alan mevcuttur.

Rabad dış kalenin yakınındadır: Dikdörtgen şekilli bir plâna sahiptir. Çevresi bir hendekle çevrilidir. Güneybatıdan kuzeydoğuya doğru 650, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru 260 m. uzunluğundadır. Etrafı sur duvarıyla çevrilidir. Güney bölümü düzdür. Kuzey bölümünde ise birkaç yüksek tepe mevcuttur. Doğu tarafında, günümüzde, 120 m. çapında ve 8 m. yüksekliğinde düz bir meydan yer almaktadır. Yuvarlak şekilli meydanın üzerinde bir tepe mevcuttur. XI-XIV. Yüzyıl'dan kalma bu alanda, birleştirildiğinde bir koleksiyon meydana getiren, topraktan yapılmış, sırlı kap parçaları bulunmuştur. Tepe bitimindeki hendek kenarında, yine XIII-XIV. Yüzyıllar'a ait birkaç çömlek ve ocak kalıntısı ele geçirilmiştir" (Şek. 6-7) (G. İ. Paçeviç, 1958, 86-88; M. H. Asılbekov idr., 1994, 131-132; K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 56-62).

Kazı sonuçlarına göre şehir, "girişten itibaren, güney-kuzey yönünde, bir ana yolla ikiye bölünmektedir: Üç inşaat katmanı mevcuttur. Malesef üst kat korunamamış, zamanla tahrip olmuştur. Kazının yapıldığı 1960 yıllarında, sadece döşeme kalıntıları mevcuttu. Gerek bu kalıntılar, gerekse çöp çukurlarında ele geçen seramik parçalarının IX-X. Yüzyıllar'da kullanıldığı anlaşılmaktadır. İkinci tabaka VII-VIII. Yüzyıl'a aittir. Burada bulunan evlerin yangın geçirdiği anlaşılmaktadır. Yangından geriye kalan kalıntıların **Kangar (?)** ve **Peçenekler'e** ait olduğu söylenebilir.

Ele geçen bu buluntulara göre şehir I-X. Yüzyıllar'da kurulmuş ve bu tarihten sonra terkedilmiştir: Ancak, X-XII. Yüzyıl'da iç kalenin batısındaki bölümde yaşamaya devam edilmiş ve buradaki hayat XIII-XIV. Yüzyıl'a kadar sürmüştür.

Otrar çevresi VII ve VIII. Yüzyıllar'da Kangar ve Peçenek boylarına aitti: Araplar VIII. Yüzyıl başlarında Otrar'ı ellerine geçirdiklerinde şehri yaktılar. Yine aynı şekilde, Samanoğulları zamanında **Nasır İbn Ahmed** IX. Yüzyıl başalarında Otrar ve Şavgar'ı ele geçirmişti" (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 56-62; M. H. Asılbekov idr., 1994,121-122). Aynı yıllarda Oğuzlar bu bölgelerin sahibi idi. Moğollar'ın bu yöreyi istila ettiği 1218-1220 yıllarında da bölge Oğuzlar ve Karahanlılar'ın idaresindeydi.

II-6- Oğuz Kalası (Şehri)

Çimkent Oblusu, Türkistan'a 70 km. uzaklıkta, Kentav'a bağlı Karnak (Aabay) sınırlarında, Kara Tav'ın (Kara Dağ) üzerindeki Oğuz Tavı'nın bulunduğu bir vadinin içindedir. Karnak (Atabay) yoluyla Ukaş Ata Türbesine, buradan da Oğuz Tavı'na (Oğuz Dağı) ulaşılmaktadır. Yolun devamında Üyrek Ata Evliya diye anılan bir türbe mevcuttur.

Vadinin orta yerinden küçük bir dere akmaktadır. Dere boyuna yerleşmiş halde bugün 10 kadar aile yaşamaktadır. Sahiplerinin verdiği bilgiye göre, her evde yak-

laşık 800 koyun bulunmaktadır. Bu bölgede yaşayanlar "buraya neden **Oguz Dağı** denildiğini bilmemektedir. Bu adı atalarından duyduklarını ve şimdiye kadar da böyle bildiklerini söylemektedirler[1].

Şehir, Oğuz Tavı'ndaki arasındaki bir vadiye yerleşmiş durumdadır. Batı yönünde, dağ yamacında, tabi bir kale mevcuttur. Kale eteğinde bugün tamamen yıkılmış, taştan yapıldığı malzemelerinden anlaşılan evler ve bu evlerin önünden başlayıp, geniş bir alana yayılan mezarlık alanı mevcuttur.

Vadinin orta yerinden geçen küçük derenin doğusunda, muhtemelen saraya ait höyük (töbe) bulunmaktadır. Bunun yaklaşık 500 m. ilerisinde de, XIX. Yüzyıl'da yapıldığı söylenen, bize göre XIII. Yüzyıl'da inşa edilmiş ama gördüğü onarımlar sonrasında bozulmuş bir türbe yer almaktadır.

Şehir, Ahmet Yesevî Üniversitesi'nde görevli arkeolog sayın Prof. Dr. Madyar **Eliyov** tarafından keşfedilmiştir. Ancak, ilk kez tarafımızdan yayınlanmaktadır: Sayın Eliyov'un verdiği bilgilere göre burası Oğuz Boyları'na ait bir şehirdi. Ancak, kazısı yapılmadığı için tarihi belli değildir. Daha sonraları bu bölgeler Oğuz ve Karahanlı toprağı haline geldiğinde onlar tarafından da kullanılmış olmalıdır.

II-7- Pıçakçı- Bıçakcı Töbe (Tepe)

Çimkent Oblusu Şevuldur Avdanı'nda, Otrar Töbe'nin bir kilometre kadar yakınındadır. Günümüzde bir töbe (tepe-höyük) halindedir. Eskiden bıçak yapanlar burada oturdupğu için şehire **Bıçakçı Töbe** denildiği rivayet edilmektedir (Foto. 12).

Töbede kazı çalışmaları 1947 yılında, A. N. **Brinştam** başkanlığındaki Güney Kazakistan Araştırma Enstitüsü tarafından başlatılmıştır. Çalışmalar 1960-1970 yıllarında, Kemal **Akışev** başkanlığındaki aynı araştırma enstitüsü elemanlarınca devam ettirilmiştir.

Kazı sonuçlarına göre, "Pıçakçıtöbe iç kale, dış kale ve rabad bölümlerinden meydana gelmekteydi. Dışkale günümüzde 138 x 110 m. ölçülerindedir. Yaklaşık 7.5 m. yüksekliğinde bir toprak tabakasıyla kaplıdır. Şehrin orta yerinde 30 x 30 m. uzunluğunda ve 11.5 m. yüksekliğindeki iç kale yer almaktadır. Rabad ise geniş bir alana yayılmaktadır. İç kale ve dış kalede 10-12 Yüzyıl'dan kalma çok sayıda seramik ve ev kalıntısı bulunmuştur" (E. İ. Areeva, 1949, 2; G. İ. Paçeviç, 1958, 83-84; Arheologiçeskaya Karta Kazahstana, 1960, No: 3395; M. H. Asılbekov idr., 1994,132-133).

Yapılan araştırmalara göre şehirdeki ilk yerleşmeler I-X. Yüzyıl'a aittir. XII. Yüzyıl'da da şehir varlığını sürdürmüştür (M. H. Asılbekov idr., 1994, 132-133). Anılan yıllardan sonra da terkedilmiştir. XII. Yüzyıl'da bölge Karahanlılar'ın idaresinde bulunmaktaydı.

II-8- Şagilcan-Saga

Saga-Şaga ismiyle de anılan **Şagilcan** bugünkü Türkistan'ın 15 km. kuzey doğusunda, **Şaga** Töbe'nin olduğu yerdeydi. **El-Makdisi**'nin de sözünü ettiği "**Şaga**'nın çevresinde üç tane töbe (höyük) vardır. **Şaga-I Töbe** ilk çağdan, **Şaga –II** Töbe VI. Yüzyıl'dan, **Şaga-III** Töbe ise VIII. Yüzyıl'dan kalmadır. Yapılan kazılarda VI-VIII. Yüzyıl'a ait çok sayıda eser bulunmuştur (K. M. Baypakov, 1998S. 64). (Foto.13-14).

II-9- Şavgar-Şoy Töbe (Tepe)

Şoytöbe, bugünkü Türkistan'ın 15 km. güneybatısında, Türkistan-Ortar yolu'nun sol yanındadır. İlkçağda **Suri**, daha sonra **Şavgar** diye anılan şehir günümüzde **Çuy-Şoy Töbe** adıyla tanınmaktadır (Foto.15) (Şek.8).

Kaynaklara göre, "Şavgar, **Batı Göktürk Hakanlığı**'nın (550-745) şehirlerinden biriydi" (E. Esin, 1989, 162): Kuş uçumu mesafesiyle, bugünkü Türkistan'ın 8 km. güneydoğusunda bulunan, günümüzde yakınında **Minduana Baba** ve **Gavhar Ana Kesenesi**'nin de yer aldığı Şoy-Şuy Tepe'nin (Çuy Tepe) (Töbe) yerindeydi (E. Esin, 1989, 162; K. M. Baypakov, 1998, 61; E. A. Cmagulov, 1999, 71-82): Bu nedenle Türkistan Bölgesi VIII. Yüzyıl'da **Şavgar** adıyla tanınıyordu. Bölgesinin başkenti **Şavgar**'dı. Yani Şoy-Şuy Tepe (Şavgar) idi (İ. Kafesoğlu, 2000, 325). Bu nedenle bugünkü Türkistan Bölgesine **Şavgar** deniyordu. Şavgar (Şoy-Şuy Tepe (Töbe), VI-VIII. Yüzyıllar'da da **Türgiş Kağanlığı**'nın hakimiyetindeydi. Bölgeye o dönemde de yine **Şavgar** deniyordu (E. A. Cmagulov - F. Grigorev - A. İntenov, 1999, 22).

İslam orduları 752 yılında Şavgar'a gelmiş, şehrin komutanı sulh istemiş; şehir halkı da kendiliğinden müslüman olmuştu (E. Esin, 1989, 162). Şavgar, gerek bu zamanda, gerekse Moğollar'ın bölgeyi sistilasına kadar (1218-20) Türk İlleri ile gayri müslim Oğuzlar (Oğuz Yabgu Devleti) ve kuzeybatı şehirleri arasında bir sınır şehri haline gelmişti (İ. Kafesoğlu, 2000, 325). Surlarla çevrili, içinde mescidi (ulu cami), iç kalesi ve pazarı bulunan büyük bir şehirdi. Rabadda üzüm bağları vardı. **Hoca Ahmet Yesevî** Dönemi'nde de önemli bir merkezdi. Ayrıca, din uleması yetiştirmekle de büyük bir şöhret kazanmıştı (E. Esin, 1989, 162).

XII. Asır'dan itibaren Şavgar halkı **Hoca Ahmed Yesevi**'ye olan bağlılıklarından dolayı, İlk çağda **Kül Töbe** diye bilinen **Yassı-Yessi**'ya taşınmış ve Kül Töbe **Yassı** adını almıştır. XVI. Asır'dan itibaren de, Yassı adı **Türkistan** şeklinde söylenmeye başlamıştır (E. Cmagulov - F. Grigorev - A. İntenov, 1999, 22. Şehrin tarihçesi kakkında geniş bilgi için bkz. pp. 8-78).

XIII-XIV. Yüzyıl'da **Çuy-Şoy Töbe Köyü**'nde yaşayanların mezarları Yası (bugünkü Türkistan şehri) şehrine gömülmekteydi. Eski Deştikıpçak topraklarında, **Harezm** ile **Şaş** (Taşkent) arasında, İpek Yolu üzerinde yer alan **Şavgar,** XIV. Yüzyıl sonunda **Karahıtaylar** veya **Kidanlar** tarafından ortadan kaldırıldık-

tan sonra Çimkent'ten Sığanak'a giden yol üzerindeki bir şehir olarak kalmıştır. Ancak, İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle önemini hiç yitirmemiştir.

Şavgar'ın Orta Çağ'daki durumu hakkındaki bilgileri **Hafiz Tanış**'tan öğrenmekteyiz: O'nun verdiği bilgilere göre, "Abdullah Han'ın orduları Suri'ye (Şavgar-Şoytöbe) gelmiş ve burada konaklamıştı (K. M. Baypakov, 1998 p. 64**)**.

Şavgar'ın hemen bitişiğinde Uygurlar Dönemi'nden kaldığını sanılan bir stupa vardı (M. H. Asılbekov vd, 1994, 312). Daha sonra bu stupa **Minduana Baba** isimli bir de kesene (türbe) haline getirilmiştir. Günümüzde de Türkistan çevresindeki önemli ziyaret yerlerinden birisidir. Türbenin yakınlarında, bugün Türkistan sınırlarında kalan Hoca Ahmet Yesevi'nin ablası Gevher Ana'nın (Gavhar Ana) Türbesi de yer almaktadır (Foto.16).

Şoytöbe, yapılan kazı sonuçlarına göre, "iç kale, dış kale ve rabat bölümlerinden meydana gelmektedir: Günümüzde dikdörtgen şekilli bir tepe halindedir. Şahristanı tabanda, doğudan batıya doğru 360, kuzeyden güneye doğru 200 m. ölçülerindedir. Yüsekliği ise 2- 2.5 m. kadardır. Bir kale duvarı ile çevrilidir. Duvarı, günümüzde 1.5 m. enindeki bir hendek kuşatmaktadır (Şek.8).

İç kale şahristan'ın merkezindedir. Günümüzde 12 m. yüksekliğindedir. Taban ölçüsü yaklaşık 120- 100 m.'dir.

Şahristan'ın kuzey ve güney tarafında rabat bölümü yer almaktadır. Çok yıkıldığı için sınırlarını belirlemek çok güçtür. Ancak, kalıntılardan 0.5 km. uzunluğunda ve 32 hektarlık bir alanı kapladığı anlaşılmaktadır. İçerisindeki binalar yıkık tepeler halindedir" (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 62).

Şoytöbe'de yapılan kazılarda IX-XI. Yüzyıl'dan kalma çok sayıda seramik bulunmuştur (M. Tuyakbayev, 2000, 12-40). Ayrıca, VI-IX. Yüzyıl'dan kalma çok sayıda ev kalıntısı ele geçirilmiştir. Elde edilen verilere göre, şehrin VI-XIII. Yüzyıllar'a ait olduğu kabul edilmektedir (K. M. Baypakov-Z. J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 62): **Şehir** (550-745) yıllarında Batı Göktürk (E. Esin, 1989, 162; K. M. Baypakov, 1998, 61: E. A. Cmagulov, 1999, 71-82), VI-VIII. Yüzyıllar'da **Türgiş Kağanlığı**'nın hakimiyetindeydi (E. Cmagulov - F. Grigorev - A. İntenov, 1999, 22. Şehrin tarihçesi kakkında geniş bilgi için bkz. 22). 752 yıllarında İslam ordularının eline geçmişti (E. Esin, 1989, 162). Moğollar'ın bölgeyi istilasına kadar, (1218-20) önce, gayri müslim Oğuzlar'ın (Oğuz Yabgu Devleti) (İ. Kafesoğlu, 2000,325). Muhtemelen XIII Yüzyıl sonlarında terkedilinceye kadar da Karahanlılar'ın idaresindeydi (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova, 2001, 62).

II-10- Vesîc-Oksusu

Çimkent Oblusu, Şevuldur (Otrar) Avdanı yakınındadır. Türkistan-Otrar yolu üzerinde, Otrar'a yaklaşık 100-125 km. uzaklıktadır. Şevuldur Avdanı'na yaklaşık 40-50 km. mesafededir (Foto.17).

İlk Çağ'da **Oksusu** diye anılan şehir Orta Çağ'da **Vesic** şeklinde söylenmeye başlamıştır (K. M. Baypakov, 1998, 50-52). Şehir İç kale, dış kale ve rabad bölümlerinden meydana gelmekteydi. İç kale, batı yönünde suni bir tepe halindedir. Dış kale bir hendekle çevrilidir. Kışın Sırderya taştığında hendek yaz ortalarına kadar su ile doluyordu. Dolayısıyla doğal bir hendek konumundaydı. Çok geniş alana yayılan bir rabad bölümü vardı (Foto.17).

Farabi Şevuldur yakınındaki **Oksusu**'da doğmuş, çocukluk yıllarında babası kale komutunı olarak, halk arasında ilk doğduğu töbeye izafeten Vesiç'de denilen, bugünkü adı **Beşik Töbe** olan şehire yerleşmiş ve burada büyümüştür. Bu nedenle Otrar yakınındaki bu töbe (höyük) Farabi'nin adıyla ün salmıştır. Günümüzde ise **Beşik Töbe** diye bilinmektedir (Foto.18).

Şehirde 1900 N. V. **Rudnevim** tarafından araştırmalar yapılmıştır. 1947 yılında A. N. **Brinştam** başkanlığındaki Güney Kazakistan Arkeoloji Araştırma Enstitüsü tarafından kazı yapılmıştır. 1975 yılında ise, K. A. **Akışev** ve K. M. **Baypakov** başkanlığındaki Güney Kazakistan Arkeoloji Araştırma Enstitüsü tarafından yeniden bir kazı gerçekleştirilmiştir.

Kazı sonuçlarına göre şehir iç kale, dış kale ve rabad bölümlerinden meydana gelmekteydi: "İç kale 10 m. yüksekliğinde ve 40 m. çapındaydı. Dış kale yaklaşık 220 x 200, 120 x 150-160 m. uzunluğunda bir alana yayılmaktaydı. Günümüzde şehrin yıkıntıları büyük bir höyük halindedir. Buluntulara göre şehir XI-XII. Yüzyıl'da canlı bir hayata sahipti. Bu canlılığını yaklaşık XIII-XIV. Yüzyıl'a kadar sürdürmüştür" (E.İ.Paçeviç,1958,123-125;Arheologiçeskaya Karta Kazahstana, Almatı 1960, No: 3403; M. H. Asılbekov idr, 1994, 137-138).

Vesiç şehrinin yer aldığı **Beşik Töbe** bugün büyük bir tepe halindedir. Günümüzde, çocuğu olmayan ve Allah'dan çocuk dileyen insanların ziyaretgâh yeri olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle de tepe üzerinde sonradan konulmuş, ahşap beşikler mevcuttur. Yaz mevsimi yaklaştığında bu beşikler beyaz bezlerle kaplanmakta, ziyaretçilerin hizmetine sunulmaktadır (Foto.19).

Eski **Vesic**'in Farabî'nin doğduğu yer olduğu tahmin edilmektedir. Belki bu nedenle o dönemlerde şehir **Fârab** diye anılıyordu. Ancak, her nedense bir Orta Çağ şehri olmasına rağmen **Fârab** hep **Otrar** diye tanınagelmiştir (J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek,1997, 9): Asıl adı **Abu Nas Muhammed İbn Darhan İbn Uzlak El Farabî** olan ve kısaca **Farabî** diye tanınan ünlü Türk aliminin babası Vesic kalesinin kumandanlarından biriydi. Göçebe yaşayan bir aileden gelen Farabî'nin babası buraya yerleşmişti. İlk öğrenimini Vesic'te, ana dili olan Türkçe ile yapan **Farabî** daha sonra Bağdat'a gitmiş ve eğitimini orada tamamlamıştı. Bunun dışında, Şaş (Taşkent), Buhara, Semerkant ile İran'ın pekçok şehrinde eğitimine devam eden Farabî Türkçe dışında Arapça, Suriye Arapçası, Farsça ve Yunanca

da biliyordu. Felsefe ve diğer ililimlere dair 100'den fazla kitabı vardır (Lezzet Tülbasiyeva, 2004, 40-41).

Vesiç (Oksusu)-Beşik Töbe şehrinde yapılan kazılarda bir cami bulunmuştu. Cami dikdörtgen plânlıydı. Duvarları kerpiç ve tuğladan yapılmıştı. Düz dam örtüyü taşıyan sütunları ağaçtandı. IX-X. Yüzyıl'a ait olan bu yapının sütunları ahşaptı. O dönemlerde, bölgede ağaç az olmasına rağmen, ahşap sütunlu cami yapmak Orta Asya'da çok yaygın bir gelenekti (K. M. Baypakov, 1998. 112).

II-11- Yüknek-İunka

Çimkent Oblusu, Kentav Avdanı, Yüknek (Ciynek) Köyündedir. Şehire Türkistan-Kızılorda yol ayırımından yaklaşık 20-25 km. sonrasında ulaşılmaktadır (Foto.20).

Kaynaklara göre şehrin ilk adı **İunka** idi. Timur Dönemi tarihçilerinden **Hafiz Tanış**'ın yazdıklarına göre, İunka eski **Coynek** (Dodvan) şehrinin yerinde, yakın zamana kadar **Yüknek Çayı** diye bilinen ve Ruslar zamanında **İrmensay** olarak değiştirilen nehrin sol yakasında kurulmuştu. Bugün çok küçük bir çay görünümündeki nehir zamanla şehri sürükleyip götürmüş, kalan kısımları 10 m. yüksekliğinde ve Oval şekilli bir tepe halinde gelebilmiştir. Tepe 70 x 150 m. ölçülerindedir (Foto.20-21) (K. M. Baypakov, 1998, 64).

Köye, Türkistan şehrinden yaklaşık 30 km. kuzeyindeki **Kentav Rayonu** (ilçesi) yakınında, Türkistan'dan dan Oğuz Tavı'na (Ovuz Dağı) giden yol üzerinde, bugünkü **Yüknekî** isimli çayın açtığı geniş vadinin üzerinde, **Yüknek** (Ciynek) **Köyü**'ndedir. Köye, **Karnak** yönünden girişte, yolun güney yanındadır. **Yüknek**'e Türkistan vagzalı (gar) yolundan Kızılorda (Ak-Mescid) yönüne sapıldıktan sonra, Türkistan-Kızılorda yolu başlangıcındaki yol ayırımından **Karnak Köyü**'ne sapan asfalt bir yolla ulaşılmaktadır. Bugünkü Jiynek Köyü ile tepe arasında yaklaşık iki kilometrelik bir mesafe vardır. İlk kurulduğu dönemde töbe'den yaklaşık 4-5 km uzaklığa kurulan köy bugün töbe yönüne doğru genişlemektedir.

2000'li yıllara kadar köyün Edip Ahmet Yükneki'nin doğduğu köy olduğu bilinmiyordu. 2003 yılında Kazakistan'a ilk gittiğimizde yol üzerindeki tepede araştırmalar yaptığımız sırada konuştuğumuz Karnaklılar (Atabay) köyün bir Özbek köyü olduğunu ve **Jiynek-ciynek** dedikleri ismin de Yüknek'den geldiğini söylediklerinde öğrendik. O yıldan bugüne kadar da Kazakistan'a her gidişimizde ziyaret ettiğimiz bir yerdir. İlk kez de Sayın Selçuk Uysal tarafından yayınlanmıştır. Tabiki, Sayın Uysal'ın edebiyatçı oluşundan dolayı **Edîb Ahmed Yüknekî**'nin edebi yönüyle ele alınmıştır (Selçuk Uysal, 2007, 1197-1199).

İunka, Edîb Ahmed Yüknekî'nin mezarının da yer adığı bir köydür: Kaynaklarda **Yüknek Köyü** adıyla bilinmektedir. Ancak, Sovyetler Birliği Dönemi'nde hem köyün, hem de bitişiğinden geçen nehrin adı **İrmensay** olarak değiştirilmiştir.

Hafiz Tanış'ın, 1580 yılında yazdıklarına göre, **İunka** eski **Coynek** (Dodvan) şehrinin yerindeydi. Sovyetler Birliği zamanında adı **İrmensay** olarak değiştirilen eski **Yüknek Nehri**'nin güney yakasında kurulmuştu. Şehrin kuzey yanında bulunan nehir zamanla şehri aşındırmıştır. Kalan kısımları küçük bir tepe (töbe-höyük) halinde de olsa günümüze ulaşmayı başarmıştır: Bugünkü töbe 10 m. yüksekliğinde ve oval plânlıdır. Güneydoğu yönünde 70, doğuda ise 150 m. uzunluğundadır. Kazı sonuçlarına göre girişi güney tarafındaydı. Burada bulunan seramik parçaları Miladi yıllardan XVIII. Yüzyıl'a kadar bir yerleşime işaret etmektedir (K. M. Baypakov, 1998, 64). Yani şehir 2000 yıllık bir geçmişe sahiptir. Nehir yönünde (kuzey), yakın bir tarihte, kesit almak amacıyla yapılmış bir açma mevcuttur. Muhtemelen bu çalışmalar sırasında tepede vazo ve çok sayıda seramik bulunduğundan söz edilmektedir. Verilen bilgilere göre, vazolar kum karışımlıdır. Üzerleri geometrik resimlerle süslü ve yeşil, kahverengi, sarı, kırmızı boyalarla renklendirilmiştir" (M. H. Asılbekov vd, 1994, 305). Biz de çeşitli kez yaptığımız ziyaretlerde çevreden topladığımız seramik parçalarının anılan yıllara işaret ettiğine tanık olduk.

Edîb Ahmed Yüknekî'nin asıl adı **Edib Ahmed Bin Mahmud Yükneki**'dir. Hal tercümesi ve yaşadığı devir hakkında kesin bilgi yoktur. Karahanlılar Dönemi'nde, XII. Yüzyıl'da yaşamış ünlü bir şairdir. **Atebatü'l-Hakayık** isimli eserin yazarıdır. Hakkında destani bilgilerden faydalanılmaktadır (N. Sami Banarlı, 1971, 241). Kaynaklarda, "kime ait olduğu bilinmeyen bir dörtlükte "kör" olduğu, Emir Seyfeddin'e ait bir dörtlükte de "kendisine "edipler edibi, fâzıllar başı" denildiği bilinmektedir. **Arslan Hoca Tarhan**'a ait on beyitlik parçada, "memleketinin safâlı ve gönülleri okşayan güzel **yüknek** olup, babasının **Mahmud Yüknekî** adı ile mâlûm olduğu ve eserini **Kâşgar dilinde,** yani eski yazı dilinde kaleme aldığı kaydedilmektedir. **Ali Şîr Nevâî** şairin Bağdad civarında yaşamış ve İmâm Âzam'ın talebeliğini yapmış gibi gösteren, daha çok efsaneleşmiş olan bir rivayeti naklettikten sonra, kendisinin Türkçe vaaz ve nasihat kabilinden manzumeler söylediğini, hikmet ve nüktelerinin Türk Ülkeleri'nin çoğunda yazılmış olduğunu kaydederek, ona ait olduğu zannedilen bazı parçaları naklederse de, otoriteler Ali Şîr Nevâî'nin onun eserlerine vakıf olmadığını" söylemektedir (Reşid Rahmeti Arat, 1992, 2-7).

Kaynaklarda, "Yazarın, doğduğu ve **Edîb Ahmed İbni Mahmud Yüknekî** diye anılmasını sağlayan **Yüknek** şehrinin, Türkistan'da, Taşkent'in cenûbunda, **Benaket** yakınında eski bir şehir olması ihtimali, henüz kesin belli değildir" (N. Sami Banarlı, 1971, 241) denilmekteyse de, adıyla anılan bugünkü Yüknek köyü olduğu kabul görmektedir (Selçuk Uysal, 2007, 1197-1199).

"Kim olduğu ve nerede hüküm sürdüğü bilinmeyen şair için **Necip Âsım**, "Kara-Hanlılar'dan olup, Kâşgar kıt'asında, Yüknek şehrinde bulunduğunu ve eserin

VI. Yüzyıl'ın sonlarında yazılmış olduğu fikrini ileri sürmüştür. Fuat Köprülü bu zatın henüz anlaşılamadığı neticesine varmıştır" (Reşid Rahmeti Arat, 1992, 7).

"Atebatü'l-Hakayık Karahanlı Türkçesi'nin temel eserlerinden birisidir. Aslı Berlin İlim Akademisi'ndedir. Mevcut nüshaları **Kutadgu Bilig**'in nüshalarındaki gibi, eserin yazıldığı zamandan sonraki tarihlere aittir. XIII. Asr'ın ilk yarsında kaleme alınmıştır. XIV. Asr'ın sonları veya XV. Asr'ın başlarında, **Arslan Hoca Tarhan**'ın yakın alâkası sonucu, yeniden tanzim edilmiştir. Bu son şeklin yazılış tarihi belli olan nüshalarının en eskisi 1444'de istinsah edilen ve diğerlerine nisbetle daha sıhhatli olan (Semerkand) nüshasısıdır" (Reşid Rahmeti Arat, 1992, 1-4).

Kaynaklar, "Kutadğu Bilig gibi, **mütekarib vezninde** yazılan **Atebatü'l-Hakayık**'ın "Türk-İslam muhitinin kültür çevresi içinde, fertlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esâsları, olduğu gibi, Türkçe ve manzûm olarak tekrarlayan bir ahlâk kitabı olduğunu zikretmektedir. Eserdeki fikirler çok defa âyet, hadis veya arapça başka beyitler ile tevsik edilmektedir. Yazar, fikir bakımından, kendi içtihâdından çok, mâlum olan esasları güzel bir türkçe ile ifade etmektedir. Esrin yazıldığı tahmin edilen devirlerde bu esasları, her okuyanın kolaylıkla anlayabileceği ve hafızasında tutacağı bir tarzda, açık bir dil ile ve manzum olarak neşretmenin bu yolun yolcuları için bir gaye olduğu düşünülürse, Edib Ahmed'in bu işi mükemmel bir şekilde başarmış olduğunu kabul etmek gerekir. Eserin o devirlerde yeniden neşredilmesi, birçok ediplerin de bu kitaptan söz etmesi kitabın ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır" şeklinde fikir beyan ederler ((Reşid Rahmeti Arat, 1992, 8).

III-Değerlendirme ve Sonuç

Adını anlattığımız şehirler bugün daha çok Türkistan ve Otrar civarında yer alan, ilk kırukdukları dönemde belki adından çok söz edilmeyen ama Orta Çağ'ın ünlü şehirleriydi: İlkçağlar'dan itibaren Türk Toprağı olan bu şehirlerin ne zaman kuruldukları çok iyi belli değildir. Kangılı Boylara bağlanan burada yaşayan insanlar Orta Çağ'da Türgiş, Batı Göktürk, Karluk ve Karahanlı toprakları haline gelmiştir. Bu hallerini de XVI. Yüzyıl'a kadar sürdürmüşlerdir.

Yesi, Yüknek (Ciynek), Şaga, İkan, Otrar gibi İlkçağ'a ait şehirler bugün daha çok bir ören yeri (töbe) halindedir ve Kazaklar arasında da **töbe** diye anılmaktadır. Bugün Şağa Töbe, Şoy Töbe gibi eski yerleşim alanlarının (töbe) etrafında, eski su kaynaklarının kenarlarında, küçük yerleşim yerleri-mezralar bulunsa da, bunlar töbe etrafında sonradan gelişmiş olan bir veya birkaç obadan meydana gelen yerleşimlerdir. Oğuz Kalası gibi pek çok yerleşimin yolu da bulunmamaktadır. Bu nedenle de sözgelimi Oğuz Kalası'nın yerini bilen de yoktur. Ancak, bugünkü bu töbeler (tepe-höyük) İlk ve Orta Çağ boyunca her birisi ana yollar üzerinde yer alıyordu ya da, çok önemli olmasa da tali yollarla İpek Yolu'na bağlanıyordu. Bu

şehirler (töbeler) önemli olmasa Edip Ahmet Yükneki, Farabi, Arsdan Bab, Hoca Ahmet Yesevi gibi Türk-İslam Dönemi'nin ünlü alimleri de yetişmezdi.

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu yıllarda yukarıda adlarını zikrettiğimiz şehirler biliniyor ve tanınıyordu ama gidilecek yolları da yoktu. Aradan geçen zaman içinde pek çoğu, asfalt olmasa da, birbirine bağlanmıştır. Ama Oğuz Kalası gibi töbelerin hâlâ yolu yoktur. Dolayısıyla adı da bilinmemektedir. Belki döneminde büyük bir yerleşim yeriydi ama bugünün kayıp şehirleridir.

Amacımız bugün hâlâ adı ve yeri bilinen isimlerini zikrettiğimzi şehirlerin korunması, bir zamanların İpek Yolu güzergâhı üzerinde olduğunu hatırlanması ve medeniyetin Türk Kültür ve Medeniyeti'nin ortaya çıkış yeri olarak hafızalardan silinmemesidir.

---

* Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.. Ardahan/ Prof. Dr. Ardahan University, Faculty of Humanities and Literature, Department of Art History, Ardahan –Turkey. bekrdenz@gmail.com.

1 -Burada yaşayanlardan Abdi Mannap'ın -25 yaşında- 28.09.03 günü şifahen verdiği bilgiye göre.

Kaynakça

S. G. Agacanov (2002) (Çev.E.N.Necef-A.Annaberdiyev), *Oğuzlar,* Selenge Yayınları, İstanbul

Reşid Rahmeti Arat (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atabetü'l-Hakayık,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

M. H. Asılbekov vd (1994), *Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturi Kazahistana Yujno Kazahstanskaya Oblastı,* Akademia Nauk Respubliki İm. S. S. Valihanova Instiut Arheologii İm.A.H. Margulana Ministerctvo Kulturı Respublıkı Kazahıstan Instıtüt Kazpoektestavraçiya Glavnaya Redakciya Kazak Ensiklopediya (Rusça), Almatı.

E. İ. Areeva (*1949)*, "Keramika Gorodov i Poselenii Srednego Teseniya Sırdari i Karatav", *İzvestiya An Kazahskoi CCR", (Rusça), Seriya Arheologicskaya.*

N. Sami Banarlı (1971), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

K. M. Baypakov (1981), *Raskopki Goradişa Kuyrıktobe, Arheologiçeski Otkritniya 1980 Goda,* (Rusça) Moskva.

M. Baypakov (1985), *Srednevekovya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçya (VI Naçala XIII. VV.),* (Rusça) A. A.

K. M. Baypakov (1998), *Srednevekovie Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti*, (Rusça), Almatı.

K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova- S. Ya. Peregıdova (2001)., *Rannesrednevekovaya Arhıtektura Semireya i Yujnogo Kazahstana na Velikom Şelovom Puti*, (Rusça), Almatı Nauçno-İzdatelıskı Centr "Gılım".

E. A. Cumagulov (1986)., *Otçet A Raskokah Gorodişa Altıntobe V Otrarskom Oazise* V (Rusça),

E. A. Cmagulov (1999), "Gorodişe Çuytöbe", *Goroda Turkestana***,** Otbetctvennıı Predaktor: K. M. Baypakov, (Rusça) Almatı.

E. A. Cmagulov - F. Grigorev - A. İntenov (1999), *Oçerku Po İctorii u Arheologii, Cregnevekovogo Turkestana,* (Rusça) Almatı.

E. Esin (1989), " Ahmed Yesevî Külliyesi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* . C. II, İstanbul.

İbn Fazlân (1995) (Çev. R. Şeşen), *İbn FazlÂn Seyahatnamesi,* Bedir Yayınevi, İstanbul.

V. M. Jirmunskiy (1961) (çev. İ.Kaynak), "Sırderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", *Belleten,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.XXV, s. 99, Temmuz.

İ. Kafesoğlu (2000), *Türk Milli Kültürü***,** Ötüken Neşriyatı A. Ş. Yayını, İstanbul.

S. Koca (2002)., "Türklerin Soy Kütüğü", *Türkler,* C. I, Ankara.

Lezzet Tülbasiyeva (2004), *Kazakların Yaşam estetiği,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

J. Nuskabaiuly-O. Zahanibek (1997), *Ejelgi Otrar* **(**Kazakça), Almatı.

G. İ. Paçeviç (1958), *İz İstorii Oseddih Poselenni i Gorodov Yujnogo Kazahistana, Turdi İİAZ An Kzahkoi CCR***.** (Rusça) Almatı

Jean-Paul Roux (2007) (Çev. A. Kazacıgil-L.Arslan-Özcan), *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

G. Rukopis Hranitsya V Sektore (1960), *Arheologii İİAZ im. Ç. Ç. Velihanov An Kazahskoi CCR; Arheologiçeskaya Karta Kazahstana*, (Rusça) Almatı.

F. Sümer (1980), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları***,** İlavelerle 3. Baskı, Ana Yayınları, İstanbul.

F. Sümer (1994), *Eski Türklerde Şehircilik***,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

R. Şeşen (2001)., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

A. Taşağıl (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III-M. S. X. Asır),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
C. P. Tolstov (1947), "Goroda Guzov, İstoriko- Etnografiçeskiye Etudı ", *Sovetskaya Etnografiya,* Akademiya Nauk Soyuza SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça).
O. Turan (1978)., *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* Nakışlar Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul.
M. Tuyakbayev (2000), Türkistan Sırları (Kazakça), Almatı.
Selçuk Uysal (2007), "Atabetü'l-hakâyik Müellifi Edib Ahmed'in Mezârı ve Yüknek'in Neresi Olduğu Hakkında", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Aralık.

Foto.1- Altın töbe, Otrar yolundan görünüşü, b. deniz, 2005.

Foto.2- Altın Töbe, kale eteğindeki evlerin görünüşü, b. deniz, 2005.

Foto.3- İkan, şehir merkezinden görünüş, b.deniz, 2003.

Foto.4- İkan Töbe, güney yönünden görünüşü, b. deniz, 2004.

Foto.5- İkan-Yunus Ata Kesenesi, mezarlık alanında, kuzey doğu yönünden görünüş, b. deniz, 2003.

Foto.6- Kuyrık Töbe, genel görünüş, b. deniz, 2006.

Foto.7- Kuyrık Töbe, kale eteğindeki yerleşim alanları, b. deniz, 2006.

Foto.8- Kök Mardan Töbe, genel görünüş, b. deniz, 28.09.06

Foto.9- Kök Mardan Töbe, kazı alanından görünüş, b. deniz, 28.09.2006.

Foto.10- Kuyuk Mardan Töbe, Türkistan-Otrar yolu yönüne bakış, b. deniz, 28.09.2006

Foto.11- Kuyuk Mardan Töbe, kazı alanından görünüş, b. deniz, 28.09.2006

Foto.12- Pıçakçı Töbe, Otrar-Şevuldur yolundan genel görünüşü, b. deniz, 28.09.06

Foto.13- Şağa- Töbe-III, b. deniz, 02.10.06

Foto.14- Şağa Töbe-II, b. deniz, 02.10.06

Foto.15- Şoy Töbe, b.deniz, genel görünüş, 2003.

Foto.16- Gavhar Ana Kesenesi, Hılvethane yönünden görünüşü, b. deniz, 2003.

Foto.17- Farabi'nin doğduğu şehir: Oksus-Vesiç, havadan görünüşü, 2006.

Foto.18- Farabi'nin büyüdüğü şehir: Beşik Töbe, b.deniz, 2003.

Foto.19- Farabi'nin büyüdüğü şehir: Beşik Töbe, b. Deniz, 2003.

Foto.20- Ciynek-Yüknek Töbe'den görünüş (Yüknek'den Karnak yönüne gidiş). b. deniz, 2003.

Foto.21- Ciynek-Yüknek Töbe, Yükneksay yönündeki kazı alanı'nın görünüşü, b. deniz,2003.

Şek.1- Altıntöbe ve yerleşim katmanları (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S. Ya.Pergudova'dan).

Şek.2- Kuyrıktöbe, kazı yerleşim alanlarının (evlerin) görünüşü, (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S. Ya.Pergudova'dan)

Şek.3- Kuyrıktöbe'deki evlerin sokak üzerindeki yerleşim düzeni, (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S. Ya.Pergudova'dan).

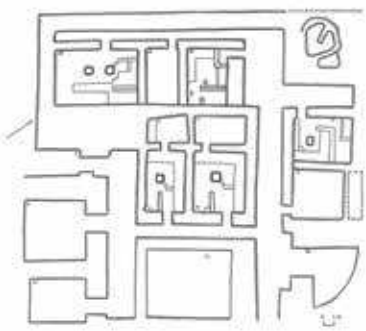

Şek.4- Kuyrıktöbe, bir zengin evi'nin planı (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S. Ya.Pergudova'dan).

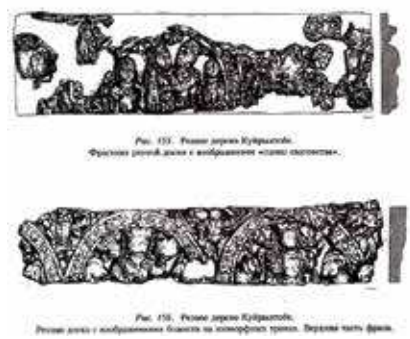

Şek.5- Kurıktöbe, saraya ait yanmış ahşap süsleme detayları, VII-VIII.Yüzyıl. (K.M. Baypakov'dan).

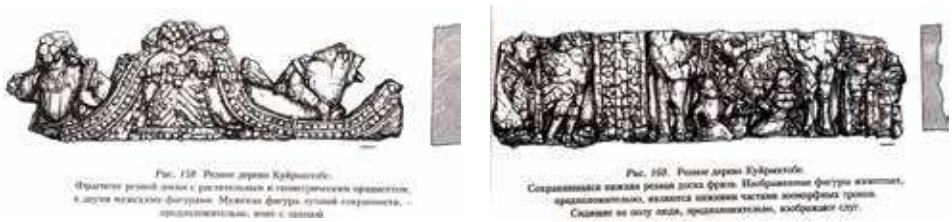

Şek.5- Kurıktöbe, saraya ait yanmış ahşap süsleme detayları, VII-VIII.Yüzyıl. (K.M. Baypakov'dan).

Şek.6- Mardan kuyuk Töbe (Konırtöbe), yerleşim palanı (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S. Ya. Pergudova'dan).

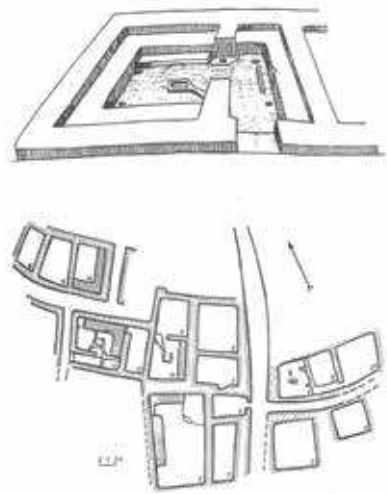

Şek.7- Mardan kuyuk Töbe (Konırtöbe), evlerin sokak üzerindeki yerleşim planı (K. M. Baypakov-Z.J. Şardenova-S. Ya.Pergudova'dan).

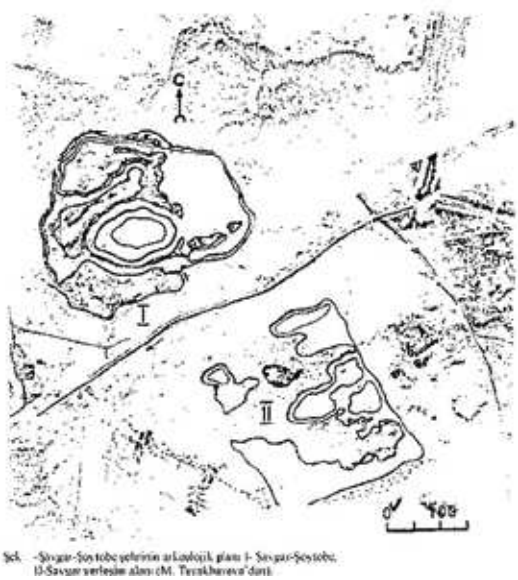

Şek.8- Şavgar-Şoytöbe, arkeolojik yerleşim alanı, M. Tuyakbayeva'dan.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE TÜRK HALKLARI'NA UYGULANAN DİL POLİTİKALARININ KURUMSAL TEMELLERİ

Çağrı ALAGÖZ *

"Türkleri yıkan, baş aşağı getiren düşmanları değildir. Lisanlarına itibarsızlıklarıdır."
(İsmail Bey Gaspıralı. Tercüman Gazetesi, 17 Aralık 1910)

Giriş

1552 tarihinde Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte Rusya Tarihi'nde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemden sonra Ruslar'ın Türk bölgelerine doğru yayılması hızlanmıştır. Rusya'nın yalnız Rus milletinden müteşekkil bir devlet olmaktan çıkıp çeşitli milletleri içinde barındıran bir imparatorluk haline dönüşmeye başlaması Kazan'ın işgaliyle gerçekleşmiştir (Kurat, 2010, s. 153). Çok etnili ve dini bir yapıya kavuşan Rus İmparatorluğu, bünyesinde barındırdığı halkları bir arada yönetme amacından dolayı Ruslaştırma politikalarına başvurma yolunu seçmiştir.

Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikalarının başlangıç tarihi Aziz Guriy başkanlığında Kazan Piskoposluğu'nun açılış tarihi olan 3 Şubat 1555 olarak kabul edilmektedir (Topsakal, 2009, s. 142). Aziz Guriy'in başlattığı misyon siyaseti uzun yıllar devam etmiş ve Ruslaştırmayı da esas alan bir yaklaşımla ilerlemiştir. Genellikle bu politikalar Hıristiyan olmayan halkları vatanlarından uzaklaştırmak ve başka yerlere göç ettirilmesiyle süregelmiştir. Boşalan bu topraklara da Rus ve Hıristiyan halkın kolonizasyonu sağlanmıştır (Maraş, 1997, s. 1453).

Korkunç İvan'ın 1552'de Kazan'ı işgal etmesinden sonra başa gelen tüm idareciler ve çarlar, Müslüman halkların doğru din olan Ortodoksluk ile tanıştırılma-

sını ve Hıristiyan yapılmasını kendilerine misyon olarak belirlemişlerdir (Anzerlioğlu, 2004, s. 78). Bu misyon politikası zamanla Ruslaştırmayı merkeze alacak şekilde ilerlemiş ve asıl ama olan Ruslaştırmaya erişebilmek için, Hıristiyanlaştırma politikası bir araç haline dönüşmüştür. Nitekim Rus olmanın başlıca koşulu Ortodoksluğu benimsemekten geçiyordu.

Hıristiyanlaşan veya en azından Hıristiyanlaşmış gibi görünen topluluklara uygulanan imtiyazlar ve kolaylıklar karşısında, Müslüman olarak kalmaya devam eden halka; vergi yükü, topraklarını kaybetme riski, askerlik yükümlülüğü gibi yoğun yıldırma ve baskı politikaları yöneltilmiştir. Böyle bir durumda gönülden din değiştirmeler yerine, isteksiz ve zaruretten Hıristiyanlığa geçişler olmuş ve dini yükümlülükler çoğu zaman yerine getirilmemiştir. Bu doğrultuda Hıristiyanlığı tam olarak sindiremeyen halklar, Ruslaşma aşamasına da geçememişlerdir.

Sovyet Dönemi araştırmacıları Çarlığın Hıristiyanlaştırma politikalarının başarısızlığının nedenlerini üç başlıkta açıklamaktadırlar. İlk olarak, zorla gerçekleştirilen Hıristiyanlaştırma politikalarının, Müslüman ve diğer halklar nazarında, Hıristiyanlığın feodalite ve toprak köleliği sisteminin ürünü olan, baskıcı ve şiddete dayalı bir din şeklinde algılanmasına yol açmış ve Hıristiyanlaşması beklenen insanlar üzerinde olumsuz bir durum yaratarak Hıristiyanlıktan uzak durmalarına neden olmuştur. İkinci olarak, misyoner propagandanın yerli halkın bilmediği ve anlamadığı Rus dilinde yapılmış olması, yerel halkın yapılan misyonerliği idrak edememesi ve Hıristiyanlığı benimseyememiş olmasına yol açmıştır. Üçüncü olarak da sayıca diğer halklardan fazla nüfusa sahip olan Tatarlar'ın İslam Dini'ne olan bağlılıkları ve diğer halkları etkilemiş olmaları misyon hareketinin başarısızlığına etken olarak gösterilmiştir (Topsakal, 2009, s. 143).

Kazan'ın işgal edilmesiyle Ruslar'ın temel devlet politikası haline gelen Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları, yüzyıllar boyunca baskı ve şiddet yoluyla sürdürülmüştür. Bu asimilasyon politikalarından bıkan ve gerek Ortodoksluğa gerekse de Rus Milleti'ne karşı 'düşman' hissiyatı besleyen Müslüman-Türk halkları, dini ve milli kimliklerini geliştirme ve benimseme yönünde eğilimler sergilemişlerdir. Bir başka deyişle, Çarlık Rusya'nın asimilasyon politikaları başarısız olmuş ve bu politikaları tatbik etmeye çalıştıkları halkların Rus-Ortodoks kimliğini benimseyemedikleri, hatta kendi dini ve milli karakterlerini daha da sağlamlaştırdıkları görülmüştür. Bu başarısız misyon siyaseti sonrasında Çarlık yönetimi, İlminskiy'in sistemini benimseyerek yeni çözümler arayışına girmiştir. İlminskiy döneminde uygulanan sistem göz önüne alındığında, Çarlık Rusya'nın yüzyıllardır devam ettirdiği yanlış politikaların artık köklü bir biçimde değiştirilmeye çalışıldığı görülmüştür.

İlminskiy'in Ruslaştırma Faaliyetlerinde Kilit Nokta; Dil ve Alfabe Politikaları

Özellikle Türk ve Müslüman halkların İmparatorluk bünyesinde gerçekleşen Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma politikalarına maruz kalmasının sebepleri, kendi kültürlerini, dillerini ve dini inançlarını yaşatmak istemeleri ve asimilasyon politikalarına karşı olan dirençleridir. Sistem içerisinde asimile edilemeyen Türk Halkları, İmparatorluk bünyesinde her dönem Türk Dünyası'nı kurma ideallerini ortaya koyabilirlerdi. Nitekim 19. Yüzyıl'ın son çeyreğinde İsmail Bey Gaspıralı Türk Dünyası'nda yenileşme hareketinin öncüsü olmuş ve Çarlığın eğitim yoluyla asimilasyon politikalarına karşı dil ve eğitim alanında geliştirdiği yeni usul ve yöntemlerle karşı koymaya çalışmıştır.

Bu minvalde Gaspıralı, Türk Dünyası'nda birlik idealleri uğrunda en kilit husus olarak dil meselesi üzerinde durmuş ve dil meselesini aynı zamanda hayati bir konumda önemsemiştir. Gaspıralı'nın birlik fikri ve milli uyanış hareketini başlatmasında ise Çarlığın misyoner faaliyetlerini yürüten ve Türk Halkları'na yönelik Ruslaştırma politikalarını yürüten Nikolay İlminskiy'in etkisi büyüktür. Nitekim İlminskiy dil ve alfabe konusunda geliştirdiği yeni yöntemlerle asimilasyon sürecini yürütmeyi denemiş ve belli ölçüde başarılı olmuştur. Gaspıralı da İlminskiy'in bu asimilasyon ve Ruslaştırma politikalarına karşı yine eğitim ve dil meselesini öncelikli olarak dikkate almış, yenileşme ve milli mücadele hareketlerini dil meselesi üzerinde şekillendirmiştir. Ayrıca İlminskiy'in Ruslaştırma politikalarında Müslüman ve Türk aydınların, yöneticilerin önemli mevkilerde bilhassa da eğitim kurumlarında görevlendirilmemesi gerektiğini ısrarla savunmuştur (Kreindler, 1969, s. 107). Bu doğrultuda Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları üzerindeki etkili tesirleri her zaman İlminskiy'i rahatsız etmiş, Tercüman gazetesinin yayınlanmasından duyduğu rahatsızlığı her daim dile getirmiştir.

İlminskiy sisteminin kurumsallaşma sürecine girmesi, Kiril esaslı yerel alfabelerin oluşturulması ve bu sistemi uygulayacak yerli din adamı ve öğretmenlerin yetiştirilmesiyle gerçekleşmiştir (Gökgöz, 2005, s. 132). İlminskiy'e göre misyon politikası, dilin ve kültürün Ruslaştırılması, dinin de Ortodokslaştırılması ile temellenir (Açа, 2003, s. 28). İlminskiy'in eğitim sisteminde en önemli unsurlar, Kiril Alfabesi esasına dayalı anadilde eğitimin verilmesi ve bu eğitimi verebilecek yerel öğretmenlerin yetiştirilmesidir. Yerel halka verilecek eğitim yerel öğretmenler vasıtasıyla gerçekleştirilmelidir ki, halk herhangi bir güvensizlik hissetmesin ve çocuklarını bu okullara endişe etmeden gönderebilsin.

Misyon siyasetinde daha önceki dönemlerdeki bu başarısızlık ve bölge halklarına olan ilgisiz ve bilgisiz misyoner faaliyetlerine yönelik İlminskiy'in 1870 yılındaki şu sözleri genel durumu özetler niteliktedir: "Misyoner bölümündeki

akademiden mezun olduğumda, vaftiz edilmiş Tatarlar'ın nerede yaşadığını bile bilmiyordum." (Topsakal, 2009, s. 218). İlminskiy ile misyon siyasetinin temelinde görülen değişiklik, Hıristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak istenilen halkın dini, milli, kültürel ve tarihsel anlamda tanınması ve araştırılması esasına dayalıdır. Bu doğrultuda bu halkların anadillerini öğrenmek ve misyon siyasetini bu dil vasıtasıyla yürütmek hayati önem taşımaktadır.

İlminskiy sisteminde eğitimin önemli bir yeri vardır. Bu eğitimde önce Kiril Alfabesi'ne dayalı anadilde eğitim ile başlanılmalı daha sonra Rusça eğitime geçilmelidir. Kiril Alfabesi ile anadili birleştirmenin bir diğer amacı da Arap harflerinin etkisizleştirilmesi ve bu doğrultuda İslamiyet'in etkisinin kırılabileceği düşüncesidir (Somuncuoğlu, 2006, s. 68). İlminskiy'den önce kilise Slavcası ile Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikaları yürütülmüş ve vaftiz edilen halk ne Hıristiyanlığı tam olarak anlamış ne de ikinci aşama olarak Ruslaşmaya geçilebilmişti. İlminskiy, Rusça'nın yerel halka hemen tatbik edilmemesi gerektiğini anlamış ve hazırladığı özel alfabeler ve oluşturulan suni diller ile bu geçiş dönemini yavaş yavaş sağlamayı hedeflemiştir.

İlminskiy kendisi gibi misyoner faaliyetlerde bulunan eğitimci Timofeyev'e yazdığı mektupta, Kreşenler'in Hıristiyanlaşması ve Tatar kimliklerinden sıyrılması hususunda meslektaşını karamsarlığa düşmemesi konusunda uyarırken, sabırla misyon faaliyetlerini sürdürmeleri gerektiğini belirterek sonunda amaçlarına ulaşacaklarının müjdesini vermiştir. Vaftiz edilen Tatarlar'a kendi dillerinde vaazlar verilmesini, dualar öğretilmesini ve dini hususlarda kitapların okunmasını telkin etmiştir. Kendisi ile Rusça konuşup sohbet edebileceğini ancak okullarda misyon faaliyetinin başarıya ulaşması için yerel dilde dini öğretilerin sürdürülmesini hayati bulduğunu Timofeyev'e belirtmiştir (Ilminskiy, 1896, s. 75-77). İlminskiy Timofeyev'e yazdığı bir diğer mektubunda ise okullarının sayılarının giderek arttığını müjdeleyerek, Tanrı'nın yardımıyla Kreşenler'in Hıristiyanlığa bağlı kalacaklarından emin olduğunu ve Hıristiyanlaşan Tatarlar'ın sayısının giderek artacağını belirtmiştir (Ilminskiy, 1896, s. 80).

İlminskiy'in yerel halka yönelik eğitim yoluyla Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma metotları geliştirmesi ve tatbik etmesi bir yana, dönemin eğitim ve milli politikalarını da etkilemiştir (Kefeli, 2002, s. 451). İlminskiy'in muhafazakârlık ve Ortodoksluk temelli Rus devlet ve toplum yapısı meydana getirme isteği, hiç şüphesiz Slavofil felsefe etkisi altında kalmıştır. Batı'ya karşı dini ve kültürel farklılığın ön plana çıkartıldığı bu felsefede olduğu gibi İlminskiy'de, Ortodoksluğun Rus milli kimliği ile sentezini oldukça önemsemiş ve misyon faaliyetlerini bu doğrultuda Ortodokslaştırıcı Ruslaştırma temelinde sürdürmüştür (Dowler, 2001, s. 44).

Sovyetler Birliği'nde İlminskiy Algısı ve Dil Politikalarının Kurumsal Olarak Sürdürülmesi

İlminskiy, Türk ve Müslüman halklar nazarında keskin bir Ruslaştırıcı misyoner olarak değerlendirilirken SSCB öncesi dönemde ve SSCB Dönemi'nde üzerinde epeyce tartışılan bir isim olmuştur. Devrim öncesi İlminskiy'i eleştiren Rus ileri gelenleri, onun İslami edebiyata olan ilgisi, yerel dillerin kullanımını yaygınlaştırması ve İncil'i bu yerel dillere tercüme etmesi nedeniyle Ortodoksluğa en büyük zararı vermiş olduğunu ileri sürmüşlerdir (Kefeli, 2002, s. 451).

Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya'nın (Büyük Sovyet Ansiklopedisi) 1933 yılındaki ilk baskısında İlminskiy'in Ruslaştırma uzmanı aşırı monarşist ve gerici bir misyoner olduğu ve Rus harflerine dayalı Çuvaş, Kreşen-Tatar, Mari, Umdurt, Kazan ve Yakut lehçelerinden yeni diller meydana getiren ve bu yeni dillerde 142 dini içerikli kitap bastıran bir Çarlık hizmetkârı olduğu tasvir edilirken (Shmidt, 1933, s. 785), 1952 yılındaki güncellenen ikinci baskısında ise muhafazakâr bir misyoner olmakla birlikte ilerlemeci bir pedagog olduğu, Kazan İlahiyat Akademisi'nde önemli görevlerde bulunduğu ve eğitim verdiği diğer akademik kurumlar ve okullar belirtilmiştir (Vvedenskiy, 1952, s. 551). 19 yıl arayla çıkartılan iki baskı arasındaki fark, partinin ve Sovyet ideolojisinin çizgisinin ne yönde değiştiğini, devlet tarafından bastırılan ve dönemin resmi belgelerinden olan bir ansiklopedi yoluyla ortaya koymaktadır.

İlminskiy tarafından sistemli bir metot haline getirilen asimilasyon politikasına Rus-Türklük Bilimi adı verilmiştir. Buna göre; Türkistan'da Türkler tarafından kullanılan alfabeyi değiştirilerek Rus alfabesinin yerleştirilmesi, yerli dilin Rusça kelimelerle donatılması ve bu yapılırken her farklı yerel konuşma dilinin yazı diline çevrilmesi ve Rusya Müslümanları'nın Osmanlı ile bütün irtibatının kopartılması amaçlanmıştır. SSCB'de ise Stalin, İlminskiy'in asimilasyon politikasını milliyetler politikası şeklinde revize etmiş ve 20. Yüzyıl terminolojisi ile daha sertleştirerek uygulamıştır. 5 Aralık 1936 Anayasası ile Türkistan parçalanmış, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan SSCB içinde ayrı ulus devletler haline dönüştürülmüştür (Bayraktar, 2013, s. 71-72). Oluşturulan her yeni ulusun kendilerine ait alfabesi, dili, kültürü ve tarihi meydana getirilmiş ve birbirlerine yabancılaşmış hatta düşmanlaşmış yeni devletler ve milletler yaratılmıştır.

İlminskiy'in Müslüman-Türk halkların Hıristiyanlaştırılması ve Ruslaştırılması hususlarında eğitimi etkili bir araç olarak kullanıldığı göz önüne alındığında, Lenin'in eğitime verdiği önemin boyutları daha da önem arz etmektedir. Lenin, eğitimin asimilasyon aracı olarak ne kadar kuvvetli bir araç olduğunu bildiğinden ve SSCB'de devrimi yaymak ve sosyalizmi anlatmak için eğitimin kullanılması

gerektiğini şu sözüyle aksettirmiştir: "Bana yedi yaşında bir çocuk verin, onu ebediyen Bolşevik yaparım." (Saydam, 1997, s. 1956).

Sovyetler Birliği'nde Türk Halklarına Uygulanan Dil ve Alfabe Politikaları

Çarlık Rusya Dönemi'nde Müslüman Türk Halkları Ruslaştırmak için Kiril harfleriyle oluşturulmuş ayrı alfabeler meydana getirilerek kültürel yönden ayrışan ve milli kimliklerini zamanla kaybedecek olan milletler meydana getirme projesi SSCB Dönemi'nde de aynen uygulanmıştır. SSCB'de yer alan Ermeni, Gürcü, Estonyalı, Letonyalı ve Litvanyalılara Kiril harfleri kullanma mecburiyeti getirilmezken Türkler bu konuda mecbur kılınmıştır (Devlet, 1983, s. 1).

Türkler, İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'in de yazısı olması nedeniyle Arap harflerini kullanmışlardır. Yüzyıllık tarihsel, kültürel, dinsel ve sosyolojik birikimleri Arap harfleri ile var olan Türkler'in Sovyet politikaları neticesinde alfabelerinin ve yazı dillerinin çoğu kez değiştirilmesi bütün bu birikimlerin yok olmasını da beraberinde getirmiştir. Sovyet insanı yaratma projesinde sıfırdan başlamak için uygun ortamı hazırlayan Sovyet yöneticileri dil ve alfabe politikalarıyla Sovyet ideolojisinin Türk ve Müslüman halklara tatbik edebilecek ortamı da hazırlamış oluyorlardı (Saray, 2008, s. 85).

SSCB yöneticileri bu yeni imparatorluk içinde Rus olmayan nüfusu Sovyet potasında eritebilmek için Sblizhenie (yakınlaştırma) ve Slijenie (birbirine katma) olarak adlandırılan iki aşamalı bir sistemi uyguladılar. Anadili Rusça olan bir Sovyet insanı yaratılmış olacaktı. Bir bakıma bu görüş, SSCB'de Ruslaştırma politikasının komünist ideoloji çerçevesinde yeni bir biçim kazanmasından başka bir şey değildir (Kocaoğlu, 2002, s. 741). Sblizhenie etnik benliğin törpülenmesi ile birlikte halkları birbirlerine biraz olsun yaklaştırmayı ihtiva ederken, Slijenie ise Sblizhenie vasıtasıyla yeni bir Sovyet insanı (homo sovieticus) yaratma amacı taşımaktadır (Kalkan, 2007, s. 29). Bu yaklaşımlarla milliyetler sorunu bir sorun olmaktan çıkartılarak, bütün halklar Sovyet potasında eritilerek, tek bir halk yaratma düşüncesi yatmaktadır.

SSCB'de Sovyet insanı tipinin meydana getirilmesinde başvurulan Sblizhenie yöntemiyle, Sovyetler'de Rusça dışındaki dillere daha çok Rusça terimlerin sokulmasının özendirmektedir. Slijenie yöntemiyle ise bu durumu biraz daha ileri taşıyarak, dillerin birbirlerine karıştırılması neticesinde kendi özgünlüklerini kaybetmeleri ve milli kimliğin parçalanmasını sağlayacaktır. Bu yaklaşımlar sonrasında Rusça'nın ayakta kalabilen tek hâkim dil olması sağlanacaktır (Ölçekçi, 2007, s. 8).

Roy'a göre Sovyet kuramcıları, etnik yapıların sivriltilerek yaratılan yeni milletlerin meşru temelde var olduklarını etnik oluşum ve dil bilim olmak üzere iki

başlık etrafında gerekçelendirmişlerdir. Etnik oluşumda, oluşturulan yeni milletlerin şeceresinin çıkartılması ve köklerinin çok eskilere dayandırılarak tarihsel bir kimlik ve geçmiş kazandırılır. Dil bilimde ise dillerin, konuşma, yazı ve edebi dillerine ayrılması ile kendilerine özgü bir dile sahip oldukları inancı aşılanır (Roy, 2009, s. 102-104). Sürgünlerle yok edilen veya Ruslaştırılan yabancı halklara uygulanan diğer politikalar, ana dillerinde konuşma ve eğitimin yasaklanması, sahip oldukları ulusal ve dini anıtların kökünün kazınması, tarihi ve kültürel mirasların ve edebiyatlarının yok edilmesi, unutturulması ve Sovyet potasında eritilerek yok sayılması gibi faaliyetlerden söz edilebilir (Richmond, 2002, s. 873).

SSCB'de toplumları sınıflandırmada dil önemli bir araç olmuş ancak mevcut dillerin korunması ve kullanımı Sovyet yöneticileri tarafından desteklenmemiş hatta baskı ve şiddet politikalarıyla bastırılmaya çalışılmıştır (Aydıngül, 2004, s. 109). Rusça dışındaki diller eğitim dili olarak kullanılmamış ve zamanla bu diller Rusça'nın tahakkümü altına girerek özgünlüklerini yitirmişlerdir. SSCB'deki okullarda en az seksen dilde eğitim verilmektedir. Bu dillerin çoğuna kendi öz alfabeleri yerine Latin Alfabesi tatbik edildi. Yeni çıkan gazetelerde oluşturulan yeni alfabe ve neticesinde şivelerden oluşturulmuş yeni dillerde yayınlar yapılmaya başlandı. Bu gazeteler köylü ile göçebeyi ilk kez kültür fikri ile bir araya getirip tanıştıran vasıtalar olmuştur (Troçki, 1998, s. 170). Bu açıdan değerlendirildiğinde SSCB'de propaganda maksatlı çıkartılan dergi ve gazeteler vasıtasıyla Sovyet insanı fikri ve Sovyet Kültürü yediden yetmişe her türden insana yönelik yayınlar servis edilmekteydi.

Devrimle birlikte Çarlığın emperyal ve Ruslaştırıcı politikalarından bunalan Türk ve Müslüman halkları sosyalizme ve devrime angaje etmeye çalışan Lenin, devrimin ilk yıllarında ılımlı bir söylem tercih etmiş ve bunu eğitim dili ile alakalı şu sözlerinde açıkça ortaya koymuştur: "İçimizde eğitim ve öğretimin tek ve yalnızca Rusça yapıldığı bir okul arzulayan komünistler var. Kanımca böyle bir komünist büyük Rus şovenidir. Bu düşünce biçimi, hala içimizden çoğunun kafasına demir atmıştır ve biz buna karşı savunmak zorundayız." (Karaahmetli, 1976, s. 54). Saint Petersburg'da 1913 yılı Kasım ayından Aralık ayına kadar Prosvescenie dergisinde yayınlanan makalelerinde Lenin, Rus olmayan halkların Ruslaştırılmalarına karşın halkların dillerinin savunuculuğunu yapar ve İsviçre'de bu hoşgörünün sağlandığını şöyle belirtir: "Fransız Dili, İtalyanlar'da kin duygusunu uyandırmaz, zira bu dil, özgür ve medeni bir milletin, sıkı polisiye tedbirlerle kabul ettirilmemiş bir dildir. Son derece geri kalmış ve çok fazla alacalanmış Rusya'da, büyük Rus milliyetçiliği "milli kültür" düzeni ifadesi altında aslında işçileri bölmeye, demokrasiyi zayıflatmaya çalışır." (Monteil, 1992, s. 58).

İlminskiy'in yerli halkı Ruslaştırmada kullandığı eğitim sistemi ve alfabe politikasının Çarlığın Ruslaştırma politikalarındaki olumlu etkileri Sovyet Döne-

mi'nde de kabul görmüş olacaktır ki, hem alfabe politikası hem de eğitim sistemi aynen uygulanmıştır (Zenkovsky, 2000, s. 26). İlminskiy'in alfabe değişikliği esasına dayalı Ruslaştırma politikalarını büyük bir özenle uygulayan SSCB yönetimi, dil meselesine yönelik politikalarını sadece alfabe değişikliği esaslı uygulamamış, aynı zamanda Rusça kelimelerin diğer mahalli Türk dillerine yerleştirilmesi ve imla kurallarının Rusça imla yapısına devşirilmesiyle etkisini artırmıştır. 35 bin kelimelik Özbek Türkçesi'nin Ruslaştırılmış ve değiştirilmiş yeni imla kılavuzu SSCB Dönemi'nde yayınlanmıştır. 1950'li yılların sonunda ise 12 binden fazla Özbek Türkçesi'ndeki coğrafi isim ve terim çıkartılarak yerlerine Rusça terimler eklenmiştir. (Açık, 2006, s. 7). Ayrıca Türk lehçelerinin birbirlerinden kelime almamaları sağlanarak, kendine özgü yapıları korunmaya çalışılmış veya hiç olmazsa Rusça ile kaynaşması sağlanmıştır. Bu politikayla Türk lehçelerinin olası dil birliği potansiyellerinin önüne geçilmek amaçlanmıştır (Saray, 2008, s. 84).

İlminskiy sistemini aynen uygulayan, yalnızca Hıristiyanlaştırma yerine ateistleştirmeyi esas alan Stalin Dönemi, milletler sorununun çözümünde de bu yöntemden medet ummuştur. Hayit bu benzerliği şu şekilde formüle etmiştir: "İlminskiy'in planı: 'Türk dillerine Rus alfabesinin ithali + Anadil yoluyla Hıristiyanlaştırma = Ruslaştırma', Sovyetlerin niyeti: 'Rus alfabesi + Anadil yoluyla komünistleştirme = Ruslaştırma'" (Aça, 2003, s. 60).

SSCB'de alfabe politikası sonrası her farklı Türk şivesine milli dil hüviyeti kazandırılmak için Sovyet yönetimi tarafından bir takım politikalar daha uygulanmaya devam edilmiştir. Bu doğrultuda 1937 yılında Bakü'de gerçekleştirilen "orfografya ve terminologiya" konferanslarında Azerbaycan Türkçesi'ne Azerbaycan dili unvanı verilmiş ve diğer dillerden farklılaştırılması adına, diğer Türk lehçelerinden kelime transferleri yerine Rusça kelimelerden transferler yapılacak ve kelimelerin yazılışları yerli ağızlara göre düzenlenecektir. Bu yöntemle konuşulan farklı yerel lehçeler yazı diline de temas ederek diğer dillerden farklılaşacak ve milli bir dil meydana getirilecekti. Avrupa'dan yerel dillere geçen bazı kelimeler de Türkçe okunduğu şekliyle değil Rusça şekliyle yer alacaktı. Örneğin; 'grup' kelimesi 'gruppa', 'program' kelimesi 'programma', 'komite' kelimesi 'komitet', 'fakülte' kelimesi 'fakültet', 'üniversite' kelimesi 'üniversitet' şeklinde yazılmıştır. Aynı uygulamalar diğer Türk Cumhuriyetleri'nde de esaslı bir şekilde uygulanmış ve her dilin farklı özellikleri ön plana çıkartılarak yeni kimlikler atfedilmiştir (Saray, 2008, s. 96-97).

Öte yandan Tataristan Halk Eğitim Komiserliği'nin 1933 yılında Tatar Dili'nin geliştirilmesi konusundaki direktiflerinde, Rus edebi terimlerinin Tatar Dili'nde sıklıkla kullanılması hususu yer almaktadır (Devletşin, 1981, s. 495). 'Verhovnıy Sovet Prezidyumu Predsedatele' (Yüksek Şura Prezidyumu Başkanı) sıfatının Tatar Dili'nde kullanılması mecburi kılınmıştır. Bir başka örnek de 'şeref

diploması' kelimesi yerine 'poçetnaya gramota' şeklinde yer alan Rusça bir form kullanılmaktadır. (Devletşin, 1981, s. 499-500).

1941 yılında "SSCB Halkları Dil ve Yazı Enstitüsü" Türk Halkları için 50 ayrı alfabe hazırlamış ve gerekçe olarak da mevcut alfabelerin konuşma ve yazı dili arasındaki uyumu sağlamaya yetmediği öne sürülmüştür. Öte yandan SSCB içinde yaşayan diğer halklar için böyle bir alfabe gereksinimi duyulmamıştır. 20-24 Kasım 1962 tarihinde Kazakistan-Almatı'da gerçekleştirilen "SSCB Halklarının Edebi Dillerinin Gelişme Meseleleri" kongresinde halkların dostluğu ve entegrasyonu adı altında bazı Rusça kelimeler Türk lehçelerine sokulmuştur. Bu kelimelerden bazıları "direktor", "agronom", "sanatoriy", "internat" kelimeleri gibi Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen lehçelerine olduğu gibi geçerken, Yakut lehçesinde bu kelimeler ufak harf değişiklikleriyle yer almıştır (Egamberdiyev, 2002, s. 65-66). SSCB Dönemi'nde Türk Halkları'nın dil ve alfabelerine yönelik gerçekleşen bu tip sistematik müdahaleler, İlminskiy'in yeni müstakil dil ve alfabe oluşturma politikasının Sovyet mantığıyla revize edilerek disiplinli bir devlet politikası haline dönüştüğünün en açık ibaresidir.

1919 yılında yayınlanan "Rusya Federasyonu Okuryazar Olmayan Toplulukların Eğitimi Üzerine" başlıklı yasada şöyle denilmektedir: "Yaşları 8-50 arasında olan okuryazar olmayan bütün Sovyetler Birliği vatandaşları tercihleri doğrultusunda ana dilinde veya Rusça'da okuma ve yazma öğrenmekle yükümlüdür." Lenin'in bu uygulamayla bütün halkları SSCB çatısı altında toplama amacı vardır. Ancak bu birleşme, halkların etnik kimliklerinin korunmasını amaçlamaktan çok toplu asimilasyon öngörmekteydi. Anadilde eğitim vaadinin yanında Rus Dili'ni de bir alternatif olarak sunması, Sovyet Yönetimi'nin aslında Rus Dili'ne tanıdığı bir ayrıcalığı ortaya çıkarıyordu. Yükseköğretimde Rusça'nın tek dil olması bir bakıma diğer dillerde eğitim alan insanları dezavantajlı konuma getiriyor ve Rusça'nın bir seçenek olarak yasada kalmasından ziyade aslında mecburi bir dil haline getirildiğinin işaretini taşıyordu (Karabulut, 2009, s. 74).

10 Aralık 1922 yılında gerçekleştirilen 3. Tataristan Şuraları Kongresi'nde alınan kararlarda Tatar Dili'nin de okullarda okutulmasının ve Rusçanın anlaşılamadığı durumlarda Tatarca'nın kullanılmasını belirten hükümler kabul edilmiştir. Ancak bu uygulama sadece kâğıt üzerinde kalmış, uygulayanlar hakkında SSCB yönetimi tarafından burjuva milliyetçiliği yapma suçlamaları yöneltilerek hesap sorulmuştur. Tataristan'da Tatar ve Rus Dili resmi olarak eşit statüde olmasına rağmen, yüksek kademe mahkemelerinde, resmi dairelerde, kongre ve konferanslarda ve hükümet toplantılarında esas olarak kullanılan dil Rusça'dır. Üniversite eğitimi ve orduda konuşulan tek dil Rusça'dır. Kısacası idari ve sosyal anlamda itibar sahibi olmak için Rus Dili tek mecburi yol olarak sunulmuştur (Devletşin, 1981, s. 361-364).

Devrimden sonraki ilk 30 yıl içinde SSCB'deki Müslüman halklar dil ve alfabe konusunda yapılan değişiklikler nedeniyle oldukça zor dönemler geçirmişlerdir. Rusça'nın diğer halklara da tatbik edilmesi daima Sovyet yöneticilerinin üzerinde durduğu önemli bir konu olmuştur (Henze, 1986, s. 2). Stalin Dönemi politikalarının Çarlığın mirasını daha katı bir biçimde devam ettirdiği söylenebilir. Arap harflerinin kullanımı yerine önce Latin, sonra da Kiril Alfabesi'ni kullanıma sokulması, Ruslar'ın Türk bölgelerine göç ettirilerek yerel Türk Halkı'nın kendi topraklarında azınlık konumuna düşürülmesi, Rus ve diğer halklardan çocukların aynı karma eğitime maruz bırakılması ve bu eğitimlerde Rus Dili'nin mecburi kılınması, Sovyetleştirme adı altında Ruslaştırma politikalarının şiddetle diğer halklara tatbik edilmesi gibi örnekler, Stalin Dönemi SSCB'nin Çarlık mirasını sahiplendiğini ortaya koymaktadır.

Rusya Türkleri arasında Latin harflerine geçiş ile ilgili olarak tartışmalar 20. Yüzyıl'da gelişen Cedidçilik Hareketi ile başlamıştır. Türk aydınları Latin harflerinin kullanılmasıyla Batı Medeniyeti'ne entegre olunarak daha hızlı gelişileceğini savunmuştur. 1917 Devrimi'nden sonra ülke içindeki kontrolü sağlayan Bolşevikler Türkleri milliyetçi ve dini geçmişinden arındırmak ve rejim için tehdit olmaktan çıkartmak için SSCB'de yaşayan Türk Halkları'nın önce Latin sonra Kiril Alfabe'si kullanmalarına yönelik fikirleri desteklemiş ve hatta bizzat tatbik etmiştir (Metin, 2011, s. 136-137).

Latin harflerinin Türk Halkları tarafından kabul edilmesi hususunda 1926'da Bakü'de gerçekleştirilen Türkoloji Kongresi'nde söz alan Tatar aydınlarından Alimcan Şeref, Latin harfleri kabul etme konusunda muhalif bir konuşma yapmış, eğer Latin harfleri kabul edilecekse bunu bütün Sovyet Halkları'nın kabul etmesini önermiştir. Tatar aydınlarının ekseriyeti SSCB yönetiminin Türk Halkları'na tatbik etmek istediği Latin harflerinin kullanılması politikasına muhalif olmaları, yüzyıllardır Türkler'e tatbik edilen Ruslaştırma politikalarının İlminskiy yöntemiyle SSCB'de yeniden uygulanabileceği endişesini taşımış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan alfabe reformu adı altında gerçekleştirilecek bu yeni Ruslaştırma yöntemine karşı durmuşlardır. Arap harflerinin Tatar Dili için yeterli olmadığı görüşünü Cedidçiliğin gelişmesiyle birlikte savunan Tatar aydınları, SSCB'deki bu uygulamaya karşı olmak durumunda kalmış ve Latin harflerin Ruslaşmanın yeni bir yöntemi olduğuna inandıkları için, yetersiz gelen Arapça harflerin ıslahı mevzusuna eğilmişler ve 1920 yılında Tatar Dili'nin yapısı gereği gerekli olmayan bazı işaretleri Arap alfabesinden çıkartmışlardır (Metin, 2011, s. 138-139).

Tataristan'da Latin harflerine geçilmesi ile ilgili gelişen bu tartışmalar neticesinde, 1930 yılında Latin harfleri uygulanmaya kullanılmaya başlamıştır. Sovyet Komünist Partisi Tataristan Eyalet Komitesi Birinci Sekreteri Razumov, 1933

yılında Latin Alfabesi'nin Tatar Dili'ni ifade etmede yetersiz kaldığını belirtmiş ve Kiril Alfabesi'ne geçilmesi hususunda telkinlerde bulunmuştur. Arap harflerinden Latin harflerine geçiş konusunda uzunca bir dönem tartışmalar yapılmış ve konuyla alakalı 207 broşür, dergi ve gazete makalesi yayınlanmış, ancak Latin harflerinden Kiril harflerine geçiş neredeyse hiç tartışılmamış ve bir oldubittiye getirilerek konu geçiştirilmiştir. Tartışma ortamının olmamasında, Latin harflere geçiş döneminde muhalif olan birçok aydın, gazeteci ve siyasetçinin Stalin'in baskı ve şiddet politikası neticesinde ortadan kaldırılmasının da etkisi büyüktür. Nihayetinde 7 Nisan 1939 yılında Bütün Rusya Komünistleri Tataristan Bölgesel Yönetimi Bürosu'nun almış olduğu kararla Tatar yazısının Rus Alfabesi ile yazılmasını sağlayan Tatar Kiril Alfabesi'nin kullanımı onaylanmıştır (Metin, 2011, s. 142-143).

Roy'un belirttiği üzere SSCB'de önce Latin, sonra da Kiril Alfabesi'ne geçilmesi, hem Türkler arasında coğrafi farklılıklardan doğan farklı şivelerin yeni alfabeler neticesinde birbirinden kopması ve ayrıştırılması düşüncesi varken, öte yandan alfabe değişiklikleri ile yeni nesillerin kendi benlik ve tarihlerini öğrenebilecekleri yazılı tarih kaynaklarına ulaşılması da önlenmiş olacak ve böylece Türklük ve İslamiyet bilinci yeni dizayn edilen Türk Toplumları'nda etkisini yitirecektir (Roy, 2009, s. 119).

Kazakistan'da 1929 yılından itibaren resmen Latin harfleri kullanılır. 1940 yılında ise Kiril Alfabesi'ne geçilmiştir. 11 yıl gibi kısa bir sürede Arapça harflerden Latin harflerine, Latin harflerden Kiril Alfabesi'ne geçilmesi toplumu derinden yaralamış ve eğitimsiz, kendi tarih ve kültürlerine yabancılaşmış halklar meydana getirmiştir. 11 yıl öncesinde Stalin'e övgüler yağdırarak Latin harflerini öven bazı aydınlar Kiril Alfabesi'ne geçilmesiyle tam tersi görüşleri savunur olmuşlar ve Latin Alfabesi'nin bir engel olduğunu belirterek Kiril Alfabesi'nin kendileri için daha uygun olacağını savunmuşlardır (Kınacı, 2010, s. 1309).

Stalin'in SSCB'de yaşayan Türk Halkları üzerine tatbik ettiği bu alfabe politikasıyla amaçlanan Türkler'in birliğinin önüne geçme ve parçalanması esasına dayanır. Yüzyıllardır Arapça harfleri kullanan Türkler'in alfabesini Latin harflerle değiştirerek tarihi ve kültürel bağlarını kopartmak ve daha sonrasında Kiril Alfabesi'ne geçilerek Ruslaştırma için gerekli alt yapıyı oluşturmayı amaçlamak Stalin'in böl-parçala-yönet politikasının dil konusundaki temel ayağıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin SSCB'de yaşayan diğer halklarla kültürel birliğini kesmek için önce Arap harfleri yerini Latin harflerine bırakmış, Türkler'in de Latin harfleri kabul etmesiyle SSCB'de Kiril harflerinin kabul edilmesi zaruri hale gelmiştir. Çünkü Stalin, Çarlık Rusya Dönemi'nde Gaspıralı'nın öncülüğündeki yenileşme hareketinin Osmanlı Devleti'nde de eş zamanlı ilerlediğini ve bu durumun ortak dil ve alfabe yoluyla sağlandığını biliyordu. Bu yüzden SSCB'de Çarlık Rusya'dan

devralınan ve hala çözülememiş olan milletler meselesinin daha kontrol edilemez bir boyuta ulaşmaması için Türkiye Cumhuriyeti ile olası bağlarını kesmek için alfabe değişikliklerini uygulamıştır, demek yanlış bir tespit olmayacaktır (Kınacı, 2010, s. 1310).

SSCB'de 1920-1930 arasında 18 yeni Türk yazı dili meydana getirilmiştir. Azerice, Altayca, Başkurdca, Çuvaşça, Hakasca, Karakalpakça, Karaçay-Malkarca, Karaimce, Kazakça, Kırgızca, Kumukça, Nogayca, Özbekçe, Şorca, Tuvaca, Uygurca ve Yakutça gibi (Kocaoğlu, 2002, s. 750).

Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Heyeti'nin 2 Şubat 1921 yılında "Cumhuriyetin Devlet Organlarında Kazak ve Rus Dillerini Kullanma Konusu" başlıklı hazırladığı raporda, resmi kurumlarda ilişkiler ve evrak yazışmalarının Rus Dili'nde ilerleyeceği şeklinde karar alınır ve Rusça resmi dil hüviyetini kazanır. 5 Nisan 1938 yılında da Kazak okullarında Rus Dili'nin zorunlu dil olarak öğrenilmesi konusunda karar çıkartılır (Kınacı, 2010, s. 1311).

1927'de Özbekistan'da çalışan 25 bin Avrupalı ve birçok Rus işçinin bulunması nedeniyle Stalin Özbekçe kurslarının açılmasını ve Özbekçe'nin de öğrenilmesini öneriyordu. Bu hamle ile Stalin bütün dillere eşit mesafede durduğuna yönelik bir izlenim edinmeye çalışıyordu. Ancak Özbekistan'daki şirketlerin neredeyse tamamı Sovyet Yönetimi kontrolünde olduğundan konuşulan dil de Rusça'ydı. Bu nedenle işçiler Özbekçe'yi öğrenmenin zaman kaybı olacağını düşünerek kurslara katılmamışlardı. Kurslara katılan kişi sayısı 1700'de kalmıştır (Karabulut, 2009, s. 75).

Komünist Parti'nin 16. Kongresi'nde konuşan Stalin proletarya diktatörlüğü devrinde kimlik olgusu üzerine şu çarpıcı sözleri söylemiştir: "SSCB'de milli kültür faaliyetlerinin hedefi bütün kültürlerin tek bir dile sahip olarak ortak bir kültür halinde birleşmesinden ibaret olmalıdır. Proletarya diktatörlüğü devrinde milli dil ve kültürlerin açığa çıkmasındaki amaç, ortak bir dil ve ortak bir kültür etrafında birleşmek gayesiyle bütün milli dillerin ölümünü temin edecek şartları hazırlamaktır." (Ölçekçi, 2007, s. 121-122).

Devrim ile birlikte dini ve milli kimliklerini özgür ve özgün bir biçimde yaşayacaklarına inanan Tatarlar, Tatar Dili'ni kullanma ve geliştirme yoluna girmiş, 1929 yılında yayımlanan Yeni Rusça-Tatarca Sözlükte her bin kelimeye Rusça'dan alınmış on kadar kelime sokabilmişlerdir. Bu durumun sebebi Çarlığın yüzyıllardır uyguladığı Ruslaştırma politikalarını artık çok iyi bilen Tatarlar'ın Rusçalaştırma faaliyetlerinin de aynı misyona hizmet ettiğini düşünerek anadilini koruma altına almak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak Sovyet Yönetimi, Tatarlar'ın bu tutumunu milliyetçi hareketler doğurabileceği gerekçesiyle hoş görmemiş ve Rus kelimelerin Tatar Dili'ne zorla sokulması politikalarını uygulamışlardır (Devletşin, 1981, s. 490-492).

Lenin'in milletler meselesinin çözümünde milletlerin eşit muamele görmesi ve ana dillerini özgürce kullanabilmeleri esastı. Öte yandan self determinasyon ilkesi ile birlikte dillerin eşitliği savunulmakta ve hiçbir dile resmi dil statüsü verilmemesi gerektiği görüşü Lenin tarafından benimsenmiştir. Bolşevikler parti programında her milletin ana dilinde eğitim görme hakkı olduğunu ve hükümetin bu hususta okullar açma garantisi verdiği, yer almıştır. 1934 yılında 17. Parti Kongresi'nde Stalin, Lenin'in "uluslara özgürlük ve dillerin eşitliği" politikasına son verdiğini açıklar. Stalin Dönemi'yle birlikte Rusça'nın diğer dillerden ayrıcalıklı konuma yükselmesini sağlayan bazı kararlar alınmıştır. Eğitimde Rusça'nın mecburi hale getirilmesi ve resmi yazışmalarda Rusça'nın baskın bir biçimde kullanılmaya teşvik edilmesi gibi uygulamalar SSCB'nin milletler meselesine çözümünde takındığı tutumu, dillerin kullanımı ve eşitliği hususunda da takındığını ortaya koymaktadır (Sağlık, 2007, s. 116).

6 Mart 1945 yılında Moskovsky Komsomolets'te şöyle yazıyordu: "Gelecek Rus Dili'nindir, çünkü bu dil sosyalizmin dilidir. Demokratik halklar Rus Dili'ni öğreneceklerdir. Bu dil milletlerarası dünya dilidir." 27 Haziran 1947 tarihinde Pravda gazetesinde Rusça'ya övgüler dizilmiş şu satırlar yazılmıştı: "… Bu harikulade kültür asla geçmişte bu kadar güzel olmadı. Bu kendisini ifade etmeye layık bir vasıta buldu. Rus Dili. Gelecek Rus Dili'nindir, çünkü bu dil sosyalizmin dilidir." (Kohn, 1983, s. 240-241).

Rus Dili'nin önemiyle ilgili Stalin, Pravda'da 20 Haziran 1950 yılında yayınlanan söyleşisinde şu sözleri söylüyordu: "Rus Dili'nin, şimdi Rus Toplumu'nun sosyalist kültürüne ve sosyalist rejime hizmet etmesi gibi, Ekim Devrimi'nden önce de Rus kapitalizmine ve Rus burjuva kültürüne hizmet ettiği sır değildir…" (Monteil, 1992, s. 107). Stalin bu yazının devamında şöyle devam eder: "İki dilin birbiriyle karışmasının, onlardan ayrı bir üçüncü dili oluşturduğuna inanmak hatalı olur. Aslında dillerden biri, genellikle bu karşılaşmadan galip ayrılır." (Ölçekçi, 2007, s. 126). Stalin Dönemi'yle birlikte Rusça'nın ayrıcalıklı hale getirilerek statüsünün yükseltilmesi anadillerin işlevsizleştirilmesine yol açmıştır. Bu hususta Özbek Komünist Partisi resmi yayın organı olan Pravda Vostoka gazetesinin 31 Mayıs 1957 tarihli nüshasında, Özbek çocuklarının anadilleriyle ilgili yapılan sınavda çocukların %60'ının başarısız olduğu bilgisi verilmiştir (Karabulut, 2009, s. 77).

SSCB'de kullanılan anadilin yanı sıra ikinci dil olarak Rusça'nın tercih edilmesi kuşkusuz Rus Dili'nin ayrıcalıklı hale gelmesi ve sosyal hayatta belli avantajları da beraberinde getirmesiyle artış göstermiştir. Aşağıdaki tabloda 1970 ile 1979 yılları arasında Sovyet Müslümanları arasında Rusça'nın ikinci dil olarak yaygınlaşmasının ileri seviyede gerçekleştiği görülecektir.

Milliyet	Anadil			İkinci Dil Olarak Rusça	
	1959	1970	1979	1970	1979
Özbekler	98.4	98.6	98.5	14.5	49.3
Kazaklar	98.4	98.0	97.5	41.8	52.3
Tacikler	98.1	98.5	97.8	15.4	29.6
Türkmenler	98.7	98.8	97.9	19.1	29.4
Azerbaycanlılar	97.6	98.2	97.8	16.6	29.5
Tatarlar	96.2	96.5	95.9	41.7	60.3
Dağıstanlılar	61.9	66.2	67.0	53.3	64.9
Çeçenler	98.8	98.7	98.6	66.7	76.0
Karakalpaklar	95.0	96.6	95.9	10.1	15.1

Tablo 1. Sovyet Müslümanları: Anadil ve ikinci dil (Rusça) (Henze, 1986, s. 3)

Sovyet Müslümanları arasında meydana getirilen yeni diller oluşturulması politikasından sonraki aşama da, hiç şüphesiz Rusça'nın ön plana çıkartılarak dayatılması politikası olmuştur. 1953 yılında Rus Dili devletin haberleşme dili statüsüne çıkarılmışsa da Kruşçev Dönemi'nde Sovyet vatandaşlarının ikinci ana dili seviyesine yükseltilmiştir (Devlet, 1983, s. 4). Dönemin SBKP Eyalet Komitesi Sekreteri K. Faseyev'in 1958 yılında "Kommunist Tatarii" Dergisinde yayınlanan makalesinde Tatarlar'ın anadilleri yerine Rusça'ya yönelmelerinden şu şekilde bahsediyor: "…Tatarlar… Rus Halkı'nı, onun kültür ve dilini severler… Milli okulların Tatarlar'ı Rus Kültürü'nden uzaklaştırdığını düşünmek büyük hata olurdu. Aksine, milli okulun gelişmesi ve kuvvetlenmesi, ancak Rus Dili ve Kültürü'nün iyi ve nitelikli bir şekilde öğretilmesi temeli üzerinde gerçekleşebilir… Emekçi Tatarlar'ın büyük Rus Kültürü'ne meyli, tabiat kanunlarına da uygundur. Cumhuriyetimizde bugün Rus Dili'ni öğrenmek, Rus kültür zenginliklerini benimsemek istemeyen bir Tatar'ın bulunabileceği şüphelidir." Ayrıca Faseyev, anadilde eğitimin önemli olduğunu, çünkü bu vesileyle komünistçe eğitimin daha sağlıklı verilebileceğini de belirtmiştir (Devletşin, 1981, s. 377-378). Nikita Kuruşçev'in şu sözleri SSCB'de Rusça'nın ayrıcalıklı konumunu ve bu minvalde Rus olmanın Sovyet İdeolojisi'nin temel figürü olduğunu açıklamaktadır: "Herkes Rusça konuşmaya başladığı anda Komünizm kurulmuş olacaktır." (Oğan, 2006, s. 205). 13 Ekim 1973 yılında Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığı'nın kararı ile şimdiye kadar ana dilde okutulan derslerin de Rusça okutulması ve 1977-1978 döneminden itibaren Rusça'nın mecburi olarak okutulması kararlaştırılır (Kınacı, 2010, s. 1313).

"1960 yılında SSCB'de Basın" başlıklı Rusça yayınlanan bir kitapta yer alan bilgiye göre Özbekistan SSC'de yayınlanan 1875 kitap ve broşürün yalnızca 400 adedi Türkistanlılar'ın kullandıkları dillerdendi. Özbekistan'da yaşayan Rus nü-

fusun oranı hemen hemen toplam nüfusun beşte bir oranında olmasına rağmen yayınlanan Rusça eser sayısının fazlalığı bölgede uygulanan Ruslaştırıcı siyaseti ortaya koymaktadır. 1940-1960 yılları arasında Türkistan bölgesinde yayınlanan kitapların %62'sinin Rusça'dan Türk Dilleri'ne tercüme edildiği ortaya konulmaktadır (Hayit, 1975, s. 191-192). SSCB'nin ilk 40 yılı itibari ile Tatarca yayımlanan kitapların %63'ü Rusça'dan, %4,5'i diğer dillerden tercüme edilmiştir. Geriye kalan %32,5'i ise özgün olarak Tatar dili ile yazılmış eserleri ihtiva etmektedir. 1972 yılına kadar Rusça propaganda eserleri başta olmak üzere diğer dillerden Tatar Dili'ne tercüme edilerek basılan 8 milyon kitap ve 900 kadar eser çeşidi bulunmaktadır (Devletşin, 1981, s. 418).

1935 yılında yayımlanan Magarif Dergisi'nde Tatarca'ya Rus kelimelerinin sokulmasıyla ilgili yapılan bir araştırmaya göre şu bilgiler verilmektedir: "1935'te matematik alanında Tatarcada kullanılan 200 terimden 144'ü (%57) Rus kelimesi, 67'si (%32,5) milletlerarası terimler ve 21'i (%10,5) karma; fizikte 175 terimden 101'i (%57,7) Rus kelimesi, 49'u (%28) milletlerarası terimler ve 25'i (%14,3) karma; biyolojide 200 terimden 154'ü (%77) Rus kelimesi, 39'u (%19,5) milletlerarası ve 7'si (%3,5) karma terimlerdi." (Devletşin, 1981, s. 495-496). Bütün bunların yanı sıra Tatarcaya mecburi Rusça kelime sokulması ve Tatarca kelimelerle yer değiştirilmesi politikaları da uygulanmıştır. Örneğin, "Verhovnıy Soviet Prezidyumu Predsedatele" (Yüksek Şura Prezidyumu Başkanı) teriminin Tatar dilinde kullanılması mecburi kılınmıştır. (Devletşin, 1981, s. 499).

Sonuç

İlminskiy'in Rus İmparatorluğu bünyesinde Türk Halklara yönelik tatbik ettiği misyonerlik ve asimilasyon faaliyetlerinin temelinde lehçelerin birbirlerinden farklılaştırılmış, kısmen Rusçalaştırılmış formları ile birlikte alfabeleri değiştirilerek dilleri tahribata uğratarak milletleri bölme siyaseti yer almaktadır. Bu böl-parçala-yönet siyaseti belli oranlarda başarılara ulaşsa da İsmail Bey Gaspıralı'nın Türk Dünyası'nda yaktığı birlik ateşi Türk Halkları'nın Türk Dünyası'ndaki birlik hareketinden kopmalarının önüne geçebilmiştir.

Çarlığın bu baskıcı ve Ruslaştırıcı siyasetini devrim için fırsat olarak gören Bolşevikler, Türk Halkları'nı devrimde kendi saflarına çekmeyi başarmışlar ve halkların kendi kaderlerini tayin hakkı kavramını bu minvalde ortaya sunmuşlardır. Ancak çok geçmeden görülmüştür ki, ideolojik olarak Çarlığın baskı siyasetine karşılık olarak doğan Sovyetler Birliği, Türk Halkları'na uygulanan dil politikaları ve sistematik yok etme siyaseti söz konusu olduğunda, Çarlığın politikalarını disiplinli bir biçimde yeni Sovyet terminolojisi çerçevesinde kullanmaktan da geri durmamıştır. Bu doğrultuda İlminskiy'in Türk Halkları'na uygulamış olduğu dil ve alfabe politikalarını da Sovyet terminolojisi ile yeniden şekillendirmiştir.

Çarlık Rusya'nın sistematik olarak İlminskiy aracılığıyla uygulamaya koymuş olduğu Müslüman ve Türk Halkları'n alfabe ve dillerinin şekillendirilmesi ve Rusça kökene daha yakın Türkçeye daha uzak formlara sokulması siyaseti, Sovyetler Dönemi'nde de Türkistan'ın parçalanması ve ayrıştırılması politikalarında disiplinli bir şekilde kullanılmıştır. 19. Yüzyıl'ın sonlarında İlminskiy ve ardıllarının misyon siyaseti ile eşgüdümlü olarak yürüttükleri Ruslaştırma yöntemleri, Türk ve Müslüman halkların yayılmalarını engellemek olduğu gibi birlik ve mücadele hareketlerine kalkışan toplulukların önünü kesme amacından hareketle uygulanmıştır. Bu politikaların yeni bir terminoloji ile SSCB Dönemi'nde farklı yöntemlerle ama esas olarak aynı doğrultu ve amaç için sürdürülmesi de, 1917 Devrimi ile birlikte Çarlığın ezilen halklarından olan ve bağımsızlık mücadelesi veren Türk-Müslüman halkları kontrol altına almak ve birlik mücadelesinden koparmak adına uygulandığı görülmüştür. Kısaca devirler ve ideolojiler temelden farklı meşru tabanlara oturtulsa bile Rus devlet aygıtının milletler siyaseti çerçevesindeki dil ve alfabe politikaları benzerlikler taşımaktadır.

---

* Öğr. Gör., İstanbul Medipol Üniversitesi)

Kaynakça

Açа, M. (2003). Orta Asya'da Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus İlminskiy ve Ardıllarının Rolü. E. Efegil, & P. Akçalı (Dü) içinde, *Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite* (s. 23-68). İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Açık, F. (2006, Güz). Yaş Türkistan Dergisi'nde Dil Meseleleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*(22), 1-11.

Anzerlioğlu, Y. (2004, Yaz). Geçmişten Günümüze Türk Dünyası'nda Hıristiyan Türkler. *Karadeniz Araştırmalaır Dergisi*(2), 73-91.

Aydıngül, A. (2004). Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitimi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 21*(1), 107-122.

Bayraktar, R. (2013). *Eski Sovyetlerde Türk Kimliği.* Ankara: Berikan yayınevi.

Devlet, N. (1983, Şubat). Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*(28 (Ayrı basım)), 1-10.

Devletşin, T. (1981). *Sovyet Tataristanı.* (M. Emircan, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dowler, W. (2001). *Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860-1917.* London: McGill-Queens University Press.

Egamberdiyev, M. (2002). "Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi"ne Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Gökgöz, S. S. (2005, Mart). Etnografa Karşı Rahibin "Gözü" ya da Kazan Misyoner Etnografyasını Kurmak. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 127-148.

Hayit, B. (1975). *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası.* Ankara: Güven Yayınları.

Henze, P. B. (1986). *Sovyet Müslümanları Arasında İkinci Dil Olarak Rusçayı Yaygınlaştırmanın Gittikçe Artan Önemi.* (Y. T. Kurat, Çev.) Ankara: Odtü Asya-Afrika Araştırmaları Yayın Grubu No: 35.

Ilminskiy, N. I. (1896). *Pisma N.I. Ilminskogo K Kreshchenym Tataram.* Kazan, Tipo-Litografiya Imperatorskogo Universiteta: Izdaniye Redaktsiy Pravoslavnogo Sobesednika.

Kalkan, M. (2007). *Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Karaahmetli, M. (1976). *Lenin'in Ulusal Sorun Teorisi ve Sovyet Rusya'da Uygulaması.* Ankara: Toplum Yayınları.

Karabulut, F. (2009, Yaz). İktidar ve Meşrulaştırma Düşüncesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. *Bilig*(50), 65-96.

Kefeli, A. (2002). Nikolay İlminskiy: Orta Volga Müslüman ve Türk Halkları Üzerindeki Siyaseti. *Türkler Ansiklopedisi, 18*, s. 451-459.

Kınacı, C. (2010). Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları. *Turkish Studies, 5*(4), 1304-1319.

Kocaoğlu, T. (2002). Rus İhtilalleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991). *Türkler Ansiklopedisi, 18*, s. 741-759.

Kohn, H. (1983). *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği.* (A. O. Güner, Çev.) İstanbul: Kervan Yayınları.

Kreindler, İ. T. (1969). Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of İl'minskii's System. New York: Columbia University, Unpublished Ph.D. Dissertation.
Kurat, A. N. (2010). *Rusya Tarihi/Başlangıçtan 1917'ye Kadar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Maraş, İ. (1997, Temmuz-Ağustos). Tatar Cedidçiliği ve Bugünkü İdil-Ural Bölgesine Bir Bakış. *Yeni Türkiye Dergisi*(16), 1452-1462.
Metin, B. (2011, Güz). Sovyet Belgelerine Göre Tataristan'da Kiril Alfabesine Geçiş (1939). *Gazi Türkiyat Dergisi*(9), 135-148.
Monteil, V. (1992). *Sovyet Müslümanları.* (M. Çamdereli, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.
Oğan, S. (2006). Dış Politika Aracı Olarak Rusça: Türk Cumhuriyetleri Örneği. İ. Çomak (Dü.) içinde, *Rusya Stratejik Araştırmaları -1* (s. 207-229). İstanbul: Tasam Yayınları.
Ölçekçi, H. (2007). *Kazakistan'da Sovyet İnsanı Oluşturma Süreci.* Ankara: Birlik Yayıncılık.
Richmond, W. (2002). Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi. *Türkler Ansiklopedisi, 18*, s. 872-876.
Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi.* (M. Moralı, Çev.) İstanbul: Metis Yayıncılık.
Sağlık, S. G. (2007, Aralık). SSCB Eğitim Siyaseti Temelinde M. Geldiyev ve G. Alpaarıf'ın Türkmen Dilinin Grammatikası (1929). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4*(4), 113-124.
Saray, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyası'nda Dil ve Kültür Birliği.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Saydam, A. (1997, Temmuz- Ağustos). Rus Sömürge Siyaseti ve Kafkasya. *Yeni Türkiye Dergisi*(16), 1935-1961.
Shmidt, O. Y. (Dü.). (1933). *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya* (Cilt 27). Moskva: Gosudarstvennoye Nauchnoye Izdatelstvo.
Somuncuoğlu, B. (2006). Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası'nın Sosyolojik Açıdan Eğitime Yaklaşımı. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Topsakal, İ. (2009). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
Troçki, L. (1998). *İhanete Uğrayan Devrim.* (A. Ortaç, Çev.) İstanbul: Yazın Yayıncılık.
Vvedenskiy, B. (Dü.). (1952). *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya* (Cilt 17). Moskva: Gosudarstvennoye Slovarno - Entsilopedicheskoye Izdatelstvo.
Zenkovsky, S. A. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam.* (A. N. Ongun, Çev.) Ankara: Günce Yayıncılık.

MÜSTEQİL AZERBAYCAN'DA ORTA TEHSİL MÜESSİSELERİ

Saida ZEYNALOVA

Hörmətli tədbir iştirakçıları!
Xanımlar və cənablar!

İlk öncə dəvət üçün tədbirin təşkilat komitəsinə təşəkkürümü bildirirəm və bu tədbirdə iştirak etməyimə çox şadam.

Yaşadığımız 21-ci əsr elm və informasiya əsridir. Bu gün Azərbaycan təhsilini dünya təhsil sisteminə imteqrasiya edir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının ,elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyalar ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı ,ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsini təmin etməlidirlər. İnsan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsini təmin etməlidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektli faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin basilica vəzifəsini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası'nın inkişaf komsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturu və insan resursları inkişafetdirilməlidir. Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik

mənimsəmək, əmək bazarında layiqlı yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir.

Sosial –iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara,nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir.

"Təhsil millətin gələcəyidir" deyən Heydər Əliyev Azərbaycan'da təhsil sahəsinə həmişə diqqət yetirmiş və ona qayğı göstərmişdir. O bildirmişdir ki, "təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu cəmiyyətin xüsusi intellektual cəhətini əks etdirən sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətli yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır." Bu həssaslığı ulu öndərimiz SSRİ dövründə Azərbaycan'a rəhbərlik edərkən və ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonar da göstərmişdir. Bunu onun təhsil sahəsindəki xidmətləri də sübüt edir.

Azərbaycan müstəqil olduqdan sonar təhsildə əldə edilmiş nailiyyətlər Heydər Əliyev'in adı ilə bağlıdır. Biz müstəqilliyimizin ilk illərinə nəzər salanda görürük ki,təhsildə məktəblərin yenidən qurulması, dərsliklərin və təhsil proqramlarının yenidən tərtib edilməsi və s. ilə bağlı nüxtəlif problemlər, çətinliklər vardı. Heydər Əliyev'in hakimiyyətə gəlişindən sonar yeni məktəblərin tikilməsi, yeni dərs metodlarının tətbiq olunması ilə bağlı ciddi işlər görülməyə başlandı. Müstəqil Azərbaycan müəllimlərinin 1998-ci ildə birinci qurultayı keçirildi. Qurultayda Heydər Əliyev'in təhsil işçilərinin qarşısında duran vəzifələrin həlli ilə bağlı çıxışı oldu. Qurultayda həmçinin tariximizdə ilk dəfə olaraq Respublika Təhsil Şurası yaradıldı. Sonralar ulu öndər tərəfindən verilmiş "Azərbaycan Respublikası'nın təhsil sisteminin təkminləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2000-ci il tarixli, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2000-ciil tarixli, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günün (1 avqust)təsis edilməsi haqqında"

9 avqust 2001-ci il tarixli bəyanat, " Azərbaycan Respublikası ümumitəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" 4 0ktyabr 2002-ci il tarixlı, " Azərbaycan Respublikası'nda dovlət dili haqqında "Azərbaycan Respublikası Qanunu'nun tətbiq edilməsi barədə " 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanlar, sərəncamlar təhsilimizi dünya standartları səviyyəsinə qaldırdı. Yeni məktəblər inşa olunmağa başladı, yeni nəsil dərsliklər, tədris proqramları yaradıldı. Heydər Əliyev məktəb tikintisi və məktəblərin əsaslı təmiri ilə bağlı ilk dəfə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi ilə bağlı sərəncam imzaladı. Bu proqram sonradan sürətlə reallaşdı.

Yeni məktəblər inşa olunmağa başladı, yeni nəsil dərsliklər,tədris proqramları yaradıldı.

Hal-hazırda ümumilli liderin təhsillə bağlı siyasəti onun davamçısı prezidentimiz İlham Əliyev'in gərgin səyi nəticəsində Azərbaycan'da təhsil islahatları uğurla həyata keçirilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı,sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikası'nda təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verən istiqamətində yeni addımlar atılır. Son illər aparılan sosial –iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuş, əhalinin maddi rifah xeyli yaxşılaşmış, yoxsulluğun səviyyəsi minimuma enmiş və Azərbaycan Respublikası orta gəlirli ölkələr sırasında yer tutmuşdur. Gerçəkləşdirilən islahatlar və genişmiqyaslı infrastruktur layihələri social-iqtisadi həyatın yenidən qurulması və davamlı inkişafı üçün şərait yaratmışdır.

Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

2012-ci ildə "Azərbaycan 2020 Gəncliyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası'nda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" kimi vacib sənədlər ölkə başçısı tərəfindən imza atılmışdır. Bu keyfiyyət nəticələri və əhatəliyinə görə dünya ölkələri arasında aparıcı mövqe tutan, sərişteli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə geniş miqyaslı tədbirlər nəzərdə tutur, dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasət Azərbaycan'ın dünya miqyasında tanıdılmasına və layiqli yerinin təmin olunmasına xidmət edir. Proqram sürətlə reallaşmış, məktəblər yeni kompyuterlərlə təmin edilmişdir. Bununla yanaşı minlərlə müəllim treninqlərə cəlb olundu. Bugün "Elekton məktəb" layihəsi uğurla həyata keçirilir. Yeni electron dərsliklər yaradılır. Məktəb tikintisi müstəqil Azərbaycan'da ən inkişaf etmiş sahələrdəndir. Biz həqiqətən son illər bu sahədə həyata keçirilən Dövlət Proqramı'nın necə sürətlə reallaşdığının şahidi olmuşuq.

Azərbaycan'da yeni tikilən ,əlavə korpusları inşa edilən, əsaslı təmir olunan məktəblərin sayı 2000-i ötmüşdür. Bu sahədə Heydər Əliyev Fondunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Fondun prezidenti YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclis'in deputatı Mehriban Xanım Əliyeva'nın təşəbbüsü ilə Yeniləşən Azərbaycan'a yeni məktəb proqramına start verilmişdir.

Həyata keçirilən proqramın əsas məqsədi təhsil sahəsində mövcüd olan problemlərin həllinə kömək etmək, ölkə miqyasında müasir standartlara cavab verən təhsil kompleksləri yaratmaq, tədrisin səviyyəsinə bilavasitə təsir edən problem-

ləri aradan qaldırmaq, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, yerli və xarici şirkətlərin, beynəlxalq təşkilatların bu sahədə birgə əməkdaşlıq imkanlarını müəyyənləşdirərək ümumi işin xeyrinə yönəltməkdədir.

2005-2012-ci illər ərzində ölkənin müxtəlif bölgələrində 100 mindən artıq şagirdin təhsil aldığı 400-dək məktəb binası inşa olunmuş və yenidən qurulmuşdur. Bu məktəblərin hər birində müasir laboratoriya, kitabxana, yeməkxana, ən son avadanlıqla təchiz edilmiş kompyuter otaqları, emalatxana, idman zalları, geniş meydançalar və ayrıca istilik sistemi vardır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan müharibə şəraitində yaşayır.

Heydər Əliyev Fondu hər il "Təhsilə dəstək" layihəsi çərçivəsində Ermənistan'ın Azərbaycan təcavüzü nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş qaçqın, məcburi köçkün ailələrindən olan birinci sinif şagirdlərinə çanta və məktəb ləvazimatı hədiyyə edir. Gürcüstan'ın Azərbaycanlılar yaşayan bölgələrindəki məktəblərə, həmçinin Azərbaycan'ın Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında tədrisin Gürcü dilində apardığı məktəblərə də mütəmadi olaraq yeni dərslik və tədris ləvazimatları göndərilir. Bir sıra xarici təşkilat və şirkətlərin ("World Vision", "JP Morgan", "Exxon Mobil", Rusiya'nın "Puşkin kitabxanası" Fondu) Fonda hədiyyə etdikləri müxtəlif adda çoxsaylı nəşrlər ölkənin ali və ümumtəhsil məktəblərinə, uşaq evləri və internat məktəblərinin kitabxanalarına paylanmışdır. Bundan əlavə, Fond hər il yeni faydalı nəşrlər hazırlayaraq aidiyyəti üzrə təhsil müssilərinə verir. Müstəqilliyin son illərində yeni nəsil dərsliklərin yaradılmasına diqqət artırılmışdır. Bugün Azərbaycan bütün ümumtəhsil məktəblərinə dərsliklər pulsuz olaraq paylanılır.

Müəllim əməyi hər zaman ölkəmiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Müəllimlərimiz Azərbaycan'ın müstəqillik illərində yüksək mükafatlara layiq görülmüş, əməkhaqları dəfələrlə artırılmış,onlara fəxri təqaüdlər verilmişdir.

Pedaqoji kadrların hazırlanması, müəllimlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində çox əhəmiyyətli işlər görülür. Hər il Azərbaycan'da müəllimlər günü böyük təntənə ilə qeyd olunur. Həmin gün ərəfəsində müəllimlərimiz fəxri adlarla təltif olunur. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev sərəncamı ilə hər il "Ən yaxşı müəllim", "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" müsabiqələri keçirilir. Bununla yanaşı, bu gün müəllimlərin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Çünki, son illər təhsilin texnologiyası yenilənmişdir. Ona görə də müəllimlər informasiya texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmalı, uşaqları müasir tələblərə uyğun olaraq öyrətməlidir. Müəllimlik cəmiyyətdə ən yüksək qiymətə layiq olan bir peşədir. Müəllim olmaq kimi şərəfli bir iş yoxdur. Müstəqillik illərində müəllimlərimiz həqiqətən, dövlət qayğısı ilə təmin olunmuş, onların güzəranı ildən-ilə yaxşılaşmışdır. Bugün müəllimlərimizin əksəriyyəti müasir tipli yeni vəsaitlərlə, avadanlıqlarla təmin olunmuş məktəblərdə dərs aparırılar.

Təhsil haqqında qəbul olunmuş yeni Qanun müasir təhsilimizin hüquqi əsaslarının yaradılmasında çox əhəmiyyətli rola malikdir. Bu istiqamətdə yaradılan yeni normativ –hüquqi sənədlər təhsilin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Son illər aparılan kurikulum islahatı da təhsilimizin müstəqillik dövründə yeniləşməsinin əyani təzahürüdür. Biz azrtıq milli təhsilimizin Avropa standartalarına yaxınlaşması istiqamətində ciddi addımlar atmışıq.

Təhsil sahəsində həyata keçirdiyi davamlı islahatlar müstəqil Azərbaycan'ın gələcək inkişafının strateji əsası olan təhsil sahəsinin güclü təqrəqqəsini təmin edəcək.

Rəhbərlik etdiyim Texniki-Humanitar Liseyin təhsil sahəsində qazandığı naliyyətlər, bu sahədə dövlətimizin siyasətini dəstəkləməyimizin bariz nümunəsidir. Liseyimiz 2000-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Hər il təhsildə yüksək nəticələr əldə etdiyinə görə Liseydə şagirdlərin sayı ildən-ilə artmışdır.

Çox uğurlu nəticələrimiz var. Təhsildə yüksək bilik nümayiş etdirdiklərinə görə 2008-ci ildə və 2014-cü ildə Liseyimiz "Ən yaxşı məktəb" müsabiqəsinin qaliblərindən olmuş, Respublika prezidenti İlham Əliyev tərəfindən mükafatlandırılmışdır.

Texniki-Humanitar Lisey inzibati ərazi bölgüsündə Nəsimi rayonu kimi tanınan yerdə I yeri, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən 304məktəb arasında 5-ci yeri, respublikada fəaliyyət göstərən bütün məktəblər arasında isə 10-cu yeri tutmuşdur.

Dövlətimizin prezidenti İlham Əliyev'in təhsil sahəsində yürütdüyü siyasətin ən gözəl nəticəsini öz Liseyimizdə gördük. 2015-ci ilin yayında Lisey binası müasir səviyyədə təmir olundu. Hansı ki, maddi-texniki bazamız , məktəbin müasir avadanlıqlarla təchizatı dünya standartlarına tam cavab verir. Geniş idman zalı, zəngin fonda malik kitabxana, fənn otaqları və laboratoriyalar şagirdlərin gözəl təhsil alması üçün xidmət edir. Bu bizə stimul verirki, bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də uğurlar əldə edək. Elmimizlə, təhsilimizlə qaranlıq könüllərdə nur saçaq, işiq yaradaq. Belə olsa dünyamız müharibədən, qətl və qirğından uzaq olar. Bu işdə hamınıza uğurlar arzulayıram.

Novruz bayramı ərəfəsində bahar təravətli Türk Dünyası'na daima çiçəklənmə və davamlı, uğurlu inkişaf arzusuyla!

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

KLASİK RUS KAYNAKLARINDA BÜYÜK İPEK YOLU

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN *

Özet

Büyük İpek Yolu M.Ö. 2. Yüzyıl'dan M.S. 15. Yüzyıl'a kadar karadan kervanların aracılığıyla Asya ile Avrupa kıtalarını bağlayan dünyaca ünlü ticaret yoludur. Fakat yüzyıllardır bozkır deniz ve çöllerin üzerinden geçen İpek Yolu'nun önemini dünya uygarlığı tarihinde sadece güvenli bir ticaret yolu olarak düşünmek doğru olmazdı. Neredeyse bütün Avrasya kıtasını kapsayan İpek Yolu'ndan kervanlara yüklenerek sadece Doğu ve Batı'nın en değerli malları değil mevcut olan dinler, yazılar, manevi ve kültürel değerler de taşınmaktaydı.

IX.-XI. Yüzyıl'da Büyük İpek Yolu aynı zaman bütün Baltık Denizi Bölgesi ile de bir bağlantı içinde olup, Eski Rusya topraklarını Akdeniz ile bağlamaktaydı. İskandinav Ülkeleri ile Bizans İmparatorluğu'nu bir birine bağlayan büyük ticaret yolu eski Rus kaynaklarında ilk kez Povest Vremennıh Let adlı ilk Rus Yıllığı olarak bilinen eserde anılmaktadır.XV. Yüzyıl'da İpek Yolu önemini yitirdi. Ticaretin artık deniz üzerinden yapılması Büyük coğrafik keşiflere de yol açmıştı. İpek Yolu ile ilgili bilgi veren o döneme ait önemli Rus kaynağı, ilk Rus tüccarı ve seyyarı Afanasiy Nikitin'in Hojeniya Za Tri Morya adlı eseridir. Nikitin, Doğu'da ve Hindistan'da kaldığı bütün süre içinde gördüğü şehir ve ülkeler, orada yaşayan halklar ve onların hayat tarzı, gelenek görenekleri yanında ticari açıdan önemli olan bilgiler de vermektedir. Büyük İpek Yolu ile ilgili değir eski Rus kaynağı XVII. Yüzyıl'da yine bir Rus tüccarı tarafından seyahatname tarzında yazılan Za-

piski Kuptsa Fedota Kotova o Puteşestvii v Persiyu adlı kaynaktır. Tüccar Kotov ticaret, pazarlama, yolların durumu, pazar yerleri, fiyatlar gibi konuları detaylı bir şekilde incelenmekte olup, bu seyahatnameyi İran ile ticaret yapmak isteyen bütün tüccarlara kılavuz niteliğinde hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük İpek Yolu, Rus, Povest Vremennıh Let, Afanasiy Nikitin, Fedot Kotov.

Abstract

The Great Silk Road - a caravan road connecting East Asia to the Mediterranean in ancient times and the Middle Ages. But it would be wrong to assume that the Silk Road, which for centuries held across the steppes, the sea and the desert, in the history of civilization was just a safe trade route. At Silk Road, capture almost all of Eurasia, on caravans transported goods is not only the best of East and West, but roamed and religion, literature, moral and cultural values.

In IX-XI centuries the Great Silk Road has also been linked with the Baltic Sea region and to connect the ancient Russian lands from the Mediterranean Sea. The great trade route that connected Scandinavia and the Byzantine Empire, for the first time in the Russian sources referred to in the first Russian chronicle "Tale of Bygone Years". In the XV century Silk Road have lost their original meaning. Past Trade by sea and began the era of great geographical discoveries. The first Russian source of the period, which contains information about the Silk Road - is the product of the first Russian merchant and traveler Afanasy Nikitin "Journey Beyond Three Seas". Nikitin for the whole period during which remained in the East and in India, in this work, along with information about the seen cities and countries, their populations and their way of life and traditions, and provides important information in terms of trade. Another classic Russian source of the Great Silk Road - is the «Notes merchant Fedot Kotov on the journey to Persia», written in the XVII century. Merchant Kotov in his notes along with a detailed description of Commerce, the state of trade routes, markets, prices, and says that his notes prepared as a guide for those who want to trade with Persia.

Keywords: Great Silk Road, Tale of Bygone Years, Afanasy Nikitin, Fedot Kotov.

Bir terim olarak ilk kez 19. Yüzyıl'da Alman asıllı tarihçi Von Richthofen'in "Çin" adlı eserinde anılan Büyük İpek Yolu, tarihten malum olduğu gibi M.Ö. 2. Yüzyıl'dan M.S. 15. Yüzyıl'a kadar karadan kervanların aracılığıyla Asya ile Avrupa kıtalarını, yani Doğu ile Batı'yı buluşturan, eşi benzeri olmayan birçok şehrin, tarihi eserin, geleneğin ve hatta devletin ortaya çıkmasına neden olan dünyaca ünlü ticaret yoludur. Bu yolun aracılığı ile en eski uygarlıklar -önce Orta Asya ile Çin, daha sonra Akdeniz ülkeleri ile Hindistan- karşılaştı, iki büyük yol birleşip,

tek yol oldu. Bu yollardan birisi, Büyük İskender seferleri sırasında Yunanlılar tarafından başlatılan Batı'dan, yani Akdeniz'den Orta Asya'ya doğru gidiyordu. Diğeri ise Davan, Kangüy, Soğud, Baktirya üzerinden kuzeyden güneye doğru geçiyor ve Çjan Tsan tarafından açılmış olup, Han İmparatorluğu'ndan Orta Asya'ya gidiyordu.

Yüzyıllardır bozkır, deniz ve çöllerin üzerinden geçen Büyük İpek Yolu'nun önemini dünya uygarlığı tarihinde sadece güvenli bir ticaret yolu olarak düşünmek doğru olmazdı. Neredeyse bütün Avrasya kıtasını, günümüz Rusya, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu topraklarını kapsayan Büyük İpek Yolu'ndan kervanlara yüklenerek sadece Doğu ve Batı'nın en değerli malları değil, aynı zamanda mevcut olan dinler, yazılar ve manevi ve kültürel değerler de taşınmaktaydı. Yani bu yol, Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya bilgelerin, orduların, fikirlerin, dinlerin ve kültürlerin de yolu olmuştur. Bin beş yüz yıl gibi bir süre faaliyet gösteren Büyük İpek Yolu, birçok Asya ve Avrupa Halkı'nın yakınlaşmasını ve kültürel açıdan zenginleşmesini de sağlamıştır. Böylece, Çinliler bozkır halkalarına oturak hayatı tanımalarına izin vermiş, kendileri de bunun karşılığında at, deve, üzüm ve Parfyan halıları ile tanışmıştır. Fakat Büyük İpek Yolu aracılığıyla başka medeniyetlerin kazançlarını elde etmek sadece Çin devletine özgü değildi. Kuşan İmparatorluğu, eski Nisa-Parfyan devleti, Roma İmparatorluğu, Arap Halifeliği, Türk Hanlığı, Cengizhan ve Timur'un kurdukları imparatorluklar gibi diğer devletler de kervan yollarını sıkı denetimde tutuyordu ve bütün bu devletler Büyük İpek Yolu'nda gerçekleşen kültürel bir alışverişte kendi payını bırakmaktaydı.

En önemli yol Dunhuang, Hami, Turfan, Kaşgar, Özgen, Oş, Kuvu, Andican, Hokand, Semerkant, Buhara ve Merv üzerinden geçmekteydi. Merv'de (günümüzde Türkmenistan toprağında Marı şehri) Büyük İpek Yolu bölünmekteydi. Bu yolun bir kolu Horezm'den Volga'ya –İdil'e- Doğu Avrupa'ya gitmekteydi. Böylece Çin, Hindistan ve Orta Asya'dan gelen mallar Rusya'ya ulaşıyordu: Kiev'e, Novgorod'a, daha sonra Moskova'ya. Moskova çarşısında "Hindistanlı" diye adlandırılan özel bir sıra vardı, orada genelde Doğu ve Hindistan'dan gelen tüccarlar ticaret yapmaktaydı. Yolun diğer kolu Belh ve günümüz Afgaistan toprakları üzerinden Hindistan'a gitmekteydi. Üçüncü kolu da Bağdat'a ve daha öteye – Akdeniz'e gidiyordu. Orada ise mallar gemilere yüklenip, Mısır, Bizans İmparatorluğu ve Roma'ya gönderiliyordu. Büyük İpek Yolu'nun Harezm'den, özellikle de Türkmenistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Gürgenç (günümüzde Köneürgenç) şehrinden geçen kuzey kolu Rus Beylikleri ile ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde çok önemli rol oynamaktaydı. Bu şehrin büyük iktisadi ve siyasi önemi Güney Rusya ile ticarette en önemli ticari nokta olması idi. Buradan kervan yolları Doğu Avrupa ile Orta Asya halklarının birleşme noktası olan İdil Nehri'ne doğru ilerliyordu. (Hocakuliyeva 2012: 232-234). İdil havzasında alışveriş yapan Harezmli tüccarlar İtil şehrinin ticari kısmı olan Hazaran'da da sık

sık görünmekte idiler. X. Yüzyıl Arap seyyarı İbn Havkal'in yazdığı gibi "Bulgar pazarında... buraya Ruslar tarafından getirilen kürklere rastlamak mümkündü. Bu kürkler, Harezmli tüccarların sık sık İdil Boyu Bulgar Devleti'ne gelmeleri ve Slav Halkları ile iletişimde bulunduklarından dolayı ulaşmakta idi." (Oçerki… 1954: 52). X-XI. Yy.da iki yüzden fazla Slav kabilelerinden ve bazı Fin-Ugor ve Litvanya ve Letonya kabilelerinden oluşan ilk Rus devleti İdil havzasında güçlenen Hazar Kağanlığı ve İdil Boyu Bulgar Devleti ile sıkı bir ticaret içinde idi. Büyük İpek Yolu'nun bir kolu olan İdil yolu üzerinden Slav kabileleri doğu ile ticaret etmeye başladı. Gürgenç'ten Rus Beylikleri'ne pirinç, kuruyemiş, pamuk, yün ve ipek kumaşlar, halılar ve daha birçok mal gitmekteydi. Rus tüccarları da Gürgenç'in ticaretine önemli bir katkıda bulunmaktaydılar. Bağdat Halifeliği heyeti ile İdil Boyu Bulgar Devleti'ne giden ve 921-922 yılı kışını Harezm'de geçiren Arap seyyarı Ahmed İbn Fadlan'ın anlattığına göre, Rus Beylikleri'nden gelen tüccarlar şehirde alışverişi çok canlı bir şekilde yaparlardı. Çünkü satmak için en uygun mallardan getirirlerdi: köleler ve samur ve buna benzer diğer hayvan kürkleri. Yine İbn Fadlan'ın anlattığına göre, Rus tüccarları Harezm tüccarlarına nazaran daha az tecrübeli idiler. (Puteşestviye… 1939: 75). Güneyde olan Rus Beylikleri'nin Harezm ile canlı bir ticaret içinde olmasına diğer bir delil de Gürgenç şehrinde Rus tüccarlarına ait mahallelerin olmasıydı. (İstoriya… 1959: 313). Örneğin, başka bir Arap seyyarı İbn al-Asır'ın verdiği bilgiye göre, Ruslar Moğol İstilası sırasında bu şehri yerli halk ile beraber omuz omuza kahramanca savunmuşlardır. (Tizengauzen 1884: 35-36). VII-XI. Yüzyıl'da bu iki halk arasında olan ticari ve ekonomik ilişkileri Rusya topraklarında bulunan ve Doğu'da basılan paralardan oluşan birçok hazine buluntuları da doğrulamaktadır. Söz konusu, Moğol İstilası bile bu ticareti tamamen durduramamıştır. (Hocakuliyeva 2012: 232-234).

VIII.-X. Yüzyıl ticaret açısından çok zor bir dönemdi. Artık Büyük İpek Yolu yerine daha çok Doğu Avrupa platosunun nehir yolları ve iki nehir arası karayollar kullanılmakta idi. Bütün bu yollar Hazarlar'ın ve İskandinav-Varyaglar'ın kontrolü altında idi. Doğu'dan gelen zenginlik, bu toprakların parçalanmasını ve önemli ticaret yolları boyunca başlangıçta ticari ve askeri yapıda olan yeni devletlerin –İdil Boyu Bulgar Devleti, Hazar Kağanlığı ve Rus Kağanlığı'nın- ortaya çıkmasını hızlandırdı. IX.-XI. Yüzyıl'da Büyük İpek Yolu aynı zaman bütün Baltık Denizi Bölgesi ile de bir bağlantı içinde olup, Eski Rusya topraklarını Akdeniz ile bağlamaktaydı. İskandinav Ülkeleri ile Bizans İmparatorluğu'nu bir birine bağlayan ve büyük önem kazanmaya başlayan büyük ticaret yolu, eski Rus kaynaklarında ilk kez Povest Vremennıh Let (XII.yy.) adlı ilk Rus Yıllığı olarak bilinen eserde anılmaktadır. Povest Vremennıh Let'te bu yol "İz Varyag v Greki" (Varyagdan Yunana) ya da "Vostoçnıy Put" (Doğu Yolu) olarak anılmakta. Bu yol, büyük nehirleri aşıp, Rus topraklarının büyük kısmından geçmekte idi. Özellikle de Dinyeper nehrinin rolü büyüktü. Yol onun üzerinden güneyden kuzeye doğ-

ru gitmekteydi: "Be put iz Varyag v Greki po Dnepru, i verh Dnepra volok do Lovoti, i po Lovoti vniti v Ilmer ozero velikoye, iz negoje ozera poteçet Volhov i vteçet v ozero velikoye Nevo i togo ozera vnidet ustye v more Varyajskoye. İ po tomu moryu mojno plıt do Rima, a ot Rima mojno priplıt po tomu je moryu k Tsargradu, a ot Tsargrada mojno priplıt v Pont more, v kotoroye vpadayet Dnepr reka" (Povest… 1996: 8-9) ("Bu yol Varyagdan Yunana Dinyeper Nehri'nden, ve Dinyeper Nehri'nin yukarı kısmından kayıkları karayoldan taşıyarak Lovot'e, ve Lovot'ten büyük Ilmer gölüne, bu gölden de büyük Nevo gölüne ve o gölden Varyag Denizi'ne bir haliç ulaştırıyor. O denizden Roma'ya kadar gidilir, Roma'dan ise aynı denizle Tsargrad (Konstantinopol) şehrine gidilir, Tsargrad'tan da Dinyeper Nehri'nin aktığı Pont Denizi'ne gidilir" Yeni isimleri ile vermek istersek İskandinav Ülkeleri'nin eski ticaret merkezleri Sigtune, Birke ya da Visbü ve Baltık Denizi'nin güney sahili Volina (Vineta, Yomsburg), Starigarda, Rügene'de Ralsvika, Şetsina Baltık denizi üzeriden Fin koltuğundan geçerek, daha sonra Neva Nehri'nden, fırtınalı Lodojskoye Gölü'nden, Volhov Nehri'nden İlmen Gölü'ne. Oradan da Lovat, Kunya, Seröja nehirlerinden; sonra şimdiki Volok köyü yakınından naklen Batı Dvina Nehri'ne akan Toropa Nehri'ne. Dvina'dan aşağıya Kaspli'ye kadar, bu nehirden de onun Kasplya Gölü'nden kaynağına kadar Dinyeper Nehri'ne akan Katın çayına naklen. Sonra yol Karadeniz'e çıkıyordu. Bu denizden de Avrupa kıyıları boyunca Konstantinopol'e varılıyordu. Karadeniz'e çıkmadan önce gemiler Dinyeper Nehri'nin halici yakınında bulunan Berezan ya da Hortitsa adalarında durup, gemilerde olan eksikleri gözden geçiriyorlardı. Diğer bir duraklama noktası da Tuna deltası yakınında olan Yılan adasında idi. Kuzey Buga, Dnestr ve Tuna nehirlerinin halicinden Batı Avrupa'ya gidilirdi. (ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D1%82%D1%8C_%D0%B8%D0%B7_%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8F%D0%B3_%D0%B2_%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%B8 erişim tarihi: 05.02.2016).

En önemli coğrafik bölge Okovskiy Les olarak bilinen Okov ormanı idi. Çünkü buradan İdil, Dinyeper, Batı Dvina nehirleri başlıyordu. Aynı bu yerde suları kuzeye doğru akan Lovat ve Pola nehirlerinin kaynakları da başlıyordu. Dinyeper kaynağından Dvina Nehri üzerinden hem batı'ya Varyag Denizi'ne, hem doğuya İdil'e, onun üzerinden de İdil Boyu Bulgar Devleti'ne ve daha ötesi Orta Asya'ya, Harezm'e ulaşılıyordu. (Povest… 1996: 8-9) Böylece bu nehirler doğal bir şekilde güneydeki Hazar Denizi ve Karadeniz'den kuzeye -Baltık Denizi'ne- kadar uzanan geniş topraklarda yaşayan değişik halkları bir birine bağlıyordu. Güney'e bu yol üzerinden demir, kürk, kehribar, mors hayvanı kemiği, keten, "sakaliba" köleleri -daha çok Arap emirleri ve Bizans İmparatorları için elit asker olarak yetiştirilme amaçlı çocuk köleler ve haremlere satılmak amaçlı kız çocukları-, kuzeye ise süs eşyaları, ipek, gümüş, değerli doğal taşlar, baharat, cam, şarap ve yine köleler taşınmaktaydı. Kuzeydeki en önemli ticari noktalar İsveç'te Birka, Danimarka'da He-

debü, Slav topraklarında Staraya Ladoga (Eski Ladoga) ve Novgorod idi. Volhovo-Dinyeper ve İdil yolunu daha çok Avrupalılar, Bizanslılar, Araplar, Slavlar ve Orta Asya halkları kullanmaktaydı. (Ryurikoviçi. İstoriçeskiye Portretı.books.google.com.tr/books?id=EfxSnewD_2EC&pg=PT31&lpg=PT31&dq=%D0%BE+%D1%88%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC+%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B8+%D0%B2+%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8+%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85+%D0%BB%D0%B5%D1%82&source=bl&ots=ED9dnqpj8v&sig=fuoOvEQNGVwGI8EWmdXEFnYg6tk&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwigl5jHpdvKAhUPhhoKHd6bC4QQ6AEIUDAJ#v=onepage&q=%D0%BE%20%D1%88%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%20%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%BB%D0%B5%D1%82&f=false.Erişim tarihi 05.02.2016.) Devletler, bu yoldan geçen tüccarlardan alınan ticari vergi sayesinde zenginleşiyordu. Coğrafik konumundan dolayı Eski Rusya ticaret yapmakla beraber bir taraftan İslam Doğusu ile Bizans İmparatorluğu arasında, diğer taraftan da Baltık Ülkeleri ile arabulucu görevine de üstlenmekteydi. (Tohina 2013: 11) Volhov, Lovat ve Dinyeper üzerinden Karadeniz'e ve İdil Nehri'nden Volhov'dan İlmen ve Mstu üzerinden Hazar Denizi'ne ulaştıran bütün bu yollar araştırmacıların fikrine göre Büyük İpek Yolu'nun kuzey kolundan başkası değil idi. Bu yüzden Povest Vremennıh Let yazarının uluslararası güzergâhla ilgili teferruatlı bir şekilde bilgi vermesi de tesadüf değildir. Konstantinopol'den Karadeniz üzerinden (yazar bu denizi Yılname'nin bir yerinde Pont Denizi, diğer bir yerde de Rus Denizi olarak anıyor), daha sonra Dinyeper'den Lovat'e, sonra İlmen, Volhov, Nevo gölü ve Neva Nehri üzerinden yazar tarafından Varyag Denizi diye anılan Baktık Denizi'ne, oradan da Avrupa'nın kıyı şeridinden Akdeniz'e uzanmaktaydı. Oradan da o zamanlar dünyanın en önemli şehri olan Roma'dan Konstantinopol'e oradan da yazarın anlattığı yolun başı olan Dinyeper'e. Bu güzergah her iki yönde de kullanılmaktaydı: "Tut bıl put iz Varyag v Greki i iz Grekov po Dnepru" (Burada Varyagdan Yunana ve Yunandan Dinyeper'e yol vardı) (Povest… 1996: 7-8). Rus tüccarları hem Büyük İpek Yolu'nu hem Varyagtan Grek'e olan yolu çok aktif kullanıyorlardı.

Bazı Avrupa kaynaklarında Rus ipeği ile ilgili bilgi verilmekte olsa da ipek Rus topraklarında hiçbir zaman üretilmedi fakat onun Rus toprakları üzerinden Avrupa Ülkeleri'ne taşınması kontrol altında idi ve Ruslar bundan bayağı bir kazanç elde ediyorlardı. Rus topraklarının bölünmesi sonucu bu yol önemini yitirmeye başlar. Ticaretin gelişmesine diğer bir engel de Varyaglar'ın soygunluk amaçlı saldırıları idi. 1204 yılında Bizanslı İmparatorluğu'nun Haçlı Seferleri sonrası düş-

mesi de buna ciddi bir neden oldu. Fakat bu yolun tamamen yok olması, Aşağı ve Orta Dinyeper havzasının Altın Ordu tarafından alınmasından sonra görülür. (Tohina 2013: 10-22).

XV. Yüzyıl'da Orta Asya'da yenilenen ve ticaretin artık deniz üzerinden yapılmasına yol açan askeri çatışmalar sonucu Büyük İpek Yolu önemini yitirdi. (Sventohovskiy 1999: 119-120). Ticaretin artık deniz üzerinden yapılması Büyük Coğrafi Keşifler'e de yol açmıştı. Büyük İpek Yolu ile ilgili bilgi veren o döneme ait önemli Rus kaynağı, Vasko Da Gamo'dan çeyrek asır öncesi Hindistan'a varan ilk Rus tüccarı ve seyyarı olarak bilinen Afanasiy Nikitin'in Hojeniya Za Tri Morya (Üç Denizin Arkasına Seyahat) adlı eseridir. Eserin adından da gördüğümüz gibi, bu seyahat deniz üzerinden yapılmıştır. Fakat Afanasiy Nikitin bu seyahatnamesinde Büyük İpek Yolu'nun önemli güzergâhlarından da bahsetmektedir. Ne zaman ve nerede doğduğu belli olmayan ama tarihte Rusya'nın Tver şehri tüccarı olarak anılan Nikitin, Doğu'da ve Hindistan'da kaldığı bütün süre içinde gördüğü şehir ve ülkeler, orada yaşayan halklar, hükümdarlar ve onların hayat tarzı ve gelenek görenekleri ile ilgili günlük tutmuştur. Bu eserde üç deniz dediği Derbentskoye (Darya Hvalisskaya) olarak anılan Derbent (Hazar Denizi), Araviykoye (Darya Gundustanskaya) olarak anılan Araviy (Pasifik Okyanusu) ve Çornoye (Darya Stambulskaya) olarak anılan Karadeniz'dir. 1475 yılında Tver şehrine varmadan Smolensk şehri civarında hayatını yitiren Afanasiy Nikitin'in Hojeniya Za Tri Morya eserinin elyazması arkadaşları tarafından kilise hizmetlisi Dyak Vasiliy Mamıryov'a verilir, sonra da 1488 yılı yılnamelerine dâhil edilmiştir.

Afanasiy Nikitin'in tahminen 1468 yılında başlayan seyahatinin amacı ticaret olduğu söylenir. Gemi kervanı ile İdil nehri üzerinden Tver'den Astrahan'a kadar giderek, Şemaha'dan geçen Büyük İpek Yolu'nda ticaret yapan Asya tüccarları ile ekonomik bağlantıları kuvvetlendirmek istemiştir. Tecrübeli, açıkgözlü ve cesur bir tüccar olarak bilinen ve daha önce Bizanslı İmparatorluğu, Moldova, Litvanya, Kırım gibi ülkeleri ziyaret eden ve evine defalarca zengin mal ile dönen Nikitin, arkadaşları ile iki gemi dolusu çeşitli mal –daha çok kürk- yükleyip, Büyük İpek Yolu üzerinde en önemli ticari noktalardan olan ve ipek ticaretinde önemli rol üstlenen Şemaha'ya doğru yol alır. Nikitin'in kervanı büyük Rus knezi Mihail Borisoviç'ten aldığı proyezjaya gramota (yol izni belgesi) ile yola çıkar.

Nikitin'in seyahati 4 kolda incelenebilir:

1) Tver şehrinden Hazar denizinin güney kıyılarına doğru;

2) İran'a ilk seyahat;

3) Hindistan'a seyahat ve

4) İran üzerinden Rusya'ya dönüş.

İlk güzergâh, İdil Nehri'nden Astrahan'a kadar idi. Astrahan civarında kervan

eşkıya saldırısına uğruyor ve gemileri batırılıp, malları ellerinden alınıyor. Ellerinden alınan mallar büyük olasılık krediye alınmış olmalı ki Rusya'ya malsız ve parasız dönmek borç korkusu yarattığı için Nikitin ve arkadaşları "zaplakav, da razoşlisya koi kudı: u kogo şto yest na Rusi, i tot poşöl na Rus; a koy doljen, a tot poşöl kudı yego oçi ponesli." (Herkes ağlayarak farklı yönde dağıldı: Rusya'da bir şeyleri olan Rusya'ya döndü; borcu olan gözü nereyi görüyorsa oraya yol aldı.) Böylece borcu olan Afanasiy Nikitin irade dışı seyyar oluyor. Hindistan'ın inanılmaz zengin bir ülke olduğunu duyan Rus tüccarı yolunu İran üzerinden bu ülkeye devam etme kararı alıyor. Nikitin yolcu olarak her şehirde uzun süre kalıp, gördükleri ve yaşadıklarını kaleme almaya başlıyor: "A yaz poşöl k Derbenti, a iz Derbenti k Bake, gde ogn gorit neugasimı; a iz Baki poşöl yesmi za more k Çebokaru. Da tut yesmi jil v Çebokare 6 mesyatsev, da v Sare jil mesyats, v Mazdranskoy zemli. A ottudı ko Amili, i tut jil yesmi mesyats. A ottudı k Dimovantu, a iz Dimovantu ko Reyu…" (Ben Derbent'e gittim, Derbent'ten de ateşin sönmeden yandığı Bakü'ye; Bakü'den denizin diğer tarafında olan Çebokaru'ya gittim. Burada Çebokaru'da 6 ay kaldım, bir de Sare'de bir ay yaşadım Mazdran topraklarında. Oradan da Amili'ye gittim ve orada bir ay kaldım. Oradan da Dimovantu'ya, Dimovantu'dan da Reyu'ya…) Gördüğümüz gibi, A. Nikitin'in ikinci güzergâhı İran üzerinden, Hazar Denizi'nin kuzey kıyısından (Çebukara) Pers Boğazı'na (Bender-abasi i Ormuza) kadardır. Bu yolculuk 1467 yılından 1469 yılının baharına kadar bir yıldan fazla sürüyor. İran'dan Hazar Denizi'nin en büyük ve en kalabalık limanı ve Orta Doğu, Mısır, Hindistan ve Çin'in kesiştiği nokta olan Ormuz Limanı'ndan (Гурмыз) Hindistan'a gider ve bu ülkede 1469 yılı baharından 1472 yılının başına kadar 3 yıl kalır. Afanasiy Nikitin'in seyahatnamesinin en büyük kısmı işte bu ülkeyi –Hindistan'ı- anlatmaktadır. Gittiği yolların hangi şehirler üzerinden geçmesi ile beraber kaç gün, kaç ay içinde geçildiğini de ayrıntılı bir şekilde anlatır. Ülkeler ve şehirlerarası mesafe deniz üzerinden sayılmaktadır fakat bir cümlede : "A ot Yujnogo Kitaya do Severnogo idti suhim putyom şest mesyatsev, a morem çetıre dnya idti."(Güney Çin'den Kuzey Çin'e ise karadan altı ay, deniz yolu ile dört gün.) diyerek, eskiden karadan aylarca geçilen yolun deniz üzerinden ne kadar çabuk gerçekleştiğini de göstermekte. Nikitin'in ilgisini yabancı ülkelerin iklimi, dinleri ve gelenekleri, murfak kültürü, askeri birimleri, kadınlara olan münesebet vb. de çekmektedir. Gördüklerine Nikitin kendi fikir ve görüşlerini de eklemeyi unutmuyor. Nikitin Hindistan'da kaldığı süreç içinde ne iş yapmış, geçim kaynağı ne idi, bunlarla ilgili hiçbir bilgi verilmemekte. Fakat Nikitin bir tüccar olarak vardığı yerlerde ticari açıdan önemli olan kaynak ve malları hemen görmekte ve bunlarla ilgili bilgi vermektedir: "A Şabatskoye pristanişe İndeyskogo morya veliko… Da roditsa v Şabate şolk, da sandal, da jemçüg, da vsö deşevo. … A v Pegu je yest pristanişe nemalo. Da vse v nöm derbışi jivut indiyskıyi, da rodyatsa v nöm kameniye dragoye, manik, da yahut, da kirpuk; a prodayut je ka-

menye derbışi. A Çinskoye je i Maçinskoye pristanişe velmi veliko, da delayut v nöm çini, da prodayut je çini v ves, a deşevo." (Hindistan Denizi'ndeki Şabatskoye limanı çok büyük… Şabat'ta ipek, sandal ağacı, inci üretilmekte ve çok ucuz. … Pegu'da ise Liman çok. Orada hep Hindistanlı dervişler yaşıyor, orada değerli doğal taşlar doğar, manik, yakut, kirpuk gibi taşlar; bu taşları dervişler satmakta. Çin ve Maçin limanlarında daha da büyük, orada çini yapıyorlar, bu çinileri ağırlığına göre satıyorlar, ucuza.) Ayrıca, Hindistan'da yönetenlerin ve soylu insanların Horasanlılar olduğu da Nikitin'in dikkatinden kaçmıyor. Hindistan gerçeklerini öğrenip, Nikitin şöyle bir sonuca varıyor: bu ülke ticaret açısından Ruslar için ileriye dönük hiçbir umut vermiyor: "Mne zalgali psı besermenı, a skazıvali vsego mnogo naşego tovara, ano net niçego na naşu zemlyu: vse tovar beloy na besermenskuyu zemlyu, perets da kraska, to i deşevo. İno vozyat açei morem, ini poşlinı ne dayut. A lyudi inıye nam provesti poşlinı ne dadut. A poşlin mnogo, a na more razboynikov mnogo."(Basurman köpekleri bana yalan söylediler, bizim için çok mal olduğunu söylediler ama hiçbir şey yok. Olan mallar biber de boya, ucuz onlar. Bunları deniz yolu ile taşıyorlar, vergi almıyorlar. Bazı insanlar ise vergi ödemeden geçmemize izin vermiyorlar. Vergiler yüksek, denizde korsanlar da çok.) Bu yüzden 1471-1472 yıllarında Afanasiy Nikitin Rusya'ya dönme kararı alıyor. Dabul şehrinden gemiye binip, neredeyse üç aylık yolculuk sonrası Ormuz'a varıyor. Baharat satarak Nikitin İran vadisi üzerinden Tebriz'e geçiyor, Ermeni vadisini de geçip, 1474 yılının sonbaharında Türk Toprakları'nda yer alan Trabzon şehrine varıyor. Bu topraklarda yaptığı yolculuğu ile ilgili Nikitin şöyle yazıyor: "V Sivasskoy okruge i v Gruzinskoy zemle vsego v izobilii. İ Turetskaya zemlya vsem obilna." (Sivas bölgesinde ve Gürcistan topraklarında her şeyden çok var. Türk topraklarında da bolluk-bereket.)(Afanasiy Nikitin. Hojdeniye Za Tri Morya.www.lib.ru/HISTORY/RUSSIA/afanasij_nikitin.txt_with-big-pictures.html erişim tarihi: 11.02.2016). Daha sonra Trabzon'a geçiyor ve bu şehrin "gümrüğü"nde Nikitin'in zorlukla biriktirdiği bütün malını -Hindistan doğal taşları dahi- elinden alıyorlar. Daha sonra Karadeniz üzerinden Kafe şehrine ulaşıyor. Sonra Kırım ve Litonya toprakları üzerinden Rusya'ya varıyor. Moskova tüccarları ile birlikte ortak kervanla yola çıkıyor fakat yolda belirsiz nedenlerden dolayı vefat ediyor.

XVI. Yüzyıl'da Buhara ve Hive'den resmi heyetler ticari kervanlarla Moskova'ya, Hindistan'a, İran'a, Kaşgar'a, Sibirya'ya ve Kazak bozkırlarına yöneldi. Bu şehirlerden karşılıklı olarak Buhara'ya da heyetler geldi. Kazan, daha sonra Astrahan Hanlıkları'nın Moskova Devleti'ne tabi olmasından sonra 1558 yılında bu topraklarda Harezm tüccarları, Buhara'da da Moskova tüccarları görünmeye başlar. Örneğin, 1558 yılında Buhara'ya Korkunç İvan'ın resmi elçisi olarak İngiliz Jenkinson gelir. 1559 yılında ise onunla beraber Buhara, Belh ve Ürgenç şehirlerinden ticari anlaşmalar yapmak için elçilikler Moskova'ya gelir. Moskova'dan

"balık dişi" dedikleri mors hayvanının dişleri: kürk, işlenmiş deri, bal ve mum, ahşaptan mutfak eşyaları, demir malzemeler ve bunların yanında şahin ve bozdoğan kuşları getiriliyordu. Batı Avrupa'dan Orta Asya'ya Moskova üzerinden kumaş, kadife, aynalar ve gizli bir şekilde silah geliyordu. Çarın özel izni ile Buhara'ya altın ile sikkeler de götürülüyordu. Orta Asya'dan ise Rusya'ya ipek, yün ve pamuk kumaşlar, halı, çeşitli baharatlar, kuruyemiş vb. taşıyorlardu. Ayrıca, Orta Asya'da köle ticareti de mevcuttu. Bunlar genelde İranlılar, Horasan'a yapılan istilalar sırasında esir alınan Özbekler, Deşt-i Kıpçak göçebelerinden satın aldıkları Ruslar idi. 1557 yılında Astrahan Hanlığı düştükten sonra Astrahan Hanı adını Rus Çarları taşımaya başlar. Bu tarihten itibaren Astrahan şehrine Ürgenç, Şemaha, Derbent gibi Büyük İpek Yolu üzerinde olan şehirlerden sulh, barış ve ticaret amaçlı elçiler de gelmeye başlar. (radmila-tarkova.livejournal.com/21589.html erişim tarihi: 05.02.2016).

Korkunç İvan'ın resmi elçisi olan ve İdil-Hazar güzergâhı ile ilgili doyurucu bilgi veren İngiliz Jenkinson'un anlattığına göre, yolcu ve tüccarlar Moskova Nehri'nden kayık ve gemilerle önce Oka Nehri'ne inerler, daha sonra İdil nehri üzerinden Astrahan'a ulaşırlar ve bu noktada yolu bozkırdan mı yoksa deniz üzerinden mi devam edeceklerine bir karar verirlerdi. Astrahan'da ise ticaret yapanlar daha çok Hive tüccarları idi. Onların burada dükkânları, kervansarayları ve evleri vardı. Bazıları buraya yerleşip, Rus ve Astrahan üzerinden geçen başka tüccarlara arabuluculuk yapar, böylece Ruslar'ın Doğu Halkları ile ticareti geliştirmelerine yardımcı olurlardı. Rusya, esnaflık ve ziraatçılıkta çok ileri giden Hanlıklar için çok iyi bir pazar yeri idi. Bazı meyvelerin İdil boyuna getirilmesi Harezm tüccarlarının katkıları ile olmuş ve Horezm'e de bazı sebzeler İdil boyundan getirilmişti. Örneğin, patates Orta Asya'ya ilk kez İdil havzasından getirilmişti. Harezm'den ise kayısı, üzüm, kavun gibi daha çok ılıman iklimi seven meyveler girdi. XVI. Yüzyıl'da Astrahan'da İranlı, Ermeni, Hindistanlı gibi halkların kervansarayları yapıldı. Ticari şirketler oluştu. Aynı zamanda, Rusların XVII Yüzyıl-XVIII. Yüzyıl başında fazla dış ülkelere açılmadan hep Hive ve Buhara ile ve Ermeniler ve Hindistanlılar'la ticaret yapması, Rus tüccarlarının zayıflığının, onların Asya tüccarları ile rekabet edemediğinin bir kanıtı idi. Bu dönemde Ruslar'ın Doğu'da yaşayan birçok halk ile yaptığı ticarette en önemli nokta Astrahan şehri idi. (radmila-tarkova.livejournal.com/21589.html. erişim tarihi: 05.02.2016)

XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Rusya ile İran arasında diplomatik ve ticari ilişkiler gelişmeye başlıyor. Rusya'da İran malları çok tutulmaktaydı. Genelde İran'dan ipek ve süs eşyaları getirilirdi. Moskova'da dükkanları olan özel İran kervansarayı da vardı. İpek ticareti Rus Çarı'nın hazinesine inanılmaz kar getirmekteydi. İran'dan gelen "nakışlı mallar" da (kıymetli taşlar, altın ve gümüş süs eşyaları) ilk önce Çar'ın hazinesine alınırdı. İran'a ise samur, sincap ve diğer kıymetli kürkler, kemik, mors dişi, yuft' (telatin), pen'ka (kenevir), keten ve ek-

mek götürüyorlardı. Bu dönemde artık faal olmayan ama efsanevi şehirleri hala tüccarların ziyaret yeri olan Büyük İpek Yolu ile ilgili bilgiler içeren değir eski Rus kaynağı da yine bir Rus tüccarı tarafından seyyahatname tarzında yazılmış olan Zapiski Kuptsa Fedota Kotova o Puteşestvii v Persiyu (Tüccar Fedot Kotov'un İran'a Seyahatini Anlatan Yazılar) adlı bir kaynaktır. (books.google.com.tr/books?id=xYP-AgAAQBAJ&pg=PA108&lpg=PA108&dq=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8+%D1%84%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%B0+%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0&source=bl&ots=Tpww0ICI9U&sig=c3eBlE8KLolIYav9jWv3a3UqExE&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjl0daD5_DKAhWkpnIKHRL0C5AQ6AEILTAD#v=onepage&q=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D1%84%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0&f=false. erişim tarihi: 05.02.2016)

XVII. Yüzyıl'ın birinci yarısında yaşayan Fedot Afanasyeviç Kotov 1623-1624 yıllarında Rusya'nın Kolomna, Pereyaslavl Ryazanskiy, Terehov Manastırı, Vışgorod, Staraya Ryazan, Kasimov, Yelatma, Murom, Pavlov, Nijniy Novgorod, Vasil-Gorod, Kozmodemyanskoye, Çeboksarı, Kokşayskoye, Sviyajsk, Kazan, Samara, Saratov, Kamışinka, Tsaritsın, Astrahan gibi şehirleri üzerinden yola çıkar. Astrahan'dan Derbent'e kadar gemi ile gider. Derbent'ten ise Şabran, Şemaha, Mugan bozkırı, Ardebil, Halhal, Zencan, Sultaniya, Abhar, Kazvin, Save, Kum, Kaşan ve Natenz'den İsfahan'a kadar gider. Dönüş yolu elyazmadan göründüğü gibi büyük olasılık Ryaş-Genca (oradan yol Gürcistan'a gidiyordu)-Erevan-Eçmüedzin-Malazgirt-Erzurum-Erzincan-Karahisar-Vologor-Tokat-Turkal-Amasya-İstanbul olmuştur. Türkiye'ye yaptığı diğer yolculuğu artık daha genel bir şekilde ara noktaları göstermeden veriyor: Kazvin-Bağdat-Basra. Hindistan'a giderken Kotov ancak bazı büyük şehirleri tanıyor: Kum-Veramin-Tahran-Farabad-Meşhet-Kandagar. Kotov da aynı Nikitin gibi yolda gördüğü ve tanıdığı değişik kabile ve halklarla ilgili bilgi vermektedir: Kumuklar, Kabardinler ve Çerkezler, Lezginler, Nogaylar, Tatarlar, Muganlar onun yazdığına göre "göçebe evlerde yaşıyor ve kışın ve yazın değişik yerlere göç ediyorlar. Kürt ve İranlılar üzerinde de duruyor. Onların hayat tarzı ve giyim kuşamını tasvir ediyor. Ayrıca, tüccarların milletlerine göre hangi mala üstünlük verdiklerini de gözetliyor. Kotov ilk kez detaylı bir şekilde Müslümanlar'ın Ramazan ayında oruç tutmalarını ve Ramazan bayramı, Kurban bayramı, Aşure ve Nevruz'u da tasvir etmekte. Rus tüccarını en çok şaşırtan ise dağlardan suyun 20 kilometreden fazla yeraltından getirilmesi yani sulama kanalları ve arıklar oluyor. Doğudaki şehirlerin genelde aynı plana uyması: kale, şehir içi ve "rabatlar" (kasabalar). Dağlar, nehirler, ziraat işleri ve iklim de tasir edilmekte. Bir tüccar olarak tabi ki nehirlerden geçiş yerleri ilgisini çekiyor ve nerede kayıkla gidilir, nerede feribotla, nerede köprüler var

hepsini tek tek anlatıyor. Köprüler ayrıca dikkatini çekiyor. Yine bir tüccar olarak ticaret, alışveriş, pazarlama, yolların durumu, geçişler, pazar yerleri, fiyatlar - hepsi detaylı bir şekilde incelenmekte Kotov tarafından. Tek kelime ile söylemek gerekirse, onun yazdığı eser, İran ile ticaret yapmak isteyen bütün tüccarlara kılavuz niteliğindedir. Kotov kendisi de yazdıklarını İran'a giden bütün Rus tüccarların okuması gerektiğini söylemekte. Bu yüzden seyahatin bütün incelikleri ve tehlikeleri üzerinde duruyor. Şehirler arasındaki mesafeler, çeşitli yollar (dağlar, bozkır, çöl, suyun olup olmaması, eşkıyalardan nasıl korunmalı vb.) Ayrıca, bu yazıda Lezginlerin tüccarların malını ellerinden alıp kendilerini köle olarak sattıkları da anlatılıyor. Fakat ruşvet vererek kurtulabilmelerinin de altını çiziyor. Kotov bu yol yazılarında başka ülkelere (Türkiye ve Hindistan'a) giden çeşitli yollarla ilgili bilgi vermekte olsa da bütün bu yolların hepsini kendisi geçmemiştir, fakat bir ülkeye ulaşmak için hangi şehirlerden geçilmesi gerektiğini daima incelemiştir. (Zapiski… 2013/2014: 42-47).Her ne kadar Kotov'un yaşadığı ve yolculuk yaptığı dönemde Büyük İpek Yolu faaliyetini yetirmiş olsa da, deniz yolu ile yapılan ticari seyyahatlerde bu yolun birçok güzergâhı denizler arasında kalan karada kullanılmaya devam ettiği görünmektedir.

Sonuç olarak, Büyük İpek Yolu dünyaca ünlü ticaret yolu olduğu için onunla ilgili bilgilere eski Rus kaynaklarında daha çok tüccarların kendi tecrübesi üzerine yazdıkları yol yazılarında rastlamaktayız. Afanasiy Nikitin ve Fedot Kotov'un bıraktıkları eserler buna en güzel delildir.

---

* Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Yrd.Doç. Dr. chulpancetin@gmail.com

Kaynakça

Hocakuliyeva B.A. (2012). Znaçeniye Velikogo Şelkovogo Puti v Razvitii Turkmeno-Rossiyskih Otnoşeniy. *Molodoy Uçönıy*, N- 9.
İstoriya Turkmenskoy SSR. (1959). Aşhabad, T. 1.
Oçerki İz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII - XIX vv. (1954). Aşhabad.
Povest Vremennıh Let. (1996). 2-ye İzdaniye, İspr. İ Dop. SPb.: Nauka.
Puteşestviye İbn Fadlana Na Volgu. (1939). Perevod pod red. İ.Yu. Kraçkovskogo. M-L.
Sventohovskiye, Tadeuş. Brian C. Collins. Historical dictionary of Azerbaijan. (1999). SŞA: Scarecrow Press.
Tizangauzen V. (1884) Sbornik Materialov, Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı. B. SPb., T. 1.
Tohina İ.S. (2013) Torgovıye Puti Drevney Rusi. Novgorodskiy Gosudarstvennıy Universitet im. Yaroslava Mudrogo. Gumanitarnıy İnstitut, İstoriçeskiy Fakultet. Velikiy Novgorod.
Zapiski Russkih Puteşestvennikov Za Granitsu XII-XVIII vv. (2013/2014)Opıt Annotirovannogo Ukazatelya Vıpolnen Yçastnikami Nauçno-İssledovatelskogo Seminara 2 Kursa Fakulteta İstorii Pod Ruk. Prof. Ye.B. Smilyanskoy. Moskva, NİU Vısşaya Şkola Ekonomiki Fakultet İstorii.

İnternet sayfaları

Afanasiy Nikitin. Hojdeniye Za Tri Morya. www.lib.ru/HISTORY/RUSSIA/afanasij_nikitin.txt_with-big-pictures.html erişim tarihi: 11.02.2016.
"Solneçnıy Russkiy", Puteşestvennik Afanasiy Nikitin. (newskif.su/2014/%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D0%B5%D1%87%D0%D%D1%8B%D0%B9%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%84/erişim tarihi 05.02.2016.
Velikiy Şolkovıy ili Vse Puti İdut Çerez Astrahan (radmila-tarkova.livejournal.com/21589.html erişim tarihi: 05.02.2016
Velikiy Şolkovıy Put.vsemirnaya-istoriya.ru/index.php?option=com_content&view=category&id=19:velikiy-shelkoviy-pit&layout=blog&Itemid=5Erişim tarihi: 11.02.2016.

ZAMAN YELİ, GÜVERCİNE AĞIT VE KALENDERİYE'DE İPEK YOLU

Ece SERRİCAN *

Özet

Gürsel Korat'ın "Çiftaslan Dörtlemesi" adını verdiği nehir romanların ilk üç kitabı Zaman Yeli (1994), Güvercine Ağıt (1999) ve Kalenderiye (2008)'dir. Anlatım olarak birbirine bağlanan bu eserlerin ana eksenini Kapadokya Coğrafyası oluşturur. Bu romanlar, 1240'ta başlayan ve 1924'te tamamlanacak olan yedi yüz yıllık bir tarihsel panoramanın ilk üç kitabıdır. Serinin dördüncü yani son kitabı henüz yayımlanmamıştır.

Kapadokya imgesini estetik bir varlık olarak yeniden üretme amacını ön plana alan bu üç romanda, söz konusu bölgenin İpek Yolu içerisinde değerlendirilebilir oluşu dikkat çekicidir. İpek Yolu, Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yoluna verilen addır. Fakat sadece tüccarların değil; gezginlerin, bilginlerin ve din adamlarının da doğudan batıya ve batıdan doğuya olmak üzere çift yönlü olarak kullandıkları bir güzergâhı ifade etmektedir. Bu nedenle maddi yönden değerli ürünlerin yanı sıra, manevi açıdan da bir aktarımın gerçekleştirildiği görülmektedir. Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye'de bu karşılıklı ve sürekli aktarım, dervişlerin ve tüccarların serüvenleri üzerinden anlatılır. Bu serüvenlerdeki her durak, Kapadokya'nın önemli İpek Yolu merkezleri olarak ön plana çıkar. Özellikle bu coğrafya içerisindeki yerleşim alanları tarihteki isimleriyle zikredilir: Maçcan (Göreme), Peristrama (Ihlara), Başhisar (Ürgüp), Venessa (Avanos), Melegüp (Derinkuyu), Sinasos (Mustafapaşa), Kayseriye (Kayseri), Uçhisar, Zelve gibi.

Kapadokya'yı anlatan roman dizisinin birbirine eklenen halkalarını oluşturan bu üç eserde yer alan şehirler ve kervansaraylar; İpek Yolu üzerinde bulunmaları, tarih boyunca gezginlere ve tüccarlara ev sahipliği yapmaları bakımından önem arz etmektedir. Çalışmamızda bu eserlerde yer alan tüm mekânların İpek Yolu güzergâhı üzerindeki yeri hakkında bilgi verilecek, kullanılan ticaret yolları belirtilecek ve ticari faaliyetlerin nasıl ele alındığı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kapadokya, Gürsel Korat, İpek Yolu, ticaret, han.

Abstract: Zaman Yeli (1994), Güvercine Ağıt (1999) and Kalenderiye (2008) are the first three novels of Gürsel Korat which are named "The Quadruple of Double Lion". As expression, these novels connect to each other and contain Cappadocia's geography. The fourth and last book in series not yet published. The first novel Zaman Yeli dated in 1240, then the others follow this time. It will come to 1924 with the last book.

Silk Road starts from China and extends to the European. Anatolia and the Mediterranean is also located on this route. Merchants, travelers, scholars used this route from west to east and east to west. So that the material and spiritual values are transferred reciprocally. This transfer and the adventure of dervish and traveler are explained in Zaman Yeli, Güvercine Ağıt and Kalenderiye. Each stop of this adventure is in Cappadocia. Cappadocia is an important center on the Silk Road. Especialy in this region is mentioned by name in the history of residential areas. For example Maççan (Göreme), Peristrama (Ihlara), Başhisar (Ürgüp), Venessa (Avanos), Melegüp (Derinkuyu), Sinasos (Mustafapaşa), Kayseriye (Kayseri), Uçhisar, Zelve.

These cities and caravanserais in the city located on the Silk Road. Throughout the history, these places use by the travelers and merchants. Therefore, a description of each is important in these novels. In our study aims to provide information about these places on the Silk Road, how to do commercial activites and which used trade route.

Keywords: Cappadocia, Gürsel Korat, Silk Road, trade, caravanserai.

Giriş

Gürsel Korat'ın "Çiftaslan Dörtlemesi" adını verdiği serinin ilk üç kitabını Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye oluşturur. Kapadokya Coğrafyası'nı anlatan bu üç roman, Gürsel Korat'ın yazarlığının ana eksenini oluşturan "Kapadokya imgesini estetik bir varlık olarak yeniden üretme" amacını taşır. Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye; bu amaca bağlı olarak yazılan ve ayrı ayrı değerlendirilebileceği gibi birbiriyle bağlantı kurularak da okunabilen nehir romanlardır.

Bir yazarın kalemiyle farklı zamanlarda yazılmalarına rağmen aksiyon ya da düşünce örgüsü bakımından birbiriyle bağlantısı olan ve devamlılık içeren romanlar için nehir roman terimi kullanılır (Sazyek, 2013, s. 237-238). Söz konusu romanlar da, "Çiftaslan Dörtlemesi" adı altında yayımlanmış ve farklı zaman dilimlerinde geçen olaylar arasında bağlantılar içeren eserlerdir. Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye; 1240'ta başlayan ve 1924'te tamamlanacak olan yedi yüz yıllık bir tarihsel panoramanın ilk üç kitabıdır. Dördüncü yani sonuncu kitabı henüz yayımlanmamıştır.

Kapadokya hakkında dört ayrı zamanda dört ayrı roman yazma fikrinin nasıl ortaya çıktığını ve olayların merkezini oluşturan "Çiftaslan Tarikatı"nı yaratma sürecini, Gürsel Korat ile gerçekleştirilen bir söyleşiden öğrenmek mümkündür. Bu söyleşide Gürsel Korat, romanlarındaki kurmaca dünyayı anlatırken tarihî sorunları güncel olarak ele aldığını şu şekilde belirtir:

"İşte, tarihte ne Çiftaslan diye bir mezhep var ne de böyle bir Çiftaslan ayaklanması. Böyle bir ayaklanmayı, yeraltında kurulan komünist düzeni hayal ederken; yine de ben tarihî gerçeklerden güç aldım. (…) Romanda ezilen bir halkı Fransız Devrimi'nin eşitlik, yurttaşlık ve birey gibi kavramlarıyla donatıp Moğollar'a karşı ayaklandırsa idim öyle bir anakronizma doğardı ki, buna kediler bile gülerdi. Ama ben kimsenin yurttaş ve birey olamadığı bir dalgayı anlattım, herkes ne olduğunu bilmediği bu dalganın altında ezildi, geriye metafizik bir posa kaldı. (…) Sorunu daha insani, daha ruhsal ve edebî boyutuyla tartışma olanağı bulduysam, günümüzün reel sorunlarına koyduğum mesafe yüzündendir." (Duruel, 2007)

"Çiftaslan Tarikatı"nın simgesi ilk olarak Zaman Yeli'nde karşımıza çıkar. Sağır kilise ressamı Dimitri, Alayhan'ın taş kapısının üstünde çift gövdeli, tek başlı bir aslan kabartması görür. Bu kabartma "Çiftaslan Tarikatı"nın sembolüdür ve daha sonra anlatılacak olan olayların başlangıcını oluşturur. Bu sembol romanda şu şekilde anlatılır:

"(…) Aslanın başı ortada, iki ön ayağı bitişik. Ama eksiklikti bu: Dört ayak olmalıydı. Aslanın başının gerisinde biri sağa öbürü de sola uzanan iki gövde var; sağdakinde de soldakinde de birer ayak görünüyor. Orada da ikişer ayak olması gerekirdi. Dimitri başını kaşıdı: Bu kabartma, hayvanın bütün yönlerden nasıl göründüğünü anlatmak isteyen çocuksu bir betim miydi? Yapısı, o yasak betimlemeyle ne kadar da aynıydı. Çünkü sağa ve sola uzanan aslan gövdelerinin ikisinde de kuyruk vardı. Bu kuyruklar yılan gibi kıvrılmış, aslanın ensesine doğru yaklaşmıştı." (Korat, 2015, s. 32)

Roman içerisinde yer verilen bu kabartma, gerçekte de 13. Yüzyıl'da yapılmış olan Alayhan'ın kapısında yer alır. Genel olarak bakıldığında arka ayakları üzerinde oturan, gövdeleri yandan, başları cepheden verilen Selçuklu aslanı kabartmaları azdır. Alayhan'da ve Silvan'dan iki örnekte çift vücut tek başla birleşmektedir.

Kuyruklar bacak arasından geçip başta son bulur, vücut detayları seçilmez (Öney, 1971). Çift gövdeli, tek başlı aslan figürünün, o dönemde devletin gücünün iki katına çıkmasının yanı sıra II. Kılıçarslan'ı da sembolize ettiği de öne sürülmektedir.

"Çiftaslan Tarikatı" asaletten, mülkiyetten, ticaretten ve aile hayatından vazgeçen insanların oluşturduğu bir topluluktur. Bir bakıma eski inançların terk edildiği, yeni bir inanç sisteminin kurulduğu bir düzeni ifade eder. Kapadokya'da yer üstünde yaşayan herkes yeraltına ve kaya kovuklarına çekilerek köyler boşaltılır. Böylece yeraltında, kendi kurallarıyla işleyen ve herkesin eşit olduğu bir dünya kurulur.

Gürsel Korat, yaratma süreci içerisindeki yazarı anlatırken bilgileri nasıl topladığı ve çalışma sürecinde hangi yolu takip ettiğini bir röportajında şu şekilde belirtir:

"Ben tarih bildiğim için roman yazmadım, yazarken tarihle karşılaştım. (…) Ben Anadolu'nun pek çok imgesi hakkında düşündüm, onları yeni bir biçim içinde kurup kuramayacağımı araştırdım. Çünkü roman modern bir formdur, geçmişi olduğu gibi anlatmak tarihsel roman olamaz. Yazar öyle bir dünya kurar ki, geçmişi sezeriz. "Hmm şu olaylar şöyle olmuş demek ki" dedirtmek roman yazarın işi değildir. Öte yandan yine de yazardan diliyle, toplumsal ilişkileriyle ve kişileriyle bir tarihsel atmosfer yaratmasını, bizi o çağa inandırmasını bekleriz. Bu, ne yaşandığını ve nasıl yaşandığını merak etmektir. Roman işte bu "nasıl" sorusuna verilen yanıttan çıkar." (Başağan, 2015)

Gerçekte olup biten tarihî olayları açıklamak bir yazarın amacı değildir. O bir imge, bir sarsıcı düşünce peşinde dolaşır. Okuyucunun aklına değil, duygularına seslenir. Bu düşünceden yola çıkan Gürsel Korat, tarihî zemini kurduktan sonra insanın hikâyesini anlattığını belirtir. Geçmişi olduğu gibi aktarmaktansa; bilgiyi, insan davranışına gizlemenin, söze sıkıştırmanın daha etkili olduğunu düşünür. Böylece geçmiş zamanın duygusunu, yaşamın ayrıntılarında yansıtır. Çift aslan sembolü ve bunun kullanımı örneklerden sadece biridir.

Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye romanlarında, takip edilebilen bir diğer tarihî unsur İpek Yolu ve buna bağlı olarak izlenen ticaret güzergâhlarıdır. İpek Yolu adlandırması ilk defa Alman Baron F. Von Richthofen tarafından 1877 yılında Çin'i anlattığı eserinde kullanılmıştır. Bu adlandırma, tek bir yolu değil birçok ulaşım yolunu ifade etmek için seçilmiştir. Çin'de üretilen ipeğin, Batı Ülkeleri'ne doğru yolculuğu bu yol üzerinden gerçekleştirilmiştir.

İpek dokumacılığının nerede ve ne zaman başladığı araştırıldığında efsanelerle karşılaşılır. Efsanelerden biri, hükümdar eşinin saray bahçesinde gördüğü ipek böceğinden bahseder. Kadın, kozasını ören tırtılın çevresindeki ipleri çıkrıklara sararak ipeği elde eder. Böylece yeni ve önemli bir devri başlatır. Mitolojik kaynaklara bakıldığında, kocasını özleyen kadının ya da babasını özleyen kızın, kocasını/ba-

basını getiren kişiyle kızını evlendireceği ya da kendisinin evleneceğini söylemesiyle başlayan Çin Halk Masalları ile karşılaşılır. Bu ödülü duyan at, yola düşüp kocayı/babayı getirir. Fakat verilen söz tutulmaz, evin kızı ata verilmez; aksine at öldürülür. Derisi yüzülüp kurutulmaya bırakıldığında, ondan kurtulduğunu sanan kız onun derisi üzerinde zıplar. Bir anda deri sıçrar, kızın bedenini sarar ve ağacın tepesine çıkarır. At derisine sarınmış kız burada ipek böceği tanrıçasına dönüşür. Görüldüğü gibi bu anlatılanlar Çin kaynaklarındaki efsanelerdir. Yazılı kaynaklardan, ipek işlemeciliğinin tam olarak ne zaman başladığı tespit edilememektedir. Fakat arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, milattan önce 2000'li yıllarda bu faaliyetin başladığını düşündürmektedir (Uhlig, s. 18-22). İpek Yolu bölgesine, özellikle kuzey güzergâhına ait en eski Batılı kayıtlar ünlü Yunan tarihçi Herodot'un, milattan önce 5. Yüzyıl'a tarihli eserinde görülür. Eserde, dünyanın sınırlarında yaşayan halklardan ve onları birleştiren yollardan söz edilir (Uhlig, s. 81).

Bu tarihten itibaren kaynaklarla takip edilebilen ipeğin ve İpek Yolu'nun varlığı, önemli bir ticaret ağının oluşmasını sağlamıştır. Batı'nın Çin'den gelen kervanlarla tanıdığı ipek, zamanla altınla boy ölçüşecek bir değer kazanmıştır. İpek, soylu insanların imtiyazlı yaşamının bir göstergesi olmuştur. Çin'den başlayarak sekiz bin kilometreyi aşkın bir mesafe izleyen İpek Yolu'nda sadece ipek değil; baharat, kumaş, yün, kürk ve değerli taşların da ticareti gerçekleştirilmiştir. Böylece canlı bir ekonomik yaşamın beraberinde dinler, diller, kültürler taşınıp birbirine karışmıştır.

Toplumların gelişiminde önemli rol oynayan ticaret yolları, tarihte olduğu kadar günümüzde de değerini korumaktadır. İlk kervanların ne zaman ve nereden Batı'ya mal götürmeye başladığı tam olarak bilinmese de, karşılıklı aktarımın sadece ticari mallar ile değil kültürel boyutta da sürdüğü görülmektedir. Bu aktarımın yoğun olarak yaşandığı yerler ise, hanlar ve kervansaraylardır. Konaklamanın yanı sıra her türlü hizmetin verildiği bu yerler, herkese açık bir yapı olma özelliği taşımaktadır. Anadolu Coğrafyası içerisinde Kayseri-Konya arasındaki yol, ticaretin can damarını oluşturması bakımından önemlidir. Kapadokya bölgesi olarak adlandırılan bu çevredeki han ve kervansaraylar, bozkırın ortasında yükselen yapılar olarak dikkat çekmektedir. Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye romanlarında, söz konusu coğrafyada yer alan yapılara göndermelerde bulunulmuştur. Kapadokya coğrafyasını anlatan bu romanlarda özellikle han ve kervansarayların İpek Yolu üzerindeki önemleri düşünüldüğünde bir bütün hâlinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

1. Zaman Yeli'nde Alayhan

Zaman Yeli, sağır kilise ressamı Dimitri ile kör yardımcısı Leon'un şifa aramak için çıktıkları yolculukta yaşadıkları olayları anlatır. Bu yolculukta ilk durak Uçhisar Emiri Vasili'nin Maççan'daki konağıdır. Konakta başlarına gelen talihsizlikler

sonucu buradan ayrılan ikili Ihlara'ya doğru yola çıkar. Dimitri, Peristrama (Ihlara) Emiri Manuel'in karısı adına yaptırılan kilisenin duvarlarına resimler yapar. Fakat bazıları Hristiyan inancına aykırı olduğu için kabul görmez ve dinsizlikle suçlanır. Bu olayın hemen ardından bir deprem olur. Leon taş altında ezilerek ölür, Dimitri ise okla öldürülür.

Bu iki kişinin aslında ölmedikleri, göğe yükseldikleri varsayımı "Çiftaslan Tarikatı"nın kuruluşunda etkilidir. Vasili de, Dimitri ve Leon'un birer aziz olduğuna inanır. Kayınbiraderi Başhisar (Ürgüp) Emiri Haydar'ın da desteğini alarak bu tarikata katılmak ister. Haydar başlangıçta bu fikre yanaşmaz. Moğollar'ın emirlerine uygun davranır. Fakat yaşanan olaylar sonucunda o da Vasili'nin yanında yer alır. Moğollar'a karşı girilen mücadelede Haydar yaralanır ve uzun bir süre bakımevinde kalır. Bu süre zarfında eşi Marika, Peristrama (Ihlara) Emiri Manuel ile evlenir. Haydar'ın hayatta olması herkesi şaşırtır. O ise, çocuklarını ve eşini yeni hayatlarında bırakarak Deli Haydar olarak yoluna devam eder.

Zaman Yeli'nde işlenen konu, Selçuklu egemenliğindeki bir coğrafyanın Moğol İstilası'na uğramasıdır. Bu nedenle Moğol saldırıları hakkında bilgi verilirken, ticaretten de bahsedilir. Vergilerden yararlanmak ve ticaret yollarını ele geçirmek için harekete geçen Moğollar, önemli bir merkez olarak tanıtılan Kayseriye'ye (Kayseri) saldırır. Özellikle hedeflerindeki kişiler tüccarlardır. Çünkü ticaret yollarının hâkimi tüccarlardır ve Moğollar'ın böyle bir egemenliği sona erdirmek için yola çıktıkları tartışmasızdır. Venedik'ten Çin'e uzanan ticaret yolunda bir durak olarak görülen her yerde, bu egemenlik mücadelesinin yaşandığı vurgulanır.

Zaman Yeli'nde, Dimitri ve Leon'un çıktıkları yolculukta ilk durakları Alayhan'dır. Dimitri ve Leon, hancıdan üç günden az kalanlardan ücret alınmayacağı bilgisini öğrenir. Çeşitli milletlere mensup insanlar ile birlikte bir gece bu handa konaklarlar. Romandaki bu açıklama, han ve kervansarayların işleyişinde de geçerlidir. Selçuklu Devleti zamanında yapılan kervansarayların masrafları, vakıf tarafından karşılanır ve iki üç gün kalanlardan ücret alınmazdı. Serbest bir bölge olarak görülen han ve kervansaraylar, ticaret ile sağlanan etkileşimin merkezleri olarak görülürdü. Romanda sözü edilen Alayhan, Kapadokya coğrafyasında Aksaray sınırları içerisinde yer almaktadır. İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunması bakımından önemlidir.

Yolcuların durakları olan hanlar, büyük yollar üzerinde, şehir ve kasabalarda tahtadan ya da taş ve tuğladan yapılan binalardır. Bu binaların ortalarında üstü açık bir avlu ve su elde edilen kuyu bulunur. Hanların üst katına taş bir merdivenle çıkılır. Bu katın dört bir tarafı odalarla çevrilidir. Odaların önünde mutlaka revaklı geniş bir sofa bulunur ve odaların kapıları bu sofaya açılır. Her odada ekseriyetle birer ocak vardır. Mevsimine göre han sahibinin vereceği yahut yolcuların tedarik edecekleri yakıtlarla burada ısınılabilir. Tek başına birer

oda işgal edemeyecek kişiler ise sofalarda veya geniş koğuşlarda bir arada kalırlardı (Ergin, 2013, s. 55).

İpek Yolu üzerinde bulunan han ve kervansaraylar, belirli mesafelerde yaptırılan ve yolcuların tüm ihtiyaçlarının karşılandığı durak noktaları olarak kabul edilir. Kaynaklarda han ve kervansaray ayrımı yapılırken, kervansarayların şehir içlerinde kurulmuş olan büyük yapılar olduğu belirtilir. Bu ayrım somut bir gerçekliği ifade etse de, kervansaray adının daha çok bir sultan tarafından yaptırılan yerlere verildiği görülür. Alayhan da, II. Kılıçarslan tarafından yaptırılmış bir Anadolu Selçuklu eseridir ve İpek Yolu üzerindeki duraklardandır.

Çin'den başlayarak uzun bir mesafeyi katedecek olan kervan yolları, nehirleri takip edecek şekilde belirlenmiştir. Su kaynaklarına yakın olma, yolculuk esnasındaki ihtiyaçları karşılamada önem kazanmaktadır. Selçuklu Devleti de, bu yolları elinde tutmak için han ve kervansarayları yaptırmıştır. Çünkü ticareti Anadolu'ya getirmek, halkın refah düzeyini arttıran bir faktör olarak kabul edilmiştir. İpek Yolu güzergâhında yapılan han ve kervansaraylar, yolcuların güvenliğini sağlayarak tercih edilir yerler olmayı başarmıştır.

2. Güvercine Ağıt'ta Saruhan

Başhisar (Ürgüp) Emiri Haydar ile Uçhisar Emiri Vasili'nin başı çektiği ayaklanma yenilgiye uğrayınca Haydar'ın karısı Marika, Peristrama (Ihlara) Emiri Manuel'e sığınır. Marika ile Manuel canlarını kurtarmak için Moğollar'dan af dilemişler, pişmanlıklarını kiliseye bağlılıkları ile kanıtlayıp evlenmişlerdir. Halk arasındaki söylentiye göre Haydar, Marika ile Manuel'e görünmüş ve onları lanetlemiştir. Çocuklar da bu lanetten payını almış ve birer birer ölmüştür. Haydar'ın kızı Tamara uzun süre yaşamış fakat o da merdivenlerden düşüp ölünce, bir lanet olduğu inancı kesinleşmiştir. Tamara'nın oğlu Stavro da bu lanetten korkmaktadır. Stavro'nun merkezi bir kişi olarak konumlandırıldığı romanda; Ermeni Papazı Civan'ın tutsak edilişi, Derviş Saruca'nın zindana kapatılışı, Gülbeyaz adlı bir kadının onların yanında ölmesi ve tüccar Manzoni'nin yaşadıkları Stavro ile bağlantılı olarak işlenmektedir.

Güvercine Ağıt'ta bir tüccar olarak tanıtılan Giuseppe Manzoni, Saruhan'da konaklar. Saruhan, medeniyetler beşiği Anadolu'nun ortasında Nevşehir sınırları içerisinde yer alır ve Sarıhan olarak da bilinir. 13. Yüzyıl'da II. İzzeddin Keykavus zamanında yaptırılmıştır. Uzaktan bakılınca bir kale gibi görünen, içlerine girildiği zaman kervan kafilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilata sahip olan bu binalar, Selçuklu Sultanları ve yüksek devlet görevlileri tarafından büyük ticaret yolları üzerinde, 30-40 kilometrelik mesafede bir yaptırılmışlardır. Selçuklu Sultanları; Antalya ve Sinop gibi giriş ve çıkış limanlarıyla önemli ticaret merkezlerini birbirine bağlayan ticaret yolları üzerinde büyük kervansaraylar kur-

muşlardır. Kervansaraylarda; yatakhane, yemekhane, ticari eşya depoları, yolcuların hayvanları için ahırlar, samanlıklar, kütüphaneler, hamamlar, şadırvanlar, tedavileri için hastane ve eczaneler, ayakkabılarının tamiri ve fakir yolculara yenisinin yapılması için ayakkabıcılar, hayvanları nallamak için nalbantlar bulunmaktadır (*Saruhan*, 2007).

İpek, kalay, kurşun, porselen, yeşim taşı, tuz ve köle taşıyan kervanlar Kuzey ve Güney İpek Yolu'nda "deve adımlarıyla" günlerce yolculuk yapmaktadır. Belirli bir mesafede yapılan han ve kervansaraylar sayesinde dinlenme ihtiyaçları giderilmektedir. Tarih boyunca hep kral ve kraliçelere yapılan 'saraylar', İpek Yolu boyunca 7. Yüzyıl'dan 15. Yüzyıl'a kadar develer ve tüccarlar için yapılmıştır. Kervansaraylar, büyük çoğunluğu dikdörtgen biçiminde bir mimariye sahip, geniş orta mekânda insanların ve yük taşıyan hayvanların dinlenebileceği, bütün ihtiyaçlarının karşılanabileceği tarihî yapılardır. Uzun çölleri aşan kervanlar buralarda su ve yiyecek ihtiyaçlarını da giderebilmektedir. Buralar yalnız istirahat için değil, ticaret için de iş merkezi görevi üstlenmektedir (Aksoy, 2015, s. 42).

Romanda han ve kervansaraylarla bağlantılı olarak üzerinde durulan bir diğer önemli konu ticarettir. Hanların ve kervansarayların hâkimiyetinin kimde olduğu ve vergilerin kimin tarafından toplandığı işlenen konulardandır. Dönemin etkin güçleri olarak tanıtılan Selçuklu Devleti ile Moğollar arasındaki çekişmeler, ticaret yolları yüzünden yaşanmaktadır. Selçuklu Devleti'nin önde gelen isimlerinden biri olarak romanda karşımıza çıkan Cemalüddin Efendi, Tatar haydutlarının tüm ticaret yollarını, hanları, vergileri ellerinden aldıklarından bahseder. Doğru olanın ise, ticaret yollarının denetimini Konya'ya bağlamak olduğunu söyler. Böylece tüm hanların güvenliği sağlanacak ve vergiler toplanabilecektir. Bu bilgiden de anlaşılabileceği gibi, Selçuklu Devleti için han ve kervansarayların güvenliği ve ticaretten elde edilen vergiler; korunması gereken ve devletin refahı için gerekli görülen kaynaklardandır.

Ticaret yollarını elde tutmak amacıyla girişilen mücadelelerde ve Konya'nın başkaldırısında, Moğollar'ın iç sorunları ve birbirlerine düşmeleri etkili olmuştur. Söz konusu yolların hâkimiyetini Venedikliler ile paylaşan Moğollar, Anadolu'daki güçlerini ve denetimlerini yitirmiştir. Selçuklu Devleti'nin hedefi de, Alaiye'den (Alanya) başlayarak Erziron'a (Erzurum) kadar uzanan tüm hanların denetimini kendi eline almaktır.

Güvercine Ağıt'ta, diğer iki romanla karşılaştırıldığında ticaret ve vergi konularındaki bilgilere daha fazla rastlanır. Bu durumun nedeni, romanda yöneticilerin ve tüccarların ön planda yer almasıdır. Böyle olunca yaşanan sıkıntıların, girilen savaşların bir nedeninin de ekonomiye dayandırılması kaçınılmazdır.

3. Kalenderiye'de Karahanağzı ve Hanıkebir

Kalenderiye, üç ayrı dönemde geçer ve her biri üçer günde yaşanan üç bölümden oluşur. İlk bölümde tarih 1324'tür. Güvercine Ağıt'ta Venedikli bir tüccar olarak tanıtılan Giuseppe Manzoni'nin, oğlu Hristo ile yıllar sonra karşılaşması anlatılır. İkinci bölüm, 1527 tarihlidir. Tahrir Emini Bahri Efendi'nin, ayaklanmaları önlemek amacıyla Kayseri'ye gidişi ve orada yaşadıkları anlatılır. Üçüncü bölüm Kapadokya'da bulunan Pir Mahzun Yusuf'un dergâhını anlatır. Kalender Yusuf; Kayseri, Hacıbektaş ve Ürgüp'te dolaşmakta, buralarda farklı kisveler altında görünmektedir. Kalenderiye'nin üçüncü bölümü, geleneksel bir anlatı tarzı olan hikâye anlatıcılığını ve meddahlığı birleştiren bir formdadır. Bu açıdan yazar tarafından da belirtildiği gibi örneğine rastlanmamış bir yenilik yaratılmıştır.

Kalenderiye'nin ilk bölümünde yer verilen Giuseppe Manzoni, hayatının önemli anılarını oğluna anlatırken Kapadokya'da Karahanağzı denen bir yerde bütün malını mülkünü sattığını söyler. Karahanağzı, Ağzıkarahan olarak da bilinen bir kervansaraydır. Aksaray-Nevşehir kara yolu üzerinde bulunur. I. Alaeddin Keykubat Dönemi'nde başlanan inşaat, 1243 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında bitirilmiştir. Ağzıkarahan'ın mimarisinde Selçuklu Devri'ne ait süslemeler ve motifler gözlenmektedir. İçerisinde hamam, imaret, çeşme, gözetleme kulesi ile yazlık ve kışlık bölümleri bulunan Ağzıkarahan'da ayrıca askerî yönden bakıldığında sığınak özelliği bulunur.

Başlangıçta güvenliğe bağlı olarak inşa edilen savunma yapıları olan ribatların devamı Anadolu'daki han ve kervansaraylardır. Özellikle büyük yollar üzerinde, kervanların bir günde alabilecekleri yol hesaplanarak gereken yerlere yapılan kalıcı, sağlam binalardır. Anadolu Selçuklu Dönemi'nde, tüccarların ve gezginlerin, güven ve sessizlik içinde geceyi bir yerde geçirmeleri amaçlanarak yapılmışlardır (Tuncer, 2007, s. 69).

Geçmişten günümüze miras kalan Ağzıkarahan isminin nereden geldiğiyle ilgili iki rivayet mevcuttur. İlk görüş, eski zamanlarda kitap kopyalayan kişilerin yanlış yazdıkları kelimeleri düzeltirken elini ağzına götürüp yalayarak sildikleri için ağızlarının kara olduğunu ve bu kişilerin ağzı karalar olarak adlandırıldığını belirtir. Kervansarayın içinde bulunduğu köyün adının buradan geldiği tahmin edilmektedir. Diğer bir görüşse, Anadolu'da ağız kelimesinin kapı için de kullanılmasıdır. Kervansaraydaki taç kapının hiç ışık almaması nedeniyle bu ismin verildiği tahmin edilmektedir (*Ağzıkarahan*, 2013). Taç kapılara ve bunların üzerinde yer alan süslemelere önem veren, figüratif ve geometrik desenler kullanan Selçuklu Mimarisi göz önüne alındığında; ikinci görüş daha gerçekçi görünmektedir.

Tüccar Manzoni, Karahanağzı'ndan çıktıktan sonra dönüş yolunda "Tuz Gölü yakınındaki Hanıkebir'e girdiğinde" (Korat, 2008, s. 58) artık eski bir tüccar oldu-

ğunu belirtir. Hanlar ve kervansaraylar hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında "Hanıkebir" ya da "Büyük Han" adıyla bir yere rastlanmamaktadır. Edebî eserlerin her zaman tarihî gerçeklere dayanması ve günümüzde de görebileceğimiz mekânlara yer vermesi zorunlu değildir. Zaten Gürsel Korat, yazma faaliyeti içinde duygu ve düşünceleriyle geçmişi sezdirmek istediğinin altını çizmektedir. Bu nedenle "Hanıkebir", hayalî bir mekân olarak kabul edilebilir.

Öte yandan söz konusu güzergâha bakıldığında 13. yüzyılda yapılan Sultanhan adlı bir durağa rastlanır. Aksaray iline bağlı Sultanhan, Anadolu'da bulunan en büyük Selçuklu Kervansarayı'dır. Sultan I. Alaeddin Keykubat tarafından yaptırılmış, sonrasında III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında onarılmıştır (*Sultanhan*, 2015). "Hanıkebir" adının da buna bir gönderme olduğu düşünülebilir. Böylece İpek Yolu güzergâhında bulunan bir diğer önemli durağın da varlığına bu romanda rastlanmış olur.

4. Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye'de İpek Yolu Güzergâhları

Tarih boyunca Baharat Yolu, Kral Yolu ve İpek Yolu; Doğu ile Batı'yı birleştiren kıtalar arası yolları oluşturmuştur. Özellikle İpek Yolu, tarihin en uzun ve büyük kara yolu olarak bilinmektedir. İpek Yolu, bir ticaret yolu olmasının yanında kültür, folklor, bilim ve sanat değerlerinin de aktarıldığı bir güzergâhı oluşturmuştur.

Anadolu'da karadan uzanan İpek Yolu güzergâhının güney yönü şu şekilde çizilmektedir: "Anadolu'nun güneydoğusunda Mardin'den başlayan bu hat, Diyarbakır'dan kuzeye yönelerek Adıyaman, Malatya, Kahramanmaraş üzerinden Orta Anadolu'daki Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Konya'ya uzanmaktadır. Konya'dan tekrar güneye yönelen güzergâh Isparta üzerinden güneyde Antalya ve batıda Denizli'ye uzanmaktadır. Güney güzergâhının diğer bir kolu da doğuda Erzurum'dan başlayan Malatya, Kayseri, Ankara, Bilecik, Bursa, İznik, İzmit, İstanbul'a uzanan güzergâhtır." (Aksoy, 2014, s. 28)

Gürsel Korat'ın üç romanında da ticaret yollarına yer verildiği görülür. Din adamları, gezginler ve tüccarların izlediği güzergâhlar İpek Yolu içerisinde değerlendirilebilir. Zaman Yeli'nde; Maçcan (Göreme), Uçhisar, Başhisar (Ürgüp), Venessa (Avanos), Peristrama (Ihlara), Sinasos (Mustafapaşa), Çavuşin, Zelve gibi Kapadokya bölgesi ağırlıkta olmak üzere yerleşim yerlerinden geçen ve buralarda konaklayan kişiler karşımıza çıkar. Bu konaklamalar han ve kervansaraylarda değil, ileri gelen kişilerin evlerinde gerçekleşir.

Özellikle tüccarlar ve onların faaliyetleri dile getirildiğinde Güvercine Ağıt'ta, Fas'tan başlayan bir güzergâha dikkat çekilir. "Tanca'da ucuza mal ettiği şalları Amalfi'ye kadar getirip satan Ebu Fazıl İbn-i Kuseyri, bundan sonra anlık bir

kararla Alaiye'ye giden bir gemiye" (Korat, 2004, s. 40) binerek yolculuğuna devam eder. Alaiye'den (Alanya) sonra takip ettiği yol ise Beyşehri'nden (Beyşehir) Niğde'ye, sonra da Kayseriye (Kayseri) üzerinden Divrik'e varacaktır.

İpek Yolu üzerindeki duraklardan biri olarak kabul edilen Kayseriye (Kayseri), Kalenderiye'de; günümüzde de yaşatılan Düvenönü Meydanı'nın görünümü ve işlevi üzerinden tanıtılır: "Buranın şehrin pazar yeri olduğunu anlamak zor değildi; evlerin gösterişli duruşuna bakılırsa yöneticiler de bu mahallede oturuyor, kervanlar buraya geliyor, yolcular da meydandan güneye doğru uzanan yol boyundaki hanlarda kalıyordu." (Korat, 2008, s. 86) Alıntılanan bu parçada da görüldüğü gibi Kayseri'de bulunan hanlara bir göndermede bulunulsa da, isim olarak herhangi biri zikredilmemiştir.

Alaiye'den (Alanya) Beyşehri'ne (Beyşehir) uzanan kervan yolundan bahsedilirken değişen iklim özellikleri de anlatılır. Özellikle birdenbire yükselen dağların, böyle bir yola alışmamış olanlar için yorucu olduğu belirtilir. Ayrıca mesafeleri açıklayıcı bilgilere de yer verilir: "(…) Tuz Gölü'nün kenarından Konya'ya, oradan da Alaiye'ye (Alanya) inmek için en fazla on gün gerekirdi. Adalardan geçip Girit'ten Venedik'e yapılacak bir deniz yolculuğu için mevsim uygundu. Alaiye'de (Alanya) develerin kirasını ödeyecek ve malları bir gemiye yükleyecekti. Artık yolun sonuna yaklaşmışlardı." (Korat, 2004, s. 144)

İpek Yolu'ndaki bir diğer güzergâhı, Akdeniz'in doğusuna kadar uzanan yol oluşturur. Bu yol, Gansu Bölgesi ve Tarım Havzası'nın kuzeyinden geçerek Pamir Dağları'nın geçitlerini aşıp Afganistan üzerinden Kuzey İran'a, Suriye'ye ve Anadolu'ya, Akdeniz kıyılarına varır (Uhlig, 2000, s. 66). İpek Yolu üzerinde etkin olan ve Suriye üzerinden gelen yol ise, Antakya Limanı'na, daha sonra Antalya Limanı üzerinden Venedik ve Cenova limanlarına uzanır. Güvercine Ağıt'ta bir tüccar olarak yolculuklar yapan Giuseppe Manzoni, söz konusu yolları etkin olarak kullanır. Bu güzergâhlara bakıldığında şu bilgilere ulaşılır: "Manzoni üç yıldır Hanbalık'tan Peşaver'e, Tahran'dan Tebriz'e, Erziron'dan Sivas'a yaptığı ticaret yolculuğunun Alayhan durağındaydı; yolculuk ticari açıdan verimli geçmişti, artık Venedik'te yaşamanın zamanı geldiğine, yaşlandığına inanıyordu." (Korat, 2004, s. 145) Bu güzergâh, İpek Yolu üzerinde Antalya ve Alanya'dan başlayıp Isparta, Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum'dan geçip İran ve Türkistan'a ulaşan doğu-batı istikametini oluşturmaktadır.

Manzoni'nin, Venedik'te son bulan yolculuklarında taşıdığı mallar hakkında da bilgi verilir: "(…) Venedik'te Bernardino adında bir ortak bulduktan sonra, her seferden üçte bir pay alarak yaptığı Hanbalık yolculuklarının sonuncusundan dönüyordu. Baharat yüklü beş deve, ipekli kumaşlar yüklenmiş altı katır ve bir eşekten oluşan kervanın yanı sıra, yol boyunda yaptığı ticaretten kazanıp giysisinde gizli bir yere diktiği elmaslar düşünüldüğünde Manzoni hatırı sayılır bir servet sahibiydi." (Korat, 2004, s. 139)

İpek Yolu üzerindeki her durak, tüccarların fikir alışverişleri yaptığı ve yanlarındaki malları satma imkânı bulduğu noktaları oluşturmuştur. Bu yol üzerindeki duraklarda elden ele geçen maddi yönden kıymetli mallar, gerçekleştirilen fikir alışverişleri; kaldıkları yerden yolculuklarına devam etmiştir. Kervanların yüklendiği mallarla bu lüksün son tüketicileri arasında aracı olan yabancı tüccarlar arasında hareketli bir sosyal yaşam gelişmiştir. Bu kişiler tehlikelerle dolu yolculuklarından sonra, bu sayede kazandıkları servetlerini, zenginlik ve ihtişamı günden güne artan, eğlenceli ve canlı bir sosyal yaşam sunan merkezlerde büyük bir cömertlikle harcamaktan kaçınmamışlardır (Uhlig, 2000, s. 63). Kazandıkları bu para, kimi zaman düşman bakışları çekmiş ve yol boyunca karşılaştıkları vergi uygulamalarındaki karışıklık tüccarları korkutmuştur. İşte bu noktada devreye giren ticaret anlaşmaları sayesinde güven ortamı oluşturulmuş, bu tehlikelerden korunmada etkili olan han ve kervansarayların sağladığı emniyetli konaklama imkânından yararlanılmıştır.

Sonuç

Bir koza etrafında örülen ipek; başlangıcından günümüze dek Doğu ve Batı arasında bir köprü kurmuş, karşılıklı gelip giden kervanlar sayesinde birçok alanda etkileşim sağlanmıştır. İpeğin yanı sıra baharat, parfüm, yün, değerli taşlar ve kâğıt gibi mallar da bu yol üzerinden taşınmıştır. Ticaret ile birlikte gelen refah ve zenginlik, İpek Yolu'nun korunması gerektiğini göz önüne sermiştir. Bu gerçeği gören Selçuklu Devleti de, hâkim olduğu coğrafyaya han ve kervansaraylar yaptırarak bu yolun duraklarından olmayı başarmıştır. Bir günlük yürüyüş mesafesi hesaplanarak yapılan bu yapılar, tüccarların mallarını ve hayvanlarını sigorta altına alan emniyetli durakları oluşturmuştur. Açık ve kapalı bölümlere sahip han ve kervansaraylar, kültürel prestiji sergileyen önemli yapılar olarak geçmişin izlerini bugüne aktarmıştır.

Bu aktarım içerisinde asırlardır süregelen bir yolculuğu ifade eden İpek Yolu, gerek yıllara direnen yapılarıyla gerekse manevi ve maddi çağrışımlarıyla günümüzde de önemini korumaktadır. Bu özelliği, sadece tarihî yapıtlar için değil edebî yapıtlar söz konusu olduğunda da kullanılabilir bir malzeme hâlini almaktadır. İpek Yolu üzerinde önemli bir durak olan İç Anadolu, özellikle de Kapadokya Coğrafyası; Gürsel Korat'ın kaleminde yeni bir boyut kazanmaktadır. Farklı bakış açılarıyla değerlendirilmeye açık olan her bir eser, İpek Yolu güzergâhı esas alınarak okunduğunda; hanları ve kervansarayları ile bir ticaret ağını göz önüne sermektedir. Yolcuların konakladıkları her mekân, geçmişteki bir gerçekliği işaret etmekle birlikte, günümüzde de izleri takip edilebilecek tarihî değerleri vurgulamaktadır.

Çalışmamızın temelini oluşturan Zaman Yeli, Güvercine Ağıt ve Kalenderiye romanlarında geçen Alayhan, Saruhan, Ağzıkarahan ve Hanıkebir olarak belirtil-

miş olabileceğini düşündüğümüz Sultanhan, restore edilerek ayakta kalmış ve günümüzde de ziyaret edilebilecek yerlerdir. Ayrıca Kapadokya coğrafyası üzerinden Anadolu'nun çeşitli noktalarına uzanan ticaret yollarının, roman kahramanlarının gözüyle anlatımı ve tüccarların ifadelerine yer verilmesi de bu güzergâhın takip edilmesini sağlayan bir diğer özelliktir.

Gürsel Korat'ın üç romanı içerisindeki İpek Yolu macerası, konaklama yerleri ve ticaret yollarının kullanımı açısından incelendiğinde geçmişten günümüze bir köprü görevi üstlenmektedir. Tarihî gerçeklik ile harmanlanan duygu ve düşünce zenginliği, yüzyıllardır süren yolculuğun izlerini taşımaktadır. İpek Yolu, sonsuzluğa uzanan kervanlarıyla gelecekte de farklı alanlara kaynaklık etmeye devam edecektir.

* Okt., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Rektörlük Merkezi Türk Dili Bölümü, eceserrican@hotmail.com.

Kaynakça

Ağzıkarahan. (2013). Erişim tarihi: 21.02.2016, http://www.agzikarahan.com/agzikarahan.
Aksoy, B. (2014). İpek Yolu Güzergâhı. *İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası*. Ankara: Türk Yurdu.
Aksoy, Y. (2015). *Si-an'dan Tiran'a Tarihi İpek Yolu*. İstanbul: Boğaziçi.
Başağan, E. (2015, 24 Aralık). Geçmişi Anlatınca Tarihi Roman Olmaz. Erişim tarihi: 19.02.2016, http://gurselkorat.blogspot.com.tr.
Duruel, N. (2007, 07 Mayıs). **"Erciyes'in Oğlu" Gürsel Korat'la Zaman Yeli ve Güvercine Ağıt Üzerine. Erişim tarihi: 14 Şubat 2016,** http://gurselkorat.blogspot.com.tr.
Ergin, O. N. (2013). *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği.
Korat, G. (2004). *Güvercine Ağıt*. İstanbul: Can.
Korat, G. (2008). *Kalenderiye*. İstanbul: İletişim.
Korat, G. (2015). *Zaman Yeli*. İstanbul: Yapı Kredi.
Öney, G. (1971). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü. *Anadolu (Anatolia) XIII*, 1969.
Saruhan. (2007). Erişim tarihi: 21.02.2016, http://www.sarihan1249.com.
Sazyek, H. (2013). *Roman Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Hece.
Sultanhan. (2015). Erişim tarihi: 20.01.2016, http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,9998/onemli-han-ve-kervansaraylar.html.
Tuncer, O. C. (2007). *Anadolu Kervansarayları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
Uhlig, H. (2000). *İpek Yolu-Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü* (Çev. Alev Kırım). İstanbul: Okyanus, 1986.

TÜRKİSTANLI CEDİTÇİ ŞAİR ABDULLAH AVLÂNÎ'NİN TÜRK HALKLARI ARASINDA İSTANBUL MERKEZLİ MÜŞTEREK TÜRKÇE OLUŞTURMA GİRİŞİMİ VE BUNUN ŞİİRLERİNE YANSIMASI

Elmurod KHOLMATOV

Taşkentli Abdullah Avlânî (1878-1934), çağdaş eğitimden geri kalmış milletini modern Batı eğitim sistemine göre eğitmeyi kendine amaç edinmiştir. Bu amacını eğitim, matbuat ve tiyatro alanındaki faaliyetlerinin yanı sıra şiir yazmak suretiyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Abdullah Avlânî, İsmail Bey Gaspıralı'nın kurduğu Usûl-i Cedit mekteplerini Türkistan'da açan ilk aydınlardan biridir. Avlânî, çeşitli hayır dernekleri kurarak ve zengin dostlarının katkılarıyla 1904 yılında Taşkent'in Mirâbâd ilçesinde, 1909 yılında ise Şeyhantâhur ilçesinin Degrez mahâllesinde Usûl-i Cedit mektepleri açmıştır. Bu sırada yeni ders kitaplarına ihtiyaç bulunduğunu hissetmiş, yeni ve çağdaş kitaplar hazırlamıştır.

Avlânî'nin şiirlerinin en önemli özelliği, şiirlerinde Türkiye Türkçesi'ne ait dil unsurlarına sıkça başvurmasıdır. Bu tavrın altında, âdeta onun Türk Dünyası'nın ortak iletişim dilini ortaya koyma gayreti görülür. Bu iki lehçeyi kaynaştırırken az da olsa Azerbaycan Türkçesi'ne has kelime ve ekler de kullanmıştır. Böylece kelime dünyasını zenginleştirerek Türk Lehçeleri'ne olan sevgisini göstermiştir. Abdullah Avlânî'nin Türk Halkları için ortak Türkçe meydana getirme çabası diğer Ceditçi şair ve yazarlarda olduğu gibi Rus İşgali'ne ve Rus Dil Siyaseti'ne karşı yapılan bir tepki olmakla birlikte Türk-İslâm Ülkeleri'yle yakın bir bağ kurma girişimidir.[1]

Abdullah Avlânî Arap, Fars ve Rus dillerini öğrenip, bu dillerde yazılan eserleri okumuştur. Lev Nikolayeviç Tolstoy, Konstantin Dimitriyeviç Uşinski gibi bazı Rus yazarların eserlerini Özbek Türkçesi'ne tercüme etmiştir. Türkistanlı-

lar'ın Rusça öğrenmeleri gerektiğini savunmuştur. Bu görüş, Avlânî'nin Ruslar'a ve Rusça'ya olan hayranlığından değil, devrin siyasî ve sosyal şartlarından kaynaklanmaktadır. Nitekim Avlânî'nin Türkî Gülistan yahut Ahlâk eserinde "Hıfz-ı Lisân" başlıklı bölümde yer alan görüşü, bu bakımdan çok manidardır: "Hıfz-ı lisân, her milletin kendi ana dili ve edebiyatını korumasına denilir. Her milletin dünyada var olduğunu gösteren âyine-i hayâtı, dili ve edebiyatıdır. Millî dili kaybetmek, milletin ruhunu kaybetmesidir. Heyhât! Biz Türkistanlılar bırakın millî dili korumayı, bilâkis günden güne unutarak kaybetmekteyiz. Dilimizin yarısına Arabî ve Farisî'nin karıştığı yetmezmiş gibi bir kenarından Rusça'yı da yapıştırmaktayız. Doğru, bizlere hükûmetimiz olan Ruslar'ın lisânını bilmek hayat ve saâdetimiz için aş ve ekmek gibi gerekli şeydir. Lâkin yerinde kullanmak ve söylemek lâzımdır. Herşeyi birbirine katıp, çorba gibi karıştırmak, dilin ruhunu bozar...".[2]

Türkiye Türkçesi'ne Ait Unsurlar ve Kullanım Şekilleri

Şair Abdullah Avlânî'nin bir özelliği de Türkiye Türkçesi'ne çok önem vermesidir. Öyle ki o, Özbek Türkçesi'yle Türkiye Türkçesi'ni bir araya getirerek şiirler yazmıştır. Avlânî, şiirlerinde Türkiye Türkçesi'ne ait kelime ve ekleri mahirane bir şekilde kullanmıştır. Bu durumu kimi zaman isimlere getirdiği çekim ekleriyle, kimi zaman da fiillerin çekiminde kullanılan zaman ve kip ekleriyle de yapmaya çalışmaktadır. Avlânî'nin ayrıca, Farsça, Arapça ve sadece Özbek Türkçesi'ne has olan kelimelere Türkiye Türkçesi'ndeki gramer eklerini (şimdiki zaman eki –iyor, yönelme hâli eki –e, –a, geniş zaman eki –maz, gibi) ekleyerek kullandığı da görülmektedir. Bundan başka ses bakımından da Türkiye Türkçesi'ne has olan (bağlayıcı/yardımcı ünlü/ünsüz olarak –n ünsüzü gibi) bazı özellikleri Özbek Türkçesi'ne taşımıştır. Bu durum, onun İstanbul Türkçesi'ni, Türk Dünyası'nın ortak dili olması yönünde İsmail Gaspıralı'nın "Dil'de, fikir'de, iş'te birlik!" şiarına uygun hareket ettiğine delâlet etmektedir. Öyle ki, onun bazı mısraları ve şiirleri İstanbul Türkçesi'nin birçok özelliklerini taşımaktadır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, şair Avlânî'nin Türkiyeli şairlerden özellikle Ziya Paşa'dan etkilenmiş olmasıdır. Meselâ Avlânî'nin "Edebiyât yahut Millî Şiirlerden" 1. ve 2. cüzünün giriş kısımlarında Ziya Paşa'nın meşhur "Āyīnesi işdir kişiniñ lāfa baḳılmas/Şaḥṣıñ körünür rütbe-i 'aḳlı eserinden" beyti kaydedilmiştir. Ayrıca Avlânî birçok şiirini, Türkistan ve İstanbul türkülerinin ezgilerine uyarlayarak kaleme almıştır. Yani şarkı olarak söylenmek üzere yazmıştır. Avlânî'nin "Edebiyât yahut Millî Şiirlerden" 4. cüzünde "Aḳma Köz Yaşım" adlı bir şiir bulunmaktadır. Bu şiirin en önemli özelliği, sadece İstanbul'a özgü olan "Üsküdar'a Giderken" adlı türkünün ezgisine/havasına uyarlanarak yazılmış olmasıdır. Bundan Abdullah Avlânî'nin sadece Türkiyeli şair ve yazarlardan etkilenmiş olduğu değil, aynı zamanda İstanbul'un bestekârlarına da hayran olduğu anlaşılmaktadır.

O dönemde bütün Türk-İslâm âleminde Arap alfabeli yazı kullanıldığını düşündüğümüzde bir İstanbullu'nun Avlânî'nin şiirlerinin tamamı olmasa da %90'nı anlamaması mümkün değildir. Bu durum, başta Türkiye olmak üzere Türk-İslâm âlemi için oldukça önemlidir. Avlânî aynı zamanda Türk-İslâm Coğrafyası'nın dertleriyle dertlenen bir şairdir. Meselâ şair, "Ḳarş Felāket-zedeleriniñ Ḥāli" adlı şiirinde, Kars ve Ardahan'da meydana gelen yıkıcı bir depremden zarar görmüş Anadolu Türklüğü'ne atfen şiir yazarak üzüntüsünü dile getirmekte; Türkistan Türklüğü'nü ve dünya Müslümanlarını depremzedelere yardıma çağırmaktadır:

Ardahan Ḳars başıga kildi belā-yı nā-gehān
Ḳıçḳırub yaşu ḳari peryād urub dir el-amān
Kimsesiz ḳalmış yetīmler yıġlab ister aş u nān
Ḳaysı bir vicdān ḳılur tāḳat bu ḥāle bir zamān
Boldı hep vīrāne Ḳarş u Ardahan
Ḥāne-vīrān beççe giryān saldı bayḳuş āşiyān
…….
Bu yazıḳlar ḥāline ḳaysı Müsülmān aġlamaz
Bu fecāyi' ṣaḥneni körgande kim? ḳan aġlamaz
Bu muṣībet dāġıda ḳay? ehl-i Ḳur'ān aġlamaz
Şunça īmān ehli ḳurbān ḳaysı? Hicrān aġlamaz[3]

Avlânî'nin bu mahiyette birçok şiiri mevcuttur. 20. Yüzyıl'ın başlarında Türkistanlı diğer Ceditçiler gibi Türk Halkları arasında ortak bir dil oluşturulmasında önemli rol üstlenen Avlânî'nin bu konudaki gerçek samimiyeti şiirlerine de aksetmiştir. Avlânî, şiirlerinde bir taraftan Türkiye Türkçesi'ne ait kelimeleri doğrudan kullanmış, diğer yandan da Özbek Türkçesi'ne ait kelimelere Türkiye Türkçesi'ne ait ekleri getirmek suretiyle ortak kullanımları oluşturmaya çalışmıştır. Bu müşterekliği göstermek amacıyla Avlânî'nin şiirlerinde geçen Türkiye Türkçesi'ne ve az da olsa Azerbaycan Türkçesi'ne has kelime ve ekleri tespit etmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz bu kelime ve ekleri, Özbek Türkçesi'nde olması gereken şekliyle mukayese ettik. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi'ne ait kelime ve eklerin şiirlerde geçen şekilleriyle, bu kullanımların Özbek Türkçesinde olması gereken şekilleri aşağıda gösterilmiştir:

Türkiye Türkçesi'ne Ait Unsurlar	Özbek Türkçesindeki Şekli	Türkiye Türkçesi'ne Ait Unsurlar	Özbek Türkçesindeki Şekli
'Āleme	'Ālemge	ṣan-	deb oylamak
işte	mana	çalışsa	işlese
peyġamberine	peyġamberige	var	bar
tapalmayor[4]	tapalmayaptı	salan	salgan
dilese	tilasa	virmedi	bermedi

birinin	biriniñ	olur	boladı
ḳolında	ḳolıda	olmayan	bolmagan
aġaların	aġalarniñ	bikle-	küt-
astında	atsıda	elinde	ḳolıda
bardıḳça	bargança	oġul	oġıl
çalışdılar	işlediler	dur-	tur-
oldı	boldı	bilmem	bilmeymen
uzaḳla(ş)dıḳça	uzaḳlaşgança	böyle	bunday
olmadı	bolmadı	sāyeside	yardamı bilan
aġlasun	yıġlasın	tiñlemayor	tiñlamaydı
göster-	körset-	ḳokusı	hidi
hep	her daim	daha	hali
bizi	bizni	içinde	içide
döndür-	aylantır-	utanmazmı	uyalmaydımı
sormıyorlar	sormayaptılar	yaşayor	yaşayaptı/yaşaydı
ḳorḳmıyorlarmı	ḳorḳmaydılarmı	olmaz	bolmas
bizim	bizniñ	neylesün	nima ḳılsın
bize	bizge	evlādına	evlādıga
artıḳ	ārtıḳ (fazla anlamındadır)	yazıḳlar	beçareler
ayıldı	huşıga keldi	aġlamaz	yıġlamaydı
usanmazmı	canige tegmeydimi	sular	suvlar
ḥāżırız	ḥāżırmız	benimle	men bilan
herkes	hamma	çoḳ	köp
çocuḳ	bala	sormıyor	sormayaptı/sormaydı
işlemeyor	işlamaydı/işlamayaptı	uyan	uyġan
yarış-	poyga ḳurmaḳ-	çalışıñ	işleng
ḳılmıyor	ḳılmayaptı/ḳılmaydı	sizi	sizni
ḳasḳatı	ḳap ḳattıḳ	onlar	ular

Bu kelimeleri örneklendirmek için seçtiğimiz aşağıdaki şiirler, Abdullah Avlânî'nin Özbek Türkçesi'yle Türkiye Türkçesi'ni âdeta kaynaştırarak ortak bir dil ortaya koymaya çalıştığının bir göstergesidir. Dolayısıyla bu seçtiğimiz şiirlerde yer almakta olan Türkiye Türkçesi'ne ait, kelime, ek ve telâffuzlar (yardımcı sesler) kalın ve italik olarak gösterildi:

"'İLM AḤVĀLİNDEN BİR MANẒARA"
Hevā-yı nefsimiz döndürdi bizni istiḳāmetden
Ḥayāt-ı 'ilm düşdi ḫastalıḳġa ḥāl-i ṣıḥḥatden
Devāsına çalışmay turdı 'ālimler 'adāvetden
'İlācın ḳılmadı hīç kimse tüşdi lāf ḳuvvetden
Ġarībi sormıyorlar! ḳorḳmıyorlarmı! ḳıyāmetden[6]

"DÜNYĀ FĀCİ'ASINDAN"
'Ālemni örab alġan ġavġāsı nedür bilmem
Bu ādem oġulların da'vāsı nedür bilmem
Birbirlerige ḳılgan iġvāsı nedür bilmem
İnsānları bu kār-i bī-cāsı nedür bilmem
……..
Ḥayvān kebi her yerde insān ḳılınur ḳurbān
Fir'avne bukünlerde taḳlīd idiyor insān
Bu kār-i fenālerden ḥattā utanur şeyṭān
Bu cebr sitemlerniñ ma'nāsı nedür bilmem[7]

"TA'RĪF-İ GÜL"
Ḫār elinden baġrı ḳan olmış boyanmış ḳana gül
Ġunçe baġrın çāk itüb efġān ḳılur efsāne gül[8]

"MUḪAMMES"
Ḫalḳ-ı 'ālem bir 'aceb destūr dütmüş her zamān
Hansı ġamlu köñlü kim sen itür olsañ şād-mān
U saña elbettekim bed-gūlıḳ eyler bī-gümān
Herkese, herkeske itse yaḫşılıḳ olur yamān
Bulmadım bir dost ki andın bir 'adāvet körmedim

'Ālim u cāhil mürīd ü mürşid ü şākird u pīr
Nefs-i emmāre elinde ser-ā-ser olmış esīr
Ḥaḳḳı bāṭıl eylemişler işlenür cürm-i kebīr
Şeyḫler ṣayyād 'ābidler 'abūsen ḳamtarīr
Hīçkesde Ḥaḳḳa lāyıḳ bir 'ibādet körmedim[9]

"CEHĀLET"
Sebeb nidür 'ilm üyige bizler kirmesmiz
Bizge noldı 'ilmiñ ḳadrin yaḫşı bilmesmiz
Oḳusakda çala çulfe tamām ḳılmasmız
Ḳanı 'ālī taḥṣīl körgen millet dānāsı
Āh munça cehālet olmaz olmaz olmaz

Mundaḳça kesālet olmaz olmaz olmaz[10]

“MİLLETGA ḪİṬĀB”
‘İlm olmasa ey cānān, sevdā ticāret olmaz
‘İlm olmasa ey yārān, yaḫşı ‘ibādet olmaz
‘İlm olmasa hīç bir ān, ḥużur u ḥalāvet olmaz[11]

“BAHĀR”
Ne sende yāre meyl ne vaṣl üçün heves
Çek elleriñni imdi bu zevḳ-i iḫtiyārden

Evvelde sende bar idi ‘ilm ü fünūnġe ‘aşḳ
Şimdi ‘ibāret oldıñ o eski mezārden[12]

“MİLLET ḤĀLİNDEN BİR CİGER SŪZ”
Bunça külfet bunça ġam toplandı millet başıge
Öyle bī-ḥāl oldıkim ḳozġalmaga yoḳtur mecāl

Bir ṭarafdan ‘ilmsizlik bir ṭarafdan ḫārlik
Tutdı milletniñ yaḳasından ḳutulmaġı muḥāl

Rūşenālıġ körmeyor künden kün artur miḫneti
Bu reẕāletden ḫalāṣ olmaḳġa yoḳtur iḥtimāl[13]

“AḲMA KÖZ YAŞIM” (Üsküdar Küyige)
Ḳādir Allah ḳādir Allah bu ne zamāndur
‘İlmsiz milletniñ ḥāli bī-ḥadd yamāndur
Yıġlama közim senga cānım aġrıb açıyor
Özge millet ġayret ḳılub mekteb açıyor[14]

“UŞBU EDEBİYYĀTA TÜRKİSTĀN EHLİNDEN CEVĀB”
Efendim bu siziñ efġāniñiz bizlerġa kār etmez
Açarġa köz ḳanı bizde ‘amālar aṣl-ı ‘ār itmez[15]

“İSMĀ‘ĪL BİK RŪḤINA”
Millet işini heb çalışub işlegan idiñ

Ḥaḳḳ raḥmetine lāyıḳ cennet-mekān idiñ

Tolsun Ḫudānı raḥmetige merḳadiniñ sini
Dönsün saray-ı maġfirete mesnediñ sini
Özgermedi olança güzel mesleginiñ sini
Sevḳ itdi ‘ilme bizni bütün ġayretiñ sini[16]

“MEZĀRIM LEVḤİNDEN”
Ṣā‘irim ben söylerim sizġa zebānım ‘arż ider
Cān ḳulaġı birle tiñlañ sizġa cānım ‘arż ider
……
Her zamān ḥāl-i dilim ḥāmem size eyler beyān
‘Āciz olsam söylemekden tercemānım ‘arż ider

Ben yıḳılsam yā yoḳ olsam kimseden sormañ beni
Köñlümiñ ye’sin yıḳılmış ḫānümānım ‘arż ider

Bir zamān bolġay benga levḥ-i mezārım tercemān
Milletim hicrinde “Hicrān”-ı cāvidānım ‘arż ider[17]

“TERKĪB-İ BEND”
……
Mekteb deyüb de keçme ki ḳudsīdir ol maḳām
Sükkāne-yi müessesesine eyle iḥtirām
Beyt-i Şerīf sezādır anga olsa irdi nām
Nāḳıṣ kelenler anda olur lā-cerem tamām
Lāyıḳ deġilmi dinse anga ḳıble-yi enām
Makṣūd ise eġer senge bir Ka‘be-yi merām
Ol cānib-i mübāreke vaḳtīle it ḫırām
Kesb-i kemāle ṣubḥ ü mesā eyle ihtimām
Ammā mizāc-ı ‘aṣra muvāfıḳda olmalı
Hem iḥtiyāc-ı ḫalḳa muṭābıḳda olmalı

Ma‘mūrelerde bir neçe ‘ālī binā olur
Dāḫilleri müzeyyen olur dil-keş olur
Sükkānı ‘ilm ü ma‘rifete āşinā olur

Hem sa‘y ü istiḳāmet ile aġniyā olur
Emn ü refāh-ı şāmil bāy ü gedā olur
Her şeyde inṭiẓām-ı eṣer-i rū-nümā olur
Közler żiyā-yı ḥikmet ile rūşenā olur
Diller hemīşe maṣdar-ı şükr ü ṣenā olur
Mekteb ü gülde yānedir esbābı bunlarıñ
Ḳābilmi ehl-i cehl ola erbāb-ı bunlarıñ

Aç dīde-yi baṣīreti āfāḳa ḳıl naẓar
Pürdir zamānemizde ‘acāyible ser-be-ser
Hem nevi‘miz bu nüsẖa-yi kibri olan beşer
Şimşek kebi bir āfeti emrine rām ider
Seyr-i serī‘ eyle cevlān-gāhı baḥr u berr
Cev-hevāya çıḳmada şahin-i tīz-per
Baḥr-i muḥīṭ ḳa‘rına de ḳorḳusız iner
Yā Rabb daha neler yapacaḳdır daha neler
Mekteb deġil mi menşe’-yi hep bu bedāyi‘iñ
Ehl-i kemāle işte mükāfātı ṣāni‘iñ

İster misin ki eyleyesin burcıñı edā
Burcıñ nedir seniñ anı gel öġren ibtidā
Ol Cenāb-ı Ḥaḳḳa ülü-l-emre ṣāniya
İt ṣıdḳ ile iṭā‘at u iẖlāṣ ile du‘ā
Bir de çalış ki bizde olan muẖtelif ḳuva
Dāim ide merātib-i a‘lāya irtiḳā
İstemez iseñ buña gereġi kebi i‘tinā
Ṣıdḳ u ẖulūṣ u sa‘yiñ olur cümle hebā
Bir çoḳ daha veẓāifi var nev‘-i ādemiñ
Mektebde öġredir saña üstād-ı ekremiñ

Sen ṣānma kim bu sözleri ḥāşā fesānedir
Yā muḳteżā-i dāi’ye-yi şā‘irānedir
Yāẖud ki cer-i menfā’ate bir bahānedir
Dirseñ eġer ki böyle deġildir de yā nedir
İẖlās u ṣıdḳ u ḥubb-ı vaṭandan nişānedir
Teslīm-kerde-yi ‘uḳalā-yı zamānedir

Ḥalḳniñ yāzıḳ ki raġbeti nām ü nişānedir
Bilmez cihānde māye-yi ‘izz ü ‘alā nedir
Mekteb büyük ḫazīnesidir der-cümle ni‘metiñ
Miftāḥı sa‘y u diḳḳati ehl-i ẕekāvetiñ

Lāyıḳ deġil mi rūḥ-ul-emīn olsa kātibni
Kerrübiyyān-ı ‘arş-ı berīn olsa ḥācibi
Şāhenşehān-ı rūy-ı zemīnde murāḳıbı
‘Umrı füzūn ola ki bu mülkiñde ṣāḥibi
Taḳdīr ider ‘ulüvv-ı maḳām mekātibi
Maṣrūfdır hemīşe bunga fikr-i ṣāḳıbi
Meşhūr hem müsellem anıñ re’y-i ṣāhibi
Memdūḥdır ṣanāḳı güzīde menāḳıbı
Yā Rabbī ḫaşre dek ola taḫtında ber-ḳarār
Var ise düşmeni ola maḳhūr u tār ü mār[18]

Yukarıdaki örneklerden Abdullah Avlânî'nin milliyetperver ve halkperver, Türk-İslâm Alemi'nin dertleriyle dertlenen, milletinin maddî ve manevî sıkıntılarını terennüm etmekle birlikte çözüm üreten bir şair ve düşünür olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak onun 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra kaleme aldığı bazı şiirleri, hem ideolojik olarak, hem de dil özellikleri olarak önceki eserlerinden farklıdır. Bu şiirlerde Türkiye Türkçesi'ne ait dil unsurları çok az kullanılmıştır. Abdullah Avlânî, muhtemelen Sovyet Hükûmeti'nin Türkistanlı Ceditçiler'e karşı kullandığı "Türkçü", "Turancı", "İslâmcı", "Ayırımcı" "Vatan Haini" ve "Yabancı ülkeler için çalışan casus" gibi çeşitli suçlamalarına maruz kalarak zarar görmemek için Türkiye Türkçesi'ne ait dil özelliklerini pek fazla kullanmamıştır. Buna rağmen Avlânî, Ekim İhtilâli'nden sonra meydana getirdiği bazı şiirlerinde çok az da olsa Türkiye Türkçesi'ne ait dil unsurlarından faydalanmıştır. Aşağıdaki şiirler buna örnektir:

"OKTYABR' BAYRAMI"
Sizler külersiz, oynarsız Oktyabr' bayramıda,
Onlar ezilmeḳdalar zālimler penceside.
Bilesizmi onlarnıñ ümidleri kimdedir?
Oktyabr' inḳılābı, ḳızıl bayraḳ – Sizdedir.[19]

"PARTİYA DRUJİNAÇILARİGE"

Bükālmayur boyniñizni çalışsa-da, düşmen.
Merāḳ etiñ, çalışıñ, toġrılık bilen çalışıñ,[20]

Şair Avlânî şiirlerinde Türkiye Türkçesi'nden sonra az da olsa Azerbaycan Türkçesi'ne özgü kelimeler kullanmıştır. Bu kelimeleri kullanırken Avlânî, onların kök veya gövde kısımları söz konusu lehçedeki şekliyle, çekim eklerini ise Özbek Türkçesi'ndeki şekliyle kullanmayı tercih etmiştir. Her ne kadar bu şekildeki kullanımlar sayı itibarıyla fazla olmasa da, bunlar Avlânî'nin Türk Lehçeleri'ne verdiği önemi göstermektedir:

Hansı (1), yoḫ (8), çıḫdı- (1), ḳıluram/ḳılıram (1), görürem (1), yiyer (1), direm/deyirem (1), tolġanuram (1), yanuram/yanıram (1), yuturam/uduram (1), yaġır (1), görem/görüm (1), bükālmayur/bükülmeyir (1), unutmayur/unutmur (1), olmayur/olmayır (1), yeyar (1) aluram/alıram (1), ḳaluram/ḳalıram (1).

"MUḪAMMES"
Ḫalḳ-ı 'ālem bir 'aceb destūr dütmüş her zamān
Hansı ġamlu köñlü kim sen itür olsañ şād-mān[21]

"PEÇĀRE ÇĀL"
'Ālimlerni görem dāim rāḥatda
Cāhil ḳalıb men bī-nevā miḥnetde[22]

"EDEBİYĀT"
Birbirine ẓulmīn īcād eyleyor ehl-i vaṭan
Çıḫdı 'arşa nāle-yi feryād u ṭıfl-ı mürd-zen
Yandı aḥvāli Müslümāne bu aḥvāli kören
Yoḫdı insāf ehli inṣāf ehliniñ ḳadrin bilen
Her temennā eyledik āḫirde bir zād olmadı[23]

"MÜSTEZĀD"
Ḥasret ile her şeb körürem uyḳudan āzād
yā Rabb bu ne kir-dār
Tā ṣubḥa ḳadar tolġanuram miṣl-i kesel-mār
bilmem bu ne esrār
……..
Ortab yanuram her keçe pervāne kebi zār
men bīkes ü bī-yār

…….
…….
Ḳanlar yuturam ḫāb-ı ḥayālimden utandım
cānımdan uṣandım[24]

Sonuç yerine Abdullah Avlânî, Türkistan'da eğitim, matbuat, tiyatro, tercüme ve edebiyat alanlarında faaliyet yürütmüştür. Onun şiirlerinin temalarının tamamı sosyal muhtevaya sahip olup ağırlıklı olarak Çarlık, kısmen Sovyet Dönemi'nde Türkistanlılar'ın ahvalini terennüm eder. Abdullah Avlânî, yaşadığı dönemde dünyada (Doğu-Batı) cereyan eden sosyal ve siyasî olayları takip etmiş; Türkistanlılar'ı Batı'da meydana gelen bilim, sanayi ve teknoloji sahalarındaki gelişmelere açık olmaya ve özleştirmeye davet etmiştir. Bu yolda milletini bilinçlendirmek için Taşkent'te usûl-i cedit mektepleri açmış, derslik kitapları hazırlamış, gazete ve dergiler çıkarmış, Türkistan'da tiyatro sanatını ilk defa tanıtmış, sahneye konulmak üzere piyesler kaleme almıştır. Ayrıca Türk Lehçeleri'nden (Azerbaycan, Tatar ve Osmanlıca) Özbek Türkçesi'ne piyesler aktarmıştır. Eğitim, matbuat ve sanat alanlarında Türk Dünyası'nın fikir ve aydın insanlarıyla işbirliği yaparak bir birlik sağlamaya çalışmıştır. Başta Türkistan olmak üzere Türkiye ve İslâm Ülkeleri'ndeki Müslümanlar'ın dertleriyle dertlenmiş, onların yaşadıkları sıkıntılara dikkat çekerek birlik olmaya ve karşılıklı olarak yardımlaşmaya davet etmiştir.

Abdullah Avlânî, şiirlerini İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dil'de, Fikir'de, İş'te Birlik!" şiarından veya Ziya Gökalp'in:

Turan'ın bir ili var
Ve yalnız bir dili var.
"Başka dil var" diyenin,
Başka bir emeli var.

görüşünden yola çıkarak Türk Halkları arasında İstanbul Türkçesi'ni esas alan ortak bir iletişim dili oluşturmaya çalışmış ve buna muvaffak olmuştur. Onun bu gayreti şüphesiz ki şiirlerine yani eserlerine yansımıştır.

---

1 Edward ALLWORTH, **Uzbek Literary Politics**. Mouton & Co, London, The Hague, Paris. 1964, s. 45.
2 Elmurod KHOLMATOV, **Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî-Hayatı ve Şiirleri**, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı, Ankara, 2013, s. 336.
3 **EdebiyÀt Millì Şi'rlerden 4. cüz**, Litografya G. H. Arifdjanova, Taşkent, 1915. s. 34-35.
4 Bu kelime, Avlânî'nin Türkistan Türkçesi'ne has olan "bul-" fiilinin karşılığı olan "tap-" fiiline Türkiye Türkçesi'ndeki şimdiki zamanı "yor-" ekini ekleyerek kelimeleri kaynaştırdığına örnek teşkil etmektedir.
5 Bu kelime bugün Özbek Türkçesi'nde çocuk yerine "ata-baba" anlamında kullanılmaktadır. Fakat Avlânî, Türkiye Türkçesi'ndeki "çocuk" anlamında kullanmıştır.
6 **EdebiyÀt Millì Şi'rlerden 2. cüz**, Tipo-litografiya O. A. Portseva, Taşkent, 1915, s. 14 – 15.
7 **Millì Şiirlerden 2. cüz**, s. 12-13.
8 **Millì Şiirlerden 4. cüz**, s. 25.
9 **EdebiyÀt YÀòud Millì Şi'rlerden, 1. Cüz**, Litografiya Gulam Hasan Arifdjanova, Taşkent, 1912, s. 8-10.

10 **Millî Şiirlerden 4. cüz**, s. 28 – 30.
11 **Millî Şiirlerden 4. cüz**, s. 14 – 16.
12 **EdebiyÀt Millì Şi'rlerden 3. cüz**, Lt. G. H. Arifdjanova, Taşkent, 1916, s. 36.
13 **Millî Şiirlerden 3. cüz**, s. 6 – 7.
14 **Millî Şiirlerden 4. cüz**, s. 20 – 21.
15 **Millî Şiirlerden 1. cüz**, s. 13 – 14.
16 **Millî Şiirlerden 4. cüz**, s. 6 – 7.
17 **Millî Şiirlerden 3. cüz**, s. 14.
18 **Millî Şiirlerden 1. cüz**, s. 35 – 37.
19 B. Kâsımov, **Abdullah AvlÀnì – Taşkent Tañı**, Gafur Gulam adındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1979, s. 178.
20 B. Kâsımov, **A.g.e.,** s. 165-166.
21 **Millî Şiirlerden 1. cüz**, s. 8 – 10.
22 **Mektep GülistÀnı-Millì Şi'rlerden 5. cüz**, Lit Yakovleva, Taşkent, 1915, s. 14 – 15.
23 **Millî Şiirlerden 1. cüz**, s. 43 – 44.
24 **Millî Şiirlerden 4. cüz**, s. 23 – 24.

BİBLİYOGRAFİ

Abdullah AVLÂNÎ, **EdebiyÀt Millì Şi'rlerden 4. cüz**, Litografya G. H. Arifdjanova, Taşkent, 1915.
Abdullah AVLÂNÎ, **EdebiyÀt Millì Şi'rlerden 2. cüz**, Tipo-litografiya O. A. Portseva, Taşkent, 1915.
Abdullah AVLÂNÎ, **EdebiyÀt YÀòud Millì Şi'rlerden**, 1. Cüz, Litografiya Gulam Hasan Arifdjanova, Taşkent, 1912.
Abdullah AVLÂNÎ, **EdebiyÀt Millì Şi'rlerden 3. cüz**, Lt. G. H. Arifdjanova, Taşkent, 1916.
Abdullah AVLÂNÎ, **Mektep GülistÀnı-Millì Şi'rlerden 5. cüz**, Lit Yakovleva, Taşkent, 1915.
Begali Kâsımov, **"Abdullah AvlÀnì – Taşkent Tañı"**, Gafur Gulam adındaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1979.
Elmurod KHOLMATOV, **Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî-Hayatı ve Şiirleri**, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı, Ankara, 2013.
Ferit DEVELLİOĞLU; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2008.
Edward ALLWORTH, **Uzbek Literary Politics**. Mouton & Co, London, The Hague, Paris. 1964.
Şükrü Halûk AKALIN vd.; **Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara, 2005.

İPEK YOLU'NDA BİR KÜLTÜR UNSURU OLARAK OK VE YAY

Erkan GÖKSU *

Özet

Türkler'in, tarih boyunca gösterdikleri askerî başarılarının geri planında yatan en önemli faktör, son derece gelişmiş bir silah teknolojisine sahip olmalarıdır. Bu konuda ön plana çıkan ilk örnek ok ve yaydır. Kompozit yapıya sahip olan Türk yayları ve bu yayın teknik gelişmişliğine uygun oklar, her devirde Türkler'in en etkili silahı olmuştur. Başta Çin ve Roma olmak üzere birçok devlet bu silahlardan etkilenmiş ve bu silahların savaşlardaki işlevi, harp tarihi bakımından bir devrim etkisi yaratmıştır. Bu bakımdan, çok farklı ve geniş coğrafyalarda hâkimiyet tesis eden Türkler'in, Çin, Roma, Bizans gibi devletler karşısında üstünlük kurabilmelerine imkân tanıyan en önemli unsurun, kendine has özellikler taşıyan ve bu bakımdan başka toplumlar tarafından kullanılan benzerlerinden ayrılan ok ve yay gibi Türk silahları olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Silah teknolojisi, Türkler'de silah, Ok ve yay, Okçuluk, Kompozit Türk Yayı

Abstract

The most important factor existing in the background of military successes performed by Turks in history is that they had had a very developed technology of weapon. In this regard, the most prominent examples are bow and arrow. Turkish bows with composite formation and arrows consistent with the technical development of these bows had always been the most efficient weapon of Turks

in every era. Many states, notably China and Roman Empire, had been impressed by these weapons and the function of these weapons in battles caused a revolutionary effect in regard to war history. In this regard, it is possible to say that bow and arrow had specific featured Turkish weapons and were different from similar ones used in other societies and these weapons had enabled Turks -ruling in very different and vast geographies- to overpower great powers like China, Roman Empire and Byzantine Empire.

Keywords: Silk Road, Weapon technology, Bow and Arrow, Archery, Composite Turkish Bow

Giriş

Orta Asya Türk Tarihi hakkında yaptığı başarılı çalışmalarla tanınan Jean-Paul Roux, Orta Asya göçebelerinin (Türkler'in) "silahlarıyla ilgili her şeyin bir anda sayılabileceğini; ancak bu silahların tarihi yazılmak istenirse koca bir kitap olacağını" ifade etmektedir. Bu duruma gerekçe olarak da "silahlarını günün koşullarına uydurup sürekli mükemmelleştirmelerini" göstermiştir.[1]

Bu silahlar içerisinde gerek yapı, teknik ve kullanım özellikleri (maddi kültür), gerekse inanç ve ruh dünyaları içerisinde (manevi kültür) kapladığı yer bakımından en çok dikkat çekeni ok ve yaydır. Öyle ki, bu silahları kullanma konusunda büyük şöhrete sahip olan Türkler, bazı kaynaklarda "okçu millet" olarak vasıflandırılmıştır[2]. Gerçekten de Türkler, bu silahları bir savaş araç-gereci veya maddi kültür öğesi olmasının ötesinde, önemli bir manevi kültür öğesi olarak kabul etmişler ve bu silahlar etrafında birtakım teamüller oluşturarak siyasî ve hukukî sembol olarak kullanmışlardır[3].

Türkler'de ok ve yay etrafında oluşan bu maddi ve manevi kültür, eski Türk Yurtları'ndan Orta Doğu ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan bütün Türk Coğrafyası'na yayılmış, birbirinden çok uzak diyarlarda ve çok farklı zaman dilimlerinde kurulan Türk Devletleri'nde tesadüf edilen önemli birer kültür unsuru olarak varlığını devam ettirmiştir. Biz bu tebliğde İskit ve Hun çağından itibaren bütün Türk Devletleri'nde tesadüf edilen okçuluk kültürünün sadece maddi yönü yani yapı ve teknik özellikleri üzerinde duracağız.

1.

Asya'da kompozit Türk Yayı'yla ilgili en eski buluntular kuzeydoğuda ve Sibirya'da ele geçmiştir. Şüphesiz bu buluntular, insanlık tarihinin ilk ok ve yayları değildir. Ancak teknolojik bakımdan oldukça gelişmiş olduğu gözlenen bu silahların, Avrupa, Kuzey Afrika ve diğer bölgelerde tespit edilen ok ve yaylardan önemli yapı ve teknik farklılıklarına sahip olduğu ve bu özelliğiyle okçuluk tarihinde bir evrime işaret ettiği görülmektedir.[4]

Türk Yayı, tek parça ağaç yayların aksine, kompozit bir yapıya sahiptir. Bu yayın yapım özellikleri en basit şekliyle şu şekildedir: Ağaç (daha çok akçaağaç), yayın iskeletini teşkil etmekle birlikte, kolların iç ve dış yüzlerine, balık tutkalı kullanılmak suretiyle boynuzlar yapıştırılır. Üzerine çeşitli hayvanlardan elde edilen sinir (tendon) sıvanır ve böylece dört ana maddeden oluşan kompozit bir yay elde edilir. Bu kompozit yapının, Türk yaylarına kazandırdığı esneklik, güç ve dayanıklılıktır. Nitekim basit yayların, ağacın cinsi ne olursa olsun, kısa bir süre sonra kurumasına ve esnekliğini yitirerek işe yaramaz hale gelmesine karşılık, iyi ve bakımlı bir kompozit yayda kuruma ve esnekliği kaybetme görülmez. Dolayısıyla "iyi bir yay" çok uzun süre kullanılabilir hatta babadan oğla miras bırakılabilir.[5]

Kompozit Türk yayların dikkat çeken diğer bir özelliği de boylarının kısa olmasıdır. Arab, İran, Kırım-Tatar, Hind ve Sind, Kore, Japon ve Çin yayları içerisinde en kısa boylu olanı Türk yaylarıdır. Yay boyunun kısa oluşu, Türk yaylarına üstünlük sağlayan önemli bir özellik olup bu tip yaylar, süvarilerin at üstünde hareket kabiliyetinin ve atış mesafesinin de artmasına imkânı verir. Buna ilave olarak Türk yaylarının ters (reflex) bir şekilde kurulması da yayın gücünü artıran temel özelliklerden biri olarak öne çıkmaktadır.

Kaynaklar savaşçıların yayı kulak hizasına kadar germek suretiyle çok uzağa attıklarından bahsederler ki, bu mesafe bazı Selçuklu kaynaklarında 1 mil (1,61 kilometre)dir.[6] Moğollar'a ait kayıtlarda "yay çok gerilirse 900 alda[7], az gerilirse 500 alda'ya atış yapılabileceğinden bahseden bir kayıt mevcuttur.[8] Bu konuda araştırmacılar da görüş birliği içinde değildir. Grousset, Moğol oklarının 200-400 metredeki hedefleri vurabildiğini söylemiştir.[9] Kafesoğlu, Türk oklarının menzilini 1000-1281 gez yani 660-846 metre olduğu görüşündedir. Gumilëv ise bu mesafeyi 700 metre olarak kabul etmektedir.[10] Bütün bu farklı kayıt ve görüşler yanında Osmanlılar Dönemi'nde nişan taşlarından tespit edilebilen mesafenin 850 m'ye yaklaştığı görülmektedir[11]. Bu arada savaş okçuluğu, hedef okçuluğu ile menzil yani mesafe okçuluğunun birçok açıdan farklı tekniklere sahip olduğu ve sözkonusu atış mesafelerinin menzil yani mesafe atışları için geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

Gerek arkeolojik buluntulardan gerekse yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türk Tarihi'nin ilk dönemlerinden itibaren kullanıldığı bilinen kompozit yaylarının, savaşlarda Türkler'e büyük bir üstünlük kazandırdığı hatta zaman zaman kendilerinden sayı ve teçhizat bakımından çok güçlü durumda olan düşman orduları karşısında üstün gelmelerinin temel sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Nitekim Türkler'den ve onların savaşçılıklarından bahseden yabancı kaynakların hemen hepsi, Türk ok ve yaylarından hayret ve hayranlıkla bahsetmekte ve savaş meydanlarındaki Türk üstünlüğünü Türk Okçuluğu'na bağlamaktadırlar.

2.

Ok ve yayın sağladığı üstünlük ile geniş topraklarda hâkimiyet kurmuş ilk bozkır kavmi İskitler'dir.[12] İskitler'in ok ve yay kullanmadaki maharetleri doğulu ve batılı birçok kaynakta ifade edildiği gibi, arkeolojik bulgular da bunu teyit etmektedir.[13] Hatta Pers kaynaklarının İskitler için kullandığı Sak(a)/Sa yani Saka kelimesinin[14], bazı Türkçe kelimelerde görülen "s" ve "y" değişiminden hareketle, "yay" anlamına geldiği, bu toplumun ok ve yay kullanmadaki ustalıkları sebebiyle de onları ifade eden bir isim olarak kullanıldığı iddiası mevcuttur.[15] Yine Herodot, İskitler'den "atlı okçular" diye bahsetmekte ve İskitler'in "ok atarak savaştıklarını" kaydetmektedir.[16]

İskit savaşçılarının ok ve yayı, sağdan veya soldan ya da at üzerinde dörtnala giderken geriye dönerek kullanılması, kısa zaman içinde çok miktarda ok atılması ve bu zor atışlara rağmen isabet sağlanması onlara büyük üstünlük kazandırmıştır. Bu özellik, dönemin doğulu ve batılı yazarlarını oldukça etkilemiştir. Yabancı yazarların İskit ok ve yaylarından bu derece etkilenmeleri, bu silahların o güne kadar görmedikleri yapı özellikleri ve kullanımdaki ustalıktır. İskit okçuları o derece şöhret bulmuşlardır ki, özellikle M.Ö. 5. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Atina'ya getirilmişler ve şehrin düzenini ve güvenliği onlara emanet edilmiştir.[17]

Kül-oba kazılarında bulunan M.Ö. (4-5) Yüzyıl'a ait İskit vazosu resmine göre, okçunun kiriş taktığı yayın başlarının dışa kıvrık, kabza kısmının ise içe doğru çökük olduğu görülmektedir.[18] At üzerinde kullanmaya elverişli olması için kısa yapılan (ortalama bir metre civarında)[19] bu yayların yapı malzemeleri, ahşap, kemik, boynuz, sinir ve tutkaldır. Aynı resimden anlaşıldığı kadarıyla İskit Okçuları, yanlarında yedek yay da taşımaktadırlar. Aiskhilos (M.Ö. 525-456) ile Sophokles'in (M.Ö.495-406) tragedyalarında ve Grek vazo resimlerinde de (kompozit) İskit yay ve okları oldukça fazla işlenmiştir. M.Ö. 5. Yüzyıl'a ait bir Kilikya sikkesinde de yayına kiriş takan ve okun endamını inceleyen, uzun saçlarından ve sol göğüslerinden Amazon olduğu anlaşılan iki figür resmedilmiştir. İskit Yayı taşıyan bu kadın savaşçıların, mükemmel birer okçu olarak ün yaptıkları, hatta at sırtında arkaya ok atabilmek için sağ göğüslerini dağlattıkları söylenir.[20] Strabon ve Plinius gibi Antik Grek yazarları da Karadeniz'in kuzey sahillerini İskit yayının formuna benzetmişlerdir.[21]

3.

Orta Asya bozkırlarında o güne kadar görülmeyen hâkimiyet tesis eden Büyük Hun Devleti'nin kurulmasıyla Türkler için yeni bir dönem başlamıştır.[22] Yazılı Türk Tarihi'nin başlangıcı olarak kabul edilen Büyük Hun Devleti'nin, Orta Asya kavimlerini ilk defa bir bayrak altında toplaması bakımından büyük önemi vardır.[23] Hunlar'ın oluşturduğu siyasî ve kültürel yapının, daha sonra Orta Asya'da hatta Ön Asya ve Avrupa'da kurulan Türk ve Moğol devletleri için bir model teşkil ettiği söylenebilir.[24]

Çin kaynakları, Çin'in kuzeyinde yaşayan ve bazıları "Hunlar'ın ataları" olarak kabul edilen bozkır kavimlerinin ve onların etkilediği toplulukların okçuluktaki başarıları ve "katınç/kompozit yay" dedikleri yayların üstünlüğünü dile getirmişlerdir.[25] Çin kaynaklarına göre "Hunlar'ın ilk ataları Hsia Hou Ailesi'nin neslinden olan Ch'un-wei'dir. T'ang ve Yü [dönemlerinden] önce, Shan (Dağ) Jung'lar Hsien-yün'ler ve Hun-yü'ler kuzey sınırlarında otururlar… Erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp [bunların] etini yerlerdi. Askerleri yay çekebilen güçlü, zırhlı süvarilerdi… Uzun menzilli silahları yay ve ok, yakın döğüş silahları ise kama ve mızraktı."[26]

Kuzey komşularının dörtnala giden at üzerinde öne ve arkaya büyük bir hızla çok sayıda ok atabilen okçu süvarileri, Çinliler için karşı koyulmaz bir güç hâline gelmişlerdir. Özellikle ayrıcalıklı bir zümre oluşturduğu tahmin edilen, "okları göklerin en yükseğine erişebilen tek bir kuşun tüylerini taşıyan"[27] ve başlarına ustalıklarının alâmeti olarak "çift şahin kanadı"[28] takan "kartal nişancı"ları (kartalın okçuları) karşısında çaresiz kalan Çin hanedanları çeşitli tedbirler almak zorunda kalmışlardır.[29] Bir yandan "Çin Seddi"ni inşa etmişler[30], diğer yandan ise askerî bir reform yaparak Çin ordularını, giyim, teçhizat ve sistem bakımından Hun tarzında örgütlemeye çalışmışlardır.[31] Bu reform, Chou kralı Wu-ling'nin M.Ö. 307 tarihinde yayınladığı bir emirnâmeyle ilan edilmiştir ki, at kültürü ve kompozit yayın bu reformlar ile Çinliler'e geçtiği söylenebilir.[32]

Hun Çağı'nda Türk ok ve yaylarını adeta bir efsâne hâline getiren Hun Devleti'nin gerçek kurucusu diyebileceğimiz Mete'dir. O, Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta Hun birliğini "yay çeken kavimler" olarak nitelendirmiş[33] ve her fırsatta Hunlar'ın bu önemli silahları kullanmadaki üstünlüklerine vurgu yapmıştır. Kaynaklar Mete'nin 300.000'den fazla okçusunun olduğunu kaydetmektedirler.[34]

Türkler'le özdeşleşen "ıslık çalan" veya "vızıldayan" okun ilk olarak Hunlar tarafından kullanıldığı ve mucidinin Mete olduğu bilinmektedir.[35] Efsâneye göre, Hunlar'ın efsânevî tigini Mete, tahta kendi oğlunu geçirmek isteyen üvey annesinin etkisiyle babası tarafından tasfiye edilmeye çalışılır ve bu amaçla komşu devlete rehin olarak verilir. Bu tutsaklıktan güçlükle kurtulan Mete, kabilesine geri döndüğünde, babası yiğitliğini ödüllendirerek emrine bir tümen yani on bin atlı tahsis eder. Ancak üvey annesinin etkisinde kalan babasının hem kendisine yaptıkları hem de ülke idaresindeki yanlışları sebebiyle ona karşı öfkesi dinmez. Emrindeki tümeni disiplinli bir şekilde yetiştirip, babasına darbe yapmayı düşünmektedir. Mete yalnızca bir hakan ya da komutan olmakla kalmaz. Bir gün vızıldayan veya ıslık çalan bir ok imal eder. Emrindeki askerlere bu okun kullanımını öğretir. Mete kendisinin vurabildiği her şeyi okçularından da vurmalarını ister. Bu emre uymayanlar idam edilecektir. Önce en sevdiği atına, sonra ise en beğendiği karısına ıslık çalan okunu atar. Duraklayan adamlarının hepsini idam

ettirir. Babasının en güzel atını vurduğu zaman bir adamının dahi kılı kıpırdamayınca, istediği disiplin ve bağlılığı sağladığına inanır. Kırılmayacak bir disiplinin oluştuğuna kanaat getirdiği zaman ıslık çalan okunu babasına atar. Adamlarının da tereddütsüz bir şekilde onu izlemesi üzerine babası öldürülür ve böylece Mete, Hun tahtına geçmiş olur.[36]

Vızıldayan veya ıslık çalan sesli oklar hakkında Çin kaynaklarında da bilgiler mevcuttur[37]. Savaşta çıkarttıkları çığlık biçimli seslerle psikolojik etki yaratan bu oklar, sonraki dönemlerde "çavuş oku" adıyla ve daha ziyade işaret vermek ve yön göstermek amacıyla kullanılmıştır.[38] Bu okların, okun ucundaki kemiğe delikler açmak suretiyle yapıldığı bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla sesli oklar, deliğin kenarına ayrılan hava akımı, metal iğne, ses bölümünün duvarları, ok şaftı ve ses çıkarma bölümünü bağlayan sinir bölümlerine ayrılmaktadır. Bir parça katı madde (çoğunlukla boynuz) bir torna tezgâhında sıkıştırılıp, üzerinde ses bölümünü oluşturmak için bir ucundan delinmekte ve sonra istenilen şekle getirilmektedir. Ardından üzerine delikler açılarak, ses bölümüne havanın girmesini sağlayacak şekilde biçim verilmektedir. Bu delikler ve okun şekli sesin çıkmasını sağlamaktadır. Üç bölüm şaft üzerine yerleştirilir ve bazen sinirlerin bağlanması ile sabitlenir. Ses çıkaran uçların çoğunun kesit alanı yuvarlak olmasına rağmen başka şekiller de kullanılır.[39] *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki kayda göre de Camuha, iki yaşlık bir öküzün iki boynuzunu kesip ok uçları yapmış ve bunları delip yapıştırmak suretiyle ıslık çalan ok meydana getirmiştir.[40]

Hunlar'da "vızıldayan" veya "ıslık çalan ok" dışında kullanım amaçları, mesafesi veya yapımında kullanılan maddelere göre isim alan farklı ok çeşitlerinin varlığı şüphesizdir. Nitekim yukarda bahsettiğimiz arkeolojik bulgular Hun Devri'nde kullanılan okların üç kenarlı, demirden ve eşkenar dörtgen biçimli, yan kesimli ve 3-9 cm. arası uzunluğunda ok uçları bulunduğunu göstermektedir. Bunların yanı sıra baklava biçimli yapraklı, çivi stilinde düz ok uçları da elde edilmiştir. Ayrıca kemikten yapılmış ok uçlarının olduğu da anlaşılmaktadır.[41] Nitekim Ob çevresinde, Tugoswonowo mezarında bulunan oklukta, demir ve kemik uçlu 32 parça ok çıkarılmıştır. Bunların yanında Nowogrigorewka, Rownoje, Fedorowka ve Aktöbe mezarlarında da çok sayıda ok bulunmuştur.[42]

Çin kaynaklarında Hun ok ve yayları hakkındaki verilen şu bilgiler de dikkat çekicidir. Çin Saray koruması Hou Ying, MÖ.33 Yılı'nda imparatorla yaptığı bir mülakat sırasında Hunlar ve onlar üzerindeki Çin siyasetini değerlendirirken "Duyduğuma göre kuzeyde Liao-tung'a kadar uzanan sınırlarımızın ötesinde bulunan Yin Dağı'nın, doğu batı mesafesi 1000 li'den (415 km) fazla olup burada geniş otlak ve ormanlar ile çok sayıda av hayvanı bulunmaktadır. Esasen Mo-tu (Mete) Ch'an-yü bu bölgeye dayanarak ok ve yaylarını yapıyor, akınlar düzenliyordu; burası ona ait bir yerdi." demekte ve "Hunlar'ın Yin Dağı'nı kaybettikten

sonra, buradan ağlamadan geçemediklerini" eklemektedir.[43] Bu bilgiden hareketle Hunlar'ın ok ve yaylarını -en azından büyük bir kısmını- adı geçen dağdaki ağaçlardan yaptıkları düşünülebilir.

Buna benzer bir kayıtta da bazı kişilerin Çevik Birlikler Generali Wang Ken'e söylemiş oldukları şu sözlerdir: "Hsiung-nu arazisi, Han topraklarının içine girerek, Chang-yeh iline kadar uzanmaktadır. Bu bölgede eşine az rastlanan ve kartal tüylü ok yapımına elverişli ağaçlar yetişmektedir. Buraları alırsak sınır bölgelerimiz zenginleşecek, ülkemiz geniş topraklara sahip olacak, Generalim siz başarılı görüleceksiniz ve ününüz sonsuza kadar sürecektir."[44]

Görüldüğü üzere her iki kayıtta da Hunlar'ın ok ve yay yapmakta kullandıkları ağaçlardan ve bu ağaçların yetiştiği bölgelerden bahsedilmekle beraber ağacın cinsi belirtilmemiştir. Bununla beraber Türkler'in ok ve yay yapımında kullandıkları ağaçla ilgili olarak gerek arkeolojik buluntularda gerek yukarıda zikrettiğimiz kavimlere ait bilgilerde gerekse daha sonraki dönemlere ait kaynaklarda "hu/huş ağacı"nın zikredilmesinin bir rastlantı olması düşünülemez. Birçok araştırmacı, "hu/huş ağacı"nın kayın ağacı olduğunu belirtmişler ise de "huş"un, özellikle yay yapımı için en uygun ağaç olduğu bilinen[45] "bir nevi akçaağaç" olduğu anlaşılmaktadır.[46] Müslüman Arap müelliflerinin "halenc (**رجش جنلخلا/جنلخلا بشخ/جنلخ**)" olarak kaydettiği bu ağaç[47], Orta Çağ'da Mâverâü'n-nehr, Horâsân ve Türkistân'ın önemli ticarî emtialarından biri hâline gelmiştir.[48] Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla muhtelif ev aletlerinin imalinde de kullanılan bu ağaçtan yapılan oklara "halencden yapılmış" veya "halenc oku (**باشن / جنلخلا نم باشن /جنلخلا مادسلا جنلخ**)" denmekte, ayrıca okluk imalinde de bu ağacın kabuklarından istifade edilmektedir.[49]

Ok ve yay yapımında kullanılan ağaçlardan bir diğeri de Türk Mitolojisi'nde önemli bir yeri olan kayın ağacıdır[50]. Farsça kaynaklarda "hadeng (**گنذخ**)" şeklinde karşılaşılan kayın ağacından yapılan oklara "tîr-i hadeng (**گنذخ ریت**)" adı verilmektedir[51]. Bunların dışında kamış ve sarıçam, köknar, dişbudak, gürgen, çam[52], selvi, şeftali[53], söğüt[54] gibi ağaçların da ok yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

4.

Ok ve yay, IV. Yüzyıl'ın sonundan itibaren Hunlar'ın Avrupa'daki temsilcileri olarak kabul edilen[55] ve bu bölgede son derece önemli olaylara sebep olan Avrupa Hunları'nın da en önemli silahları olmuştur.[56] Daha Balamir zamanında Hunlar'ın birden bire ortaya çıkan başarıları "mükemmel okçulara sahip olmalarına" bağlanmış, okçuların isabetli atışları herkesin dikkatini çekmiştir.[57] Kaynaklara göre "Hunlar'ın şaşılacak kadar uzak mesafelere attıkları demir kadar sert ve öldürücü sivri kemik uçlu oklarına ve ok atmadaki maharetlerine kimse erişemez." "Gayet büyük bir yay ve uzun oklarla mücehhez Hun, hedefini şaşırmaz, ölüm taşıyan oklarıyla nişan aldığı kimseye daima yazık olmuştur."[58]

Attila'nın Vizigot Kralı Thedorik ile yaptığı savaşta askerlerine yaptığı konuşmada söylediği "…düşmana ilk oku ben atıyorum ki, okumun değdiği adam ölmüş demektir. Zira Attila savaş yapmaktadır." sözleri de Avrupa Hunları'nın en etkili silahlarının ok ve yay olduğuna işaret eden önemli bir göstergedir.[59]

Doğu Avrupa'da o güne kadar görülmemiş yapı özelliklerine sahip olan bu "sihirli silahlar"[60] hakkında bilgi veren kaynaklar, Hunlar'ın muhârebe taktiklerinden, silahlarından özellikle de ok atmadaki becerilerinden ve Romalılar'ın dahi bu üstün silahlara rağbet gösterdiklerinden hayret ve hayranlıkla bahsetmişlerdir.[61]

Arkeolojik kazılarda ele geçirilen Hunlar'a ait malzeme içerisinde ok ve yaylar önemli bir yer tutmaktadır. Hun askerlerinin en önemli aksesuarları, elastiki ağaçtan yapılmış, iki ucunun sonu ve ortası kemik levha ile sertleştirilmiş, bundan dolayı bileşik (kompozit) diye de adlandırılan "mucize silahları" yaylarıdır. Doğu Avrupa'da şimdiye kadar hiç tanımadığı bu yaylar, Volga-Dinyeper bölgesinde, Kerç yarımadasında Katakomb'da, Kuzey Pontus şehirlerinin yıkıntılarında (Tanais, Tiritaka) ortaya çıkmıştır. Batı Pannoniada tahrip edilmiş bir mezarda da hemen hemen tamamen sağlam yedi parçadan oluşan kemik sertleştirici bulunmuştur.[62] Viyana Semmering'de bulunan ve uzunluğu 110-160 cm tahmin edilen en uzun yay artığı ise tartışmalara sebep olmuştur. Bu uzunluğun yayın gerilmiş hâli mi, gerilmemiş hâli mi yoksa yayın bütün uzunluğu mu olduğu açıklığa kavuşturulamamıştır. Hun yaylarının çok büyük, 1 metreyi aşan uzunlukta olduğu düşüncesi ortaya çıkmış, ancak biraz önce verdiğimiz Orta Asya'da bulunan yayların yardımıyla bir neticeye varılmıştır. Buna göre Kırgızistan'da Kenkol'deki Katakomb mezarında bulunan uzunluğu 105 cm'lik yay ve 81 cm'lik okun, Avusturya-Semmering yayının ilk örneği olduğu sonucuna varılmıştır.[63]

Avrupa Hunları Dönemi'nde yayların, babadan oğula miras bırakıldığı ve Hunlar arasında yay yapan ustalar çok sayıda bulunduğu bilinmektedir. At üzerinde hızlı hareketi sayesinde her tarafa ve oldukça isabedi ok atabilen Hun süvarisi, döneme damgasını vurmuş ve bu özellik daha sonraları Roma ordusuna örnek teşkil ederek onların yaylı birlikler kurmalarına sebep teşkil etmiştir. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok Hun birliği ücretli asker olarak Romalılar tarafından Pannoriya'ya çağırıldığı, Hun yaylarının Roma Ordusu'nda kullanılmaya başlandığı, Hun tipi "yay" yapma usulünün İngiltere'ye kadar yayıldığı da tesbit edilmiştir. Nitekim Wales'teki Gaerlaon adlı bir Roma askerî kışlasının harabeleri arasında V. Yüzyıl başına ait Hun tipinde bir "yay" imalathanesi meydana çıkarılmıştır ki, İngiltere tarihinde Wales ahalisinin "yay" kullanmadaki maharetleri ve "okçuları"nın İngiltere Tarihi'ndeki önemi, bu suretle Hun tipi yaylar ile ilgili olsa gerektir.[64] Bununla beraber Hunlar'ın yaptığı baklava biçimli, üç kanatlı, demirden savaş oklarının Avrupalı kavimler tarafından taklit edilemediği bilinmektedir.[65]

5.

Hunlar'ın bir kolu ve Türk Kültür Tarihi bakımından devamı olan Göktürkler'de[66] de gelişmiş bir silah teknolojisi olduğu dikkat çekmektedir.[67] Bu teknoloji, Göktürk Kağanlığı'nın dağılışından sonra da Orta Asya'da kurulan Türk Devletleri'nde devam etmiştir. Bu dönem boyunca (VI-X. Yüzyıl) Eski Türkler'in uzak mesafeli savaşlarda kullandıkları önemli bir silahlar, farklı tipli ok ve yaylar olmuştur.[68] Bunlar içinde en dikkat çekenleri şüphesiz "boynuzla süslenmiş yay" ve vızıldayan oklardır.[69]

Ok ve yayla ilgili Orta Asya Türk Yazıtları'nda da önemli bilgilere rastlanmaktadır. Sulek köyünün yakınında bulunan Kara-yüs'de bulunan kaya resimlerinde, zırhlı bir süvari ile okçu bulunmaktadır.[70] 1939'da Kopeni köyünde yapılan kazılarda S. V. Kiseleff tarafından bulunan bir bronz ferahide de (VII. Yüzyıl) başlıksız bir süvari resmedilmiştir ki, bu süvarinin sağ tarafından aşağı doğru sarkan sadak ve "m" harfini andıran yayı dikkat çekmektedir. Gumilëv'e göre bu tasvir, Türkler'de zırhlı birliklerden başka, mağlup edilen halklar arasından seçilen hafif silahlı okçu süvarilerden birisidir.[71] Podkamennaya'da da mezar üzerine kazılmış bir av sahnesinde yine ok ve yay kullanan avcılar görülmektedir.[72]

Orhun Abideleri'nde ise Türkler'de bu derece önemli ve yaygın bir silah olan yay'a rastlanmamaktadır. Ok ise sadece iki yerde geçmektedir.[73] Bu kayıtlardan okla ilgili belirleyici bir özelliğin çıkarılamayacağı malumdur. Ancak bu durum, okun Göktürkler'de kullanılmadığı veya fazla önem verilmediği şeklinde yorumlanamaz. Orhun Abideleri'nden anlaşıldığına göre bu dönemde Göktürk Ordusu'nun üçte ikisi atlı birliklerden oluşmaktadır[74] ki, bu atlı birliklerin, Türk Tarihi'nin her devrinde hayranlık uyandırmış olan atlı okçular olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Çin kaynakları da Göktürkler'in askerî kuvvetini yay çeken birkaç yüz bin, hatta üç yüz bin süvari olarak vermektedirler[75] ki, bu sayının da Hun Çağı'nda olduğu gibi mübalağalı olduğu söylenebilir.

624 yılında İl Kağan tarafından Çin'e yapılan akın, Göktürkler'de ok ve yayın önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu akın, Göktürk Beyleri arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden başarısız olmuş ve ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tam bu sırada şiddetli bir yağmur yağmış ve Çin kumandanı Li Shih-min, "yağmurun bozkırı deniz hâline getirdiğini, Türkler'in ok atamadıkları zaman tehlikesiz olduklarını[76], kılıç ve balta ile aralarına dalmak suretiyle onları kısa sürede saf dışı bırakacaklarını" söylemiştir. Neticede yağmur dolayısıyla ıslanan yayları kullanılmaz hale gelen Göktürk Ordusu Çinliler'e karşı koyamamış ve İl Kağan barış teklif ederek Ötüken'e çekilmek zorunda kalmıştır.[77]

630 yılı başlarında Suyab'a gelen Çinli Rahip Hüen-Çang da ava gitmek üzere şehrin yakınında bulunan T'ong Şe Hu Kağan'ın maiyetinde bulunan iki yüz kişilik askerî birliğin atlı olduğunu ve askerlerin ellerinde mızrak, bayrak ve yay bulunduğunu kaydetmiştir.[78]

580 yılında Ch'ien-chin adlı prensesin gelin olarak gönderilmesi sırasında eli Yü-wen Sheng-ch'ing'e yardımcı tayin edilen Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'in, bu göreve seçilme nedeni mâhir bir okçu olmasıydı. Çinliler bu özelliği sayesinde Göktürkler'le daha iyi anlaşacağını düşünmüşler, bu düşüncelerinde de haklı çıkmışlardı. Nitekim Taspar (T'apo) Kağan Çin heyetinde sadece ona iyi davranmış, hatta Çin'e geri gönderilmemişti. Daha sonra İşbara Kağan'ın da yanında bulunan bu Çinli casus, her ava çıkışında çok başarılı atışlar yapmış, ok atmada zaman zaman Kağan'ı ve Göktürk okçularını bile geçmişti. Bu başarısı dolayısıyla İşbara'nın teveccühünü kazanmış ve bizzat Kağan bütün oğul ve kardeşlerine, ileri gelen devlet adamlarına Ch'ang Sun-sheng ile dostluk kurmalarını, bu vesileyle nişancılık tekniğini kazanmalarını istemişti.[79]

Buna benzer bir örnek de Tardu Kağan Dönemi'ne aittir. 582 yılı sonrasında Çin'e giden elçilik heyeti şerefine düzenlenen av partisinde Ts'ui P'eng isminde bir Çin generalinin yaptığı atışlar Göktürk elçisinin dikkatini çekmiş ve dönüşünde hayran kaldığı bu okçudan Tardu Kağan'a bahsetmişti. Tardu Kağan bu okçuyu o kadar merak etmişti ki, yeni bir elçilik heyeti göndererek Çin İmparatoru'ndan onu ülkesine göndermesini istemişti. Göktürk Ülkesi'ne gelen usta atıcı Ts'ui P'eng, düzenlenen av partilerinde Göktürk okçularını geride bıraktı. Attığı her hedefi vuruyordu. Tardu onun nişancılığına hayran kalmış ve onu uzun bir süre (yüz günden fazla) memleketine geri göndermemişti.[80] Çin kaynakları Göktürkler'le Çinliler arasında Çin İmparatorluk sarayına yapılan büyük ok atma müsabakalarından da bahsetmişlerdir.[81]

Hakanlar gibi merasimle tahta çıkan ve eşlerinin veya oğullarının yokluğunda Terken unvanıyla naiblik yapan[82] Hatunlar'ın maiyetinde bile ok atmakta mâhir atlı kadın birliklerin bulunması[83], Göktürkler'in "altın uçlu okları balmumuna sürerek mühür olarak kullanmaları[84], Çin'de yapılan okçuluk müsabakalarında Göktürkler'in gösterdiği başarılar[85] ve II. Göktürk Devleti Dönemi'nde Çinli General Chang Chih-lien'in Göktürkler'in hayat tarzı ve kültürünü değiştirmek için ok, yay ve sair silahları toplatıp yaktırması da[86] ok ve yayın Göktürkler Devri'ndeki önemi ve yaygınlığını göstermesi bakımından kayda değer örneklerdir[87].

6.

Ok ve yay, Göktürkler'den sonra gerek Orta Asya'da gerekse Karadeniz'in kuzeyinde varlık gösteren Uygur, Kırgız, Bulgar, Uz, Peçenek[88] ve Kuman[89] gibi Türk şubelerinin hepsinde en önemli silahların başında gelmiştir. Kaşgarlı Mahmûd'a göre Uygurlar çok iyi savaşçı ve ok atmada ustadırlar.[90] Çin Elçisi Wang Yen-Te, X. Yüzyıl'ın sonlarında Uygur Ülkesi'ne yapmış olduğu seyahat sırasında Uygurlar'ın ilkbaharda gruplar halinde seyahat ettiklerinden ve at üstünde giderken bile çeşitli varlıklara yay çekerek ok attıklarından bahsetmektedir.[91] Uygurlar'da da vızıldayan okların kullanıldığı bilinmektedir.[92]

Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Kırgızlar'ın başlıca silahları ok ve yaydır.[93] İhraç maddeleri arasında ok yapımında kullanılan ağaçlar bulunmaktadır.[94] Uygur metinlerinde verilen bilgiye göre Kırgızlar bu çağda 400.000 okçuya sahiptirler.[95] Bulgarlar'ın da av için hazırladıkları kalın uçlu okların yanında, kürklü hayvanları avlamak amacıyla yaptıkları deriyi yırtmayacak şekilde tığ gibi ince olan oklar kullanmış olmaları, onların okçuluktaki gelişmelerine örnek olarak verilebilir.[96] Bunun dışında Bulgarlar'ın ihraç malzemeleri arasında ok ve yay yapımında kullanılan akçaağaç ve yapıştırma işlemi için kullanılan balık tutkalının[97] bulunduğu görülmektedir.[98] Kaynakların verdiği bilgilerden, Hazarlar'ın da balık tutkalı ihraç ettikleri anlaşılmaktadır.[99]

7.

İslamî döneme gelindiğinde Türkler'in "atlarını sürdükleri sırada oklarını bir dolu gibi yağdıran okçu millet" sıfatı, bütün Müslüman dünyasına örnek teşkil etmiştir.[100] Bununla beraber okçuluğun İslamî bir kimliğe büründüğü ve dinî niteliğiyle ön plana çıktığı da görülmektedir.[101] Dolayısıyla Türk Okçuluğu'nun, İslamî dönemde de önemini artırarak devam ettirdiği, hatta teknolojik bakımdan tekâmül ederek daha da geliştirildiği söylenebilir[102].

Sonuç

Görüldüğü üzere Tarihî Türk Silahları'nın yapı ve teknik özellikleri, Türk Medeniyeti'nin gelişmişlik seviyesini; kültürel özellikleri ise Türk Kültürü'nün zenginliğini göstermesi bakımından üzerinde ciddiyetle durulması gereken konulardır. Nitekim çok farklı ve geniş coğrafyalarda hâkimiyet tesis eden Türkler'in, Çin, Roma, Bizans vs devletler karşısında üstünlük kurabilmelerine imkân tanıyan en önemli unsurun, kendine has özellikler taşıyan ve bu bakımdan başka toplumlar tarafından kullanılan benzerlerinden ayrılan Türk silahları olduğu muhakkaktır.

---

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/İZMİR

1 Jean-Paul Roux, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (Çev. Lale Arslan), İstanbul 2001, s.38

2 "Okçu Millet" tabiri Aknerli Grigor'un, 1271 tarihinde yazdığı Moğol tarihinin de adıdır. Ancak bu tavsifin genel olarak Orta Asya göçebe (Türk) kabileleri ve Selçuklular için kullanıldığı bilinmektedir. Bkz, Aknerli Grigor, Okçu Milletin Tarihi (Moğol Tarihi), (Çev. Hrand D. Andreasyan), İÜEF Yay, İstanbul 1954, s.1 n.

3 Bu tebliğde Türk okçuluğu, sadece maddi kültür öğesi olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında ok ve yayın, hiçbir toplumda Türk Toplumu'nda olduğu kadar toplumsal hayatla özdeşleştiği, saldırı ve savunma aracı olmasının ötesinde bir kültür unsuru olarak benimsendiği söylenemez. Nitekim Türkler, bu silahları önemli bir kültür öğesi olarak kabul etmiş ve bunlar etrafında birtakım teamüller oluşturarak siyasî, sosyal, hukukî ve dinî sembol olarak kullanmışlardır. Bazen hâkimiyet alâmeti, bazen düğün, defin ve yemin merasimlerinin değişmez bir elemanı, bazen en değerli hediye, teslim veya itaat sembolü olarak kabul edilmiş, bazen de sevgilinin kaşı, kirpiği ve saçıyla özdeşleştirilmiştir. Bunlar hakkında bkz, Erkan Göksu, Türk Kültürü'nde Silah, İstanbul 2015, s.328 vd.; Aynı yazar Okla Yükselen Millet, Konya 2013, s.167-220; Aynı yazar, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volume 5/2 Spring 2010 (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), s.986-1011.

4 Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999, s.10. Kompozit yayın ortaya çıkışı ve özellikleri hakkında farklı görüşler için ayrıca bkz, Keegan, a.g.e, s.251-251.

5 Ali Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, TTK Yay, Ankara 2001, s.143

6 Bu mesafenin abartılı olduğu şüphesizdir. Nitekim sözkonusu kaynaklardaki kayıtta teknik bir bilgiden ziyade bir benzetme sözkonusudur. Kayıt şu şekildedir. "Fırsat buldukça Nizâmü'l-mülk'e karşı Sultân'ı kışkırtmaya çalışan Tâcü'l-mük Sultân'a

'Nizâmü'l-mülk her yıl fakihlere, sûfilere, kârilere üç yüz bin dinar para veriyor, eğer bu para ile bir ordu teçhiz edilirse onunla İstanbul [Kostantiniyye] surlarını bile fethetmek mümkündür' dedi. Sultân bunu işittiği vakitte Nizâmü'l-mülk'ü yanına çağırdı, bu mesele hakkında kendisinden sordu. Nizâmü'l-mülk cevap olarak: 'Ey Sultânü'l-âlem! Ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin! Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmıyan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil sen o Tanrı'nın dinini ilâya çalışan, onun aziz kitabını hamil bulunanlara yılda üç yüz bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; hâlbuki bunların en kuvvelisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ok gibi tâ arşa kadar gider ve Tanrı'ya vasıl olmak için ona hiç bir şey mâni olamaz' dedi. Sultân bu sözleri işittiği vakitte ağlamağa başladı, kendisine: 'Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir' dedi." Sadruddîn Abu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, (Çev. Necati Lügal), TTK Yay, Ankara 1999, s.46; Ahmed bin Mahmûd, Selçuk-nâme, I, (Haz. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s.143-144.

7 Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi), Moğolların Gizli Tarihi, (Çev.Ahmet Temir), TTK Yay., Ankara 1995, s.122. Eserin mütercimi Ahmet Temir'in verdiği bilgiye göre bir "alda" üç kulaç veya Rus ölçüsüne göre üç sajendir ki, bu da 2.13 m'ye tekabül etmektedir.

8 Bu ifadelerin de abartılı olduğu şüphesizdir. Nitekim aynı yerde Coçi Hasar'ın boyunun üç alda olduğu, bindiği arabayı üç yüz öküzün çektiği, okunu atarak yirmi otuz adamı birden öldürebileceği gibi ifadeler de kullanılmıştır ki, bu ifadelerin gerçeği yansıttığı düşünülemez. Moğolların Gizli Tarihi, s.122.

9 René Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1999, s.221.

10 Lev Nikolayeviç Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2002, s.113; Aynı yazar, Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2002, s.51.

11 Osmanlılar döneminde ok meydanları, menziller, meşhur kemankeşler ve nişan taşları hakkında toplu bilgi için bkz, Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999; İsmail Fazıl Ayanoğlu, Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi, İstanbul 1974.

12 İskit okçuluğuyla ilgili efsaneler mevcuttur. Bu efsanelerden birinde anlatıldığına göre, geçmişte iyi bir okçu olan Herkül, İskitler'den birine ok atmayı öğretmiş. Başka bir rivâyete göre ise, tam aksine Herkül kendi yayım İskitya'ya getirerek, Borysthenes nehrinin kızı olan altı yılan üstü kadın birinden doğma üç oğlundan birine vasiyetle bırakmış. Hatırlayacağınız gibi sonunda yay oğullardan en küçüğü olan Skythes'e kalmış. Rivâyetlere göre Med kralı Kyaxares, savaş esiri bir iskit'e oğullarına ok atmayı öğretmesini emretmiş. Bkz, B. N. Grakov, İskitler, (Rusça'dan Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yay, İstanbul 2006, s.99-101, 180-182.

13 Grousset, a.g.e, s.25. İskit sahası üzerinde yapılan araştırmalarda, çok sayıda silah kalıntıları ve silah ve diğer madeni eşya yapımında kullanılan alet, edevat, atölye vs tespit edilmiştir. Grakov, a.g.e, s.99-101, 180-182.

14 Gerek İskit gerekse Saka kelimeleri, bu kavmin muasır kaynaklarda zikredilen adıdır. Yoksa kendileri için hangi adı kullandıkları tam olarak tespit edilememektedir. Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", Türkler, I., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.583; İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", Türkler, I., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.622.

15 Durmuş, aynı yer.

16 Herodotos, Herodotos Tarihi, IV, İstanbul 1973, s.46. Herodotos, bunun yanında okla ilgili çeşitli kültürel bilgiler ve çocuklara okçulukla ilgili verilen eğitimden de bahsetmektedir. Herodotos, a.g.e, IV, s.52. Ayrıca bkz, Durmuş, a.g.m, s.624; M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", Türkler, I, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s.600.

17 Ayrıntılı bilgi için bkz, Muzaffer Demir, "İskitli Okçuların Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)", Belleten, LXV/244, s.905-910.

18 Yücel, a.g.e, s.243. Miletli Hekateus İskit yayının uç kısımlarını Karadeniz yaylarıyla karşılaştırmaktadır: Kuzeybatı ve kuzeydoğu sahillerindeki yayın kolları kavisli, Güney Anadolu sahilindekiler ise düzdür. Grakov, a.g.e, s.180.

19 Savaş halinde kurulur ve uzunluğu 80 cm'yi geçmezdi. Grakov, a.g.e, s.180.

20 İskit Amazonları hakkında bkz, Gökhan Tok, "Söylencelerin Kadın Savaşçıları: Amazonlar", Bilim ve Teknik, TÜBİTAK Yay, Sayı. 404, Temmuz 2001, s.76-79. İdrisî, Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-âfâk adlı eserinde erkekler gibi her işle uğraşan Kırgız kadınlarının da göğüsleri büyümesin diye etrafını bağladıklarını zikretmişlerdir. Ancak bununla okçuluk arasında herhangi bir bağlantı kurulmamıştır. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK Yay., Ankara 2001, s.102.

21 Yücel, a.g.e, s.11; Hasan Basri Öngel, "Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu", GÜ. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, XXI/2 (2001), s.196-197.

22 Hun Devletinin kuruluş tarihi hala tartışmalı bir konudur. Hunların Orta Asya'da "yeni bir halk" olarak ortaya çıkmaları, Çinle ilk münasebetleri ve siyasî teşekkül hâline gelmeleriyle ilgili çeşitli tarihler verilmektedir. Ancak Hunların Çin ve diğer Orta Asya halkları ile M.Ö. XVIII. yüzyıla hatta daha eskiye giden siyasî, askerî, ticarî ve kültürel ilişkileri kabul edilmekle beraber, genellik Hun Devletinin kuruluş tarihi olarak M.Ö. 318 yılı kabul edilmektedir. Bu konudaki tartışmalar ve Hunların erken dönem tarihleri için bkz, Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1981, s.1-112; Lev Nikolayeviç Gumilëv, Hunlar, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2003, s.29-70; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1998, s.57-61; Lajos Ligeti, "Asya Hunları", Attila ve Hunları, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), DTCF. Yay., Ankara 1982, s.26.

23 Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, TTK Yay., Ankara 1991, s.43.

24 Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s.203; Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, (Çev. Osman Karatay), Ankara 2002, s.54.

25 Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, TTK Yay, (Çev.Nimet Uluğtuğ), Ankara 1996, s.46, 51, 60.

26 Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi, (Açıklamalı Metin Neşri), (Haz. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun), TTK Yay., Ankara 2004, s.2; Gumilëv, Hunlar, s.42-43.
27 Jean-Paul Roux,, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s.121.
28 Emel Esin, Türk Kültür Tarihi-İç Asya'daki En Erken Safhalar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1997, s.2-3.
29 Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, MEB Kültür Yay., İstanbul 1972, s.11.
30 Han Hanedanlığı Tarihi, s.4. Ayrıca bkz, Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.140-141; Gumilëv, Hunlar, s.68-70.
31 Han Hanedanlığı Tarihi, s.4; Lajos Ligeti, "Asya Hunları", Attila ve Hunları, s.29; Louis Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), TDK Yay, Ankara 1998, s.43; Grousset, a.g.e, s.38.
32 Hun ordu düzeninin Çin'e etkisi ve Çin'deki ordu, silah ve elbise reformu için bkz, Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s.51-112; Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, TTK Yay, Ankara 1995, s.52, 59-60.
33 Han Hanedanlığı Tarihi, s.14; Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s.436; László Rásonyi, Tarihte Türklük, TKAE Yay., Ankara, 1993, s.66; Golden, a.g.e, s.49.
34 Han Hanedanlığı Tarihi, s.7, 10; Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s.87. Kaynaktaki bilgi bu olsa da sayının abartılı olduğu şüphesizdir. Nitekim Gumilëv'e göre bu dönemde belki Hunların toplam sayısının 300.000 olduğu tahmin edilebilir.
35 Bahaeddin Ögel'in Çin kaynaklarından naklettiği "ıslık çalan okun mucidi" ifadesinden, okun Türkler tarafından icat edildiği gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Burada kastedilen Mete'nin oklardan ıslık çıkararak nasıl atılacağını öğretmesidir. Bu özelliğin yeni bir teknik olduğu şüphesizdir. Bu durumda Mete'nin -daha önce kompozit Türk yayları için söylediğimiz gibi- önceden beri var olan ok teknolojisinde büyük bir yeniliğe imza attığı söylenebilir. Bkz, Ögel, a.g.e, s.239, 436; Gumilëv, Hunlar, s.79; Rásonyi, a.g.e, s.66).
36 Han Hanedanlığı Tarihi, s.5-6; Ögel, Türk Mitolojisi, I, s.6-7; Lajos Ligeti, "Asya Hunları", Attila ve Hunları, s.31-32; Gumilëv, Hunlar, s.79.
37 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.76.
38 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), I, TTK Yay., Ankara 2003, s.8.
39 Diyarbekirli, a.g.e, s.119 (Resim:100) ; Eberhard, a.g.e, s.22; Öngel, a.g.m, s.214.
40 Moğolların Gizli Tarihi, s.52.
41 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.77.
42 Ahmetbeyoğlu, a.g.e, s.143. Ayrıca bkz, Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s.103-105.
43 Han Hanedanlığı Tarihi, s.62; Gumilëv, Hunlar, s.164; Aynı yazar, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s.121; Aynı yazar, Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, s.51. Bu konunun, birçok Türk boyunda varlığına rastlanılan "kutsal dağ" kültü ile ilişkisine de işaret etmek gerekir. Bkz, Roux, Türkler'in ve Moğolların Eski Dini, s.124-128.
44 Han Hanedanlığı Tarihi, s.70.
45 Yücel, a.g.e, s.246.
46 Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî, (Haz. Recep Toparlı), TDK, Ankara 2000, s.182.
47 Ramazan Şeşen, "İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri" adlı eserinde Arap müelliflerin zikrettiği "halenc ağacı" veya "halenc odunu" ifadesini kayın ağacı olarak zikretmiş ise de İbn Fadlan Seyahatnâmesi'nin tercümesinde hatasını düzelterek "halenc"in akçaağaç olduğunu belirtmiştir. Şeşen'in verdiği bilgiye göre "Bu ağaç lügat kitaplarında 'beyaz ile siyah, kırmızı ile sarı renkler karışımı bir ağaç' şeklinde tarif edilir. el-Câhiz, Kimaklar arasında bu ağaçtan değerli kaplar yapıldığını söyler. Cüveynî, bu ağacın, Çin, Rus ve Bulgar ülkelerinde büyük boylu olduğunu, ondan vazolar, tabaklar ve oklar yapıldığını ilave eder. el-Bîrûnî 'Halenc, çizgili yollu, damarlı ve benekli bir ağaçtır. Bu ağaçtan Türk Ülkeleri'nde masalar, bardaklar, su ve içki içmek için kadehler, lekeleri ince olursa bıçak sapı veya Bulgarların Horâsân'a ve Hârezm'e ihraç ettikleri hançerlerin saplan yapılır' der. Ayrıca bu ağaçtan yapılan çanaklara, tabaklara ve vazolara da halenc denirdi. Arapça eserlerde Emeviler devrinden itibaren şâirlerin ve yazarların eserlerinde halencten ma'mûl eşyadan bahsedilir. Kayın ağacı (hadeng) gibi, bu ağaçtan oklar, yay, kuntariyeler de imâl ediliyordu. Kayın ağacı ile akçaağaçtan aynı eşya yapıldığı için kitaplarda hadenk ve halenc kelimeleri birbirine karıştırılmıştır…" İbn Fadlan, Seyahatnâme, (Türkçe terc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s.65n.
48 Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.37, 64, 83, 90, 94, 265.
49 Zekeriyâ Kazvînî, Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, (el-Mektebetü'ş-Şâmile), I, s.116, 142, 152, 164; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Beyrut 1358, II, s.189; İbn Tağrıberdi, en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire, (Neşr. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1992, IV, s.85, XIII, s.144; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, (Darü'l-Fikr), Beyrut (ty), I, s.145, III, s.81; el-Ya'kûbî, el-Buldân, (el-Mektebetü'ş-Şâmile), I, s.20; el-Makrîzî, el-Mevâ'ız ve'l-İ'tibâr, (el-Mektebetü'ş-Şâmile), II, s.30, 68; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I-XV, (Dârü's-Sâdır), Beyrut (ty), II, s.261.
50 Kayın ağacının Türk mitolojisindeki yeri için bkz, Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, s.38-40; Abdulkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü," Makaleler ve İncelemeler, II, TTK Yay, Ankara 1998, s.253-259; Ögel, Türk Mitolojisi, I, s.91 vd, 10, 107, 312, 316, 325, 512, 596. Ögel, ayrıca 24 Oğuz boyundan kayı ile kayınlık (kayın ormanı, kayın korusu) arasındaki ilişkiye de dikkat çekmiştir. Bkz, Aynı eser, s.330-331 n.
51 Ömer Hayyâm, Nevrûznâme, (Neşr. Müctebâ Meynovî), Tahran 1312, s.39, 115; Ferheng-i Fârisî-i Amîd, I, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1379, s.840. Akçaağaç olan "halenc"le kayın ağacı "hadeng"den aynı tür eşyalar yapılması dolayısıyla bu iki farklı ağaç cinsi müellifler tarafından birbirine karıştırılmıştır ki, bu konuya az önce temas edilmişti.
52 Faruk Sümer, "Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler", DTCFD, XVII/3-4, Ankara 1959, s.432; Dedem Korkud'un Kitabı, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, MEB, İstanbul, 1973, a.g.e, s.CCCLX.
53 Moğolların Gizli Tarihi, s.46.
54 Münyetü'l-Guzât (Metin-İndeks), (Haz. Mustafa Uğurlu), GÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1984, s.82-83.

55 Avrupa Hunlarının menşei hakkında bkz, Lajos Ligeti, "Attilla Hunlarının Menşei", Attila ve Hunları, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), DTCF. Yay, Ankara 1982, s.9-24.
56 Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s.158.
57 Ahmetbeyoğlu, s.41.
58 Grousset, a.g.e, s.89, 89 n.
59 Hüseyin Namık (Orkun), Attila ve Oğulları, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933, s.70-71 n; Ahmetbeyoğlu, s.96.
60 Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", Türkler, I, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s.882.
61 Ayrıntılı bilgi için bkz, Péter Váczy, "Hunlar Avrupa'da", Attila ve Hunları, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), DTCF Yay, Ankara 1982, s.82; Sándor Eckhardt, "Efsanede Attila", Attila ve Hunları, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), DTCF. Yay, Ankara 1982, s.126, 128.
62 Baştav, a.g.m, s.882; ayrıca bkz, Nandor Fettich, "Hunların Arkeolojik Hatıraları", Attila ve Hunları, (Ed.Gyula Németh, Tercüme Eden. Şerif Baştav), DTCF Yay, Ankara 1982, s.216.
63 Ahmetbeyoğlu, a.g.e, s.143, 159-160; Macaristan ve Aşağı Volga bölgesindeki ok ve yay buluntuları hakkında ayrıca toplu bilgi için bkz, Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s.103-105.
64 Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992, s.19.
65 Ahmetbeyoğlu, a.g.e, s.s.143, 159-160, 166; Nandor Fettich, "Hunların Arkeolojik Hatıraları", Attila ve Hunları, s.217.
66 Göktürklerin menşei hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler, I, TTK Yay., Ankara 2003, s.9-14.
67 Lev Nikolayeviç Gumilëv, Eski Türkler, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2003, s.91-95; Saadettin Gömeç, Kök Türk Tarihi, TÜRKSOY Yay., Ankara 1997, s.124-125.
68 Yuliy S. Hudyakov, "Eski Türklerde Silah", (Çev. Dildar Atmaca), Türkler, III, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s.468-470.
69 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.86; Taşağıl, Gök-Türkler I, s.97; Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, TDAV Yay., Ankara 1998, s.165; Gumilëv, Eski Türkler, s.92.
70 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, TDK. Yay., Ankara 1994, s.16 ve 605; Gumilëv, Eski Türkler, s.95.
71 Gumilëv, Eski Türkler, s.95.
72 Orkun, a.g.e, III, s.15.
73 Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi, satır.33 ve 36. Kitabelerde bunun dışında "On Ok" ifadesi vardır ki, bu konuyla ilgili olarak ileriki bölümde bilgi verilecektir.
74 Tonyukuk kitabelerde İlteriş'in ordusuyla ilgili "iki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti" yani "iki kısmı atlı, bir kısmı da yaya idi" demektedir. Tonyukuk Abidesi, Birinci Taş, Batı Cephesi, satır. 4; René Giraud, Göktürk İmparatorluğu, (Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Yay., İstanbul 1999, s.163-137; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s.282.
75 Taşağıl, Gök-Türkler I, s.98-99.
76 Yay için en tehlikeli şeylerin başında yayın, özellikle de yay kirişinin ıslanmasıdır. Islanan yayı bir daha kullanmak adeta imkânsız hale gelir. Nitekim bu savaşta Türkler, Çinli generalin dediği gibi ok kullanmamış ve neticede başarısız olmuşlardır. Ok dışında diğer silahların da yağış veya rutubet sebebiyle zarar gördüğü ve büyük sıkıntılara sebep olduğuna dair başka örnekler de mevcuttur. Mesela Gazneli Sultân Mes'ûd, Mâzenderân'da sefer halindeyken bölgenin havası sebebiyle ordunun silahları paslanmış ve bu durum büyük sıkıntıya sebep olmuştu. Bkz, Ebû'l-Fazl Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, II, (Neşr. Said Nefîsî), Tahran 1352, s.891. Buna benzer bir olay da İbn Batûta tarafından anlatılmaktadır. Bkz, İbn Battûta, Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr (Rıhletu İbn Battûta), II, (Tahkik: Ali el-Muntasır el-Ketânî), Beyrut 1405, s.553.
77 Gumilëv, Eski Türkler, s.239; Gömeç, Kök Türk Tarihi, s.33-34; Taşağıl, Gök-Türkler, I, s.77; Grousset, a.g.e, s.103.
78 Faruk Sümer, Eski Türkler'de Şehircilik, TTK Yay., Ankara 1991, s.13.
79 Taşağıl, Gök-Türkler, I, s.36-37.
80 Taşağıl, Gök-Türkler, I, s.86-87.
81 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.87.
82 Örnekler için bkz, Sümer, Eski Türkler'de Şehircilik, s.25 n.
83 Esin, İç Asya'daki Erken Safhalar, s.7.
84 Taşağıl, Gök-Türkler, I, s.97-98, 112.
85 Taşağıl, Gök-Türkler, I, s.56, 121.
86 Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler III, TTK Yay, Ankara 2004, s.44, s.70-71.
87 Giraud, kitabelerde geçen ok kelimesinin Dîvânu Lügâti't-Türk'te olduğu gibi "ok atmak" şeklinde değil de "ok urmak" şeklinde ifade edilmesini ve yayın hiç zikredilmesini, okun, "el ile fırlatılan bir çeşit mızrak" olabileceğini ileri sürmüştür. Ancak bu düşüncenin yanlışlığı ortadadır. Nitekim başka metinlerde de "ok urmak" ifadesinin "ok atmak" anlamında kullanıldığı aşikârdır. Mesela "Depegözün yagrınına bir ok urdu. Ok kiçmedi, paralandı." Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı (Metin Sözlük), TKAE Yay, Ankara 1964, s.89
88 Urfalı Mateos Vekayi-namesi (92-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay, Ankara 2000, s.175; Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1995, s.9-10; Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.53-55.
89 Kurat, Karadeniz'in Kuzeyi, s.106.
90 Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay., Ankara 1988, I/111-113. Uygurların ok ve yayları için ayrıca bkz, Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s.174, 209; Yücel, a.g.e, s.243)
91 Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang YenTe'nin Uygur Seyâhatnâmesi, TTK Yay, Ankara 1989, s.58, 61.
92 Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara 1997, s.48.
93 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.68; Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, TTK Yay, Ankara 2004, s.84.

94 Taşağıl, a.g.e, s.83; Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), TDAV Yay, İstanbul 1999, s.47.
95 Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s.188; Diyarbekirli, a.g.e, s.174; Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, s.48.
96 Marco Polo da Kubilay Han'ın ordusundan bahsederken "her askerin yanına 60 ok aldığını, bunların 30 tanesinin küçük, ince ve delici; diğerlerinin ise kalın, büyük ve parçalayıcı oklar olduğunu söylemektedir. Marco Polo Seyahatnamesi, II, (Yayına Haz. Filiz Dokuman), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul (ty), s.194.
97 Ali Mazaherî, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972, s.319; Balık tutkalı için bkz, Yücel, a.g.e, s.247.
98 Akdes Nimet Kurat, "Bulgar", İA, II, MEB Yay, İstanbul 1993, s.783, 786, 792; V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistân, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay, Ankara 1990, s.253; Şeşen, a.g.e, s.268.
99 A. Metz, "Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Ticaret", (Çev. Cemal Köprülü), Ülkü (Seçmeler 1933-1941), (Yay. Haz. Zerrin Bayraktar-Cem Alpar), Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Yay, Ankara 1982, s.313.
100 V. J. Parry, "İslamda Harp Sanatı", (Çev. E. Merçil-S.Özbaran), İÜEFTD, Sayı 28-29, (1974-1975), s.197.
101 XIV. yüzyıldan itibaren kaleme alınan Okçuluk risaleleri ve sair kaynaklarda ok ve yayın dinî niteliği ve Türkler arasında yapılan ok atma merasimleri hakkında oldukça geniş bilgi verilmektedir. Bu bilgiler birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve özellikle Osmanlı dönemi Türk okçuluğunun muhtelif yönleriyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Ancak bizim bu araştırmaların ortaya koyduğu verilerin tamamına yer vermemiz mümkün değildir. Türk okçuluğuyla ilgili çalışmalardan bazıları şunlardır: İsmail Fazıl Ayanoğlu, Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi, İstanbul 1974.; Ünsal Yücel, Türk Okçuluğu, Ankara 1999.; Süleyman Kani İrtem, Türk Kemânkeşleri, İstanbul, 1938.; Özbay Güven, Türklerde Spor Kültürü, Ankara 1999.; Atıf Kahraman, Osmanlı Devleti'nde Spor, Kültür Bak Yay., Ankara 1995.; Perihan Arbak, "Ok ve Okçuluk Hakkında Bibliografya", Türk Kültürü, II/22., Ağustos 1964., s.134-136.; Ahmet Turan, İslamiyette Spor ve Önemi, Diyanet İşleri Baş. Yay., Ankara, 1985.; Halim Bâki Kunter, "Atıcılar Kanunnâmesi", Tarih Vesikaları, II (1942) Kemal Edip Ünsel, "Tezkire-i Rumat (Atıcılar Tezkiresi)", Tarih Vesikaları, III (1944); Pakalın, II, s.717-724.; W. F. Paterson, "The Archers of Islam", Journal of The Economic and Social History of The Orient, 9 (1966), s.69-87.; Murat Özveri, Okçuluk Hakkında Merak Ettiğiniz Herşey, İstanbul 2006.
102 Bu tebliğde okçuluk, sadece maddi kültür öğesi olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında ok ve yayın, hiçbir toplumda Türk toplumunda olduğu kadar toplumsal hayatla özdeşleştiği, saldırı ve savunma aracı olmasının ötesinde bir kültür unsuru olarak benimsendiği söylenemez. Nitekim Türkler, bu silahları önemli bir kültür öğesi olarak kabul etmiş ve bunlar etrafında birtakım teamüller oluşturarak siyasî, sosyal, hukukî ve dinî sembol olarak kullanmışlardır. Bazen hâkimiyet alâmeti, bazen düğün, defin ve yemin merasimlerinin değişmez bir elemanı, bazen en değerli hediye, teslim veya itaat sembolü olarak kabul edilmiş, bazen de sevgilinin kaşı, kirpiği ve saçıyla özdeşleştirilmiştir. Bunlar hakkında bkz, Göksu, Türk Kültüründe Silah, s.328 vd.; Aynı yazar Okla Yükselen Millet, s.167-220; Aynı yazar, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volume 5/2 Spring 2010 (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), s.986-1011.

ORTAK TÜRK DÜNYASI MÜZİKOLOJİSİNE DOĞRU BAZI SÖYLEMLER

Serdar ERKAN *

Özet

Türkiye'de Türk Dünyası Müziği araştırmaları, bilimsel mirasın birbiri üzerine gelişen söylemlerle büyüme amacına riayet etmekte gecikmiş alanlardan biridir. Sanat Tarihi'nin Batı Sanat Tarihi'ni, Arkeoloji'nin Bizans Arkeolojisi'ni çağrıştırması gibi müzikoloji de ya Batı (Klasik Batı Müziği üzerine söylemler, analizler, çalışmalar) ya da Doğu (Şark Musikisi, Klasik Türk Musikisi) olarak algılanmaktadır.

Türk Dünyası Müziği araştırmaları alanının Anadolu'daki kuramsal kurucuları ve öncü isimleri olan Mahmut Ragıp Gazimihal, Ahmet Adnan Saygun, Vahit Lütfi Salcı, Veysel Arseven, Bahaeddin Ögel ve diğer kurucu isimlerin Anadolu Halk Müziği'nin tespiti ve Anadolu dışı halk müzikleriyle ortak bağları üzerine çalışmaları, günümüzde çok uzağında olduğumuz söylemler ve metotlar olarak çalışılmayı beklemektedir. Bu bildirinin konusu ne geçmişte hangi çalışmaların yapıldığı ne de akademik ve bürokratik ataletin ortaya koyduğu sonuçların neler olduğudur. Malum olduğu üzere Cumhuriyet Dönemi derleme ve yayın faaliyetleri üzerine yıkıcı yapı söküm çalışmaları hâlihazırda anakronik sübjektif söylemlerini kitaplar hacminde geliştirmekte ve derlemeciler ile derleme kurumlarını neredeyse suçlu ilan etmektedir.

Bildirimde ortak Türk Kültürü'nün müzikal çeşitliliğine dayalı olarak gerçekleştirilebilecek akademik ve kültürel politik planlardan bahsetmek, bir taraftan müzik araştırmaları disiplinlerinin gelişim tarihlerinden yola çıkarak temkinli

olmamızı gerektiren bazı noktaların üzerinde durmak; diğer taraftan oluşturulabilecek düşünce çevrelerinin işlevsellik ve uygulanabilirlik açısından ön tahlilini yapmak istiyorum. Öncelikle Halk Müziği araştırmaları tarihinden yola çıkarak genel bir resim çizmeye çalışacağım. Bunun için müzikoloji ve etnomüzikoloji disiplinlerinin tarihi yönelimlerine kısa bir göz geçirmenin faydalı olacağını düşünüyorum.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Müzikoloji, Müzikal Çeşitlilik, Folklor

Abstract

Turkic world music researches in Turkey is one of the areas belated to go with co-developments aim of scientific heritage. Musicology is perceived as Western (Classical Western Music discourses, analysis and studies) or Eastern Musicology (Eastern Music, Classical Turkish Music) in the way Art History perceived as Western Art History and Archeology as Bizantian archeology.

Studies of conceptual founders and leading names of Turkic World music research area such as Mahmut Ragıp Gazimihal, Ahmet Adnan Saygun, Vahit Lütfi Salcı, Veysel Arseven, Bahaeddin Ogel et al on defining Anadolu music and its relation to Turkic World Musics waits to be studied as methods and discourses which are point away from nowadays.

In this paper i want to mention academical and cultural future plans based on musical diversity of Turkish culture; i want, on one hand, to attract notice on the points which we have to be careful while developing our own study area and on the other hand to analyse these academical and institutional future plans from the point of functionality drawing from past experiences of both musicology and ethnomusicolgoy and applied folkloristics and applied ethnomusicology.

Keywords: Turkish Culture, Musicology, Musical Diversity, Folklore

Bugün, halk müzikleri üzerine çalışma yapan uluslararası müzik disiplininin genel adı etnomüzikolojidir. Konservatuar eğitimi aldığım yıllarda etnomüzikoloji birleşik ismine, bünyesinde barındırdığı Yunanca "etnos" yani ırk kelimesi nedeniyle şiddetle karşı çıkılırdı. Bu karşı çıkışın nedeninin, Etnomüzikoloji'nin, Batı dışındaki kültürleri yalnızca yüksek medeniyetin emekleme dönemlerini anlamak üzere ele aldığı örnekler durumuna getirmesi olduğu söylenebilir. Sonradan bu karşı çıkışın yalnızca benim hocalarıma ve genel olarak Türkiye'deki akademik camiaya ait olmadığını öğrendiğimde şaşırmadığımı ifade etmeliyim. "Batılı olmayan" yani non-western kavramı müzikolojinin karşılaştırmalı müzikolojiye dönüşmesi aşamasında Batı tarafından ve günümüzde halen kimi durumlarda yaygın olarak kullanılan kavramlardan biridir[1].

Ancak, etnomüzikoloji disiplininin dünya genelinden derlenen devasa miktardaki malzemelerden yola çıkarak geliştirdiği kavramlaştırmaları ve teorileri bugün müzik kültürlerini çözümlemek için kullanmaya niyetliyiz. Türkiye'de akademi, Hacettepe Üniversitesi Konservatuarı bünyesindeki etnomüzikoloji ve folklor anabilim dalının anlamsızca ilga edilmesi dışında hızla etnomüzikolojiyi tanımaya, temel eserlerini çevirmeye ve yöntemlerini tanıyıp kendi malzememiz üzerine kullanmaya başlamıştır. Geçtiğimiz birkaç sene boyunca ortaya çıkan çalışmalarda etnomüzikoloji kuramlarından ve alanın öncü isimlerinden bahsedilir olması ve disiplinin tarihinden, kuramlarından, çalışma sahasının özelliklerinden bahseden çalışma ve tercüme eser sayısının artması[2] bunu kanıtlar niteliktedir.

Disiplinin gelişimi tarihini, kültür araştırmaları tarihinin izinde olarak, 18-19. Yüzyıllar'da, aydınlanma döneminde müziğin kökenini sorgulama dönemi; sömürgecilik döneminde kültürel "ötekini" tanıma dönemi; ses kaydının mümkün hale gelmesiyle ses arşivlerinin oluşturulması ve karşılaştırmalı müzikoloji çalışmalarının mümkün hale gelmesi ve arkasından dünya müzik antolojilerinin yayınlanması; kültür bilimlerinin müzikolojiyle buluşması olarak nitelendirilebilecek "kültürel müzikoloji" dönemi; küreselleşme, diaspora ve bilgi çağı çalışmaları ve uygulamalı etnomüzikoloji olarak ana hatlarda takip etmek mümkün görünmektedir. Diğer bir deyişle bu çizgi, çalışma alanına verilen müzikoloji, karşılaştırmalı müzikoloji, etnomüzikoloji ve uygulamalı etnomüzikoloji isimlerini mühürleyen dönemlerden oluşmaktadır.

İlk dönem müzikoloji çalışmalarının aydınlanma fikri etkisinde müziğe dünyevi orijinler arayan fikirlerle meşgul olduğu görülür. Bunlar müziğin kaynağını dil, hareket, evrim, kalıtımsal davranış gibi evrensel bir temelde kavramlaştırmaya çalışan, diğer taraftan yüksek Batı Müziği karşısında, okuma yazma bilmeyen, kabileler halinde yaşayarak doğa dinlerine tapınan "ilkelin" müziğinin araştırma nesnesi haline getirildiği çalışmalardır. Batı gibi, her alanda olduğu gibi güzel sanatlarda da yüksek seviyelere ulaşmış bir toplumun (!) erken çocukluk hatıraları bu ilkellerin geleneklerinde aranmaktadır. Jean Jacques Rousseau ve Charles Darwin gibi isimlerle başlayan insanın müziğinin kaynağını anlamaya yönelen akılcı sorular silsilesi ve dönemin uyandırdığı etkilerin neticesinde Curt Sachs, Eric von Hornbostel, Karl Bücher, George Herzog, Richard Wallaschek gibi isimlerin müzikoloji genel adı altında yaptıkları çalışmalar disipline yön vermiş ve ilk dönem halk müziği araştırmalarının, günümüzde Batılı olmayan toplumlar tarafından halen çoğunlukla benimsenen araştırma yönelimlerini ortaya çıkarmıştır.

Günümüzde coğrafya, etnisite, cinsiyet, meslek, sözlü kültür-yazılı kültür, popüler kültür-yüksek kültür, medeniyet, kırsal alanlar, ada kültürleri, izole edilmiş toplumlar gibi varsayıma dayalı tasnif noktalarından yola çıkılarak ses perdeleri, aralıklar, ezgiler, melodiler, makamlar gibi müzikal yapı taşları üzerine yapılan

araştırmaların kökenleri bu araştırma çevresinin erken mahsulleridir.

Etnomüzikolojinin bugün kültür araştırmaları disiplinleri arasında aktif bir mevkide bulunmasının sebeplerini de disiplinin bu erken dönem araştırma tarihinde aramak gereklidir. Kısaca;

- Etnomüzikolojinin araştırma çevresi dünyanın herhangi bir yeri olabilir.
- Bu geniş araştırma skalası müzikal kültürlerin birbirlerinden farklı olduğu algısını geliştirir.
- Elde edilen analiz sonuçları aynı kültürel durumlara verilen farklı tepkileri algılamayı sağlar ve geniş ölçüde analiz araçları geliştirilebilir (Alan Lomax'ın Kantometriks teorisi, Konuşma-Müzik, İş-Müzik, Evrim-Müzik gibi)
- Müzikal kültürden yola çıkılarak yapılacak karşılaştırmalı araştırmalar kültür bilimi alanlarının geneline fazlaca veri sağlar dolayısıyla disiplin içi ve disiplinler arası araştırmayı zenginleştirir.

Etnomüzikolojinin bugün disiplinler arası yaklaşımları benimsemesi ve dahası çalışma sahasını yalnızca belirli bir kültürel çevreyle sınırlamaması mevcudiyetini sürdürmesinde temel dinamiğini sağlamaktadır. Yalnızca bir kültür çevresi, daha doğru bir deyişle yalnızca bir ses çevresi üzerinde yapılan araştırmaların neticeleri ele alınan kültüre ve ulusal kültür bilimine yadsınamaz katkılar sağlasa da ülkemizde mevcut durumun büyük bir bölümünü oluşturan bu çalışma biçiminin teorik ve pratik müzik araştırmalarında disiplini yerel sınırlara hapsettiği rahatlıkla gözlemlenebilir.

Aynı dil ailesinde birbirinden farklı ses kültürlerinin bulunması Türk Etnomüzikolojisi'ni halihazırda çok renkli bir skalaya sahip kılmaktadır ancak bu çeşitliliğin uygulamalı alanlarda kullanımı onu ön plana çıkaracaktır. Altaylar'dan Avrupa'nın içlerine kadar uzanan çizgide hâlihazırda sayısız araştırmacı Türk Müzik Kültürü'nü incelemektedir. Azerbaycan'da Inna Narodstkaya; Türkmenistan'da Slawomira Zeranska Kominek; Kazakistan'da Reza Sultanova; Afganistan'da Benjamin D. Koen ve John Baily; Moğolistan'da Carol Pegg, Theodore Levin, Peter Kimbal Marsh; Bulgaristan'da Timothy Rice, Anadolu'da Curt Reinhard ve diğer bilinen isimler olan Bela Bartok, Viktor Belyayev, Janos Sipos yalnızca ilk anda akla gelen isimlerdir ve disiplinin gelecekteki mevcudiyetine bağlı olarak bu liste sonsuza kadar gidebilir. Halihazırda dünya etnomüzikoloji çevreleri sıkı bir şekilde Türk Kültürü'nü incelemekte ve etnomüzikoloji disiplinine daima karşılaştırma amaçlı veri aktarılmaktadır.

Bu bahsin odağında olarak, Türkiye'deki müzik araştırma çevrelerinin ortak Türk Dünyası müzik mirasını gözeterek oluşturabileceği Türk Müzikolojisi'nin temel hatları kendini belli etmektedir.

İki madde halinde sıralayacak olursak;

1. Ortak Türk Dünyası Müzik Belgeliklerinin oluşturulması ve kendi ulusal mirasını ön plana çıkarma

İlk olarak, böyle bir belgeliğin ana tedarikçisi öncelikle biz akademisyenler olmalıyız. Bilimsel çalışmalarımızı gerçekleştirmek üzere projelerle yahut bireysel çabalarla araştırma yaptığımız bölgelerden elde edilen kayıtlarımız en iyi ihtimalle dijitalleştirilip şahsi arşivlerimizde bir daha başvurulacakları günü beklemektedirler. Ne var ki dijitalleştirme dahi yok olmanın önüne geçememekte ve hatta geçmişin kayıt ortamları olan asetat bantlar daha uzun ömürlü görülmektedir (Schüller, 2004). Diğer taraftan, araştırma sırasında çekilen zahmetin ürünlerinin kolaylıkla başkasıyla paylaşılamayacağı duygusu evrenseldir (Seeger, 1986) ve bununla mücadele etmek için derlenen malzemenin burs/katkı veren kurumlara geri dönüşünü garanti altına almaya çalışan anlaşmalar, telif hakkı ödenmesi usulüyle malzemenin merkezlere kazandırılması, bağış yapmayı destekleme gibi farklı girişimler uygulanmaktadır.

Ulusal kültürel miraslar üzerinden gerçekleştirilen çalışmaların ve üretilen teorilerin bilimin doğası gereği zamanla geçerliliğini/güncelliğini kaybetme ihtimaline karşın iyi korunması ve koruma usullerinin güncellenmesinin sağlanması koşuluyla derleme malzemeleri sonsuza kadar hizmet verebilir. Bunun farkında olarak, belgelikte toplanacak arşivlerin kaynak kişisinin ve derleyicisinin birlikte uzlaşmaya varacakları bir telif usulü belirlenmelidir.

İkinci olarak, bugün UNESCO'nun da dikkat ayırdığı üzere (UNESCO, 2016) dünyanın neredeyse her yerinde 125 yıldır biriktirilen kültürel müzik arşivleri hızlı bir şekilde yok olmakta ve bu yok olmaya karşı acil planların devreye sokulmasını gerektirmektedir. Müzelerde bulunan sanat eserlerinin kendi ülkelerine geri kazandırılmaları, bilindiği üzere, medyada ve kültüre duyarlı çevrelerde sevinçle karşılanmaktadır. Elbette derleme arşivlerini bu yolla düşünmek doğru değildir; onlar çalınmış veyahut yerinden edilmiş değildir ancak geri kazanılmaları, tıpkı materyal kültür öğelerinde olduğu gibi, kültürel çalışmalar ve müzikal ifade zenginliğimizin tespiti ve sınırsız şekilde kullanımı açısından önem arz etmektedir. Bu noktada dünyanın farklı yerlerinde bulunan arşiv kayıtlarının tespit edilip envanterinin çıkarılması, telif meselelerinin çözüme kavuşturulup merkezlerde toplanması ve kullanıma açılması gerekmektedir. Bu duyarlılık mevcudun farkına varılmasını sağlayacak ve sonradan gelen çalışmalara öncülük edecek kıvılcımlar oluşturabilir. Türk Dünyası Müzik Arşivi, dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan ulusal/uluslararası arşivlerdeki Türk Dünyası Müzik unsurlarını bünyesinde barındıracak bir merkez olarak görev üstlenmelidir.

Dünya üzerindeki çoğu müzik arşivlerinin son yıllarda hem kütüphanecilikten farklı bir alan olduklarına dikkatleri çekmek ve hem de arşivlerin iş yükünü

azaltmak üzere ellerindeki malzemeyi internet üzerinden doğrudan kullanıma açtıkları gözlemlenebilir. Arşivleri çevreleyen bürokratik ve kurumsal süreçler gelişmenin önündeki en büyük engeldir. Malumunuz olan ve ülkemizde maalesef çoğu kez tekrarlanan, Kültür Bakanlığı arşivlerinden kendi derleme malzemenizi dahi ancak para karşılığı edinebilmeniz mevzusu, durumun düzeltilmesi gerektiğinin en büyük kanıtıdır. Eğer kültürel mirasımızı, gelecek nesillerin kendi deneyimleyecekleri kültürel çevre içinde yer alması amacıyla arşivleyip paylaşmıyorsak, arşivlemenin amacı ne olabilir?

Bu bakış açısı bizi geleneği koruma kaygısı taşıyan olmaktan, kültürü planlayan olmak konumuna yükseltecektir. Bu, bir nevi medya görevini üstlenecek, çok geniş zaman içinde etkisini göstermesini bekleyeceğimiz bir eylem planıdır.

2. Türk Dünyası Müziği birimlerinin açılması / mevcut yapılara eklemlenmesi

Bilindiği üzere ülkemiz üniversitelerinde resmi müzik eğitimi Halk Müziği, Sanat Müziği ve Batı Müziği olarak üç temel ayrım üzerinden verilmektedir ve ulusal müziğin eğitimi temelde nota ve ses kayıtlarına dayanmaktadır. Bu kurumları, başarısını övmek dışında tartışmaya dâhil etmek bu konunun dışında kalmaktadır. Dünyada etnomüzikoloji eğitiminde yönelimin genel olarak farklı kültürlere ait müziklerin teorik ve uygulamalı eğitimine dayalı olarak verildiği bilinmektedir. Bu uygulamaya konservatuarlarımızın eğitim programlarında, ağırlık Anadolu eksenli Türk Müziği eğitimi olmakla birlikte çok az da olsa yer verilmektedir. 2015 yılında TURKSOY aracılığıyla kurulan Türk Dünyası Müzik Eğitimi Birliği (TURKSOY, 2015) bu bağlamda değerli ve ivedilikle eylem planları ortaya koyması beklenen girişimlerden biridir.

Türk Dünyası müziklerinin eğitim programlarına dâhil edilmesi karşılaştırmalı müzikoloji çalışmalarının başlangıcı için iyi bir nokta teşkil edebilir ve yeni dönemde ortaya çıkan deneysel çalışmalarda bu birlikteliğin izlerini görmek mümkündür[3]. Ancak, tahmin edilebileceği üzere bu entegrasyonun yalnızca teorik müzik eğitimi noktasında kalması karşılaştırmalı müzikoloji çalışmalarında görülen tek yönlü müzikal veri yığınlarına yol açabilir. Bu nedenle, müzik eğitimi birimlerine halk bilimi kadrolarının dâhil edilmesi, küresel ölçekte işlevsellik kazanılabilmesi açısından önemlidir. Halkbilimi bugün gelenekleri metodik incelemelerle anlamaya ve anlatmaya çalışan bir bilim dalı olmasının ötesinde kültür endüstrisi, kültürel planlama, kültürel koruma ve yaşatma, kültürel diplomasi gibi müzikal çalışmaları uluslararası düzeylere taşıyabilecek bir bilgi çevresinin üyesi konumundadır. Unutulmamalıdır ki UNESCO gibi uluslararası kültür ve eğitim kuruluşlarının sözleşme ve tavsiyelerinin Türkiye'de uygulamaya dökülmesini sağlayan birimler de başlıca olarak halkbilimi bölümleridir. Bu nedenle mevcut birimlerin sürdü-

rülebilir ve çağa uygun eylem planları gerçekleştirmelerinin önemli bir tarafı bu disiplinler arası işbirliğine dayanabilir.

3. Türk Dünyası Çalgılar Müzesi ve diğer uygulamalı alanlar

Türkiye'de bir çalgı müzesi kurulması, 1983'ten itibaren farklı dönemlerde Kültür Bakanlığı gündemine alınmış bir mesele olarak (Pektaş, 2012), (Bardakçı, 1998) gözüküyor. Bunun yanında dönemin Adana Müze Müdürlüğü görevini üstlenen Ali Rıza Yalgın'ın bugün akıbeti bilinmeyen Türkmen Çalgıları Müzesi sanırız ilk girişim olmalı. Müze fikrinin beraberinde getirdiği ağır masraf bu işin cidden devlet tarafından üstlenmesi gerekliliği fikrinin altını çiziyor. Ancak, zamanla deneyimlendiği üzere devlet yönetiminde böyle bir işin gerçekleştirilmesi çok fazla politik engelin aşılması, yatırımların onaylanması, ödenek ayarlanması ve diğer işlemleri beraberinde getiriyor. Bir diğer mesele, böyle bir müze kurulmuş dahi olsa cam fanus içine alınmış çalgının kültüre olan katkısının ziyaretçilere sağlayacağı görsel zenginliğin ötesine geçememe kaygısıdır.

Teknolojinin müzelerde kullanımının sesli rehberlik/dokun işit/3 boyutlu görselleştirme gibi ayrıcalıkları sağladığı bilinse de çalgıyı deneyimlemenin gelişmekte olan bir müzisyen için sağlayacağı tecrübe daha değerlidir. Günümüzde müzikal kültürlerin küresel ve online olarak verdikleri mücadelenin enstrümana sahip olmanın ötesinde onun elektronik ses olarak kullanımının ön plana çıkarılmasını da içerdiği unutulmamalıdır. Bir şarkı yazarının önceden deneyimleyip nasıl kullanılacağını bildiği piyano/keman/yan flüt sesi ile nasıl ulaşacağını bilmemesi muhtemel demir kopuz/ıklığ/cetigen sesi arasındaki tercihini etkileyen faktör bu noktada çalgıyı cam fanusta koruyup "dokunmayınız" ibaresini yazdıran yöneticinin bağlı bulunduğu politikalar olacaktır.

Bu durumda çalgı müzeleri kültürü yaymada deneyim faktörünü asla göz ardı etmeden uygulamalı müzik atölyeleri geliştiren, internet tabanlı yazılımlarla elindeki çalgı seslerini küresel boyutlarda kullanıma açan müzeler olmalıdır.

Diğer taraftan, bir çalgı müzesi kurmak fikri daima devlet tekelinde gerçekleşebilecek bir düşünce olarak gelişmiş olsa da, mevcut konservatuarlarımızda böyle çalgı atölyelerinin düzenlenmesi sanırız çeşitli zamanlarda dile gelmiş bu ihtiyacın biraz daha gerçekçi bir yönde ilerlemesini sağlayabilir. Çeşitli çalgı deneyimlerinin kazandırılması yalnızca tüm çalgıların koleksiyonlarımızda tamamen yer almasının ardından yerine getirilebilecek bir zorunluluklar listesine bağımlı değildir.

* Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü. eserdar@hacettepe.edu.tr

1 Bu tartışma için bkz. (Witzleben, 1997), (Nettl, 2010)

2 Örnek olarak bkz. (Kaplan, 2005), (Tekin, 2014), (Dönmez, 2014), (Bohlman, 2015)

3 Örneğin bkz. (Eke, 2014)

Kaynakça

Bardakçı, M. (1998, 11 28). *Sevr'de de Aynısı Vardı*. 03 01, 2016 tarihinde Hürriyet: http://www.hurriyet.com.tr/sevr-de-de-aynisi-vardi-39050081 adresinden alındı

Bohlman, P. (2015). *Dünya Müziği.* (H. Gür, Çev.) Ankara: Dost.
Dönmez, B. M. (2014). *Müziğin Kökeni Üzerine.* Ankara: Gece Kitaplığı.
Eke, M. (2014). *Erzincan ve İdil Ural Bölgesi'ndeki Ezgilerin Pentatonik Bakımdan Benzeşmesi* . İstanbul: Kitabevi.
Kaplan, A. (2005). *Kültürel Müzikoloji.* İstanbul: Bağlam.
Nettl, B. (2010). *Nettl's Elephant.* Urbana, Springfield and Chicago: Illinois University Press.
Pektaş, A. (2012, 10 21). *Müzik Müzesinin Adı Var Kendi Yok*. 03 01, 2016 tarihinde Zaman: http://www.zaman.com.tr/pazar_muzik-muzesinin-adi-var-kendi-yok_2005235.html adresinden alındı
Schüller, D. (2004). Technology for the Future. A. Seeger, & Shuba Chaudhuri içinde, *Archives for the Future: Global Perspectives on Audiovisual Archives in the 21st Century* (s. 15-70). Calcutta, India: Seagull Books Private Limited.
Seeger, C. (1986). The Role of Sound Archives. *Ethnomusicology, 30*(2), 262-276.
Tekin, H. S. (2014). *Müzik Bilimine Doktriner Yaklaşımlar.* Ankara: Müzik Eğitimi Yayınları.
TURKSOY. (2015, 04 06). 03 01, 2016 tarihinde TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı: http://www.turksoy.org/tr/news/2015/04/06/turk-dunyasi-muzik-egitimi-birligi-kuruldu adresinden alındı
UNESCO. (2016, 01 28). *UNESCO*. Performing Arts: http://www.unesco.org/culture/ich/en/performing-arts-00054 adresinden alındı
Witzleben, J. L. (1997). Whose Ethnomusicology? Western Ethnomusicology and the Study of Asian Music. *Ethnomusicology, XLI*(2), 220-242 .

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İPEK YOLU ÇİZGİSİNDE TÜRK ARPLARI

Doç. Dr. Feyzan GÖHER VURAL *

Özet

Arp, dünyanın pek çok medeniyetinde yaygın kullanıma sahip bir çalgıdır. Çalgı tarihi konulu pek çok eser, arpın gelişiminden söz ederken, Mezopotamya, Mısır, Eski Yunan üzerinde yoğunlaşmaktadır. Oysa İpek Yolu çizgisi boyunca uzanan Türk Yurtları'nda da arp türevi çalgılar, yüzlerce yıldır kullanılagelmiştir.

Orta Asya Türkleri'nin arp ile tanışması milattan önceki dönemlere uzanır. Bugün Hermitage Müzesi'nde sergilenen Hun Arpı, M.Ö. III-V. Yüzyıllar'a tarihlenir. Sonrasında Kök Türk ve Uygurlar Dönemi'nde bu çalgının geliştiğini ve yaygınlaştığını görürüz. Daha sonraki dönemlerde İpek Yolu çizgisinin batısında da Türk Arpları görülmüştür.

Literatür taraması ve alan araştırmasına dayalı olan bu çalışmada, İpek Yolu çizgisi boyunca, yüzyıllardır Türkler'in kullandığı arp türevi çalgılar incelenmiştir. Geniş örneklem eşliğinde, bu enstrümanların biçimleri, çalınış şekilleri, İpek Yolu boyunca söz konusu çalgının etkilendiği ve etkilediği kültürler irdelenmiş; arp tarihinde Türk etkisinin önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Türk Müzik Tarihi, Türk Çalgıları, Arp, Çeng, Müzikoloji.

Abstract: Harp, is a very common musical instrument in many civilization. Many studies about harp history, focus on Mesopotamia, Egypt, Ancient Greece.

However harp-type instruments have been used for centuries in Turkish homelands.

History of Turkish harps date back to before Christ. Hunan harp is exhibited at the Hermitage Museum and it is dated back to 300-400 BC. This musical instrument was widespread in the period of Gokturks and Uighurs. Turkish harps were seen on the west of Silk Road in the later period.

In this study which based on literature review have been investigated Turkish harps types on the Silk Road. At the same time, playing styles of the Turkish harps, shapes of these musical instruments and cultural influence on harp have been examined in the light of a large sample. In this study have been emphasized the Turkish impact on harp history.

Keywords: Silk Road, Turkish Music History, Turkish Musical Instruments, Harp, Ceng, Musicology.

Giriş

Bilindiği kadarıyla 2000 yıllık bir mazisi olan İpek Yolu; Doğu'nun, ürettiği ipek ve ipekli mallarına pazar aradığı, Batı'nın da, Doğu'daki ipek ve diğer kıymetli malları elde etmek maksadıyla girişimlerde bulunarak açtığı bir yollar ağıdır (Tezcan 2014: 97). Sözü edilen ticari maksada rağmen zaman içinde sadece ticari malların değil, kültürlerin de taşındığı bir ağ konumu gelen İpek Yolu, müzik kültürü için de büyük bir önem arz eder. Bu sayede gerek müzik türleri, gerek icra biçimleri, gerekse çalgılar arasında etkilenimler artmış; yeni müzik biçimlerinin oluşumu hız kazanmıştır.

Bu çalışma, İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Türk Arpları'ndan söz etmek; Türkler'in bu çalgı ile olan bağlarını vurgulamak amacıyla hazırlanmıştır.

Arp Çalgısı

Bir çalgının yapısı ve tarihi üzerine yapılan incelemeler, müzikolojik çalışmalar altında "organoloji" kapsamında ele alınır. Dünyada arp tarihine yönelik tarihsel organoloji çalışmalarına göz atıldığında, bu çalgının kökenlerine ilişkin Mısır, Sümer, Yunan Medeniyetleri'nden söz edildiğini; kısaca Çin, Hint çalgılarına değinildiğini; Türk Arpları'ndan ise ya hiç söz edilmediğini ya da Osmanlı Dönemi'nde kullanılan ve "çeng" adı verilen çalgıdan kısaca söz edilerek geçiştirildiğini görmekteyiz. İşin acı tarafı, sadece yanlı ya da yansız Batılı müzikologlarca değil, çoğu Türk müzikologlarca da durumun böyle aksettirilmesidir. Türk Müzik Tarihi konulu araştırmaların pek çoğunda, İslamiyet'ten önceki Türk Arpları'ndan söz edilmediğini; söz edilse bile bunun bir iki cümleyi geçmediğini görmekteyiz.

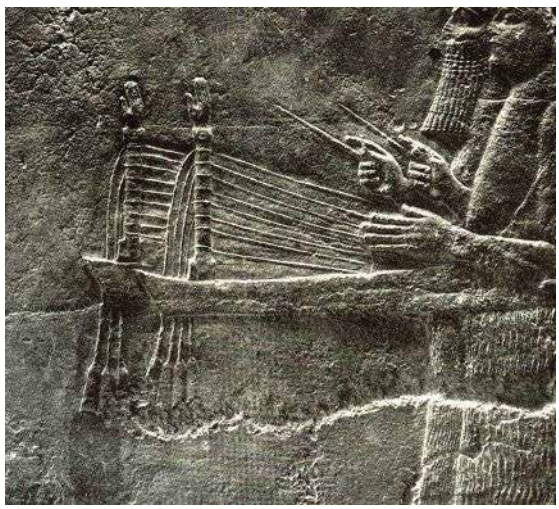

Yatay (horizantal) ve köşeli şekle sahip bu çalgı, santurun atası sayılabilir. Eser British Museum'da sergilenmektedir

Babil Dönemi'ne ait bir terakota (toprak) rölyef. M.Ö. 2. Yüzyıl'a tarihlenen bu rölyefte yer alan çalgı, büyük bir rezonans sandığına ve yedi tele sahip. Rölyef Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir.

Türkler'in kullandığı arp tipi çalgılara geçmeden evvel, kısaca arp çalgısından söz etmekte fayda olacaktır.

Arp, en basit tanımıyla bir kasnağa gerilmiş tellerin, parmaklarla çekilmesi suretiyle ses veren, üçgenimsi yapıda, dikey tutularak çalınan bir çalgıdır. Hornbostel-Sachs sınıflama sisteminde arplar, çerçeveli arplar (frame harps) ve açık arplar (open harps) olarak iki genel başlık altında incelenmektedir. Çalgının her üç kenarı da bir kasnak tarafından sarılmışsa çerçeveli arp, sadece iki kenarı kasnak tarafından sarılmışsa açık arp denir.

Açık arpları, kavisli (arched) ve köşeli (angular) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Köşeli arpların boyun kısmı rezonatör ile keskin bir açı yaparken, kavisli arplar daha yumuşak bir eğime sahiptir (Hornbostel ve Sachs 1984: 131).

Arpın, insanların avlanırken kullandıkları yaydan çıkan sesi fark etmeleri üzerine oluşturulduğu düşünülmektedir. Bu çalgı, binlerce yıldır dünyanın çeşitli bölgelerinde kullanılagelmiştir.

Arpın şu ana kadar bulunabilen en eski betimsel kalıntısı, M.Ö. dördüncü bin yılın sonlarına tarihlenen ve Kudüs'ün 100 km kuzeyindeki Jezreek Vadisi'nde yer alan Megiddo şehrinde bir taş üzerinde yer alan kazıma tekniği ile yapılmış çizimdir (Beşiroğlu ve Koçhan 2007, 129).

Mozaikler, duvar resimleri ve diğer arkeolojik bulgu ve belgeler, arp türevi çalgıların Mezopotamya, eski Mısır gibi bölgelerde çok eski dönemlerden beri

M.S. X. Yüzyıl'a tarihlenen, elinde köşeli bir çalgı tutan bronz heykelcik.

Mogao Grottoes bölgesindeki bir mağaradan duvar resmi.

M.S. VI-VII. Yüzyıllar'a ait olduğu düşünülen, elinde köşeli bir çalgı tutan toprak heykel.

kullanıldığını göstermektedir. M.Ö. 3200/3100 yıllarına tarihlenen Sümerler'in Uruk şehri kazılarında bulunan duvar resimlerinden, M.Ö. 2500'lü yıllardan itibaren takip edebildiğimiz Mısır duvar resimlerine kadar bu çalgıyı çeşitli biçim ve boyutlarda tarih sayfalarında görürüz.

Adları ve biçimleri değişse de arp ailesindeki çalgıların hepsinin ortak yönü, bir rezonatör (rezonans sandığı) ve çeşitli sayıda tellere sahip olmalarıdır. Arpa eski Yunanlılar "magadis", "sambuka" gibi isimler vermişlerdir. Bu döneme ait pek çok eserde arpistler, kadın olarak gösterilmiştir. Eski Yunan'da çok popüler olan küçük arp örnekleri lir ve çitara (kitara)dır. Forminks (phorminx) de daha az bilinmesine rağmen, bu dönemde kullanılan bir arp türü idi. Bu çalgılar, müzik sanatının yanı sıra, heykellerden resimlere pek çok Yunan eserini süslemiş, Eski Yunan Sanatı'nın önemli bir simgesi olmuştur.

Yukarda Babil ve Asur dönemlerine ait iki örnek görülmektedir. Terakota (toprak) rölyefler üzerinde görülen çalgı, açık ve köşeli arplara örnek teşkil etmektedir. Asurlar'a ait rölyefte ise santurun atası olarak tanımlanabilecek horizontal (yatay) bir çalgı görülmektedir.

Benzer çalgı örneklerini Çin'de de görmek mümkündür. Çin'de bulunan terakota (toprak) heykelcik ortadaki resimde yer almaktadır. Altta sağda ise Japonlar'a ait ve X. Yüzyıl'a tarihlenen bronz heykelciğin elinde benzer bir çalgı vardır.

Hindistan'da ise M.Ö. II. Yüzyıl'a tarihlenen duvar resimlerinde arp ailesine ait kimi çalgılar görülmektedir. Araştırmacılar, bu arp şekillerinin, daha sonraki

dönemde ortaya çıkan "Burma" adlı yay şekilli arpın ilk örneği olduğunu düşünmektedir.

Anadolu toprakları üzerinde de arp tipi çalgılara milattan önceki dönemlerden itibaren rastlanılmaktadır. Hititlere ait kabartmalı kaleker levhalarda, kabartmalı vazolarda arp tasvirleri görülmüştür. Elbette örnekleri arttırmak mümkün olsa da, Türkler'in arp ile olan ilişkisi asıl konumuz olduğu için, bu kadar örnekle yetineceğiz.

Türkler ve Arp

Türkler'in arp türevi çalgılarla olan ilişkisi, bilindiği kadarıyla, 2000 yıllık bir geçmişe dayanır. Bu dönem, tarihi İpek Yolu ile de aynı zaman dilimini kapsamaktadır. Tarihi anlatımlarda kronolojik sırayı takip etmek alışılagelen olsa da, asıl vurgulamak istediğimiz nokta milada yakın dönemler olduğu için, burada kronolojik sırayı tersten takip edeceğiz.

Batı tekniği ile üretilmiş olan arp, bugün Türkiye'de Batı Müziği Konservatuvarları'nın çok azında eğitimi verilen bir çalgıdır. Bunda, çalgının çok yüksek maliyeti önemli bir yer tutar. İsmi Farsi bir kökene dayanmakla birlikte, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ndeki yapısını koruyan "çeng"in de az sayıda Türk Musikisi Konservatuvarı'nda eğitimi verilebilmektedir. Bu çalgının tanınırlığı da oldukça düşüktür.

Çeng, arp tipinde, ekseriyetle dik ve yukarı çıkan gövde tarafı kavisli, aşağı tarafında düz kolu olan bir yapıdadır. Genellikle 24 veya 34 çift ya da tek tele sahip olan çeng (Uslu 2011: 59; Öztuna 2000:66), açık arp türüne aittir.

Osmanlı Dönemi'nde sık çalınan çalgılardan olan çenge ilişkin XIV. Yüzyıl'ın sonu ve XV. Yüzyıl'a ait Türkçe müzik yazmalarında kimi bilgilere rastlamaktayız. Çengin yapısı ve akort edilişine ilişkin bu bilgiler, büyük ölçüde Hasan Kaşani'nin (XIV. Yüzyıl) Kenzü't Tuhaf ve Abdülkadir Meragi'nin (1360-1435) Cami'ü-l Elhan gibi eserlerinden alınmış olmalıdır. Osmanlı Dönemi'nde XV ila XVII. Yüzyıllar'da, hem saray, hem de şehir eğlencelerinde çengin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Enderun'da bulunan Cemaat-ı Mutrıban isimli müzik heyetinde Çengi Nimetullah, Çengi Behram, Çengi Hasan ve Çengi Mehmed gibi çeng sanatçılarının isimlerine rastlamak mümkündür (Üngör, 2004:36-39; Uslu 2011: 59).

Her ne kadar burada adı geçen çengiler erkek olsa da, çengin gerek Osmanlı'da gerekse Selçuklular'da sık sık kadın müzisyenlerin elinde resmedildiğini görürüz. Çalgı, etkileyici sesinin yanı sıra, görünümü ile de göz doldurmaktadır. Belki de görünüşünün zarafeti nedeni ile pek çok kez kadın müzisyenlere daha yakın görülmüştür. Osmanlı'da Harem'de bulunan cariyelerin bir kısmı musiki eğitimine tabi tutulur ve yatkınlıklarına göre tanbur, kemençe ve santurun yanı sıra çeng eğitimi de alırlardı.

15. Yüzyıl'da, Abdülkadir Meragi, Timur ve Ahmet Han'ın saraylarında kullanılan müzik aletlerinden bahsettiği eserinde, çengden de söz etmiştir (Beşiroğlu, Koçhan 2010: 135).

Evliya Çelebi, çengden söz ederken, bu çalgının fil hortumu şeklinde büyük, kırk telli ve şaşırtıcı bir sese sahip olduğundan söz eder. XVII. Yüzyıl'da Evliya Çelebi'nin İstanbul'da çeng ustalarının sayıca azlığından söz ettiğini; XVIII. Yüzyıl'dan sonra ise çengin daha az kullanılmaya başlandığını izleriz.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı" adlı makalesinde, çengin, 33 telden ibaret, kadim ve muteber bir saz olduğu belirtilmiştir.

Anadolu Selçukluları zamanında da çeng sevilerek kullanılan çalgılardan birisi olmuştur. 1206 yılında Kayseri'de kurulan Gevher Nesibe Sultan Tıp Merkezi'nde ruhsal problem yaşayanların tedavisinde çeng kullanılmıştır (Hüseyinova 2001:378) . Bu merkezde çalınan çengin sesi, özel dehlizlerle yayılarak hasta odalarına ulaştırılırdı.

Büyük Selçukluklar Dönemi'nde ise bize en önemli yol göstericiler arasında, son dönemlerde üzerinde titizlikle çalışmaya gayret ettiğim seramik eserler yer almaktadır. Pek çok Batılı kaynakta, Selçuklular'a ait seramik eserlerin Farsi olduğu belirtilmekte; ya da sadece ait olduğu yüzyıl ve çıkarıldıkları bölge adı verilerek, Türk ya da Selçuklu isimleri zikredilmemektedir. Oysa ki bu seramiklerin üzerinde yer alan dekorlar ve yapıldıkları teknik özellikler, bu eserlerin su götürmez şekilde Türk kökenli olduklarını göstermektedir.

Erken ve orta dönem Türk İslam eserlerinde av sahneleri, cirit oyunu, tahtında oturan ve içki içen hükümdar motifi, askerler, hizmet edenler, âşıkların hikâyeleştirildiği sahneler, gezegen ve yıldız simgeleri, kimi mitolojik varlıklar, hayat ağacı ve dans ile müzikli sahneler konu edilmiştir (Erkan 2010: 1220). Selçuklu seramiklerinde de sık sık yer alan bu figürlerin pek çoğu, Orta Asya Türk kökenlidirler.

Selçuklu seramiklerinde dekorların, Uygur minyatürleri ile olan benzerlikleri dikkat çekicidir. Ayrıca söz konusu seramiklerde görülen insan tiplerinin, yerli Farsi tiplerle ilgisinin olmaması, yuvarlak yüzlü, hafif çekik gözlü simalarıyla Türkler'i yansıtmaları hemen dikkat çeker. Öney (1967) Selçuklu seramiklerinde görülen insan tiplerini şöyle anlatır: "Yüz tipi dolgun yanaklı, keman kaşlı, çekik badem gözlü, ufak ağızlıdır. Pek çok kez uzun saçlar omuzlar üzerine dökülür (Hun, Kök Türk ve Karahanlılar gibi). Başı hâle çevirir (Uygurlar gibi). Yüzde genellikle sakal yoktur." Bu özellikler, Türk Tipi'ni tarif etmektedir. Seramiklerde işlenen konuların Orta Asya Türkleri ile olan paralelliği bu seramiklerin sadece coğrafya ve yapıldıkları tarih açısından değil, kültürel yansımaları bakımından da Selçuklular'a ait olduğunu ortaya koymaktadır.

İşleniş özellikleri bazı küçük farklılıklar doğurmakla birlikte, Selçuklu insan figürleri yüz hatları bakımından Uygur minyatürlerine; betimlemeyi tamamlayan bir takım eşya, takı, giysi, özellikle silahlar ve figürün duruşu bakımından Kök Türk balbalları ile benzerlik göstermektedir (Taşçı 1998: 48). Figürlerin, bilhassa hükümdar ve yakınlarının, başlarında görülebilen hâleler ise Uygur Budist minyatürleri ile benzeşmektedir.

Seramiklere yansıyan Selçuklu Kadını da İslam Dünyası'nda yeni bir anlayışın ürünüdür. Büyük Selçuklu Dönemi, Orta Asya kökenli gelenek, görenek, örf ve adetleri kapsayan Türk Töresi ile İslam hukuk ve töre kurallarının birlikte uygulandığı bir geçiş dönemidir (Öney 2008: 57). Bu seramiklerin pek çoğunda çeng çalgısının yer aldığını, çalgının pek çok kez kadınlarca icra edildiğini görmekteyiz. Çeng kimi zaman da erkek bir icracının, bir kadına dinleti yaparken resmedildiği seramik dekorlarında görülür. Bu durum, Selçuklu Türkleri'nin, o coğrafyadaki diğer İslam Ülkeleri'nden kadına bakış farkını da gözler önüne sermektedir.

Azeri kaside şairi Katran Tebrizi (1010-1080), şair Mahseti Gencevi (XII. Yüzyıl), Hakan Şirvani (1120-1199), Nizami Gencevi (1141-1214), İbn Hurdazbih (ö. 1299) bu sazdan söz ederler(Uslu 2011: 59). Bu durum, XI-XII. Yüzyıllar'da ve XIII. Yüzyıl'da çengin çok popüler bir çalgı olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır (Hüseyinova 2001:379-380).

Türk Tarihi'nin önemli biliminsanlarından olan ve çeng çalgısı üzerinde kimi teknik değişiklikler yapan Urmiyeli Safiyüddin (1217?-1294) ile Azerbaycan'ın Meraga şehrinde doğan, Türk bilgin ve müzikoloğu Abdülkadir Meragi (1353/1360-1435) de (Kenzü'l Elhan, Camiü'l Elhan, Makasidü'l Elhan, Kitabü'l Edvar başta olmak üzere çok önemli eserler yazmıştır) Türkler ve çeng ilişkisi açısından söz edilmesi gereken kişiler arasındadır.

İslâmiyet'ten önce Türkler'de arp çalgısının kullanımına ilişkin en detaylı bilgiler Uygurlar Dönemi'ne aittir. Uygur duvar minyatürleri ve freskoları, bu konuda önemli bilgiler yansıtmaktadır.

744 yılında Baykal Gölü güneyinde kurulan, 840'tan sonra ise Turfan Bölgesi'nde müthiş bir medeniyet kuran Uygurlar'ın Türk ve dünya tarihi için önemli bir yeri vardır. Sanatsal ürünleri, bilimsel faaliyetleri, kendilerine özgü bir matbaa geliştirmeleri, binlerce kilometreyi bulan yeraltı su kanalları gibi pek çok olay ve durum, onları tarih sayfasında ayrıcalıklı bir yere koyar. Müzik için de durum böyledir.

Uygurlar'da çok gelişmiş bir müzik kültürü vardır. Arp da onların sık kullandıkları çalgılardandır. Uygurlar'da farklı arp çeşitlerine rastlanmaktadır. Aşağıda solda açık - köşeli arp türüne örnek olan, büyükçe bir arp ve saraylı müzisyen kıyafetleri giymiş bir müzisyen görülmektedir. Çalgıda yer alan süslemeler, Uygur

ahşap işlemeciliğinin güzel örneklerindendir. Nitekim Uygurlar Dönemi'nde el sanatlarının çok gelişmiş olduğu, tahta oymacılıkta çok ilerledikleri bilinmektedir. Bu durum şüphesiz Uygurlar'ın çalgı yapımında da ustalaşmalarına neden olmuş ve sonuçta onların daha nitelikli ve daha güzel görünen çalgılar yapmalarını sağlamıştır (Vural Göher 2015: 311).

Üstte sağda mağara mabetlerinin duvarlarına yapılmış bir minyatür yer almaktadır. Burada küçük bir koltuk arpı çalan Uygurlu kadın müzisyen görülmektedir. Ünlü tarihçi B. Ögel'e göre Uygur çengleri, daha sonraki İlhanlı ve Timurlu çenglerine temel teşkil etmiştir.

Uygur Türkleri'nin çeng ile olan yakınlığı sadece minyatürlerde değil, yazılarında da göze çarpmaktadır. Uygur yazılarında bu çalgıyı işaret eden iki cümleyi B. Ögel şöyle aktarmıştır:

"Iraktın, kugkau üni, yır üni eştildi"
Uzaktan harpın sesi, şarkı (yır) sesi işitildi
"Manğa emti, bir kungkauçı tilep (dileyip), kelürün"
Bana şimdi harp çalan birini, isteyip, getirin

Kungkuatçı, ikinci sözde de görüldüğü üzere, çalgıyı çalan kişilere verilen addır. F. K. Müler, bu kelimeyi müzisyen olarak yorumlamıştır ama bizim fikrimiz, bu kelimenin, "kunkau çalan kişi" anlamına geldiğidir. Burada kunkau ya da kunghou kelimesinden söz etmek gereklidir.

Pek çok kaynakta Uygurlar'ın çengi, Çinliler'den aldığı belirtilmektedir. Uygurlar'ın çenge "kunkau / kunku" adını verdikleri, bu sözün de Çince "k'ung-hou" sözünden geldiği belirtilerek bu görüş öne sürülür. Ancak Çin tarih kitaplarındaki incelemeler derinleştirildiğinde, "kunhau" kelimesinin Çince'den Türkçe'ye değil, Türkçe'de Çince'ye geçtiği bilgisine rastlanmıştır.

Buna göre 1984'te Shanghai Sözlük Neşriyatı tarafından yayımlanan *"Hanyu Wailaici Cidian" adlı* sözlükte, Türkçe'den Çince'ye geçen kelimeler arasında bili (berbab) ve konghou kelimelerinin yer aldığı belirtilir (İnayet 2002: 47). Eski dönemlerde çalgı anlamında kullanılan konghou, daha sonra arp çalgısını nitelemek üzere özelleşmiştir. *Bu tıpkı saz kelimesi gibidir.*

552 yılından başlayarak Bumın Kağan önderliğinde geniş bir devlet kuran Göktürk ya da daha doğru söylenişi ile Kök Türkler'de de çeng kullanılmıştır. Kök Türk prensesi Asena ile Zhou sülalesi hükümdarı Wu-di'nin evlenme törenlerinde Çin'e gelen Türk müzisyenlerin arp çaldıkları ifadesinin Çin kayıtlarında yer alması bunun delillerinden birisidir (Vural Göher 2015: 215).

Bilindiği üzere tarihin aydınlatılmasında, yazılı kaynaklardan kimi zaman daha güvenilir olan kaynaklar arkeolojik bulgulardır. Türkler'in İslamiyet'ten önceki dönemlerde çeng çalgısı ile olan ilişkisinde de önemli bir arkeolojik bulgu bize yardımcı olmakta.

M.Ö. III. Yüzyıl- M.S.216 yıllarında hüküm süren ve Mo-tun zamanında Hazar Denizi'nden Pasifiğe; Sibirya'dan Tibet'e uzanan 18 milyon km² lik alana yayılan Hunlar, müthiş bir medeniyete sahiptiler. Onlar, pek çok Batılı kaynakta belirtildiğinin aksine, sadece savaşçı ve göçebe bir toplum değildi. Hun Kültürü'ne ilişkin pek çok bilgiyi, onlara ait kurganlardan edinmekteyiz.

Bu noktada kurganlar hakkında kısa bir bilgi vermek doğru olacaktır.

Türkler'in ölülerini, yaşarken sevdikleri nesnelerle birlikte, büyük mezar odalarına gömdükleri bilinmektedir. Hun soylularının bir piramidi andıran kurganları bozkır mimarisinde yeni bir devir açmıştır. Kurganlar sıradan mezarlar değil, ahşaptan ve taştan inşa edilmiş; duvarları kıymetli halı ve benzeri süs eşyalarıyla donatılmış odalardan ibaret küçük yeraltı saraylarıydı.

Özellikle Pazırık bölgesinde bulunan kurganlar, Hun soylularının yaşamlarında kullandıkları değerli eşyaların günümüze gelmesi bakımından büyük öneme sahiptir. İlk kez Rudenko tarafından, XX. Yüzyıl'da bulunan bu eşyalar, eski dönem Türk Sanatı ve Türkler'in yaşayış biçimlerine ışık tutmaktadır.

Kurganların Türk Müzik Tarihi'nde de yeri büyüktür. Çünkü kurganlar içinde günümüze gelebilmiş çeşitli çalgılar bulunmuştur. Bu çalgılar içinde davul ve kopuzun yanı sıra bir de arp çalgısı ele geçmiştir.

Bu durum oldukça çarpıcıdır. Bilindiği üzere kurganların içine ölen kişiye ait değerli eşyalar, özellikle öbür dünyada da kullanması için yerleştirilirdi. Değerli eşyalar arasında bulunan bu arp parçaları, hem Hunlar'da müziğe verilen önemi işaret etmektedir, hem de Hunlar'ın arp çalgısını tanıdıklarını kanıtlamaktadır.

Bu çalgı günümüzde Rusya St. Petersburg-Hermitage Müzesi'nde sergilenmektedir. 2012 yılı yazında bu müzeye yaptığımız ziyaret sırasında, Pazırık Kur-

ganları'ndan çıkartılan diğer nesnelerle birlikte, bu son derece değerli arpı da görme ve fotoğraflama şansımız oldu.

Yukarda görülen arp tipi çalgı, İkinci Pazırık Kurganı'ndan çıkartılan parçaların, bir araya getirilmesi ile oluşmuş, Türk ve Dünya Müzik Tarihi için çok önemli bir konumda bulunan bir çalgıdır.

M.Ö. IV-V. Yüzyıllar'a tarihlenen ve açık arp türüne bir örnek olan bu çalgı, aynı zamanda kavisli arp sınıfına girmektedir. Çalgının rezonans sandığı tahtadandır. Tahta ve deri parçaları kullanılarak ön kısmına bir yükseklik yapılmış ve deri telleri tutan bir çubuk, buraya sabitlenmiştir. Teller, çalgının alt ucuna bağlanmış ve gerilme suretiyle ses elde edilmesi sağlanmıştır. Çalgının tınısını güzelleştirmek amacı ile iç kısmı oyulmuştur. Arp, içinin oyuk olması, biçimi ve telleri ile bir yelkenliyi andırmaktadır. Çalgı, çok güzel bir kavisli arp örneğidir.

Tahta ve deri kullanılarak yapılan bu arp, dünya arp tarihi için çok büyük bir öneme sahiptir. Ruslar başta olmak üzere Batılı biliminsanlarının Türkler'e ait eserlerde, Türk adını zikretmemek için, "göçebelere ait…" , "Sibirya Bölgesi'nden çıkan …" , "Kuzey halklarına ait…" , "Pazırık (halısı vb)…" gibi tabirleri kullandıkları ve bu kullanımı yerleştirdikleri görülmektedir. Bu nedenle Pazırık Kurganı'ndan çıkan bu çalgıya "Pazırık Arpı" yerine "Hun Arpı" demeyi tercih ettik. Her ne kadar Pazırık Kurganları'nın Türk Medeniyeti'nin eseri olduğu bilinse de, çalgının adında "Hun" kelimesini kullanmayı seçtik. Nitekim çalgı, Ön Hunlar (proto Hunlar) Dönemi'nin sonu, Hunlar Dönemi'nin başlangıç yıllarına tarihlenmektedir.

Hun Arpı, Türkler'in arp çalgısını milattan önceki yüzyıllardan itibaren tanıdığını ve kullandığını kanıtlamaktadır. Çalgının biçimi, kucakta çalındığını düşündürmektedir. Bir soylunun mezarından çıkması, bu çalgının o kişi tarafından çalındığını ve bu çalgının soylular arasında yaygın olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim arp, tarih boyunca genellikle soylu kesim tarafından icra edilen bir çalgı olmuştur. Arp özellikle saraylarda ve sanat müziği icrasında kullanılmıştır.

Sonuç

İpek Yolu çizgisi boyunca, Türkler'in arp ile olan ilişkilerinin, tıpkı İpek Yolu ağı gibi 2000 yıllık bir geçmişi vardır. Pazırık Kurganları'ndan çıkan Hun Arpı, bunun en güzel delilidir. Sonraki dönemlerde de çeşitli biçim ve büyüklüklerde arp tipi çalgılar, pek çok Türk Devleti'nde kullanılmıştır. Şüphesiz çalgıların ge-

lişiminde İpek Yolu'nun perçinlediği kültürel etkilenmeler olsa da, Uygurca adı kunkau olan bu çalgının Türk kökenleri çok sağlamdır. Türkler'in Batı'ya yürüyüşleri ve İslamiyet'i seçmelerinin ardından Farsi etkiler net şekilde hissedilmiş; çalgıya Farsça çeng adı verilmiştir. Çeng, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nin sevilerek icra edilen bir çalgısı konumuna gelmiştir. Daha sonra Batı dillerinde yer alan harp kelimesinin etkisiyle arp adı benimsenmiş; klasik çeng unutulmaya yüz tutmuştur.

İsminin kökeni meselesi bir yana, çalgının Türk kökenleri ve 2000 yıllık geçmişi ile bu geçmişe ilişkin detaylar, Türk Müzik Tarihi'nin önemli sayfalarından birisini oluşturmaktadır.

---

* Niğde Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuvarı Müzikoloji Bölümü öğretim üyesi, müzikolog ve tarih bilimci.

Kaynakça

Beşiroğlu Şehvar ve Günay Koçhan, "Çeng: Bir Çalgının Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Kadın Simgesi Olarak Kuzey Hint, Timur Ve Osmanlı Saraylarındaki Görsel Malzemeler Üzerinden Değerlendirilmesi" *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi,* Ankara 2007.

Erkan Tolga, "Anadolu Selçuklu Sanatındaki İnsan Figürlerinin Uygurların Mağara Resimleri ve Gaznelilerin Duvar Resimleriyle Konu ve Biçim Yönünden Karşılaştırılması", *Turkish Studies,* S.5/3, Yaz 2010, s.1218-1263.

Hornbostel ve Sachs, *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, "Harp" mad., C. 2. Ed. Stanley, USA 1984, s.131-165.

Hüseyinova Ganire, "Çenk'ten Arp'a Bir Türk Sazının Tarihçesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 11, 2001 s.373-383.

Ögel Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş IX. - Türklerde Halk Musikisi Aletleri,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

İnayet Alimcan, "Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri", *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Öney Gönül, "İran Selçukluları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularından Atlı Av Sahneleri", *Anadolu (Anatolia),* S.11, Ankara 1967, s.121-159.

Öney Gönül, "Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın", *Sanat Tarihi Dergisi,* S. XVII/I, Nisan 2008, s.55-75.

Öztuna Yılmaz, *Türk Müsikisi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi,* AKM Yay. Ankara 2000.

Tezcan Mehmet, "İpek Yolunun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/1 2014. s. 96-123.

Uslu Recep, *Selçuklu Topraklarında Müzik (Hoca Ahmed Yesevi'den Hz.Mevlana'ya)* Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2011.

Üngör Etem Ruhi, "Türklerde Çalgılar", *1.Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempzyumu Bildiri Kitabı.* Kültür Bakanlığı Yay. 2004.

Vural Göher Feyzan, *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik,* 2. Basım, Gece Kitaplığı Yay. Ankara 2015.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAN ANADOLU'YA ASKERÎ MÜZİK ÇALGILARI

Doç. Dr. Timur VURAL *

Özet

Türk toplumu eski çağlardan itibaren, her bireyi asker olan bir yapıya sahip olmuştur. Savaşarak hayatta kalan insanoğlu, müziği bir silaha dönüştürmüştür. Müziği silah ve taktik araç olarak kullanan ilk toplum yine Türkler'dir. Dolayısıyla uzun asırları kapsayan bir süreç için, bu toplumun müziği "asker müziği" veya "askerî müziktir" demek yanlış olmayacaktır.

Tarihinin her aşamasında askerî müziği yaşatan Türk Toplumu, Hunlar'dan itibaren kullandıkları çalgıları ve müziksel gelenekleri ile diğer toplumlardan bir adım önde olmuştur. Askerî müziğin belirgin karakteri Osmanlı Devleti Dönemi'nde bile kendini göstermiştir. Halk arasında söylenen türküler cephelerde marşlaşmış veya cephelerde kan ile yazılan destanlar türküleşmiştir. Kimi zaman ozanlar kopuzları ile müziklerini kışlalara taşımış, kimi zaman boruların nağmeleri ile marşlar er meydanında nağralara karışmıştır.

Bu araştırma kapsamında, kadim Türk Yurdu olan Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar askerî müzik çalgılarının geçirdikleri evrim ve çeşitlilik irdelenecektir. Organolojik (çalgı bilimi) bir bakış açısıyla ele alınacak olan bu çalışmada, çalgıların Türk Toplumu'ndaki kodlar ile uyumu ve şekillenmesi de sergilenecektir.

Anahtar Kelimeler: Askerî Müzik, Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Müzik, Müzikoloji, Organoloji.

Abstract

The Turkish society from ancient times, each person has a structure that soldier. Music turned into a weapon by people who survive with fighting. The first society using music, as weapons and tactics instruments are Turks. Thus, for a process involving long centuries, the music of this society "soldiers' music" will not be wrong to say.

The Turkish society that lived military music at every stage of history, a step up from other communities with instruments and musical traditions. Particular characteristics of military music showed itself even during the Ottoman Empire. Folk song was be march, some saga has been the folk song.

In this study, from East Turkistan to Anatolia will be examined through their evolution and diversity of military musical instruments. In this study, which will be discussed from the point of view of organology science, compliance with the codes of the Turkish society and the shaping of musical instruments will be exhibited.

Keywords: Military Music, East Turkistan to Anatolia Music, Musicology, Organology.

Giriş

Uluslararası yollar, farklı milletleri, uygarlıkları, kültürleri, dilleri ve inanışları birbirine bağlar. İpek Yolu'da bu yolların en önemlilerinden biridir. Bu yol Çin'den-Anadolu'ya, Anadolu'dan-Avrupa'ya ve Avrupa'dan-Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyayı irtibatlamıştır. "İnsanlık tarihinin en eski ve etkin ana güzergâhlarından olan İpek Yolu, Türk Boyları tarafından kullanıla gelmiştir. Bu güzergâh üzerindeki birçok anıt, yazıt, şehir ve kervansaray Türkler'in izlerini taşımaktadır"(Alyılmaz,2004:181).

"**Dünya Türklerinin İlk Anayurdu"**olarak bilinen**Doğu Türkistan**, günümüz itibari ile 1.828.418 km^2'den ibarettir. Tanrı Dağları, Altay ve Kurum Dağları arasındaki Cungarya Havzası, Tarım ve Turfan Havzası'nı da içine alan bir bölgeyi kapsamaktadır. Taşkent'ten Semerkant'a giderken, Doğu Türkistan'ı diğer Türkî Cumhuriyetler'inden, Tanrı Dağları'nın ayırdığı görülür. Bu bölgede yaşayan Türkler'in nüfusu 30 milyon civarındadır(Kaşgarlı,2004:11).

Bilindiği üzere Doğu Türkistan, Asya'daki Tarihî İpek Yolu'nun merkezinde yer almaktadır. Bu yol deniz yollarının yaygınlaşması öncesindeki eski zamanlarda Doğu ve Batı arasındaki ticaret, kültür ve medeniyet alışverişini sağlayan üç önemli ticaret yolundan birisiydi.

Resim1. Günümüz Doğu Türkistan Haritası

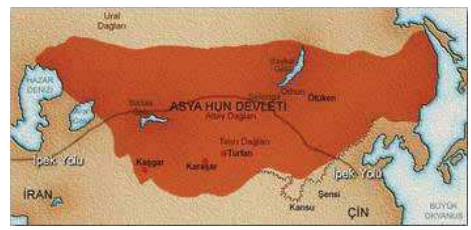

Resim 2. Asya Hun Devleti

Doğu Türkistan topraklarında tarihsel süreç içinde ilk karşımıza çıkan Türk topluluğu Hunlar'dır. Sonrasında, Kök Türkler, Uygurlar ve Karahanlılar bölgeye yerleşmiştir(Kaşgarlı,2004:11).

Bu çalışma kapsamında, Doğu Türkistan topraklarının ilk hâkimi olan Hunlar'dan itibaren yaşatılan Askerî müzik çalgıları, sırasıyla Kök Türk, Uygur, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçukluları devletleri vasıtasıyla Anadolu'ya kadar taşınmıştır. Geçen yüzyıllar içinde askerî müzik çalgılarının geçirdiği evrim, çeşitlenme ve etkileşimin sergilenmesi bu araştırmanın amacını teşkil etmektedir. Betimsel karakterli bu araştırma, kaynak taramasına dayalı verilerin sergilenmesi, organoloji ve müzikoloji bilimine ait bakış açılarıyla yorumlanmaları üzerine kurulmuştur.

Hun Devleti'nde Askerî Müzik Çalgıları

Doğu Türkistan'ı da kapsayan bir coğrafyada hâkimiyet gösteren Hun Devleti ilk olarak MÖ. 318 yılında tarih sahnesine çıkmıştır(Koca,2002:687). Hızla büyüyen bu devlet İpek Yolu Coğrafyası'nda etkin rol oynamıştır. Asker kimliğinin tüm topluma yayıldığı Hunlar, askerî müziği de bir silah gibi kullanan ilk Türk Devleti olmuşlardır.

Hunlar, müziklerini, kendilerine bağlı olan boy ve budunların hepsine ulaştırarak, Türk Müziği'nin ortak bir dil olmasını sağlamışlardır. Türk Müziği'ni yaygınlaştıran Hunlar, çeşitli müzik kültürlerini etkilemiş ve onlardan etkilenmişlerdir. Bu durum, Hun Müziği'nin gerek biçim, gerek çeşit, gerekse kullanılan müzik aletleri açısından gelişmesine neden olmuştur(Vural,2012:57).

Hunlar Dönemi'nde askerî müzik, tuğ takımları ile yapılmaktadır. Borguy (boru), tümrük (davul), küvrük (kös) ve çeng (zil)'den kurulu, tuğ takımı çalgı kadrosunun ilk şekli, Hunlar Dönemi'nde oluşmuştur. Hunlar'da askerî müzik sırasıyla, saraya ait törenler, askerî törenler ile savaş ve yürüyüşlere eşlik etmiştir. Hunlar'ın savaşta haykırışlarının davul sesine karıştığı ve bunun karşı tarafı ürküttüğü çeşitli kayıtlarda yer almaktadır(Erendil,1992:15).

Resim 3. Tuğ ve Davul Birlikteliği

Resim 4. Pazırık Kurganı Kazısı

Çin ve Bizans kaynaklarına göre, Hunlar ordularında; ıslık çalan oklar, boynuzdan imal edilen yaylar gibi silahların olduğu gibi, davulun yanında boynuz ve diğer madenlerden imal ettikleri borular yer almaktadır(Gömeç,2009:6). Hunlar'la ilgili diğer bir Çin kaynağında, Türkler'in Çin Seddi'ni aşan süvarilerini, beraberlerindeki davula benzer çalgı aletleriyle gördükleri kayıtlıdır(Özkan,1994:17).

Hunlar'da savaş öncesi kurulan otağın önünde hun bayrağı diyebileceğimiz tuğlara kurbanlar verilmiş ve tuğların altında ise nevbet (tuğ takımı konseri) vurulmuştur. Ordunun yürüyüşü esnasında ise Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Hun bayraklarının arkalarından davullar çalınmıştır(Ögel,1987:99).

Ayrıca erken Hun Dönemi'ne ait olan arkeolojik bir davul bulgusu da oldukça büyük önem arz etmektedir. 1947 ile 1948 yılları arasında Kazakistan'ın Almati şehri yakınlarındaki 2 numaralı Pazırık Kurganı'nda yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunan, arp ile kumsaati şeklindeki davul çalgısı (bu çalgı muhtemelen çift taraflı bir davul olmalıdır.) ve sonrasında 5 numaralı kurganda 1949 yılında yapılan kazıda gün yüzüne çıkan boynuzdan yapılmış olan davul çalgısı MÖ.4-5 Yüzyıl'lara tarihlendirilmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Hun hükümdarları davul ve arpları ile yaşamışlar ve ölümleri sonrasında da davul ve arplarının onlara eşlik etmesi için beraber gömülmüşlerdir.

Çin kaynaklarındaki şu ifadeler dikkat çekicidir; "M.Ö. 119'da Çin Ordusu'nun ünlü Generali Ho Ch'ü-ping, Hunlar'ın sol büyük generaline hücum etti, birçok esirle birlikte bayrak ile davulunu da, ele geçirdi(Ögel,1987:41). Çinlilerin ele geçirdikleri bu davul, Türkler'in hâkimiyet alameti ve birliklerinin onur sembolü olduğundan ötürü önem taşımaktaydı. Günümüzde bile bu gelenek yaşamaktadır. Alay veya Tugay düzeyindeki birliklere verilen sancak o birliğin şerefidir. San-

cağın kaybı o birliğin kaybı kadar, Türk ordu geleneğinde önemsenmektedir. Yine Ögel'in aktarımına göre; "Hun taktiği kullanan Çin generali Li Ling, Hunlar'a karşı küçük ordusu ile ilerlerken, çan ile hareket ve davul ile de durma emri veriyordu." (Ögel,1987:41).

MÖ. 138 ile 115 yılları arasında Fergana'ya ve belki de Baktriyan'a kadar gelen Çin general ve siyasetçisi *Şan-kiyen*'e göre; bu dönemde Çinliler muharebede mûsikîyi kullanırlardı, fakat Türkler'in savaş çalgıları daha çeşitli idi(Kösemihal,1939:7-8). Bu general dönüşünde birçok Türk ordu çalgısını, yanında Çin Sarayı'na götürmüştür. Bu çalgıların arasında üflemeli çalgılardan çiftli düdük de vardır. Bu çalgı Türkistan'da "koş-ney" adıyla kullanılıyordu. "Koş" kelimesinin ikili anlamında kullanılışı "ikili ney" tabirini oluşturmuştur(-Gazimihal,2001:32). Bu kaynakta tuğ takımı kadrosu hakkında önemli bir tespit olan *ikili düdüğün* varlığının aktarılması, o döneme ait birçok çalgının askerî müzik topluluğu içinde kullanıldığını ve ezgilere dayalı tuğ müziğinin Hunlar'da oluştuğunu göstermektedir. "Bu çalgı ses itibari ile zurnaya benzemektedir ve sağ taraftaki delikleri ile melodi oluşturulur-

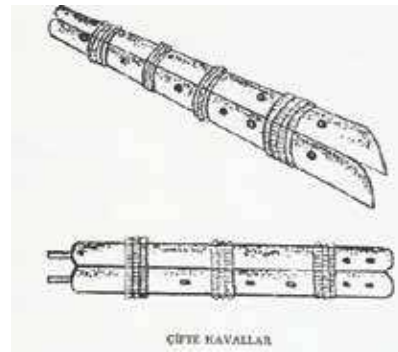

Resim 5. Çifte Kaval veya Koş Ney (Gazimihal,2001:30)

Resim 6. Tuğ Takımına Ait Detay

Resim 7. Davul, Kum Saati Tipi Davul ve Çan

Resim 8. Koşney ve Burga (boru)

ken sol taraftaki iki deliği ile müziğe uygun seslerden dem tutulmaktadır. Günümüzde Kastamonu, Zonguldak ve Trakya yörelerinde rastlanan bir çalgıdır"(Emnalar,1998:86).

Hun şehri olan Talas, MÖ. 36'da Çinliler tarafından kuşatılmıştır. Davullar çaldırarak muharebeye başlatan Shan-yü, hanımı, diğer kadınlar ve askerleri ile son kanları dökülene kadar savaşmışlardır(Esin,1972:139-140). Bu aktarımdan da anlaşıldığı üzere savaş davulun duyulmasıyla başlamaktadır.

Hun Flütünden 18 Şarkı isimli şiirlerden esinlenerek çizilen resme ait detay da belirgin olan üflemeli çalgı, Ögel'in kitabında zurna olarak belirtilmesine rağmen boru benzeri bir çalgıdır. Diğer bir kaynakta bu şiirlere ait verilen bilgilerde "Türk çalgılarından Burga (Boru) ve davulu Çinliler çok beğenmiştir(Yusupcan,2009,s.2359) diye belirtilmiştir. Bu sebeple bu çalgıya burga demek daha isabetli olacaktır.

Hun Dönemi'nde kullanılan başlıca askerî müzik çalgıları şunlardır;

Vurmalı Çalgılar: davullar, bunlar iki türdür tek taraflı davullar ve kum saatine benzer iki taraflı çalınan davullardır. Ayrıca ordunun taktik hareketlerini düzenleyen çan benzeri bir çalgıda kullanılmıştır.

Üflemeli Çalgılar: Koşney, günümüz Anadolusu'nda kaybolmakta olan bir çalgıdır. Burga (boru) denilen üflemeli çalgı Anadolu'da tamamen yok olmuş olmasına rağmen Türkistan topraklarında farklı isimler ile sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Uygurlar'ın bu çalgıyı 8-9 yy.larda "Burga" olarak isimlendirdiklerinin Arslan ve Öger'in aktarımından öğrenmekteyiz(2008:10). Büyükbaş hayvan ve keçi boynuzundan yapılan burga, daha sonra bakırdan yapılmaya başlamıştır.

Kök Türk Devleti'nde Askerî Müzik Çalgıları

Kök Türkler 6. Yüzyıl'dan itibaren siyasi bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda kurulan devlet, göçebe kabilelerden oluşmaktaydı. 552-745 yılları arasında 200 yıla yakın hakimiyet süren Kök Türkler, Çin ve dünya tarihini derinden etkilemişlerdir(Taşağıl,2007:29)

Kök Türkler'de davulun ilk yazılı kaynaklarda rastlanışı 8. Yüzyıl'a ait Orhun Kitabeleri'ndedir. Burada hükümdarlık alameti olan *tuğ* ile birlikte geçen "*köbür–*

ge" kelimesiyle kös veya nevbet davulunun kastedildiği anlaşılmaktadır(Özcan,2003:545). Aynı zamanda Türk Hakanı bütün zaferlerini, "*köbürge*" denilen davul sesi ile duyurduğu bilinmektedir(-Konyalı,1943:38).

Resim 9. Kök Türk Dönemi Su Davulu Melodisi

Batı Kök Türk Dönemi'nde, 295 yıl yaşadığı rivayet edilen ve bilinen ilk halk ozanımız olan Dede Korkut ve onun hikâyelerini içeren kitabı, Türk Mûsikîsi'ne ait önemli izleri barındırmaktadır. Orhan Şahin Gökyay, Dede Korkut Hikâyeleri adlı incelemelerinde çalgı adları olarak kopuz, davul, surna, nakkare ve borulardan bahis açılmıştır(2006:18). Çok sayıda kahramanlık hikâyeleri anlatan bu Türk büyüğü, askerî müzik çalgılarını şenliklerden savaş alanlarına kadar zikretmiştir.

Bizans İmparatoru Justinyanus MS.568 yılında Kök Türkler'e göndermiş olduğu heyette bulunan Kilikyalı Zemarkhos, gördüğü töreni şöyle aktarmıştır: "Bunlar pagan papazlar yani mecuslardır. Beraberinde getirdikleri eşyaları yıktıktan sonra hemen garip garip okuyup üflemelerine başlamışlardı. Ateş yakmışlar ve kendi dilleriyle Bizanslılar'ca anlaşılamaz saçma şeyler homurdanarak zillerle, trampetlerle dehşetli bir ahenk düzenlemişlerdir(Erendil,1992:3). Türk şamanların ayinlerinde davullarının yanında, zilleri kullandıklarını bu kaynak ışığında söyleyebilmekteyiz.

Resim 9 da görülen Kök Türk Dönemi şarkısı olan *su davulu melodisi,* telli ve vurmalı çalgılar eşliğinde icra edilen, yer yer çok sesli olarak yazılmış bir bestedir. Pentatonik tınıları içeren bu müzik, erken dönem Türk Müzik Sanatı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Dunhuang müzik notasyonuyla yazılmış eser, günümüz notasyonuna aktarılmış şekilde sunulmuştur. Döneme ait davul mûsikîsinden etkilenerek kaleme alınmış olması, askerî müzik tarihi açısından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu notasyon sistemi Farabi'nin 10. Yüzyıl'da kullandığı ebced notasına benzemektedir. Dolayısıyla Türk ve dünya müzik notasyonu tarihi açısından büyük önem taşımaktadır(Ekrem,2012:108).

Bu dönemde artık müzik kendi kimliğini bulmaya başlamıştır. Kahramanlık destanları ile birlikte çalgıların kullanım yerleri ve tipleri değişmiştir. Notaya alma sisteminin başlamış olması ise müziği aktarımında büyük bir gelişme olarak nitelendirilebilecektir.

Resim 10. Kös ve Nakkare

Resim 11. Zurna

Vurmalı Çalgılar: Bu dönemde davul çalgısının yanına nakkare ve kösün eklendiği görülmektedir.

Üflemeli Çalgılar: Boru çalgısı bu dönemde yine yer almakta ve artık yanına surnay (zurna) eklenmektedir.

Uygur Devleti Askerî Müzik Çalgıları

Uygur Devleti, Baykal Gölü'nün güneyindeki Orhun, Selenga ve Tola nehirlerinin bulunduğu bölgede MS.744 yılında kurulmuştur. Tung Bağa Tarkan Dönemi'nde Çin entrikaları nedeniyle zayıflayan Uygur Devleti'ne, 840 yılında Kırgızlar son vermiştir. Bir kısım Uygurlular, Çin'in Kansu bölgesinde, Kansu Uygur Devleti'ni (Sarı Uygurlar) kurmuştur. Uygurlar'ın büyük kısmı ise İç Asya'ya doğru göç ederek, Beş Balık, Turfan ve Tanrı Dağları çevresinde, Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti'ni kurmuştur(Gömeç,2009:12-36). Budizm ve Maniheizm dinleri Uygurlar'ı alışılagelmiş olan "*Savaşçı Türk*" yapısından uzaklaştırmıştır. Gömeç de bu inanışın birçok ilkesinin, fütuhat (fetih) ruhunu öldürdüğünü belirtmiştir(2007:45).

Ayrıca Uygur Türkleri güzel sanatlar ve musiki bakımından da Türk Kültür Tarihi'nde ayrı bir yerleri vardır. Uygur Hakanı'nın sarayında bilginler, sanatkarlar ve musikişinaslar büyük bir himaye görüyorlardı. Devlet adamları sanatın ve özellikle musikinin gelişmesini önemsiyorlardı(Kaşgarlı,2004:21).

Uygurlar'daki tuğ takımı geleneği, Kök Türkler'de olduğu gibi devletin askerî müzik topluluğu olarak devam etmiştir. Uygurlar'daki tuğ takımlarının varlığı pek çok kaynakta karşımıza çıkmaktadır. Finch, Uygurlar'daki askerî müzik çalgısı olan davuldan şöyle bahsetmiştir: "*Onlar gün ve gün geçtikçe, davula vururlar, bu adet ile duyuruları yaparlar… ve altın davul her yanındaki güzel ışıltılar ile sanki bir güneş gibi parlamıştır*"(1997:321). Bu kaynak Uygur törenlerinde önemli havadisleri duyurmak için altın davulun kullanıldığını göstermektedir.

Ayrıca Uygurlar'da Surnay ve nakkare çalgısının kullanıldığı birçok kaynakta zikr edilmektedir. Millward, Sincan Bölgesi'ndeki müzik kültürüne yönelik verdiği bilgilerde, birçok geleneksel Çin enstrümanının Orta Asya ve özellikle Uygur kökenli olduğunu belirtmektedir. Bunların başında pipa, üç telli kopuz, genel ismi hugin olan kemanlar (rebap), enine dizilmiş flütler (miskal), su o na (zurna)

denilen çift kamışlı çalgı gelmektedir(2005:10) diye aktarmıştır.

Tarihî süreç içerisinde Uygur Türkleri yetmişten fazla çalgı kullanmışlardır ve günümüz Türk Dünyası'nda kullanılan çalgıların bir kısmının da onlar tarafından icat edildiği ve daha sonra diğer Türk Boyları tarafından geliştirildiği çeşitli kaynaklarda yer almaktadır(Öger,2008:9).

Resim 12. Narda veya Tassa Davulları ve Bakır Zurna

Çin elçisi Wang Yen-Te şöyle der: "Doğuya yapılan selam sırasında bir müzisyen elinde tuttuğu taştan yapılmış bir çan ile seremoni için tempo tutuyordu(İzgi,2000:6). Bir tuğ takımı çalgısı olan çanın Türkler'de kullanımı Uygur Dönemi'nde, kutsal anlamlar içererek devam etmiştir.

Turfan, Yenisey, Koça ve Hoten gibi Uygur şehirlerinde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yazıtlar, Uygur çalgıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu yazıtlardan çoğu Budist ve Maniheist dua ve öğüt kitabı niteliği taşımaktadır. Yine bu yazıtlardan Uygur Türkleri'nin 8. ve 9. Yüzyıl'da "surnay", "burga", "davul", "kovuz (ağız çengi, ağız tamburası)", "def", "kopuz", "pipa" ve bazı yaylı çalgıları kullandıklarını öğrenmekteyiz (Arslan ve Öger,2008:10) Bu kaynakta birlikte zikredilen çalgılar, o dönemde sıklıkla rastlanan ve müzik gruplarında birlikte yer alan çalgılar olmalıdır. Uygur Türkleri'nin ünlü çalgısı olan ağız tamburasının o dönemlerde tuğ takımlarında kullanıldığına dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, bir ayin şeklinde cereyan eden tuğ takımı konserlerinde veya ozan kopuzcuların kahramanlık türkülerinde kullanıldığı düşünülmektedir.

Resim 13. Uygur Burgası (Boru) ve Ağız Tanburası(Ağız Kopuzu)

Vurmalı Çalgılar: Uygurlar'da ve önceki Türkî toplulukların hiçbirinde Anadolu davulu gibi çift yönlü ve çift çomak ile kullanılan vurmalı çalgı tipi bulunmamaktadır. Sincan Özerk Bölgesi'ne bağlı, Kaşgar ilinde çekilmiş olan resimde görülmekte olan davul çeşitleri günümüz mehter geleneğinde bulunan nakkarenin büyüğü olarak değerlendirilebilecektir. Bu çalgının ismi narda veya tassa davuludur. Zurna eşliğinde çalınması yine askerî müzik geleneği ile ilintili olmalıdır.

Üflemeli Çalgılar: Bu dönemde borgu (boru) çalgısının gelişerek kullanıldığı görülmektedir. Surnay (zurna) çalgısının ise gelişimini bu dönemde tamamladığı ve günümüze bu haliyle kadar ulaştığı değerlendirilmektedir. Ayrıca ağız tanburasının (ağız kopuzu) da askerî müzik topluluklarında kullanıldığı düşünülmektedir.

Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklular Dönemi Askerî Müzik Çalgıları

Büyük Selçuklu Devleti'nin 1038-1157 yılları arasında tarih sahnesinde yer aldığı bilinmektedir(Yazıcı,2005:61-68). İslâmiyet'in kabulünden sonra kurulan Türk devletlerinde askerî müzik ve takımları farklı isimlerle devam ede gelmiştir. Yine bu dönemde, hükümdarın hâkimiyet sembolü olan unsurlar, manevî ve maddî olarak ikiye ayrılmıştır. Manevî unsurlar, *unvanlar* ve *hutbe*; maddî unsurlar ise *taht, taç, sikke, nevbet(nöbet), çetr, tıraz, bayrak, tuğ, kemer, çadır ve yüzüktür*(Taneri,1963:138). Görüldüğü üzere sultan olmanın şartlarından birisi askerî müzik takımına sahip olunmasıdır.

Türkler'in İslâmiyet'i kabulüyle, Gök Tanrı anlayışı içinde oluşturulan tuğ (nevbet) vurma töresi İslâmîleşerek, Türk-İslâm devletlerinin töresi haline gelmiştir(Başer,1995:197). Bunun en güzel delili bu müziğe *"Nevbet"* adını veren Selçuklular'ın *"nevbet-i pencâne" (beş nöbet)* adıyla, beş namaz vakti öncesinde nevbet vurdurmalarıdır(Turan,1980:395).

Özaydın'a göre nevbet takımının kadrosu şöyledir; bûk(boru), tabl(davul), kös, nakkare, nefir(boru), debdab ve zil gibi mûsikî aletlerinden oluşan nevbet takımı ortaya çıkmıştır(2007:39). 12. Yüzyıl'da *"nay-ı Türki"* adı verilen Türk borusunun da çalgı grubuna katılmasıyla, bugünkü mehter yapısına benzer bir şekle kavuşmuştur(Erendil,1992:7).

Büyük Selçuklular Dönemi'nde Müslüman yaşayış tarzını iyice özümseyen Türkler, nevbethanelerdeki davul, boru ve nakkarenin yanında yer alan zurna çalgısını yasak kabul ederek, kadro dışı bırakmışlardır. İlk dönem İslam âlimlerinin müzik ve çalgı aletlerine karşı olan yasakçı tavrı, zurna çalgısının bu takımdan kopmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Bozkurt'a göre "S*avaşlarda askerî harekâtı yönlendirme, askerî cesaretlendirip, düşmanı korkutma, nikâh ve benzeri merasimleri ilân etme gibi birçok meşru kullanım alanı örnek gösterilerek davulun ve defin caiz olduğu savunulmuştur."*(1994:53)

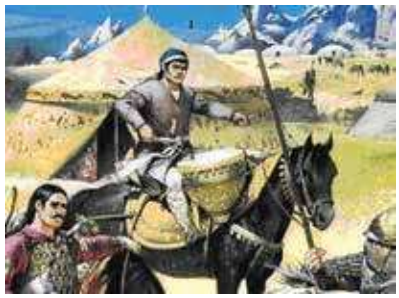

Resim 14. Askerlerin Taktik Amaçlı Kullandıkları At Sırtındaki İkili Davul

Resim 15. Saraya Ait Nevbet Takımı, al-Jazari's "Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices": The Castle Water Clock

Boston Güzel Sanatlar Müzesi, Ac. Nu.:14.533

Selçuklu Dönemi'nin tanığı olan Urfalı Mateos, kitabının ikinci bölümünde 1054-1055 tarihleri arasında Sultan Tuğrul Bey Ermenistan kenti Mandzgert şehrine geldiğini belirttikten sonra, "Karargah kurdu ve şehri kuşattı, ertesi gün şafak sökünce hücum borusunun çalınmasını emretti. Ogün, Mandzgert şehri kuşatılınca Hıristiyanlar için korkunç bir manzara hâsıl oldu. Çünkü boru sesleri aksedince, bütün ordu tarafında yükselen bağrışlar şehrin surlarını sarstı."(Mateos ve Grigor,1962:100) Türkler'in o dönemde kullandığı borular bu denli etkili olduklarına göre, oldukça uzun ve gür sesli olmalıdır.

Türkiye Selçukluları'nda (1075-1308) ve Anadolu Beylikleri'nde, *nevbet* geleneği farklı adlarla da olsa devam etmiştir. Orduda uzman savaşçı grupları oluşmaya başlamıştır. Bunların arasında *okçu ve yaycılar*, *mızrakçılar* vs. muharip sınıflar bulunmaktadır. Bunların dışında *bayraktarlar*, *davulcular*, *borazancılar* gibi gayri muharip sınıflar da bulunmaktadır(Köymen,2001:263-265). Nevbet takımı icracılarının askerî teşkilat ve sınıflar içinde ayrı bir başlık içinde zikredilmesi, günümüz bando sınıfı subay ve astsubaylarının Türk Ordusu'nda özel bir sınıf olarak, Türkiye Selçukluları'na kadar dayandırılabileceğine işaret etmektedir.

Resim 15'de Artuklular Dönemi Türk mühendisi olan El-Cezerî'nin Diyarbekir sarayındaki görevi esnasında kaleme aldığı kitabından, saraydaki nevbet sahnesi aktarılmıştır (Cezeri,1990:33). Yazar sarayda milâdî 1181 yılından itibaren 25 yıl görev yapmıştır.

Resimdeki nevbet takımı iki boru, bir boyuna asılı davul, bir zil ve yerde bağdaş kurmuş şekilde çalınan nakkareden ibarettir. Selçuklu Askerî Müziği'nde kullanılan bu *varil tipi davullar*, Uygur Türkleri Dönemi'nde görülen davulların değişim geçirerek İslâm Dünyası'na yansımasıdır.

Resim 16. Harirî, Makâmat 07. Ramazan Ayı Sonundaki Bayram Kutlaması (1237) Bibliothèque nationale de France, manuscript Arabe, 5847

Resim 17. Varka'nın Ordusunun Bayraktarları ve Davulcuları, (1250) Varka'nın Adamları Aden ve Bahreynli Askeri Birlikleri Dağıtmaktadır. Werner Forman Archive

Savaşlardaki nevbet takımı ile ilgili diğer bir bilgi ise şu şekildedir: I.Alaeddîn Keykubâd (1220-1237) Alaiye (Alanya) kalesini fethettiği sırada saltanat alametleri olan çetr yanında kös, boru, nakkare ve zurnadan oluşan nevbet takımı da ordusunun içerisinde yer almıştır (Uslu,2002:163).

Yine Artuklu hanedan mensupları için kaleme alınmış olan ve Ramazan ayı sonunda gerçekleşen bayram merasimlerinde nevbet takımının yer aldığını Hariri'nin Makamat adlı eserindeki (Resim 16.) çizimlerden anlamaktayız (Öztürk,2012:10). Bayraklar ve flamalar içindeki nevbet takımı iki işlemeli uzun pirinç boru ve bir çift kösten ibarettir. Selçuklu Dönemi'ne ait elimizdeki tüm görsel kaynaklarda bağımsızlık alameti olan nevbet takımı, bir diğer devlet simgesi olan bayraklar ve sancaklar ile birlikte çizilmiştir.

Yine I. Alâeddîn Keykubâd, Kayseri'nin Çubuk yöresinde, şehrin subaşısı olan Hokkabaz oğlu Seyfeddîn Ebû Bekr ile çevre beldelerin komutanları ve itibarlı kişileri, süslü arabalar, seyyar köşkler, musikî ve mehter (nevbet) takımı, şarkıcılar, içi oyuncularla dolu olan arabalarla karşıladılar(Koca,2009:12-13).

Varka ile Gülşah'ın umutsuz aşklarının işlendiği mesnevi, konu ve üslup açısından Leylâ ile Mecnun gibi diğer Türk mesnevileri ile benzeşmekte olduğundan, Türk Selçuklu Sanatı'na ithaf edilmektedir. Türkiye Selçuklu Dönemi'nde Konya'da yapılmış olan ve 1200–1250 yılları arasına tarihlenen Ayyuki'nin bu eserinden alınan Resim 17. de gördüğümüz sahnede, Varka'nın ordusundaki deve üstündeki kösler Selçuklu askerî müzik çalgılarına ışık tutmaktadır. Çift büyük tokmak ile tek kösün çalınması diğer minyatürlerden farklılık arz etmektedir.

Vurmalı Çalgılar: Elimizdeki kaynaklar ışığında artık kös çalgısının at veya deve üzerinde sıklıkla kullanıldığını söyleyebilmekteyiz. Davul ise artık boyna asılı, tokmak ile çalınır ve varil gövdeli bir forma dönüşmüştür. Nakkare ye ait olan örnek tek çanaklı olsa da daha büyük formda olup çift çanaklıları mevcuttur. Ayrıca tespit edilen zil örneği Türkler tarafından çift taraflı zilin ilk kullanışıdır.

Resim 17. Türkiye Selçukluları Dönemi Davul, Nakkare ve Zil

Üflemeli Çalgılar: Büyük Selçuklular Dönemi'nde zurnanın askeri müzik çalgılarının içinden çıkmış olması İslami örfün gereği olarak görülmüştür. Lakin Türkiye Selçukluları'nda çokça kaynakta zurnanın kullanıldığı belirtilmektedir. Bu da Türk Toplumu'nun Anadolu topraklarına çıkması sonrası, Arap Kültürü'nden uzaklaşıp, kendi örfüne dönüşü olarak açıklanabilecektir. Selçuklular Dönemi'nde kullanılan boruların artık uzun ve madeni alaşımlı olduğu görsel ve yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Resim 16. 13.yy borusu ile Tacikistan Ulusal Müzesinden Çeşitli Kerenaylar

Sonuç

Karşımıza çıkan bu Türk Devletleri'nin hâkimiyet alanlarının İpek Yolu üzerinde olması, Türkler'in bu ticaret ve kültür yolunu önemsediklerini ve bir yaşam yolu olarak gördüklerini göstermektedir. Kullanılan askeri müzik çalgıları dönemlerin teknolojik ve kültürel gelişimleri düzeyinde farklılaşmıştır. İlk dönem boru ve davulları boynuzdan yapılmaktayken, sonraları çeşitli madenlerden imal edilmiştir.

Zaman zaman zurna gibi bazı çalgılar dini inanışlar doğrultusunda yok olsalar da, tekrar

örfi gereklere göre yerlerine kavuşmuşlardır. İlk dönem davulları günümüz deflerine benzemek ile birlikte zaman içinde daha iyi tınılar almak için askılı, daha geniş gövdeli, çift taraflı derili ve tokmaklar ile çalınmaya başlamıştır.

Hun Dönemi'ne ait kaynaklarda nakkare çalgısına rastlanamamak ile birlikte Kök Türk Dönemi'nde itibaren askeri müzik topluluklarında yerini almıştır. Nakkarenin günümüzdeki formunu Uygur Devleti'nde aldığı değerlendirilmektedir. Kös çalgısı, yine Kök Türkler'den günümüze kadar kaynaklarda tespitti ettiğimiz çalgılardandır. Bu çalgı ordunun vazgeçilmez bir silahı olduğundan hareketliliğinin sağlana bilmesi için kimi zaman atların, devlerin veya fillerin üzerinde savaş alanlarına taşınmıştır.

Ayrıca koşney veya çifte dediğimiz çalgı, ağız tanburası ve kopuz gibi çalgıların zaman zaman askeri müzik topluluklarında yer aldığı tespit edilmiştir. Türk Devletleri'nin değişmez geleneği olan Tuğ, Nevbet ve Mehter toplulukları her dönem ulu kağanın kutsal bir simgesi olmuştur. Nevbet vurdukça Türk öğünmüş, şenlenmiş, dövüşmüş, ölmüş ve öldürmüştür.

---

* Niğde Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Türk Müziği Bölümü Öğretim Üyesi, *trvural@yahoo.com*

Kaynakça

Alyılmaz, Cengiz(2004), İpek Yolu ve Orhun Yazıtları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:24,Erzurum
Başer, Sait (1995), *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*, Seyran yay., İstanbul
Kaşgarlı, Sultan Mahmut (2004), *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, Çağrı Yay. İstanbul.
Koca, Salim (2002) "Büyük Hun Devleti" *Türkler,*c.III, Ankara
Vural, Feyzan (2012), İslamiyetten Önce Türklerde Kültür ve Müzik, Çizgi Kitabevi, Konya.
Erendil, Muzaffer (1992), *Dünden Bugüne Mehter*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
Gömeç, Saadettin (2009), *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara.
Özkan, İ. Hakkı (1994), *Türk Müsikisi Nazariyatı ve Usulleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
Ögel, Bahaeddin (1987), *Türk Kültür Tarihine Giriş VIII*. Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Kösemihal, Mahmud R (1939), *Türkiye-Avrupa Mûsikî Münasebetleri*, Numune Matbaası, İstanbul.
Gazimihâl, Mahmud R. (2001), *Türk Nefesli Çalgıları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Emnalar, Atınç (1998), Türk Halk Müziği ve Nazariyatı, Ege Üni. Basımevi, İzmir.
Esin, Emel (1972), Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri, *AÜ. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, Ankara.
Arslan, Mustafa ve Öger Adem (2008) Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Cilt:8, sayı:2, İzmir
Taşağıl,Ahmet (2007) Göktürk Devletlerinin Kuruluşları Ve Çöküşleri, *Kuruluş ve çöküş süreçlerinde Türk devletleri sempozyumu Bildirileri*,Sakarya Üni. Yay. s:21-29
Özcan, Nuri (2003), Mehter, *İA.* Cilt 28, Ankara.
Konyalı, İ. Hakkı (1943), *İstanbul Sarayları*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
Gökyay, Orhan Şaik (2006), *Dede Korkut Hikayeleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
Ekrem, Nuraniye Hidayet (2012), Duhuang Müzik Notaları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:9, Sayı:1, Ankara.
Gömeç, Saadettin (2009), *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara.
Gömeç, Saadettin Ahmet (2007) Uygur Türklerinin Tarihi Ve Kültürü, *Kuruluş ve çöküş süreçlerinde Türk devletleri sempozyumu Bildirileri*,Sakarya Üni. Yay.:31-45
Finch, Roger (1997), Musical Instruments in Uigur Literature and Art, *Uluslar Arası Osmanlı Öncesi Türk Kongresi Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı:119, Ankara.
Millward, James A. (2005), Uyghur Art Music and The Ambiguities of Chinese Silk Roadism in Xinjiang, *The Silk Road Journal,* Vol:3,Number:1, USA
Taneri, Aydın (1963), "Müsâmeretü'l – Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 6, Ankara
Turan, Osman (1980), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Dergah yay., İstanbul
Yazıcı, Nesimi (2005), *Türk Medeniyeti Tarihi,* Anadolu Üni. Yay. Eskişehir

Özaydın, Abdülkerim (2007), "Nevbet" mad., *DİA*., C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul
Bozkurt Nebi (1994), "Davul" mad., *DİA.,* C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul
Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (1962), Çev:Hrant Andreasyan, TTK., Ankara
Merçil, Erdoğan (2007), *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, TTK. Ankara
Uslu, Recep (2002) "Selçuklularda Müzik Literatürü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 6., Ankara
Koca, Salim (2009), "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkısı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, Konya
İbni Batûta Seyahatnamesi (1983) "*Tuhfetu'n-Nuzzâr fi Garaibi'l-Emsâr*" Muhammed Et-Tanci, Üçdal Neşriyat, İstanbul
Ebu'l-İz İsmail b. er-Rezzâz el-Cezerî (1990), *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
Öztürk, Meriç Türker (2012), *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na Bağlı İstanbul Bölgesi Kütüphanelerinde Yer Alan Minyatürlü Eserlerin Kataloğu*, Kültür Bakanlığı Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul.

KÜLTÜREL BİR DEVAMLILIK: LACİVERT TAŞI ROMANINDA NESNE-MEKÂN-İNSAN

Yrd. Doç. Dr. Şamil YEŞİLYURT *

Özet

Sevinç Çokum'un *Lacivert Taşı* romanı, bir ayağı gerçekliğe basan diğeri romanın kurgusal dünyası ile harmanlanmış bir macerayı anlatmaktadır. Eserde İpek Yolu ticaretinin son temsilcilerinden Hicret Bey ve ailesinin sıradan görünmekle birlikte sıra dışı ve maceraperest durumu ele alınmaktadır. Romanın en önemli iki tarafı mekân ve insan birlikteliğidir. Öyle ki romanda yer alan her kişi, sanki günlük hayatın bir parçası olan varlıklar; her yerde her an karşılaşılabilecek ve âdeta okurun tanıdığı kimselerdir. Kişilerin bu şekilde canlı biçimde sunumu, beraberinde onların yaşadığı mekândan koparılmadan ele alınmalarını getirmiş ve yazarın mesajını taşıyan temel yapı unsurları olmuştur. Kompleksleri olan; ancak onlarla yüzleşebilen bireyler, bulundukları mekânlarda bir kardeşlik tesis etmeye çalışırlar. Bu durum, yazarın yönsemesini olduğu kadar romanın yazılış gerçeğini de işaret eder. Romandaki kişi ve mekânların bu yöneliş doğrultusunda birer sembolik anlam taşıdıkları düşünüldüğünde bu romandaki mekân, kişi ve nesne bağı içerisindeki anlamları tespit etmek böylece romanın altyapısındaki fenomenolojik değeri ortaya çıkarmak bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sevinç Çokum, Lacivert Taşı, sembol, İpek Yolu

Abstract

Sevinç Çokum's Lacivert Taşı novel describes a adventure stepped a foot in reality the other blended with fictional world of the novel. Although the ordinary

of Hicret Bey who the last representatives of the Silk Road trade and his family, their unusual and adventurous situations are discussed. The two most important aspects of the novel is space and human unity. So much so that every person in the novel, as if the assets are part of everyday life; wherever that may be encountered at any moment and it is known by almost nobody readers. Vividly presentation of people, brought together to be addressed their without being detached from the place where they live and they have been the basic building elements bearing the author's message. Individuals who complexes own; but who are able to confront them work in places where they resort to a brotherhood. This also refers to the fact that the writing of the novel as well as the author's purpose. The people and places in the novel, considering they carry a symbolic meaning in line with this orientation, to identify relationship the space, the person and the object in this novel, thus reveal phenomenological value in the infrastructure of the novel is the objective of this study.

Keywords: Sevinç Çokum, Lacivert Taşı, symbol, Silk road.

Kültürel Bir Devamlılık: *Lacivert Taşı* Romanında Nesne-Mekân-İnsan

Giriş

Edebî metinler, doğup yeşerdiği kültürel geleneğin izlerini taşımasından ötürü bazen açık bazen sembolik ifadelerin arkasında bir dünya barındırırlar. Yazarların temel söylemini çevreleyen bu yapıyı anlamak, bağlamı ve onun kültürel geleneğini anlamakla eşdeğerdir. Çoğu zaman kültürel yapının temel taşı olarak kabul görmüş içkin değerler, metindeki bütün bir sistemin ifade etmeye odaklandığı merkezi oluştururlar. İdeal olanla olmayan, iyi ile kötü, olumlanan ya da yadsınan eylemler, bir mesaj verme veya bir durumu tespit etme amacıyla metnin asıl sorunsalı hâline gelebilmektedir.

Daha çok macera ve arayış kurgulu anlatılarda kişilerin elde etmeyi istediği ya da kendilerinde olmasının güven kaynağı olarak görüldüğü bir nesneye değer atfedilmesi, tabiatla iç içe olan ilksel insanın davranış tutumlarıyla örtüşür. Öyle ki zamanın geçişi ve ölçülmesi, mekândaki değişim, kişilerin yaşam döngüleri bir nesneye sıkı sıkıya bağlıdır. Nesne var olduğu sürece hayatın temel odaklarında bir hareket vardır. O nesnenin eksikliği ise manevi olarak bir buhranın habercisidir.

"…zaman olmasa 'an' da olamaz; 'an' olmasa zaman da olamaz, çünkü nasıl yer değiştiren nesne ile yer değiştirme zamandaş ise, yer değiştiren nesnenin /ölçüm/ sayısı ile yer değiştirmenin /ölçümsayısı/ da zamandaş. Zaman yer değiştirmenin /ölçüm/ sayısı, 'an' ise yer değiştiren nesne gibi, bir biçimde bir sayı birliği. Öyleyse zaman hem 'an' aracılığıyla sürekli hem de 'an'a göre biliniyor, anlaşılıyor; za-

man bu açıdan da yer değiştirmeyi ve yer değiştiren nesneyi izliyor. Nitekim hem devinim hem de yer değiştirme yer değiştiren nesne aracılığıyla birlik taşıyor…" (Aristoteles-Augustinus-Heiddeger 2007: 21)

Burada önemli olan, ferdi ya da kolektif şuurun nesneye yüklediği değer, onu fetiş unsur hâline getirip getirmediğidir. Sanatçı, her iki ucu bir araya getirerek nesne üzerinden kolektif yapıyı, kültürel değerleri, algılama biçimlerini olduğu kadar nesneyle olan reel ferdi tecrübelerini ve temel söylemini de ifade eder.

"Beynin açtığı aralık sayesinde, bir varlık maddi nesneden ve ondan yayılan etkinliklerden yalnızca kendisini ilgilendiren kısmı alıkoyabilir. Böylece algı nesne artı başka bir şey değil, nesne eksi bir şey, nesne eksi bizi ilgilendirmeyen kısımdır. Yani nesnenin kendisi virtüel bir saf algıyla özdeşleşirken, bizim gerçek algımız, bizi ilgilendirmeyen kısmını çıkardığı nesneyle örtüşür." (Deleuze 2010: 64-65)

Nesne ile birey arasındaki etkileşim, genellikle nesnenin kontrol edici sıfatı yüklenmesiyle ilerler. İnsan yaşamını kontrolü altına alan nesne, tılsımlı bir değere yükselir. Nesnenin kurallarına uyan birey, bir süre sonra özgürlüğünü yitirmiş; onun kölesi hâline dönüşmüş; her hamlesini nesnenin idare ettiği bir varlığa evrilmiştir. Nesnenin mekânla ilişkisi, kişinin mekânla ilişkisi ile paralel ilerler. Bazen mekâna mekân olma özelliği kazandıran nesne-mekâna sahip olmak, içindeki nesnenin kurallarına uyma ya da kişisel kuralları nesneye uydurma ile olur.

"Üstüne titrediğimiz eşyalar, gerçekten bir iç ışıktan doğar: Çevresine kayıtsız, geometrik gerçeklikleriyle tanımlanan eşyalarınkinden daha yüksek bir gerçeklik düzeyine ulaşır. Çevresine yeni bir varlık gerçekliği yayar. Bir düzen içinde yerini almakla kalmayıp o düzene içten bağlarla bağlanır. Evin içinde yapılan günlük işler, bir eşyadan ötekine, çok eski bir geçmişi yeni güne bağlayan bağları dokur. Evin işini gören kadın, uykuya dalmış mobilyaları uykusundan uyandırır." (Bachelard 1996: 90)

Roman yazarının yöresel oluşu ile yazılanın yöreselliği ifade etmesinin farklı olduğunu düşünen Forster, roman yazarının yöresel oluşunun bir romancı için güç kaynağı bile olabileceğini ifade eder. (Forster 2001: 44) Bu bağlamda sanatçının empati kurarak mekânı, insan yapısını, kültürel hassasiyetleri ve değerler sistemini eserine yansıtması, bütün olarak vermeyi amaçladığı tezinin parçalarını temsil eder. Bu yapı içinde kolektif şuurun nesneye yüklediği bir kutsiyet söz konusu ise bunda mekân-nesne ilişkisinin gücü yadsınamaz. Özellikle modern romanda kullanılan her nesnenin işlevsellik taşıması, mekâna ve onunla ilgili bağlama da dikkat etmeyi zorunlu kılar. "Eserin bünyesinde yer alan mekân tablosunda, bir dönemin gelenekleri, eşya zenginliği, mobilya ve mefruşat tarzı, giyime ve eğlenceye dönük alışkanlıklar, modalar, argo ve günlük konuşmalar... yer alır ve bunlar, kuşkusuz, toplumu toplum yapan temel dinamiklerdir. Yazar, bunları ağırlık ve önem sırasına göre işleyerek romanını, o günkü toplumun aynası yapar." (Tekin 2009: 131)

Romanın yapı unsurları arasında yakın ilişki vardır. Mekânın kişiyle, zamanın mekânla, kişinin zamanla ilişkisi bunlardandır. Bu yapı içinde kültürel devamlılığı sağlayan unsurlar verilirken anlatıcının tutumu önem kazanır. "Anlatıcı tasvir yaparken mekân ve karakterler arasında bir ilgi kurmaya çalışır. Böylelikle mekân bağımsız olarak ele alınmaz." (Demir 2002: 68) Neticede mekânın anlatım şeklinden hareketle anlatıcının hayata bakışı hakkında bilgi edinilebilir. Daha çok ilksel toplumlarda rastlanan ve zamanın geçişini ifade eden ölçü sistemleri tabiatla ve mekânla eşdeğerdir. Anlatıcının kültürel altyapısı ile örtüşen bu tutum; kişiler, zaman, mekân, anlatıcı ilişkisini ayrılmaz bir parçaya dönüştürür.

Bazen mekânla bazen de yaşanan sosyal hadiselerin ifade edilmesiyle soyut bir kavram olan zaman, somut hâle dönüştürülür. Bakhtin'in kronotop çeşitlemeleri içinde karşılaşma ve yol kronotopu olarak ifade ettiği zaman ve mekân birlikteliğinde zamanın etki gücü kadar mekânın varlığı da anlam kazanır. "Bir romanda karşılaşmalar genellikle 'yolda' cereyan eder. Yol rastlantısal karşılaşmalar için özellikle iyi bir yerdir. Yolda ('anayol') -tüm toplumsal sınıfların, zümrelerin, dinlerin, milliyetlerin, çağların temsilcileri olan- çok değişik insanların izledikleri uzamsal ve zamansal patikalar, tek bir uzamsal ve zamansal noktada kesişir. Olağan koşullarda toplumsal ve uzamsal mesafeyle birbirinden ayrılan insanlar rastlantısal olarak bir araya gelebilir; herhangi bir zıtlık boy gösterebilir, en farklı yazgılar çarpışıp iç içe geçebilir. Yolda, insanların yazgılarını ve yaşamlarını tanımlayan uzamsal ve zamansal diziler, bir yandan toplumsal mesafelerin kaybolmasıyla giderek daha karmaşık ve daha somut bir hâl alırken, aynı zamanda birbirleriyle farklı şekillerde bileşirler. Yol kronotopu hem yeni başlangıçların hareket noktası hem de olayların sonuçlandığı yerdir. Zaman adeta uzamla kaynaşarak uzamın içine akar (ve yolu şekillendirir)." (Bakhtin 2001: 316-317) Çoğu zaman kurgunun düğümlendiği ve çözümlendiği yer olan kronotop, anlatının mesajını da taşıma işlevine sahiptir.

Minyatür gibi küçültülmüş hayat hikâyelerinin anlatıldığı eserlerde ayrıntılar önemlidir. Küçük içinde büyük anlatılmaktadır. Mekânın sınırları dar olabilir veya yazar, küçük bir sahayı örneklem alarak konusunu işleyebilir. Neticede topluma genellenebilecek ve resmin bütününü görmeyi sağlayacak ipuçları mutlaka vardır. Bunlar bazen sembolik ifadelerin arkasında gizlenmiş okur merkezli yönelim sağlanabilecek imgelerken bazen de yazarların açık açık vurguladıkları birer simgedirler. Bu gizli ya da açık ifade sistemi, kişi unsurunun önemini ortaya çıkarır. Kişi, ister kurmaca dünyada isterse gerçek yaşamda olsun olay ya da durumları kendi kültürel birikimine göre algılar ve değerlendirir.

Sevinç Çokum'un *Lacivert Taşı* romanı, gerek sembolik nesnelerin arkasında vurgulanan imgesel dünya ile gerekse psikolojik ve sosyo-psikolojik tespitleri kurmaca dünyanın imkânları çerçevesinde yansıtması bakımından dikkat çekmek-

tedir. "…yazar, eserini belki de öyküyü ilk dinlediği çocukluk yıllarından itibaren sanatçı muhayyilesinin sağladığı imkânla zihninde tasarlamaya başlamış ya da günü geldiğinde dışa vurmak üzere birtakım imgeleri, olguları ve benzerlerini bilinçaltına yerleştirmiştir." (Akça 2013: 62)

Üç defter hâlinde tertip edilen romanın birinci defteri Hicret Bey ekseninde bir çerçi ailesinin yollarda geçen hikâyesini; ikinci defteri Devran Bey ekseninde kaybolan lacivert taşı nedeniyle yaşanılan kayıpları; üçüncü defteri ise Yadigâr'ın izlenimlerini anlatmaktadır. Siirt (Tillo)'te yaşayan ve çerçilik yapan bir aile özelinde bütün bir kültürel değişimi, sosyal hadiseleri, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve 1. Dünya Savaşı'na sürüklenmesini eşzamanlı olarak ele alan romanda hayal-gerçek arasındaki duruşla bir dünya anlatılmaktadır. 2011 yılında ilk baskısı yapılan *Lacivert Taşı*, içerdiği sembolik anlamlar, mekân, kişi ve hepsinin üstünde etkili olan kültürel doku ile bir tümevarım romanıdır. Issız Bey ve onun bıraktığı mirastan başlayan roman yolculuğu, üç farklı nesli hayata bakış, yaşam değişimi ve hak-batıl dengesi içinde inceleyerek son bulur.

1. Nesne

Romanda sembolik anlam taşıyan en önemli nesne, lacivert taşıdır. Lapis Lazulini adıyla bilinen ve renginden dolayı ait olduğu âlemi işaret etmek için "mavinin taşı" ya da "gökyüzü taşı" anlamlarında da kullanılan lacivert taşı, özünde bakır cevherini barındırır. Bu sebeple kristalize olmuş görünüme sahiptir. Dünyada rezervlerin en yoğun olduğu ve madenin çıkarıldığı yerler Afganistan ve Bedehşan'dır. Romanın başında "Size bu taş güveniniz ve sabrınız için gönderildi." (s. 7) ifadesi de taşın halk arasında yüzyıllar boyunca huzur, güven sağlamak ve koruyuculuk amacıyla kullanıldığını işaret etmektedir. Lacivert renkli üçgen biçimindeki bu taş, aynı zamanda kardeşliğin, gücün ve ülke bütünlüğünün sembolüdür. Hicret Bey'in devesi Humar'ın boynuna asılı duran lacivert taşının kaybolmasının hemen akabinde felaketler zinciri başlamış, ülke bütünlüğü bozulmuş, kervanlara yapılan haydut saldırıları artmış, Hicret Bey'in ailesi dağılmış ve Osmanlı Devleti önce Trablusgarp ve Balkan Savaşları'na ardından 1. Dünya Savaşı'na girmiştir.

" 'Onun içersinde gecenin en aydınlık zamanlarından damıtılmış bir renk gizlidir. Lapis Lazuli derler ona veya Azurit taşı... Rengi, alımlı bir koyuluğu olan gece mavisidir. Onu yüreğine tak. İçindeki marifeti o zaman hissedeceksin. O sendeki akıldır, bilgi ve duygudur. Büyük kapılarda başını eğip boynunda çıkar tasması olduğunda onu göremezsin. O senin için kayıp bir taştır o vakit. Paraca üstünlükleri olan, bu yüzden itibar görenlerin yanına gittiğinde, istemediğin ve kalbinin reddettiği, aklının sınırlarından girmeyen yerlerde mecbur kalıp durduğunda onu senden uzaklaşmış bil!' " (303)

Lacivert taşına özel bir anlam yüklemeden devesi Humar'ın boynundaki ip askıda taşıyan Hicret Bey, taşın Yadigâr adlı evlatlığı tarafından gizlice alınması

üzerine eksikliğini fark eder. Yadigâr, taşı ve Telli Hanım'ın taş hakkında anlattığı hikâyeyi sevdiği için onu gizlice almış ve bir su kenarında kaybetmiştir. Romanın bütünü neredeyse bu taşın kaybedilmesi ve yaşanan uğursuzluklar üzerine roman kişilerinin düşüncelerini içermektedir.

Hicret Bey, Diyarbakır'a gittiğinde oğlu Selvi'nin evleneceği Karanfil gelin için altın bilezik, küpe gibi takılara bakarken devesinin boynunda asılı bulunan taşın kullanıldığı takılara gözü çarpar. Yadigâr'ın, sürekli biçimde merakla sorduğu "Bu taşın bir masalı varmış!" cümlesini hatırlar ve taşı Yadigâr'ın gizlice almış olabileceğini düşünür; her yerde arar; ancak bulamaz.

"Gösterdiği gümüşten şövalye yüzüğün bombesinde lacivert renkte saydam olmayan, fakat hafiften parlayan bir taş vardı. Bana gecenin yarı bulutlu hali içinde keşfettiğim ve gizlenmeye çalışan bir yıldız gibi göründü. Devem Humar'ın boynundaki taşın bir benzeriydi. Vahram, 'Aslında halk arasında lacivert taşı olarak bahsi geçmektedir,' diye devam etti sözüne. 'Eski Mısır medeniyetinde çok rağbet görmüş olup firavunlar bu taşa önem vermişlerdir. İnsanın içinin karanlığını giderir derler. Gök bazı geceler nasıl berrak olursa öyle. Her kim bunu bir binaya rabteder ise mümkün olur ki o bina korunur, aynı zamanda halkları bütünleştirir. Hindistan'ın Agra şehrin de bulunan meşhur Tac Mahal'in duvarlarındaki tezyinatta akik, firuze taşları gibi lacivert taşı da kullanılmış ve bu taşlar yapının duvarlarına kakılmıştır azizim. Hindistan'a değerli taş almaya gittiğimde Tac Mahal'i de ziyaret etmiştim ve bu süslemelere hayran kalmıştım. Akşam karanlığında şamdanların aydınlığı duvarlara vurduğunda derinlemesine gömülmüş kızıl, sarı, yeşil, lacivert taşlar insanı büyülüyor adeta.'" (107-108).

Taşın kaybolması, zaten batıla ve halk inanışlarına meyilli bir karaktere sahip Telli Hanım'ın yaşanan her türlü felaket ile lacivert taşının kaybolmasının ilişkili olduğunu düşünmesini sağlar. Romanın "düğün" bölümünde bu durum daha belirgin hâle gelir. Bu arada roman boyunca Hicret'in duyduğu "Onu kaybetme" cümlesi yine yankılanır. Bu ifadenin romanın başından sonuna kadar muhtelif yerlerde tekrarlanması, nesnenin insan yaşamını belirleme gücünü işaret etmektedir.

Romanın henüz başlangıcında bir epigraf biçiminde vurgulanan ve lacivert taşının işlevini anlatan kısım, romanın ilerleyen aşamalarında kurmacanın bir parçası olarak tekrar ifade edilir. Böylece romanın gerçeklikten esinlenerek kurmacaya doğru ilerlediği ve taşın bu anlamda sembolik bir görev yüklendiği anlaşılır.

Kişi ile nesne arasındaki bağlantının sembolik ifadelerinden biri de aynadır. Romanın değişik bölümlerinde toplam 61 kez kullanılan ayna ifadesi, sembolik olarak Hicret Bey ile ilişkilendirilmiştir. "Ayna hayatı gösterir." (11) ifadesinden yola çıkan ayna ile ilgili bu kullanım, yazarın ara bölümlerin başlarında anlamı toparladığı bir rol üstlenir. Öyle ki ara bölümlerin başlangıcında anlatıcı, aynanın

fonksiyonlarını anlatarak bunun benlik üzerindeki eleştirisini yapar; bir leitmotiv gibi romanın temel odak noktasını işaret eder.

Ayna dış âlemin göstergesidir; ancak aynaya niçin bakıldığına "skopik dürtü" (Lacan 1996: 174) diyen Lacan için aynaya bakma sebebi, iç dünyayı yansıtır. Öznenin skopisi (görme biçimi) aynada görmek istediği benliğinin ön plana çıkarılması ile somutlaşır. Bu sebeple kişi aynada kendi yansımasını değil, benliğindeki eksikliklerin giderilmiş ideal formunu görmek ister. Böylece dış dünya ve iç dünya arasında kurulan özdeşleşme ile benlik dönüşümü gerçekleşir. Hicret Bey'in babası Issız Bey, ayna "…içimizi belirsiz de olsa göstermez!" (11) diyerek aynalara karşı olmuş biridir; evinde uzun yıllar ayna bulundurmamıştır. Buna karşın eşi Sabah Hanım'ın ve çocuklarının ısrarıyla eve konan aynaya önünden geçtiği zamanlarda bakmaktan kendisini de alamaz. Benlikten ne kadar uzak kalmaya çalışsa da onu tam anlamıyla kontrolü altına alamaz.

Issız Bey özelinde geleneğin aynaya yüklediği değeri sembolleştiren yazar, benliğin aynayla olan yakınlığına vurgu yapar. Aynanın maddi olanı göstermesi ancak manevi olanı gösterme gücüne sahip olmamasına bağlanan paradoks içinde Sabah ve Telli Hanımlar aynayı gerekli görürken Issız Bey ona karşı çıkar. İnsanın bilinçaltına yönelik analizlerde aynanın insanın narsist yönünü canlı tuttuğu görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında insanın aynayı öteki ben anlamındaki kendi bastırılmış yönü için mi, yoksa kendi büyüklüğünü yansıtması ve doğrulaması için mi kullandığı çok önemli değildir. (Kohut 1998: 117) "Aynaya bakma, aynayla ilgili törenler, psikotik hastaların animistik inançlarını, kaybolan benliğin aynadaki imge aracılığıyla geri alınabileceğine ilişkin bir yaklaşımı ifade eder." (Cebeci 2004: 99) Issız Bey'in ebedi yolculuğa çıkmasıyla eve asılan aynanın kırılması yaklaşık olarak aynı zamanda gerçekleşir. Aynanın kırılması benliğin de yok oluşudur. Issız Bey'in, fakirlerin en soylusu Fakirullah'ın kapısının eşiğine gömülmeyi; mezar taşına isim yazılmamasını; gelen ziyaretçilerin üzerine basarak geçmelerini ve böylece fani olduğunun bilineceğini istemesi de benliğinin yok olduğunun göstergesidir. Hicret Bey bu düşünceyle şunları söyler:

"Babam aynaları sevmiyordu, resimleri, suretleri... Aynalar benliği üste çıkarırdı ona göre, benliği azdırırdı. Bu düşüncelerinin daha da ötesi olduğunu, benim bunları henüz kavrayacak yaşa gelmediğimi söyleyen babam, sonraki yıllarda bir daha ayna sözü etmedi. Vasiyeti şöyleydi: Öldüğünde, gömüldüğü yere, üzerinde adı sanı yazılı hiçbir şekil veya taş dikilmeyecekti. Tuhaftır, o vefat ettiği gece annemin gümüş çerçeveli aynası duvardan düşüp kırıldı." (12)

Issız Bey'den aldığı bu gizemli düşünceyi miras olarak taşıyan Hicret Bey, kendisini tanımlarken biraz arada kalmışlığın biraz da yarım kalmışlık ve benlik parçalanmasının sonucu olarak "Ben bir çerçiyim, kırık bir aynanın ardından hayatın içine daldım ve önümde bir duvar yıkıldı, şehrimden çıkıp kıvrımlı yollar

yürüdüm, uzak kentlere girip çıktım." (12) "Ben bir çerçiyim. Kırık bir aynanın içinden hayata daldım ve korkusuzca ilerledim. Aynalar kırıktı, aynalar eksikti, aynalar içimizi gösteremezdi. Sular da öyle, gece aydınlık kalan gökler de öyle... Yine de yürüdüm, her adım bana yeni bir şey öğretti. Eksilsem de yaralansam da yeni bir şey..." (72) ifadelerini defalarca tekrarlar. "Kırık ayna" ve "yıkık duvar" ifadelerinin yarım kalmayı ifade ettiği düşünüldüğünde sembolik sanatçılarda bir düstur hâline gelen yarıda kalmışlığın romanda bu semboller vasıtasıyla bilinçli olarak kullanıldığı anlaşılır.

Issız Bey ve oğlu Hicret Bey'in ayna üzerinden hayata bakışlarındaki nüanslar kendisini gösterir. Issız Bey, benliği vurgulayacağı ve iç dünyayı yansıtamayacağı düşünceleriyle aynalara karşı çıkmışken Hicret Bey buna karşı değildir. Bu durumu net bir ifadeyle "Hayır baba, aynalar ve parıltılar bazen insanın içini de gösterebilirdi." (21) diyerek ifade eder.

Ayna, tek başına benlikle eşdeğer görülmez. Diğer yansıtıcı unsurlar olarak kullanılan sigara tabakası ve su da aynı paydada bir araya getirilir. Narkissos efsanesinden izler taşıyan bu düşünce, tabiattaki yansıtıcı unsurların benliği okşayıcı veya harekete sevk edici yönüne göndermede bulunur.

Romanda birinci defter, Hicret Bey'in notları; ikinci defter, Hicret Bey'in büyük oğlu Devran Bey'in notları ve üçüncü defter ise aileye sonradan katılan ve o ailenin bir parçası olan Yadigâr'ın notlarından oluşmaktadır. Her bir bölümde Hicret Bey; Devran Bey ve Yadigâr birinci teklik şahıs anlatıcı öznel bakış açısına sahiptir ve olayları kendi gözlemleri doğrultusunda yansıtmaktadırlar. Bu yönüyle romanın temelini teşkil eden bu üç defter de romanın önemli nesnelerindendir. Bölüm boyunca okuyucu onların varlığını görmez; ancak bölümün sonunda defter bir başkasına teslim edilirken varlığı somutlaşır. Hicret Bey, kervandayken ölüp Cudi'ye defnedilince onun özel eşyaları arasında bir de romanın birinci defteri olan ve Hicret Bey'in hatıralarını içeren, rüzgârdan dağılmış vaziyetteki defteri oğluna verilir. Aynı şekilde Hicret Bey'in oğlu Devran Bey'in notları da onun şahadetinden sonra oğlu Gurbet tarafından Yadigâr'a teslim edilirken defterin varlığı fark edilir. Hatıra defterleri olarak kaleme alınmış bu notlar, romanın gerçekçi temellere sahip olduğuna yönelik vurgu yaparlar. Böylece okuyucu, anlatılanların birikim ve tecrübe süzgecinden geçtiği düşüncesine sahip olur. Gerek Hicret Bey'in gerekse Devran Bey'in notları eksiksiz olarak teslim edilmez. Her ikisinin notları da parçalanmış ve kurtarılabildikleri arasından çıkan kısımları ihtiva ederler. Hicret Bey'in defteri rüzgârda parçalanmış ve pek çok kısmı uçup gitmiş; Devran Bey'in notları ise Düzgün Bey tarafından bilmeden külah yapılmak üzere diğer kâğıt ve gazetelerle gönderilmiştir.

Romanda özellikle üzerinde durulmamakla birlikte "para" arka plandaki sembolik nesneyi ifade eder. Öyle ki Hicret Bey ve ailesinin türlü tehlikeleri göze

alarak kervana çıkmalarının temel sebebi para kazanmaktır. Ancak paraya hiçbir zaman çok büyük değer yüklememişlerdir. İhtiyaçlar baş gösterdiği zaman paranın toplumsal gücünü anlayan Hicret Bey ve Devran Bey'in bu bakış açıları üzerinden para; sosyal değişimin, ülkenin parçalanmasının ve güç kaybetmesinin bir parçası olarak kullanılmıştır. Devletin yıkılma sürecine girmesi, ekonomik sıkıntılar yaşanması ve toprak kayıpları, Hicret Bey'in ailesinin de ekonomik olarak zayıflaması ve paraya olan ihtiyacın artmasıyla paraleldir. Ayrıca ayna ile aynı paydada paranın benlikle ilişkilendirilmesi ve paranın narsizmi kuvvetlendirdiği anlayışı ona fazlaca değer verilmesinin önüne engel koymuştur. Bununla birlikte geleneğin benliğe yaklaşımındaki değişimi parayı sembolik bir unsur olarak kullanan Devran Bey'in şu sözlerinde bulmak mümkündür:

"Ama insanla insanın arasında artık tek geçerli değer paraydı. Ve ben bu gerçeği çarşıya indikçe arabacı Kâmil'e para verirken, çarşıda dolanan sucu çocuktan su aldığımda, çay bahçesine gittiğimde Sefer'in getirdiği çayı içerek görüyor ve kavrıyordum." (233)

Devran Bey'in kaleme aldığı eserler, romanda hem batılın karşısındaki araştırma ve bilimin önemini göstermesi hem de bir sosyal kitlenin yaşam biçimini vermesi bakımlarından önemlidir. *Çerçiler ve Yaymacılar* adlı eserinde çerçilerin sosyal durumlarını ve yaşam biçimlerini anlatan Devran Bey, Sultan Memduh'un Mesnevi'si ile Mevlâna'nın Mesnevi'si arasında karşılaştırmalar yaptığı çalışması, Sadi'den, Hafız'dan seçtiği şiirleri bir araya getirdiği derlemesi ile Hicret Bey'in diğer çocukları ve Yordam Bey gibi ilmi, araştırmayı ve öğrenmeyi temsil etmektedir.

Hicret Bey'in şehir şehir dolaşarak sattığı ürünler, bağlamı ve yaşam biçimini göstermek için kurmaca dünyada yer alır. Bunun ötesinde bir derinliği bulunmayan mor reyhan, meşe palamudu, kekik, ceviz, üzüm pekmezi, sumak, fıstık, mazı tohumu, atkestanesi, zencefil, kimyon, kına, bal, fıstık, üzüm, peynir, değerli kumaşlar, takılar, tespihler, taraklar, fildişi, gümüş kaşıklar gibi ürünler romanda sözü edilen diğer nesnelerdir.

2. Mekân

Romanda Siirt (Tillo)'te yaşayan ve özellikle İpek Yolu güzergâhındaki yerleşim alanlarına kervanlarıyla giderek ellerindeki ürünleri satan Hicret Bey ve ailesinin yaşam biçimi özelinde Osmanlı Devleti'nin geçirmiş olduğu sosyal değişim anlatılmaktadır. Mekân olarak özellikle Güneydoğu Anadolu'nun seçilmiş olması dikkat çeker. Bu coğrafyadaki farklı etnik yapılar, farklı diller arasında bir bütünlük sağlamaya çalışan yazar, lacivert taşını birleştirici ve bütünleştirici bir sembol olarak kullanır; taşın kaybedilmesiyle birlikte o bütünlük bozulur ve önce Hicret Bey ve ailesi onunla paralel olarak da Osmanlı Devleti hızlı biçimde dağılma sürecine girer. Halep, Şam, Beyrut, Kerkük, Musul, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Muş, Van, Erzincan, Sivas, Erzurum, Malatya, İstanbul romanda sözü edilen yerler ol-

makla birlikte olayların yoğunlaştığı mekânlar, Cizre ve Tillo'dur. Bu bağlamda yer ile mekân arasındaki nüansı romanın dünyası içinde göstermek gerekir. Geniş manada Cizre ve Tillo Hicret Bey ve ailesi tarafından aidiyet taşıdığı için "mekân"; bunun dışındaki yaşam alanları ise mensubiyet bildirdiği için "yer"dir.

Romanda mekân âdeta yaşayan bir fon biçiminde kullanılmakla birlikte yer kabul edilebilecek yaşam alanları geçiştirilerek anlatılmıştır. Mekânın romandaki temel işlevi, kişilerin yaşam biçimlerini yansıtmak, kişinin tanıtılmasında mekânın kişiyi şekillendirici etkisinden yararlanmak ve romanın temel tezi olan birlik ve bütünlük fikrini Güneydoğu özelinde vermektir. Zahmetli, katırların sırtında katedilen, türlü tehlikelerle dolu, tozlu yollar bir yandan insanın doğaya olan mücadelesini ortaya koyarken diğer yandan bir yaşam biçimini ve kültürel dokuyu işaret eder. Bu bağlamda romanın aksiyonu ile mekân arasında kurulan paralellik önem taşımaktadır. Ayrıca arka plandaki mekânın zaman ve kişi unsurlarını etkileyen, onları güçlendiren, yazarın niyetini ve amacını ortaya koyan, özellikle Hicret ve Devran Beyler'in psikolojilerinin anlaşılmasına katkı sağlayan bir yönü olduğu da görülmektedir. Kişi tanıtılırken önce memleketinin ifade edilmesi, mekân ile kişi arasındaki bağlantının başlangıç noktasını oluşturur. Hicret Bey'in kervanda karşılaştıkları Yadigâr'a ilk konuşmada "Sizin dağlarınız, ovalarınız nereler?" (27) sorusunu yöneltmesi bu bağlantının örneklerindendir.

Hicret Bey'in hatıra defterindeki ilk cümlede "Dicle'nin suları olmasa, yüzümü hiç bilmeyecektim." (11) demesi, mitolojik bir kahramanın doğaüstü güçlerle mücadele etmesi gibi kendisinin benliğiyle olan mücadelesini işaret eder. Roman boyunca defalarca tekrarlanan benzer ifadelerle Dicle'nin kişi psikolojisi üzerindeki etkisi vurgulanır.

"Sabahtı. Dicle, biraz ötemde ilk aydınlıkla ışımıştı. Beyaz bir aydınlanış. Dicle bizim her şeyimiz. Onda doğar onda batarız; güneş de öyle değil mi? Sesi yüreğimizden geçer. Hayallerimiz, bekleyişlerimiz, ayrılıklarımız karışır o sulara; karışır çöker diplere ya da kendini çarpa çarpa bilinmezliklere gider. Üzerimizden göçmen kuşlar süzülür ve onların akisleri düşer sulara, beyaz kanatlarının resmi çizilir. Ayrılık tortularını bırakır onlar da, iştiyaklı gagalarının resimlerini ve nergisler, süsenler utangaç çiçeklerini açtıklarında yine Dicle'ye bakarlar; eğer yamaçlarda, sırtlardaysalar oralardan başlarını eğip, eğer su kenarlarına doğru yol almışlarsa mor, sarı desenler atarlar sulara ve ebru olur sular, üzerindeki renk salınışlarıyla." (26)

Romanda en çok bahsi geçen unsurlardan olan Dicle ve Fırat, "toplayıcı" ve "yansıtıcı" yüzlerin kendilerinden haberdar olmalarını sağlar. Dağları ve yolları bir yol gösterici kabul eden birey, Cudi dağı ile Fırat ve Dicle nehirlerine ayrı bir önem verir. Benzetmeler, yücelik ifadeleri, sonsuzluk, kardeşlik düşüncesi hep Cudi ve Dicle ile temsil edilir.

Önce Hicret Bey, daha sonra büyük oğlu Devran Bey için Cizre ve onun bir parçası olan Cudi'nin ayrı bir yeri vardır. Hicret Bey Cizre'ye peygamber şehri ve Dicle'nin kollarını açtığı bir yaşam alanı olması bakımlarından hayrandır; öldüğünde dahi yakınlardaki Cudi'ye defnedilir. Devran Bey de babasının mezarının orada olması sebebiyle Cudi'ye kutsiyet atfeder. Cizre, "Nuh'un şehri", "kaleler şehri" sıfatlarıyla ifade edilir. Öyle ki Hicret Bey'in, babası Issız Bey'den tufandan sonra Nuh Peygamber'in gemisinin Cudi Dağı'na oturduğuna dair efsaneleri dinlemesi ve Hicret Bey'in bundan etkilenerek Cizre'yi diğer mekânlardan ayrı tutması, geleneksel yaşam biçimini sergilemesi kadar şehirlerin tarihi ve kültürü hakkında da bilgi verir. Ayrıca Devran Bey'e göre Cizre'yi güzel yapan unsurlardan biri de Dicle'dir. Cizre, ada anlamına gelen cezireden gelmektedir. Bu sebeple yazar, Dicle'nin burayı bir çerçeve içine almak için koşup gelmiş olabileceğini sanatlı bir dille anlatarak şehrin coğrafi yapısını da işaret eder.

"Ben çocukken babam buraların efsanelerini anlatırdı bize. Cizre'ye ara ara gidip geldiğinden hem kocamış kişilerin gölgeliklerde anlattıklarını dinler ve bunları belleğine yazar hem de gördüğü tarihî yerlerden söz ederdi. Taş harabeleri, kapı boşluklarının üstündeki insan ve hayvan kabartma resimlerini, insan yüzlü arslanları, kubbesi yok olmuş, üzerini ot bürümüş çıplak ve kimsesiz kemerleri, bazısı artık kullanılamayan mefluç köprüleri, haşin yüzlü kaleleri, mağara evleri, su sarnıçlarım, en çok da Medresetü'l Hamra'yı, Nuh Peygamber türbesini, Mem u Zin türbesini... Sonra Gabar Dağı'nı, Cudi Dağı'nı... Zirvesine kar düştüğünde büründükleri beyaz şalı, sivrilip alçalarak uzanan engebelerin mor, lacivert harelenişini..." (159-160)

Devran Bey, babası Hicret Bey öldükten sonra babasının mezarının Cizre'de oluşuyla yazmak istediği Mezopotamya tarihi arasındaki bağı kurmaya çalışır. Bu esnada yine şehrin tarihî kökeni ve yapısı hakkında bilgi verir. Tarihî bir değer taşıyan yerleşim alanları tanıtılırken oraların önce mimari yapısı ve coğrafi özelliklerinden söz edilir. İstanbul'a ilk defa giden Yadigâr'ın oraya dair izlenimlerinin başlangıç noktasını da mimari yapı, insan kalabalığı ve yaşam biçimi oluşturur.

Konak yerlerinde kervanı karşılayan hancılar, çerağlarla yol gösterenler, yatacak yer hazırlayanlar, hayvanların yemini, suyunu ve bakımını yapanlar, kervancının yiyeceğini eksik etmeyenler, devletin güçlü olduğu zamanlarda vardı. Kervana baskınlar yapılmaya başlanmasının, hırsızlık ve cinayet olaylarının artmasının devletin zayıflaması ile paralel olduğu işaret edilir.

Hicret Bey, bir çerçidir; İpek Yolu güzergâhındaki pek çok yere gitmiş, pek çok insanla tanışmış ve değişik kültürleri tanımıştır; içinde bitmez tükenmez bir hareket arzusu ve yeni yerler görme tutkusu vardır. Hicret Bey'den sonra büyük oğlu Devran Bey ve onun ardından da evlatlıkları Yadigâr aynı yolu takip eder. Âdeta gelenek hâlini alan bu çizgi içinde Issız Bey'den Hicret Bey'e ve ondan da Devran

Bey'e geçen bu yaşam biçimi, sonraki kuşaklara aktarılacaktır. "Eski ve büyük ticaret merkezlerinin dışına çıkmadan Ankara, Kayseri istikametinde yürüyeceğiz; ta ki Malatya'nın oralarda Fırat'la yüz yüze gelinceye kadar... Fırat'ı gördük mü, "Bundan sonrası Dicle'dir, kolayladık! diyeceğiz." (351) Romanın odak noktasını teşkil eden çok kültürlü yapı içindeki birlik, beraberlik ve süreklilik fikri bu çerçevede verilir.

Dar çerçevede romanda sözü edilen mekân, geniş bir aileyi içinde barındıran Hicret Bey'in evidir. Casla sıvalı, taş örme, küçük pencereli, ahşap kapılı, iki katlı, taş işleme alınlık ve sütunları olmayan ve Hicret Bey'in ifadesiyle "halk işi bir yapı"ydı. (58) Hicret Bey ne zaman kervana çıksa evini ve ailesini hayal eder; evine geldiğinde ise bu ev onu yaşadığı güzel günlere götürürdü. Devran, amcası Yordam Bey'in evini "Çocukluğumun kokusunun sindiği ev…" (206) diyerek niteler. Benzer bir durum da "çarşı" başlığında Devran'ın küçüklüğünde çarşıda yaşadığı olayları o mekâna giderek yeniden hatırlamasında görülür. Mekânın kişiyi zaman unsuruyla iletişime geçirmesi, romandaki zaman ve mekân birlikteliğini de işaret eder. "Edebiyatta ve bizzat sanatta, zamansal ve uzamsal belirlenimler birbirinden ayrılamaz ve daima duyguların ve değerlerin izini taşır." (2001: 316) diyen Bakhtin'in kronotop olarak nitelendirdiği bu birliktelik, romanda benzer örneklerle tekrarlanmaktadır. Hicret Bey'in kendi mizacını da yansıtan bu mütevazı evine karşın Doktor Cömert Bey'in iki odasını muayenehane olarak kullandığı ve Hicret Bey'in evine göre biraz daha lüks görünümlü evi, orada yaşayanların da Hicret Bey'in ev ahalisinden farklı olarak kentli olduğunu işaret etmektedir.

3. İnsan

Romanın odak noktasına insanı oturtmuş olan yazar, sıradan insanın hayatı algılama biçimini ve bu bağlamda bir kültürel kitleyi tanıtma gayretindedir. Kişilerin yaşadığı fantastik kararsızlık, hayal hakikat arasındaki bocalama, halk inanışları ve batıl ile ilmin ışığı arasındaki gidiş gelişler ekseninde şekillenen entrik yapı, aynı zamanda dönem şartlarını da içine alarak genişler. Öyle ki Hicret Bey'in asıl amacı kervana çıkarak ticaret yapmak değil, aksine ticaret aracılığıyla hayatı, şehirleri ve insanları tanımaktır.

Romanda bir temel kişi (Hicret Bey) ve onun iletişimde olduğu, her biri ayrı bir fonksiyon yüklenmiş olan kişiler vardır. Bu yönüyle geniş bir ailenin her bir ferdi, kişisel problemleri, çelişkileri ve hayata bakışlarıyla canlı biçimde anlatılır. Hicret Bey'in şekillenmesinde etkisi büyük olan kişi, babası Issız Bey'dir. Ailenin büyüğü Issız Bey ölmesine karşın romandaki varlığı son bulmamıştır. Onun veciz sözleri, bir miras gibi bıraktığı örnek davranışları, ölmeden önce oğluna yazdığı mektubu ile oğlu Hicret Bey tarafından sürekli olarak hatırlanır ve yaşatılır. Bu tutumun devamını Hicret Bey'in ölümünden sonra oğlu Devran Bey'in babasını benzer biçimde hatırlamasında görmek de mümkündür. Romanın yaşayan bir kişisi gibi olay örgüsünü yönlendirmeye devam ederler.

Aile içerisinde babadan oğla devreden belirli bir aile yönetim sistemi bulunmaktadır. Issız Bey, oğlu Hicret'e, Hicret Bey de oğlu Devran'a ailenin manevi sorumluluğunu ve maddi hesaplarını devreder. Bu aile içi sistem Osmanlı saltanat düzenini çağrıştırmakta; aile de gerek idare biçimi gerekse hoşgörü ve etnik kimlikleri kucaklaması ile devletin küçük bir prototipi olmaktadır.

Issız Bey'in büyük oğlu Hicret Bey'in geniş bir ailesi vardır. İlk eşi Zühre Hanım'dan olan Tutku, Devran, Alaca, Sedef ve Selvi; ikinci eşi Telli'den olan Turna ve Gurbet isimli çocukları ile hep birlikte yaşamaktadır. Hicret Bey'in yedi çocuğu vardır ve bu aileye sonradan katılan Yadigâr ile yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hicret Bey'in kervanı da yedi kişiden oluşmaktadır ve bu kervana Kıtmir adı verdikleri köpekleri de eşlik etmektedir. Yazar, yedi rakamı üzerinden bir paralellik kurmaya çalışmıştır. Kardeşler birbirine son derece bağlı, eğitimli ve bilime önem veren kişilerdir. Issız Bey'den oğulları Yordam Bey ve Hicret Bey'e ondan da çocuklarına geçen bilim ve araştırma merakı her çocuğun bir alana yönelmesine zemin hazırlamıştır. Selvi Bey şair; Tutku fizikçi ve gökbilimci, Devran tercümeler yapan, kitaplar yazan bir araştırmacı; Alaca nakkaştır. Gurbet henüz üç yaşındadır. Birgün kervanda peşine takılan ve ailesi olmadığını öğrendiği Yadigâr'ı alıp sahiplenmesi ve evladı gibi yetiştirmesi ile aileye bir kişi daha katılmıştır. Kızları Turna ve Sedef'in ise bir bilim veya sanat dalına yönelmeyişi dikkat çeker. Erkeklerin idealizmi ve meşguliyetine karşın kızların bu anlamdaki eğitimlerinden söz edilmemesi ya da kızların bu alanlara yönlendirilmemesi mekânın kişi üzerindeki gerçekçi etkisiyle ilişkilendirilebilir.

Bourneuf ve Quellet'nin "ecinli kahraman (demoniaque)" diye isimlendirdiği "problematik kahraman", dış dünya ile hem uyuşan hem de zıt düşen (Bourneuf vd. 1989: 169) yönüyle hayal-hakikat arasındaki bir çizgide yer alır. Bu romandaki ecinli kahraman ise gölge ve personası arasında yaşadığı çelişkilerle önce Issız Bey, onun ardından Hicret Bey ve Devran Bey'dir. Hem romanın temel yükünü üstlenen hem de iç dünyalarında paradokslar yaşayan bu kişilere karşın Yordam Bey romanın en istikrarlı kişisidir. İç buhranlar yaşamayan, çevresini yönlendirme gayretinde olan, akil, problemleri bilimin ışığında çözmeye çalışan Yordam Bey her yönden idealize edilmiş bir kişidir.

Romanda her bir bölümün birinci teklik şahıs anlatıcısı ve onun sahip olduğu öznel bakış açısı üzerinden olaylar anlatılmaktadır. Oysa bu bakış açıları arasında ciddi bir fark görmek neredeyse imkânsızdır. Belki de aynı eğitim süzgecinden geçmiş olmak, aynı gelenek dairesinde yetişmek, hayata aynı pencereden bakıyor olmak kişilerin makine üretimi gibi birbirlerine benzemelerini sağlamıştır. Bu durum, gelenekmerkezli klasik anlayıştan henüz insanmerkezli modern anlayışa geçilmediğinin işaretidir. Birey hâlâ geleneğe yaptığı katkı ve onu sonraki kuşaklara en sağlam biçimde aktarabildiği ölçüde yaşamakta; aksi hâlde şeytani unsurlar taşıyan ve benliğini ön plana çıkarmış, gelenekten kopmuş kabul edilmektedir.

Kişilere verilen isimler, onların karakter yapılarına uygun olarak sistemli bir sembolizasyonu işaret etmektedir. Sürekli kervanla yolculuğa çıkan ve çerçilik yapan kişinin Hicret; onun yollarda, çöllerde, subaşında, ağaç gölgesinde yaşadığı özlemi ifade etmek için en küçük çocuğuna verdiği ismin Gurbet; kervanda ortaya çıkan türlü hastalık ve rahatsızlıkları tedavi eden kişinin Dermancı Teslim; kervandayken bazı zamanlarda yolcuları eğlendiren, taklitler yapan, def veya darbuka çalarak Arap şarkıları seslendiren kişinin Üstad Sürur; hayvanların bakımıyla meşgul olan, aynı zamanda üstünde taşıdığı pusula ve yol haritalarını ustaca kullanarak kervana yol göstermede maharetleri olan kişinin Mahir Bey; Selvi'nin Şirvan bahçelerinde görüp âşık olduğu kızın Karanfil; Hicret Bey'in hem kılavuzu hem koruyucusunun sürekli çöllerde ve yollarda olması sebebiyle Sahra; fizikle meşgul olan Tutku'yu her konuda yönlendiren bilge ve akil hocasının Daniş Hoca: yol yordam bilen, bilge, yol gösterici kişinin Yordam Bey ismini alması tesadüf değildir ve bu sembolizasyonun birer parçasıdırlar.

"Selvi ve Karanfil. Belki bir minyatürden, belki kitaplarda yahut bir duvarda gördüğüm tezhipten aklımda kalmıştı. Bir selvi ağacı ve ona dolanmış, onun gövdesinde açmış tomurcuklar... Gül mü karanfil mi? Gül olsa gerek. Karanfil dolanmaz çünkü, daha içe kapanık ve uzak, daha mağrur durur; gülse kol pençe atar, özgürlüğünü tatmak istercesine, her uzantının ucunda giderek küçülen çiçeğiyle... Belki gördüğüm resimdekiler karanfildi; onlar nakkaşın hayal gücüyle resmedilmişti, koyu yeşil üstünde kızıl ve pembeydiler. Ve sanki selvinin kalbinden doğmuştu o goncalar, o açılışlar. Oğlum, tenhada söylediği sözlerle var olmayan ve kendi içinden filizlenmiş bir sevdayı tarif etmişti ve tıpkı o resimdeki gibi. Bunlar zan mı, kuşkularıma mı uzanıyor, bilmiyorum. Bir tesadüf mü? Oğlumun adı, gördüğüm resim ve kızın adının Karanfil olması? Hayır hiçbiri tesadüf değildi; ne Selvi adı ne Karanfil ne de benim gördüğüm resim..." (128-129)

Kervancı yollarda ömür tüketen, tabiatın sesi, develerin çanlarında huzur bulan bir gezgindir. Romanda kervanın peşinden kalelere, kervansaraylara, çöllere, şehirlere giden okur, kendini beğenmiş tüccar, yalancı, madrabaz satıcı, hırsız, uğursuz, eşkıya; Türk, Kürt, Ermeni, Süryani, Arap; Hristiyan, Müslüman pek çok etnik, dinî ve sosyal sınıfa mensup kişiyle karşılaşır. Bu kadar farklı kesimlerin aynı paydada bir araya getirilmesini sağlayan husus ise hümanizmdir. Yolda kervanın peşine takılıp gelen çocuk Yadigâr için Hicret Bey'in Sahra'ya söyledikleri bu kardeşlik ve birlikte yaşama düşüncesine hizmet eder.

" 'Bu çocuğu çadırına kabul edecek misin Hicret Bey'im? Yoksa çobanlardan birinin çadırına mı versek bu gece? Beyler, beyliklerini bilmeli.'

…Demek isterim ki Hıristiyan mı, Müslüman mı, Süryanî mi, Keldanî mi nedir? Ne değildir? Türk müdür, Arap mıdır, Kürt müdür? Hiç bilmeyiz.'

… Sahra'ya birkaç söz demeliydim.

'Etinin, kanının tadına mı bakacaksın, ne edeceksin kökünü tohumunu be Sahra? Sert rüzgârlar senin yüreğini de kavileştirmiş, hatta mühürlemiş! O bir insan yavrusudur. İki ayağı, iki kolu, iki gözü..." (21-22)

Hicret Bey Yadigâr'a hep güvenmiş; Yadigâr ise onun güvenini hiç zedelememiştir. Yadigâr neredeyse Türkçe konuşmayı bilmeyen aslı Kürt bir çocuktur. Bu yönüyle onun sadakati, ait olduğu etnik grubun uzun yıllar Osmanlı Devleti içinde devlete karşı beslediği sadakat duygusu olarak temsil edilmiştir. Özellikle romanın sonlarında Ermeniler'in Doğu Anadolu'da katliamlar yapmaları, onların da asırlardır sahip oldukları milleti sadıka vasfını terk etmeleri, devletin son döneminde yaşadığı siyasal boşluğa ve askerî başarısızlıklara bağlanmıştır. Sosyal zaman, toplumsal değişim ve resmî tarih söyleminin romana yerleştirilmeye çalışıldığı bu kısımlar özellikle romanın sonlarına doğru oldukça hızlı bir şekilde geçiştirilmiş ve yapay kalmıştır.

Tabiatla insan arasında roman boyunca sağlanan doğrudan iletişim, romanın taşıdığı mesaj olan kardeşlik düşüncesini verme adına da anlamlıdır. Telli Hanım ile Yadigâr arasında geçen şu diyalog bu bağlantıyı göstermektedir.

"Bir sabah üç beş keçiyi otlatmak için yukarı tepe yamaçlarında oyalanıyorduk; annem dolana dolana bazı otlar aramaya koyulmuşken, sevdiği çiçeklerden bulmuş, birkaçını koparıp getirdi. Kırmızı, koyu mor ve beyaz renkte olan bu çiçeklerin yabani kır laleleri olduğunu söyleyip bunlardan küçük bir demet oluşturdu.

'Bak oğlum,' dedi. 'Biz bu memlekette işte böyle demetlerce yaşıyoruz. Renklerimiz birbirine pek uyar. Pek hoş durur. Sen Kürdî, ben Arap, Devran'ımın gönül verdiği Bahar Kız, Türk'tür, Bunların hiçbiri birbirini küçümsemez, bunların hiçbiri birbirine düşman değildir. İşte böylece kalmak gerek. Bunu bil.'" (324)

Roman, paradokslar arasından bir bütünlük çıkarma düşüncesini taşımaktadır. Etnik ayrımlar, hak-batıl, ilim-halk inanışı karteziyen bir yapı olarak görülmekle birlikte bu ayrılıklar, kişilerin karakterleri üzerinde bir düzene ulaşır. Issız Bey, Cerideci Efgan Bey, Yordam Bey, Hicret Bey ve ailesi bu karmaşayı ve çatışmayı yaptıkları davranışlarla ideal şekle sokar. Telli Hanım batıl inanışlarla hakikat arasında kalmış, onu karakterinin her noktasında taşıyan, davranışlarına bunları yansıtmaktan geri durmayan bir Anadolu kadınıdır. Her bir kişi, bireysel olduğu kadar kolektif temsil güçleriyle romandaki yerlerini alır ve arkalarındaki kitleyi peşlerinden sürükler. İlmin, araştırmanın ve çalışmanın sembolü olan Yordam Bey ve Hicret Bey'in çocukları, sadakatin sembolü olan Yadigâr, geleneksel Anadolu kadınını temsil eden Telli Hanım, çerçilerin yaşam tarzlarını ve benliklerinde yaşadıkları çelişkileri taşıyan Hicret Bey ait oldukları kitlelerin sözcüsü konumunda olmakla birlikte bireysel farklılıklarından da taviz vermezler. Devran, hatıra defterinde şunları söyleyerek bireyselliğin de önem taşıdığını ifade eder:

"Fakat bir şeyi fark etmiştim; bugüne kadar kadınlar, kızlar, kardeşlerim, evimize girip çıkanlar, hepsi ayrıcalıklarına rağmen bir kadın kalabalığı olarak zihnimde yer etmişti. Tıpkı bahçemizin ot kaplamış bir köşesinde bütün bu nebatatı ot kavramı içinde düşünüp değerlendirmemin yanlışlığı gibi. Oysa birbirine benzeyen ve benzemeyen, ayrı ailelerden, ayrı görünüşlerde, ayrı isimde ve renklerde ne kadar çok bitki bir arada yaşıyordu ve ben onlara ot diyordum. Onların her biri kendi bahçelerini düzenleyerek, kendi çiçeklerini yetiştirirken biz onları yeknesak bakışımızla tek türden varlıklar olarak görüyorduk." (219)

İnsanların yaşam biçimleri ve inanışları kültürel bir olgu olarak sıklıkla dile getirilir. Romanın başındaki değerler sisteminin, âlime gösterilen hürmetin ve kervan anlayışının romanın sonlarına doğru değişmesi, batıl inanışlar, çerçilerin yaşam biçimleri, atasözleri, çerçi Türkçesi ismi verilen ve yazarın hayalgücünün de izlerini taşıyan ifadelere sahip gizli jargon bu kültürel ekseni tamamlar.

Telli Hanım'ın evin duvarlarına astığı üzerlikler, nazar kovucular, eşini ve çocuğunu kaybetmesi üzerine nefsini öldürmek, kabullenmek ve rıza göstermek için Telli Hanım'ın kendisini El Hazin Türbesi'ne zincirlemesi, oğlu için Karanfil isimli kızı görmeye giderken havanın birden bozulup fırtınaya dönmesini kötüye doğru gidebilecek bir işaret olarak algılaması, lacivert taşının kaybolmasının uğursuzluklara sebep olacağına inanması, kapılara, kilere, pencere kenarlarına, dolaplara astığı ölü kaplumbağa, tilki, kurt, kuş gibi hayvanlara ait deri, ayak, kemik, kuyruk parçalarından medet umması bu batıl inanışlardan birkaçıdır.

İlk olarak Hicret Bey Bey ile Sahra ve Adem arasındaki konuşmalardan haberdar olunan çerçi Türkçesi ya da çerçi dili denilen gizemli dili Hicret Bey, "Bu dil, açıkça anlaşılmasını istemediğimiz konularda başvurduğumuz bir anlatım şekliydi." (22) diyerek betimler. Atasözleriyle mesajlar vermek üzerine kurulu bu dil, Kuzey Batı Türkçesi ile yazarın yakıştırmalarının harmanlanmasından oluşmaktadır.

Sahra, Turna'ya olan aşkını Devran Bey'e yazdığı mektubunda çerçi diliyle şu şekilde ifade eder: "Gün togan yirkün batangdan nişe ıraktı körmez. Körçek barmag iser yardan kamaşur göz, büsbütün karanu basagele. Durna ki kanat çırpga, kaça tez iv yurt bolsa, yad yabandang berü kalpte yir bulsa. Eger şenlik bola ceuapnmg bir nişe. Dilekning ötesi bir hoşluk ide." (274) Anlamı şudur: " "Gün doğan yer, gün batan yerden hayli uzaktadır. Onun için bunlar birbirlerini görmezler. Eğer gözlerim o yâri görebilseydi öyle bir kamaşırdı ki her yan kararırdı. Turna o denli kanat çırpar ki her an kaçabilir, elden gidebilir. O sebeple tez evlenip ev bark edinmelidir. Yoksa yabancıya, olmaz birine kapılır gider de kalbimizde yer bulamaz. Mümkünse bir cevap verilsin de kalbimde şenlik olsun. Dileğim budur, ötesi ise bir hoş cevap alabilmek.'" (274-275)

Arap kökenli bu ailede Telli Hanım, kızları ve Gurbet Türkçe bilmiyorlardı. Yadigâr ise sonradan çok az derecede Türkçe öğrenmişti. Devran, Alaca ve Tutku bir araya geldiklerinde Arapça ya da Kürtçe konuşmak yerine Türkçe konuşurdu. Böylece babaları Hicret Bey'i de yâd etmiş olurlardı. Dolayısıyla dil, yine geleneğin bir parçası olarak kabul edilmiştir.

Sonuç

Lacivert Taşı romanı, birçok olayın ve kalabalık kişi kadrosunun etrafında şekillenen, sosyal ve tarihî olaylara bir fon olarak yer veren, cephe gerisindeki halkın yaşadığı sıkıntıları göz önüne seren, kardeşlik, birlik, beraberlik düşüncelerini bir çerçi ailesinin yaşamı, inanışları ve fetişleştirdikleri lacivert taşı etrafında verme gayretindeki bir romandır. *Onu sakın kaybetme,* diyen sesin neyi kasdettiğini anlayamayan Hicret Bey'in korumak amaçlı yanına aldığı Yadigâr isimli çocuğun lacivert taşı masalını merak etmesi üzerine taşı kaybetmesi ve sonrasında kahramanların başından geçen olaylar; taşın kaybının eserin kırılma noktası olduğunu işaret eder. Bu anlamda lacivert taşı, ayna, toprak, su benlikle ilişkilendirilmiş ve âdeta fetişleştirilmiş nesneler olarak sıklıkla ele alınmıştır. Roman boyunca benliğin öldürülme gayreti, geleneğin çizdiği yoldan sapma endişesi, nesilden nesle bir miras gibi aktarılmaya çalışılmıştır. Bu çabanın nesne dünyası ile olan bağı tespit edilmiştir. Nesnelerin, kendi noemalarının yanı sıra daha çok bireyin bilincinde ve özellikle bilinçaltındaki imgesi olan noesiste neler ifade ettiği belirlenmiştir.

Romandaki insan unsuru, temel tez ile uyuşur. Arap kökenli bir ailenin yaşamı etrafında Kürt, Türk, Ermeni, Süryani, Arap unsurların kardeş olarak görülmesi, Kürt çocuğu Yadigâr'ın ailenin bir ferdi olarak kabul görmesi, birleştirici ve bütünleştiriciliği ile Osmanlı Devleti'nin çokuluslu yapısını anımsatmıştır. Gerek kişilerin bu yönü gerekse onlara verilen isimler yazarın yönelimini ve olumlamasını vurgulamıştır. Kişi kadrosu bakımından oldukça zengin olan bu eser, iç içe geçmiş hikâyelerle ve o hikâyelerin kahramanlarının iç dünyaları ve yaşam tarzları ile doğrudan alakalıdır. Romanın temel çatışması olan gölge ve persona ile hak ile bâtıl, kişilerin karakterleri ve yaşam biçimleri ile somutluk kazanmıştır.

Yadigâr, 1901 yılında doğmuştur. Romanın sonralarında artık doksan yaşlarında olduğunu söyler. Eylül 2010 - Ağustos 2011 tarihleri arasında romanı kaleme alan Sevinç Çokum, yaklaşık doksan yıllık süreci anlatmak düşüncesiyle zamanda atlamalar yapmış ve bu da romanın aceleyle yazılmış düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Öyle ki romanın temel tezi dışında pek çok şey eksik bırakılmıştır. Romanın hatıra defteri biçiminde planlanması ve roman kişilerine ait bu hatıra defterlerinin sayfalarının eksik olması da bu yarım ve atlayarak anlatmayla ilgili olabilir. Özellikle Yadigâr'ın Notları'nı içeren üçüncü bölüm, çok hızlı biçimde geçilmiş ve geniş bir zaman dilimi kurmaca dünyanın imkânlarıyla özetlenmiştir.

Olayların geçtiği temel mekân, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı yerleşim alanlarıdır. Hicret Bey ve ailesinin yaşadığı mekân ise Tillo'dur. Bu bağlamda romanda ifade edilen temel yönelimler ile mekân arasında; mekânla kişi arasında; mekânla tarihî ve sosyal zaman arasında çok yakın ilişkiler olduğu tespit edilmiştir.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Kaynakça

Akça, H. (2013, Sonbahar). Biyografiden Romana: Lacivert Taşı. *Arasta Kültür ve Sanat Dergisi*.
Aristoteles-Augustinus-Heiddeger. (2007). *Zaman Kavramı,* Çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi.
Bachelard, G. (1996). *Mekânın Poetikası,* Çev. Aykut Derman. İstanbul: Kesit Yayıncılık.
Bakhtin, M. (2001). *Karnavaldan Romana,* Der. Sibel Irzık. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Cebeci, O. (2004). *Psikanalitik Edebiyat Kuramı.* İstanbul: İthaki Yayınları.
Çokum, S. (2015). *Lacivert Taşı.* İstanbul: Kapı Yayınları .
Deleuze, G. (2010). *Bergsonculuk,* Çev. Hakan Yücefer. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
Demir, Y. (2002). *İlk Dönem Türk Hikâyelerinde Anlatıcılar Tipolojisi.* İstanbul: Dergâh Yayınları.
Forster, E. M. (2001). *Roman Sanatı,* Çev. Ünal Aytür. İstanbul: Adam Yayınları.
Kohut, H. (1998). *Kendiliğin Çözümlenmesi,* Çev. C. Atbaşoğlu, B. Büyükkal, C. İşcan. İstanbul: Metis Yayınları.
Lacan, J. (1996). "Özne-Benin İşlevinin Oluşturucusu Olarak Ayna Evresi", Çev. Nilüfer Kuyaş. S. M. Tura içinde, *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz* (s. 173-183). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
R. Bourneuf, R. Q. (1989). *Roman Dünyası ve İncelemesi,* Çev. Hüseyin Gümüş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Tekin, M. (2009). *Roman Sanatı ve Romanın Unsurları.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

ŞARKIN MODERN GELİNİ ŞEHRİBAHAR'DA YOLCULUK ARKETİPİ

Hilal AKÇA *

Özet

İnsanlık tarihine ait önemli bilgiler kolektif bilinçdışında depolanmıştır. İnsanın doğadan koparak kendi benliğini oluşturması sancılı ve zorlu bir süreçtir. İnsanlar dış dünyayı anlamak ve onu iç dünyasıyla bütünleştirmek için kolektif bilinç dışının öğesi olan arketiplere ihtiyaç duyarlar. Arketipler, kişinin ontolojik yapısını şekillendirirler. Davranış kalıbı olarak değerlendirilen arketipler, insanlığın hafızası olan kolektif bilinçdışının kapsamını oluşturan öğelerdir. Bu nedenle her insan insanlığın hafızasının ürünü olan arketiplerden beslenir. Ortak hafızamızda yer alan arketiplerden biri, "yolculuk/aşama" arketipidir. Edebî eserlerin olay örgüsünde izi sürülen yolculuk arketipi yola çıkış/erginlenme/dönüş aşamalarından oluşmaktadır. Bu çerçevede mitlerin de çağımızın destan/mitleri olan romanlarla benzerlik taşıdığı söylenebilir. Buradan hareketle modern çağda yazılmış romanlarda mitolojik yolculuğun izlerini sürmek mümkündür. Yazarların edebî eserlerle kolektif bilinçdışının ürettiği mitler arasında bağlantı kurması, mensup olduğu kültürden esinlenerek çizdiği kahramanlarını evrensel kültürün kahramanlarına yaklaştırması söz konusudur. Bu çalışmada, Joseph Campbell'ın *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* adlı eserinde ortaya koyduğu sistematik kullanılacaktır. Nazan Şara Şatana tarafından yazılmış olan *Şarkın Modern Gelini Şehribahar*[1] romanı bu sistematiğe göre incelenmiştir. Romanda, seçilmiş kahraman Şehribahar'ın ruhsal ve bedensel yolculuğunun izlerini takip etmek mümkündür. Bir gelin kervanının Arabistan'dan İpek Yolu aracılığıyla Diyarbakır'a gelişinin anlatıldığı romanda, bu

reel yolculuğun, kahramanı ruhsal anlamda nasıl değiştirdiği de gözlemlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arketip, yolculuk/aşama arketipi, İpek Yolu, Şarkın Modern Gelini Şehribahar.

Abstract

Information about the history of humanity is stored in the collective unconscious. It is a painful and diffucult process for human being to detach the nature of man to create his own self. They need subjects of unconcios archetypes to understand a world wıthout man and to integrate it with his inner world. Archetypes shape people's ontological structure. Archetypes consideres as patters of behaviors are the elements that make up the scope of the collective unconscious of humanity's memory. Therefore, every human is fed from the archetypes which are the product of human memory. One of the archtypes places in our shared memory is journey/process archtype. The journey archtype trailed In the literary works of the plot consits of output, pubescence and rotation. In this context it can be said that the myths share simalarities with novels which are our era epic mhyts. From the point of this wiew it is possible to follow traces of the mhytological journey written in the modern age novels. It is possible for authors to establish a connection between mhtys produced by the collective unconscious and literary works. In this study, the systematic which is detected in *The Hero With A Tousand Faces* by Joseph Campbell's will be apllied. The novel *Şarkın Modern Gelini Şehribar* by Nazan Şara Şatana, is analyzed according to this sistematic. It is possible to follow the selected hero Şehribahar's spiritual and physical journey's traces in the novel. In addition, as described in the novel of the arrival of a bride Diyarbakir via the Silk Road caravans from Arabia, that the real journey can be observed in the spiritual sense, how to change the hero.

Keywords: Arcehtype, journey/process archtype, Silk Road, Şarkın Modern Gelini Şehribahar

Giriş

Psikolojinin ilk hedefi insanı tanımak ve anlamaya çalışmaktır. İnsanı tanımak için onun yaşanmışlıklarının ardına şifrelediği sembolleri çözmek gerekir. Bunu yaparken bireyin sadece bilinç dışından hareket etmek yeterli değildir. Carl Gustave Jung, bireysel bilinç dışının gerisinde daha derin bir bilinç dışı olduğunu düşünür. Buna "kolektif bilinç dışı" adını veren Jung, kolektif bilin dışının bireyin kişilik gelişiminde bireysel bilinç dışının ötesinde derin bir gerçeklik olarak varlığını sürdürdüğünü söyler. Bireysel tecrübeye dayanmayan "kolektif bilinç dışı" bütün insanlığın psikolojik mirasını içerir ve her bireye aktarılmaktadır. Jung, ko-

lektif bilinç dışında insanlığın yazılmamış tarihinin bulunduğunu düşünmektedir. İnsan bireysel tecrübelerini bilinç dışında depoladığı evrensel insanlık tecrübesini de kolektif bilinç dışında depolamaktadır. Kolektif bilinç dışında depo edilen evrensel psikolojik mirası her yeni nesil bir öncekinden almakta ve bir sonrakine devretmektedir. Değişik yollardan bireylere geçen bu miras, bireyin zihin dünyasında yeniden oluşmaktadır. Dolayısıyla birey kişiliğini binlerce yıl öncesinden atalarından devraldığı psikolojik mirasın temelleri üzerinde inşa etmiştir. (Sambur 2005: 80-83) Abdülkerim Bahadır kolektif bilinçdışını şu şekilde tanımlar:

"Kolektif bilinçdışı, kökleri milyonlarca yıl öncesine uzanan atasal tecrübeleri içeren bir depodur. Bu depoya her geçen yüzyıl, küçük tecrübeler ekler. İnsanlar, tarih öncesi olayların yansıma imkânı bulduğu bilinçdışının bu boyutuyla, aynı ortak psişik tarihi yaşarlar." (Bahadır 2010: 75)

Jung, insanın kolektif bilinç dışını oluşturan içteki ortak etkenlere arketipler adını verir. Bilinci olumlu ya da olumsuz yönde etkileyen bu güçler, kişinin ontolojik yapısını şekillendirirler. Modern psikolojinin bir terimi olan "arketip" kökenine bakıldığında Eski Yunanca bir terimdir. "Arche" (başlangıçtaki, ilk) ve "typos" (biçim) sözcüklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olan bu terim "ana örnek, ilk model, ilk imge, asıl numune" gibi anlamlara gelmektedir. (Sarıçiçek 2013: 5) Tüm insanlığa ait belli davranışları başlatan, onları yönlendiren ve düzene sokma yetisine sahip olan arketipler, din, ırk, coğrafi konum gibi faktörlerden bağımsız olarak benzer düşüncelere, duygulara ve davranışlara yol açarlar. Nesilden nesle geçme özelliğine sahip olan arketipler, temsillerin kendilerini değil onların yer ve zamana bağlı olarak ortaya çıkacak formlarını aktarırlar. Jung'a göre arketipler şartlar oluştuğunda aktif hale gelecek şifreler halinde merkezi sinir sisteminde depolanmıştır. (Bahadır, s.89) Kodlanan kolektif bilinç dışı bilgilerini çözümleyebilmek için mitolojiye doğru bir yolculuk yapmalı; sosyoloji, psikoloji ve felsefenin derin izlerini arketipsel sembollerle değerlendirmeliyiz. Dünya mitolojileri üzerine birçok araştırma yapan Josep Campbell'ın, *Kahramanın Sosuz Yolculuğu* başlıklı eserinde ele aldığı "yolculuk" edebî metinlerde en çok karşımıza çıkan arketiplerdendir. (Sarıçiçek 2013: 9)

Masal/destan kahramanlarının bir bilgenin haber verdiği uzak bir ülkeye veya rüyalarında gördükleri bir meçhul coğrafyaya ya da masalların sembolik mekânı olan Kaf Dağı'nın ardına, tehlikelerle dolu yolculuklar yaptıkları bilinir. Yolculuğun sebebi; ülkelerinde ortaya çıkan bir huzursuzluktur. Seçilmiş kahraman bu huzursuzluğu gidermek için uzak ülkelerde bulunan "büyülü nesne"yi getirmek için yolculuğa çıkar. Mitolojik metinlerdeki bu yolculuk hikâyeleri reel bir yolculuk gibi görülse de aslında bireyin iç dünyasına, bilinçaltının derinliklerine yaptığı ruhsal bir eylemdir. (Sarıçiçek 2013: 29-30) Nazan Şara Şatana'nın *Şarkın Modern Gelini Şehribahar* romanında modern kahramanın mitolojik yolculuğu, o

dönemde İpek Yolu vasıtasıyla reel yolculuğu çıkan bireylerin erginlenme serüvenine ışık tutmaktadır.

Romanda tarihî İpek Yolu'nun bazı önemli merkezleri yer almaktadır. Uzun bir tarihî geçmişe sahip olan İpek Yolu dünya medeniyetleri için etkin bir rol üstlenmiştir. İpek Yolu, ticaret yolu olduğu kadar din, dil, kültür taşımacılığı da yaptığı için bireyin "atasal tecrübeleri"nin ve "psikolojik mirası"nın nesilden nesle aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Romanda Arabistan'nın Daba şehrinden İpek Yolu vasıtasıyla Diyarbakır'a gelin getirilen on beş yaşındaki Şehribahar'ın macerası anlatılmaktadır. Arabistan'nın kültürünü; gelenek ve göreneklerini, örf ve adetlerini, yaşam tarzını 1915'te Diyarbakır'a İpek Yolu vasıtasıyla getiren bu genç kızın gönlünün, yüzünün güzelliği ve bilgisi oradaki çoğu insanın dikkatini çekmiş ve onun Diyarbakır'a önemli katkıları olmuştur. Romanda İpek Yolu'yla ilk bağlantı Kızıldeniz'le başlar. Şehribahar'ın yaşadığı Tabuk ve amcasının Daba'daki evinden Kızıldeniz görülmektedir.[2] Tarihî kaynaklara bakıldığında özellikle Kızıldeniz'in İpek Yolu ticaretindeki öneminden sıklıkla bahsedilmektedir: *"Kızıldeniz'e bakınca için ürperiyor mu? Sen de Kur'an'da okumuşsundur. Hz. Musa firavundan kaçan köleleri denizi ikiye ayırarak geçirmiş, firavunun askerleri de peşlerinden geçmek istemişler, ama köleler geçtikten sonra deniz kapanmış hepsi ölmüşler. Sen daraldıkça çocukluğundan beri Kızıldeniz'e bakıp dua okurdun, evlenip buradan gittiğinde, bu kutsal denizi göremeyeceksin, burada dua edemeyeceksin, şimdi bütün dualarını et, denize de iyice bak, kim bilir belki bir daha…" (ŞMGŞ. 36)* Romanda, Kızıldeniz'den başlayıp liman şehri Akabe'den devam eden kara yolculuğu atmış dokuz gün sürmüştür. Bu macerada roman içerisinde takip edilen İpek Yolu güzergâhı şu şekildedir: *"Buradan çıkıldıktan sonra sırasıyla Harayba, Akabe, Ma'an, Amman, Mafrak, Şam, Humus, Hama, Halep, Meskene, Birecik, Urfa, Siverek son yerde Diyarbakır olacak. (…)"* (ŞMGŞ. 58) Ebubekir, Daba'dan yola çıktıktan sonra yolculuğun ne kadar zor olacağını anlar ve Ömer Halis'e Diyarbakır'ın nasıl bir şehir olduğunu sorar:

"Tarihi benim bildiğim kadarıyla 5000 yıllık geçmişe dayanıyor… Birçok yere ticaret ve oralara gitmek için önemli bir kavşaktır. Diyarbakır'ın etrafını surlar çevirir, içinde yaşarız bizler, bizde Kürt, Arap, Zaza, Ermeni ve Yahudi gibi birçok insan vardır, onlarla birlikte yaşarız, dinimiz, dilimiz ayrı olsa da hepimiz Diyarbakırlıyız. (…) Benim bildiğim bir şey var, Diyarbakır hakkında. Bu şehrin ilk kuruluşundan bugüne kadar, otuza yakın devlet ve beylik kurulmuş tabi bunlar kendi bildiklerini, birbirlerine de öğrettikleri için karma karışık olmuş, onun için bizim oralarda ne ararsan bulursun. Diyarbakır dünya üstündeki şehirlerden farklı gelir bize, hoş biz oraları görmedik de, bizim duyduklarımızdan Diyarbakır, hazinedir, altındır, elmastır." (ŞMGŞ. 73-74)

Romanda da tarihî İpek Yolu üzerinde bulunan Diyarbakır pasajda da görüldüğü gibi yüzyıllar boyunca pek çok devlete ve farklı etnik kökenden insana

ev sahipliği yapmıştır. Önemli bir ticaret merkezi olan şehir, günümüzde de bu özelliğini korumakta; fikir, sanat, kültür ve bilim faaliyetlerinde ön planda yer almaktadır. Romanda Diyarbakır'a gelene kadar pek çok farklı şehirlerden geçilmiş, çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. İpek Yolu kervanına katılan "gelin kervanı" haydutların saldırısına uğramış, kum fırtınasına kapılmış, I. Dünya Savaşı sebebiyle İngiliz ve Fransız askerleri tarafından kaçakçılık, köle alım-satımı iddiasıyla aranmıştır. Aşağıda romandan alıntılanan pasajlar, kervan yolculuğunda yukarıda bahsedilen her şehir ve kasabada konakladığını göstermektedir:

*"(…) **Akabe**'ye yaklaştıkça Şehribahar şaşırıyordu."* (ŞMGŞ. 109), *"**Ma'an** küçük bir kasabaydı. Pencerelerden kör ışıklar saçılıyordu. (…)"* (ŞMGŞ. 153), *"(…) Akşam **Amman**'a hava kararmadan girdiler. Şehribahar şehrin büyüklüğünden şaşkına dönmüştü. Şehrin dışında bir kervansaraya yerleştiler. Kervansaray şimdiye kadar kaldıkları yerden çok daha büyük, çok daha güzeldi. (…)* (ŞMGŞ. 169), *" (…) **Mafrak** küçük bir yerdi.. Yol üstünde bir handa kaldılar. Sabah Mafrak'tan kazasız belasız ayrıldılar. (…)"* (ŞMGŞ. 171), *"Yola çıktıklarının kırkıncı günü **Şam**'a varmışlardı. Şam rüyalar, hayaller şehriydi. Büyük bir kervansaray, güzel odalar, güzel yemekler. (…)"* (ŞMGŞ. 175), "*(…) Kırk yedinci gün küçük bir yer olan **Humus**'a girdiler. Bir handa konakladılar. Kadınlar içeride, erkekler dışarıdaydı. (…)"* (ŞMGŞ. 178), "*O günün ertesi sabahı yola çıktılar. Dört gün sonra **Halep**'teydiler. Halep'in dışında bir kervansarayda durdular. Büyük bir yerdi, yerlerine yerleştiler. (…)"* (ŞMGŞ. 186), *"(…) Halep'le **Meskene** arası iki günlük yoldu, ama hayvanlar çok yorgundular. (…) Meskene'ye üçüncü günün akşamı varabildiler. (…) Fırat Meskene'nin yakınındaydı. Şehribahar hiç bu kadar büyük bir nehir görmemişti. Şaşkınlıkla yol boyu Fırat'a bakıyordu.* (ŞMGŞ. 191), *"(…) Kervan **Birecik** yakınlarında durduğunda yatsıyı geçmişti. Burada havalar biraz daha serindi, günlerdir artık çöl sıcağı yoktu. (…)* (ŞMGŞ. 193), "*Kervan hareket etti. Adamlar kervandan ayrıldıktan iki gün sonra **Urfa**'ya yaklaşmışlardı. Daba'dan ayrıldıklarının atmış dokuzuncu günündeydiler. Urfa yakınlarında bir hana yerleştiler. (…)"* (ŞMGŞ. 195), *"(…) Urfa'dan **Siverek**'e geçerken çok sık durduruldular. Her tarafta Fransız ve İngiliz askerleri vardı. (…) Siverek **Diyarbakır** arasını beş günde geçtiler. (…)"* (ŞMGŞ. 198)

Romanda yukarıda bahsedilen İpek Yolu güzergâhından hareketle Diyarbakır'a gelin getirilen seçilmiş kahraman Şehribahar'dır. Kahraman bu yolculuk için seçilmiş olduğunu fark ettiğinde önce gönülsüz davransa da dışardan gelen teşvikle maceraya yönelecektir. Bu aşama bireyin "ben olma" bilincine ulaşmasını sağlayacaktır. Babaannesiyle Arabistan'da yaşayan Şehribahar henüz on beş yaşında zayıf ve hastalıklı bir genç kızdır. Annesi Ümmügülsüm, Şehribaharı doğururken ölmüş, kocası Necef karısının ölümünden sonra kızını görmemiş, kendisini afyona vurmuş, kötü arkadaşlıklar edinmiştir. Bir gün çıkan bir kavgada iki serseri kurşuna kurban giden Necef, kızını babaannesine emanet etmiş, annesini hiç görmeden büyüyen Şehribahar evdeki herkes tarafından şımartılmıştır. Sık sık hastalanan

Şehribahar annesi bildiği Hayriye'yi ve babaannesini çok üzmektedir. Torununun iyileşmesi için doktor, ilaç ne varsa seferber eden babaanne, bununla da kalmayıp hocalara da başvurmakta kurşunlar döktürmektedir.

Yolculuğun bu olaylardan sonra başlayan ilk aşaması Şehribahar'la babaannesinin amcası Ebubekir'in kızı Sara Ayşe'nin evlendirilmesi sebebiyle Tabuk'tan Daba'ya gelmesiyle başlar. Daba'da kervan ticaretiyle uğraşan Ebubekir, İpek Yolu aracılığıyla mal getirip götüren Ömer Halis'le uzun zamandır iş yapmaktadır. Onun amcasının oğlu Hüsrev'le Sara Ayşe'yi evlendirmeye karar verir. Ebubekir'in kızını verme sebebi; Hindistan'dan ipek, Bağdat'tan baharat taşıyan büyük ticaret kervanlarının sahibi bu ailenin Diyarbakır'da tüccarlık yapmasıdır. Ayrıca kızı Arabistan'dan evlenecek olsa mutlaka "kuma" gidecek ve geleneklere göre kızlarını bir daha göremeyeceklerdir. Bu nedenle kızını, Diyarbakır'a yollamaya razı olur. Daba'ya amcasının kızının düğününe gelen Şehribahar'ın da ailenin uygun görmesi üzerine Hüsrev'in amcasının oğlu Tarık Ziya'yla evlendirilmesine karar verilir. Hiç görmedikleri insanlara Arabistan'tan eş olarak getirilen bu iki Arap kızı, birer kültür taşıyıcısı görevini üstlenmişlerdir.

Yola Çıkış

Maceraya Çağrı

Mitolojik metinlerde kahraman maceraya başlaması için bir "çağrı" alması gerekir. Bu çağrı olay örgüsünün ilk dramatik hamlesini gerçekleştirir. Şehribahar'a çağrı Daba'da yaşayan amcasından gelir. Şehribahar, Hayriye ve babaannesiyle birkaç gün içerisinde Daba'ya amcasının kızı Sara Ayşe'nin düğününe gidecektir: *"Sara Ayşe'yi çok özledim. Babaanne nasıl o kadar uzağa verdiler… Ne yapacak oralarda? Memleketinden, anasından, babasından uzak gidecek."* (ŞMGŞ. 15) Şehribahar amcasının kızıyla yaşıt olduğu için kendisini de evlendirip uzaklara yollamalarından korkmaktadır: *"'Beni vermezsin değil mi babaanne uzaklara? Hem ben evlenecek durumda değilim, hastayım. Benim kendime hayrım yok, başkalarına nasıl olsun?' Büyükhanım kızın söylediklerinden rahatsız olmuştu."* (ŞMGŞ. 16) Bu nedenle iyileşmeyi istemez. Şehribahar, annesi ve babası olmadığı için her isteği yerine getirilmiş, bu nedenle yaşıtlarına rağmen çocuk kalmıştır. Daba'ya gitmek üzere Şehribahar ve ev halkı kervanla yola çıkarlar. Hava çok sıcak olduğu için Şehribahar bu yolculuktan çok sıkılmış ve peçenin altında olmak onu bunaltmıştır: *"'Böyle uyusam, uyansam ki! Daba'ya gelmişiz.' Çok sıkılmıştı. Etrafı toprak, çöl, ağaçsız dağlar, kızgın güneş… Bir anda mavi kuşunu gördü, önden gidiyordu."* (ŞMGŞ. 19)

Şehribahar, pasajda da belirtildiği gibi gördüğü "mavi kuş" onun bütün yolculuklarına iştirak edecektir. Kahramanın bilinçaltında yarattığı bu imge annesiz büyüyen bir çocuğun hayali bir figür yaratmasından kaynaklanmaktadır. Daba'ya gelince iştahı açılan Şehribahar, buradan bir daha Tabuk'a dönmeyeceğinden ha-

bersizdir. Amcası Ebubekir, Sara Ayşe'yi Diyarbakır'da yaşayan ve hiç görmediği bir adama karısı öldüğü için ikinci eş olarak vermiştir. Büyükhanım önce bu evliliği uygun görmez. Büyükhanım'ı razı etmeye çalışan Ebubekir, eğer Daba'da kalsa kızının ya ikinci ya üçüncü kuma gideceğini, ayrıca geleneklerine göre yine kızlarını göremeyeceklerini söyler. Ebubekir, henüz asıl meseleyi büyükhanıma açamamıştır. Mesele aynı ailenin Şehribahar'a da başka bir oğulları için görücü çıkmasıdır:

"Anam bunların, benim kızı verdiğim Damat Hüsrev'in bir de abisi var: 'Tarık Ziya; benim damat gibi hali vakti çok yerinde, arayı yapan Ömer Halis, onun da buralardan helal süt emmiş, iyi bir ailenin kızının izdivacına nail olmasını sağlayacakmış. Nereden duydu ise duymuş, bizim Şehribahar'ı sordu.' Büyükhanım birden irkildi." (ŞMGŞ. 27)

Pasajda görüldüğü gibi amcası Ebubekir, Şehribahar'ı da Sara Ayşe'yle Diyarbakır'a göndermek ve evlendirmek ister. Mitolojik macerada, çağrı çoğu zaman bir "haberci" tarafından getirilir. Romanda bu işlevi önce Sara Ayşe'ye görücü getiren Ömer Halis, daha sonra da haberi büyükhanıma iletmekle görevli Ebubekir üstlenmiştir. Büyükhanım Sara Ayşe'yle yaşıt olmasına rağmen Şehribahar'ı çocuk olarak gördüğü için başlangıçta buna şiddetle karşı çıkar. Campbell'e göre maceranın başlama yollarından biri tesadüfen meydana gelen olaylardır: *"(…) Bir hata-görünüşte yalnızca şans-beklenmedik bir dünyayı ortaya çıkarır ve birey pekiyi anlaşılmayan güçlerle bir ilişkiye sürüklenir. Freud'un gösterdiği gibi, kazalar yalnızca şans eseri değildir. Bastırılmış arzuların ve çatışkıların sonucudurlar. (…)"* (Campbell 2010: 65) Romanda da ilk bakışta, basit bir tesadüf gibi beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan olay Şehribahar'ın kaderini belirleyecektir. Büyükhanım, onun kaderini belirleyecek bu olay karşısında kararsız kalır: "İyi de bir kısmet, yavrumun bahtını mı kapatırım hayır dersem!.." (ŞMGŞ. 29) Bu arada Ebubekir, gidip gelip annesine yalvarmakta Şehribahar'ı burada birisine kuma vermektense uzak yere gitmesinin daha iyi olacağını söylemektedir. Sonunda bir şartla büyükhanım bu evliliğe razı olur. Hayriye de Diyarbakır'a Şehribahar'la birlikte gidecek ve böylece büyükhanımın gözü arkada kalmayacaktır.

Çağrının Reddedilmesi

Mitolojik metinlerde çoğu zaman kahraman kendisine yapılan çağrının farkına varamaz. Bu nedenle çoğunlukla bilmeyerek çağrıyı reddetme eğilimi içerisine girer*: "Bütün dünya mitleri ve halk masalları, bu reddin özde, kişinin kendi çıkarı saydığı şeyden vazgeçmeyi reddetmesi demek olduğunu gösterir. Gelecek, aralıksız ölüm ve doğum dizileri şeklinde değil, kişinin mevcut idealleri, yararları, hedefleri ve üstünlüklerinin sabitlenip güvenceye alınması şeklinde ele alınır. (…)"* (Campbell: 2010: 74) Romanda da Şehribahar henüz Sara Ayşe'yle Diyarbakır'a gelin olarak gönderileceğini bilmemektedir. Evlendirileceği adam Tarık Ziya, kırk beş yaşında mektep

medrese görmüş biridir. Uzun zaman yurt dışında bulunmuş, evlenmek için zamanı olmamıştır. İstanbul'a gelince Saray'a bağlı çalışmış, daha sonra Diyarbakır'a dönüp işlerin başına geçmiştir. Büyükhanım bunları öğrendikten sonra rahatlamış ve Şehribahar'ın sözünü vermiştir. Bundan sonraki en önemli sıkıntı bunu Şehribahar'a söylemektir. Büyükhanım ona iyi bir kısmet çıktığı için evlendireceğini söylediğinde bütün gün ağlayan Şehribahar, çağrıyı reddetme eğilimi içerisine girer:

"Hıçkırarak ağlamaya başladı, sesini içeriden babaannesi duyuyordu. Büyükhanım başını ellerinin arasına aldı ve yüksek sesle ağlamaya başladı. İkisinin ağlama sesine Hayriye'nin de ağlama sesi karışmıştı. Önlüğüne elini silen Hayriye hiçbir şey demeden, Şehribahar'a yardım ederek merdivenleri çıkmasını sağladı. Karşıdaki boş odaya girdiler. Şehribahar yatağın üstüne yattı. Hayriye yanına oturdu. Hiç konuşmuyorlar ağlıyorlardı. Şehribahar ağlaya ağlaya bitkin düştü ve uykuya daldı. (…)" (ŞMGŞ. 42)

Kahraman bu evrede "kurtarılacak bir kurban"a dönüşür. Şehribahar, bütün gün ağlayıp kendini helak eder ve çocukluğundan beri kendisine annelik eden Hayriye'ye sığınır. Onun bu maceraya çıkmak istememesi gayet doğaldır. Henüz on beş yaşındadır ve Daba'ya amcasının kızı Sara Ayşe'nin düğününe gelmiştir. Ancak, bu düğünün kendi düğünü de olacağı haberiyle sarsılmıştır. Mitolojik metinlerde bu durumda kahramana "doğaüstü yardım" gelir.

Doğaüstü Yardım

Bu evrede "çağrı"yı reddeden kahramana doğaüstü yardım gelir. Bu yardımı getirenler genellikle olağanüstü yeteneklere sahiptir: *"Çağrıyı reddetmiş olanlar için, kahramanın yolculuğunun ilk karşılaşması, macerayı ejder güçlere karşı tılsımlar sağlayan, koruyucu bir figürle (genellikle ufak tefek yaşlı bir kadın ya da erkek) olandır."* (Campbell 2010: 83-84) Şehribahar'a doğaüstü yardım, babaannesinden gelir. Onun çok üzüldüğünü gören büyükhanım, Sara Ayşe ve Şehribahar'ı karşısına alıp konuşur. Onlara insanın kısmetinin nereden geleceğinin belli olmayacağını ve insanın hakkında neyin hayırlı olacağını bilemeyeceğini anlatır. Babaannesinin kendisini çok sevdiğini bilen Şehribahar'ı uzak diyarlara gelin gitmekten çok ondan ayrılmak üzmektedir:

"(…) Şehribahar bugün emanet taşıdığım canım bile sana fedadır, seni evlendirmem seni istemediğimden değil, seni sevdiğimdendir. İkimizin de Allah yüzüne baktı. Oralarda yalnız olmayacaksınız, kimin başına bu kadar güzel şeyler gelir. Buralar gideceğiniz yerler yanında köy kalıyor, bizim zenginliğimizin, bilmem kaç katı zenginlere gelin oluyorsunuz, hizmetlileriniz olacak, geçim sıkıntınız olmayacak, evin hanımı olacaksınız, en önemlisi ikiniz iki kardeşe gelin olacaksınız, bundan büyük ihsan olur mu insana?" (ŞMGŞ. 45)

Babaannesinin bu sözleriyle kendine gelen Şehribahar, sanki bir anda büyümüş, Tabuk'taki hasta, takatsiz, bitkin küçük kızın yerine "aklı başında kocaman

bir kadın" gelmiştir. Babaannesi vasıtasıyla maceraya yönelen Şehribahar, gireceği yeni dünyanın eşiğinin önüne gelmiştir.

İlk Eşiğin Aşılması

Doğaüstü yardımla macerasına yönelen kahraman önceki yaşantısından çok farklı olan yeni dünyanın kapısının önündedir. Kahraman bu eşiği geçtikten sonra onun için artık yeni bir ufuk belirecektir: *"Kahraman, kaderin ona rehber ve yardımcı olan kişileştirmeleriyle birlikte macerasında aşırı güç bölgesinin girişindeki 'eşik muhafızı'na gelinceye dek ilerler. Bu tür muhafızlar, kahramanın şu anki alanı ya da yaşam ufkunun sınırlarını belirterek dünyayı dört yönde-ayrıca aşağıda ve yukarıda-sınırlar. Onların ardında karanlık, bilinmeyen tehlike vardır; tıpkı aile gözetiminin dışında kalan çocuğu tehliklerin beklemesi ve toplumun koruması olmadan kabile üyesinin tehlikeye düşmesi gibi. (…)"* (Campbell 2010: 94) Şehribahar için geçmesi gereken eşik kına gecesidir. Birkaç gün içinde Sara Ayşe ve ona kına gecesi yapılır. Geleneklere uygun şekilde yapılan törende Şehribahar kırmızılar içinde ayrı bir güzelleşmiştir. Zılgıtlar eşliğinde getirilen kızlara önce büyükhanım tarafından "beşibiryerde" takılmış, kına yakılmış sonra da iki kızın da çenesine iğneyle kendi ailelerinin işareti olan dövme işlenmiştir. Bu işlem sırasında çok canı yanan Şehribahar, cesur davranmaya çalışmıştır:

"Geçer yavrum sık dişini biraz, bizim ailemizin işreti, senin nereden geldiğinin, ne olduğunun işareti, ellerindekini sen çocukken yaptık hatırlıyor musun? O zaman yeri göğü yıkmıştın, sesinden komşular evde adam kesiyorlar diye gelmişlerdi." (ŞMGŞ. 50)

Şehribahar kına gecesini atlattıktan sonra biraz daha toparlanmış, dövmenin acısını bile unutmuş, artık gireceği yeni dünya için hazır hale gelmiştir. Sabah namazıyla evde bir telaş başlamış, koca koca kazanlar kurulup yemekler yapılmış ve Daba'nın bütün fakirleri çağrılmıştır. Şehribahar kendileri için yapılan bu hazırlığı uzaktan izlemiş, artık üzülmeyi bir kenara bırakmıştır.

Mitolojik metinlerde kahraman nasıl aklı, sağduyusu ve cesaretiyle ilk eşiği aştıysa Şehribahar da aynı dayanıklılığı göstermiştir. Büyükhanım, yavaş yavaş torununun toparlanmasına sevinmekte bir yanda da Diyarbakır'a gidecek olan Ömer Halis'in kervanına katılacak "gelin kervanı" için endişe duymaktadır. Kervanla aylar sürecek olan bu yolculuğa Şehribahar'ın dayanamayacağını düşünmektedir. Ömer Halis, yıllardır bu işi yaptığı için yolu çok iyi bilmektedir. İpek yolu güzergâhı üzerinde Diyarbakır'a gidilecektir; ancak Daba kadısına göre artık yollar çok tehlikelidir:

"Yol çok uzun, savaş var, bazı Araplar İngilizler'le birleşmiş, Osmanlı'ya karşı olmuşlar. Duyduklarım kervanlara saldırıyorlarmış. Yanınızda kadınlar da var, çok zor ve tehlikeli bir yola koyulmuşsunuz. Allah yardım etsin." (ŞMGŞ. 58)

Ebubekir bunları duyduğunda böyle bir işe kalkıştığı için çoktan pişman olmuş, ağabeyinin emanetini de bu işe karıştırdığı için çaresiz kalmıştır. Sırf iyi yer diye kızları bu kadar uzağa verdiği için içi sıkılmıştır. Büyükhanım, bu uzun yolculuktan sonra evladını ve torunlarını bir daha göremeyeceği için endişelenmekte Ebubekir de eğer yolculuk esnasında bir problem çıkarsa bunun vebalini nasıl ödeyeceğini düşünmektedir. Şehribahar ise kına gecesinden sonra olaylara kendini bırakmış, eşik aşımıyla birlikte çocukluktan kadınlığa geçmiştir. Bu kahraman için hakiki bir benlik uyanışıdır.

Balinanın Karnı

Yola çıkış aşamasının son evresi "balinanın karnı"dır. Kahraman bu evrede "ölmüş gibi" davranır. Edebî eserlerde "kuyu, yeraltı, orman, mağara" motifiyle özdeşleşen bu evrede kahraman ölüp yeniden dirilecektir: *"Büyülü eşikten geçişin bir yeniden doğum alanına geçme olduğu fikri, dünyanın her yerinde rahim imgesi olan balina karnıyla simgelenmiştir. Kahraman, eşiğin gücünü ele geçirmek ya da onunla uzlaşmak yerine bilinmeyenin içinde kaybolur ve ölmüş gibi görünür."* (Campbell 2010: 107) Şehribahar'ın balinanın karnına düştüğü evre romanda babaannesiyle geçirdiği Daba'daki son gecesidir. O gece babaannesiyle uyumak isteyen genç kız, doğduğu topraklardan belki de bir daha dönmemek üzere ayrılacaktır. Bütün bir geceyi sohbet ederek geçiren babaanne ve torun her ne kadar güçlü görünmeye çalışsalar da son derece üzgündürler. Şehribahar, ağlamayacağına dair söz vermesine rağmen babaannesinin elini öperken kendisine hâkim olamamıştır. Dualar eşliğinde uğurlanan iki genç kızın "gelin kervanı"nı yolcu etmeye bütün Daba halkı gelmiştir:

"(…) Daba'da yaşayanlar bu kadar büyük kervan görmemişlerdi. Develer, silahlı atlar, bir sürü insan. Develerde kadınların oturacakları yerler, üstü kapalı, etrafı tüllerle, ipek örtülerle örtülü, içi kuş tüyü yastıklarla donatılmıştı.(…)" (ŞMGŞ. 69)

Pasajda görüldüğü gibi büyük bir kervan fakirlere dağıtılmak üzere kesilen kurbanlar ve dualar eşliğinde yola revan olmuştur. Yol boyunca babaannesinin kendisine hediye ettiği "Kuran-ı Kerim"i okuyan Şehribahar, yolculuğun ilk gecesinde konaklamak için durdurdukları eski handa "babaanne" diye bağırarak uyanmış ve onun hasretine nasıl dayanacağını düşünmeye başlamıştır. Şehribahar, bu ayrılıkla bilinmeyenin içinde kaybolacak ve yaptığı reel yolculukla birlikte yeniden doğacaktır.

Erginlenme

Sınavlar Yolu

Erginlenme aşamasında mitolojik kahraman pek çok zorlu sınavdan geçer. Kahraman bu evrede kendisine yardım edenlerin önerileri doğrultusunda hareket eder. Aynı zamanda bilgi ve sezgisiyle zorluklarla mücadele eder: *"Eşiği aştıktan*

sonra, kahraman bir dizi sınavdan geçmek üzere tuhaf biçimde akışkan, belirsiz biçimlerin düş dünyasında ilerler. Bu mit-maceranın sevilen bir aşamasıdır; mucizevi sınavlar ve işkencelerle dolu bir dünya edebiyatı yaratmıştır. Kahraman bu bölgeye girmeden önce karşılaştığı doğaüstü yardımcının önerileri, tılsımları ve gizli araçlarından yardım almaktadır. Ya da insanüstü yolculuğu esnasında kendisini her yerde destekleyen iyi kalpli bir güç olduğunu burada da fark edebilir." (Campbell 2010: 113)

Şehribahar, Diyarbakır'a yolculuğunda yukarıda bahsettiğimiz gibi babaannesinden aldığı tavsiyeler ve manevi güçle zorluklarla mücadele etmeye çalışır. Onun ilk sınavı kervanı basan haydutlardan korkması sebebiyle gerçekleşir. Ebubekir, kadınların konakladığı yerleri erkeklerden bir hayli uzakta tuttuğu ve silahlı bir erkek görevlendirmediği için bir gece üç silahlı haydut kervanı basmış, o esnada uyanık olan Şehribahar çok korkmasına rağmen erkeklerin olduğu tarafa geçerek haber vermiş, son anda kaçırılmak üzere olan yengesi Mahsune'nin kurtarılmasını sağlamıştır. Haydutların saldırısına uğrayan Mahsune'nin yüzü parçalanmış ve kızı Sara Ayşe korkudan şoka girmiştir. Yolların bu kadar tehlikeli olacağını kestiremeyen Ebubekir, karısının durumuna çok üzülmüştür. Haydutların zengin bir kervan olduğunu duydukları için Harayba'da peşlerine düştüklerini düşünen Ömer Halis, bu takibin devam edeceğini ve tekrar saldıracaklarını düşünür. Bu nedenle kervandaki herkes tedirgindir. Aynı günün gecesi küçük bir handa konakladıklarında Ömer Halis'in tahmini doğru çıkmış ve kervana ikinci bir saldırı düzenlenmiştir:

"Kurşunlar atılıyor, silah sesleri kulakları sağır ediyordu, iki tane atıcı vurulmuştu, yere düştüler. Kanlar içinde yattıklarını gören Ebubekir silah elinde üstlerine doğru koşuyordu ki önüne biri çıktı arkası Ebubekir'e dönüktü. Ellerini açtı, ilerlemeye başladı. Karşı taraftan gür bir ses." (ŞMGŞ. 84) Bu saldırıda Ebubekir'in birkaç adamı yaralanmış, Şehribahar korkudan bayılmıştır. Ayrıca Ebubekir'in karısı Mahsune çocuğunu düşürmüştür. Bu olaydan sonra kervandaki herkesin keyfi kaçmış, günlerce sıkıntıları devam etmiştir.

Yolculuk esnasındaki en büyük sıkıntılardan biri de "banyo yapmak ve çamaşır yıkamak"tır. Şehribahar, çamaşır yıkamak bahanesiyle durdukları bil göl kenarında çarşafıyla rahat hareket edemediği için boğulma tehlikesi geçirmiş ve o günden sonra ona hiçbir kuvvetin çarşaf giydiremeyeceğini söyleyerek büyük bir değişim için adım atmıştır. Günlerce yol aldıktan sonra Akabe'ye ulaşan kervan büyük bir kervansarayda konaklamıştır. O güne kadar hiç böyle bir şehir görmeyen Şehribahar, Sara Ayşe ve Mahsune çok şaşırmıştır. Bu şehirden sonra kervan yine tehlikeye girmiş; Ebubekir ve Ömer Halis, bir gece ansızın silah sesleriyle uyanmış, bu sefer bir öncekinden çok daha fazla kayıp vermişlerdir: *"(…) Adamlar birkaç kişinin daha boğazını kestiler, kendilerinin de bir kaçı yaralanmış hatta ölmüştü. O sırada dışardan kervana saldıranlara ateş edilmeye başlandı. O kadar çok ateş ediliyordu ki kim kime ateş ediyor, kimler ölüyor belli değildi. (…)"* (ŞMGŞ. 117)

Bu baskın kervanın uzun süre toparlanamamasına ve çok fazla kişinin ölümüne sebep olur. Ömer Halis'in amcaoğlu Muharrem vurulur ve günlerce kendine gelemez. Şehribahar, bu olaydan sonra büyük bir değişim yaşar ve yaralıların tedavi edilmesine, kadınların erkeklerle beraber omuz omuza mücadele etmesine vesile olur. Baskından sonra adamları azalan ve güvenlik açısından tehlikeye giren kervanı koruması için Cevahir Hoca'nın haramilik yapan kardeşi Yadigâr'dan yardım istenir; ancak onlar da uzun yıllar dağlarda eşkıyalık yaptıkları için tekin insanlar değildirler: *"(…) Sadece Cevahir Hoca değil, kervandaki herkes, gelen adamları göz hapsine almışlardı. Kervan daha önceki huzurunu yitirmişti. Yadigâr'la adamları da bunun farkındaydılar. Öğle namazı vakti yine düz bir arazide duruldu. (…)"* (ŞMGŞ. 135) Ancak, Yadigâr'ın Şehribahar'a olan bağlılığı ve onun için çoğu kere ölümü göze alması, kısa süre sonra bu huzursuzluğun geçmesine sebep olmuştur.

Şehribahar'ın bu kervan yolculuğundaki en büyük sınavı Hayriye Hanım'ın Hoca Cevahir'le evlendikten sonra kendisini "yalnız" hissetmesidir: *"'Mavi kuşum beni terk etti babaanne. Hayriye eski Hayriye değil, onun artık benden çok ilgilendiği kocası var. Amcam da eski amcam değil, akşamları geliyor, kızını karısını alıyor, onlarla oturuyor. Ben yalnızım. Babaanne seni çok özlüyorum. Ama beni her akşam böyle kimsesiz yaban ellerde bırakanlardan hesap soracağım.' Ağlayarak yatağa girdi, yorganı başına çekti."* (ŞMGŞ. 136)

Bu durum onun giderek içine kapanmasına sebep olmuştur. Onun yalnızlığı sürerken yollarda onları bekleyen başka tehlikeler yaşanır. Çöl ikliminin hüküm sürdüğü bu ıssız yerlerde "kum fırtınaları" zaman zaman kervanın dağılmasına sebep olmuştur. En son yakalandıkları fırtınada Sara Ayşe'nin sandukası fırtınaya kapılmış, bunu gören Şehribahar sandukasından atlayıp kolunu incitmiştir. Buna rağmen Yadigâr'a ulaşarak onun hayatının kurtulmasını sağlamıştır. Tabuk'tan çıktıklarında henüz çocuk denecek yaşta olan bu kızın yolculuk esnasında yaptığı fedakârlıklar oldukça dikkat çekmiş, kervandaki herkes ona hayran kalmıştır. Herkesin yardımına koşan Şehribahar, kısa süre içinde zayıf düşmüş, geceleri çöl iklimi çok soğuk olduğu için hastalanmıştır. Bütün çabalara rağmen ateşi düşürülemeyen Şehribahar, günlerce kendisine gelememiştir. Kızın durumunu gören Yadigâr, onun öleceğini anladığı ve yolları çok iyi bildiği için yakınlarda bulunan çingene çadırına Şehribahar'ı götürüp yardım istemiştir:

"'Soyun çok çabuk soyun.' Kadınlar kızı soydular. Yaşlı kadın dışarı çıktı, birazdan ellerinde kavanozla geldi. Tasın içindeki ilacı bütün vücuduna sürdü. Döveçte bazı kurutulmuş otları bitki köklerini dövdü. (…) Yaşlı kadın genç kızın ayakucuna gitti, ayaklarının altına da bir çeşit çamur sürdü, sonra başka bir tastan aldığı bulamacı kızın bütün vücuduna sürdü. (…) Bir süre geçti. Şehribahar'dan yavaşça bir ses geldi." (ŞMGŞ.)

Pasajda da görüldüğü gibi yaşlı bir çingene, Şehribahar'ı ölümden döndürmüş, çingenelere bir can borçlu olan kervanbaşı Ömer Halis, onları bir kese altınla

mükâfatlandırmıştır. Şehribahar'ın hastalanması, kervan yolculuğunu aksattığı için bundan sonra yola çok dinlenmeden devam etmişlerdir. Tam her şeyin yoluna girdiğini düşündüklerinde yeni bir sıkıntıyla karşılaşmışlardır. Cuma namazını kılıp hocanın vaazını dinlerken uzaktan bir sürü atlının kendilerine doğru yaklaştığını görürler. Ömer Halis yerinden kalkar ve atlıları karşılamaya gider. Gelenler Arap ve İngiliz askerleridir:

"(…) Kervanda sıkıntılı bekleyiş başlamıştı. Ömer Halis de, arkada Muharrem ve Sıddık, büyük bezden yapılmış çadırdan olan karargâhtan içeri girdiler. Bir İngiliz subay masada oturmuş, önündeki evrakları inceliyordu. Girenleri görünce, bozuk bir lisanla. (…)" (ŞMGŞ. 179)

İngilizler kervandakilerin elli gündür kadınlarla birlikte yol çektiklerine inanmazlar. Yol izin belgelerinin olup olmadığını sorup bu bölgenin işgal altında olduğunu söylerler. Ayrıca damatlar olmadığı için "gelinleri" görmek ve kervanı aramak isterler. İngiliz subaylar, Ömer Halis ve adamlarının kaçakçılık ve köle alım satımı yaptığını düşünürler: *"Beyler bütün gün konuşacak mıyız? Siz isteseniz de istemeseniz de bu kervandaki kadınlar buraya gelecek. Kervan aranacak, bulmamız gerekenler bulunmazsa kervan, siz ve kadınlar yollarına devam edecek. (…)"* (ŞMGŞ. 180-181) Ebubekir kadınların götürülmesine karşı çıkar; ancak Ömer Halis, onlara karşı gelirlerse koskoca karargâh ve yüzlerce askerleri olduğu için çatışma çıkacağını söyler. Şehribahar, İngiliz askeriyle görüşmeyi kabul eder. İngiliz subayı bu "İpek mantolu Arap kızı" gördüğünde ne diyeceğin bilemez, onlara Diyarbakır'a gidiş öykülerini çok güzel anlatan Şehribahar, geçiş için izin belgesini alır. Ömer Halis başta olmak üzere herkes Şehribahar'a bir kez daha hayran kalır. Kahramanın sınavlar yolculuğu giriş kısmında da belirtildiği gibi yaklaşık atmış dokuz gün sürer. Daba'dan yola çıkıp Diyarbakır'a gelene kadar süren bu yolculukta Şehribahar, bütün sınavlardan başarıyla çıkmış ve engelleri aşmıştır.

Tanrıçayla Karşılaşma

Şehribahar'ın erginlenme yolculuğunda "tanrıça" figürü konumunda iki kadının önemli rol üstlendiği görülür: Babaannesi ve Hayriye. Bu iki kadın annesinin onu doğururken ölümünün ardından bütün hayatlarını ona adamışlardır. Şehribahar'a anne şefkatini aratmayan bu kadınlar "dokuyucu ana" figürünü temsil eder: *"Mitolojik Evrensel Anne figürü, kozmosa, besleyen ve koruyan ilk varlığın dişil yanlarını yüklemektedir. Fantezi öncelikle kendiliğindendir; çünkü küçük bir çocuğun annesine yaklaşımıyla yetişkinin çevresindeki nesnel dünyaya yaklaşımı arasında yakın ve açık bir karşılıklılık bulunmaktadır. Ama ayrıca birçok dinsel gelenekte, bu arketipsel imgenin, zihnin arınması, dengelenmesi ve görünür dünyanın doğasına katılımı için bilinçli biçimde denetlenen eğitsel kullanımı bulunmaktadır."* (Campbell 2010: 130-131) Babaannesi Şehribahar'ın hiçbir şeyden mahrum kalmaması için elinden geleni yapmış, Arabistan'da kız çocuklarına okuma-yazma eğitimi verilmemesine

rağmen eve özel hocalar getirtip onu okutmuştur. Bunun yanında onun bir dediğini iki etmemiş, maddi ve manevi bütün imkânlarını seferber etmiştir. Şehribahar, evlenmeyi hiç istememesine rağmen babaannesine karşı gelmemiş, onun her zaman kendisi için en iyisine karar vereceğine inanmıştır. Şehribahar için en büyük zorluk babaannesinde ayrılmak olmuştur. Onunla özdeşleştirdiği "mavi kuş"u yol boyunca ona eşlik etmiş ve Daba'dan Diyarbakır'a kadar her gün akşam namazından sonra babaannesiyle konuşurmuşçasına ona yaşadıklarını anlatmıştır:

"Hayriye bak kuşum nasıl dönüyor. Kuş gagasından bir şey çıkarttı, Şehribahar'ın elinin üstüne koydu. Babaannesinin devamlı başına taktığı örtünün ucundaki iğne oyası ile yapılan küçük bir çiçek motifiydi. (…)" (ŞMGŞ. 186)

Şehribahar'ın bu tepkisine inanmayan Hayriye ve amcasının karısı Mahsune, iğne oyasının büyükhanıma ait olduğunu gördüklerinde ne diyeceklerini bilememişlerdir. Şehribahar'la babaannesi arasındaki manevi bağ oldukça güçlüdür. Şehribahar'ın kişiliğinin gelişmesinde onun rolü oldukça önemlidir. Onun Diyarbakır'a yalnız gitmesine gönlü elvermeyen büyükhanım bu izdivaca Hayriye'nin de onunla gitmesi şartıyla razı olur. Kervanla yapılan yolculuk esnasında namaz kıldırması ve dua etmesi için çağrılan Hoca Cevahir'e gönlünü kaptıran Hayriye, Şehribahar'ın kendisine emanet edildiğini düşündüğü ve büyükhanıma söz verdiği için hocanın evlenme teklifini kabul etmez. Daha önce çok yaşlı ve hastalıklı bir adamla çocuk yaşta evlendirilen Hayriye, kocasının ölümünün ardından kendi evinde akrabaları tarafından istenmemiş, büyükhanım bu zavallı kadına sahip çıkmıştır. Önce duygularına yenik düşerek Cevahir Hoca'yla imam nikâhı kıyan Hayriye, son anda Şehribahar'ı bırakamayacağını düşünerek sevdasından vazgeçmek ister:

"Hocam, Şehribahar hanımın ben anası sayılırım. Elime doğdu. Anası ölüm döşeğinde kızını bana emanet etti. Büyükhanım gelin gideceği yere şart koştu, benim de torunu ile gitmem için, ben onu bırakamam, sen hocam işin bitince döneceksin Daba'ya ama ben dönemem. Allah'ın ve kulun yanında sözüm var Şehribahar'ı bırakmayacağım. O zaman nasıl olacak. Günah ama sen beni boşa." (ŞMGŞ. 102)

Pasajda görüldüğü gibi Şehribahar için kendini hiçe sayan bu kadın, onu evladı gibi sevmektedir. Şehribahar da annesi yerine koyduğu bu kadına çok bağlıdır. Onun evlenip mutlu olmasını kendi mutluluğunun üstünde tutmaktadır: *"Hoca baba hani elmas vardır ya, çok kıymetlidir. Anam o kadar kıymetlidir. Hani çiçek vardır ya, çok narindir, işte benim anam o kadar narindir. Allah ona öyle bir yürek vermiş ki! Sevgisi sana da bana da yeter."* (ŞMGŞ. 111) Cevahir Hoca'yla Hayriye'nin izdivacına vesile olan Şehribahar, Diyarbakır'da da bu iki iyi insanı yanından ayırmayacak ve onlara gerçek anne ve babası gibi davranacaktır: *"Aman Allah göstermesin ben sana kurban olayım, seni verene kurban olayım. Sen benim ömrümün aslısın, o eve geldiğim anda kaderim değişti, seni kucağıma aldığım anda içim huzurla doldu. Ben*

senin sayende Cevahir'i tanıdım. Kim bilir daha neleri senin sayende yaşayacağım. Sen benim başıma gelmiş en güzel şeysin. (…)" (ŞMGŞ. 158) Kahraman bu iki kadın sayesinde pek çok zorluğun üstesinden gelmiş ve benlik geliştirmesinde bu iki kadın "tanrıça" rolü üstlenerek onun macerasına destek olmuşlardır.

Baştan Çıkarıcı Olarak Kadın

Maceranın bu evresinde kahraman bir kadınla "ten hazzı" yaşayarak maceradan ayrı düşer. Romanımızın seçilmiş kahramanı bir kadın olduğu için eserde bu evreye rastlanmamaktadır. Kadının cinsellik boyutuyla baştan çıkarıcılığı söz konusu değildir. Bu durumla modern eserlerde sıklıkla karşılaşılır. Modern romanlarda maceranın bütün evreleri olmak zorunda değildir ve bazen evreler olay örgüsünde dağınık şekilde yer alabilir. Kadının baştan çıkarıcılığında söz konusu kahramanın maceradan uzak kalmasıdır. Romanda Şehribahar'ın amcasının karısı Mahsune, bazı olumsuz özellikleriyle bu evreyle özdeşleştirilebilir. Mahsune cahil bir kadın olduğu için Daba'dan Diyarbakır'a kadar olan reel yolculukta Şehribahar'ın her davranışını eleştirmiş, onun çarşafını çıkarıp "ipek manto"yla dolaşmasını, erkeklerle sohbet etmesini yadırgamıştır. Onun Sara Ayşe'yi de olumsuz etkilediğini düşünen Mahsune, Diyarbakır'da da aynı davranışları sergilemeye devam etmiştir. Başta kendi kızı olmak üzere herkesin kalbini kıran bu kadın, Şehribahar'ı çok üzmüş ve onun macerasında aşılması gereken bir engel olarak yer almıştır.

Babanın Gönlünü Alma

Mitolojik kahramanın yolculuğunda baba ile Tanrı eşdeğerdir: *" (…) Kişi babanın merhametli olduğuna ve o merhamete olan güvene dair bir inanç duymalıdır. Böylece, inancın merkezi, Tanrı'nın sorun çıkarmaya başlayan ve kabuk kabuk soyulan sıkı halkasından dışarı aktarılır ve can sıkıcı devler yok olur."* (Campbell 2010: 148-149) Bu evrede kahramanın tanrıların gazabını ve öfkesini yok etmesi için onların gönüllerini alması söz konudur. Şehribahar'ın babası, macerası başlamadan, annesinin ardından vefat etmiştir. Bu durumda onun gönlünü alması gereken baba figürünü onun Tarık Ziya'yla evlenmesine vesile olan amcası Ebubekir üstlenmiştir. Ebubekir, kardeşi Necef öldükten sonra kardeşinin emaneti olan Şehribahar'la fazla ilgilenmemiştir. Yol boyunca karısı gibi Şehribahar'ın davranışlarını eleştiren Ebubekir, onun Cevahir Hoca'yı "babası", Ömer Halis'i "amcası" olarak görmesini bir türlü hazmedememektedir. Şehribahar, Ömer Halis'i ziyarete erkeklerin tarafına geldiği bir gün Ebubekir, ona açıkça tepki göstermiş, azarlayarak kadınların olduğu tarafa geçmesini söylemiştir. O günden sonra amcasıyla konuşmama kararı alan Şehribahar, bu duruma çok üzülmüştür. Kum fırtınası çıktığında hayatını tehlikeye atıp Sara Ayşe'yi kurtaran Şehrihabar, hem amcasını hem de yengesini utandırmıştır: *"'Yadigâr anlattı. Sara Ayşe'yi kurtarmak için hayatını tehlikeye atmışsın, sağ olasın kızım.' Şehribahar, amcasına baktı. Gözünü gözünden ayırmadan ve kırpmadan. 'Bunu amcamın kızı olduğu için yapmadım. İkimizin aynı kaderi senin*

yüzünden paylaştığımız için yaptım.' Ebubekir, kızgınlık ve utanma arası bir sesle." (ŞMGŞ. 168) O günden sonra Ebubekir'in Şehribahar hakkındaki fikirleri değişmiş ve onu her isteğine saygı duymaya başlamıştır. Kahraman, babasıyla eş değer olan amcasının gönlünü almış, amcasının kendisi hakkındaki olumsuz fikirlerinin önüne geçmiştir.

Tanrılaştırma

Mitolojik kahraman bu evrede bütün duygu ve düşüncelerinden arınarak "Nirvana"ya ulaşır: *"Buddha'nın kendisi gibi, bu tanrı benzeri varlık da insan kahramanın aldırışsızlığının son korkularının ötesine geçerek ulaşacağı tanrısal halin bir modelidir. 'Bilincin zarfı yok olduğunda, o, değişmeden uzaklaşır, bütün korkularından kurtulmuş olur.' (…)"* (Campbell 2010: 171) Romanda olay örgüsünün bu evresine denk gelen bölüm kervan Diyarbakır'a ulaşmasına çok az bir zaman kalan süreçte gerçekleşir. Yolculuk boyunca fedakârlığı, güçlü duruşu, erkeklerle omuz omuza mücadelesiyle dikkat çeken Şehribahar, sürekli takdir edilir: *"'Büyüdüm anam büyüdüm, bazılarının bir ömürde göremeyeceklerini bizler bir ayda gördük, az şey yaşamadık değil mi anam?(…)'"* (ŞMGŞ. 187) Ömer Halis, Tarık Ziya'ya bir armağan gibi getirdiği bu "Arap kızı" için şükranlarını sunmak için Urfa'ya geldiklerinde bir yemek tertip eder: *"'Hepinizin huzurunda gelin kızıma minnet ettiğimizi söylemek istiyorum. Bugün burada hep beraber yemek yediysek onun sayesinde. Bu kısa zamanda fikirlerimizi değiştirip bizi daha güzel görmeye, daha güzel düşünmeye sevk eden de gelin kızımızdır. (…)'"* (ŞMGŞ. 189) Kervandakilerin fikirlerini değiştirip erkeklerin "kadın"a bakışını etkileyen Şehribahar, sosyal hayatta kadın ve erkeğin paylaşımlarda bulunabileceğini herkese öğretmiştir. Ufra'da çok güzel bir akşam geçiren "gelin kervanı" hep birlikte yiyerek eğlenmişlerdir. Bu durum Şehribahar için "yeniden doğuş" ve Tanrı'nın varlığıyla bütünleşip dirilme anlamına gelir. Çevresindekiler ona saygı duymakta ve sevmektedir.

En Son Ödül

Bu evrede kahraman için ödül ölümsüzlüktür. Bu durum kahramanın bedenen değil ruhsal olarak ölümsüzlüğün hazzını yaşamasıyla gerçekleşir: *"Kişisel sınırları aşmanın acısı, ruhsal büyüme acısıdır. Sanat, edebiyat, mit ve tapım, felsefe ve çileci disiplinlerin hepsi, bireye ufuklarının ötesine, durmaksızın genişleyen gerçekleşme alanına geçmesinde yardımcı olur. Eşikleri ejder üstüne ejder öldürerek geçerken, en yüksek arzusuna çağırdığı tanrısallık, kozmosu doldurunca ya dek büyür. Sonunda zihin, kozmosun sınır çeperini, tüm biçim deneyimlerini-tüm simgeleştirmeleri, tüm tanrısallıkları aşan bir gerçekleşme için aşar. Kaçınılmaz hiçliğin gerçekleşmesi için."* (Campbell 2010: 219) Şehribahar'ın "en son ödülü" hiç görmeden evlenmek üzere Arabistan'dan Diyarbakır'a aylar süren yolculuktan sonra ulaşması ve Tarık Ziya'yla karşılaşmasıyla gerçekleşir. Aylarca merak ettiği Tarık Ziya, oldukça iyi giyimli, efendi ve kendisinden yaklaşık otuz yaş büyük bir adamdır. Şehribahar'la

ilk karşılaştığında Tarık Ziya, adeta büyülenir: *"Bu ne kadar güzel gözler, inanılmaz sürmeli üstelik burnundaki hızma, çenesindeki dövme ve en önemlisi bir Arap kızı ama üstünde çarşaf yok, buralarda bile kadınların zor cesaret ettiği manto giyinmiş, bu inanılmaz.' diye düşündü."* (ŞMGŞ. 205)

Tarık Ziya, gözlerine çekinmeden cesaretle bakan bu kızın farklı bir insan olduğunu hissetmiştir. Düğün gününe kadar onu tanımak için her gün alıp gezdiren ve yaşayacakları konağı ve bağ evini gösteren Tarık Ziya, onun zekâsı, açık sözlülüğü, güzelliği karşısında verdiği evlilik kararından çok memnun kalmıştır. Şehribahar da Diyarbakır'da herkesin önünde saygıyla eğildiği Tarık Ziya'ya gönlünü kaptırmış ve Diyarbakır'a geldiği için şükretmiştir. Tarık Ziya onun Diyarbakır'ın kültürünü öğrenmesi için Ömer Halis'in muallim olan karısı Aliye Hanım'dan dersler almasını sağlamış, kendisi de ona sürekli dersler vermiştir.

Dönüş

Dönüşü Reddetme

Şehribahar, Tarık Ziya'yla üç gün süren dillere destan bir düğünden sonra "büyülü nesne"ye ulaşır. Reel anlamda yolculuğunu tamamlayan Şehribahar, olay örgüsünün bundan sonraki sürecinde ruhsal anlamda bir geri dönüş yaşar: *"Kahramanın macerası, ya kaynağa nüfuz etme ya da birtakım erkek ya da kadın, insan ya da hayvan kişileşmelerin yardımıyla sona erdiğinde maceranın yaşam değiştiren gezisinden dönmesi gerekir. Monomitin ölçütü olan tam çevrim, kahramanın, ödülün, topluluğun, ulusun, gezegenin ya da on bin dünyanın yenilenmesiyle sonlandırabileceği bilgelik tılsımlarını, Altın Post'u uyuyan prensesini insanlar dünyasına geri getirmesi gerekmektedir."* (Campbell 2010: 222) Tıpkı maceranın başında olduğu gibi kahraman "çağrıyı reddetme" eğilimine bezeyen bir davranış gösterir. Tarık Ziya'yla çok mutlu bir birlikteliği olan Şehribahar'ın tek eksiği bir evladının olmamasıdır.

Bireyselleşme sürecini tamamlayan Şehribahar, çocuğu olmadığı için kısa süreli bir bunalım yaşar. Eski heyecanını ve çevreyle olan iletişimi kaybeder. Sara Ayşe kısa süre içinde gebe kalmış, bu durum onun kıskanmamasına rağmen mutsuz olmasına sebep olmuştur. Bir gün Aliye Hanım'dan dönerken Şehribahar, faytondan bir çocuğun yerlerde sürünerek ağladığını görür. Ailesi olmayan bu çocuğun sokakta kalmasına gönlü razı olmayan Şehribahar, onu evlat gibi bağrına basar. O günden sonra çocuğu olmadığı için üzülmemeye karar veren Şehribahar, çocuğa Necef Ali adını verir ve Tarık Ziya onun bu davranışını çok beğenir: *"Necef Ali'nin geldiği günden sonra Şehribahar çok değişti. Bir anda olgunlaşmıştı, sabahları derse gittiğinde oğlunu Hatice'ye bırakıyordu, sonra faytonla geliyor oğlunu alıyor, anasının evine gidiyordu. (…)"* (ŞMGŞ. 294) Tarık Ziya, çocukla Şehribahar'dan çok ilgilenmekte ve ona yeni şeyler öğretmek için akşamları iki saatini ayırmaktadır. Aradan bir yıl geçtikten sonra bütün hekimlere hatta "kocakarılar"a bile gidip tavsiye alan Şehribahar, gebe kalamamıştır. Necef Ai'yi çok sevmesine rağmen bu

durum onu çok üzmektedir. *"(…) Kendi çocuğunun olmaması, genç kadının içine kapanmasına sebep olmuştu."* (ŞMGŞ. 306) Ruhsal olarak değişim yaşayan Şehribahar, tekrar eskisi gibi olmak için büyülü bir kaçış içine girmiştir.

Büyülü Kaçış

Bu evrede mitolojik kahraman "yaşam yorgunu" haline dönüşür. Erginlenmenin yorucu evreleri "büyülü nesne"ye ulaşan kahramanın dönüş zorunluluğundan kaçmasına sebep olur: *"Zafere ulaşan kahraman eğer tanrı ya da tanrıçanın kutsamasını elde ederse ve toplumun yeniden yapılanması için bir iksirle birlikte dünyaya dönmekle görevlendirilirse, macerasının son aşamasında doğaüstü efendisinin tüm güçleriyle desteklenir (…) ya da kahramanın dünyaya dönme arzusu tanrılar ve şeytanlarca uygunsuz bulunduysa, o zaman mitolojik çevrimin son aşaması hareketli, genellikle gülünç bir takip olur. Bu kaçış büyülü engelleme ve kurtulma mucizeleriyle karmaşıklaşabilir."* (Campbell 2010: 225) Şehribahar, uzun bir kervan yolculuğun ardından geldiği Diyarbakır'da zorluklarla mücadele etmeye devam etmiştir. Çocuğunun olmamasına ve babaannesinin özlemine kısa zamanda Tarık Ziya'nın İstanbul'a göreve çağrılması eklenir. Bu ayrılığı kısa süreli olarak düşünen Şehribahar, aylarca kocası olmadan hayatına devam etmiştir. Hayriye ve Cevahir Hoca'yı yanına alan Şehribahar, Tarık Ziya'nın yokluğunu şehrin merkezindeki konaklarını okula dönüştürüp Diyarbakırlı kadınlara Aliye Hanım'la okuma-yazma öğreterek gidermeye çalışır. Kısa süre içerisinde Milli Mücadele'nin alevlenmesiyle ortalık iyice karışır. Tarık Ziya'nın mektupları vasıtasıyla gelen evrakları Ömer Halis'e ulaştıran Şehribahar, kocasının vatan savunmasında görev almasından gurur duymakta diğer yandan onun boşluğuyla gözlerindeki cesareti giderek kaybetmektedir: *"Şehribahar sen de oğlum gibi büyümüşsün, kocaman bir kadın olmuşsun. Sen yalnızlığında yükleri taşırken, olgunlaştın yavrum haberin yok. Eskiden daha güzelsin."* (ŞMGŞ. 331)

Tarık Ziya günü birlik Diyarbakır'a gelişlerinde Şehribahar'ı çok ihmal ettiğine üzülmekte ancak, elinden bir şey gelmemektedir. Bu sıkıntılı günlerde Şehribahar için en büyük teselli babaannesinin hasretine dayanamayıp Daba'dan ömrünün kalan kısmını onun yanında geçirmek için Diyarbakır'a gelişi olmuştur: *"Babaannesi geldikten sonra Şehribahar, daha da güçlenmişti. (…)"* (ŞMGŞ. 351) Ancak, onun bu mutluluğu uzun sürmemiş ve kısa süre içinde Tarık Ziya'nın ölüm haberi gelmiştir. Kocasının ölümüne ve bu ruh halinin yarattığı yorgunluğa dayanamayan Şehribahar, uzun süre baygın yatmış, kendisine geldiğinde ağlayamamıştır. Kocasının onuruna, şerefine, vatan sevgisine hayran olan Şehribahar, ondan kalan kervan ticareti işinin başına Cevahir Hoca ve Yadigâr'ı getirmiş, o günden sonra kendisini fakirlere ve muhtaçlara yardım etmeye adamıştır. Etrafındaki insanların Hekim Seyit Efendi'yi çok beğenmeleri ve iyi arkadaş olduklarında dolayı anlaşabileceklerini düşündüğü için onunla evlenen Şehribahar, büyük bir hata yaptığını dışardan gelen yardım vasıtasıyla anlayacaktır.

Dışarıdan Gelen Kurtuluş

Dönüş sorumluluğundan kaçmak için büyülü bir dünya içerisinde olan kahraman dışarıdan gelen yardımla macerasına döner: *"Kahramanın doğaüstü macerasından dışarıdan yardımla geri getirilmesi gerekebilir. Çünkü bir yerde olmanın derin saadeti, uyanık halin benlik parçalanması yararına kolayca bırakılmaz. (…)"* (Campbell 2010: 239) Şehribahar'a bu yardımı getiren kişiler; Cevahir Hoca ve Yadigâr'dır. Cevahir Hoca'nın içine sinmemesine rağmen Hekim Seyit Efendi'yle ani bir kararla evlenen Şehribahar, evlendikten birkaç hafta sonra mutsuz olmaya başlar. Hekim Seyit Efendi, önce her şeyi olumlu karşılamasına rağmen Şehribahar'dan gönlü geçtikten sonra sürekli kavga çıkarmaya ve evde babaannesi başta olmak üzere herkesin Şehribahar'ın mirasında gözü olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Ani bir kararla yaptığı bu evlilikten çok pişman olan Şehribahar, çocuğu olmadığı için Seyit Efendi'nin kendisini aşağılamasından bıkmıştır: *"Eee iyi o zaman kovmana gerek yok, ben gidiyorum. Bu evliliğin hiçbir âlemi yok. Bakire değildin, boyunla beraber oğlun var. Üstelik kısırsın. Nasıl oluyor da kısır oluyorsun onu da hekim olduğum halde anlayamadım ama araştıracağım. Ben sana hizmetçinle, saygısız oğlun ve yeğenlerim dediğin hizmetçinin çocukları ile her şeyi bilen kaknem babaannenle saadetler diliyorum."* (ŞMGŞ. 392) Birkaç münakaşadan sonra kendisiyle mirası için evlendiğini söyleyip Şehribahar'a şiddet uygulayan Seyit Efendi'yi, Hoca Cevahir döverek zorla evden atar. Olayı duyan Yadigâr, baygın bir şekilde yüzü gözü yara bere içinde yatan Şehribahar'ın yanına gelir ve Seyit Efendi'yi bulup getireceğini, kendisinden özür dileteceğini söyler. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Seyit Efendi gelip Şehribahar'dan özür dileyerek boşanır. Kısa süre içerisinde kendisini toparlayan Şehribahar, yaşadığı bu krizden sonra dönüş eşiğinin önündedir.

Dönüş Eşiğinin Aşılması

Dışarıdan gelen kurtuluşla kahramanın dönüşe karşı direnişi kırıldıktan sonra "dönüş eşiği"nin önüne gelir: *"Tanrısal ve insani, iki dünya ancak birbirinden farklı olarak resmedilebilir-yaşam ve ölüm, gece ve gündüz gibi ayrı. Kahraman bildiğimiz ülkeden karanlığa doğru yola çıkar; orada macerasını tamamlar ya da yine basitçe bize olan bağlarını kaybeder, hapsedilir ya da tehlikeye düşer ve dönüşü o öte bölgeden bir dönüş olarak anlatılır.(…)"* (Campbell 2010: 245) Cevahir Hoca ve Yadigâr sayesinde Seyit Efendi'den kurtulan Şehribahar, o günden sonra duygularını sorgulamaya başlar. Kendisinden otuz yaş büyük Tarık Ziya'yla evlendirilmek üzere Daba'dan Diyarbakır'a getirilmiştir. Tarık Ziya, ona her zaman kendisini çok değerli hissettirmiş, ancak yıllarca ayrı kalmaları sebebiyle bu genç Arap kızının kadınlığını keşfetmesine yardımcı olamamıştır. Ailesinin isteğiyle evlendiği Hekim Seyit Efendi, arkadaşlıkları süresince kendisini gizlemiş, Şehribahar'a çok âşık olduğunu söylemesine rağmen sadece kişisel çıkarları için evlenmiştir. Yadigâr, yıllardır sevdalı olduğu Şehribahar için defalarca ölümü göze almış, sırf onun ya-

kınında olabilmek için Diyarbakır'da kalmıştır. Yadigâr, Hekim Seyit Efendi'den kurtulmasını sağladıktan sonra Şehribahar'la aralarında farklı bir yakınlaşma olmuş, yıllarca "ağabey" olarak gördüğü bu adama karşı içinde şimdiye kadar hiç tatmadığı duygular uyanmaya başlamıştır. Özellikle onun Sara Ayşe'nin görümcesinin kızıyla evlendirilmesi mevzu bahis olduğunda Şehribahar, sinirden deliye dönmüş, onu kaybetmekten çok korkmuştur: *"'Tövbe tövbe Allah'ım affet beni.' Namazı hızlıca kıldı ama ne okuduğunu ne yaptığını bilemedi. Dışarı çıktığında tahtta oturduklarını gördü. Üstelik kız da oradaydı. Kadın Yadigâr'a bir şeyler söylüyordu. Bu seferde içi acımaya başladı, ismini koyamadığı bir sınır kaplamıştı her tarafını."* (ŞMGŞ. 407) Ona karşı farklı duygular beslediğini anlayan Şehribahar, her ne kadar bunu kendisine bile ifade etmekten korksa da ruhsal açıdan dönüş eşiğini aşmıştır.

İki Dünyanın Ustası

Dönüş için karar veren kahraman artık iki dünya arasında kolaylıkla gidip gelme başarısına ulaşmıştır: *"İki dünyanın ayrımı arasında, zamanın görünümlerinin bakış açısından nedensel derinliğinkine-birinin ilkelerini diğerininkilerle karıştırmadan, aklın birinin erdemiyle diğerini tanımasını sağlayarak- ileri geri gidip gelmek özgürlüğü ustasının becerisidir. (…)"* (Campbell 2010: 258) Yadigâr'ın evlendirileceğine çok üzülen Şehribahar, ne yapacağını bilmez haldedir. Babaannesi bu iki gencin birbirine âşık olduklarını ancak itiraf edemediklerini anlamıştır. Bu nedenle aralarında bir yakınlaşmanın olması için onları Cevahir Hoca ve Hayriye'nin arkasından Urfa'ya yollar. Bu kısa reel yolculuk onların birbirine yakınlaşmasını sağlar: *"(…) Şehribahar'ın hayatından iki erkek geçmişti. Onları da çıplak görmüştü. Ama her iki erkek de soyundukları zaman Şehribahar onlara bakmaz başını başka tarafa çevirirdi. Oysa belden yukarısı açık olan Yadigâr'dan gözlerini alamıyordu. (…) Karnının içinden yukarı göğüslerinin ucuna kadar bir dalgalanma hissetti. Ürperdi. Utanarak başını başka tarafa çevirdi. (…)"* (ŞMGŞ. 429) Yadigâr'ın yol boyunca onun üstüne titremesinden çok etkilenen ve şimdiye kadar iki erkekle evlenmesine rağmen hiç kimseye ona baktığında hissettiklerini yaşamadığını anlayan Şehribahar, onun da kendisine yıllardır deli divane âşık olduğunu öğrenir: *"Sana güveniyorum. Seni tanıdıkça sana güvenmesini öğrendim. Sen hep benim kahramanım oldun. (…)"* (ŞMGŞ. 431) İki genç birbirlerine duydukları aşkın saadetiyle çok mutlu olurlar. Daba'dan Diyarbakır'a yaptıkları reel yolculuk onları olgunlaştırmıştır.

Yaşama Özgürlüğü

Dönüş aşamasının son evresi "yaşama özgürlüğü" dür. Bu evrede kahramanın ruhu bütünüyle özgürleşir ve o kendiliğini gerçekleştirir: *"Eylem dünyasındaki insan, ebediyet ilkesini kaybeder, fakat onları ve meyvelerini Yaşayan Tanrı'nın dizlerine bırakarak, sanki kurban vererek, ölüm denizinin bağlarından kurtulur gibi kurtulur onlardan. (…)"* (Campbell 2010: 267) Şehribahar'a kavuşmak için yıllarca bek-

leyen, bir gün bile sevdasından vazgeçmeyen Yadigâr, yaşadığı acıları gözyaşları içinde anlatır: *"Evet, öyle senin için çok acılar çektim. Seni Tarık Ziya'ya götürdüğümde kervanda, çok kereler düşündüm. Seni alıp kaçırmayı, seni kimseye vermemeyi, seni sevmeyi, seninle yaşamayı, seninle nefes almayı çok düşündüm. Ama sana olan sevgimin büyüklüğü bana hiçbir şey yaptırmadı. Seni çok sevdim. Şehribahar seni o kadar çok sevdim ki sen mutlu olasın diye seni başkalarıyla görmeye tahammül ettim. Senin için defalarca ölümü göze aldım. Sana bir şey olacak diye kahrımdan aylarca yıllarca sabahlara kadar uyumadım.' Yadigâr'ın gözlerinden akan yaşlar, yanaklarından aşağıya süzüldü. Şehribahar, onun yanına gitti, gözyaşlarını elleriyle sildi."* (ŞMGŞ. 431) Kendiliğini gerçekleştiren ve ruhsal benliğinin bütün yönleriyle yüzleşen Şehribahar, aslında âşık olduğu erkeğin Yadigâr olduğundan artık emin olmuştur. Atmış dokuz gün süren reel yolculukta birbirlerine sevdalanan bu iki genç, yıllarca içinde bulundukları şartlardan dolayı sevdalarını kalplerine gömmüşler ve bu süreçte sevinci, acıyı, hüznü beraber yaşamaya devam etmişlerdir: *"Ben de bilmeden hep seni sevmişim, şimdi düşünüyorum da Tarık Ziya'yı ilk gördüğümde keşke Yadigâr ağabeyime benzeseydi demiştim. Bilmiyorum ama mutlaka hekim Seyit'te senden bir şeyler bulmuşumdur. (…)"* (ŞMGŞ. 432) Urfa'ya ulaştıklarında mutluluklarını Cevahir Hoca ve Hayriye'yle paylaşan bu iki genç, imam nikâhı kıyarak ölene kadar birbirlerini seveceklerine söz vermişlerdir. Dönüş yolculuğunun sonunda kahramanımız için "yaşam özgürlüğü" bir kız çocuğuna sahip olmasıdır. Yıllarca çocuğu olmayan Şehribahar, Daba'dan ayrılırken babaannesine söz verdiği "Ruziye"yi kucağına almış ve ölümsüzleşmiştir.

Sonuç

Joseph Campbell'ın *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* isimli çalışmasında mitolojik kahramanın yolculuğu üç aşamadan oluşur: Yola çıkış, erginlenme ve dönüş. *Şarkın Modern Gelini Şehribahar* romanı incelendiğinde kahramanın macerasının mitolojik metinlerle uygunluk gösterdiği görülmüştür. Seçilmiş kahraman Şehribahar'ın Arabistan'dan Diyarbakır'a yaptığı reel ve ruhsal yolculuk onun benlik geliştirmesini, iç dünyasına ve bilinçaltının derinliklerine ulaşarak kişilik gelişimini tamamlamasını sağlamıştır. Olay örgüsünün başında on beş yaşlarında çelimsiz ve sürekli hasta olan Şehribahar, yaklaşık üç ay süren yolculuk sonrasında olgun bir insana dönüşmüştür. Özellikle kahramanın "erginlenme" aşaması yaptığı bu reel yolculuğa dayanır. Şehribahar ve amcasının kızı Sara Ayşe'nin "gelin kervanı" Diyarbakır'a İpek Yolu aracılığıyla götürülen büyük bir ticaret kervanına eklenmiştir. Harayba, Akabe, Ma'an, Amman, Mafrak, Şam, Humus, Hama, Halep, Meskene, Birecik, Urfa, Siverek'ten geçerek Diyarbakır'a ulaşan bu kervan, hemen hemen adı geçen bu şehir ve kasabaların hepsinde kervansaraylarda konaklamıştır. Kervan, yollar o dönemde tekin olmadığı için iki kez haydutların saldırısına uğramış, kum fırtınalarına kapılmış, I. Dünya Savaşı sebebiyle Fransız ve İngiliz

askerlerinin müdahaleleriyle karşılaşmıştır. Bu zorlu yolculukta hastalık, çaresizlik, yalnızlık ve korku dolu günlere şahit olan Şehribahar, sınavlar yolundan aklı, bilgisi ve tecrübeleri vasıtasıyla geçerek "bireyselleşme süreci"ni tamamlamıştır. Yazar, Şehribahar'ın macerası üzerinden o dönemde İpek Yolu aracılığıyla ticaret yapan kervanların yaşadığı sıkıntıları ve bu reel yolculuğun bireyin psikolojisinde ruhsal bir erginlenme sağladığını göstermeye çalışmış, aynı zamanda İpek Yolu'nun kültürlerarası rolüne dikkat çekmiştir.

---

* Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Görevlisi.

1 Şatana, Nazan Şara; Şarkın Modern Gelini Şehribahar, Turuva Yay., İstanbul 2008. (Alıntılar, romanın bu baskısından aktarılmıştır.)

2 "(…)Limanının işlekliğiyle tanınan İskenderiye'nin İpek yolu güzergâhı üzerinde bulunması hem şehrin hem de Mısır'ın Bizans için önemini arttırıyordu. Bizanslı tâcirler önce İskenderiye'ye gider, daha sonra Eyle'den (Akabe) Kızıldeniz'e açılarak veya kara yolunu takip ederek İpek yolu ticaretine katılırlardı. Aden-Kızıldeniz yoluyla İskenderiye Limanı'na gelen ticaret malları da buradan Batı'ya taşınırdı. (…)" (İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları, cilt:29, s. 558)

Kaynakça

1. Bahadır, Abdülkerim (2010); Jung ve Din, İstanbul: İz Yay.
2. Campbell, Josep (2010); Kahramanın Sosuz Yolculuğu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
3. İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Araştırmaları, Cilt: 29, s. 558
4. Şatana, Nazan Şara (2008); Şarkın Modern Gelini Şehribahar, İstanbul: Truva Yay.
5. Sambur, Bilal (2005) ; Bireyselleşme Yolu-Jung'un Psikoloji Teorisi, Ankara: Elis Yay.
6. Sarıçiçek, Mümtaz (2013); Modern Kahramanın Mitolojik Yolculuğu, Kayseri: Tezmer Yay..

KIRIM TARİHİ'NDE İPEK YOLU'NA DAYANAN MİRAS

Doç. Dr. Ranetta GAFAROVA

Özet

Kırım, eski Sovyet ve bugünün Rus coğrafyasında pek çok bölgenin, eyaletin, kentin ve coğrafi yapının ismi gibi; büyük ünlü uyumundan da anlaşılabileceği üzere, Türkçe kökenli bir sözcük. Antik Helen Uygarlığı zamanında başta Milet olmak üzere büyük kolonici kent devletlerinin faaliyet alanı sadece Akdeniz veya Ege Denizi ile sınırlı değildi. Kırım dâhil Karadeniz'in pek çok noktasına ulaşmışlardı daha o devirlerde. Günümüzde Kırım Yarımadası'nın Feodosiya (Kefe), Eski Kırım (Solhat) gibi belli başlı büyük sahil şehirlerinin hemen hemen hepsinin geçmişi antik döneme dayanmaktadır. Sonradan türetilen isimlerinin de çoğu antik kökenlidir. Hatta bunların en ünlüsü, Kherson kentine de ismini veren Khersones Antik Kenti'dir. Balaklava, Kerç, Kefe, Sudak gibi kentlerde ise ayrıca Pontus, Bosfor ve Ceneviz uygarlıklarının ciddi izleri ve mirası mevcuttur.

Bu araştırmamızda iki Kırım şehirleri tarihini açıklıyoruz. Cenevizler'in, eski kolonin bulunduğu yeri Altınordu Hanlığı'ndan satın alarak burada Kafa (Kaffa), Eski Kırım (Solhat), Sudak kolonisi kurmalarıyla bölge tanınmaya başladı (1266'ya doğru). «Kaffa» yahut «Kefe», Solhat adı bu şekilde özellikle XII. Yüzyıl'dan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Karadeniz'i Çin' (İpek Yolu) ve Hindistan'a (Baharat Yolu) bağlayan büyük kervan yollarının batı oluşturan Kafa ve Solhat, zengin bir ticaret merkezi olarak gelişti. Çevresine kale yapılarak muhkem bir hale getirdi. Bu dönemde ticaretin de etkisiyle hızla gelişen şehir. Kırım yarımadasının büyük şehri haline geldi.

Eski Kırım, tarihte Solhat adıyla bilinmektedir. Kırım Hanlığı'nın kurulduğu ilk yıllarda, Bahçesaray'dan önceki başkent olan Solhat şehri Orta Çağ'da zengin bir ilim ve kültür merkezi konumundaydı. Kırım'daki en eski camilerden biridir. Altın Orda Hanı Tula Buğa Han Dönemi'nde aslen Kırım'lı bir Kıpçak olan Memlük Sultanı Baybars Han tarafından yaptırılmıştır. Sultan Baybars Han Camisi ve Özbek Han camisi yaptırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırım, İpek Yolu, Solhat, Kefe, ticaret, mimar, miras.

Giriş

Büyük İpek Yolu'nun yaklaşık 20.000 kilometresi, Türkler'in yaşadığı coğrafyada uzanmaktadır. Dünya ticaretinin şah damarı sayılan İpek Yolu'nun esasına hattı sayılan ve Çin ile Bizans'ı birleştiren büyük ticaret yolu, en aktif döneminde Türkler'in elindeydi.

Tarihin en eski ve en uzun karayolu özelliğinde olan ve milattan önce 2. Yüzyıl'dan 1800'lü yıllara kadar önemini koruyan İpek Yolu, doğu–batı, kuzey–güney etkileşiminin sağlanmasında en büyük rolü oynamıştır. İpek Yolu; farklı medeniyetlerin, farklı kültürlerin, farklı siyasi organizasyonların, farklı dil ve dinlere sahip milletlerin, aynı zamanda üç farklı ırktan insanların yaşadığı coğrafyaları birbirine bağlamıştır. Söz konusu farklılıkları buluşturup, bunların tanışmaları ve kaynaşmalarında köprü rolü oynarken, zaman zamanda devletlerarasındaki anlaşmazlıkların, mücadele ve savaşların en önemli sebebi olmuştur. doğuda Çin'den, batıda Avrupa'ya, güneyde Afrika'nın kuzeyine kadar uzanan İpek Yolu başlangıçta iktisadi zorunluluktan yani insanların ihtiyaçlarını karşılama çabalarından ortaya çıkmış, iktisadi münasebet de beraberinde diğer sosyo-kültürel ilişkilerin kendiliğinden kurulmasına, gelişmesine yol açmıştır.

Asya'yı Avrupa ile birleştiren Büyük İpek Yolu farklı toplumların siyasi, diplomatik ve modern ilişkilerinin gelişmesinde ayrıcalıklı bir öneme sahip olmuş ve hem doğal kaynakların araştırılmasında hem de askerî amaçlı keşif yolu olarak da kullanılmıştır. Doğu-Batı arasındaki bağlantıyı düz bir hat olarak değil, aynı zamanda kuzey-güney yönlerinde de uzantıları olan ve yine tali bağlantılarla devam eden kısaca bir ağ özelliğinde olan Büyük İpek Yolu ifadesi ilk olarak milattan önce meşhur. Daha sonraları bu ifade iletişim sistemlerini, Asya, Akdeniz bölgesini ve Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkileri anlatmakla yeni bir anlam kazanmıştır. Bu yolun gidiş ve gelişinin çok canlılık kazandığı dönemler olmuştur. Orta asırlarda ise Büyük İpek Yolu ülkeler arasındaki ticari ve medeni ilişkilerin gelişmesinde çok büyük roller üstlenmiştir. www.ilhamaliyev.org./s.18_world/silk_route_a.html (İlhamaliyev: 20.02.2016).

İpek Yolu sadece bir ana yol değil, çok farklı kervan yollarını birlerinden.

Türkler'in yaşadığı coğrafyalarda, Türk Tarihi'nde, Türk Kültürü'nün temel unsurlarında, İpek Yolu'nun apayrı bir önemi olmuştur. Türkler'in yaşadığı geniş

coğrafi bölgeleri birbirine bağlayan tek ulaşım yolu olan İpek Yolu, Türk Yurtları'nı birbirine bağlarken, ticari ilişkilerini yoğunlaştırmış, zenginleşmelerine sebep olmuş, birlik ve beraberliklerini sağlamış, zamanına göre medeniyet seviyesi çok yüksek büyük yerleşim birimlerinin kurulmasında ana rol oynamıştır (Hansen 2004: 19-21). Aynı şekilde Büyük İpek Yolu'nun meşhur hâle gelmesinde Türk Devletleri'nin de büyük rolü olmuştur. Bu devletler tarafından hazırlanan kervanlar, bu yolla doğudan batıya ve batıdan doğuya çeşitli ticaret mallarını taşıyorlardı. Türkler'in bu yola ne kadar büyük önem verdikleri bir Özbek atasözünde şöyle ifade edilmiştir: "Kâinatta iki büyük yol vardır: Gökyüzünde Samanyolu, yeryüzünde de İpek Yolu."

Böylece Büyük İpek Yolu, Türk Halkları'nın Çin, Kafkasya, Rusya, Hindistan ülkelerinin halkları, aynı zamanda Arap ülkelerinin halkları ile iktisadi ilişkilerin meydana gelmesinde ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu yol Türk Halkları'nın yeni arazilere yerleşmesine sebep olmuş, böylece onlar arasında ilim ve medeniyetin karşılıklı olarak geliştirilmesine büyük tesir göstermiştir (Budaqov 1998: 65).

Dünya ticaretinin şah damarı sayılan İpek Yolu'nun esas ana hattı sayılan ve Çin ile Bizans'ı birleştiren büyük ticaret yolu Türkler'in elindeydi. Pekin'in kuzeyinden başlayan Türk sınırları, İran'a, Horasan'a, Ural Dağları'na, Hazar Denizi'ne kadar uzanıyor, Karadeniz sahillerine yakınlaşıyordu. Bu sınırlarla Türkler eski dünyanın büyük devletleri olan Çin, İran ve Bizans imparatorlukları ile komşuydular. Çin, İran ve Bizans imparatorlukları Eski ve Orta Çağ Dönemi'ndeki büyük ticaretin esas yönlendirici güçleri olup dünyanın istenilen ülkesinde bütün istediklerini kolaylıkla hayata geçirebiliyorlardı (Öztuna 1969: 331).

En eski ve uzun yıllar boyunca kullanılan ticaret yolu, hepimizin bildiği gibi İpek Yolu denen ve Çin'den başlayıp İzlanda'da biten yoldur. Bu yolun kontrolü için geçmişte pek çok mücadeleler olmuştur. Bu yolun bir bölümünü kontrol altına alabilen milletler çok hızlı bir şekilde büyüyüp güçlenerek imparatorluklar düzeyinde devletler kurabilmiştir. Ticaret ile birlikte sadece ticari mallar bir bölgeden diğer bölgeye taşınmamış, bu mallarla birlikte kültürel unsurlar da bir milletten diğerine aktarılarak yayılmasını sürdürebilmiştir.

İpek Yolu ve bu yol üzerindeki ilişkileri, mücadeleleri iyi bilmeden, tarihi ve kültürel unsurların yayılışını doğru anlamak mümkün değildir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar bize, son derece önemli olan bu yolun Avrasya ve Kuzey Avrupa bölümünün, Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek Kırım'a gelen, buradan Karadeniz ve bu denize bağlı nehirler olan Volga, Don, Dinyeper, Dinyester ve Tuna nehirleri vasıtası ile tüm Orta ve Kuzey Avrupa'ya uzanan bölümünün yeterince incelenmediğini, hatta karanlıkta kaldığını göstermiştir.

İşte bu sebepledir ki; bu bölgelerin tarihi ve bu bölgelerdeki kültürel unsurların yayılışı da karanlıkta kalmıştır: ayrıca bizim araştırmamız Kırım ile bağlı. Çünkü **Kırım'ın Osmanlılar'a katılmasının önemli noktaları şunlardır: 1.** Karadeniz ticaret yolunun güvenliğini sağlamak, 2. Moskova Prensliği'nin güneye yayılmasını engellemek (bugüne kadar o çok tartışmalı mesele), 3. Ceneviz ticaretine son vermek. Elçilik heyeti, yine İran içerisinden geçmemek için gemiyle Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım ve Kerç Boğazı yoluyla Hazar Denizi kuzeyinden geçen güzergâhı kullanarak Türkistan'da Ektag'da bulunan Türk Kağanı İstemi'nin yanına geldi. Her iki taraf arasında sekiz yıl kadar devam edecek bir ticari anlaşma da bu şekilde gerçekleşmiş oldu (Sinor 1990: 406-407; Sinor 1996: 332-333; Rtveladze 1999: 138; Lieu 2000: 53; Haussig 2001: 187-188).

Bizim görüş sahası Kırım'daki dört şehir incelememektedir: Karasubazar (Belogorsk), Eski Kırım (Solhat), Sudak ve Feodosya (Kefe). Çünkü birçok tarihi kaynaklarda verilerine göre, Orta Çağ'da zamanında çeşitli malların tüccar karavanlar bilinen yoldan Karadeniz kıyısına yönelmişlerdi ve kervansaraylar Solhat (Eski Kırım), Kafa (Feodosia) ve Sugden (Sudak) durak olarak kullanıyorlardı göstermektedir. Burada canlı ticaret oluyordu.

Kırım'da Ticareti Yapılan Belli Başlı Mal ve Ürünlerden

Kürk Ticareti Osmanlı toplum ve devlet geleneğinde kürk kullanımı ilk dönemlerde çok fazla yaygın değildi. Devletin gelişip büyümesine paralel olarak kürk kullanımı da artmıştır. Artan kürk ihtiyacı, Kırım'daki pazarlardan karşılanıyordu. XVI. Yüzyıl'da Osmanlı şehirleri Rus samur ve tilki derileri için başlıca pazar durumundaydı. Bu dönemde Moskova'dan Osmanlı ülkesine ihraç edilen ürünlerin en önemlisini kürk oluşturuyordu. Osmanlı ve Rus tacirlerin bu ticarette kullandıkları güzergâhlar arasında; Don Nehri yolu denilen İstanbul-Kefe-Azak-Don-Moskova hattını oluşturan deniz yolu, ikinci olarak Kırım topraklarından geçen, mesafesi kısa ancak Zaporoj kazaklarının saldırıları sebebiyle pek güvenli olmayan bir yol ile Osmanlı tüccarlarınca kullanılan Polonya-Litvanya hattı yer almaktaydı. Bu üçüncü yol Osmanlı kervanları ve hassa tüccarlarının tercih ettiği bir yol idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun köle ihtiyacının karşılanmasında olduğu gibi kürk ihtiyacı da Kırım'dan temin ediliyordu. Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kürk ticareti için Kırım toprakları, ticari güzergâhlarından biriydi. Kürk kullanımı Kırım toplumunda da yaygın idi. Çalıştığımız döneme ait sicillerde yer alan çok sayıda muhallefat (tereke) kaydı incelendiğinde, miras olarak bırakılan eşyalar arasında kürkler değerleri itibariyle en ön sıralarda yazılmıştır. Aşağıda yaptığımız tabloda görüleceği üzere, kürklerin zamanın koşullarına göre kıymetleri bir hayli yüksektir. Aynı dönemde köle fiyatları ile karşılaştırdığımızda, bir kazak kölenin ortalama değeri 40 ile 50 kuruş arasında iken, Samur kürkün değeri 50 hatta cinslerine göre 600 kuruşa kadar çıkabiliyordu. Kırım'a

ticaret amacıyla gelen kişilerin yaptıkları alışverişlerde, kürk ticaretinin önemli bir yeri vardı. Tüccarlar getirdikleri malları burada satıyor ve karşılığında değerli kürkleri alıyorlardı.

Köle Ticareti Kırım bölgesindeki köle ticareti çok eski tarihlere dayanır. Bu ticaret, XV. Yüzyıl ortalarından XVIII. Yüzyıl'a kadar Kırım ekonomisi için çok önemli bir kaynaktı. İstanbul'un fethi öncesi ve Tatar hanlığının kurulduğu dönemde, yabancı alıcılar için Karadeniz sahilleri, köle kaynağının merkezi durumundaydı.

Madenler Sicillerde

Maden satışları ile ilgili olarak, bakır, kömür, demir, kalay, kireç, tuz, gühercile, altın ve gümüş satışı yer almaktadır. Satışı yapılan bazı madenlere ilişkin bilgiler tablo 117'de sunulmaktadır.

Tütün (Duhan) Kırım'da tütün tüketimi oldukça fazlaydı. İncelediğimiz kayıtlarda tütün ticareti ile ilgili veriler aşağıdaki gibidir.

Tuz. Kırım'da tuzlalardan çıkarılan tuzun satışı ülke içinde yapıldığı gibi yarımadanın dışına da ihraç edilebiliyordu. Gözleve, Karasu, Ferahkirman (Or) bölgelerindeki tuzlalardan çıkarılan tuz, çeşitli şekillerde pazarlanıyordu (Bıyık 230).

Evliya Çelebi şöyle açıklıyor Kırım tuzunun özelliğini: 'Bu Ur kalesinin iç yüzünde bir sahra başında bir göldür. Onda Kefe tuzu denilen tuz çıkarılır. Çıkarılan tuz Kefe'ye, Kırım vilayetine, İstanbul'a ve diğer vilayetlere gider. Kerpiç gibi parça parça, has, beyaz ve lezzetli bir tuzdur. Kırk yedi yük akçe iltizamlı emanettir. Ur halkının hepsi bu Ur tuzundan çıkarmaları için vergiden muaftılar. Suçluları ve ölüme mahkum olanları bu tuz gölünde çalıştırırlar. Temmuz ayında bu gölü, yüzü buz gibi tuz döküp, bir karış kalınlığında olunca kellem kadar parça parça kırıp, dağlar gibi yığıp, tüccarlara satılır.' (Evliya Çelebi, 332)

Karasubazar'ın 13. Yüzyıl'dan itibaren bir yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Daha eskilere dair elde sağlam bilgi bulunmamaktadır. Zeynep Özdem Karasubazar hakkında şu açıklamayı yapıyor: '…İpek Yolu bağlantılı yarımadanın önemli bir noktasında yer alması, buranın daha ilk çağlardan itibaren bu adı çağrıştıran bir ada sahip olduğunu düşündürmektedir.' (Özden 3-4)

Karasubazar o yıllarda Akmescit'teki **Kalgay Sultan**'ın idaresinde bir kaymakamlık merkezi idi. Karasu ırmağı kenarındaki bu tarihsel Kırım kenti 14. – 18. Yüzyıl'lar arasında Kırım hanlarınca yönetilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere Kırım yarımadasındaki ticaret yollarının üzerinde yer almaktaydı. **Mehmet Giray I** Dönemi'nde (1514–1523) Kırım Hanlığı'nın gelişmesi ve zenginleşmesine paralel olarak kasaba önem kazanmış, önemli ölçüde büyümüş, gelişmiş ve pek çok mimari eserle donatılmıştır. **Evliya Çelebi** 'ye göre mamur bir kasaba görünümündeki Karasubazar'da o dönemde çeşitli büyüklüklerde 28 adet cami bulunmaktaydı.

Şehrin içi çarşı, pazar ve han ile doludur. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre 17. Yüzyıl'ın ikinci yarısında 8 adet han ve çarşı içinde toplam 1140 dükkân mevcuttur. Bu dükkânlardan 105 kadarı bozacı dükkânı, 10'u kahvehane ve 40'ı da meyhanedir. Evliya Çelebi'nin yukarıda söylediklerine dayanarak Karasubazar bir kavşak ve dâhili ticaret şehridir diyebiliriz. Bu uzun tarihi birikim şehrin temel özelliğini belirlemiştir. Nüfusa renklilik katan önemli bir unsur akınlardan elde edilen esirlerdir. Diş ticarete konu olan en önemli ihraç da bu kölelerdir. Bunun haricinde bal, bal mumu, tuz, hayvan, hayvan ürünleri, hububat, yünlü, pamuklu kumaşlar, iplikler, kürkler, demir araç-gereçler, leğen, kazan, tencere gibi bazı mutfak eşyaları ile Anadolu balı, Trabzon fındığı, Laz rakısı, Kâbe hurması gibi ürünler ithal mallarındandır. Bunlardan bazısı kendi yöresinin adını taşısa da, vaktiyle oralardan gelip yerleşenlerin burada ürettikleri de olabilmektedir.

Eski Kırım, tarihte **Solhat** adıyla bilinmektedir. Kırım Yarımadası'na yerleşen Tatar kabileleri, yarımadanın hayat tarzlarına elverişli bulunan bozkır kesiminde yerleşmişlerdi. Şirin mirzaları ve hanlığın ilk merkezi ise Eski Kırım (Solhat) idi. Burada XIII. Yüzyıl'dan itibaren büyük bir koloni faaliyeti içinde olan Ceneviz ise sahil kesiminde faaliyet gösteriyordu. https://www.tarihtarih.com (Oztürk: 01.03.2016)

Kırım Hanlığı'nın kurulduğu ilk yıllarda, Bahçesaray'dan önceki başkent olan Solhat şehri Orta Çağ'da zengin bir ilim ve kültür merkezi konumundaydı. Ebü'l Fida 14. Yüzyıl'da Solhat'ın önemini belirtmek için, eserinde ondan **"Kırım'ın başşehri"** diye söz etmekteydi. Ve böyle de açıklıyor: «O asırda Özbek padişahının büyük oğlu ticaret yapmak için çok miktarda mal ile bu eski Kırım yurdunda konaklar… Sonra bütün İran, Turan, Belh, Buhara, Horasan ve diğer ülkelerin zengin tüccarları Özbek padişahı oğlunun Kırım adasında bir şehir ve bir kale yaptırmağa başladığını işitince hepsi Kırım'a gelip, büyük yarımlarda bulunup bu eski Kırım'ı şenlendirip geliştirirler… İşte bu eski Kırım'ın kuruluşu böyle başlamış ve kırk yılda tamamlanmış bir diyardır». (Çelebi, 420)

Kırım-Solhat Doğu, Batı ve Rus arasındaki ticaret yollarının kesiştiği yerde bulunuyordu ve İpek Yolu'nun büyük kavşak merkezi olarak Çin tarafına kervan yolu biliniyordu. Yaklaşık XIV. Yüzyıl'ın başında Solhat Avrupa'da bilinmektedir. Onun hakkında bilgi veren ilk Avrupalı olan Marko Polo «Büyük Han'ın Romanı» kitabında Solhat'tan bahsediyor. Oysa Marko Polo Kırım'da hiç olmamıştır. Bu topraklar hakkında anlattıklarını babasının seyahat hatıralarından biliyordu.

Altın Ordu'nun Kırım'da karargâhı hakkında ilk güvenilir bilgilerden birisi 1263 yılına aittir. O anda, Mısır Sultanı Zahır Rukn al-Din Baybars, Tatar Han Berke'ye elçilerini gönderdi. O vakitten itibaren Kırım'ın tarihi başlanıyor ve yarımadada Sohat Altın Orda eyaletinin yönetim merkezi olarak tanımlanıyor. 1266 yılında Solhat'ın yeni sahibi Tatar prensi Oran-Timur oluyor. Osmanlı

kayıtlarında, Kırım hanları tarafından bastırılan gümüş paraya kefevi akçe ya da kısaca *kefevi* adı veriliyordu. Kırım hanları tarafından bastırılan ilk gümüş para 845/1441-1442 tarihlidir. Bu dönemde hanlığın darphane merkezi Eski Kırım (Solhat) idi. Diğer önemli darphaneler Kırkyer ve Kefe'de bulunuyordu (İnalcık 185). Nümismatik verilerle göre Solhat başşehir olarak oluyor. Çünkü paralar genellikle, başşehirlerde basılan edimliktir.

Doğu, Batı ve Avrupa'nın kuzey bölgeleri uluslararası ticaret yolları bağlayan Solhat önemli bir merkezdir.

Büyük duvarların kalıntıları, oldukça geniş bir alanı kaplar. Bu kalıntılar hayal edebileceğiniz geniş bir alandır. Antik Çağ'da kervansaray kentin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Kervansaray, Kırımlı tüccar ve hacıların seyahat ve dinlenme ihtiyacı için önemli bir kurumdur. Hemen kentin girişinde yer alan bir kervansaray yaklaşık 2500 m2 idi. Kervansaray ağaç duvarlarla bölünerek galeriler açılır. Kervansarayın içi ziyaretçi tüccarlar için odalara bölünmüştür. Merkez avluda su akar. Tüccarların arabaları ve yük hayvanları için mekanlar oluşturulmuştur.

Evliya Çelebi Eski Kırım Kalesi diye Solhat'ı anlatır. Buna göre; Akmescit şehrinde ikamet eden **Kalgay Sultan**'ın yönetimindeki Solhat; «Alçak dağlar arasında düz bir yerdedir. İmaretleri beş mihraptır (camidir), ikisi cuma (büyük), diğerleri mahalle mescitleridir. Şehir içinde iki tekke, iki medrese, bir sıbyan mektebi, bir han, yirmi adet kiremitçi ve testici dükkânı vardır. Ulu Cami kapısında (Bu mübarek mescit Ulu Han Mehmet Özbek Giray Han zamanında yapılmıştır) yazar. Minber üzerindeki kitabe Mengli Giray Han'ın olup 918 (1512) tarihlidir. Bu camiin mihrabı önünde yer alan İnci Bey Hatun Medresesi'nin kapısı üzerinde (Bu medrese Mehmed Giray Han zamanında, Kılburun Bey Kızı İnci Hatun tarafından yaptırılmıştır. 733 (1332)) yazılıdır. Tâhir Bey Tekkesi'nin kapı kitabesinde yaptıranın adı boş bırakılmıştır. Fakat bu tekke - mescit yapıldığı vakit şu tarih yazılmıştır : (Bu binayı 825 (1421) Cemâziyelâhir'de Şeyh Ali el-Bakri yaptırdı) Kefe kapısı yakınında Hacı Mehmed Camii'nin kapısı üzerinde, (Bu mübarek mescit, Sadi Giray Han zamanında 807 (1404) Receb'inde yapıldı) yazılıdır. Çarşıya yakın Hacı Ömer Camii'nin kapısında, (Bu mescit, 661 (1262) Zilkâdesi'nde Buharalı Hacı Ömer tarafından yaptırıldı.) yazılıdır. Çarşı içinde Paşa Hatun Mescidi vardır. Kemâl Ata Sultan Hazretleri'nin mezarı yanındaki çeşmenin tarihi 1057 (1647) ve (Kemâl Ata ruhu için Fatiha) olarak yazılıdır. Bu eski şehirde daha nice imaretler, binalar vardır ki halâ yeni gibi durur, ama yarasa ve kargaların, baykuşların yatağı olmuştur. İnşaallah yine mâmur olur.» (İnancık 185)

Martin Bronevskiy Eski Kırım'dan; "Eski zamanda yapılan yüksek ve kalın bir duvarla çevrilmiştir. Bir de kalesi vardır. Azametlidir... Şehrin içinde olduğu gibi civarında da İslam dinine ait mabet ve mukaddes yerlere rastlanmaktadır. Kırım Hanı kendi paralarını buradaki darphanede bastırır" şeklinde bahsetmekteydi.

Eski Kırım, çok önemli bir ticaret merkezi olmasının yanında, eski zenginliği ve ihtişamlı günlerinin özlemi içinde iken, son Altın Orda hanlarından **Seyit Ahmet Han**'ın 1476'da Kırım'ı istila etmesi ve Eski Kırım'ı da yağmalaması ile büyük bir darbe yemiş ve bu istilanın ardından başkentin Bahçesaray'a nakledilmesi üzerine şehir yavaş yavaş terk edilmiştir. Şu anki kasaba 1780 yılında Ruslar tarafından kurulmuştur.

Sultan Baybars Camii

Kırım'daki en eski camilerden biridir. Altın Orda Hanı **Tula Buğa Han** Dönemi'nde aslen Kırım'lı bir Kıpçak olan **Memlük Sultanı Baybars Han** tarafından yaptırılmıştır.

Makrizi'ye göre (1365–1442), "Mısır Memlük Sultanı Baybas, 1287 – 1288'de Kırım'da Solhat'ta bir cami yapılması için 2.000 Dinar göndermiş ve caminin kitabesine de Sultan Baybars'ın adı ve unvanı yazılmıştır. Baybars'ın bu camide çalışmaları için kendi taş ustalarını Kırım'a gönderdiği bilinmektedir."

Evliya Çelebi Eski Kırım'ı anlatırken camiden muhtemelen o dönemde de yıkık olmasından dolayı bahsetmemektedir. Sultan Baybars Han Camii'nden günümüze sadece temel duvarları ulaşabilmiştir.

Özbek Han Camii ve Medresesi

Cami, üzerindeki kitabeye göre, Altın Orda Hanı **Özbek Han** zamanında **Abdülaziz ibn İbrahim el Arbeli** tarafından Hicri 714 (1314)'te yaptırılmıştır. Kıble duvarına dikey olarak uzanan üç nefli sade bir plana sahiptir. Orta nefi daha yüksek olan cami, iki sıra halinde sade mukarnas başlıklı, sekizgen biçiminde üçer sütun üzerine sivri kemerlerle oturan hafif meyilli ahşap bir çatı ile örtülüdür. Giriş tarafında, kuzeydoğu köşesinde yükselen bodur silindirik minare, ahşap şerefeleri ile tamirden kalmadır. XVIII. Yüzyıl'dan kalma bir gravürde kâlahı yıkılmış bir minare, daha belirli hatları ile devrine uygun bir durumda görülmektedir.

Uzunlama üç nefli plânı ile, Özbek Han Camii, Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri tiplerine uymakla beraber, sekizgen sütunları ve meyilli ahşap çatısı bakımından onların tonoz ve kubbe örtüsü ile klâsik sütun ve başlık şekillerinden farklıdır. İleri doğru çıkıntı yapan tâk kapıda ve mihrap çevresinde göze çarpan zengin taş süslemeleri de yine Anadolu Mimarisi'ndeki örneklere bağlanmaktadır. Birkaç sıra mukarnas kavsaralı tâk kapının iki yanında uzanan geniş bordürler lotus, palmet ve damarlı rûmîler, üç dilimli yapraklar ve örgü motifleri ile işlenmiş olup, bunlar sapları ile birbirine bağlanarak kompozisyonu meydana getirmektedirler. Bunun tam benzeri olan taş süslemeleri, Beylikler Devri'nde, Menteşeoğulları'ndan İlyas Bey'in Balat (Milet) da yaptırdığı 1404 tarihli camiin cephesinde yatay olarak uzanan şeritler halinde görmekteyiz. Arada doksan yıl kadar bir fark olmakla beraber, Anadolu ile Kırım arasındaki bağlantı devam ediyor. Mihrap

süslemesinde kıvrık dallar ve rûmîlerle işlenmiş geniş bordur ve üstte ustalıkla istiflenmiş oyma bir mihrap kitabesi göze çarpmaktadır (Seydaliyev 2014).

Cami büyük bir medresenin kuzey duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Bitişik olarak yapılan bu medresenin hemen hemen tamamı yıkılmış olup sadece cami duvarına dayalı tonoz kalıntıları ayaktadır.

18. Yüzyıl sonunda burayı gezen M. İvanova medrese hakkında bilgi ile genel görünüşünün bir resmini vermektedir. Bu bilgiler ışığında ve 18. Yüzyıl'a ait bir gravüre göre, bir tâk kapıdan ve eyvandan geçilerek, taş döşemeli, ortası şadırvanlı açık bir avluya giriliyordu. Avluya açılan beşik tonozlu dört eyvan revaklarla birbirine bağlanıyor, bunların arkasında medrese odaları sıralanıyordu. Medresede Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî konuların yanı sıra belagat, mantık, felsefe, aritmetik ve astronomi öğretiliyordu. Medrese ayrıca muvakkıthane görevini de yerine getiriyordu. Medresenin kuzey doğusunda tonozlu mumyalık yeri (kripta) olan türbede, ahşap alt yapı üzerine, firuze sırlı çinilerle ince süslemeli ve yaldızlı mermer bir lahit vardı. Ne zaman yıkıldığı kesinlikle bilinmeyen bu Solhat Özbek Han Medresesi, dört eyvanlı plânı ve revaklı avlusuyla Anadolu'ya bağlanırsa da, eyvanlar, revaklar, medrese odaları ve dershanelerin yerine oturmamış, iyi yerleştirilmemiş, doğudaki giriş bölümü ile batı tarafı arasında adeta bağlantı sağlanmamış gibi bir durum görülmektedir. Kuzey ve güney evyanları avlunun giriş cephesine bitişiktir.

Cami minaresi ile birlikte ayakta olmasına rağmen, medrese için aynı şeyleri söyleyebilmek güç. Medreseden cami tarafındaki duvarlar dışında geriye pek bir şey kalmamıştır.

Bezbaylan suyu

Yol üstünde Akmescit – Sudak yolu üzeinde Karasubazar'ı geçtikten sonra ana yol üzerinde suyu ile meşhur Bezbaylan'da mola verilebilir (Zemlyaniçnoye). Vakti zamanında köyde kutsal sayılan bir su ve yanında da bir ağaç bulunmaktaydı. Karay ve Kırım Tatar Türkleri bu ağaca niyet tutar, bez bağlarlardı. Bez-çaput bağlama işlemine de "Bezbaylan" denirdi. Bu su ile el yüz yıkanır, şifa niyetine içilir, niyet tutulurdu.

Solhat (Eski Kırım)'daki mimari eserlerin bitki motifli ve geometrik süslemeleri, yakında bulunan Kefe şehrinin islâmi ve kilise, havra gibi islâmi olmayan eserleri ile, Cenevizliler tarafından yaptırılan eserlere kadar etkisini göstermiştir. XIV. ve XV. Yüzyıl'larda Türk Sanatı'nın kuvvetli etkisi, Türk eserlerinden başka Solhat (Eski Kırım) yakınında 1338 tarihli Surb-Haç Manastırı'nın tak kapısındaki kabartma süslemeler ile, Kefe'de XV. Yüzyıl'da bir havranın tak kapısında ve **Mangıp (Feodoro)**'da, aynı yüzyılda **Teşkli-Bupine**'deki şatonun kemerli pencere süslemesinde görülmektedir. Bu eserlerde görülen zincir motifleri, geometrik

rozet ve dolgularla bitki motiflerinde Sudak **Cudiçe Kulesi'**ndeki kitabede (1392) Ceneviz armaları arasındaki boşluklarda bulunan damarlı rûmîler ve geometrik geçmelerde, kabartma süslemelerde Türk Sanatı etkisi kendisini belli etmektedir.

Kefe

Kırım Yarımadası'nın güneydoğu kıyısında Akmescit'e 120 km mesafede 77.000 nüfuslu tarihi bir liman şehridir. Aynı zamanda kültür ve turizm merkezidir. Kırım'ın en büyük üçüncü kentidir. İlkçağlardan itibaren Kıpçak steplerini Karadeniz'e, Anadolu yarımadasına ve özellikle İstanbul'a bağlayan önemli bir liman ve yerleşim yeri olarak ön plana çıkmıştır. Kırım'ın önemli liman şehirlerinden biridir.

Kefe'nin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, MÖ 600'e doğru bir Miletos kolonisi olarak Miletliler tarafından kurulduğu sanılmaktadır. 1971 yılında kentin 2500. kuruluş yıldönümü kutlanmıştır. Avrupa'nın en eski yerleşimlerinden biridir. Kent Antik Çağ'da **Kepoi** ve **Theodosia** adlarıyla anıldı. Daha sonra **Kimmerios Bosporos Krallığı**'na bağlandı. Roma kolonisiyken Hunlar tarafından yıkıldı (İS 4. YY). Kefe'ye 13. Yüzyıl'dan itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kırım ile ilgilenmesinin de etkisiyle Anadolu'dan gelen Türk tüccarlar büyük ilgi göstermekteydiler.

Cenevizliler'in, eski koloninin bulunduğu yeri Altın Orda Hanlığı'ndan satın alarak burada **Kefe (Kaffa)** kolonisini kurmalarıyla bölge tanınmaya başladı (1266'ya doğru). Kaffa yahut Kefe adı bu şekilde özellikle 12. Yüzyıl'dan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Karadeniz'i Çin'e (İpek Yolu) ve Hindistan'a (Baharat Yolu) bağlayan büyük kervan yollarının batı ucunu oluşturan Kefe, zengin bir ticaret merkezi olarak gelişti. Çevresine kale yapılarak muhkem bir hale getirildi. Bu dönemde ticaretin de etkisiyle hızla gelişen şehir, Kırım Yarımadası'nın en büyük şehri haline geldi. 1420'lerde Kefe'nin nüfusu 40.000 civarındaydı.

Kefe şehri, Altın Orda İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından Kırım Hanlığı'nın kurulmasıyla birlikte Cenevizliler'le savaş başladı. **1434**'te **Hacı Giray** Ceneviz Ordusu'nu yendi. Hacı Giray Han Dönemi'nde Cenevizliler tarafından yönetilse de hukuki bakımdan Kırım Hanlığı'na tabi idi. Ancak ilerleyen dönemde Cenevizliler kendi ticari menfaatlerini korumak ve geliştirmek gayesiyle her fırsatta Kırım Hanlığı'nın iç işlerine karışmaya çalışmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde Rusya ile süregelen mücadelede en önemli stratejik merkezlerden biri konumuna gelen şehir, Rus ve İran harplerinin en önemli askeri sevkiyat noktalarından biriydi. **Evliya Çelebi**'ye göre şehir; 120 mahalleden meydana geliyordu. Bu mahallelerin 80'inde Müslümanlar, 40'ında Ermeni, Rum, Yahudi vs.ler oturmaktaydı. Hane sayısının 9.060 olduğu Kefe'de 60 cami, 50

mescit, 10 hamam, 105 sebil ve 1.010 dükkân bulunmaktaydı. Martin Bronevskiy etrafı bağlık, bahçelik, elverişli bir liman şehri olan Kefe'ye, rüzgârlı havalarda, gemi ile İstanbul'dan iki üç günde ulaşılabildiğini belirtmektedir.

Kırım Hanlığı'nın ekonomisi deniz ticareti ve yapılan seferlerin başarısı ile doğrudan alâkalıydı. 1475'te Karadeniz'de Ceneviz'in en önemli ticaret limanı olan Kefe, Osmanlı hâkimiyeti altına geçer ve Kırım Hanlığı Osmanlı'ya bağımlı bir devlet olur. (İnancık 1993:741)

Hanlık, Osmanlı Devleti'nin Avrupa seferlerine çokça asker gönderiyordu, bir süre sonra Kırım süvarileri Osmanlılar için vazgeçilemez askerler olmuşlardı. Savaş kazançları ise hem Osmanlı Ekonomisi'ne hem de Kırım Ekonomisi'ne yarıyordu, bu yüzden Osmanlı orduları Avrupa'da geri çekilmeye başlayınca Kırım Ekonomisi de bozulmaya başladı.

Kara ordusu esas olarak atlılardan oluşmaktaydı. Atlılar, hanın kapıkulları, merkez askerleri ve kabile-boy kuvvetleri orduyu oluşturuyordu.

Kapıkulları, maaşları Osmanlı Sultanı tarafından verilen hanın hassa kuvvetleriydi; ilk defa 1532'de Sâhip Giray İstanbul'dan gönderilirken, yanına padişah tarafından 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekbandan mürekkep bir kuvvet ile 40 müteferrika, 30 çavuş ve 60 tımar ve zeamet sahibi verilmiş idi.

Kırım kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden atlılar ise klâsik bozkır geleneklerini bozmayan, bu yüzden de ateşli silâhlara rağbet etmeyen askerlerdi. Hanlığın topçu ordusu ise yoktu. Osmanlılar da, Kefe üzerinde zaman zaman uyanan iddialar sebebi ile, hanlığın bir topçu kuvvetine sahip olmasını istememişlerdi.

Kırım Orduları'nın aynı Osmanlılar gibi "*sefer*" dedikleri büyük askeri harekatlar han tarafından yönetiliyor ve bunlara fazlaca asker katılıyordu. "*Çapul*" denilen küçük saldırılar ise genelde bir asilzadenin askerleri tarafından hanın yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalara uyarak dikkatle seçilen bölgelerde yapılıyordu. Çapullardan çokça köle ele geçiriliyordu.

Kırım için bir diğer önemli gelir kaynağı da kölelikti. Tatar askerlerinin "*bozkır hasatı*" adıyla Rusya bozkırlarından ve Kafkaslar'dan topladığı insanlar gerek köylerde çalıştırılmakta, gerekse satılmaktaydı. Bu kölelerin gelirinden han yüzde 10 ila 20 arasında değişsen "*savğa*" adlı bir miktar pay alıyordu. Bazı araştırmalara göre Kırım Hanlığı'nın yaşadığı süre içerisinde Ukraynalı, Kafkas, Çerkes, Rus, Leh gibi birçok milletten toplam 3 milyon kişi köle pazarında kullanılmıştı. Bu kölelerden en ünlülerinden biri de Hürrem Sultan'dı.

Özellikle Kefe en önemli köle pazarlarından biriydi.

Kefe, esasen Kırım hanlarına aittir. Onlar burasını bir vergi mukabilinde Cenevizliler'e bırakmışlardı. Bu ticaret iskelesinden alınan gümrük resminin bir kıs-

mı Kırım Hanı'na ait olduğundan Mengli Giray zamanında burada hanın bir memuru bulunuyordu.

Kefe Ceneviz Kalesi

Kale bir ticaret imparatorluğu olan Cenevizliler tarafından Altın Orda Hanı **Canıbek Han** zamanında Karadeniz'deki müstemlekelerini Altın Orda devletine karşı savunabilmek ve ticari çıkarlarını koruyabilmek maksadıyla 1341-1348 yılları arasında yapılmıştır. Şehrin büyümesine paralel olarak, şehrin varoşlarını da içine alacak şekilde büyütülen kale (1383 – 1386) iç kale ve dış kale olmak üzere iki bölümdür. Günümüze ulaşabilen haliyle bile heybetli bir yapıdır.

Sudak

Deniz yolları geliştirilmesi yüzünden Sudak İpek Yolu üzerinde büyük ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Sugdeia / Soldaia / Sidagios çeşitli adları ile bir Yunan kolonisi olarak İÖ 3. Yüzyıl'a kadar tarihlenen kent, daha sonra Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi üzerine (İS 395) payına düştüğü Bizans (Doğu Roma) ve Komnenos'lar tarafından kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun (1205) yönetiminde kaldı. Anadolu Selçuklu hükümdarı **Alaettin Keykubat I** 'in Sudak seferiyle (1224) görevlendirdiği **Kastamonu emiri Hüsamettin Çoban** tarafından ele geçirildi. Moğol İşgali'nden (1239) sonra kurulan Altın Orda Devleti'nin egemenliğindeyken, bir antlaşmayla Cenevizliler'e bırakılması (1281) üzerine Karadeniz'in önemli liman ve ticaret merkezlerinden biri oldu.

Sudak, Cenevizliler'in Kefe'yi mamur etmelerinden önce Kırım'ın en önemi liman şehirlerinden biriydi. Şehir, 13. Yüzyıl'da Türkistan üzerinden Avrupa'ya giden ticaret yolları (İpek Yolu) üzerinde önemli bir merkez şehri konumundaydı. Bu öneminden dolayı Anadolu Selçuklu Devleti'nin de ilgisini çeken Sudak, Moğol akınlarından ağır bir darbe almış, ilerleyen dönemde eski gücüne asla ulaşamamıştır. Papa elçisi 1253 yılda Sudak'ı ziyaret bulunmuştur. Kendi intiba ile Mongol kagan ticaret konusunda böyle bir ifadeyi paylaşmıştır: 'Orada Türkiye'den gelen tüm tüccarlar ve Rusya'dan ya da İskandinav ülkelerinden gelen seyahat yapanlar bir arada bulunuyordu… Birileri sansar ve çeşitli değerli kürkleri getiriyorlar, başkaları ise pamuk ve ipek kumaşlar, ıtırlı baharatlar… Tüccarlar toptan kuru balık, mersin balığı almak için Konstantinopol'den gemilerle geliyorlardı.'

Cenevizliler 1365 senesinde şehri aldıktan sonra tersaneyi işler hale getirdiler. 1388 – 1414 yılları arasında kale inşaatını da tamamlayarak şehirdeki hâkimiyetlerini pekiştirdiler. Bu dönemde Kefe şehrinin giderek büyümesi üzerine Sudak yavaş yavaş eski önemini kaybetmiş ve Kefe'den sonra anılan bir şehir konumuna gelmiştir.

Anadolu Selçuklu kuvvetleri, Kuzey Karadeniz kıyılarına deniz ve kara harekâtı düzenlemiştir (1224). Moğollar'ın Kıpçak ülkesini istila etmeleri üzerine (1223) Karadeniz ticaret yolunun güvenliği sarsıldı. Öte yandan, Trabzon Rum İmparatorluğu egemenliğindeki Sudak'ın Rum yöneticileri de güneyden gelen tüccarların saldırıya uğramalarına göz yumduklarından, Anadolu ile Kırım arasında ticaret etkinlikleri büyük ölçüde kesintiye uğradı. Ticaret ilişkileri bakımından Karadeniz yolunun açık tutulmasına önem veren Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaettin Keykubat I, Sinop'ta kurdurduğu tersanede güçlü bir donanma hazırlattıktan sonra Kastamonu uç beyi emir Hüsamettin Çoban'ı Sudak seferiyle görevlendirdi (1224). 20 bin asker ve yeni oluşturulmuş ilk Selçuklu donanmasıyla Karadeniz'e açılan emir Çoban, Kırım kıyılarına çıkarak kuşattığı Sudak'ı Rumlar'dan teslim aldı.

Sudak Kalesi

Kale Cenevizliler tarafından geniş ve yalçın bir kayanın üzerine 1388 – 1414 yılları arasında yapılmıştır. Görünüş olarak oldukça heybetlidir. Bronevskiy Sudak'tan bahsederken; "Şehir, yüksek geniş bir kale ve şatonun üst, orta ve alt tarafları üç sıra duvar ve kulelerle çevrilmiştir" demekteydi. Evliya Çelebi Sudak Kalesi'nin iç kale, orta kale, aşağı kale, varoş ve limandan teşekkül ettiğini belirtmekteydi. 24 kulesi bulunan kalenin ancak 10 kulesi orijinal haliyle günümüze ulaşabilmiştir. Kule duvarlarında Cenevizliler'den kalma armalar günümüzde de rahatlıkla görülebilmektedir. Osmanlı Dönemi'nden kalan tek yapı kale içindeki mescittir. Şimdilerde mescidin içinde özellikle de Hristiyanlık ile ilgili çeşitli arkeolojik eserler sergilenmektedir. Kalenin bulunduğu tepeden Sudak şehri ve Sudak sahillerinin manzarası insanı etkileyecek güzelliktedir.

7. Yüzyıl'da Hazar Kağanlığı tarafından ele geçirilen şehre Suğdaq adı verildi. Hazarlar şehri, 800'lü yılların başından 1016'daki Doğu Roma İmparatorluğu ordularının Hazar hakanı Georgius Tzul'u şehirden kovana kadar ellerinde tutmuşlardır. Sonraları Bizans'a bağlı özerk bir şehir olarak kalan Sudak, 9. Yüzyıl'dan 12. Yüzyıl'a kadar Kiev Knezliği ile yoğun ticaret ilişkileri geliştirmiştir. 12. ve 13. Yüzyıllar'da İpek Yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan şehir, Kıpçaklar'ın ve daha sonra da Tatarlar'ın saldırılarına maruz kaldı. Bir süre Venedikliler'in de egemenliği altında kalan şehir, sahip olduğu Soldaia Kalesi olarak adlandırılmaya başlandı. 1475'te Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilen şehir, Osmanlı'da özerk bir yönetime sahip olan Kırım Hanlığı'na bağlandı.

O devrin Bozkır Yolu boyunca Avrasya'nın muhtelif kısımlarındaki insanlar arasındaki doğrudan münasebetlerin daha ikna edici diğer bir delili, Kırım'da M.S.II.-III. yüzyıllara ait olup, üzerinde rölyef şeklinde atlı tasvirleri bulunan ve bizim için hiç de daha az ehemmiyetli olmayacak şekilde: tamğa'ların ve yine bu türden işaretlerin kazındığı taş bir mezar üstü malzemesidir. Tanınmış Peter-

burg'lu sinolog L.N. Menşikov'un, ricam üzerine tespit ettiğine göre, bu işaretler arasında, "at üzerinde iki atlı" yazılı Çince bir kitabe de bulunuyor ki bunu Han Sülalesi Dönemi'ne ait kabul etmek mümkündür. Bu kitabeyi, eski Çin dilini ve Çin hiyeroglif yazısını bilen ve öyle anlaşılıyor ki MS. IIIII. Yüzyıl'larda Çin sınırlarından Kuzey Karadeniz kıyılarına kadar Büyük İpek Yolu'nun kuzey (bozkır) güzergahı boyunca uzun ve tehlikesiz de sayılmayacak bir seyahati gerçekleştiren bir kişi, galip ihtimalle de bir tüccar bırakmıştı. (Stavisky 2000:406)

Sonuç olarak, Kırım Büyük İpek Yolu'nda siyasi ve ticari önemi, elbette kendi art alanıyla birlikte, bilinenin ve anlatının ötesine taştı. Genel bilgileri, tadil ve ikmal etmek gerektiği, tashih edilmesi icap eden, daha ayrıntılı incelemelerle zenginleştirilmeye muhtaç olan özellikleri gözlendi. Kırım'ın tüm büyük ticaret yollarlında ayrıca yeri vardı: tüccarlar için kervansaraylarda yerleşimlerde konukevleri, deve, at, katırlar için ahırlar vardı. Burada hemen toplu olarak mal satın almak mümkündü ve bu arada günlük aralıklarla kuyuların güvenilirliği bilinmekteydi, iş haberleri ve malların fiyatlarını öğrenmek için bir ulaşım noktasıydı.

Solhat (Eski Kırım) Karasubazar (Belogors) Kırım'ın şehirleri büyük ticaret merkezi ve para ihraççısı oldu. Sudak ve Kefe (Feodosya) ise kuzey Trans Karadeniz'in esas ticaret yeri halini almıştı. Kırım pazarlarında Batı ve Doğu'dan gelen çeşitli egzotik mallara rast gelmek mümkündü. Bütün bu veriler Kırım'ın büyük bir dış ticaret merkezi olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

---

* Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Kaynaklar
1. Bıyık, Ömer, Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774) İstanbul, 2014, s. 208 - 233
2. Budaqov, B. Büyük İpek (Kervan) Yolu. Tarih ve Onun Problemleri Dergisi, No: 3, 1998, s. 64-70.
3. Çelebi, Zıllioğlu Evliya, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1985, Ankara, Üçdal,420 s.
4. Çelebi· Zıllıoğlu Evliya, Evliya Çelebi seyahatnamesi, Üçdal neşriyatı, 332 s.
5. Hansen, D. R., Kariz., Turfan'ın Yeraltı Su Kaynakları. (Çev: Doğa Konukman). Bilim ve Utopya Dergisi, 2004, s. 19-21.
6. İnalcık, Halil, The Customs Register of Caffa…, s. 185. (http://www.inalcik.com/images/pdfs/75007455KEFEDEFTERi.pdf)
7. İnalcık, Halil, Osmanlı-Rus ilişkileri (1492 - 1700) , 'Kırım', Mad. İA, VI (İstanbul 1993), s. 741-746.
8. İsayev, Elbrus, Özdemir, Mustafa, Büyük İpek Yolu ve Türk Dünyası, Zeitschrift für die Welt der Türken ZfWT Vol. 3, No. 1 (2011), s.111-120.
9. Öztuna, Y. , Türk Tarihinden Yapraklar. İstanbul: MEB Yayınları. 1969, s.330-335.
10. Özden, Zeynep, Kırım Karasubazar'da sosyo-ekonomik hayat, Ankara, TTK, 2009, 300s.
11. Oztürk, Yücel, Kırım Hanlığı (https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=380439)
12. Rtveladze, E., Velikiy Şelkovıy Put'. Entsiklopediçeskiy Spravoçnik. Drevnost' i rannee srednevekov'e. Gosudarstvennoe nauçnoe izdatel'stvo "Uzbekiston milliy éntsiklopediyasi", 1999, Taşkent, s. 138 – 140.
13. Seydaliyev, Emil, Seldjukskye motıvı v ornamente bahçısarayskıh dürbe, Krımskoe ıstorıçeskoe nasledie, Vol.2, Kazan-Bahçesaray,2014, 231-243.
14. Sınor, D. ,[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı (Çeviren: T. Tekin). Erken İç Asya Tarihi. Derleyen: D. Sinor, İletişim, , 1990, s. 406-407.
15. Sınor, D. (1996). The Türk Empire. Part One. The First Türk Empire (553-682). HCCA, III, 327-3351996: 332-333;
15. Stavitsky, B, İpek Yolu ve insanlık tarihindeki önemi, Türkler Ansiklopedisi, Çilt 3, Ankara, 2002, 406 -428 s.
16. Tezcan, Mehmet, Türkiye İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran engellemesi, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı, 3/1, 2014, s. 96-123.

GEZGİN GÖZÜYLE İPEK YOLU VE İRAN

Kadir TOSUN *

Eskiden doğunun zenginlikleri dillere destandı. Çin'in ipekleri, Sibirya'nın kürkleri, Hindistan'ın baharatları çok ünlüydü. Bütün bu zenginlikler kervanlarla Avrupa'ya taşınırdı. Bütün kervan yolları da Türk Dünyası'ndan geçerdi.

Türkler bilhassa Uygurlar Dönemi'nde ticarete büyük önem vermişler ve komşu ülkelerle büyük çaplı ticaret yapışlardır. Meşhur **İpek Yolu** ile birlikte tarihi **Kürk Yolu**'na da hâkim olmuşlar, ayrıca **Baharat Yolu**'nu da kontrol etmişlerdir. Şimdi bu yolları daha yakından inceleyelim.

1. İpek Yolu

İpek Yolu Çin'in eski başkenti Çangan şehrinden başlayıp Türkistan'ın Kaşgar şehrinden geçtikten sonra Orta Asya'yı boydan boya katederek İran üzerinden Anadolu'ya ulaşırdı. Kervanlarla Anadolu'ya gelen ipek, baharat, kâğıt, barut, porselen ve değerli taşlar buradan gemilerle Avrupa'ya (Roma'ya) gönderilirdi.

Binlerce km. uzunluğundaki bu yol sadece ticaretin değil fakat aynı zamanda dillerin, dinlerin, kültürlerin, bilgilerin ve fikirlerin de yayılma yoluydu. Tarihi kayıtlara göre eski Mısır ve Romalılar'ın da Çinliler'den ipek satın aldıkları bilinmektedir. Demek ki İpek Yolu'nun binlerce yıllık bir tarihi vardır.

2. Kürk Yolu

Kürk Yolu da Mançurya'dan başlayıp Tunguz ve Buryat ülkelerinden geçtikten sonra Altay, Sayan ve Ural Dağları üzerinden Hazar ve Bulgar ülkelerine ulaşırdı.

Sibirya ormanlarında avlanan sansar, samur, tilki, vaşak, kunduz ve kakım gibi hayvanların çok kıymetli kürkleri bu yol vasıtasıyla Avrupa Ülkeleri'ne pazarlanırdı. Kürk Yolu da İpek Yolu'na kuzeyden paralel olarak uzanan çok önemli bir ticaret yoluydu.

Hazar, Bulgar ve Altınordu imparatorlukları dönemlerinde kürk ticareti tamamıyla Türkler'in elindeydi. Kazan Hanlığı'nın düşmesinden sonra bu ticaret Ruslar'ın eline geçti. Bu tarihten sonra galip devletler savaş tazminatı olarak Ruslar'dan milyonlarca samur kürkü talep ederlerdi.

3. Baharat Yolu

Tarçın, Kakule, Zencefil, Zerdeçal ve Karabiber gibi baharatlar binlerce yıldır doğu ülkelerinde kullanılıyordu. Çinliler de eskiden beri ipekle birlikte baharat ticareti de yapıyorlardı. Baharat Orta Çağ'da Avrupalılar'ın da sofrasına girdi. İşte ondan sonra çok önemli bir ticaret malı halinde geldi.

Baharat Avrupa'ya üç yoldan ulaşıyordu. Bunlardan birincisi Çin'den başlayıp Orta Asya, İran ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşan İpek Yolu'ydu. İkincisi Hindistan'daki Hadramut baharat ormanlarından başlayıp İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşan Baharat Yolu'ydu. Üçüncüsü de Hindistan veya Seylan'dan (Sri Lanka) başlayıp deniz yoluyla Basra Körfezi veya Yemen limanları üzerinden kervanlarla Akdeniz limanlarına taşınarak buradan da gemilerle Avrupa'ya ulaşan baharat yoluydu.

Ben bazen Orta Çağ'ı özlerim. Çünkü Orta Çağ'da bizim altı büyük imparatorluğumuz vardı. Bunlar; kuzeyde Altınordu, Türkistan'da Timur, Hindistan'da Babür, İran'da Safevi, Mısır'da Memluk ve Anadolu'da Osmanlı imparatorluklarıydı. O devirde dünyayı biz yönetiyorduk. Kürk, İpek ve Baharat Yolları'nı biz kontrol ediyorduk, biz işletiyorduk.

Orta Çağ'da bütün zenginlikler doğudaydı. Çin'de, Hindistan'da, Türkistan'da, Asya'daydı. Avrupalılar bu zenginliklere ulaşmak, onları yağmalamak isterlerdi. Kudüs'ü kurtarmak bahanesiyle Haçlı Seferleri düzenlerlerdi. Fakat her defasında Türkler'e toslar, perişan bir vaziyette geri dönerlerdi. Türk Seddi'ni bir türlü aşamazlardı. Bunun üzerine başka yollar aramaya başladılar. Vasgo De Gama 1498 yılında **Ümit Burnu**'nu dolaşarak Hindistan'a ulaştı. Daha sonra Kristof Kolomp ve Macellan gibi denizciler tarafından yeni keşifler yapıldı. Amerika ve Avustralya kıtaları bulundu. Buralardaki altın ve gümüş gibi bütün zenginlikler gemilerle Avrupa'ya taşındı. Karşılığında da Aztek, İnka ve Maya medeniyetleri yok edildi. Kızılderililer (Siyular, Çerokeler, Çayanlar, Apaçiler, Komançiler v.b.), Aborcinler ve Maoriler'e soykırım uygulandı. Vatanları ellerinden alındı. Toraklarına Avrupa'lı mülteciler yerleştirildi. Afrika ve Hindistan sömürgeleştirildi. Halkları köleleştirildi. İşte bütün bunlardan sonra da meşhur İpek Yolu, tarihi Kürk Yolu ve

Baharat Yolları eski önemlerini kaybetti. Bu zenginliklerden mahrum kalan Türk İmparatorlukları da tarihe karıştı.

Fakat şimdi ekonomik göstergeler yine Çin'den, Hindistan'dan, Asya'dan yana. O yüzden Amerika Birleşik Devletleri 2050 yılına kadar askeri gücünün 2/3 sini Pasifik bölgesine kaydıracak. Buna karşılık olarak Çin de eski İpek Yolu'nu yeniden hayata geçirecek. Türkistan, İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşacak. Bana göre bu yol eskiden olduğu gibi Türkler'in de yolu olacak. Bu yol Türkistan'ı yoksulluk ve esaretten kurtaracak. Onu Türkiye ve hür dünyaya bağlayan bir göbek bağı olacak.

Eğer yeniden büyük, güçlü, zengin olmak istiyorsak, eğer Türk Birliği'ni kurmak istiyorsak biz de İpek Yolu Projesine sahip çıkmalıyız. İpek Yolu üstündeki bütün tarihi kaleleri, hanları, sarnıçları ve kervansarayları tek tek restore etmeliyiz. Türk Dünyası'nı otobanlarla, hızlı trenlerle, petrol ve doğal gaz boru hatlarıyla birbirine bağlamalıyız. Ayrıca Osmanlı'dan kalan Hicaz ve Bağdat Demiryolları'nı yenilemeliyiz. Bu yolları Basra Körfezi, Yemen ve Kızıldeniz limanlarına bağlamalıyız. Hatta bu yollara paralel petrol ve doğal gaz boru hatları döşemeliyiz.

Özetle; biz de ceddimizi örnek almalıyız. Biz de onlar gibi büyük düşünmeliyiz. Biz o devirde kendi padişahlarımızın sarayı yokken bu yollar üstüne 30 – 40 km. de bir olmak kaydıyla kervansaraylar kurduk. Kaleler inşa ettik. Kervanların güvenliğini sağladık. Mallarını sigorta ettik. Onları bedava yedirdik, içirdik, ağırladık. Ayrıca birçok ticari kolaylıklar sağladık. Mesela kargo servisi kurduk. Soygunlara karşı keş para yerine senet uygulaması başlattık. Bütün bu hizmetlerin karşılığı olarak biz bu kervanlardan % 9 gümrük vergisi ve ayakbastı parası alıyorduk. Bu vergi tüm hazine gelirlerimizin % 25'ine eşitti. Ayrıca bundan sonra bir daha eski hatalarımıza da düşmemeliyiz. Örneğin yüzyıllarca Kürk, İpek ve Baharat Yolları'na hükmetmemize rağmen bu yolları genişletmek için bir tek kazma vurmadık. Tekerleğin gücünden istifade etmedik. Sadece katır kolları ve deve kervanlarıyla yetindik. Kaybettiğimiz vatan topraklarına bir daha dönüp bakmadık. O yüzden küçücük Anadolu'ya sıkışıp kaldık.

Milletler arası ilişkilerde değişmez dostluk veya düşmanlıklar yoktur. Sadece değişmeyen menfaatler vardır. Bununla birlikte bizim coğrafyadan kaynaklanan tarihi düşmanlarımız vardır. Açıkçası bunlar İran, Çin ve Rusya'dır. Bizim destanlarımız bile İran – Turan, Çin – Türk mücadeleleri ile doludur. Altınordu'dan sonra bunlara bir de Rusya eklenmiştir. Kutsal vatan topraklarımız onların esaretine düşmüştür. Türk Dünyası'nın coğrafi konumunu değiştiremeyeceğimize göre ileride yine aynı devletlerle mücadele edeceğiz. Bana göre bunların başında İran gelmektedir. Mevcut durum ve coğrafi konum itibariyle Türk Birliği'nin ve İpek Yolu'nun önündeki en büyük engel İran'dır. İran doğu ve batı Türklüğünü ikiye bölen ve mutlaka aşılması gereken büyük bir engeldir. İran engeli aşıldıktan sonra

Türk Dünyası birleşecek bütünleşecektir. İpek Yolu da İran üzerinden hem Türkiye'ye ulaşacak, hem de Basra Körfezi'ne inecektir.

Türk Dünyası Adriyatik'ten Çin Seddi'ne, Basra Körfez'inden Kuzey Kutbu'na kadar uzanan çok büyük bir coğrafyanın adıdır. Başka hiçbir milletin bu kadar büyük bir dünyası yoktur. Mesela İstanbul ile Ulanbatur arasında tam altı saat zaman farkı vardır. Ben yirmi beş yıldır bu dünyayı sadece Türkçe konuşarak adım adım dolaşıyorum.

Bu cümleden olarak; şimdi sizlere İran'a yapmış olduğum iki büyük geziyle ilgili bir slayt gösterisi sunacağım. İran coğrafyasında bir ufuk turu attıracağım. Bilindiği gibi birinci geziyi **İran'dan Turan'a** adıyla kitaplaştırmıştım. İkinci gezinin gezi programı ve gezi notlarını da aşağıda sizlere aktaracağım.

İRAN GEZİ PROGRAMI
10 GECE –11 GÜNLÜK BİR TARİH VE KÜLTÜR GEZİSİ

1.GÜN - 24 Mayıs 2015, Pazar, Ankara-Tahran
2. GÜN - 25 Mayıs 2015 Pazartesi, Tahran – Tebriz, İRAN
- Saat 18.00'de Ankara Esen-boğa Havalimanı Dış hatlar servisinde buluşma
- İran Havayollarının (İran Air) 20.25 uçağı ile Tahran'a hareket. 2. Saat 20 dakikalık bir uçuştan sonra yerel saat ile 0.30'da Tahran Uluslar-arası Ayetelluh Humeyni Havalimanına varış.
- Gümrük işlemlerinden sonra otobüs ile Mehrebat havali-manına hareket. Saat 8.10 uçağı ile Tebriz'e uçuş. Tebriz'e varış ve otele yerleşme. Otelde sabah kahvaltısı ve saat 13.00'e kadar dinlenme.
- Yerel bir lokantada öğle yemeği
- Azerbaycan müzesini ziyaret
- Mescid-i Kabud'u (Gök Mescid) ziyaret.
- Şairler Anıtı ve Şehriyar'ın mezarını ziyaret.
- İmamzade Türbesi'ni ziyaret.
- Tebriz Kalesi'ni (Arge Tebriz) ziyaret.
- Cuma Mescidi'ni ziyaret.
- Emir Kompleksi'ni (Kuran Müzesi) ziyaret.
- Kaçar Hanedanlık Sarayı'nı ziyaret.
- Şah Gölü'nde (İl Gölü) akşam yemeği.
- Otele dönüş ve konaklama.

3.GÜN - 26 Mayıs 2015, Salı, Tebriz - Erdebil, İRAN
- Otelde sabah kahvaltısı.
- Otobüsle Erdebil'e doğru hareket (220 km.).
- Şeyh Safi Türbesi'ni ziyaret.
- Şah İsmail Türbesi'ni ziyaret.
- Şah İsmail Müzesi ve heykelini ziyaret.
- İmamzade Salih Türbesi'ni ziyaret.
- Mescid-i Mirza Ali Ekber'i ziyaret.
- Cuma Mescidi'ni ziyaret.
- Şah Abbas Külliyesi'ni ziyaret.

- Şah Abbas Külliyesi'ndeki restoranda öğle yemeği.
- Müezzin Zade Anıtı'nı ziyaret.
- Tebriz'e dönüş.
- Tebriz Kapalıçarşısını gezme ve alışveriş yapma
- Akşam yemeği ve otelde konaklama.

4. GÜN - 27 Mayıs 2015, Çarşamba, Meşhed –Tus, İRAN
- Otelde sabah kahvaltısı.
- Tebriz Havalimanı'na ulaşma.
- Sabah saat 8.10 uçağı ile Meşhed Havalimanına hareket.
- Meşhed'e varış ve otele yerleşme.
- İmam Rıza Türbesi'ni ziyaret.
- Gevherşad Camisi'ni ziyaret.
- Merkez Müzesi'ni ziyaret.
- Kuran Müzesi'ni ziyaret.
- Yerel bir restoranda öğle yemeği.
- Nadir Şah Türbesi, Müzesi ve heykelini ziyaret.
- Hacı Rabi Türbesi'ni ziyaret.
- Mirza Cafer Medresesi'ni ziyaret.
- Mescid-i Şah Camisi'ni ziyaret.
- Tus Şehri'ne yolculuk (25 km.).
- Firdevsi Meydanı, heykeli ve mezarını ziyaret.
- Tus Müzesi'ni ziyaret.
- Harun Zindanı kalıntılarını ziyaret.
- Meşhed'e dönüş, akşam yemeği ve otelde konaklama.

5.GÜN – 28 Mayıs 2015, Perşembe, Meşhed –Nişabur, İRAN
- Otelde sabah kahvaltısı.
- Nişabur şehrine yolculuk (120 km.).
- Ömer Hayyam Müzesi, anıtı ve mezarını ziyaret.
- Türk mütesavvıfı Feridun Attar'ın mezarını ziyaret.
- Muhammed Mahruk'un Türbesi ve Camisi'ni ziyaret (İmam Rıza'nın kardeşi).
- Yerel bir resteronda öğle yemeği.
- Meşhed'e dönüş.
- akşam yemeği ve otelde konaklama.

6.GÜN - 29 Mayıs 2015, Cuma, Şiraz, İRAN
- Otelde sabah kahvaltısı.
- Meşhed havalimanına varış ve saat 11.45 uçağı ile Şiraz' a hareket.
- Şiraz' a varış ve otele yerleşme.
- Kerimhan Kalesi'ni ziyaret.
- Vekil Camisi ve Vekil Pazarını ziyaret.
- Şah-ı Çerağ İmamzade Türbesi'ni ziyaret.
- İrem Bağları'nı ziyaret.
- Hafız'ın Türbesi'ni ziyaret.
- Sadi'nin Türbesi'ni ziyaret.
- Kuran Kapısı'nı ziyaret.
- Anayurt Restoran'da akşam yemeği.
- Otele dönüş ve konaklama.

7.GÜN - 30 Mayıs 2015, Cumartesi, Şiraz – İsfehan, İRAN
- Otelde erken sabah kahvaltısı.
- Otobüsle İsfehan' a doğru hareket (550 km.)
- Persapolis şehir kalıntılarını ziyaret.
- Nakş-ı Recep kaya resimlerini ziyaret.
- Nakş-ı Rüstem kaya mezarlarını ziyaret.
- Pasargad şehir kalıntılarını ziyaret.
- Kral Darius'un (Kurus) mezarını ziyaret.
- Yerel bir restoranda öğle yemeği.
- İsfehan' a varış ve otele yerleşme.
- Akşam yemeği ve otelde konaklama.

8.GÜN - 31 Mayıs 2015, Pazar, İsfehan, İRAN
- Otelde sabah kahvaltısı.
- Char Bagh Caddesi'nde gezinti.
- Zayende Rud Nehri ve Siosepol Körüsü'nü ziyaret.
- Heşt Beheşt Sarayı'nı (Harem) ziyaret.
- 40 Sütun (Chelsütun) Sarayı'nı ziyaret.
- Nakş-ı Cihan Meydanı'nı (Ali Kapu Sarayı, Şah Abbas Camisi, Şeyh Lütfullah Camisi, Gayseriye Kapısı ve Kapalı Çarşı) ziyaret.
- Yerel bir restoranda öğle yemeği.
- Melikşah Kompleksi'ni (Nizamül Mülk Camisi, Tacül Mülk Camisi, Muzafferi Medresesi, Olcaytu Mescidi) ziyaret.
- Nizamül Mülk'ün evini (Sultan Melikşah'ın Mezarı, Nizamül Mülk'ün Mezarı ve Terken Hatun'un Mezarı) ziyaret.
- Minare Junbon'u (Sallanan Minareler) ziyaret.
- Serbest zaman.
- Akşam yemeği ve otelde konaklama.

9.GÜN - 01 Haziran 2015, Pazartesi, İsfehan -Kum-Tahran, İRAN
- Otelde erken sabah kahvaltısı.
- Otobüsle Tahran'a doğru hareket (457 km.).
- Yol üzerindeki Abyaneh kasabasını ziyaret.
- Yerel bir lokantada öğle yemeği.
- Dini merkez Kum şehrine ulaşma.
- Mescid-i Cem Karen'ı ziyaret (Hz. Mehdi Camisi).
- Harem-i Mutahhar'ı ziyaret (Hz. Masume'nin Türbesi).
- Hz. Hasan Askeri Camisi'ni ziyaret.
- Fevziye Medreseleri'ni ziyaret.
- Tahran'a varış, otele yerleşme.
- Akşam yemeği ve otelde konaklama.

10.GÜN - 02 Haziran 2015, Salı, Tahran, İRAN
- Otelde sabah kahvaltısı.
- Panoramik şehir turu
- Azadlık Meydanı'nı ziyaret.
- Arkeoloji müzesini ziyaret.
- Halı müzesini ziyaret.
- Yerel bir restoranda öğle yemeği.
- Gülistan Sarayı'nı ziyaret.

- Sadabat Sarayı'nı (Beyaz Saray ve Yeşil Saray) ziyaret.
- Serbest zaman.
- Akşam yemeği ve otelde konaklama.

11. GÜN - 03 Haziran 2015, Çarşamba, Tahran, İRAN
- Sabah kahvaltısı ve valizler ile birlikte otelden ayrılma.
- Rey şehrine doğru hareket ve şehre varış.
- Tuğrul Bey'in mezarı ve Tuğrul Bey Kulesi'ni ziyaret.
- Şeyh Abdülazim Türbesi'ni ziyaret.
- Bibi Şah Banu Türbesi'ni ziyaret.
- Tahran'a dönüş.
- Yerel bir restoranda öğle yemeği.
- Tahran kapalı çarşısını ziyaret ve alış veriş.
- Uluslararası Ayetullah İmam Humeyni Havalimanına hareket.
- Saat 18.00'da Ankara Esenboğa Havalimanına hareket.
- Saat 19.30'da Ankara Esenboğa Havalimanına varış.

10 GECE 11 GÜNLÜK İRAN TARİH VE KÜLTÜR GEZİSİ

Gezi Notları

24 Mayıs 2015 / Pazar

Ankara

Türk Dünyası'na düzenlediğimiz geleneksel Tarih ve Kültür gezilerinin 3. ncüsü olan İran Gezisi'ne 24 Mayıs 2015 Pazar günü başladık. İlk gezimizi 2014 yılı Mayıs ayında Kırgızistan ve Özbekistan'a yapmış, Ağustos ayında ise sadece erkeklerin katıldığı Moğolistan Gezisi'ni gerçekleştirmiştik.

İlk önce Ankara Esenboğa Havaalanı'nda 24 kişilik gezi grubumuzla buluştuk. Daha sonra İran Havayolları'nın 20.25 uçağı ile Tahran'a hareket ettik. 2 saat 20 dakikalık bir uçuştan sonra yerel saat ile 00.30'da Tahran Uluslararası Ayetullah Humeyni Havalimanı'na ulaştık. Gümrük işlemlerinden sonra otobüs ile Mehrabat Havaalanı'na giderek oradan da saat 08.10 uçağı ile Tebriz'e hareket ettik.

Tebriz binlerce yıllık çok eski bir Türk şehridir. Bir ara Araplar'ın, daha sonra da Moğollar'ın işgaline uğramışsa da Tebriz'in Türk karakteri hiç değişmemiştir. Tebriz İlhanlı, Akkoyunlu, Safevi ve Kaçar hanedanlıklarına başkentlik yapmıştır. Osmanlı Dönemi'nde birkaç kez bize geçmiştir. Halen İran İslam Cumhuriyeti'ne bağlı Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin başkentidir. İki milyonluk nüfusuyla İran'ın dördüncü büyük şehridir. Burada halkın tamamı Azeri Türkleri'nden oluşur.

25 Mayıs 2015 / Pazartesi

Tebriz

Tebriz Havaalanı'na ulaştıktan sonra tur şirketinin tahsis ettiği özel bir otobüs ile doğruca otele gittik. Otelde öğleye kadar uyuyup dinlendikten sonra yerel bir lokantada öğle yemeğimizi yedik. Lokanta sanki yer altında bir sarnıç gibiydi. Burası eskiden yaz aylarında kar, buz saklanan bir depoymuş. Şimdi ise otantik bir lokantaya dönüştürülmüş. Hakikaten dışarıda havalar çok sıcak olduğu halde içerisi buz gibiydi.

Yemekten sonra Mescidi Kabud denilen Mavi Cami ya da Gök Mescid ziyareti ile gezimize başladık. Gök Mescid İlhanlılar Dönemi'nde yapılmış. Geçirdiği sayısız depremlerden sonra bir harabe haline gelmiş. Ancak Karakoyunlular Dönemi'nde restore edilerek yıkılmaktan kurtulmuş. Çinileri turkuvaz renginde olduğu için bu camiye Mescidi Kabud veya Mavi Cami adı verilmiş. Caminin giriş kapısının kolonlarında Allah, Muhammed ve Ali isimleri bulunmaktadır. Girişe göre sol taraftaki oda Şah'ın özel namaz kılma mekânıymış. Duvarların alt bölümleri mermerlerle kaplanmış, üst kısımları ise altın ve lapist taşlarıyla süslenmiş.

Yetiştirdiği ünlü şairlerle de tanınan Tebriz, dünyada şairlere özel mezarlık tahsis edilen tek şehirdir. Son dönemlerde yaşamış olan en ünlü şair ise hiç şüphesiz Muhammet Hüseyin Şehriyar'dır. Bu cümleden olarak biz de Şehriyar'ın evini ve türbesini ziyaret ettik. Ayrıca Şehriyar'ın türbesine bitişik olan İmamzade Hamza Türbesi'ni de ziyaret ettik. Türbe girişinde kadınlara çarşaf dağıttılar. Hafızlar da içeride sürekli Kuran okuyorlardı. Türbe içeride mistik bir hava vardı.

Tebriz'in en önemli eserlerinden birisi de Tebriz Kalesi'dir. Bu kale İlhanlılar Dönemi'nde inşa edilmiş. Söylentiye göre eskiden idam mahkûmları bu kalenin burçlarından aşağıya atılarak infaz edilirmiş. Tebriz Kalesi ve Müsella denilen Cuma Mescidi otelimizin tam karşısında bulunduğu için her ikisini de kolayca ziyaret ettik.

Pazartesi günleri müzeler kapalı olduğu için Azerbaycan Müzesi ile Kaçar Hanedanlık Sarayı'nı ziyaret edemedik. Sadece Belediye Müzesi açıktı. Biz de Belediye Müzesi'ni gezdik. Belediye Müzesi'nde itfaiyeye ait çeşitli alet ve makinalarla ünlü İran halıları sergileniyordu.

Akşam yemeğimizi Şah Gölü'nde bulunan bir lokantada yedik. Bu lokanta eskiden Kaçar Hanedanı'nın yazlık köşkümüş. Mollalar restore ettirip lokantaya çevirmişler. Doğrusu burada içtiğimiz çorbalar, yediğimiz kebaplar, balıklar ve yemekler çok nefisti. Yemekten sonra lokantada çay, kahve içtik. Sohbet ettik. Bugünkü geziyi değerlendirdik. Parkı gezen ve eğlenen insanları seyrettik. Lokantada 2-3 saat dinlendik. Hoşça vakit geçirdik. Geç vakit otele döndük.

26 Mayıs 2015 / Salı

Erdebil

Otelde sabah kahvaltısı yaptıktan sonra otobüsle Tebriz'e 220 km mesafede bulunan Erdebil şehrine doğru hareket ettik. 23-24 kişilik lüks bir VİP otobüsle keyifli bir yolculuk yapıyoruz. Yolların vasfı fena değil ama şoför her şehre giriş ve çıkışta polise damga vurduruyor. Kaç yolcu olduğunu beyan ediyor. Ayrıca hız sınırlaması bulunduğu için çok yavaş seyrediyoruz. Şoförümüz de üniformalı ve saygılı birisi.

Yol üzerinde çok sayıda meyve bahçesi gördük. İranlı hanımlar bahçe önlerinde kendi yaptıkları kayısı, vişne, erik kurusu ve pestilleri satıyorlardı. Tebriz'le Erdebil arasındaki küçük bir kasabanın şifalı kaplıcaları varmış. Ayrıca bu kasabanın balları, meyve kuruları, pestilleri ve ayran aşı denilen çorbaları çok meşhurmuş. Biz de o kasabaya uğrayıp birer çorba içtik. Masalardaki ballardan tattık. Ayrıca mısır ekmeğine benzer değişik bir ekmek yedik. Her yerde bal ve pestil satan dükkânlar vardı. Biz de hediyelik bal ve pestil satın aldık.

Öğleye doğru Erdebil şehrine ulaştık. Safevi Hanedanlığı Erdebil'de kurulmuş. Erdebil halen 250 bin nüfuslu bir şehirdir. Burada da halkın tamamı Azeri Türkleri'nden oluşur.

Erdebil'e geldikten sonra ilk olarak Şeyh Safi Tekkesi'ni ziyaret ettik. Şeyh Safi, Şah İsmail' in büyük dedesidir. Şeyh Safi Tekkesi'nde, Şeyh Safi ve Şah İsmail'in mezarları vardır. Şah İsmail 1487 yılında Erdebil'de doğmuş. Annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Halime Begüm Sultan'mış. Babası ise Safevi Tarikatı'nın Şeyhi Şeyh Haydar'mış. Şah İsmail 1524 yılında 37 yaşında ölmüş. Şah İsmail'in altısı erkek beşi kız 11 çocuğu varmış. Bilindiği gibi Şah İsmail Safevi Devleti'nin kurucusudur.

Daha sonra Müezzinzade Anıtı, İmamzade Salih Türbesi ve Mescid-i Mirza Ekber Camisi'ni ziyaret ettik. Fakat vakit nedeniyle Şah İsmail Müzesi ile Şah Abbas Külliyesi'ni ziyaret edemedik. Ünlü Tebriz Kapalı Çarşısı'nı gezmek için Tebriz'e geri döndük.

Akşam yemeğini Tebriz'deki otantik bir restoranda yedik. Bu restoran eskiden bir hamammış. Restore edip lokantaya çevirmişler. İranlılar pirinç pilavına çello diyorlar. Bu pilav yağsız, tuzsuz lapa gibi bir şey. Pilavın üstüne de safran döküyorlar. Pilavı genellikle kebapla birlikte yiyorlar. Pilavlı kebaba da çello kebap diyorlar. Lavaş türü bir ekmekleri var ama genellikle ekmek yerine pilav yiyorlar. Biz de akşam yemeğinde çello kebap ve abguşt denilen etli bir nohut yemeği yedik. Naneli ayran içtik. Ayranlar çok suluydu. Tadı da çok farklıydı. Fakat hem abguşt hem de çello kebaplar çok nefisti. Yemekten sonra otele döndük.

27 Mayıs 2015 / Çarşamba

Meşhed

Sabah erkenden kahvaltımızı yaptık. Kahvaltıda yumurta, domates söğüş ve zeytin gibi şeyler yoktu. Sadece peynir ve reçel çeşitleri vardı. Çayları da demleme değil sallama çaydı.

Kahvaltıdan sonra 8.10 uçağı ile Meşhed'e hareket ettik. Ülkeyi batıdan doğuya kat ederek Meşhed'e ulaştık. Tur şirketinin tahsis ettiği özel bir araçla doğruca otele gittik. Otelde biraz dinlendikten sonra Meşhed gezimize başladık.

Meşhed Horasan Eyaleti'nin merkezi ve 4 milyonluk nüfusuyla İran'ın 2.nci büyük şehriymiş. Bilindiği gibi Horasan Bölgesi Türkmenistan'ın Merv, Afganistan'ın Herat ve İran'ın Meşhed yörelerini de içine alan çok genişbir coğrafyanın adıdır. Bizim Anadolu'ya gelmeden önceki çıkış noktamızdır. Yani çok eski ve kadim bir Türk Yurdu'dur. Ancak İran'da kalan kısmı tamamen asimile olmuş ve tamamen farslaşmıştır.

Meşhede Oniki İmam'dan sekizincisi olan İmam Rıza'yı öldürmüşler (M.S. 817). Cenazesini de buraya gömmüşler. Mezarı zamanla bir ziyaretgâh haline gelmiş. Böylece eskiden küçük bir kasaba olan Meşhed hızla gelişerek Şiiler'in kutsal bir mekânı haline gelmiş. Meşhed de zaten şehit mezarı demekmiş. Meşhede her yıl İran ve çevre ülkelerden 10 milyon civarında Şii gelip hacı oluyormuş. Bu hacılar daha sonra "Meşhedi" unvanıyla anılıyormuş.

Biz de ilk olarak İmam Rıza'nın türbesini ziyaret ettik. Görevliler türbe girişinde üzerimizi didik didik aradılar. Cep telefonu, fotoğraf makinesi ve kameralarımızı aldılar. Kadınlara "çadır" denilen birer çarşaf verdiler. İçeri girdik ama burası 750 dönüm genişliğinde çok büyük bir alan. İçerisinde camiler, medreseler, müzeler, kütüphaneler, bahçeler var. Burada binlerce insan aynı anda hac farizasını yerine getiriyor. İnsanlar Kur'an okuyorlar, abdest alıyorlar, namaz kılıyorlar, dua ediyorlar, ağlıyorlar, yas tutuyorlar. Doğrusu bu atmosferden hepimiz etkileniyoruz. Etrafta mahşeri bir kalabalık var. Bu kalabalıkta kaybolmak hiçten bile değil. Burası kutsal bir mekân olduğu için yüksek sesle de konuşamıyoruz. Birbirimizden ayrılamamaya özen gösteriyoruz. Rehberimiz bir oraya bir buraya koşuşturmaktan bitap düştü ama hiç kimseyi kaybetmedi.

Nihayet İmam Rıza'nın türbesine ulaştık. Türbenin kubbesi altınla kaplanmış. Üzerine Kur'an'dan ayetler işlenmiş. Minareleri çinilere süslenmiş. Türbenin iç tarafı da kristal aynalarla bezenmiş. Mozolenin üstü altın ipliklerle örülmüş bir örtüyle kapatılmış. Asıl mezar mozolenin içerisinde. Mozolenin eşiği ve kapı girişindeki direkler gümüştenmiş. İnsanlar eşiği öperek mozoleye yaklaşıyorlar. Mozoleye yüz sürüp öpüyorlar, ağıyorlar, dua ediyorlar. İmam Rıza'nın yüzü suyu hürmetine Tanrı'dan dilekte bulunuyorlar. Bütün dileklerinin kabul olacağına

inanıyorlar. Yarım Hacı oluyorlar. "Meşhedi" oluyorlar. Türbe ziyaretini tamamlayarak biz de Meşhedi olduk.

Türbe ziyaretinden sonra hemen bitişikteki Gevher Şad Camisi'ni ziyaret etmek istedik ama restorasyon nedeniyle kapalıymış. Bu cami gök kubbeli, çift minareli, çok güzel bir cami. Bu camiyi Timurun oğlu Şahruh'un karısı Gevher Şad Hatun yaptırmış.

Türbeden çıktıktan sonra biraz ilerideki müzeleri gezdik. Daha sonra Mescidi Şah Camisi ve Mirza Cafer Medresesi'ni ziyaret ederek İmam Rıza Külliyesinden ayrıldık. Meşhed'de bütün yollar İmam Rıza Türbesi'ne çıkıyor. Zaten şehir de türbeye göre planlanmış. Meşhed temiz, bakımlı, yeşil, güzel bir şehir. Anlaşılanşu hac organizasyonu çok karlı bir iş.

Meşhed Afşar Hanedanlığı'nın başkentiymiş. Biz de ünlü Afşar hükümdarı Nadir Şah'ın Türbesi'ni ziyaret ettik. Ruhuna Fatihalar gönderdik. Müzesini gezdik. Müzede Nadir Şah Dönemi'ne ait kılıç kalkan, zırh, miğfer gibi savaş araç ve gereçleri sergileniyordu. Hatta bahçesinde de bir top vardı. Ama en dikkate değer eser Nadir Şahın atlı heykeliydi. Bu heykel tam 5 metre yüksekliğinde ve 14 ton ağırlığındaymış. Doğrusu Nadir Şah elinde baltasıyla çok heybetli görünüyordu. Bir Afşar olarak ben de Nadir Şah'la gurur duydum. Ama İran'daki Afşarlar Türk olduklarını bilmiyorlar. Türkçe konuşamıyorlar. Hepsi erimiş, asimile olmuşlar.

Daha sonra Meşhed'e 20-25 km mesafedeki Tus şehrine doğru yola çıktık. Tus'da İran'ın en büyük şairlerinden birisi olan Firdevsi'nin Türbesi'ni ziyaret ettik. Ziyaret saati bittiği için Tus Müzesi ve Harun Zindanı kalıntılarını ziyaret edemedik. Meşhed'e geri döndük. Meşhed'de Hacı Rabi Türbesi'ni ziyaret ederek bu günkü gezimizi tamamladık.

Programımız çok yoğun, tempomuz da çok yüksek olduğu için bugün çok fazla yorulduk. Adım atacak halimiz kalmadı. Ayaklarımıza kara sular indi. Biz de hemen otele döndük. Akşam yemeğinden sonra erkenden yattık.

28 Mayıs 2015 / Perşembe

Nişabur

Sabah kahvaltısından sonra Nişabur'a doğru yola çıktık. Yine lüks bir otobüsle keyifli bir yolculuk yapıyoruz. Şarkılar, türküler, fıkralar ve çeşitli ikramlarla hoşça vakit geçiriyoruz. Yolun vasfı da fena değil ama hız sınırlaması ve trafik kontrolleri nedeniyle çok yavaş ilerliyoruz. Nitekim 120 km lik yolu 2 saatte zor aldık.

Selçuklular'ın İran'daki ilk başkenti Nişabur'muş. Buradaki Türkler de asimile olmuşlar ama İran'da Türk çok olduğu için şimdiye kadar hiç dil sıkıntısı çekmedik. Nişabur'a ulaştıktan sonra ilk olarak Ömer Hayyam'ın anıt mezarını ziyaret ettik. Ömer Hayyam 1048-1131 yılları arasında yaşamış. Kendisi büyük bir şair-

miş. Fars Edebiyatı'ndaki rubai türünün kurucusuymuş. İran'da şarap ve aşk şairi olarak bilinirmiş. Ama o aynı zamanda büyük bir matematikçi ve astronommuş. Mezar ziyaretini tamamladıktan sonra Ömer Hayyam Müzesi'ni gezdik. Bahçedeki hediyelik eşya satan dükkânlardan Ömer Hayyam'ın şiir kitaplarından, anıt mezarın maketlerinden ve kartpostallarından satın aldık. Yerel kıyafetlerle dolaşan kadınların arasına girip fotoğraf çektirdik. Daha sonra Ömer Hayyam Külliyesi'ne bitişik olan Muhammed Mahruki'nin Türbesi'ni ziyaret ettik. Bazı arkadaşlar öğle namazlarını burada kıldılar.

Daha sonra büyük Türk Mutasavvıfı Feridun Attar'ın türbesini ziyaret ettik. Türbenin etrafında seyyar satıcılar ve falcılarla karşılaştık. Türbe ziyaretini tamamladıktan sonra biz de fal baktırdık. Erik, kayısı kurusu satın aldık.

Nişabur Gezisi'ni de böylece tamamladıktan sonra yerel bir lokantada öğle yemeğimizi yedik. Biz süyüklü (kemikli) et yani haşlama yedik. Bütün yemekler çok nefisti. Salatalar ve tatlılar ise açık büfeydi. Herşey bol kepçeydi. Fakat fiyatlar biraz pahalıydı.

Yemekten hemen sonra Meşhed'e doğru yola çıktık. Yol üzerinde gördüğümüz bir kervansaraya uğradık. İranlılar bu kervansarayı aslına uygun olarak restore etmişler. Otantik olarak döşemişler. Nostaljik bir hava vermişler. Burada biraz dinlendik. Çay, kahve içtik. Fotoğraf çektik.

Meşhed'e döndükten sonra kapalı çarşıyı gezdik. Çarşıda halıcılar, kuyumcular, bakırcılar, kuruyemişçiler, baharatçılar ve tespihçiler yan yana dizilmişler. Burası uçsuz bucaksız mistik bir çarşı. Çarşıda yorulana kadar dolaştık. Alışveriş yaptık. Hediyelik eşya satın aldık. Hava kararıktan sonra geç vakit otele döndük.

29 Mayıs 2015 / Cuma

Şiraz

Sabah erkenden kalktık. Kahvaltımızı yaptık. Lobiye indik. Otel çalışanları bizi güllerle yolcu ettiler. Meşhed Havaalanı'ndan 11.45 uçağı ile Şiraz'a uçtuk. Öğle yemeğimizi uçakta yedik. Şiraz'a indikten sonra Tur Şirketimizin özel aracıyla doğruca otele gittik. Otelde bizi meyve suyu ikramıyla karşıladılar.

Otelde biraz dinlendikten sonra şehir turuna çıktık. Şiraz çok güzel bir şehir. Her yer bağ bahçe. Her yer portakal bahçesi, üzüm bağı. Her yer çiçek, her yer gül. Ama Basra Körfezi'ne yakın olduğu için çok sıcak.

Şiraz 1.500.000 nüfuslu büyük bir şehirdir. Fars Eyaleti'nin merkezidir. Halkın büyük bir çoğunluğu fars asıllıdır. Burada biraz dil sıkıntısı çekiyoruz ama burada da Kaşkayi Türkleri var.

Kerim Han Nadir Şah'ın komutanlarından birisiymiş. Nadir Şah öldükten sonra o da kendi Hanedanlığı'nı kurmuş (Zend Hanedanlığı 1750 – 1789). Ken-

disini peygamberin vekili olarak ilan etmiş. Başkenti Şiraz'a taşımış. Şiraz'da yaptırdığı eserlere de Vekil Kalesi, Vekil Camisi ve Vekil Pazarı adlarını vermiş. Biz de önce Kerim Han Kalesi'ni ziyaret ettik. Kalenin içerisinde Kerim Han Sarayı, hamamı ve büyük bir havuz var. Kalenin bahçesine portakal ağaçları dikmişler. Bazı odalarını da hediyelik el işleri yapan sanatkârlara tahsis etmişler. Daha sonra Vekil Camisi'ni ziyaret ettik. Vekil Pazarı ise Cuma günleri tatil olduğu için kapalıymış. Ama kapı önündeki Kaşkayi halı ve kilimleri satan dükkânlar açıktı. Ayrıca kavun suyu ve dondurma satan çok sayıda dükkân vardı. Oradan kendimize birer kavun suyu aldık. Rehberimiz de Şiraz'a özel Faluda isimli bir dondurma ikram etti. FaludaTürkiye'de olmayan ve bugüne kadar hiç yemediğimiz bir dondurma çeşidi. Bu dondurmanın çok hafif ve değişik bir tadı var.

Kerim Han Külliyesi'nden sonra otobüsle doğruca meşhur İrem Bağları'na gittik. Girişte saray benzeri muhteşem bir köşk vardı. İrem Bağları'nı bülbül sesleri arasında dolaştık. Doğrusu burası nar, ceviz, dut, portakal ve servi ağaçları, lavanta çiçekleri ve çeşitli süs bitkileriyle dolu 400 dönümlük bir botanik parkı gibiydi.

Şiraz bu kadar güzel olduğu içinİranın en büyük şairleri de buradan çıkmış. İrem bağlarından sonra İran'ın yetiştirdiği en büyük şairlerden birisi olan Hafız'ın Türbesi'ne gittik. Dediklerine göre Hafız Farsça'nın en büyük şairiymiş. Zaten Türbenin bulunduğu semte de "Hafiziye" diyorlar. İranlılar onu çok seviyorlar. Türbesini sürekli ziyaret ediyorlar. Türbenin bahçesini güllerle, çiçeklerle donatmışlar. Mezarın üstüne sekizgen bir kubbe yapmışlar. Şiirlerinden bir tanesini mezar taşına yazmışlar. Biz de bu türbede epeyce oyalandık. Havuz başında oturup dinlendik.

Daha sonra da hemen yakınlardaki Sadinin mezarını ziyaret ettik. Sadi tam 30 yıl dünyayı gezmiş. Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Hindistan'ı dolaşmış. O da İran'ın en büyük şairlerinden birisiymiş. Türkiye'de Hafız'dan daha çok tanınır. "Bostan ve Gülistan" adlı esri meşhurdur.

Daha sonra 8. nci İmam Rıza'nın kardeşi Seyid Emir Ahmed'in "Şahı Çerağ" adı verilen türbesini ziyaret ettik. Girişte yine fotoğraf makinesi ve kameralarımızı aldılar. Kadınlara çarşaf giydirdiler. Üstümüzü aradılar. Aynı İmam Rıza Türbesi'nde olduğu gibi burada da Kur'an okuyan, abdest alan, namaz kılan, dua eden, ağıt yakan insanlar vardı. Türbenin kubbesi altın kaplı, duvarları mavi çinilerle, kristal aynalarla süslüydü. Mozolenin koruma demirleri gümüştendi. İnsanlar mozolenin eşiğini öperek, koruma demirlerine yüz sürerek, ağlayarak, huşu içerisinde dua ediyorlardı. Türbe; büyük bir cami, geniş bir bahçe ve diğer yapılarla birlikte bir külliye halindeydi. Aynı İmam Rıza Türbesi'nde olduğu gibi buradaki mistik ortamdan da oldukça fazla etkilendik.

Şahı Çerağ ziyaretini tamamladıktan sonra akşam yemeği için "Anayurt" isimli Kaşkayi lokantasına gittik. Kaşkayi Müziği eşliğinde nefis bir akşam yemeği yedik. Lokanta Şiraz'ın kenar semtlerinden birisinde olduğu için burada eğlence

serbestmiş. İlerleyen saatlerde Kaşkayi kadınları da eğlenceye katıldılar. Sahneye çıkıp oynadılar. Solistle birlikte şarkı söylediler. Aynı soydan geldiğimiz için Kaşkayiler'le çabucak kaynaştık. Şarkılara, oyunlara biz de katıldık. Geç vakitlere kadar birlikte eğlendik. Unutulmaz bir gece yaşadık.

30 Mayıs 2015 / Cumartesi

Şirazdanİsfehana

Sabah kahvaltısından sonra valizlerimizle birlikte lobiye indik. Otel çalışanları bizi güle güle partisiyle uğurladılar. Pasta kestiler, meyve suyu ikram ettiler.

Daha sonra Tur firmasının tahsis ettiği otobüsle İsfehana doğru yola çıktık. Şehir çıkışında "Kuran Kapısını" da ziyaret ettik. Kuran Kapısının üst tarafındaki dağlardan akan suni şelalenin fotoğraflarını çektik. Şiraz İsfahan Yolu'nu çöllerden geçtiği için yanımıza bol miktarda içme suyu aldık.

Tahminen 50-60 km sonra tarihi Persepolis şehrine ulaştık. Persopolis Pers İmparatorluğu'nun başkentiymiş. Pers Kralı 1. NciDarius zamanında inşa edilmeye başlanmış (M.Ö.521) ve tam 150 yılda tamamlanmış. Makedonyalı Büyük İskender tarafından yakılıp yıkılmış(M.Ö. 330). Buna rağmen şehir kalıntıları günümüze kadar ayakta kalmış. Bütün şehir Unesco Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmış. Persopolis mutlaka görülmesi gereken büyük bir antik kenttir.

Persopolisten sonra yol üstündeki Nakşı Recep Kaya rölyefleri ile biraz ilerisindeki Nakşı Rüstem Kaya Mezarları'nı ziyaret ettik. Burada bulunan Zerdüşt tapınağının da fotoğraflarını çektik. Daha sonra yola devam ederek Pers Kralı 1.nci Dariusun (Kurus) mezarına ulaştık. Aradan 2500 yıl geçtiği halde mezar hala sapasağlam ayaktaduruyordu. Oldukça büyük ve ihtişamlı bir mezardı. Bu mezarda Kral Kurus eşiyle birlikte yatıyormuş.

Vakit nedeniyle hemen arkadaki Pasargad şehir kalıntılarını ziyaret edemedik. Bundan sonra Kaşkayi asıllı rehberimiz bizden ayrıldı. O Şiraz'a geri döndü. Biz İsfahan yoluna devam ettik. Bir hayli ilerledikten sonra yol üstündeki bir Kaşkayi lokantasında mola verdik. Orada yemek yedik. Çay içtik. Yoldan aldığımız kavun, karpuzları kestirdik. 2 saat kadar dinlendikten sonra tekrar yola koyulduk. Biz geç kaldık diye acele ederken Saadet Şehri yakınlarında otobüsümüz arızalandı. Mecburen Saadet Şehri'ne saptık. Otobüsümüz tamir edilirken bu şehre yerleşmiş Erzurumlu bir Türk'le karşılaştık. Adam bizi evine davet etti. Misafir etmek, ağırlamak istedi. Kendisine teşekkür ederek ayrıldık. Gece saat 23.00 sularında İsfehan'a ulaştık.

30 Mayıs 2015 / Cumartesi

İsfehan

İsfehan Selçuklu ve Safevi Türkleri'ne başkentlik yapmış. O dönemlerde 600.000 kişilik nüfusuyla dünyanın en büyük şehriymiş. İsfehan'daki bütün tarihi

eserler de Türkler'e aitmiş. İsfehan halen 2,5-3 milyonluk nüfusuyla İranın 3.ncü büyük şehridir.

Sabah kahvaltısından sonra İsfehan şehir turuna başladık. İlk önce ünlü Charbagh Caddesi'ni (dört bağ) dolaştık. Bu cadde tam 150 m. genişliğinde, 5 km. uzunluğundaymış. Gezi sırasında yorulan arkadaşlar ortadaki banklara oturup dinlendiler. Bir kısmı da caddedeki dükkânlardan alışveriş yaptılar. Daha sonra yürüyerek Zayende Rud Nehri ve Siosepol Köprüsü'ne ulaştık. Bu köprü Şah Abbas Dönemi'nde yapılmış. Köprü 300 m. uzunluğunda ve 14 m. genişliğindeymiş. Köprü ziyareti sırasında gezi grubumuzdan Sn. Mahir DURAKOĞLU' nun kayınvalidesinin rahatsızlandığını öğrendik. Mahir Bey eşi Rüveyde Hanım'la birlikte geri döndüler. Tabii hepimiz çok üzüldük.

Daha sonra Nakşı Cihan Meydanı'nı ziyaret ettik. Bu meydan 512 m. uzunluğunda 163 m. genişliğindeymiş. Dünya'nın en büyük meydanlarından birisiymiş. Şah Abbas Dönemi'nde yapılmış. Zamanında burada oyunlar oynanır, askeri manevralar ve gösteriler yapılırmış. Safevi Şahları bu etkinlikleri Ali Kapı Sarayı'ndan izlermiş. Nakşı Cihan Meydanı'nın ortasında büyük bir havuz, çevresinde büyük bir kapalı çarşı, Ali Kapı Sarayı, Şeyh Lütfullah Cami ve Şah Abbas Camisi bulunur. Nakşı Cihan Meydanı 1970 yılında Unesco Dünya Kültür Mirası listesine alınmış.

Nakşı Cihan Meydanı'nın ana giriş kapısı olan Kayseriye Kapısı başlı başına muhteşem bir eserdir. İsfahan Bazar denilen kapalı çarşı da uçsuz bucaksız bir alışveriş merkezidir. Buradan ipek halılar, değerli taşlar, nadide çerçeveler ve çeşitli hediyelik eşyalar satın alabilirsiniz. Nitekim gezi grubumuzdaki bazı arkadaşlar Murtaza adındaki Kaşkayi asıllı bir halıcıdan çok kıymetli ipek halılar satın aldılar. Alışverişten sonra Ali Kapı Sarayı, Şeyh Lütfullah Camisi ve Şah Abbas Camisi'ni de ziyaret ederek Nakşı Cihan Külliyesi'ni tamamladık.

Daha sonra Selçuklu Sultanı Melikşah, karısı Terken Hatun ve Veziri Nizamül Mülk'ün mezarlarını ziyaret ettik. Mezarları hem çok bakımsız, hem de yerlerini pek bilen yoktu. Kanaatimce Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan devletlerinin mutlaka bu konuyla ilgilenmeleri gerekir. Daha sonra Melikşah Kompleksi'ni ziyaret ettik. Melikşah Kompleksi'nin bir ucunda Nizamül Mülk, öbür ucunda ise Tacül Mülk Camileri bulunuyor. Burada ayrıca Olcaytu Mescidi ile Muzafferi Medresesi vardır. Melikşah Kompleksi de Unesco Dünya Kültür Mirası Listesi'ne alınmış. Biz vardığımızda restore ediliyordu.

Daha sonra Chehel Sutun (Kırk Sütun) Sarayı'nı ziyaret ettik. Chehel Sütun Sarayı 2.nci Şah Abbas tarafından yaptırılmış. Saraydan çok bir köşke benzemektedir. Büyük bir bahçe içerisindedir. Önünde de büyük bir havuz vardır. Sütunları da 40 değil 18 dir. Sütunlar havuza yansıdığı için 40 Sütun Sarayı adı verilmiş.

Oradan da Heşt Beheşt Sarayı'na uğradık. Bu saray da Safevi Hükümdarı Şah Süleyman tarafından yaptırılmış ve harem olarak kullanılmış. Bahçeli, havuzlu güzel bir saray. Burası da saraydan çok bir köşke benzemektedir.

Daha sonra 2.nci Şah Abbas tarafından yaptırılan Khaju Köprüsü'nü ziyaret ettik. Köprüden Zayende Rud Nehri'ni seyrettik. Nehir kenarında bir çay içmek için Siesepol Köprüsü'ne geldik. Fakat buradaki çayhaneleri kapatmışlar. Çay bahçesi sorduğumuz bir genç bizi yakınlardaki Kevser Oteli'ne götürdü. Bu genç İsfahanlı bir Türkmüş. Üniversite son sınıf öğrencisiymiş. Coğrafya Bölümü'nde okuyormuş. İsfehan'da Türk, Arap, Ermeni her milletten insan yaşarmış. Mesela Siesepol Köprüsü'nün karşı tarafında bir Ermeni Mahallesi varmış. Kerem ile Aslı hikâyesi de İsfehan'da yaşanmış. Aslı bir Ermeni Papazının (keşişin) dillere destan biricik güzel kızıymış. Kerem de ona âşık Müslüman bir gençmiş.

Kevser Oteli'nin bahçesindeki çay ve sohbet faslından sonra İsfahanlı Türk genciyle vedalaşıp ayrıldık. Char Bagh Caddesi'nde bir tur daha attıktan sonra bugünkü gezi programımızı tamamlayarak otele döndük.

01 Haziran 2015 / Pazartesi

Kum

Sabah kahvaltısından sonra Tahran'a doğru yola çıktık. Yine 24 kişilik lüks bir vip otobüsle seyahat ediyoruz. Öğleye doğru dini merkez Kum şehrine ulaştık. Kum şehri 1.000.000 nüfuslu büyük bir şehirdir. Bu nüfusun yarısını Azeri Türkleri oluşturur.

İlk önce şehir girişindeki Mescidi Cem Kareni ziyaret ettik. Mescidi Cem Karen kristal aynalarla süslü çok görkemli bir camidir. Şia inancına göre bu cami 12.nci İmam Muhammed Mehdi'nin zuhur edeceği yermiş. Hz. Mehdi Camisi denilen bu camide insanlar namaz kılıyorlar, dua ediyorlar. Duası kabul olanlar daha sonra buraya gelip şeker dağıtıyorlar. Burada birkaç gün kalmak isteyenler cami avlusunun etrafındaki otel/han benzeri pansiyonlarda misafir ediliyorlar. Onlara "Aga'nın" yani Mehdi'nin misafirleri diyorlar. Misafirler burada istedikleri kadar kalıp ibadetlerini yapıyorlar. Burada bir de dilek kuyusu bulunuyor. İnsanlar dileklerini yazıp bu kuyuya atıyorlar. Biz de dileklerimizi yazıp bu kuyuya attık.

Mescidi Cem Karen ziyaretini tamamladıktan sonra Hz. Muhammed Mehdi'nin babası 11.nci İmam Hz. Hasan Askeri Camisi'ni ziyaret ettik. Camide yatıp uyuyan insanların fotoğraflarını çektik. Oradan 8.nci İmam Rıza'nın kız kardeşi Hz. Fatima'nın (Hz. Masume) Türbesi'ni ziyaret ettik. Hz. Masumenin Türbesi de tıpkı İmam Rıza ve Seyid Emir Ahmet'in (Şahı Çerağ) türbeleri gibi çok görkemliydi. İranlılar bu türbeye Haremi Mutahhar diyorlar.

Aslında İran'da 3 önemli merkez vardır. Bunlardan Birincisi 8.nci İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed, ikincisi İmam Rıza'nın erkek kardeşi Se-

yid Emir Ahmed'in türbesinin (Şahı Çerağ) bulunduğu Şiraz, üçüncüsü de yine İmam Rıza'nın kız kardeşi Hz. Fatima'nın türbesinin (Haremi Mutahhar) bulunduğu Kum şehirleridir.

Daha sonra Humeyni ve Hamaney'in de okuyup yetiştikleri Feyziye Medresesi'ni ziyaret etmek istedik. Ama Medrese kapalı olduğu için ziyaret edemedik. Esasen Feyziye Medresesi'ne kadın ziyaretçi alınmıyormuş. O arada Humeyni'nin evini gösterdiler. Onun da fotoğraflarını çektik. Böylece Kum ziyaretini tamamlayarak Tahran'a doğru hareket ettik.100 km. sonra Başkent Tahran'a ulaştık. Şehir girişinde Humeyni'nin Türbe Cami karışımı mezarının da fotoğraflarını çektik. Otobüsle panoramik bir şehir turu attıktan sonra Paradis Evin Oteli'ne yerleştik. Burası 4 yıldızlı lüks bir otel.

02 Haziran 2015 / Salı

Tahran

Tahran İran'ın başkentidir. 10-12 milyonluk nüfusuyla İran'ın en büyük kentidir. Bu nüfusun yarısını Azeri Türkleri oluşturur. Tahran Kaçar Hanedanlığı'nın başkentidir. Tahran halen bir eğitim, kültür, sanat ve ticaret merkezidir. Burada gezilecek görülecek çok sayıda mekân vardır.

Biz de sabah erkenden kalktık. Kahvaltıdan sonra hemen programa başladık. İlk olarak Sadabat Sarayı'nı gezdik. Bu saray 410 hektarlık bir alana kurulmuş. Yerleşke içerisinde tam 18 saray varmış. Biz bu sarayları bir günde gezemeyiz. Üstelik her saray için ayrı bilet kesiyorlar. Onun için biz de sadece Beyaz ve Yeşil Sarayları ziyaret ettik. Daha sonra Ulusal Halı Müzesi'ne ulaştık. Burada 15. Yüzyıl'dan günümüze kadar gelen nadide İran halıları sergileniyor. Müzenin önünde halka pasta, limonata dağıtıyorlardı. Bize de ikram ettiler. Meğerse bugün Hz. Mehdi'nin doğum günüymüş.

Oradan da Kaçar Hanedanı'nın kullandığı Gülistan Sarayı'na gittik. Burası da 8 saraydan oluşan bir saraylar kompleksiymiş. Vakit nedeniyle sadece ikisini ziyaret edebildik. Ziyaret çıkışında yine Hz. Mehdi'nin doğum gününü kutladık. Dağıtılan pastaları yedik, limonataları içtik. Havalar çok sıcak, vakit de kısıtlı olduğu için İran Arkeoloji Müzesi'ni programdan çıkardık.

Bir zamanlar Selçuklu Türkleri'ne başkentlik yapmış olan Rey şehrine doğru hareket ettik. Rey şehrinde ilk olarak ünlü Tuğrul Bey Kulesi'ni ziyaret ettik. Kulenin Kitabesinde yazdığına göre bu Kule aslında Tuğrul Bey'in türbesiymiş. Zamanla türbenin çatısı uçmuş. Bu yüzden türbe bir kule görüntüsü almış. Bu türbeyi mutlaka restore ettirmek veçatısını da kapatmak gerekiyor. Tuğrul Bey'in ruhuna fatihalar göndererek türbeden ayrıldık.

Oradan Şah Abdülazim Türbesi'ne geçtik. Şah Abdülazim 11.nci İmam Hasan Askeri'nin torunuymuş. İranlılar Rey şehrini bu türbeye göre adeta yeniden

kurmuşlar. Türbeye yığınla para dökmüşler. Türbenin her tarafını altınla, gümüşle kaplamışlar. Kristal kesme aynalarla süslemişler. Türbeye cami ile tapınak arası bir görüntü vermişler. Şah Abdülazim Türbesi'ni de ziyaret ettikten sonra Tahran'a geri döndük.

03 Haziran 2015 / Çarşamba

Tahran

Kahvaltıdan sonra valizlerimizle birlikte otelden ayrıldık. Vakit nedeniyle Kapalı Çarşı'ya gidemedik. Ama uygun yerlerden çarşı pazar alışverişimizi yaptık. Daha sonra yine Rey şehri yakınlarında bulunan Bibi Şah Banu Türbesi'ni ziyaret ettik. Bilindiği gibi Bibi Şah Banu son İran Sasani Hükümdarı'nın kızı, Hz.Hüseyinin karısı, 4.ncü İmam Zeynel Abidin'in de annesidir. Yani Zeynel Abidin'in dedelerinden birisi Hz. Ali, diğeri de İran Şahı'dır. Prenses Bibi Şah Banu 10 Ekim 680 tarihinde meydana gelen Kerbela Olayı'ndan sonra oğlu Zeynel Abidin'i de yanına alarak kendi atayurdu İran'a kaçmış. Oğlunu düşmanlardan korumak için Elbruz Dağları eteklerinde bulunan şu mağaraya sığınmış. Yıllarca burada saklanarak izini kaybettirmiş. Öldükten sonra da mağaranın hemen yanındaki şu türbeye gömülmüş.

Araplar iktidar hırsıyla Hz. Muhammed'in torunlarını öldürmüşler. Seyyid, şerif demeden hepsini kılıçtan geçirmişler. Neredeyse bütün soyunu kurutmuşlar. İran'a kaçabilenler buradaki mağaralara saklanıp canlarını kurtarmışlar. İranlılar onlarla aralarındaki kan bağını unutmamışlar. Onlara sahip çıkmışlar. Öldükten sonrada üstlerine muhteşem türbeler yapmışlar. Bu türbeleri kutsal birer mekân haline getirmişler. Buralara gelip Kur'an okuyorlar, namaz kılıyorlar, adak adıyorlar, hatta yarım hacı oluyorlar. Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen hala Kerbela'ya ağıt yakıyorlar. Hala Kerbala'nın yasını tutuyorlar. Bizim Peygamber Sülalesi ile bir akrabalığımız yoktur. Ayrıca biz o tarihlerde daha Moğolistan'daydık. Henüz Müslüman bile olmamıştık. Dolayısıyla bu dava bizim dışımızdadır. Bu olayının tarafları Araplar ve Farslar'dır.

Bibi Şah Banu Türbesi'ni de ziyaret ettikten sonra yerel bir lokantada öğle yemeğimizi yedik. Yemekler hem çok nefis hem de bol kepçeydi. Fiyatları da çok uygundu. Onun için insanlar merdivenlerde sıra bekliyorlardı. Hemen boşalan masalara oturuyorlardı. Yemekten sonra saat 18.00 uçağı ile Ayetullah Humeyni Havaalanı'ndan Ankara Esenboğa Havaalanı'na hareket ettik. Yerel saatle saat 19.30 da Ankara'ya ulaştık. Arkadaşlarla yeni gezilerde buluşmak temennisiyle vedalaşıp ayrıldık.

Sevgili okurlar;

Ben 2012 yılında da İranı ziyaret etmiştim. Karayoluyla Gürbulak Sınır Kapısı'ndan girmiş Bazargan, Tebriz, Zencan, Hamedan, Tahran, İsfehan, Şiraz, Küm-

bedi Kavs, Bender Türkmen, Sari ve Astara üzerinden İran turunu tamamlamıştım. 2015 yılında yapmış olduğumuz bu gezide de Tahran Ayetullah Humeyni Havaalanı'ndan girdik Tebriz, Erdebil, Meşhed, Nişabur, Şiraz, İsfehan, Kum ve Tahran üzerinden İran turunu tamamladık.

Bilindiği gibi İran'da Türkler'le Farslar tarihten bu tarafa iç içe, yan yana yaşamaktadırlar. Türkiye'den sonra en fazla Türk İran'da yaşamaktadır. İran'da halkın yarısı Türk'tür. Türkçe konuşur. İran ile Turan arasında herhangi bir sınır yoktur. Ama yine de Türkler İran'ın batısında ve kuzeyinde yoğunlaşmışlardır. Meşhed, Tahran, İsfahan hattının doğusunda pek fazla Türk yoktur. Ancak yine de Şiraz ve Firuzabat civarlarında 2.000.000 civarında Kaşkayi Türkü yaşamaktadır.

Bana göre; İran Türkleri İslam'ın da tesiriyle hızla eriyip asimile oluyorlar. Birkaç nesil sonra Farslaşıyorlar. Ayrıca Mollalar İran'daki Türk eserlerinin adlarını Şia büyüklerinin adları ile değiştiriyorlar. Böylece İran'daki Türk izlerini silmeye çalışıyorlar. Mesela Nakşı Cihan Meydanı'nın adını İmam Hüseyin Meydanı olarak değiştirmişler.

Ben bizim vasıtamızla Müslüman olan Kafkas ve Balkan Halkları'nı çok severim. Onları kendimizden ayrı görmem. Türk Dünyası ile birlikte değerlendiririm. Çeçenistan'a da en az Karabağ, Doğu Türkistan kadar üzülürüm. Araplar'ı, Farslar'ı da severim ama onlarla ilgili herhangi bir sorumluluk hissetmem. Çünkü onların din ve devlet anlayışları bizden çok farklıdır.

Netice itibariyle; İran geçmişiyle, kültürüyle, insanlarının sıcaklığıyla mutlaka gezilip görülmesi gereken bir ülkedir. İran'a giriş vizesizdir. İran Halkı misafirperverdir. İran mutfağı zengindir. İran'ın yemekleri nefistir. Damak tadınıza uygundur. Bol kepçedir, ucuzdur. Tuvaletleri temizdir. Su, sabun, tuvalet kâğıdı sıkıntısı yoktur. Otelleri ekonomiktir. Odaları klimalı, televizyonlu, buzdolablı, banyolu, tuvaletlidir. Yolları düzgündür. Standardı yüksektir. Bir kısmı otobandır. Benzin fiyatları düşüktür. Ulaştırma ve haberleşme ucuzdur, kolaydır. Şehirleri güzeldir. Tarihi ve turistik yerleri fazladır. Gezilecek, görülecek yerleri çoktur.

10.02.2016

* Ziraat Yüksek Mühendisi, Emekli Genel Müdür Yardımcısı

HARRANLI BİLGİN VE DÜŞÜNÜRLERİN TERCÜME VE TELİFLERİNİN İSLÂM MEDENİYETİ'NE KATKILARI

Kazım SARIKAVAK *

İslâm Medeniyeti'nin oluşumunda pek çok farklı Müslüman olmuş milletin katkısı vardır. II. Halife Hz. Ömer Dönemi'nde İslâm Coğrafyası'na dahil olan Harran, eski ilim ve felsefenin merkezlerinden birisidir. Aynı zamanda orada yetişen bilgin ve düşünürler İslâmi dönemde özellikle Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme" de yaptıkları çeviri ve telifleriyle İslâm Medeniyeti'ne önemli katkılar sağlamışlardır.

Bugün kalıntıları hâlâ var olmaya devam eden eski Harran Okulu (Üniversitesi), tarihte ilim ve düşünce merkezi olma özelliğini hep devam ettirmiştir. Nitekim Harran'da 750 yıllarında kurulan Beytü'l-Hikme'ye giden bilgin ve düşünürlerle, Harran'a ilim tahsiline gelen Müslümanlar'a kapılarını açarak İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumuna önemli katkılar sunmuştur.

Harran Okulu'nun İslâm bilim ve düşüncesinin oluşumuna katkısını doğrudan görebilmek için klasik İslâm bilim ve felsefe eserlerine ve İslâm bilgin ve filozoflarından bahseden eserlere bakmak gerekir. Nitekim klasik İslâm felsefesi ve bilimi kaynaklarından olan İbnü'l Nedim'in el-Fihrist'i, Saîdi'l-Endülüsî'nin Tabakâtü'l-Ümem'i, el-Kıftî'nin Ahbârü'lUlemâbiAhbâri'l-Hükemâ'sı, İbn Ebi Useybia'nın Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ'sı, el-Mes'ûdî'nin et-Tenbih-ve'l-İşraf'ı ve İbn-i Hallikân'ın Vefeyâtü'l-Ayân'ı gibi eserler Harran Okulu ve Harranlı bilginler konusunda oldukça fazla ve geniş bilgi vermektedirler.

İslam Medeniyeti'nin kurulmasında Harran Okulu başta olmak üzere Urfa, İskenderiye, Cündişapur, Nusaybin ve Antakya okullarının da önemli katkıları

olmuştur. Bundan sonraki kısımlarda özellikle bazı Harranlı bilginler ve düşünürlerden bahsedeceğiz.

Sâbit b.Kurra el-Harranî (821-901): Matematik, astronomi, tıp, mantık, felsefe ve musiki gibi birçok alanda telif, şerh vb. şekilde birçok esere sahip olan bir isimdir. Arapça, Süryanice ve Grekçe'yi mükemmel bilen Sabit b.Kurra, aynı zamanda Bağdat'taki Beytü'l-Hikme'nin aktif mütercim bilginlerindendir. Onun, aynı zamanda İslâm mantık biliminin oluşması ve gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Sâbit b. Kurra, o dönemdeki önemli bilginlere sahip bir ailenin de ilk temsilcilerindendir. Ayrıca pek çok öğrenci de yetiştirmiştir.

Sinan b. Sabit el-Harranî (öl.942): Sabit b.Kurra'nın oğlu olan Sinan da oldukça önemli bir isimdir. Devrinde "Reisü'l-Etibbâve'l-Felâsife" diye anılan Sinan, babası gibi matematik, tıp ve hendese konularında bilimsel çalışmalar yapmış; ayrıca tarih konularıyla da ilgilenmiş ve bir dünya tarihi yazmıştır. Yine Sinan b.Sâbit'in oğlu Sâbit de yaşadığı dönemde bilim ve çeviri faaliyetlerinde oldukça önemli katkılar sunmuştur. Dolayısıyla Harran kökenli bu aile, Harran Okulu'nun bilimsel ve felsefî mirasını Bağdat'ta sürdürmüşlerdir.

el-Bettanî el-Harranî (öl.929?): Harran Okulu'nun önemli simalarından birisi de büyük İslâm astronomi bilginlerinden el-Bettanî'dir. Sabiî asıllı Müslüman bir bilgin olan el-Battanî, Rakka'da kurulan rasathanede tam kırk iki yıl çalışmıştır. Orta Çağ'da "De Scientia Stellarum=Yıldızlar Bilimi Üzerine" adıyla Latince'ye çevrilen eser, el-Bettanî'ye aittir. Bunun dışında onun daha birçok eseri Orta Çağ'da Latince'ye çevrilmiştir. El-Bettanî, diğer bir çok bilim ve düşünce adamı gibi Batı bilim ve düşüncesinin oluşmasında önemli katkıları olmuş bir bilgin ve düşünürdür.

Yuhanna b. Haylân (öl.920): Harran Okulu'nun en önemli isimlerinden ve temsilcilerinden biri olan Yuhanna b.Haylân Felsefe ve Hıristiyan teolojisi eğitimi almıştır. Onun, özellikle mantık konusundaki yetkinliği devrinde oldukça meşhur olduğundan büyük İslâm filozofu Farabî (öl.950) Harran'a gelerek ondan mantık dersleri almıştır. Ayrıca Yuhanna b.Haylân'dan Harran'daki okulunda pek çok öğrenci ders almıştır. Onun bu konulardaki öncülüğünden yukarıda isimlerini verdiğimiz klasik İslam bilim ve felsefesi kaynaklarında oldukça geniş olarak bahsedilmektedir.

Haccac b. Matar (öl.833): Harran Okulu'nun en meşhur hocalarından birisi de Haccac b.Matar'dır. O, özellikle Grekçe'den Arapça'ya yaptığı çevirilerle İslâm bilim ve düşüncesinin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Ptolemy'nin "Almageste" adlı eserini Arapça'ya çevirdiği bilinmektedir. Ayrıca o, Harran'dan Bağdat'a giderek oradaki hem çeviri faaliyetlerine hem de ilmî faaliyetlere katkı sağlamıştır.

İbn Teymiye el-Harranî(1261-1327: İ. Teymiye, Harran ve Harran Okulu'nun İslam bilim ve düşüncesine kazandırdığı en ünlü bilgin ve düşünürlerden birisidir. Onun etkisi, hem yaşadığı dönemde hem de ölümünden sonra İslam milletleri arasında bugün dahi oldukça etkili bir şekilde devam etmektedir. Onun kelamcılar, filozoflar ve özellikle de tasavvuf ve mutasavvıflar hakkındaki tenkidi ve düşünceleri oldukça özgündür. İ. Teymiye, özellikle dördüncü halife Ali b. Tâlib'in ölümünden sonra ortaya çıkan kelâmi ekollerle –Hariciler, Şiîler, Muteziler, Murciîler, Rafiziler, Kaderîler, Kerramiler gibi- yazılı ve sözlü mücadele etmiştir. Ona göre dini hakikatin tek kaynağı Kur'an ve Sahabe ile onları müteakip gelen yani tabiîn'in yorumladığı şekliyle Hadis'tir. Diğer taraftan o, filozofları da – İ. Rüşd, İ. Seb'în, İ. Sina gibi- bilhassa Müslümanlar arasındaki dinî birçok meselede ve mezhep ihtilafları gibi konularda payları olduğunu ileri sürerek tenkit eder. O, ayrıca tasavvufu ve mutasavvıfları da İslâm dünyasının geri kalmasının en büyük müsebbipleri arasında görür.

İ. Teymiye, Gazali (öl. 1111)'nin İslam düşünce tarihinde filozofları eleştirisine mukabil ve mantığı bilimler için olmazsa olmaz şart olarak görmesine karşılık, mantığı ve mantıkçıları hem er-Redd ale'l Mantıkıyyin hem de Nakzu'l Mantık adlı eserlerinde oldukça ciddi eleştirilere tabi tutmuştur. Onun mantık ve mantıkçılar konusundaki görüşleri özellikle tanım ve kıyas konusunda yoğunlaşır ve o, mantıkçıların bu konudaki görüşlerinin yanlış olduğunu ileri sürer.

Ayrıca İbn-i Teymiye, Gazali'nin tasavvufa yönelik olumlu, hatta teşvik edici düşüncelerine karşı tasavvufu ve mutasavvıfları özellikle hem yukarıda adlarını verdiğimiz eserlerinde hem de diğer eser ve risalelerinde tenkit etmektedir. Onun İslam entelektüel hayatı üzerindeki negatif ve pozitif etkisi hala devam etmektedir.

Sonuç olarak Harran ve Harran Okulu, dünya bilim ve düşünce tarihinde özelde de İslâm bilim ve düşünce tarihinde oldukça önemli yere sahiptir.

Bugün bu bölgede kurulan üniversiteler, İslam bilim ve düşünce geleneğinin kurucusu konumunda olan, burada söz konusu edilen okulları ve buralardaki bilimsel ve felsefi faaliyetleri gün yüzüne çıkarmak ve buralardaki tarihi geçmişe dayanan bu potansiyeli tekrar harekete geçirmekle büyük bir ilmi hizmet ifa etmektedirler. Ayrıca ümit ve temennimiz odur ki, bugün bu bölgedeki üniversite ve araştırmacılar, bu bölgenin geçmişteki sahip olduğu önemli bilimsel ve felsefi zenginliği tekrar ihya ederler ve hatta bu faaliyetleri çağa uygun olarak daha da ileri götürürlerse İslam Milleti'nin ilim ve düşünce hayatına önemli katkılarda bulunmuş olurlar.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

CITADEL OF THE MEDIEVAL ANCIENT SETTLEMENT OF AKTOBE (BALASAGUN) ON THE GREAT SILK WAY

Madyar YELEUOV *

The medieval ancient settlement of Aktobe (Balasagun) is in the territory of Shu district of the Zhambyl region of the Republic of Kazakhstan on average a current of the rivers of Aksu and Karabalta. The ancient settlement consists of the central ruins (shakhristan 1, shakhristan 2, and citadel), rural district, surrounded with long walls, and city district. The central ruins with a total area about 16 hectares are located on the left coast of river of Aksu. Shakhristan 1 with an area of 7,5 hectares, 6-8 m high, is in his center a citadel of 100x110 m in size, height over the level of river of Aksu – 10 m. To the southeast from a shakhristan 1 it is located shakhristan 2 of 8,3 hectares in size, 3,5 m high. Rural districts it is surrounded with two long walls: the first – 17 km long, the second – 25 km. The southwest of the second wall is adjoined by additional long walls 18 km long [1, p.114-116; 2, p.4]. In city district medieval ancient settlements – Aksu 1, Aksu 2, Sabyr, Sargau, October, Kyrykuy, watchtowers of Bozzhorga, Kyrykuy, and sentry barrows Zhetyzhar, Kamysbek, Ushtobe, Ortatobe are located.

Archaeological expedition of al-Farabi Kazakh National University in 1976-1990 on a citadel of the ancient settlement of Aktobe have been made three stratigraphic section and eight excavations are put [3, p.39].

The section of the fortification (1977) has been made on northwest face, and from a crest of a wall is brought to depth of 10-12,5 m. Section length – 22 m, width at the level of the continent – 1,8 m, on a wall crest – 7 m. As a result of the

carried-out excavation the difficult picture of cultural beddings has come to light, four periods of functioning of a fortification are defined.

During the first period of existence of a wall on the leveled layer of the continent the platform by reception of the combined laying, platform width on the basis – 7 m, on top – 5,5 m, height – 2 m has been built. On a platform the wall 4 m wide which has remained in height of 3 m is put up. The initial wall has been put up in the 6-7th century.

During the second period of existence of a fortification big repair work was carried out. The body of a wall of the first period from outer side is put into the r-shaped case from adobe bricks. As a result of repair work wall width at the basis has reached 8,5 m. The wall of the second period functioned since the end of the 8th century.

During the third period considerable constructive additions are made. Walls of the first and second periods on both sides have been put into a П-shaped case from adobe bricks. As a result of these reorganizations wall width has considerably increased, having reached 10 m at the basis. The wall of the third period is dated the end of IX - the beginning of the 10th century. To a wall of the third period from outer side the fourth wall width on the basis of 3 m which has remained 3-3,5 m high is attached.

Citadel rampart section. During laying of a section 18 m long, 1 m wide, 5,5 m in depth, it has been established that the rampart is the rest of fortification and its platform. They are built from adobe bricks on an occupation layer of the VI-II-X centuries, up to 1,5 m thick. The fortification 2 m wide, and with a remained height of 1,5-1,7 m is built on a trapezoid platform by width on the basis - 10 m, on top — 8 m, 3 m high.

Excavation I. It is put in a southeast corner of a citadel. During excavation the lower area of a citadel the sizes of 28-40 x 44 m which is laid out from burned bricks has been open.

Excavation 2. It is put in northeast part of a citadel. He has picked the castle consisting of five rooms. The western and southern corners of the castle are protected by the round towers with a diameter 5 m supporting the plane of walls on 1 m. East corner is protected by a rectangular tower which supports the plane of a northeast wall on 4 m.

Planning of the castle is "corridor and edge". In all rooms of the castle two levels of the floors corresponding to two periods of his life are accurately traced. In the first period height of rooms from a floor to the arch was 2,2 m, and in the second – 2 m. The first period of life of the castle has been interrupted as a result of the strong fire; time of the termination of the first period

of life of the castle is dated on a coin the end of VII - the beginning of the VIII century.

During the second period (the second half of the VIII-X centuries) after the fire, floors of all rooms of the castle have been raised by 5-15 cm and covered with clay and laid out by a burned brick.

The castle which is dug out by us is on northeast part of a citadel of the ancient settlement of Aktobe. It served as important knot of fortification of a citadel, protecting a main entrance in her.

The excavation 3 has been put in a northern corner of a citadel. In work flow east bath consisting of two rooms, sewer pipes and a well is dug out. The bath is dated XI-XII centuries.

Wells in rooms of a citadel are characteristic also of other monuments, for example, to Aktobe I and Baba-Ata.

Excavation 4. The palace building consisting of 13 rooms is opened on the highest (northwest) part of a citadel. Thickness of his external walls is 1-1,6 m, and internal – 0,25-1,6 m. Rooms 1, 2, 7, 8 had economic appointment, and rooms 3, 4, 5, 10, 11 were front doors.

During excavation in rooms 4, 6 and 11 numerous fragments of the ornament executed on clay, have been found, their patterns generally reproduce motives, well-known for the 11-12th centuries [4, p.21-24].

The excavation 5 put between northwest and southeast towers of a southwest wall of a citadel has established a form and the sizes of towers. Towers of a trapezoid form are built from an adobe brick. The northwest tower is allocated from the fortification plane on 5,2 m, and southeast – on 3,2 m. Clearing of space between towers has shown that after towers have ceased to function (in the second half of the 8th century), the site between them has been divided into three rooms.

In rooms 1, 2, 3 two levels of a floor which correspond to two construction periods of their existence are found. In the first construction period of the room were reported among themselves by through pass which lies along a southwest wall. In the second construction period of the room have been filled with a loess layer with fragments of adobe bricks, as a result the level of the top floor has risen by 0,45-0,7 m. At the beginnings of the second period through pass still existed, and in his end – the room 3 has been isolated from other two rooms. In this regard in a southwest wall of the room 2 new pass for the message with shakhristan has been cut through. All three rooms have been finally left after from outer side of a southwest wall (at distance of 1-1,3 m) on an occupation layer 1 m thick other fortification has been put up.

Excavation 6. In southwest part the excavation 6 has been put. As a result of works the remains of eight construction periods are revealed. The fortification focused from the northwest on the southeast, width on the basis of 5,5 m, which has remained 6 m high belonged to the first construction period. It is built on the continent by reception of the combined laying. In a wall there is a pass 1,4 m wide, height to the arch – 2 m, conducting in shakhristan. The wall basis from the northeast party is adjoined by a buttress 0,6 m wide, 1 m high of an adobe brick.

During the second construction period the repair laying from an adobe brick by width on the basis of 1,3 m has been put to a fortification from the southwest party. Its remained height of 5,1 m. Along with a repair laying in 6 m to the southwest from it the second fortification from an adobe brick has been put up. Width of the second wall on top – 2 m, the remained height – 3,2 m. Between the first and second fortifications corridor 1 with a width of 6 m which is opened throughout 26 m was formed. Within the walls of corridor 1 there is a pass 1,2-1,4 m wide, leading in shakhristan.

During the third construction period corridor 1 has been divided into 7 rooms. Rooms unite in two complexes: northwest and southeast. To a northwest complex rooms 1-4 treat with "corridor and edge" planning, and to southeast - rooms 5-7.

Fourth construction period. At this time to the northeast from the first southwest wall have been constructed the third southwest wall of an adobe brick. Her platform 1 m high, width on the basis of 4,5 m costs on an occupation layer 1,2 - 3 m thick and adjoins the first wall. The fortification wall 2 m wide, up to 4 m high is built in 0,8 m to the northeast from southwest edge of a platform therefore between walls corridor 2 was formed.

During the fifth construction period corridor 2 has ceased to function as he has been divided into two rooms; a floor and the bases of walls of rooms are laid out by burned bricks. In the same time burned bricks have laid out northeast part of the room 5.

During the sixth construction period from the outer (southwest) side to the second southwest wall the fourth southwest wall put from adobe bricks width on the basis of 4 m which has remained 5 m high has been attached. After construction of the fourth southwest wall constructions of the third, fourth, fifth construction periods therefore to the northeast from the fourth southwest wall a peculiar platform 7-8 m high has appeared have been blocked. The palace complex and its water drain device built on a platform belong to the same period.

The remains of three rooms built to the South from a palace complex belong to the seventh construction period.

During the eighth construction period to the fourth wall from the outer (southwest) side the П-shaped wall by width on the basis of 2,5 m has been attached. It is built by reception of the combined laying, length of her southwest party - 15 m, and the southeast and northwest parties – 7 m. The remained height of walls is 2-5 m.

Excavation 7. On a northern site of a citadel, between excavations 2 and 3, there is an entrance up to 2 m in depth where the excavation 7 which has opened a main entrance in a citadel has been put. This space in the form of a corridor consisting of three sites: northeast, average, southwest. The beginning of an entrance is the northeast site 6 m long, 2 m wide. Along his walls sufa 0,6-1 m wide, 0,5 m high are located. Average site 9,4 m long, carriageway of 7,6 m wide, along walls there are sufa 1,2 m wide, 0,5 m high. It is connected to a southwest site vaulted pass 2 m wide. The southwest site with a length of 18 m has width of 2,5 m. In the southwest end he unites to the lower area of a citadel. In northwest part of a site the path paved by a stone is cleared away

In the western corner of a citadel the excavation 8 has been put. He has completely opened the western corner of a citadel and has delineated from outer side throughout 33 m a northwest wall and on 28 m – southwest.

Fortification walls have been put up from adobe bricks and 3-3,5 m high have remained. To a southwest wall from outer side the buttress built by reception of the combined laying is attached. Its width is 1 m, height is 3 m.

As a result of excavation on a citadel of Aktobe various constructions have been opened: the castle, fortification walls, towers, corridors, squares, a palace complex, entrances and other constructions dated within VI - the beginnings of the 13th century relating to three chronological periods.

At the beginning of the I chronological period (VI - beginning of the VIII centuries) on northwest part of the natural hill 8 m high (from the level of river of Aksu), on a trapezoid platform 7 m wide, 3 m high the fortification 4 m wide which has remained 2 m high has been put up. At this time the southwest part of the hill still remained vacant. At the end of VII - the beginning of the VIII centuries occupation layers of northeast part of the hill have been leveled. On the prepared platform 2,2-3,5 m high the castle of 16x20 m in size having "corridor" planning has been constructed. Life of the first period of the castle has been interrupted as a result of the fire. At the beginning of the 8th century in southwest part of the hill the first southwest wall 5,5 m wide which has remained 6 m high has been put up. In a wall there is a pass 1,4 m wide, 2 m high. The wall basis from the northeast party is adjoined by a buttress 0,6 m wide, 1 m high.

In the II chronological period (the second half of the VIII-X centuries) growth of the territory of a citadel, improvement of her elements of defense continues. In

the second half of the VIII century the castle has been restored. In the same time have been built the repair laying of the first southwest wall 1,3 m wide which has remained 5,1 m high, and in 6 m to the southwest from it – the second southwest wall 2 m wide which has remained 3,2 m high. Between them corridor 1 with a width of 6 m within the walls of which there are passes 1,2-1,4 m wide, leading in shakhristan was formed. After a while corridor 1 has been divided into seven rooms which unite in northwest and southeast complexes. Rooms 1-4 belong to a northwest complex. The room 1 is connected by pass 1,4 m wide to the rooms 1-4 located between towers 1 and 2 (an excavation 5). Rooms 5-7 belong to a southeast complex. The room 5 (length of 14,8 m, 1,2-1,4 m wide) is the narrow corridor connecting a citadel with shakhristan.

After corridor 1 has ceased to function, to the northeast from the first southwest wall the third wall 2,2 m wide which has remained 2,3 m high has been attached. Between the first and third walls corridor 2,1-1,7 m wide was formed. Later (in the IX-X centuries) corridor 2 has been divided into two rooms which half and the bases of walls are laid out by burned bricks.

At the end of the VIII century the fortification of the first period and her repair laying (on a section) have been put into the Г-shaped case, basis of 1,5 m wide, on top – 4 m, 7 m high.

At the end of the IX century or at the beginning of the X century of a wall of the first and second periods have been put into a П-shaped case therefore width of a northwest wall has reached 10 m.

In the III chronological period (XI — the beginning of the XIII century) at the beginning of the XI century to the second southwest wall from outer side have attached the fourth wall (width on the basis of 4 m, remained 5 m high) then all constructions 2 chronological periods (the castle, rooms 1- 7 and 1-3), corridor 2 have been put and put; walls, etc. As a result of it a peculiar platform height in northwest part of 8 m, in southwest, southern – 7 m and in northeast – 4 m over a surrounding surface of a shakhristan has appeared. In northwest part of a platform the palace building consisting of 13 rooms in the southern part which is the top area of a citadel has been built the water drain device is laid.

At the beginning of the 11th century the southeast fortification of a citadel 2 m wide has been put up. Her basis is the platform 3 m high, width on top of 8 m. At the level of a platform the wall from outer side has a berm 2,5 m wide, and from the inside – the pass 3,5 m wide conducting on the lower area of a citadel (a shaft section, an excavation 1).

Lower square occupies lower southeast part of a citadel limited from the southwest to the third southwest wall, and from the northeast — the castle. The

main entrance, 36 m long, focused from the northwest on the southwest, connects shakhristan to a northern corner of the lower area of a citadel (an excavation 7).

In the XI-XII centuries the northern corner of a citadel has been occupied with the yard and its economic rooms (rooms 2 and 3). In these rooms three periods of existence are noted: the first is connected with a well and the second and third — with a bath (an excavation 3).

At the end of XII - the beginning of the XIII centuries to the third wall (on a section) from outer side have been attached the fourth wall width on the basis of 3 m which has remained 3-3,5 m high and a buttress (from the southwest party of the fourth wall) 1 wide and 3 m high. In the same time three rooms of the top area (an excavation the 6, seventh construction horizon) and a П-shaped wall from outer side of the fourth southwest wall have been built (an excavation the 6, eighth construction horizon) [2, p.24-27].

Thus, as a result of the works which are carried out on a citadel of the ancient settlement of Aktobe (Balasagun) it has been established that the city has arisen at the beginning of the VI century and existed before the beginning of the XIII century. The citadel was the most strongly strengthened part of the city.

The city, during the existence, was one of the largest and developed centers of the Shu valley, was one of important points of the Great Silk way. In 2015 it has been entered in the List of the World cultural and natural heritage of UNESCO.

* al-Farabi Kazakh National University, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology

Bibliography

1. Kozhemyako P.N. Early medieval towns and settlements of Chu Valley. - Frunze, 1959. – 187 p.
2.Yeleuov M. // History of research of the medieval ancient settlement of Aktobe: manual for students of higher educational institutions. – Almaty: Kazakh Universitety, 2012. – 105 p.
3. Yeleuov M. Some results of studying of a citadel of the ancient settlement of Aktobe (1976-1990 years) // News of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social sciences. – 1995. - No 4. – P.39-49.
4. Voronina V.L. Elements of construction and art culture // History of material culture of Kazakhstan. – Alma-Ata, 1980. - P. 21-24.
5. Kozhemyako P.N. Excavation of dwellings of citizens of the X—XII centuries on the Krasnorechenskoe ancient settlement // Ancient and early medieval culture of Kyrgyzstan. - Frunze, 1967. – P. 53—8

İPEK YOLU BAĞLAMINDA TIVA SÖZLÜ EDEBİYATI

Margarita KUNGAA *

Аннотация. Coğrafi konumu gereği günümüz Tıva Cumhutiyeti toprakları, eski çağlardan beri ayrı ayrı milletler ve devletlerin arasındaki ticaret bağlantılarında önemli bir yere sahipti. Özellikle Çin, Moğolistan ve Rusya arasında ilişkilerin giderek gelişmesine büyük etki sağlayan ve günümüzde genel olarak Çay Yolu (Büyük Çay Yolu) diye adlandırılan ticaret yolunun bazı kısımları, Tıva toprakları üzerinden geçmekteydi. Bunu birçok tarihi ve arkeolojik kanıtlar ve buluntular, delalet etmektedir.

İpek, çay, tütün başta olmak üzere çeşitli malların taşındığı bu ticaret yolu, yerli halkın gelişimine büyük rölü oynamıştır. Onun izlerini maddi ürünler ve kıymetler dışında kültürel alanda da gözlemek mümkündür. Bu bakımdan Tıva Halk Edebiyatı, özel bir konuma sahiptir. Meselá kervancılığı ve kervancıları konu edinmiş sözlü rivayetler ve öyküler pek yaygındır. Onlar muhteva ve kahramanların tipi bakımından oldukça değişiktir.

Bir de toponimik ya da yer adları ile ilgili hikayeler arasında kervancılığı konu edinmiş eserlere rastlanmaktadır. Mesela Çöön-Hemçik bölgesinde Teve-Adar (harfiyen: deveyi vurmak) denilen yerin adının hikayesi, bu tür eserlerdendir.

Tuva Sözlü Edebiyatı'da kervancılığı ve kervancıları konu edinmiş en ünlü eser, 'Çiӈ söörtükçülериniӈ ırı' («**Чиӈ сөөртүкчүлериниӈ ыры**») – 'Kervancıların türküsü' diye adlı türkü olur. Günümüzde dünyaca ünlü 'Huun Hurtu' (Tuvaca'da «**Хүн-хүртү**») etnik müzik grubunun repertuvarında yer

alan bu türkü, hem meydana gelişi hem mevzu ve kompozisyon vs. ötürü çok enterasandır.

Böylece Tıva Halk Edebiyatı, İpek Yolu ve onun çeşitli milletlerin tarihi ve kültüründe bıraktığı izler bağlamında birçok dikkate değer örnekleri sergilemektedir.

Abstract: Since ancient times, the land of present-day Tuva had an important place on trade linkages between different nationalities and countries due to its geographical location. Some part of the trade route Çay Yolu (Büyük Çay Yolu) had been passing through Tuvan area and this way had an important place on the development of the relations between China, Mongolia and Russia. Many historical and archaeological evidences demonstrate this fact.

This trade route where has been transported different kind of commodity like tea, silk,tobacco had an important place on the development of the local people's life. Beside the tangible assets, we can see its effects on the cultural area too. In this point, Tuvan folk literature has an unique place. For example, oral narratives which tell the caravans are very common. There are different narratives in terms of content and characters.

And also there are narratives about caravans among the narratives about toponomy. A narrative about the place "Teve-Adar (shooting camel)" is an example for such kind of narratives.

The most important narrative about the caravans in the Tuvan oral literature is 'Çiӈ söörtükçülериniӈ ırı' («**Чиӈ сөөртүкчүлериниӈ ыры**») - "The song of the caravans". This song is very remarkable in terms of content, composition and its occurence and also it is used in the repertoire of Today's world famous ethnic music group "Huun-Hur tu"«**Хүн-хүртү**» .

Thus, Tuvan Folk Literature has many remarkable samples in the context of the Silk Road and its effects on the people's history and culture.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, kervancılık, Tıva Halk edebiyatı, konu, eser.

Keywords: Silk road, caravans, Tuvan Folk Literature, subject, narrative.

Bilindiği gibi Çin'den başlayarak ta Avrupa'ya kadar uzanan Büyük İpek Yolu, güney ve kuzey ana rotalarının dışında çeşitli yerleri arasında bağlayan kısımları ya da bölümleri olan karmaşık bir sistemdi. Günümüz Tıva Cumhuriyeti toprakları, Büyük İpek Yolu'nun ana hatının dışındadır. Ama yine de Tıva Tarihi ve kültürüne bakıldığında kervan ticaretinın etkisi ve izlerini gözlemek mümkündür. Belirtmek gerekir ki Tıva'da kervancılık ile ilgili her hangi bir tarihi yapıtlar ya da anıtlar yoktur. Ama yapılan arkeolojik kazılar sonucu genellikle Göktürk Dönemi'ne ait höyüklerden çok sayıda Çin ipeği ve başka dokuların kalıntıları

bulunmuştur [1. S. 94-95; 101]. Demek ki Tıva toprakları, çok eski zamanlardan beri Çin'le yapılan ticaret ilişkilerinin içindeydi.

Zamanla Tıva'da ticaret ilişkileri ve işlemleri, daha da gelişip artmıştır. Meselá Çin tüccarları, Tıva'ya ipek ve çeşitli kumaşlar, tütün ve çay başta olmak üzere yerli halkın daha çok ihtiyacı olan mallar ve ürünleri getirip satarlardı. Ya da bazı yerli zenginler, Çin'e ve ya Moğolistan'daki satış noktalarına giderek çeşitli mal ve ürünleri getirir ve sonra onların perakende satışını yaparlardı. Ödeme şekli olarak değiş tokuş yapılır. Bu bakımdan en önemli yeri büyük baş hayvanlar ve kürk tutar. Söz gelişi söylersek alış veriş hiç de ucuz değildi. Meselá ipek, ineğin ve ya başka hayvanın vücudunun uzunluğuna göre kesilip verilirdi. Bir koyun karşılığı, maksimum iki tane *şaajan* **ӊ** *ayak* yani porselen yapay káse olurdu.

Bir de eski zamanlardan beri Tıva'da ve yakın çevrede gerçekleştirilen kervan ticaretinde Çinli ve başka da tüccarların Tıva'nın Moğolistan'la sınırlı güney ve güneybatı taraflarından gelerek genellikle Hemçik nehrinin orta kısmı yani Tıva'nın kuzeybatısına doğru gitme olayı vardır. Hemçik nehri ve oradaki ormanlı dağlar ya da taygalar aşılınca günümüz Hakas Cumhuriyeti'nin Askiz bölgesine ulaşılır. Yine söz gelişi söylersek bu kestirme yolunu zamanında dünyaca ünlü türkolog Nikolay Fyodoroviç Katanov da kullanmıştı.

On sekizinci asrın sekseninci yıllarında Tıva'ya ilk Ruslar gelip yerleştikten sonra ticaret işlerine giderek Rus tüccarları, hakim olmaya başlamıştır. Onlar da eskiden mevcut olan kervan yollarını kullanarak hem Tıva'da kurdukları satış noktalarına hem Sibirya'nın başka yerlerine mal götürmüşlerdir. Sadece Tıva'da değil Minusinsk ve başka da yerlerde altın işletme gibi birçok faaliyetleri olan ve ticaret alanında Rus tüccarı Georgiy Pavloviç Safyanov Tıva'nın üzerinden mal götürmenin Kyahta üzerinden giden ticaret rotasına nispeten daha ucuza mal olduğunun farkına varmış ve Minusinsk'e kadar giden yol bulmaya çalışmıştır. İlk başta bir kaç kere başarısız olsa da sonuçta öyle bir yolu bulmaya başarmıştır. Nasıl bir yol bu dersek o, günümüzde Tıva'dan Minusinski'ye doğru giden ve Sayan dağlarından geçen yoldur. Çin'den Rusya'ya Uryanhay Kray yani Tıva'nın üzerinden giden ve günümüzde Çay Yolu diye adlandırılan bu ticaret yolu, bir zamanlar Rus tüccarlarca oldukça aktif bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir [1. S. 201-202].

Çin'den ve ya Moğolistan'da kurulmuş olan satış noktalarından kervan yollarıyla mal götürme işinde yerli halkı kullanma olayı da yer almaktadır. Yani her hangi bir ödeme karşılığı kervancı olup çalışan insanlar vardı. Tıvaca'da onlara *çi***ӊ** *söörtükçüleri* denilir.

Tıvalı kervancılar, mal götürmek için genellikle deve kullanırlardı. Aynı zamanda pek uzak olmayan mesafelere meselá Moğolistan'daki satış noktalarına gidip gelmek için at da kullanılırdı. Yukarıda adı geçen Rus tüccarı Safyanof Moğolistan'dan mal getirmek için gittiğini hatıratlarında şöyle anlatmıştır: 'Urga'ya

(Ulan-Batur'un eski adı - M.K.) doğru 160 atı alarak gittik. Rehber ve yardımcılar olarak iki Tıvalı adamı aldık...' [2. S. 49].

Tıva Tarihi ile ilgili bazı bilimsel ve popüler çalışmalara dayanarak kısaca anlatılırsa Tıva'nın geçmişindeki kervan ticareti ve kervancılık böyledir. Bildirimizin konusuna gelince şunlar söylenebilir:

Tıvalıların arasında kervancılık ve kervancılarla ilgili sözlü rivayetler ve öyküler pek yaygındır.

Toponimik ya da yer adları ile ilgili hikayeler arasında kervancılığı konu edinmiş bazı eserler vardır.

Türkü şanrında ya da türünde de bu konu yansımıştır.

Saydığımız grupların ilki hem sayıca çoktur hem muhtefa ve kahraman tipi bakımından oldukça değişiktir. Meselá Tıva'ya ticaret yapmaya gelmişken her hangi bir olaylar yüzünden Çin'e dönemeyen ve öylesine Tıva'da yerleşip kalmış Çinli'ler hakkında rivayetler. Bu rivayetlerde baş kahramanlar, genellikle dikiş tamirat marangoz gibi çeşitli işleri iyi bir şekilde yapabilen yetenekli insanlar olarak gösterilir. Çinli'lerin bu özelliğinin vurgulandığı bir Tıva bilmecesi de vardır: '**Кыдат кижи кылган ышкаш, // Хыл кырында чүгүрген ышкаш'** (Harfiyen:'Çinli insanca yapılmış gibi, // Kıl (tüy) üstünde koşuyor gibi'). Bu bilmecenin halli, sayı boncuklarıdır. Tıpı tıpına birbirine benzeyen ve hemen hemen sanatkárane olan sayı boncuklarını yapmak için şüphesiz ustalık ve yetenek gerekir.

Bu grubun hikayelerinin bir çoğunda baş kahramanların Tıvalı birisi ile evlendikleri de anlatılır. Onların cocuklarını ya da yakın akrabalarını delil olarak gösterme ve bazen onların isimlerinin verilmesi, bu rivayetlerin ayırıcı vasfını teşkil etmektedir.

Başka bir yaygın konu, kervancıların nerelere kadar gittikleri, yolda giderken gördükleri ve yaşadıkları olaylardır. Meselá mal getirmek için gitmişken her hangi bir aksilik yüzünden evine dönemeyen ya da Çin'de ve ya Moğolistan'da bir süre kaldıktan sonra dönmeye başarabilen kervancılar hakkında rivayetleri duymak mümkündür. Bir de kervancıların öyle bir imkan varsa yanında iyi bir hikayeci ya da masalcı götürdüklerini anlatan hikayeler vardır. Bitmek bilmeyen uzun yolculuk sırası masallar dinleyerek ve ya şarkılar söyleyerek gitmenin çok yardımçı olduğu, bu hikayelerde belirtilmektedir.

İkinci grubun örneği olarak şu hikayeyi özetleyim: Çöön-Hemçik bölgesinde Çırgakı köyünün civarlarında Teve-Adar (harfiyen: deveyi vurmak) adlı yer bulunmaktadır. Ormanlı dağlarla kaplı ve geçmesi kolay olmayan yermiş. Ama kervanlar oradan geçtikten sonra Hemçik nehrinin hafsasındaki kestirme yoluna ulaşmak uzun sürmezmiş. Yolun zor kısmı soygun yapmak için uygun olduğundan soyguncular, kervanları ara sıra orada beklerlermiş. Bir kere kervanlar gelmiş.

Soyguncular, develerin birine vurmuşlar. Vurulan deve, çukurluğa yuvarlanmış. Korkmuş kervancılar, hızla gidip uzaklaştığında soyguncular, çukurluğa yuvarlanmış devede yüklenmiş malı çıkarıp aralarında bölüşmüşlermiş. Ondan beri halk, o yeri Teve-Adar diye adlandırmış.

Tıva Halk Edebiyatı'nda kervancılığı konu edinmiş eserlerden «**Бээжин**» – 'Beejin'(Pekin) adlı türkü en ünlü eserlerden sayılır. Diğer adıyla 'Çiӈ söörtükçülerinіӈ ırı' («**Чиӈ сөөртүкчүлериниӈ ыры**») – 'Kervancılar türküsü' olarak bilinen ve günümüzde dünyaca ünlü 'Huun Hurtu' etnik müzik grubunun repertuvarında yer alan bu türkü, hem meydana gelişi hem mevzu ve kompozisyon vs. ötürü çok enteresandır.

Asıl köklerine bakılırsa bu bir Moğol kökenli türküdür. Moğolca'da ona harılzaa duu yani oyun türküsü denilir. Opera gibi icra edilen bu türkünün anlamını özetlersek şöyledir. Ulan-Batur şehrinde oturan ve zengin bir tüccar olan Beejin-Huurak adlı bir lama Çuyar isimli genç ve güzel bir bayanı seviyor. Çin'den mal getirmek için gittiği her seferde sevgilisine çeşitli hediyeler getiriyor. Bir kere Pekin'den dönüşünde sevgilisini bir Çinli vezirle beraber iken yakalar. Bu olaya üzülen Beejin-Huurak, sevgilisini bırakır. Fakat Çuyar, ayrılığa dayanamayıp Beejin-Huurak'ın ona dönmesini isteyip yalvarır.

Moğolistan'da halk operası şeklinde ortaya çıkan ve Tıvalılar tarafından alınmış bu eser, Tıvaca'da hem anlam hem melodi ve tempo bakımından değiştirilip yenilenmiştir. Her şeyden önce onun Tıvalılar tarafından vatan sevgisi ve hasreti olarak algılandığını belirtmek gerek. Bunu şu dörtlüklerden görmek mümkündür.

Аалымдан үнгенден бээр, шуу,	Evimden [yola] çıkalı, şuu,
Алдан-чеден хона бердим, шуу.	Altmış, yetmiş gün geçti, şuu.
Алдан тева бараанымны, шуу,	Altmış deveye yükleyen malımı, şuu
Черде каггаш, чоруп ор мен, шуу.	Yolda bırakarak gidiyorum, şuu.

Бээжинден үнгенден бээр, шуу,	Pekin'den [yola] çıkalı, şuu,
Бежен-алдан хона бердим, шуу.	Elli, altmış gün geçti, şuu.
Бежен тева бараанымны, шуу,	Elli deveye yükleyen malımı, şuu.
Черде каггаш, чоруп ор мен, шуу.	Yolda bırakarak gidiyorum, şuu.

Yorumlama bakımından alırsak Tuvaca'daki melodisi daha çok hazin ve yavaştır. Dolayısıyla temposu da yavaş olup kervanın ağır ve düzenli hareketine uymaktadır.

Türkü, uzunluğu bakımından ilginç bir hikayeye sahip. Rivayet o ki, eskiden kervancıların söyledikleri dörtlüklerin sayısı doksana varırmış. Fakat günümüzde tespit edilmiş olan variantılardaki dörtlüklerin sayısı en çok on ikiye varmaktadır.

Vatan sevgisi ve hasreti üstüne olan variantının yanı sıra esas kaynakta olduğu gibi aşk konusu, sarih bir şekilde belirtilmiş variant da mevcuttur.

Бээжинден үнгенден бээр,	Pekin'den [yola] çıkalı
Бежен хонук чоруп ор мен, шуу	Elli gün geçti, şuu.
Мээң-не эжим Шужууяны	Eşimi Şujuuya'yı
Сактыгылап келиримге, шуу	Düşünüp özleyince, şuu
Бежен теве бараанын, шуу	Elli deve'de [yüklenen] mal, şuu
Кандыг эрээ болгулаарыл, шуу!	Bir işkençe gibi oluyor, şuu!
Уулак-Дайдан үнгенден бээр	Uulak-Day'dan [yola] çıkalı
Алдан хонук чоруп ор мен, шуу.	Altmış gün geçti, şuu.
Уруг эшти Шужууяны	Eşimi Şujuuya'y
Сактыгылап келиримге, шуу	Düşünüp özleyince, şuu
Алдан теве бараанын, шуу,	Altmış deve'de [yüklenen] mal, şuu
Кандыг эрээ болгулаарыл, шуу!	Bir işkençe gibi oluyor, şuu!

Böylece Tıva toprakları, Büyük İpek Yolu'nun ana rotasının dışında kalmasına rağmen kervan ticareti ve kervancılık, yerli halkın hayatında ve gelişiminde büyük bir rolü oynamış. Bunu tarihi delillerle beraber folklori eserler báriz bir şekilde göstermektedir.

* Tıva Cumhuriyeti; Rusya Federasyonu

Kaynakça

İstoriya Tuvı (Tıva tarihi). C. I. Novosibirsk: Nauka, 2001. 367 s.
Innokentiy Safyanov. Tuva v proşlom (Geçmişte Tuva). C. II. Povest o jizni (Hayatımın hikayesi). Moskva, 2012. 315 s.

DÜNDEN BUGÜNE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ'NDE SİNEMA

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÇETİN

Özet

Sovyetler Birliği Dönemi'nde sinema ve diğer sanat dalları sistemin parçası olarak hareket ediyordu. Gerek Sovyet Cumhuriyetleri içinde gerekse birlik dışında çok önemli misyonlar yükleniyorlardı.

O dönemde cumhuriyetlerin sinema teşkilatları hem kendi iç piyasalarına hem de diğer cumhuriyetlere kolayca ulaşabiliyor, işbirliği içinde çalışmalar yürütebiliyorlardı. Kendi içlerinde ciddi mektepleşme süreci yaşayan bu sinema teşkilatlarının Lenfilm, Mosfilm gibi daha büyük imkanlara sahip teşkilatlarla da ortak çalışma imkanları vardı. Bunun dışında ülke dışında da temsil yeteneğine sahiplerdi.

Dağılma sürecinin ardından daha önce bir şekilde işlerliği olan sistem önce durakladı ardından da iş yapamaz hale geldi. Sistemin ve parçası olduğu yeni devletin desteği ortadan kalktı veya çok zayıfladı. Bu durum yeni sinema çalışmaları yapılmasını büyük ölçüde engelledi.

Desteğin kalkması neticesinde sektörlerin eski yapılarıyla ayakta durma imkanları kalmadı. Çarkların artık yeni düzenle, yani bütün dünyada olduğu gibi sermayenin çarklarıyla dönmesi gerekiyordu. Bu da sınırlı çabalar dışında şu ana kadar gerçekleştirilebilmiş değildir.

Bu çalışmada Sovyetler Birliği Dönemi ve günümüzdeki durum gözler önüne serilecek, çözüm önerileri paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Sineması, Türkiye Sinemaları, Sinema-devlet ilişkileri

Abstract

During the Soviet Union period, cinema and other branches of art were acting as an internal part of the system. They were undertaking very important missions both within Soviet republics and outside the Union.

Throughout the course of this period, cinema associations of republics were able to access both to their own domestic markets and too the republics easily, and could perform activities in cooperation. These cinema associations, which have experienced a thorough process of becoming school among themselves, have had the opportunity of working together with associations such as Lenfilm and Mosfilm, which had greater facilities. In addition, they have had the competency for representations abroad.

Following the disintegration period, the system that has operated by a certain means has paused at first, and then become incapacitated. The support of the system and the new government, to which it is an integral element, ceased or weakened to a great degree. This condition has hindered the production of new cinema activities to a large extent.

With the removal of the support, no possibility for the sectors to survive with their old structures has been left. The gears were required to turn by the new order; in other words, by the gears of the capital, as it has been throughout the whole world. And this is yet to be performed except for limited endeavors.

In this study, the status during the period of the Soviet Union and today will be examined, and solution proposals will be presented.

Keywords: Soviet Cinema, Cinemas of Turkic Republics, Cinema-State Relations

Giriş

Çarlık Rusyası'nın son dönemleri dünyada sinemanın kendini göstermeye başladığı yıllardı. Sinema, henüz kendi varlığını ispat etme çabasındayken Rus Sineması sinemanın sanat olma yönündeki cılız çabalarına güçlü katkılar sağlamaya hazırlanıyordu.

1917 Ekim Devrimi'yle yaşanan sancılı sürecin ardından Sovyet Sineması 1925'ten itibaren kendini göstermeye başladı. Devlet eliyle sinema okulları ve sinema teşkilatları kurulmaya başlandı. (Devlet Sinema Enstitüsü VGIK) Dziga Vertov, Sinemada göz kavramını geliştirdi. Sinema göz, kurgu… Bu yaklaşım sinemanın insan gözü gibi çalışması temeline dayanıyordu. Vertov, Sergei Eisenstein'ı hem Sovyet Sineması'na hem de dünya sinemasına kazandırdı. Potemkin Zırhlısı, Ekim, Grev adlı filmlerini gerçekleştirdi. (Rollberg, 2001, xxiii)

Eisenstein daha sonraki yıllarda özel izinle Amerika'ya gitti ve Hollywood'da çalıştı. Daha sonraları bağımsız sinema örnekleri denilebilecek kimi yarım kalmış

çalışmalara imza attı. Diğer önemli çalışmaları arasında Yaşasın Meksika, Aleksandr Nevski, Korkunç İvan sayılabilir.

Bu dönemin dikkat çeken üçüncü kişisi Pudovkin'dir. Gorki'den uyarladığı Ana adlı çalışması en önemli eserleri arasındadır. Lev Kuleşov, Aleksandr Dovjenko diğer önemli isimlerdir. Bu sinemacılar hem kuramcı hem de sinemacı olarak dünya sinema diline katkıda bulunmuş, pek çok sinemacıyı etkilemiş kişilerdir.

Rus Sineması, kendi içindeki gelişmesini sürdürürken ve çalışmalarını bir şekilde Sovyet Sineması genel çatısı altında yürütürken, birlik üyesi cumhuriyetlerin sinemalarında da belli belirsiz hareketlenmeler gözleniyordu. Esasen bir geçmişe dayanmayan bu çalışmalar merkezi hükümetin desteği ile oluyor, katı kurallar işletiliyordu. Bağımsız bir sinemadan söz etmek haliyle mümkün değildi.

Sovyetler Birliği'nin oluşturan cumhuriyetlerin tamamında bu yönde çalışmalar sürdürülüyor bazıları yavaş bazıları çok hızlı gelişmeler kaydediyorlardı. Bu konuda ideolojik yakınlık kadar merkeze yakınlık da etkili oluyordu. Rejime bağlılığın esas olduğu kadrolaşmalar yapılıyor, diğer gelişmiş stüdyolar tarafından ekipman ve personel desteği veriliyor ve bir yandan da yeni sinemacılar yetişmesi için çaba harcanıyordu.

Rejimin ya da sistemin amacı sinemaya esasta olması gerektiği gibi sanat açısından yaklaşmak değildi. Öncelikle ideoloji geliyordu, her şeyin ve herkesin ideolojiye hizmet etmesi esas alınıyordu. İlk dönem ustalar bile bu yıllarda görmezden gelindi. Bu nedenledir ki bir süre sanat eseri olmaktan uzak çalışmalar yapıldı. İdeolojik bir yaklaşımla da olsa sanat eserlerinin ortaya çıkışı için rejimin oturması, cesur adımlar atılması gerekiyordu.

Bütün Sovyetler Birliği coğrafyasında, dikkate değer eserlerin ortaya çıkabilmesi için, "Sanat ideolojinin hizmetindedir" görüşünden, "İdeoloji sanatın hizmetindedir" bakış açısına dönüşe ihtiyaç vardı. Bu esirikli aşamaya gelinmesi bile hayli uzun zaman aldı. Tarkovski ve diğer sinema deyince akla gelen ustaların eserleri ise henüz bir hayli uzaklardaydı.

Sovyetler Birliği Çatısı Altında Cumhuriyet Sinemaları

Sovyetler Birliği içinde irili ufaklı, kiminin adı var kendi yok pek çok sinema kurumu hayata geçirildi. Kurulan film stüdyolarını şu şekilde sıralayabiliriz: Armenfilm, Azerbaijanfilm, Belarusfilm, Tallinnfilm, Gruziya-Film, Kazakhfilm, Kyrgyzfilm, Riga Film Studio, Lithuanian Film Studio, Moldova-Film, Central Studio for Documentary Film, Gorky Film Studio, Lenfilm, Lennauchfilm, Mosfilm, Pilot, South-Siberian Film Studio, Soyuzmultfilm, Studio Ekran, Sverdlovsk Film Studio, Dovzhenko Film Studios, Halychyna-Film Studio, Kyivnaukfilm, National Cinematheque of Ukraine, Odessa Cinema Studio, Ukranimafilm, Ukrtelefilm, Uzbekfilm, Yalta Film Studio, Tadjikfilm, Turkmenfilm.

Bu stüdyolar, 90'lı yılların başlarına kadar bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 1990'dan sonra bir çoğu kapanmış veya birleştirilmiştir. Bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerin stüdyoları başka ad veya aynı isim ile devam etmiş, Rusya içerisinde bulunan teşkilatlanmalarda ise çoğunlukla birleştirme yoluna gidilmiştir.

Sovyetler Birliği çatısı altında Türk Cumhuriyetleri'nin sinema teşkilatlarının tarihine kısaca bir göz atmak yerinde olacaktır. Cumhuriyetlerin sinemaları kuruluş tarihleri ve yaptıkları işler çerçevesinde bakıldığında, bağımsızlıklarını ilan ettikleri güne kadar sınırlı ama önemli işler yapmışlardır. Başlangıçta olmasa da sonraları kendi yerel sinemalarını ve kültürlerini canlandırma anlamında değerli çalışmalara imza atmışlardır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin sinema kurumları şu adlarla kuruldu: Kazakhfilm, Kirghizfilm, Turkmenfilm, Uzbekfilm ve Azerbaijanfilm. Bu kurumlar başlangıçtaki merkezi sistem destekli yapılarını zaman içinde geliştirdiler ve devrin şartlarına uygun özgün çalışmalara imza attılar.

Azerbaycan Film Stüdyoları

Azerbaycan Sineması'nın tarihi 1920 yılına kadar uzanır. Azerbaycan Cumhuriyeti bünyesinde kurulan Foto Film Merkezi 1923 yılında, Azerbaycan Foto Film İdaresi adını almıştır. Bu kuruluş Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan cumhuriyetlerdeki ilk resmi organizasyonlar arasındadır. 1924 yılında çekilen Kız Kulesi Efsanesi adlı film ilk çalışma olarak bilinmektedir.

Teşkilat, 1926-930 arasında Azdovletkino, 1930-1933 arasında Azkino, 1933'te Azfilm, 1934'te Azdovletkinoseneya, 1935-1940 arasında Azerfilm, 1941-1959 yılları arasında Bakü Sinema Stüdyosu, 1960'larda Azerbaycan Film adlarıyla anılmıştır. (Kırık, 2014:359) Günümüzde Azerbaycanfilm, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın çatısı altında faaliyetlerini sürdürmektedir.

Özbek Film Stüdyoları

Özbekistan'daki ilk sinema faaliyetleri 1913 yılına kadar uzanır. Khudulbergan Devanov'un "Ülkemizin Anıtları" adlı Harezm'de çekilen belgesel filminden on bir yıl sonra 1924'te Özbek Film Stüdyoları Buhara'da kuruldu. Bu tarih bazı kaynaklarda 1925 olarak belirtilmektedir. İlk adı Şark Yıldızı'ydı. Özbek Film adını 1936'da aldı. Teşkilat İkinci Dünya Savaşı yıllarında Taşkent Film Stüdyoları adıyla faaliyette bulundu. 1958 yılında tekrar Özbek Film adı kullanılmaya başlandı.

Kurulduğu günden 90'lara kadar 400'ün üzerinde uzun metrajlı filme imza atıldı. 100'den fazla animasyon film gerçekleştirildi. 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra stüdyoların yönetimi tam olarak devlete devredildi. 1996 yılında özel bir modelle halka açık hale getirilen stüdyolar halen faaliyette ve yılda ortalama 6 uzun metrajlı film çekilmektedir.

Türkmen Film Stüdyoları

Türkmen Sineması teşkilat anlamında 1926 yılında Aşkabat'ta (O zamanki adıyla Poltoratsk) Aşkabat Sinema Fabrikası adıyla kurulmuş, 1938 yılında Aşkabat Stüdyosu adını almıştır. 1948 yılında Türkmen Film Stüdyoları bir deprem yaşamış, stüdyolar yıkılmıştır. Bu felakette pek çok sinemacı can vermiştir. Teşkilat 1958'den itibaren de Türkmen Film olarak anılmıştır. Stüdyolar için bir süre Alti Karliyev adı da kullanılmıştır.

2003 yılında Türkmen Film Stüdyosu Türkmen Televizyonu ile birleştirildi. 2007'de Türkmen Telekinofilm adı verildi. Günümüzde ise stüdyolar Oğuz Kağan adıyla anılmaktadır.

Türkmen Film Stüdyoları, hem kendi tarihleri hem de genel anlamda Türk tarihiyle ilgili pek çok dramaya imza atmışlar, bu çalışmalardan bir kısmı 1990 sonrası TGRT başta olmak üzere bazı yayın organları vasıtasıyla Türkiye'de de yayınlanmıştır.

Sovyet Dönemi'nin en önemli yönetmenlerinden biri de eşi de sinema oyuncusu olan (Maya Gozel Aymedova) Hocakulu Narliyev'dir. (Abikeyava, 2001, ..) Yönetmen 1990 sonrasında Türkiye'den Duru Film işbirliğiyle Cengiz Aytmatov'un Gün Uzar Yüzyıl Olur adlı eserinden uyarlanan Mankurt adlı filmi gerçekleştirmiştir. (Çetin, 1989: 60) Eşinin başrolü oynadığı Cemal'in Ağacı adlı filmi en önemli filmleri arasındadır. (...., Soviet Film: 44)

Kazak Film Stüdyoları

Kazakistan'da sinemayla ilgili ilk faaliyetlerin tarihi 1925 yılına kadar uzanmaktadır. 1934 yılında Kazakistan'da kurulan Belgesel Film Stüdyosu bilinen ilk teşkilattır. Bu stüdyo belgesel ve haber filmleri yapan o dönem için önemli bir kuruluştur.

1941 yılında Almatı'da Mosfilm ve Lenfilm adlı daha köklü kuruluşların katkılarıyla Birleşik Merkez Film Stüdyosu adlı yeni bir yapılanmaya imza atıldı. 2000 yılında Kazak Film Stüdyoları adını taşıyan teşkilat, Şahin Aymanov Kazak Film Milli Şirketi adını aldı.

Şu anda Orta Asya Cumhuriyetleri içinde en aktif sinema çalışmaları yapılan ülkelerden biri Kazakistan'dır. Kazakhfilm'in yapımları belli bir oranda diğer Orta Asya Coğrafyası'na da ulaşmakta ve olumlu yönde gelişmektedir.

Kırgız Film Stüdyoları

1938 yılında Kırgızistan'da Taşkent Haber Stüdyoları'nın şubesi, Başkent Bişkek'te (O zamanki adıyla Frunze) açıldı. Bu organizasyon daha sonra Kırgız Film Stüdyoları adını aldı.

Kırgız Film Stüdyoları'nın değil ama bir anlamda Kırgızistan adına ilk uluslararası başarı, Cengiz Aytmatov'un İlk Öğretmen (Öğretmen Duyşen) adlı eserinden uyarlanan bir filmle geldi. 1965 yılında Andrei Mikhalov Konchalovski'nin

yönettiği filmde baş kadın oyuncu Natalia Arinbasarova Cannes Film Festivali'nde En İyi Kadın Oyuncu Ödülü'ne layık görüldü.

Kırgız Sineması Suymenkul Çokmorov, Natalia Arinbasarova gibi çok önemli oyuncular yanında, Tolomuş Okeyev, Polatbek Şemsiyev gibi çok önemli yönetmenler de yetiştirdi. Yakın zamanların dikkat çeken yönetmenler arasında ise Aktan Abdukalikov, Ernest Abduseferov sayılabilir.

Cengiz Aytmatov, sinemayla, özellikle de Kırgız Sineması'yla yakından ilgilendi. Üst düzey görevlerde bulundu ve her anlamda destekledi. Aytmatov'un son dönem eserleri dışında bütün eserleri de sinema filmi haline getirildi.

Aytmatov'un eserlerinden uyarlanan filmler ve yönetmenleri: Gennadi bazarov-Toprak Ana, Sergei Urusevski-Gülsarı, Larissa Shepitko- Deve Gözü, Irına Poplavskaja-Cemile, Tiyenşan (Selvi Boylum Al Yazmalım), A. M. Konchalovski- İlk Öğretmenim, Polat Şemsiyev-Erken Gelen Turnalar, Beyaz Gemi, Fujiyama, Tolomuş Okeev-Kızıl Elma, Karen Gevorkyan-Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek, Hocakulu Narliyev- Mankurt, Ardak Amirkulov-Gülsarı, Monica Teuber-Cemile, Marie Joul Poncheville- Cemile (Mavi Cennet), Bakyt Karagulov- Borannı (Mankurt), Atıf Yılmaz-Selvi Boylum Al Yazmalım.

Cengiz Aytmatov'un eserleri Kırgız, Kazak Sineması için olduğu kadar bütün coğrafya sineması için de önemli bir kaynaktı. Bir çok eseri defalarca sinemaya aktarılan yazarın eserleri aynı zamanda, radyo oyunu, bale, opera, tiyatro, kukla gösterisi, müzikal ve çizgi film vs. olarak da boy gösteriyordu. Bu durum sadece Sovyet Coğrafyası için değil, başta doğu bloku olmak üzere, üçüncü dünya ülkeleri ve Batı Bloku için de geçerliydi. Türkiye'de de tiyatro, radyo oyunu ve TV filmi ve dizi film gibi çalışmalar yapıldı.

Aytmatov, edebi kişiliği yanında politika, kültür sahaları ile ilgili olarak da çalışmalar yapmış, inisiyatifler almış bir sanatçıdır. Kırgız Film Stüdyoları'nda da üst düzeyde görevler aldığı yıllarda, yerli sektörün gelişmesine ciddi maddi manevi kaynak ve imkanlar sağlamıştır. Bu görevini bıraktıktan sonra da himayeci tavrını vefatına kadar sürdürmüştür.

2008 yılında Temirbek Birnazarov'un yönettiği, "Belgisiz Marshut" adlı film, eski ve yeninin aynı anda nasıl yaşandığını, kimlik olgusunu ve değişimini anlatması açısından önemlidir. Bu film dönem filmleri anlamında da özel bir değere sahiptir ve coğrafyada olup biteni anlatmaktadır. (Akman, 2014: 82) Filmde, dünün izleri, bugünün getirdiklerini temsil eden tiplerle başarılı bir şekilde beyaz perdeye aktarılmıştır.

90'lı Yıllara Kadar Durum

1965 yılında aralarında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan film stüdyolarının da dahil olduğu Sovyet Film Yapımcıları Kurumu kuruldu. Hemen hemen aynı tarihlerde her cumhuriyetin kendi film yapımcıları

kurumları oluşturuldu. Bu vesileyle sınırlı bir bağımsızlıkları da olsa her cumhuriyet yapımcılar birliğine sahip olma imkanı buldu.

70'li, 80'li yıllar genel anlamda Sovyet Sineması'nın en parlak yıllarıydı. Ürün çeşitliliği, popüler filmler yanında sanat filmlerinin artışı, cumhuriyet sinemalarının daha bağımsız hareket edebildiği yıllardı. Cumhuriyetler'in çoğunda festivaller düzenleniyor, çekilen filmler yurtiçi-yurtdışı festivallere katılıyordu. Bu yıllar aynı zamanda da Türkiye ve coğrafyanın sosyolojik anlamda tanıştığı yıllardı.

1990 yılına kadar yaşanan bu sürecin sonunda bilinen Prestroyka ve Glasnost hareketlenmelerinin ardından kurulan her şey tarihteki yerini aldı. Bu yıl aynı zamanda Rus Sinemacılar Birliği'nin de kurulduğu yıldı.

1920'li yıllardan itibaren yayınlanan sinema kitapları, teori kitapları, dergiler ve gazeteler yanında devletin sadece bu alana has sınırsız imkanlarının kullanılabiliyor olması önemli yayın organlarını beraberinde getirdi. Bunlar sinema sahasında olduğu gibi basılı yayıncılık anlamında da önemli çalışmalardı.

1957-1990 yılları arasında yayın hayatında bulunan Sovyet Film (Soviet Film-Sowjet Film) dergisi çok büyük bir misyon yüklenmişti. Birkaç dilde yayınlanan bu dergi bütün dünyaya özellikle de Doğu Bloku'nun her coğrafyasına ulaştırılıyor, iç piyasanın yanında dış piyasanın da gelişmesine ciddi bir katkı sağlanıyordu.

Sovyet Film Dergisi, filmleri, sinema adamlarını, oyuncuları ve kurumların çalışmalarını batılı ülkelerdeki örneklerine benzer bir şekilde sayfalarına taşıyor, her türlü çalışmaya magazin boyutu dahil sayfalarında yer veriyordu. Bu sayede propaganda anlamında modern bir gözdağı verilmesi yanında sektörün gelişmesine de ciddi katkı sağlanıyordu.

Yine 90'lara kadar yayın hayatını sürdüren Sovyet Edebiyatı (Soviet Literature- Sowjet Literature) dergisi edebiyat yanında sinemanın entellektüel boyutunu da sayfalarına taşıyordu. Özellikle uyarlamalar ve edebiyat sinema ilişkileri üzerinde duruluyor etkili bir mecra oluşturuluyordu. Bu iki yayın organı başta Cengiz Aytmatov olmak üzere pek çok Orta Asya Türk Cumhuriyeti sanatçısının dünyaya açılma kapısı olmuştu.

Üçüncü önemli yayın ise tam bir sektörel profesyonel yayın örneğiydi. Sovexportfilm- Sovyet Film İhracatı ya da İhraç Sovyet Filmleri) adını taşıyan yılda en az bir kere yayınlanan arşiv niteliğinde katalog yayınıydı. Aynı nüsha içinde dört dilde bilgilendirme yapan bu yayın, çok önemli görevler üstleniyor, özellikle batı piyasasına mevcut ağlar ve özel ağlarla ulaştırılıyor, gündem oluşturuluyordu.

Bu üç yayın dışında çok iyi bilinen Pravda, Literaturnaja Gazeta gibi önemli bütün coğrafya ve Batı'da takip edilen yayın organlarında, bölgesel ve yerel basın organlarında sinemaya çok büyük önem veriliyordu. Köylere kadar sinema ulaştırılıyor, sinemaya ilgi sıcak tutuluyordu. Esas gaye rejimin, birliğin en ücra köşelerine kadar ulaşmasını ve yerleşmesini sağlamaktı. Öz itibariyle sinemadan

beklenti buydu. Bu işlev yanında ortaya çıkan sanatsal anlamda değerli eserler de dış tanıtımda büyük roller üstleniyordu.

Merkezi sinema okulları yanında yerel ve bölgesel okullar da kuruluyor, çok sayıda oyuncu, teknik personel yetiştiriliyordu. Sektör birlik içinde çok büyüktü ve belli sınırlarla da olsa dışa açılma olduğu için bu tür okul ve kurumlar el üstünde tutuluyordu.

Günümüzde Durum

Cumhuriyet sinemaları bugün daha çok kendi iç piyasalarına yönelik sınırlı çalışmalar yapabiliyor. Rus kanalları ve Türk kanalları yerli kanal ya da kanallar kadar seyirci oranına sahip. Her yerde olduğu gibi üçüncü ülkelerden gelen diziler ve filmler piyasayı kaplamış durumda.

Sinema salonlarının hakimi ise Amerikan filmleri ve popüler sinema örnekleriyle Türk yapımı filmler. Bu coğrafyada yapılan yerli filmler bir zamanlar Türkiye'de yaşanan durumun bir benzeri olarak sinema salonlarına pek ulaşamıyor. Ulaşabilenler ise bir haftadan daha fazla salonlarda tutunamıyorlar.

Günümüz şartlarında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri sinemaları arasında bir bağdan söz etme imkanı kalmamıştır. Yine aynı şekilde Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında bir bağ veya işbirliğinden de söz etmek mümkün değildir. Yakın zamanda da bu yönde bir hareketlenme veya gelişme olacağı yönünde bir işaret yoktur.

Türk televizyonları ve Türk dizilerinin cumhuriyet coğrafyalarında belli bir yaygınlığı var. Her cumhuriyette aynı oranda yüksek ilgi olduğunu söylemek zor ama Türk televizyonlarına her yerden ulaşılabiliyor. Popüler Türk filmleri de özellikle büyük şehirlerde bir ölçüde gösterilebiliyor. Genel yaygınlık ise yasal olmayan yollarla üretilen CD, VCD ve DVD'lerde.

Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında, zaman içinde sinemadan çok, TV ortak yapımları, TV filmleri ve programları gibi ortak çalışmaların yapılması daha bir ihtimal dahilinde görünüyor. Türkiye ve cumhuriyetlerin bir ya da birkaçından kahramanların rol aldığı, her iki ya da daha çok ülkede gösterilme imkanı bulabilecek popüler sinema örneklerinin çıkma ihtimali zaman içinde söz konusu olabilir.

Sinema Devlet İlişkileri

Öz itibariyle sinemanın devlet desteğiyle yapılabilecek bir sanat olduğunu söylemek mümkün olsa da devletin yürütebileceği bir sanat dalı olduğunu söylemek zordur. Bütün Sovyet Coğrafyası'nda vaktiyle hakim olan yapılanma artık çok gerilerde kaldı ve yerine henüz dört başı mamur mekanizmalar kurulabilmiş değil. Kısa zamanda da bir gelişme olacağını söylemek zor.

Sektörlerin gelişmesi bütün dünyada da olduğu gibi bu coğrafyada da piyasanın oluşmasına, arz talep dengesinin kurulmasına, kapitalizmin çarklarının

dönmesine bağlı. Sektör ve dahi sinema endüstrisi olmadığı ve de kısa zamanda kurulma ihtimali olmadığı için de dış piyasa bağlılığı veya bağımlılığı doğmakta ve halk mevcut ve potansiyel global tekellerin sinema tüketicisi olmaktadır. Film dağıtım ağları bu bölgelerde çok iyi çalışmakta mevcut sinema salonları kontrol altında tutulmaktadır. TV ağları da benzeri bir şekilde kontrol edilmeye çalışılmaktadır. Eski alışkanlıkla getirilen kısıtlamalar ise kolayca delinebilmekte, bu açık kaçak sinema endüstrisi tarafından doldurulmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetleri'nin hemen hemen hepsinde internetin yaygınlığı yanında tek kanallı ya da devlet kontrolünde yayıncılık gibi sorunlar yaşanmaktadır. Bu durum halkı izin verildiği kadarıyla dış yayınlara yönlendirmekte, kaçak satış ağlarının güçlenmesine sebep olmaktadır.

Bu bölgede sinemaya ve TV'ye devlet desteği sürmektedir. Çünkü sinema da TV de devlet kontrolündedir ama sözü edilen destek, sektörel destek değildir. Bu durum gelişmenin önündeki en büyük engel durumundadır. Bu konuda cılız da olsa adımlar görülmekle birlikte bir sektör oluşmasını sağlayacak düzeye ulaşmaktan hayli uzaktır.

Daha önceleri yürütülen destek sistemi kendi içinde bir başarıya ulaşmış, kendi iç ve dış piyasasını oluşturmuştu. Yeni düzende ise her şeyin reddi yoluna gidilmesi neticesinde mevcut birikimden yararlanılamadı. Yapılması gereken eski düzenin yenisine uyarlanması olması gerekirken, topyekun red yolunun seçilmesi, her şeye yeniden başlamak anlamına geliyordu. Bu, yeni çarkın kapitalizmin çarkları ile kurulması demekti ve bunun için de en temel sorun olan kaynak dahil elde hiç bir şey yoktu.

Sonuç

Sovyetler Birliği Dönemi ve sonrasının ele alındığı bu çalışmada başlangıçtan günümüze dönemsel gelişmeler üzerinde durulmuş, süreç ele alınmıştır. Konuya ilişkin sağlıklı kaynak bulmakta güçlük çekilmiştir. Kaynaklar arasındaki tutarsız bilgiler ise sağlıklı bir sonuca ulaşılmasına bir anlamda engel teşkil etmiştir.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde eksikleri hayli fazla olmakla birlikte işleyen bir düzen olduğu, daha sonraki süreçte ise sınırlı ve organize olmayan kimi bireysel kimi kurumsal faaliyetler ve sinema eserleri dışında dikkate değer bir çalışma olmadığı sonucuna varılmıştır.

Sinema, devletin destekleyebildiği ama yürütemediği bir sanat dalıdır. Eser ortaya koyma maliyetleri yüksek olduğu için devletin ya da bir finansörün desteği gerekli olmaktadır. Bütün dünyada işleyen bu kurallar Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Coğrafyası'nda arz-talep dengeleri kurulmadığı ve bir sektör ya da endüstriden söz edilemeyeceği için bireysel çalışmalar yapılabilmekte, devlet desteği ile yapılan çalışmalar ise ulaşması gereken ve hızlı bir şekilde dünya genelindeki düzeye ulaşan seyirciye hitap etmemektedir.

Bu, biraz da TV kanallarının çok güçlü olmamalarından, kendi kahramanlarını oluşturamamalarından kaynaklanmaktadır. TV kanallarının ya devlet destekli olduğu ya da büyük yapımlara imza atacak kadar güçlü olmayan özel kanallara sahip bu coğrafyada, sinema sektörünün gelişmesi için hiç bir temel şart yerine getirilememektedir. Buna bağlı olarak da sinema piyasası, dış kaynaklı yapımların etkin olduğu bir alan haline gelmiştir. Bu sürecin düzelme, toparlanma anlamında olumlu gelişmelere sahne olması da yakın gelecekte mümkün görünmemektedir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri sinema ve TV kuruluşları arasında ilişkilerin olmaması, olanların ise zayıf ve küçük projeler olarak gerçekleşmesi bir diğer sorun olarak değerlendirilmektedir. Çok hızlı gelişebilecek ve hızla mesafe alınabilecek bu sahanın önündeki engel bizzat Türkiye merkezli kurumlar olarak görünmektedir. Zaten ulaşabildikleri, zaten yayınlarının ve dizilerinin gittiği bir coğrafyaya ayrıca gitmenin pek cazip gelmediği anlaşılmaktadır. Bu kısa vadede bir çözüm gibi görünmekle birlikte değişen şartlar çerçevesinde sağlıksız işleyen bu pazar kaybedilebilir. Pazarın kaybından da öte yeni şartlarda ortak iş yapma imkanlarının da bulunmayabileceği ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu konuda atılabilecek ilk adımların, TRT destekli projelerle yola çıkılması olduğu söylenebilir. Başlangıçta kar amacı gütmeyen bu tür çalışmaların ileride hem pazarı koruyabileceği hem de daha büyük proje imkanlarını beraberinde getirebileceği ön görülmektedir.

Kaynakça

Abikeyava, G., (2001), I Can Not Be Fully Happy, Kino Kultura, (Hocakulu Narliyev ile röportaj) 03 2001.
Akman, E,. Jamankulova, R., Ayhan, N., (2014), Emergence and Representation of Identity Through Cinema in Kyrgyzstan After Collapse of Soviet Union, Ulakbilge, Cilt:2, SayI:4, s.77-86.
Çetin, M., (1989), Hocakulu Narliyev ve Türkmenistan Sineması, Türk Edebiyatı Dergisi, Sayı: 191, s.60-61.
Kırık, A.M., Toplum ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Azerbaycan Sinema Tarihi, Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, Cilt:11, sayı:41, s.357-370.
Rollberg, Peter, (2009) Historical Dictionary of Soviet Cinema, Scarecrow Press Inc., ABD, s. xxiii-xxxvi.
(...), (1980), Jamal's Tree, Soviet Film, Nr:5, s. 44. (http://www.aytmatov.org/tr/hocakulu-narliyev) (A.T.: 07.04.2016)

Web Kaynakları:

Cengiz Aytmatov hakkında: www.aytmatov.org (A.T.: 03.04.2016)
Kırgız ve Orta Asya sineması hakkında: http://www.aytmatov.org/tr/kirgiz-sinemasi (A.T.: 01.04.2016)
Andrej Konchalovski filmografi: http://www.aytmatov.org/tr/a-konchalovski-ilk-ogretmen-2 (A.T.: 07.04.2016)
Kazak Film Stüdyoları: http://www.kazakhfilmstudios.kz/en/ (A.T.: 26.02.2016)
Maya Gozel Aymedova filmografi: http://www.aytmatov.org/tr/maya-gozel-aymedova (A.T.: 03.04.2016)
Natalia Arinbasarova filmografi: http://www.aytmatov.org/tr/natalya-arinbasarova (A.T.: 02.04.2016)
Sovyet sineması: (https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_the_Soviet_Union)
1917-1979 yılları arası Sovyet sineması: (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Soviet_films) A.T.: 01.04.2016)
1980-1991 yılları arasında Sovyet Sineması: (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Soviet_films_of_1980%E2%80%9391) (A.T.: 01.04.2016)
Sovyet film yönetmenleri: (https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Soviet_film_directors (A.T.: 28.3.2016)

COLİN FALCONER'İN "İPEK YOLU" ROMANI

Mümtaz SARIÇİÇEK* - Büşra BOZA **

Özet

Colin Falconer (1953) eserlerinde Colin Bowles ve Mark D'Abranville adlarını kullanan İngiliz asıllı Avustralyalı yazardır. Bowles, aralarında *Harem* ve *Muhteşem Süleyman*'ın da bulunduğu birçok tarihî roman yazmıştır. Bu romanlardan biri de *İpek Yolu* başlığını taşır. Aynı isimle Türkçe'ye de çevrilmiş olan bu roman biri Fransa'dan diğeri İtalya'dan gelen iki kahramanın Akka'dan Çin'e uzanan bir yolculuk öyküsüdür. Romanın asıl kahramanı olan Josseran bir Tapınak Şövalyesi'dir ve üstadı tarafından Moğol hükümdarı Hülagu'ya Araplar'a karşı bir ittifak önerisi götürmek üzere görevlendirilmiş; Hülagu da onu Karakurum'daki Büyük Han Mengü'ye yönlendirmiştir. Yol arkadaşı Keşiş William da Papa'nın Moğollar'ı Hıristiyanlığa davet eden mesajını taşımaktadır. Onlar yolda iken Mengü ölmüş, yerine Arık Boğa tahta geçmiştir ancak Kubilay ve Hülagu, Arık Boğa'dan bağımsız hareket etme kararı almıştır. Kahramanlar İpek Yolu güzergâhını takip ederek Çin'de hükümranlığını kurmuş olan Kubilay Han'ın sarayına ulaşırlar. Okuyucu, aylar süren yolculuk boyunca birçok macera yaşayan kahramanlarla birlikte tarihî İpek Yolu çevresindeki coğrafyayı ve sosyo-kültürel yaşantıyı gözlemleme imkânı bulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Colin Bowles Falconer, İpek Yolu, tarihî roman, metin tahlili.

Absract; Colin Falconer (born 1953) is a pen name of Colin Bowles, who also uses the pen name Mark D'Abranville,[1] an English-born Australian writer. Bow-

les, who has written a number of historical novels including the Harem and Suleiman the Magnificent. One of these novel also bears the name of the Silk Road. This novel, which was translated into Turkish by the same name, is the story of a journey from Italy to China. Josseran, the main hero of thenovel, is a Templar, with his friend Monk William, assigned to take a message to the Mongol Ruler Mengü by Pope. They that following the Silk Road reachthecourt of Kublai Khan, established the kingdom in China. Josseran and his friend William live many adventures along the journey. There is love which he has lived with Hutelun, Jagatai princess, in the center of these adventures. During the journey, readers find the opportunity to make observations socio-cultural characteristics of the historical Silk Road.

Keywords: Colin Bowles Falconer, Silk Road, historical novel, text analysis.

Giriş

Edebî eser kurmaca olsa da kaçınılmaz biçimde gerçeklerden yola çıkar; gerçeği olduğu gibi ya da yeniden biçimlendirerek anlatır. Tarihî edebî metinler gerçeğe bağlılık açısından diğer türlere göre daha somut veriler sunar. Tarihî olmayan metinler bireyin; tarihî metinler toplumun gerçekliğini anlattığı için tarihî metinlerden tarihe bağlı kalma sorumluluğu beklenir. Bu, bilimle sanatın çatışma noktasıdır. Edebî bir tarihî metin tarih biliminden ne ölçüde uzaklaşabilir? Aristo'dan beri tartışılan[1] bu problemin çözüm yollarından biri; tarihin tespit ettiği gerçekleri çarpıtmadan kurgusal ilaveler yapmak olabilir[2]. Misal olarak, Hüseyin Nihal Atsız'ın Deli Kurt romanı verilebilir. Bu romanda, tarihî zemin, Yıldırım Bayezid'in oğullarının taht kavgası yaptıkları Fetret Devri'dir. Yazar bu sürecin tarihî hadiselerini tarihe bağlı kalarak eserine aktarırken yarattığı Deli Kurt Murat, Gökçen gibi kurgusal figürler aracılığıyla eserine edebî bir hüviyet kazandırır. Bu tutumu Atsız'ın, Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun, Tarık Buğra'nın, Kemal Tahir'in ve benzer birçok tarihî roman yazarının eserinde gözlemleriz.

Gelenekte bu konuda aşağı yukarı bir mutabakat sağlanmış olsa da postmodern süreçte bu husus yeniden tartışma konusu edilmektedir[3]. Postmodernin sarsıcı sorusu şudur: Tarih, gerçek midir, kurgu mu? "Tarih gerçektir" algısına yöneltilen bu soru; bir şüphenin ve karşı tezin habercisidir; bu karşı tez, "yeni tarihselcilik" olarak adlandırılmıştır[4]. Sözcüğü ilk kullanan Stephen Greenblatt'tır.[5] Bu görüş, genel olarak, tarihin gerçeğin kendisi olmadığı, bir otoritenin isteği doğrultusunda kurgulanmış bir gerçek olduğunu kabul eder. Bu kabul, tarihin edebî metne yansıtılmasında sanatçıya sınırsız bir özgürlüğün kapısını açmıştır. Buna karşılık, bu tutum, edebî metni aynı zamanda "ibret vesikası" gibi gören geleneksel bakış açısı sahiplerine göre "tarihin çarpıtılması"dır.

Edebî metindeki tarihle ilgili diğer problem yazarın kültürel kimliği odaklıdır. Bir yazarın "yabancı" bir tarihi anlatması, bazı soruları meşru kılar. Bu sorular-

dan ilki; "neden"dir. Hayranlık ya da nefret gibi "duygusal"; yenilik/farklılık gibi "edebî"; model alma gibi "öğretici" ilgiler "neden" sorusunun cevabı olabilir. İkinci soru "nasıl"dır; yani; yabancı bir tarihî bilginin nasıl öğrenildiği ve nasıl anlatıldığı sorununa yöneliktir. Bu "nasıl"a verilecek cevaplar metindeki bakış açısını ve tematik dokuyu belirleyecektir. Bu soru, bu çalışmada, sadece teorik bir arayış gereği değil; bir olgu ile ilişkili olduğu için tartışma konusu edilecektir. Bu olgu "oryantalizm"dir.

Batı, ilk Haçlı Seferleri'nden itibaren Doğu'nun kaynaklarına, bilimine, sanatına ve kültürüne sömürgeci bir ilgi göstermiştir. Zamanla, modernite sürecinden itibaren uluslararası bazı kuralların yerleşmesi ile açık sömürgecilik yerine örtülü yöntemler arayışına girilmiş; oryantalizm böyle ortaya çıkmıştır. Örtülü yöntemler daha az emek ve masrafla daha çok sömürme imkânı verir. Bu bağlamda, Doğunun, Batı terminolojisi ile izah edildiği bir büyük külliyat oluşturulup Doğulu ve Batılı okumuşlar bu külliyatla beslenmiştir. Zihni bu öğrenilmiş bilgilerle dolan ve kendi kültüründen gittikçe uzaklaşan Doğulu okumuş, söz konusu edebiyat olunca binlerce yıllık destanını, masalını, halk hikâyesini, Dedem Korkut'unu, Cenknâme'sini, Battalnâme'sini, fıkrasını, kıssasını, köy seyirlik oyununu, Karagöz perdesini, meddahını, orta oyununu yok saymış; "Bizde, roman, hikâye, tiyatro yok." Diye ağıt yakmıştır. Oysa yukarıda sayılanlara ilave edilebileceklerle birlikte toplumun bütün tabakalarına hitap eden zengin bir sanat üretimine sahip Doğu, Batı'nın hiçbir türüne ihtiyaç duymayacak düzeydeydi. Ancak, Batılı külliyatla beslenmeye başlayan Doğu aydını bunlara değer biçerken aşağılık karmaşası (kompleksi) ile bakmış ve onları unutturarak yerine Batılı türleri koymayı yeğlemiştir.

Doğu'yu anlatan Batılı edebî eserler arasında seyahatnameler ve romanlar geniş bir külliyat oluşturur. Bu eserlerin iyi niyetli yazarları dahi, Doğu'ya "kurtarılması gereken" bir zavallı gözüyle bakmaktan kendini alamamıştır. Herodot Tarihi, Onbinlerin Ricatı (Ksenefon, MÖ 400!) gibi ilk çağ metinlerinden sonra Orta Çağlar'ın sonlarından itibaren Doğuya yönelik ilgi yeniden yükselmeye başlar. William Rubruck (1253–1255), Marco Polo (1259–1260), Johannes Schiltberger (1395–1427), Bertrandon Del La Broquire (1432–1433) gibi seyyahların eserlerini takiben sonraki yüzyıllarda da gittikçe artan bir ilgi ile Doğu anlatılmıştır. Bu konuda Türk Yurdu dergisinin Haziran 2013 Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı ve bu sayıda yer alan Seyfettin Sağlam'ın "Türkiye Seyahatnamelerine Dair" başlıklı yazısı geniş bir kaynakça sunar.[6] Bu çalışmanın konusunu bu seyahatnamelerin bir kısmından ve tarihî kaynaklardan beslenmiş bir roman oluşturmaktadır. Eserin kaynakları ile bağlantılarından yola çıkılarak edebî yönü hakkında bir değer yargısına ulaşmak amaçlanmıştır.

"İpek Yolu[7]" Romanı

Colin Falconer, İngiliz asıllı bir Avustralyalı; birçok tarihî ve fantastik romanın yazarıdır. Eserleri genellikle öteki kültür çevrelerinden seçilmiştir. Hürrem, Muhteşem Süleyman, Anastasia, Aztekler, Batı Hindistan bunlardan bazılarıdır. Eski, egzotik kültürlere böylesine ilgi duyan bu yazardan, son derece romanesk bir konu olan İngilizler'in Avustralya'ya girişi ile yok edilen bir milyon Avustralya yerlisi "aborijin"lerle ilgili bir roman yazması da beklenirdi. Araştırmalarımız bizi yanıltmıyorsa yazarın külliyatı arasında böyle bir eser yok. Belki daha sonra yazacaktır!

"İpek Yolu" romanının temel kaynaklarından birinin meşhur Marco Polo Seyahatnâmesi[8]; diğerinin de, Alman keşiş William Rubruck'un Karakurum'a seyahatini anlattığı eser (1253–1255)[9] olduğu anlaşılıyor. Romanda Rubruck'a birkaç yerde açıkça göndermede bulunulmuştur (s. 121) ama Marco Polo'dan bahsedilmemiştir. Romanda bu eserleri çağrıştıran şu ögelere de rastlanmıştır: Papa tarafından elçi gönderilen kurgusal figürün adı da gerçekteki gibi Rahip William'dır. Papa'nın mektubunu alan Kubilay Han'ın da Papa'ya mektup yollayarak ondan 100 rahip istemesi de Marco Polo Seyahatnamesi'nde anlatılmaktadır. Yine, romanda Kubilay Han'ın kızının bir Moğol beyine gelin götürülmesine benzer bir hadiseye Seyahatname'de de yer verilmiştir. Keza her iki eserdeki yıllar da büyük ölçüde denk düşer. Falconer, eserin önsözünde, malzeme toplamak için İpek Yolu güzergâhında zorlu bir yolculuk yaptığını; bilhassa Moğol araştırmacıların çalışmalarından da geniş ölçüde yararlandığını söylemektedir. Bu tutum yazarın tarihî gerçekliği dikkate alma çabası güttüğünün göstergesidir.

"İpek Yolu" romanı, Miladi 1260 yılında Akka'dan başlayıp Halep, Tebriz, Semerkant, Buhara, Fergana, Kaşgar, Aksu, Turfan, Pekin güzergâhında; tarihî İpek Yolu'nun ana kollarından birinde yapılan zorlu bir seyahati ve bu süreçte kahramanların yaşadığı heyecanlı bir aşk öyküsünü içerir. Romanın kısa özeti şöyledir: Papa tarafından Moğollar'a ittifak önermek ve Hıristiyanlığı yaymak üzere elçi tayin edilen Rahip William Akka'ya gelmiştir. İşlediği ağır bir günahın kefaretini ödemek için Fransa'dan Akka'ya gelerek Tapınak Şövalyeleri'ne katılan Josseran da beş yıldır burada hizmet görmektedir. Akka ve çevresindeki Hıristiyan derebeyiler Halep'e dayanmış olan Moğollar'la nasıl bir ilişki içinde bulunacaklarını tartışmak için toplanırlar ve Moğol Hükümdarı Hülagu'ya, William ve Josseran'ı göndermeye karar verirler. Halep kuşatması esnasında huzuruna vardıkları Hülagu, kendisinin ittifak yapmaya yetkili olmadığını söyleyerek onları Karakurum'daki Büyük Han Mengü'ye yönlendirir. Yanlarında Hülagu'nun verdiği bir bölük askerle Halep, Tebriz üzerinden İpek Yolu güzergâhını takiben Moğollar'ın başkentine doğru yola çıkan elçiler Fergana'ya varınca Mengü'nün öldüğünü; Hülagu ve Kubilay'ın bağımsız hareket etmeye başladıklarını; Arık Boğa'nın da Mengü'nün yerine geçmeye çalıştığını öğrenirler. Kaydu tarafından Arık Boğa ile görüşmele-

ri için Karakurum'a yollanan elçiler Aksu'yu geçtikten sonra Kubilay'ın askerleri tarafından kaçırılarak Çin'deki Kubilay'ın sarayına götürülürler. Papa'nın mesajını ve Araplar'ın ittifak önerisini Kubilay'a sunarlar ve yeniden yola koyulurlar. Ancak, Kaydu'nun kızı Hutelun ile Josseran arasında gidiş güzergâhında başlayan gönül ilişkisi, romanın sonunu da etkiler ve Josseran ile Hutelun bir tehlike anında kendilerini çok yüksek bir noktadan bir nehre atıp kayıplara karışırlar. Rahip William, Kubilay'ın Papa'ya mesajını iletmiştir.

Eser, postmodern romanların neredeyse vazgeçilmez ilkesi hâline gelmiş olan çerçeve öykü; bir başka deyişle "üstkurmaca" biçimiyle kurgulanmıştır. Bu tekniğin Doğu'nun geleneksel anlatılarından alındığını bir ara bilgi olarak hatırlayalım. Romanın çerçeve öyküsü, 1293 yılında Toulouse'ta bir manastırda, ölüm döşeğinde yatan Rahip William'ın günah çıkarmasını içeren; bir kısmı eserin başında, devamı da sonunda verilen kısa bir anlatıdır. Asıl hikâye ise, William'ın anlattığı; otuz yılı aşkın bir zaman önce, Rahip William ile Josseran'ın yukarıda özetlenen yolculuk hikâyesidir. Ancak, çerçeve hikâyenin sonunda William'ın anlattıklarını dinleyen başrahip, bunların Rahibin uydurduğu sayıklamalar olduğunu düşünür. Böylece, yine postmodern romanlarda sıkça gözlemlenen, okuyucuyu anlatılanların gerçekliğinden şüpheye düşürme eğilimi burada da ortaya çıkar. Ayrıca, roman boyunca anlatılanların büyük çoğunluğu "tanrısal bakış açılı" bir anlatıcı tarafından nakledilir ki, bu da eserin kurmacalığını pekiştirir. Çünkü "anlatıcı ben" olan Rahip William'ın, tanrısal bakış açısının sınırsız imkânlarına sahip olması düşünülemez.

Eserde postmodern romanın bir diğer eğilimi olan bilimsellik/belgesellik tutumuna da kısmen başvurulmuştur. Yer, kişi, nesne ve eylem adlandırmalarında zaman zaman orijinal biçimler kullanılmış ve bazıları dipnotlarla; bir kısmı da eserin sonuna konmuş bir sözlükte açıklanmıştır. Ayrıca her ana bölümün başına bir ikon konmuş olduğu da görülür. Bunların dışında postmodern romanda sık rastlanan, parodi/pastiş, montaj/kolaj ve bunlar aracılığıyla metinlerarası ilgi kurma ögelerine yer verilmemiştir. Bu özellikleriyle İpek Yolu romanı, bazı yazınsal özellikler bakımından postmodern eğilimler taşısa da bilhassa tarihin anlatımı ve yorumlanmasında geleneksel tarihî roman hüviyeti gösterir. Bir başka deyişle yazar, tarihe dair anlattıklarında "gerçeği anlatıyorum" izlenimi verecek bir tutum benimser.

Falconer'in kurguya taşıdığı bu sürecin tarihî hadiseleri de kabaca şöyle özetlenebilir: Cengiz Han'ın torunu, Moğollar'ın bütününü tek bayrak altında toplamış olan Büyük Han Mengü ölmüştür. Bu esnada, Bağdat'ı çiğnemiş olan Hülagu Halep'e dayanmış; Kubilay da Çin'de egemenliğini tesis etmiştir. Çağatay Coğrafyası'nı ise Kaydu, Fergana Bölgesi'nde; Algu, Buhara çevresinde, idare etmektedirler. Başkent Karakurum'daki Arık Boğa, Mengü'nün yerine "büyük han"

seçilmek için kurultay toplamıştır. Ancak, Hülagu ve Kubilay'ın katılmadığı bu toplantıda Arık Boğa istediğini elde etse de Moğollar'ın bundan sonra tek bayrak altında toplanmayacakları anlaşılmış; Arık Boğa, Kubilay üzerine sefer hazırlıklarına başlamıştır. Bu tarihî şahsiyetler ve olaylar romanda aynen nakledilmiştir. Kubilay'ın Çin'deki devlet düzeni ve kültürel faaliyetleri ile Nasturiler'in[10] misyonerlik faaliyetleri de tarihî bilgilerle büyük ölçüde örtüşür. Kudüs ve Akka çevresindeki Hıristiyanlar'ın durumu da tarihî bilgilere uygun aktarılmıştır. Tapınak Şövalyeleri'nin, Venedikliler'in ve Cenovalılar'ın buralardaki çekişmeleri, Papalığın faaliyetleri, Dominikenler'in Katarlar'a karşı giriştiği kıtaller de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Romanda tarihî olaylar ve kişilerin yanında mekânlar da önemsenmiş; bu mekânların coğrafi ve sosyo-kültürel özellikleri uzun uzun anlatılmıştır. İpek Yolu güzergâhındaki bu şehirler ve diğer yerleşim yerleri zaman zaman tarihten çoğunlukla da kurgusal figürlerin bakış açılarından anlatılmıştır. Bu mekânların dikkat çekici olanları şunlardır:

İpek Yolu'nun Mekânları:

Akka: Romanda Akka, yolculuğun başlangıç noktasını oluşturur. Bugün İsrail toprağı olan Akdeniz kıyısındaki bu şehir romanda Hıristiyanlar'ın kontrolündeki son Orta Doğu krallığı olarak kurgulanır. Birlikte uzun bir yolculuğa çıkacak olan Josseran ve William burada tanışırlar. Şehir hakkındaki bilgiler kahramanların bakış açılarından yansıtılır. Rahip William, şehri görmeden "Tanrı'nın dinsizler arasında kalmış bir ileri karakolu" (s. 22) olarak düşler. Ancak o, şehri yakından tanıyınca fikri değişir ve şu kanaate varır:

"Kutsal toprakların bir ileri karakolu olmadığı gibi, öteki sıcak ve iğrenç Arap kasabalarından da bir farkı yoktu. Dar sokaklar insan kaynıyordu; her yeri türban ve *chaderi* giymiş Müslümanlar'la Yahudiler doldurmuştu. Dar sokaklarda çöp ve dışkı kokusundan, insan tıkanacak gibi oluyordu. Parke taşlarından, çamurlu sokaklardan pis kokular yükseliyordu. Pazar yeri satıcıların ardı arkası kesilmeyen bağırışlarıyla yankılanıyordu." (s. 22-23)

Rahip William gibi kötümser bir karakterin bakış açısından anlatılan gösterme ve tasvirin iç içe geçtiği bu satırlar natüralist bir tutumu yansıtır. Keza Josseran'ın Akka hakkındaki gözlemleri de Rahibinkinden farklı değildir. O da şehri fiziksel ve sosyo-kültürel bakımdan çürümüş yönleriyle görür. İç mekânlarda cereyan eden bazı olaylar bulunmakla birlikte yazar buraları tasvir ya da gösterme çabası içine girmemiştir.

Halep: Halep, Hülagu ile görüşmek için Akka'dan gelen elçilerin çıkacakları uzun yolculuktaki ilk durakları olur. Yolcular geldiğinde Hülagu'nun kuşattığı kent

düşmek üzeredir. Kaledeki son direniş de kırılmak üzereyken yolcuların gözlemlediği şehir yine onların bakış açısıyla ve gözlemci anlatıcı tarafından şöyle anlatılır:

"Halep daha ufukta görünmeden kentin sesi duyulmaya başlamıştı; metal gövdeli büyük davulların gümbürtüsü, döğüşen ve ölen insanların bağırmaları kilometrelerce uzaktan bile işitilebiliyordu. Halep ovasına ulaştıklarında, çöl ile ekili topraklar arasında gözle görülebilen bir değişiklik yoktu. Kent, kurak ve susuz bir düzlüğün ortasında yükselen bir kalenin altına büzülmüştü. Tatarlar'ın yanlarında getirdiği malzeme yüklü arabalardan yoğun bir toz bulutu yükseliyordu; soluk mavi gökyüzü yanan ateşin çıkardığı dumandan çizgi çizgi olunca sapsarı bir pusla karışarak gözden kayboluverdi." (51)

Yolcular Halep'e girdiklerinde camiler de dâhil bütün yapıların yakılıp yıkıldığı bir harabeyle karşılaşırlar. Sokaklar, erkeklerin yanında başları kesilmiş, karınları deşilmiş kadınlar ve çocukların kokmuş cesetlerinden geçilmemekte; pislikten başka bir şey görünmemektedir. Şehrin iç mekânları hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mekâna herhangi bir psikolojik anlam da yüklenmemiş, olay-mekân ilişkisi esas alınmıştır.

Merv: Elçilere, bir anlaşma yapmaya yetkili olmadığını söyleyen Hülagu onları Karakurum'daki Büyük Han Mengü'ye yollar. Böylece, Hülagu'nun korumalarıyla İpek Yolu'na düşen elçilerin ulaştıkları ilk önemli mekân bugünkü Türkmenistan'ın Merv şehridir. Yolculara eşlik eden Tatarlar, aracılığıyla elli yıl önce Cengiz Han'ın burada yaptığı yıkım ve kıyım anlatılır. Buna göre Cengiz Han, şehre girdikten sonra her bir askerinden üç yüz İranlı'yı öldürmesini istemiş, yüz elli bin kitaplık kütüphane ateşe verilmiş, şehirde taş üstünde taş bırakılmamıştır. Şehir bu tahribatın izlerini hâlâ taşımaktadır.

Buhara: Yolcuların Merv'den sonra konakladıkları ilk büyük şehir olan Buhara, Algu tarafından idare edilen Çağatay Hanlığı'nın başkenti konumundadır. Buhara da, Cengiz'in gazabından nasibini almış; Merv'in akıbetine uğramış; Ölüm Kulesi ile bir caminin dışında bütün binalar yerle bir edilmiştir. Şehir nüfusunun esasını oluşturan Özbek, Tatar ve Kırgızlar'ın yanında az sayıda İranlının da burada yaşadığı belirtilmiştir. Buhara'daki Kalyan minaresinin o dönemde dünyanın en yüksek yapısı olduğu ve kulesinde de çöldeki ticaret kervanlarına yol gösterecek bir büyük fenerin bulunduğu anlatılır.

Buhara-Semerkant Yolu: Romanda yerleşim yerlerinin dışındaki dış mekânlara geniş bir yer ayrılmıştır. Elçilerin aylarca süren uzun yolculuklarında güzergâhın durumu canlı bir şekilde anlatılır. Buhara ile Semerkant arası bu mekânlardan biridir. Bu coğrafya anlatıcının dikkatinden şöyle yansıtılır:

"Çok geniş bir düzlüğü aşarak beyaz badanalı kerpiç evlerin bulunduğu köylerden geçtiler. Ara sıra elli yıl önce Cengiz Han'ın buralardan geçtiğine tanıklık

eden cami yıkıntıları ya da ayakta kalabilmiş bir kervansaray kemeriyle karşılaştıkları oluyordu. Sonunda çöl ve taşlı düzlükler geride kaldı. Yemyeşil bir ırmağın yatağını izleyerek Semerkant'a doğru yolculuklarını sürdürdüler." (s. 72)

Yazar burada da, sık sık yaptığı gibi mekânı göstermeci/sahnelemeci tutumla tanıtır. Hızlı yolculuğun ritmine uygun bir şekilde mekânlar da çarpıcı birkaç özelliği söylenerek geçilir.

Semerkant: Semerkant öncekilere göre daha gelişmiş ve düzenli bir şehir olarak yansıtılır. Anlatıcı hem fiziki, hem sosyo-kültürel çevreyi anlatırken öncekilere nispeten daha olumlu bir bakış açısına sahiptir.

"Kervanların uğrağı kent karlı dağlarla çevriliydi. Müslüman tapınaklarının yivli kubbeleri, yaprakları gümüş gibi parlayan kavak ağaçlarının altında uyuyor gibiydi. Her türlü şamatanın eksik olmadığı Pazar yerini yolcu hanlarıyla tüccar depolarının gri renkli duvarları çepeçevre kuşatmaktaydı. Tatarlar'ın yakıp yıktığı bu kent de bir süre sonra yeniden inşa edilmişti. Güneşten kavrulmuş tuğlalarıyla medreseler… canlı turkuvaz ve tavuskuşu mavisi sarı fayanslarla bezeli camiler kış güneşinin altında pırıl pırıl parlıyordu." (s. 73)

Yazarın mekân tasvirlerinde renk olgusuna gösterdiği dikkat burada da gözlemlenir. Panoramik bir bakış açısıyla tasvir edilen Semerkant'ın anlatımında çoğunlukla gerçek anlamlarıyla kullanılan renkler bazen de canlı bir benzetme unsuru olur.

Fergana: Yolculara eşlik eden Moğol askerlerinin komutanı Hutelun'un babası Kaydu'nun idaresindeki Fergana Çağatay Hanlığı'nın merkezi konumundadır. Oldukça zorlu bir yolculuktan sonra ulaştıkları; Dünyanın Damı diye nitelenen Himalayalar'ı gören şehir neredeyse on ay süren uzun kışların ve kısa yazların yaşandığı bir mekândır. Şehir önce bir kış günü okuyucunun karşısına çıkar:

"Kaydu, o kışı Fergana Koyağı'nda geçirmeye karar vermişti; burası Dünyanın Damı'na doğru yükselen yamaçlara çok yakındı. *Yurt*ların oluşturduğu geniş kentin yukarılarında toprak rengi dağlar yer yer dik ve derin koyaklarla kesiliyordu. Siyah ve sarp kayalıklar, tanrıların yumrukları gibi gökyüzüne doğru yükseliyordu. Daha yukarılardaki yamaçları yer yer taş yığınları, yaprakları gümüş gibi parlayan kavak ağaçları kaplıyordu. Yüksekçe bir boğaz, buzumsu ve karanlık bir gölü çevrelemekteydi. Onun da yukarısında birden Tatarlar'ın *Kadın Kaçırtan* dedikleri sırt ortaya çıkıyordu." (s. 15)

Bu anlatımlarda romantik bir bakış açısının hâkim olduğu; doğal çevrenin şiirsel bir dille tasvir edilme yoluna gidildiği gözlemlenir. Bu izlenimci tasvir biçimi, gerçeğin olduğu gibi değil anlatıcının algısından yansıtılmasıdır. Roman boyunca bu tür tasvirlere sık sık rastlanır.

Yolcular Fergana'da konakladıkları süre içinde Moğol barınakları olan çadırlarda kalırlar. Bu iç mekânların temel özelliği soğuğa ve zorlu tabiat koşullarına karşı dayanıklı oluşlarıdır. Halılar, kilimler ve postlarla donatılmıştır. Moğol Beyleri de içlerinde ateş yakılarak ısıtılan bu çadırlarda ikamet etmektedir.

Fergana-Kaşgar Güzergâhı: Kaydu tarafından Arık Boğa'ya gönderilen elçiler Karakurum'a doğru yola çıkarlar. Yanlarında, Semerkant'ın çıkışından beri kendilerine eşlik etmiş olan Kaydu'nun kızı Hutelun ve korumaları vardır. Yolcular, güzergâh boyunca çöller, dağlar, tehlikeli uçurum kenarlarında, buz gibi soğuklarda haftalarca süren bir yolculuk yaparlar. Bu süreçte kimi zaman açıkta, kimi zaman bir "yurt"ta konaklarlar. Zaman zaman romantik bakış açısının egemen olduğu bu anlatımlardan biri aşağıya nakledilmiştir:

"Karla kaplı dağların gölgesinde yol alıyorlardı; kavak ve pırıl pırıl parlayan selvi ağaçlarının örttüğü koyaklarda uzanan yemyeşil fasulye ve arpa tarlalarının arasından geçtiler. Buralarda insanlar yurtlarda oturmuyorlardı; onlar Kazak ve Özbek'tiler, kışları kare biçiminde inşa edilmiş toprak damlı evlerde otururlardı. Bunlar taş evlerdi, taşların arasındaki yarıklar ekin saplarıyla doldurulmuştu. Damların yapımında ağaç dalı, ot ve çamur kullanılmıştı." (s. 115)

Göstermeci bir anlatımın hâkim olduğu bu satırlarda anlatıcı fiziki çevreye daha çok dikkat eder. Tarım alanları ile meskûn mahaller arasında tezatlı bir görünüm vardır. Meskûn mahaller ilkel ve yoksul görünümleriyle karamsarlık oluştururken, ekili alanlar coşku uyandırıcı bir güzelliği yansıtır.

Kaşgar: Fergana'dan sonra yolcuların ilk önemli durakları Kaşgar olur. Devrin en büyük merkezlerinden biri olarak tanıtılan şehir canlılığı ile kahramanları şaşırtır. Şehir, "Josseran'ın hayal ettiği Çin'e hiç benzemiyordu; hanları ve dükkânları, revaklı kemer altıları, renk renk kubbeleri, kalenin kıvrılan görkemli sularının aşağısında masmavi gökyüzüne yükselen Müslüman tapınakları (…)" (s. 153) ile geride bıraktıkları ilkel ve yoksul hayattan sonra bir masal ülkesi izlenimi verir. Anlatıcı bu durumu şöyle nakleder:

"Dükkânlar gürültü patırtı içinde gerçek bir bayram yerini andırıyordu. Josseran, Outremer'de pek çok çarşı görmüştü; fakat hiçbiri bunlar kadar renkli ve görkemli değildi. Dükkânların içi arı kovanından farksızdı; mırıldanan ve sürekli hareket eden insanlarla dolup taşıyordu. Josseran panayıra inmiş köylüden farksızdı; şaşkınlıktan ağzı açık kaldı. Dört bir yana yayılan kalabalık sokaklar… kötürüm dilencinin sızlanarak sadaka için avuç açtığı güneşin zar zor aydınlatabildiği geçitler… Berberler uzun bıçaklarıyla müşterilerinin kafalarını traş ediyorlardı. Demircilerle fırıncılar, mağarayı andıran duvarları is içindeki fırın ya da ocaklarının başında çalışırken tere batıyorlardı. Metallerin tıngırtılı sesleriyle satıcı bağırtıları, fırından yeni çıkmış mis gibi ekmek kokusuyla sakatat ve dışkı kokularına karışıyordu.

Adam boyunu aşkın ipekli kumaş toplarıyla turuncu, yeşil ve biber kırmızısı pamuklu baharat çuvalları; çok değerli kırmızı yer halıları, pırıl pırıl parlayan yeşim ve yakut taşlarıyla bezenmiş el işi bıçaklar… koca koca kazanlarda kaynatılan yağlı koyun ciğerleri, ocaklardan gelene geçene sırıtan duman gözlü haşlanmış keçi kelleleri. Çay evlerinin oymalı tahta balkonlarında uzun giysiler giymiş ak sakallı yaşlılar yeşil çaylarını yudumlayıp nargilelerini fokurdatırken, dükkâncılar da tıka basa esrar dolu çuvalların arasında oturuyorlardı.

Her iki tarafta iki katlı tahta evler neredeyse birbirine girmiş durumdaydı; Josseran arada sırada başını kaldırınca süslü pencere kepenginin ardından onu dikiz eden peçeli bir yüz görüyor, ama o yüz aynı anda gözden kayboluyordu." (s. 153–154)

Kaşgar halkının kendisine "Uygur" dediği; bunların Türkçe konuştukları, Hutelun'un da aynı dili çok iyi bildiği anlatılır. Tacikler, Araplar, Tatarlar sokaklarda göze çarpan insanlardandır. Marco Polo da Kaşgar'ın, bölgenin en büyük ve canlı pazar yeri olduğunu; şehrin etrafında çok sayıda köy ve kasabaların bulunduğunu, halkının fakir ve kendine özgü bir dil konuştuğunu anlatır.

Kaşgar-Aksu Yolu: Bu güzergâhın en dikkat çekici yanı yolcuların ilk defa bir kervansarayla karşılaşmalarıdır. Bu ilginç bir durumdur. Tarihin o kadar ünlü hanlarının ve kervansaraylarının olduğu binlerce kilometrelik İpek Yolu'nda bu tür bir yapıya hiç rastlanmaması yazarın tarihî bilgisinin sınırlarını yansıtır. Üstelik bu karşılaştıkları da kervansaray mimarisinin genel vasıflarını taşımaktan uzak bir harabedir:

"O geceyi kerpiçten yapılmış bir kervansarayda geçirdiler. Çöllerde kervansaraylar sağlamlaştırılmış hanlardı; bunlar ıssız çölleri aşan zengin kervanları haydutlardan koruyacak güvenli barınaklardı. Bu kervansarayların yalın duvarları üzerlerinde tek bir pencere bile yoktu; fakat ok atmak için ince bir yarıktan farkı olmayan delikleri vardı. Buraya ancak ağaç ve demirden yapılmış sürgülü bir kapıdan girilebiliyordu. İçerde hayvanların barındığı bir iç avlu, bir de su kuyusuyla Müslüman tapınağı vardı. Ana bina yüksek tonozlu tavanı olan geniş bir salonla yolcuların birlikte yatıp kalktıkları ve yemek yedikleri sağlamlaştırılmış toprak zeminden oluşuyordu. Kervansarayın hiçbir zaman değişmeyen kuralları vardı. Kervansarayın tapınağındayken birbirlerinin kanlarına susamış düşmanlar arasında bile en ufak bir hır çıkmazdı." (s. 157)

Aktarılan satırlardaki nitelikler kervansaray mimarisinin genel özelliklerini verse de, yazarın bu yapıları dikkate almadığı bir vakıadır. Yolcular, Uygur topraklarına girdikten sonra Uygurlar'ın Çağatay İlhanı'na bağlı olduklarını, vergi ödediklerini ve İpek Yolu'ndan geçen tüccarlardan yüzde beşlik bir vergi alıklarını da öğrenirler. (s.166–167)

Aksu: "Uygurlar'ın başkenti" olarak nitelendirilen Aksu, Kaşgar'a, develerle bir haftalık uzaklıktadır. Güzergâhın en büyük beldelerinden biri olan Aksu hakkında anlatıcı şu bilgileri aktarır:

"Çölden kurtulur kurtulmaz, domates ve patlıcan dikilmiş yeşil tarlaların arasında kavak ağaçlarının gölgelediği dar yollardan geçtiler. Tarlalar'ın içinde ince bir çizgi gibi akıp giden sulama kanallarında sular pırıl pırıl parlıyordu. Toprak o denli kuruydu ki, ağaçlara su vermek için hepsine ayrı ayrı kanallar açmaları gerekmişti." (s. 167)

Meşhur Uygur karızları; yani tarihî su kanalları ile Uygur Medeniyeti'nin bariz vasıflarından birine dikkat çekilmiş olur. Yolcuların Aksu'dan ayrılmasından sonra anlatıcı İpek Yolu hakkında aşağıdaki bilgileri aktarır:

"Artık Outremer'de çokça sözünü ettikleri İpek Yolu'nda ilerliyorlardı. Birçoklarının sandığı gibi bu tek bir yol değildi; daha çok doğudaki giz dolu Çin'den başlayarak Akdeniz'e doğru uzanan çok sayıda yollardan oluşan örümcek ağını andırıyordu. Bu yollarda gezen çok sayıda Müslüman tüccar tanımıştı; ne var ki onların pek azı İran'ın ötesinde mal alıp sattığını söyleyebilmişti. Orada, doğudan gelen ve Buhara, Tebriz ve Bağdat çarşılarında mal takas edecek olan başka kervanlarla da karşılaşacaklardı.

Tüccarların ta İsa'dan beri kervanlarını bu yoldan geçirdiklerini söylerler. İlk ipekli kumaşların Roma'ya getirilişi böyle olmuş. Bu yeni kumaş o kadar yaygınlaşmış ki, Gaius Julius Caesar onun yalnızca kendi mor harmaniyeleri ve en gözde subaylarının giysileri için kullanılabileceğine ilişkin ferman yayınlamıştı.

İsa zamanında, bu akıl almaz maddenin nereden geldiğini, nasıl üretildiğini çok az insan biliyordu. Romalılar ipeğin ağaçlarda yetiştiğini sanıyordu. Sonunda iki gezgin keşişin tahta bastonları oyarak içlerine gizledikleri ipek böceği yumurtalarını efsanevi Cathay'dan Suriye'ye gizlice sokmayı başarıncaya kadar bu giz yüzlerce yıl saklı kaldı. İtalya ve Fransa'daki dokumacıların sonunda uzun liflerin ipek böceği kozalarından nasıl çekip çıkarılacağını, onlardan nasıl ipekli kumaş dokunulacağını öğrenmeleri ancak son birkaç on yıllık süreç içinde gerçekleşebildi.

Bu iki olay arasından kalan yüzyıllar boyunca çini, reçinalı vernik ve zencefilin yanı sıra, ipekli kumaşlar batı ülkelerine deve sırtlarında taşınmıştı; kervanlar ülkelerine kürk, amber, bal, altın ve gümüş paralarla dönüyorlardı. Kervanların hiçbiri o uzun yolu tamamlamazdı; çünkü ipekli kumaşlar gideceği yere daha ulaşmadan birkaç kez el değiştirirdi. Fiyatı her seferinde yükselir, sürekli bir değiş tokuş zinciri oluşturarak Kaşgar'da kişniş, lacivert taşı ve yeşim gibi değerli taşlarla, İran'da ceviz, hurma ve camla takas edilirdi." (s. 175-176)

Bir romancıdan çok ansiklopedistin kaleme aldığı izlenimi veren bu satırlar İpek Yolu çevresindeki sosyo-ekonomik koşulların tarihî önemini yansıtır.

Goa Çang/Turfan: Uygurların önemli şehirlerinden biri olan Turfan'da yolcular bir gece konaklarlar. Rubruck'un yukarıda adı geçen eserinde de bahsettiği Nasturi kilisesi ve faaliyetleri hakkında bilgiler verilir. Rahip William ve Josseran bu kiliseye giderek rahiple tanışır ve onların sapkın bir mezhep oldukları kanaatine varırlar.

Ateş Toprakları: Turfan'dan ayrıldıktan sonra Ateş Toprakları adı verilen Budist tapınakları külliyesinin; Bin Buda Mağaralarının bulunduğu bölgeye ulaşan yolculardan Josseran ve Hutelun bu mağaraları gezerler. Okuyucu kahramanların konuşmaları aracılığıyla bu tapınaklar hakkında bilgi sahibi olur. Buradan ayrıldıktan sonra, yolcular Taklamakan (Giren çıkamaz) Çölü'nün zorlu şartlarında, kum fırtınalarında, sağanaklarda, gece ayazı ve gündüz ateşinde haftalarca gittikten sonra Çin sınırına ulaşırlar. Anlatıcı çöl şartlarını da genel olarak göstermeci bir anlayışla nakleder.

Kenzan Fu: Çin'in Kenzan Fu şehri de romanda adı geçen mekânlardandır. Nüfusu bir milyonu aşkın zengin ve renkli bir şehir olan Kenzan Fu İpek Yolu'nun başlangıç noktasıdır. Anlatıcı yine göstermeci bir tutumla şehrin fiziki ve sosyo-kültürel yapısını nakleder.

Şangtu/Zanadu/Pekin: Şangtu, Kubilay'ın yönetim merkezi olarak inşa ettirdiği ihtişamlı bir belde olarak yansıtılır. Yolcular Kubilay'ın sarayını ve çevresindeki ihtişamlı yapıları büyük bir şaşkınlıkla karşılarlar. Anlatıcı, şehri Josseran'ın bakış açısından şöyle yansıtır:

"Josseran'ın şaşkınlıktan ağzı açık kaldı. Dört bir yanında, oymalı ve yaldızlı büyük ağaç sütunların desteklediği yüksek çatılı, mermer duvarlarla çevrili, yüksekçe platformların üzerine inşa edilmiş koca koca binalar yükseliyordu. Binaların çatıları altın rengi, tavus kuşu mavisi, sarı ve yeşil renklere boyanmıştı; uzaktan bakınca güneşin altında cam gibi parlıyorlardı. Tüm saraylar mermer döşeli yollarla birbirine bağlanmıştı.

İmparatorun sarayı bu saraylar yumağının tam ortasındaydı. Binanın üç katlı çatısını destekleyen sütunlar gibi taş duvarlarına da koyu kırmızı cila vurulmuştu. Altın ejderhalarla yılanlar cilalanmış sütunlara sarılıyor, başlarının üzerindeki saçaklara kadar tırmanıyorlardı. Bulutlar hızla ilerlediği için, ejderhalar hareket ediyormuş, altın varaklı kanatlar onları ta yukarılara taşıyormuş gibi görünüyordu.

Saray, hepsi de bembeyaz mermerlerden yapılmış korkuluklarla donanmış çok geniş bir terasla çevriliydi. Bronz kapların her birinde yanan yüzlerce günlük kandillerin havayı ağırlaştıran hoş kokuları insanın midesini kaldırıyordu. Onların hemen aşağısında çinilerle kaplanmış sessiz ve bomboş bir saray vardı.

Çevreyi dolduran saray halkının üçer çatılı sarayları yaşlanmış çam ve selvi ağaçlarının arasında altın ve ciladan pırıl pırıl parlıyordu." (s. 262-263)

Marco Polo'nun tespit ettiği Kubilay Han'ın sarayı da şöyledir: Kubilay'ın sarayı şahane mermerler ve nefis süs ve tezyinatla insanın adeta gözünü alıyor. Çok büyük salonu ve holü altın yaldızla kaplı; sarayın muhteşem bir bahçesi var. Sarayın çevresi yüksek, kalın duvarlarla çevrili. Muhteşem bahçesinde ırmaklar, çaylar var. Çayların üstünde nefis köprüler var. Bu bahçede/parkta özel olarak av hayvanlarını besletiyor. Kubilay haftada bir defa bu parka geliyor ve burayı gözden geçiriyor. Kubilay Han hemen herkese kapalı ve girilmesi yasak olan parkın içerisinde orta büyüklükte bir saray daha yaptırmış. Saray özel olarak hazırlanmış kamıştan. Bu sarayda hayvanlar; kuşlar ve niceleri var. Bu saray Kubilay istediği zaman kaldırılıp başka bir köşeye kayabiliyor[11].

Özet olarak, Falconer'in, mekân kurgulamalarına özen gösterdiği gözlemlenir. Dış mekânlar romanın içeriği gereği geniş bir yer tutar. Yazar, yukarıda da ifade edildiği gibi, yararlandığı seyahatnamelerin yanında kendi gözlemleri aracılığıyla elde ettiği bilgileri sıkça kullanmıştır. Şehirlerin dışında İpek Yolu güzergâhının masal ülkelerini andıran doğal çevresi çok ayrıntılı tasvir ve göstermelerle aktarılmıştır. Himalayalar, Tanrı Dağları gibi dünyanın en yüksek dağları ve bu dağları aşan yollar; dondurucu soğuklar, buz tutmuş ırmaklar, derin vadiler, koyaklar, ürkütücü kayalıklar; Taklamakan, Gobi gibi büyük çöller; çöl fırtınaları, kavurucu sıcaklar, bitip tükenmeyen seraplar oldukça sinematik görüntülerle anlatılır. Ancak bu coğrafyada o tarihî İpek Yolu'nun hanları, kervansarayları, eksilmeyen kervanları nadir karşımıza çıkar.

İpek Yolu'nun İnsanları:

1. Tatarlar: Eserde en sık karşılaşılan insanlar o çağda İpek Yolu'nun çevresinde hüküm süren Tatarlar'dır. Halep'ten, Şangtu/Pekin'e kadar olan İpek Yolu'nun büyük bir kısmını dolaşan kahramanlar en çok Tatarlar'la muhatap olmuştur. Tatarlar'ın tarihî figürleri olan Cengiz Han ile Hülagu hakkında Batıdaki yaygın kanaat burada da yansıtılır. Onlara göre, Cengiz, işgal ettiği her şehri yerle bir etmiş zalim ve güçlü bir hakandır. Hülagu da zalimlikte Cengiz'den aşağı kalmamaktadır. Keza, onun Bağdat'a girişi şöyle anlatılır:

"İki yıldır batıya seferler düzenleyen Tatar orduları, Alamut'taki *Haşhaşi*'lerin kalesini yerle bir ettikten sonra Bağdat'ı yağmalamışlar, kentte on binlerce insanı topluca katletmişlerdi. Cesetlerden çıkan iğrenç koku yüzünden kendi askerleri bile kenti terketmek zorunda kalmıştı." (s. 24)

Oysa Marco Polo'nun anlattığı Bağdat istilası hiç de böyle görünmez. Polo, Hülagu'nun şehre pek fazla zarar vermediğini söyler. Hülagu'yu gören Josseran, onun görünüşü hakkında da hayal kırıklığı yaşar. Onu çirkin ve bir hakandan beklenmeyecek davranışlar içinde bulur. İlk karşılaştığı diğer Tatarlar hakkında da şöyle düşünür:

"O korkunç Tatarlar bunlarmış demek!

Gerçekte, çıkardıkları koku görüntülerinden çok daha ürkütücüydü. Yanakları haşlanmış deri rengindeydi; hepsi de istisnasız kara gözlü, doğal olarak düz ve siyah saçlıydılar. Üzerlerinde beden zırhları vardı: Ya zırhlı elbise ya da üzerleri demir parçacıklarıyla kaplı deriden göğüs zırhı giymişlerdi. Askerlerin başında demir ya da deriden kuyruklu tolgaları vardı. Bir de ellerinde yuvarlak, deri kaplı sepet örgüsü kalkanları." (s. 50)

"Islak otların üzerinde duran bir yığın bağırsağın içinden sakatat parçaları koparabilmek için bıçak ve yağdan kir bağlamış parmaklarını kullanıyorlardı." (s. 63)

Bu satırlarda anlatılan yaratık bir insandan ziyade "ön insan" davranışlarına sahip bir varlıktır. Bu bakış açısı roman boyunca sürüp gidecektir. Onların gündelik yaşantılarındaki giyim kuşamları, davranışları, yemekleri, uyumaları, eğlenceleri, savaşları hep bu gözle görülür. Hem Rahip William hem de Josseran onları vahşi bulur.

Tatarlar'ın dinî inanışlarına da yer verilir. Aralarında bir kısmı Müslüman, bir kısmı eski Göktanrı dinine mensuptur. Budist ve Nasturi olanlarına da rastlanır. Ancak hepsinde hâlâ eski dinlerinin geleneklerine bağlılık gözlemlenir. Şamanlık en güçlü ritüelleridir. Din adamı olmanın ölçütü "büyü" yapmaktır. Kurgusal bir figür olan Hutelun, Moğol Bey'i Kaydu'nun kızı olup romandaki en önemli Tatar kahramandır. Olay örgüsünün işleyişinde birinci derecede rol oynayan kahramanlardan olan Hutelun, erkeklerle başa çıkan savaşçı bir genç kızdır. Babasının en güvendiği ve erkek olmadığı için hayıflandığı Hutelun, diğer Moğollar gibi vahşi bir görüntüde ve davranışlar içindedir. Babasının yerine geçme şansı olmadığı için derin bir burukluk hisseden Hutelun evlenmek ve halkına hizmet edecek çocuklar doğurmak zorundadır. Bir şaman olan kahraman, babasının seçimi ile Müslüman olmuştur; ancak onun herhangi bir İslami ritüeli veya ibadeti yerine getirdiği görülmez. Josseran'a âşık olan Hutelun romanın sonunda onunla birlikte kaçar. Ancak akıbetleri meçhuldür.

2. Uygurlar: Kaşgar'dan itibaren Uygurlar da romana girerler. Turfan'da, Josseran geceyi, bir Uygur'un eşi ve kızlarına birlikte fuhuş yaptırdığı bir evde geçirir. Yazarın bu aktardıklarını bir kurgusallık olarak değerlendirmek mümkün değil. Çünkü eserde tarihî doku aktarılırken gerçeğe bağlı kalınmaya çalışılmış. Ancak, hiçbir tarihî kaynakta Uygurlar arasında böyle bir durumun varlığına işaret edilmemiştir. Sadece Marco Polo Seyahatnamesi'nde Tibet'le ilgili benzer bir kültür aktarılır. Polo'nun anlatımına göre Tibetliler kızların bakire olarak evlenmesini istemez, bakire kızları misafirlerine veya gelip geçen yolculara sunarlarmış. Ancak bunu para karşılığı değil tecrübesiz bir kızla evlenmek istemedikleri için yaparlarmış.[12]

3. Hıristiyanlar: Romanda Hıristiyan şahsiyetler de çokça yer bulur. Akka'daki Hıristiyan krallığının nüfusunun önemli bir kısmını Hıristiyanlar oluşturur. Eserin asıl kahramanı Josseran ve yol arkadaşı William Hıristiyan'dır. Ayrıca, onların geldiği Fransa ve İtalya'daki pek çok Hıristiyan'dan sık sık söz edilir. Papa'nın adı da sıkça geçer. Bunlara ilaveten derebeyleri, kontlar, Tapınak Şövalyeleri gibi üst sınıftan Hıristiyanlar da olay örgüsünde kendilerine yer bulurlar. Bunlar arasında şiddetli etnik, mezhepsel ve çıkar çatışmaları olmakta, yozlaşmış halk, kitleler hâlinde bu çatışmalarda öldürülmektedir. Venedikliler'le Cenovalılar'ın birbirlerine yaptıklarını, Josseran, William'a şöyle anlatır:

"Türkler'den Kutsal Kent'i iade etmelerini talep etmek için geldim buraya. Oysa, Venedikliler'in Akka sokaklarında kılıçlarıyla Cenovalılar'ın karnını deştiğini gördüm. Cenovalılar'ın da Aziz Sanbas manastırında aynı şeyi Venediklilere yaptığını gördüm. Hıristiyan, kardeşi Hıristiyan'ı öldürmekte. Kılıçlarıyla annelerinin dölyatağını deşerek içinden çocukları çıkaran iyi yürekli çok sayıda Hıristiyan askerler gördüm. Onların arasında kadınlara tecavüz ettikten sonra boğazlarını kesenleri de gördüm." (s. 46)

Tatar hükümranlığının egemen olduğu topraklarda Müslümanlık, Budizm, Hıristiyanlık gibi dinlere serbestiyet tanındığını gören Josseran, Papa'nın ve Roma'nın otoritesini reddeden Hıristiyan Katarlar'a karşı 1208'de girişilen kıtali de şöyle hatırlar:

"Papa, çağrıya olumlu karşılık verecek olanları günahlarından arındıracağına söz verdi. Bunun üzerine Almanya'dan ve Kuzey Fransa'dan soyluların büyük bir coşku içinde akın akın bu kutsal Haçlı savaşına katıldıkları görüldü. Gerçekte bu, Kilise'nin onayladığı çapulculuktan ve yağmacılıktan başka bir şey değildi. Guzman ve Dominikenler her toplu kıyımın en ön saflarındaydılar. (…) Beziers'deki kiliselerden birinde insanların kadın, erkek ve çocuk ayırımı yapılmadan nasıl kılıçtan geçirildiklerine (…)" (s. 181)

Hıristiyanlar arasında olumlu yönleri de olan tek figür Josseran'dır. Romanın asıl kahramanı Josseran üvey annesi ile işlediği günahın kefaretini ödemek için beş yıllığına Tapınak Şövalyeleri'ne katılmış bir Fransız'dır. İri yarı, güçlü bir savaşçı olan Josseran kilise ahlakını sorgulayan açık fikirli bir Hıristiyan'dır. Çok sayıda dil bilen ve öğrenme yeteneği yüksek bir şahıs olan kahraman diplomasi bilgisine sahip sezgisel yönü güçlü biridir. O, sağduyulu davranışları ile birçok tehlikeyi atlatmayı başaracaktır. Kudüs'teki efendisinin görevlendirmesi üzerine Moğollar'a elçi olarak gider ancak bir daha dönmeyecektir. Semerkant'tan sonra kendilerine eşlik eden Tatar kızı Hutelun'a âşık olan Josseran yaşadığı birçok çelişkiden sonra onunla kaçar. Moğollar büyük ölçüde onun bakış açısından yansıtılacaktır.

Romandaki bir diğer önemli figür olan Rahip William, Papa tarafından Moğol hükümdarına verilmek üzere bir mektup götürmekle görevlendirilen tipik bir

Dominiken keşişidir. Son derece bağnaz, sinik, inatçı, güçsüz fakat dayanıklı bir insan olan William iç öykünün anlatıcısıdır. Adanmış bir rahip olan William, kaba, diplomasiden uzak, nobran bir kişi olup Josseran'a yaptığı kötülüklerden dolayı vicdan azabı içinde ölmüştür.

Sonuç:

İpek Yolu romanı, oryantalist bakış açısını yansıtan bir eser izlenimi vermektedir. Yazar, yeterince tanımadığı bir coğrafyanın ve kültürün tarihi üzerinden bir kurgu yapmıştır. Eserin kurgu oluşu tarihî gerçekliğe tasarruf ederken sınırsız bir özgürlük tanıma hakkı vermez. Kaldı ki, yazar, kendini bu tartışmanın dışında tutan yeni tarihselci bakış açısını değil, tarihî gerçekliği yazıyorum iddiasındaki geleneksel bakış açısını benimsemiştir. Bu tutum esere güven duygusunu zedelediği için estetik haz uyandırıcı unsurlardan olan özdeşlik kurma duygusu uyandırmamaktadır.

Roman olay örgüsünün akışı bakımından kısmî bir heyecan, merak ve ritim duygusu taşımaktadır. Ancak zaman zaman tekrarlara düşülmesi, bu duygularda körelmeye de yol açmaktadır. Bilhassa dış mekân anlatımlarında bunun örneklerine rastlanmaktadır.

---

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Kayseri. mumtazs@erciyes.edu.tr,
** Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencisi, Kayseri. busraboza@hotmail.com

1 Aristo, Poetika, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 30
2 György Lukacs, Tarihsel Roman, Epos Yayınları, Ankara 2010 (Çev. İsmail Doğan)
3 Sıdıka Dilek Yalçın Çelik, Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları, Akçağ Yayıncılık, Ankara 2000.
4 Şamil Yeşilyurt, Nedim Gürsel'in Romanlarının Yeni Tarihselci Bağlamda Okunması, Turkish Studies, Volume 4/I-II, 2009, s. 1989–2009
5 Şamil Yeşilyurt, Kurgusal Gerçeğin Gücü: Yeni Tarihselcilik ve Puslu Kıtalar Atlası, s. 1813–1826
6 Seyfettin Sağlam, Türkiye Seyahatnamelerine Dair, Türk Yurdu, Haziran 2013, S: 310
7 Colin Falconer, İpek Yolu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, 478 s. (Türkçesi: Hilmi Artan)
8 Marco Polo Seyahatnamesi, 2 Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
9 Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2001, (Çev. Ergin Ayan)
10 Hilmi Ziya Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, Ülken Yayınları, İstanbul 1997, s:25 vd.
11 Polo, age, s. 76
12 Polo, age, C: 2, s. 178.

Kaynaklar

Aristo, Poetika, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 30
György Lukacs, Tarihsel Roman, Epos Yayınları, Ankara 2010 (Çev. İsmail Doğan)
Sıdıka Dilek Yalçın Çelik, Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları, Akçağ Yayıncılık, Ankara 2000.
Şamil Yeşilyurt, Nedim Gürsel'in Romanlarının Yeni Tarihselci Bağlamda Okunması, Turkish Studies, Volume 4/I-II, 2009, s. 1989–2009
Şamil Yeşilyurt, Kurgusal Gerçeğin Gücü: Yeni Tarihselcilik ve Puslu Kıtalar Atlası, s. 1813–1826
Seyfettin Sağlam, Türkiye Seyahatnamelerine Dair, Türk Yurdu, Haziran 2013, S: 310
Colin Falconer, İpek Yolu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, 478 s. (Türkçesi: Hilmi Artan)
Marco Polo Seyahatnamesi, 2 Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.
Wilhelm Von Rubruk, Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2001, (Çev. Ergin Ayan)
Hilmi Ziya Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, Ülken Yayınları, İstanbul 1997, s:25 vd.

BÜYÜK İPEK YOLU'NUN ALTAY'DAKİ ETKİSİ

Nadejda TYDYKOVA

Büyük İpek Yolu dünya medeniyet tarihinin en önemli güzergahlarından biridir. Çin'den başlayan bu muhteşem kervan yolu Batı'ya doğru Türk Halkları'ndan geçerek İran yoluyla ve Anadolu'yla Akdeniz'e oradan da Avrupa'ya ulaşıyordu. İpek Yolu geçtiği ülkelerin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel oluşumunda büyük etkiler ve izler bıraktı.

Antik ve Orta Çağ boyunca İpek Yolu sadece ticari ilişkilerlerin yürütüldüğü bir alan olmadı, bilakis doğu-batı hatta bazen güney ve kuzey yönlerde kültürel ve sosyal iletişimin ana mekanı oldu.

Büyük İpek Yolu ticari ve diplomatik bir yol olarak III. Yüzyıl'dan başlayarak deniz yollarının keşfine kadar, yani 16. Yüzyıl'a kadar bu önem ve değerini korudu.

Bu yolun en önemli ticari malı adından da anlaşılacağı üzere **ipek** olmuştur. İpek'in hafif oluşu, ulaşımdaki avantajı, en uzun mesafelere kolayca aktarımı, çok değerli olmasının yanında kritik bir mal haline gelmesine yardım etti.

Orta Çağ seyyahlarından biri olan Marco Polo muhteşem yol için şunları 'İpek Yolu' terimini kaydediyordu: ancak bu yolun adını 1877 yılında bilimsel olarak Alman araştırmacı Ferdinand Richthofen "Çin" adlı eserinde ortaya koymuştur.

İpek Yolu'nun yaklaşık olarak 12.000 kilometre kadar olduğu varsayılır. Yol Sarı Deniz kıyısından başlar, Doğu Türkistan, Orta Asya, İran, Mezopotomya ve Akdeniz'e kadar ulaşır.

Bu yolla birlikte Sogd'dan Çin'e yün kumaşlar, halılar, çeşitli süs eşyaları ve değerli taşlar geliyordu. Fergana'dan safkan atlar, Badehşan'dan ise laciver süs taşları taşınıyordu. Hindistan'dan ise Orta Asya'ya pamuk kumaşlar ve pamuk tohumu, Çin'den pirinç ve başka da tarım ürünleri getiriliyordu. Orta Asya'dan Çin'e ise üzüm, ceviz, nar ağaçları ve diğer meyveler ulaştırılıyordu.

Yolun dünyaya sunduğu mallar çok çeşitli ve değerliydi; ipek ve altın süsler, pamuklu kumaş, yün, pirinç, kuru meyveler, seramik, porselen, yünlü kumaş, halı, mücevher, lâciverttaşı, başka da değerli taşlar, metal, sandal ağacı, inciler, nar, üzüm, antep fıstığı, badem, Herat çeliği, Horasan altını-gümüşü, yakut, safkan atlar, egzotik hayvanlar-kuşlar, kürk, çay, kağıt, Hint baharatı ve tütsüleri bunlardan sadece bir kısmıydı.

Büyük İpek Yolu'nda ikisi kuzeyden biri güneyden olmak üzere toplam 3 ana hat vardı. Bu ana hatlardan bir tanesi Orta Asya'nın kuzeyinden geçiyordu ve 'Bozkır Yolu' olarak biliniyordu. Kuzey Karadeniz'in şehirlerinden başlıyarak Don'un aşağı bölgesinde Tanais antik kentinden geçip güney Rus bozkırlarını aşarak Aşağı Volga bölgesi'nden Aral Gölü hattıyla güney Kazakistan'ı takiben Altay'a uğrayarak Doğu Türkistan'a ulaşıyordu.

İpek Yolu'nun güney kolu için oldukça geniş kaynaklara sahibiz. Ancak kuzey kolu hakkında bilgilerimiz ve kaynaklarımız oldukça sınırlıdır. Bu nedenle İpek Yolu'nun kuzeydeki uzantısı hakkında daha çok araştırmaya ihtiyaç vardır. Yeni yapılacak araştırmalar oldukça kıymetli ve ilginç bilgiler sunabilir.

Büyük İpek Yolu'nun şüphesiz bir çok hattı vardı; bu hatlar doğu batı yönünde uzanan büyük hattın etrafında şekilleniyor, kuzey ve güneydeki yerleşim yerlerine küçük hatlarla alternatifler sunuyordu. Ayrıntılı olarak bu yolların belirlenip kesin çizgiler çizmek oldukça zor bir iştir. Bu yönüyle İpek Yolu'nun Altay yönüne hat içermesi mümkündür. Altay hattı için kesin deliller ortaya koymak şimdilik mümkün görünmemektedir.

Ancak Altay bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda bir çok farklı ürürnün bölgeye geldiği ve bu bölgede kullanıldığı gerçektir. Bu mallardan Altay'ın civar bölgelerle yaptığı ticaret ortaya konabilmektedir ve bu gerçek Altay hattının varlığına da delil gösterilebilir.

Altay'da yapılan arkeolojik kazılarda halılar, yün ürünleri, altın, bronz ve gümüş ürünler, Orta Asya ve İran'da yapılan giyimlikler bulundu.

Höyükler buzlu kalın bir tabaka ile korunduğu için çıkan eserler oldukça iyi korunmuştu. Ayrıca Çin işi ipek, İran halıları, değerli kürkler bozkır yolları üzerinden Altay'a gelmişti. Ayrıca Çin menşeli yeşim (nefrıt) yüzükler, bronz balta ve bıçaklar, bronz aynalar bulundu.

Altay'da yapılan kazılarda en dikkate değer buluntu, Pazırık höyüğünde çıktı. Pazırık Kurganı (höyüğü) Altay'ın en güzel bölgelerin birisinde, Ulagan bölgesinde, Balıktuyul köyünün yanındadır. Höyükten kareye yakın bir şekle sahip bir **halı** çıktı; arkeologlar bu halıyı Pazırık halısı diye tanımladılar. Halı boyutu 1,83×2,00 metreydi. Halının kenar çizgisi oldukça dardı, ardarda büyük ve küçük kareli, merkezinde zengin çiçek-yapraklar motifleri vardı.

Profesör S. Rudenko bu halıyı her yönüyle analize tabi tuttu. Halının yapılış şeklinden kullanılan malzemeye araştırmalar yapıldı. Neticede bu halının Altay Bölgesi'nde dokunmadığı anlaşıldı, halının Doğu veya Orta Asya'da yapıldığına karar verildi. Buradan bu halının bölgeye ticaret yoluyla geldiği söylenebilir.

Yine ilaveten aynı kültüre ait 1993 yılında 'Ukok Prensesi' adlı bir mumya bulundu. Pazırık Kültürü'ne ait Ukok Buluntusu'nu Novosibirsk İlimler Akademisi profesörü Natalya Polosmak keşfetti. Bu yer - Ukok, Altay'ın tam güneyinde, Koş-Ağaç bölgesinde, Moğolistan ve Çin sınırına yakındı. Günümüzde Altay El Müzesi'nde sergilenen bu mumya buzda bulunduğu için oldukça korunmuş bir şekildeydi. Mesela, mumyanın ellerinde çok güzel renkli dövmeler vardı. Hala genç kızın uzuvları yerinde duruyordu. Bulunan bu mumyanın üzerindeki kıyafet muhtemelen Çin'de dokunmuş oldukça kaliteli ipek bir giysiydi. Ayrıca yün etek, çok ilginç şapka, ellerinde bronzdan yapılmış oldukça değerli bir ayna ve başka da eşyalar vardı. O zamanlarda ayna Çin'den getiriliyordu, her insan aynayı kullanamadı. Ancak zengın veya statüsü yüksek insanlar bu eşyayı kullanabilirdi.

Mumyanın başının yanında ardıç otu, koreandr baharadı da vardı (bu baharat Orta Asya'dan getiriliyordu). İlginç bir şey: bazı kazılarda marihuana otu da vardı, Altayca'da bu otu *kendir otu* diyorlar).

Bu sunumda ben sadece Pazırık Kurganı ve Ukok Prensesi'yle bağlı konuyu biraz açtım. Altay'daki sayısı yok çok kazıntılarda bulunan eşyalar Altay ve İpek Yolu ülkelerin arasındaki var olduğu ilişkileri çok iyi gösteriyor.

Dolayısıyla Altay'a gelen giyimlikler, evde kullanılan eşyalar, baharatlar Altay-Çin, Altay-Doğu ve Orta Asya, Altay-Hindistan arasında önemli bir ticaret yolunun olduğunu göstermektedir.

GÖZÜN İKTİDARI DÖNEMİNDE İPEK YOLU'NUN ARKEOLOJİK VE TARİHİ DEĞERLERİNİN FOTOĞRAF SANATI İLE TANITILMASI

Dr. Tuna AKÇAY *

Gözün İktidarı Döneminde Fotoğrafın Gücü

Dünya artık görsel bir kuşatmanın altındadır. Bunun en temel nedeni teknolojinin gelişimi, iletişim araçlarının yoğun bir şekilde kullanılması, sanal dünyanın getirdiği gereksinimlerdir (Turan ve Aslan, 2015). Bu baş döndüren gelişim sayesinde insanlar, aralıksız iletiler yaymakta bu iletiler ise ekonomik, kültürel, toplumsal sonuçlar doğurmaktadır. İleti yayan bu araçların kendine has yöntemleri, kendine has kullanım şekilleri, kendine has bakış açıları vardır. Dikkatle incelenmesi gereken bu durum, yeni bir yönetim şeklini zorunlu hale getirmektedir. Algılar, artık bu iletiler ve onun en önemli malzemesi olan imgeler yani görsel sanatların en güçlü kalemi olan fotoğraf sayesinde yönetilmektedir (Codur, 2014).

Küreselleşen dünyada mesafeler, artık anlamsız bir hale dönüşmüştür. Uzakların yakın olduğu, her türlü bilginin açıkta durduğu bu yapıda, insanların en büyük sıkıntısı zamansızlıktır. Bu zamansızlık nedeniyle, dünya algı yönetiminde işbirliği halinde olan kuruluşlar, servisler, bu yeni düzeni stratejik adımlara dönüştürmek adına yüzlerce yenilikçi buluşlara imza atmışlardır (Bakan ve Kefe, 2012). Artık çoğu insan gazete almayıp, gazetesini akıllı telefonlardan okuyabiliyor, haberin fotoğrafına ve manşetine göz atıp yüzeysel bir bilgi sahibi oluyor. Artık anlık bakışlar, herhangi bir haberde söz sahibi olmak için yeterlidir. Bu anlık süreçte haber metni giderek önemsizleşmekte buna karşın fotoğraf, algıları yönlendirmede yeterli bir güç unsuru olarak ortaya çıkmaktadır (Karakulakoğlu, 2012).

Bu yeni düzen içinde artık gözün iktidarı dönemi başlamış olup görsel sanatlar, devletlerin politik ve stratejik üretimlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu önem doğrultusunda ülkemizin ve medeniyetimizin yöneticileri, yeni düzeni iyi irdelemeli ve söz konusu yeni düzenin yöneticilerini de liyakat esasına göre belirlemelidir.

Küresel dünyada artık sosyal medyayı kullanan herkes bir muhabir, herkes bir haberci, herkes bir potansiyel haline gelmiştir (Karakulakoğlu, 2012). Artık herkesin geniş bir etki alanı var. İlgi ve ihtiyaçlara göre herkes kimi ne kadar etkileyebileceğini biliyor. Bu süreçte gizlilik kavramı ortadan kalkmış, insanlar kendini geniş kitlelere ifade etme yetisine sahip olmuştur. Sosyal medyada aktif olarak var olan kişilerin artık insanları etkilediği bir alan, kendiliğinden oluşmaktadır. Yeni nesiller, bir kimlik oluşturmak yerine kendisine yakın ifadeleri benimsemekte, onların görüşleri, görselleri ile kendince tanımlamalar yapmakta ve bu doğrultuda karakterini geliştirmektedir (Göğüş, 2014).

Bu düzensiz algı yönetimi nedeniyle nesillerimiz büyük bir sorun ile karşı karşıya kalmakta ve nereye gideceklerini bilemez hale gelip postmodern kültür içinde savrulmaktadır (Uğurlu, 2008). Aslına bakılırsa, "küresel dünya" ya da "Yeni Dünya Düzeni" olarak tanımlayabileceğimiz kurgu öncesinde de toplumumuz algı yönetimi nedeniyle kültürel bir tehlike içinde olmuştur.

Algı yönetimi, Amerikan Savunma Departmanı'nın yıllardır uyguladığı önemli bir yönetim politikasıdır. Algı yönetimini Amerika Savunma Departmanı şöyle tanımlar; "istihbarat sistemlerinin ve liderlerin resmi tahminleri, dış ilişkileri ve resmi eylemlerini etkilemenin yanında, toplumların duygularını, motivasyonlarını, etkilemek amacıyla yapılan yayınlar ya da seçilen bilgileri ve göstergeleri inkâr etme eylemi".

Görüldüğü üzere bu yönetim, gerek görsel, gerekse yazınsal manada dünya insanlarına kalıcı izler bırakmıştır. Özellikle imgelerin gücünü kullanan bu politika, insanların algılarını yönetmekte ve ortaya kültürel bir kimlik çıkarmaktadır.

Bunun en önemli örneği Amerikan dizi ve filmleridir (Bayer, 2009). Birçok kişinin çocukluğundan itibaren aldığı bu yönlendirme Yeni Dünya Düzeni'nde yönetenlerin istediği toplumsal yapının oluşmasını sağlamıştır. Toplumundan uzak ancak Yeni Dünya Düzeni'ndeki düşünsel yapıya uygun insanlar, çeşitli manipülasyonlara açık hale gelmiş, yerel kültürlerine bağlılıkları ortadan kaldırılmış özlerine yabancı hale gelmişlerdir. Ne yazık ki olup bitenlere içerden değil de dışardan baktığımızda medeniyet birikimimize yakışmayan gerçekle karşı karşıya kaldığımız açıktır: Yaşadığımız coğrafyanın ruhunu terk ediyoruz. Oysa bu coğrafyanın ruhunu terk edersek sonumuzun ne olacağı bariz bir şekilde bellidir.

Tabi ki bütün bu olumsuzluklar sadece algı yönetimi politikası ile oluşmamış-

tır. Ancak şu açıktır ki 'Yeni Dünya'nın enstrümanlarına ayak uydurmakta gecikiyor ve hala bu enstrümanları küçük görmeye devam ediyoruz.

Algı yönetimi ile birlikte tarihsel sosyolojiye de kısaca değinmek gerekir. Yakın geçmişimizde yozlaşmaya doğru giden ve kendi kimliğini bir yana bırakıp başka kimlikleri benimseyen bazı insanlar, sanatsal manada köşe başlarını ele geçirmiş ve bu olumsuz süreci devam ettirmişlerdir. Bu süreç de kültürel kimliksizlik ile sonuçlanmıştır.

Bu kimliksizliğin medeniyetimize mensup biri tarafından nasıl kabullenildiğinin nedeni üzerine düşünüldüğünde bulunan cevap, travmanın getirdiği ezik kimlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Henüz yüz yıl önce Yemen'e kadar büyük bir coğrafyanın hâkimi olan bizlerin karşı karşıya kaldığımız geri çekiliş, yenilgi ve göç, doğal olarak bizleri "aleme nizam vermekten vazgeçmiş, onun yerine kendisine üstünlük sağlayan güçlerden nizam almaya" yöneltmiştir. Oysa uygarlık yarışında model olmaktan çıkanlar galip kültürü model olarak benimsemek kaderinden kurtulamaz. Yenilgi ve güçsüzlük, girişim yeteneğini öldürür, bağımlılık duygusunu geliştirir. Zayıflayanın, güçsüz bir ruh hastalığına kapılanın, değersiz olduğunu inandırılan nesillerin, sanatı, felsefesi, ideolojisi ve mukaddes değerleri gözden düşer ve en acısı da modern enstrümanlar sayesinde düşürülür. Yenik, aciz ve travma içerisinde olan medeniyetin müşterisi de olmaz. Güçlünün gözü ile dünyaya bakmak, ayakta durmanın felsefesi haline gelir. Yenilginin sürekli arz etmesi durumunda ise yenenlerin düşüncelerinin kökleşmesi ve içimize genlerimize yerleşmesi kaçınılmazdır.

Yazılı dilin önemi elbette hiçbir zaman inkâr edilemez, görsel ve sözel her iki iletişim sistemi birbiriyle iç içe girmektedir. Sadece 'dinlemek ve izlemenin' daha az bir zihinsel süreci beraberinde getirmesi ve buna teknolojinin hızlı gelişimi de eklenince, görselliğin oldukça egemen olduğu bir dönemle karşı karşıya kalındığı görülmektedir.

Bugün görsel kültürün en önemli taşıyıcısı konumunda olan imgeler, tüm sınırları sanal dünya sayesinde aşmakta, hemen herkes tarafından kolayca anlaşılmaktadır. Örneğin, 1989 yılında Çin'in Tiananmen Meydanı'nda öğrenci protestolarının içeriği hatırlanmazken, gözdağı vermek için hareket eden yeşil Çin tanklarının önünde duran yalnız protestocunun imgesi unutulmamaktadır.

Medeniyetimizin, Yeni Dünya Düzeni'nden gelen bireyleri kendi medeniyetlerine yabancılaştırma tehlikesine, tarihi birikimiyle bütünleşerek karşı durması gereğine inanan bizler, yani fotoğraf sanatı ile uğraşanlar, fotoğrafın gücünü her alanda medeniyetimizin gücüyle birleştirerek topluma aktarmaya çalışmaktayız. Özellikle yitip giden, kaybolan ya da kaybolmaya yüz tutmuş kültürel değerlerimizi tekrar ortaya çıkartmak, önce ülke gençlerimize daha sonra da dünya insanlarına aktarmayı amaç edinmekteyiz. Bizler, emperyalist güçlerin algımızı kendi

çıkarları için etkilediği bir yüzyıla meydan okuyarak, özüne bağlı, medeniyetinin dayandığı özü her daim hafızalarında canlı tutan ve tarihsel coğrafyasını tüm dünyaya her yönüyle anlatan fotoğrafçı algısı oluşturduk.

Bu çerçevede yaklaşık 10 yıl önce başlatılan Anadolu Fotoğrafçısı akımını geliştirdik. Kuruculuğunu bendenizin, Memduh Ekici'nin, Hamit Yalçın'ın, Dr. Muammer Ulutürk'ün yaptığı bu topluluk, günden güne büyüyen önemli bir duruş oluşturarak fotoğraf sanatının içerisine girmiştir. Malumunuz sanat, ülkemizde bu zamana kadar ve hala devam eden biçimde maalesef sadece Batı'nın gözü ile yorumlanmaktadır. Bu camianın insanları entelektüel olmak adına, halktan, medeniyetlerinden kopuk bir duruş sergilemişler ve üstelik bu yabancılaşmayı, yeni dünya düzenine entegre olmak için modernitenin sağladığı bir başarı imgesi olarak topluma sunmaktan çekinmemişlerdir. Bu kişiler, Batı'nın kendisi için icat ettiği bazı sanatsal akımların peşine düşmüşler ve bunu yaparken iz bırakmak yerine iz takip etmişlerdir. Batı'nın kendisi için icat ettiği sanatsal akımlar, bu coğrafyanın özünde kabul görmemiş ancak belirli bir lümpen kesimin kendi içerisinde yaşattığı basit bir gerçeklik olarak sanatsal çevremize yerleşmiştir. Medeniyetinin köklerinin her zaman farkında ve ülkesini seven, sanatsal ilhamını bu sevgi ile besleyen kişiler, ötekileştirilmiş, küçümsenerek eleştirilmiş ve siyasallaştırılıp yok edilmeye çalışılmıştır.

İpek Yolu'nun Arkeolojik ve Tarihi Değerlerinin Fotoğraf Sanatı ile Tanıtılması

Türk Dünyası'nı oluşturan devletler arasında tarihi ve kültürel manada yeni bir birliğin oluşturulması çabaları dikkati çekmektedir. SSCB Dönemi ile birlikte birbirinden ayrılan Türk Medeniyeti ve bu medeniyete ait devletlerin tekrar bağlarını sağlamlaştırma çabalarında "İpek Yolu Projesi" önemli bir stratejik adım olarak düşünülebilir. Ancak bu adımları atarken, durağan, geliştirilmeyen, küresel dünyaya uymayan girişimler beyhude olacak ve kalıcı halde nesillere sirayet etmeyecektir. Bu doğrultuda 'Yeni Dünya'nın enstrümanlarını iyi bilmek ve enstrümanları hayata geçirecek stratejik adımlarda kullanmak gerekir.

Yukarıda uzunca bahsettiğimiz "Yumuşak Güç Unsurları" yani "görselin gücü" bu stratejinin önemli bir adımı olabilir. Ancak bu stratejinin uygulanabilirliği için uygun ve resmi bir zemin ve bu paralelde uygun mutabakat gereklidir. 1992-2010 yılı aralığında on kez düzenlenen 'Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri", Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına neden olmuştur. Bu konsey, 2011 yılından itibaren düzenli olarak devlet ve hükümet başkanlarının katılımı ile toplanmakta, tavsiye kararları alıp, atılan adımların gelişimini takip etmektedir. Bu zirveler sonucunda, İpek Yolu adına çeşitli kararlar alınmıştır. "Türk Keneşi Modern İpek Yolu Ortak Tur Projesi" bu zirvelerin en önemli kararıdır (Çokişler, 2015).

Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması ve ekonomik, turizm potansiyelinin geliştirilmesindeki ilk adım; bu güzergâhtaki bütün tarihi ve arkeolojik değerlerin tespit edilmesiyle gerçekleştirilir. Bu tespit ve ona bağlı stratejiler tek bir merkezden yönetilmeli, bu rotanın tarihi ve arkeolojik değerleri bir haritaya dökülmelidir. Ancak haritanın canlı olarak kalabilmesi, sürekli kendini yenileyebilir olması, Yeni Dünya Düzeni'ne uygun bir tarzda geliştirilmesiyle olur.

Stratejik olan bütünsel projeler yerine tekil yapılan projeler, her ne kadar gönüllerde yerini alsa da devamlılığı olmayan bir adım olarak kalmaktadır. Menzile devamlı adımlar atabilmek ve yeri geldiğinde koşabilmek için bir markaya, bir çatıya, bir karargâha ihtiyacımız vardır.

Söz konusu çatı, İpek Yolu'nun ihtiyacı doğrultusunda çeşitli alt başlıklara ayrılmalı, İpek Yolu'na gönül veren herkes, uzmanlığı doğrultusunda tek bir hedef için üretmelidir. Hedeften kopuk ve salt etkinlik için yapılmış organizasyonlar maddi kayıp olmakla birlikte, zaman kaybına da sebep olmaktadırlar.

Bu çatının konu başlıklarından biri de sanatsal, kültürel, görsel stratejilerdir. Sanat, toplumları kolay bir şekilde birleştiren önemli bir güç unsurudur. Uzmanı olduğumuz fotoğraf sanatı adına, geçmiş tecrübelerle sabitlenmiş stratejiler, İpek Yolu'na büyük katkı sağlayacaktır. Bu stratejinin ana karargâhı olacak proje ise; "Tarihi İpek Yolu'nun Fotoğraf Haritası / Photo Map of the Historical Silk Road" projesidir. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi çatısı altında oluşturulabilecek olan bu yapıda, içinde fotoğraf sanatçılarının, tarihçilerin, arkeologların, turizmcilerin, grafikerlerin de görev alacağı güçlü ve çok disiplinli bir topluluk bulunacaktır.

Bu projenin hayata geçirilmesi için öncelikle belirli stratejik adımlara ihtiyaç vardır. İşin ortasından başlamamak adına, adımları şu şekilde sıralayabiliriz;

- İpek Yolu'nun tarihi ve arkeolojik değerlerinin ve baki kalacak güzergâhın tespiti
- Bu eserlerin internet sitesi üzerinden sürekli güncellenebilen bir harita haline getirilmesi
- Tarihi ve arkeolojik eserlerin sanatsal değeri yüksek fotoğraflarının çekilerek belgelenmesi
- Sanatsal eserlerin internet üzerindeki haritaya yerleştirilmesi
- İpek Yolu'nun görsel ve tanıtım markasının yaratılması
- Bu projede üretilen fotoğrafların belirli konular çerçevesinde sergilerinin tüm dünyada prestijli alanlarda açılması
- Bilimsel kongreler ve sempozyumlar düzenlenmesi
- İpek Yolu güzergâhında fotoğraf kampları ve turları gerçekleştirilmesi

Kurumların bu projeyi sahiplenmesiyle birlikte yukarıdaki adımlar, İpek Yolu için önemli bir hizmet merkezinin çerçevesini oluşturabilir. Bu merkezi yapı, markalaşmasıyla birlikte çeşitli stratejiler üretecek, kaliteli insan profilini, bünyesinde barındırarak aynı zamanda önemli bir organizasyon şeması haline gelecektir. İdeolojik çatışmalardan uzak, hizmet esasını ön plana almış, kalifiye insanların bir arada olması, projenin anlayış temelini oluşturmalıdır. Türk Devletleri arasında uzun zamandır ulaşılmak istenen bilim, kültür, sanat ve turizm alanlarındaki işbirliği, bu esası gözeten insanlar sayesinde, farklı ufuklara taşınabilir.

Aynı zamanda, bu adımlar ile birlikte İpek Yolu güzergâhındaki tarihi ve arkeolojik değerlerin korunması da sağlanacaktır. Arkeolojik miras, geçmişteki insan etkinliklerinin temel belgesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, arkeolog ve diğer bilim adamlarının bu belgeleri gelecek kuşakların yararına incelemesi, yorumlayabilmesi için kültürel mirası koruması ve doğru yönetmesi şarttır. Bu mirasın korunması yalnız arkeolojik tekniklerin uygulanması ile başarılamaz daha geniş mesleki ve bilimsel, sanatsal birikime, becerilere gerek vardır. Arkeolojik mirasın korunması, birçok disipline mensup uzmanların etkin işbirliğine dayandırılmalıdır. Ayrıca devlet yetkilileri, akademik araştırmacılar, özel veya kamu girişimcileri ile halk arasında işbirliği gerekir. Bu çerçevede arkeolojik ve tarihi mirasın korunması, İpek Yolu'nu gelecek kuşaklara aktarmanın en önemli yolu olarak durmaktadır.

Dünyada İpek Yolu üzerine strateji üreten ülkeler ve kurumlar incelendiğinde öne çıkan kurumlardan biri UNESCO'dur. Bu çerçevede oluşturdukları Silk Road Dialogue, Diverstiy&Development adlı platform işlevselliğini korumakta ve pratik anlamda İngilizce, Arapça ve Rusça dillerinde turistik bilgiler içermektedir. Buna nazaran İpek Yolu'nun en büyük rotası olan Türk Diyarı ve onun dili Türkçe bu platformda yer almamıştır. Aynı zamanda platformun fotoğrafları sanatsal özenden uzaktır. Unesco bünyesindeki bu yapı, fayda sağlama ve koruma esasına göre değil, kuramsal olmayan bir kültürel miras perspektifinde oluşturulmuştur. O yüzden belirlenen strateji, üretmekten ziyade durağan kalmış, işlevselliğini yitirmiştir.

G20'nin bu yılki ev sahibi Çin olacaktır. Çin ile işbirliğinin uzun vadeli hale getirilmesinin en önemli adımlarından biri kültürel bağlantılardır. Bu bağlantılar, Türkiye'nin bölgedeki gücünü artıracağı gibi, küresel aktör olma yolunda yumuşak güç unsurları Türkiye'nin bölgede kalıcı olmasını sağlayacaktır. Çin ile daha önceki yıllarda kurulamayan kültürel ilişkiler ve büyük ölçekli ortak projeler için artık ortam bulunabilmektedir. Aynı zamanda Çin'in fotoğraf sanatına olan ilgisi çok üst seviyede olup, özellikle Türkiye ile işbirliği isteklerini birçok platformda dile getirmişlerdir. Bu potansiyel ile "Tarihi İpek Yolu'nun Fotoğraf Haritası / Photo Map of the Historical Silk Road" projesi, bir devlet projesi olarak geliştirilip, G20 zirvesinde kalıcı hale getirilebilir.

"Tarihi İpek Yolu'nun Fotoğraf Haritası / Photo Map of the Historical Silk Road" projesinin bütün adımları yılların verdiği tecrübe ile zihnimizin süzgeçlerinden geçmiştir. Bu uygulanabilir ve sürdürülebilir proje, gözün iktidarı döneminde mutlaka irdelenmeli, stratejileri belirlenerek bir devlet projesi haline getirilmelidir.

* Dr. Tuna Akçay, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara. akcaytuna@gmail.com

Kaynakça

Bakan, İ., Kefe, İ. (2012). Kurumsal Açıdan Algı ve Algı Yönetimi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 19-34.
Bayer, S. (2009). Tanıtma Politikalarında Bir Propaganda Aracı Olarak Sinema, Kültür ve Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, Ankara.
Codur, M. B. (2014). Basılı Reklamlarda Algıyı Yönlendirme, Hacettepe Güzel Sanatlar Fakültesi, Sanat Yazıları Dergisi, 2014 Kasım, Sayı: 31, 43-54.
Çokişler, N. (2015). Modern İpek Yolu Ortak Tur Projesi'nin Hayata Geçirilmesi İçin Bir Öneri: İpek Yolu Kültürel Miras Uzman Rehber Eğitim ve Sertifika Programı, 1. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu, 15-24.
Göğüş, A. (2014). Üniversite öğrencilerinin kimlik oluşumu ve demografik bilgileri. Kalem Uluslararası Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi.3(1), 59-89.
Karakulakoğlu, S. E. (2012). Sosyal Medyanın Karanlık Yüzü, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC October 2012 Volume 2 Issue 4, 32-40.
Turan, İ. Hasan, A. (2015). Öğretmen Adaylarının Tarihi Görselleri Analiz Düzeyleri, Turkish History Education Journal 2015: 4 (2), 87-112.
Uğurlu, Ö. (2008). Halkla İlişkilere Algı Çerçevesinden Bakış, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 32,145-165.

ANADOLU İPEK YOLU'NDAN GEÇEN İLK BELGESEL FİLM: "ÇİMENLER: BİR MİLLETİN YAŞAM MÜCADELESİ-1925"

Tunç BORAN

Özet

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi-1925" filmi, seyahatname tarzını aşmak amacında olan üç Amerikalı'nın Ankara'dan başlayarak İran'ın güneybatısına yaptıkları yolculukları konu edinen bir filmdir. 1925 tarihli film, hayvan sürülerine otlaklar bulmak için zorlu koşullar altında yazın yaylalara çıkan İranlı bir göçebe kabileye odaklanmış olmakla birlikte Anadolu İpek Yolu güzergâhının önemli bir durağını kaydetmesi ile İpek Yolu açısından tarihe tanıklık etme görevini de yerine getirmektedir. Filmde, 1920'li yıllarda halen kullanılan Konya yakınlarındaki Zazadin Kervansarayı'nın yaklaşık 6 dakikalık görüntüsü bulunmaktadır. Bu film, Anadolu İpek Yolu'nda bir kervansarayı görüntüleyen ilk belgesel filmdir. "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmi, sinema tarihinin erken döneminin en önemli etnografik belgesel filmlerinden birisi olmakla birlikte Anadolu İpek Yolu açısından da belge niteliğinde bir yapımdır. Bu çalışmada; "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filminin yapım süreci ile bilgiler derlenmiş ve film ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Anadolu İpek Yolu, Belgesel Film, Kervansaray

Abstract:

"Grass: A Nation's Battle For Life-1925" is a documentary film which goes

beyond the purpose of a travel-book style, is about a travelling of three Americans starting from Ankara to Iran's southwest. 1925 dated film, focuses upon an Iranian nomadic tribe looking for a pasture at plains for their flocks under harsh conditions in the summer, it also accomplishes its mission of historical observation in terms of a Silk Road by journalizing one of the most important places on the route of Anatolian Silk Road. The Zazadin Caravanserai, nearby Konya, which has still given service in 1920s, has viewed in the Film, approximately 6 minutes. This film is the first documentary film which has viewed a Caravanserai on Anatolian Silk Road. While "Grass: A Nation's Battle For Life-1925" is one of the most important ethnographic documentary films of an early period of the history of cinema, it is also a form of documental value in terms of Anatolian Silk Road. In this study, the information concerning about the forming process of "Grass: A Nation's Battle For Life-1925" has been gathered and the assessments about the film have been carried out.

Keywords

Anatolian Silk Road, Documentary Film, Caravanserai

Giriş

Modern çağda, Batı Dünyası'nın Çin'den Avrupa'ya giden eski çağ ticaret yoluna entelektüel ilgisi, 19. Yüzyıl'ın sonunda başlamıştır. Çin'e seyahatler yapan Alman coğrafyacı ve bilim adamı Ferdinand von Richthofen eski çağların ticaret yoluna 1877 yılında "İpek Yolu" adını vermiştir. Ferdinand von Richthofen çalışmaları, Batı'daki aydınlar topluluğunun başta İpek Yolu olmak üzere Çin ve bakir Orta Asya'ya ilgisini artırmıştır. Ferdinand von Richthofen'un çalışmalarından etkilenenlerden birisi de doktora öğrencisi İsveçli Sven Hedin olmuştur. Hedin, 1894 ve 1908 yılları arasında Orta Asya ve Doğu Türkistan'a üç sefer düzenlemiş ve araştırmalar yapmıştır. 1909 yılında İsveç'e döndüğünde büyük bir kâşif olarak törenle karşılanmış ve Avrupa çapında büyük bir üne sahip olmuştur. Abartılı ve süslü anlatımı sayesinde Sven Hedin'e Avrupa'da, Doğu Türkistan'a giden ve Taklamakan Çölü'nden geçen ilk insan unvanı verilmiştir (Baumann, 2000:113-121). Hedin'a Ay'a ilk kez giden insan muamelesi yapılmıştır. Kendisi dışındaki dünyayı ilkel ve vahşi olarak tanımlayan Avrupa için bu doğal bir tutumdu. Avrupa için yabancı ve uzak olan Doğu Türkistan ve Orta Asya insanlık medeniyetinin kaynaklarından ve geçiş noktalarından biriydi. Hedin ise olsa olsa oraya ilk giden İsveçli'ydi. Ancak yine de Hedin'ın çalışmaları İpek Yolu'nu Avrupa'da popüler hale getirmiştir.

Sinemanın ilk günlerinden itibaren ise bilinmeyene karşı tutkuyu besleyen seyahat filmleri, seyirci için ilgi çekici bir tür oldu. 1913 yapımı Herbert Ponting'in "Scott ile Antartika'ya" filmi, 1914 yapımı Edward S. Curtis'in Amerikan yerlisi

Kwakiutl kabilesi hakkında yaptığı "Kelle Avcılarının Ülkesi" filmi, 1919 tarihli Lowell Thomas'ın İngiliz Ajanı Lawrence'ı hiç de hak etmediği bir üne kavuşturan "Arabistan'da Lawrence ile" filmi gibi belgeseller, Batı Dünyası'nın kendisinden farklı mistik, egzotik ve yabani ötekilere duyduğu meraka cevap veriyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, mekanik buluşlar sinemanın gelişimini sağladı. Yeni hafif kameralar, o dönemde seyahat filmi olarak adlandırılan belgesel sinemanın yaygınlaşmasını ve iyi örnekler verilmesini kolaylaştırdı. Robert J. Flaherty'nin 1922 tarihli "Kuzeyli Nanook" filmi, Eskimolar'ın gündelik hayatını ve kültürlerini başarılı bir şekilde aktardı ve beklenmedik bir popülerlik kazandı. Martin ve Osa Johnson'ın Pasifik Adası ve Afrika filmleri, Roy Chapman Andrews'un 1922 yılında Moğolistan'da Gobi Çölü'nde yaptığı kazıları ve bulduğu dinozor yumurtalarını gösteren James B. Shackelford tarafından çekilen film, 1920'li yılların başında çekilen belgesel sinemanın örneklerindedir. 1920 ve 1930'lu yıllar boyunca bu tür filmler, gişe başarısı yakaladı ve New York Times gazetesinin yılın en iyi on filmi listesine girmeyi başardı (Heller ve Doros, 1992:4).

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" Film Ekibi

Orijinal adı "Grass: A Nation's Battle For Life" olan "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmi, 1925 tarihli Amerika Birleşik Devletleri yapımı bir belgesel filmdir. 35 mm çekilen film, sessiz ve siyah-beyazdır. Paramount Pictures Stüdyolarının dağıtımını üstlendiği 70 dakika uzunluğundaki filmin çekim ekibini Merian Cooper, Ernest Schoedsack ve Marguerite Harrison oluşturmaktadır (Heller ve Doros, 1992:3). "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filminin yönetmenliğini Merian Cooper, görüntü yönetmenliğini Ernest Schoedsack üstlenmektedir. Marguerite Harrison, film boyunca kamera önündedir ve yolculuğa eşlik etmektedir.

Filmin yönetmenliğini üstelenen Merian Caldwell Cooper, 1893 yılında ABD Florida'da doğdu. Cooper, 1912 yılında ABD Deniz Kuvvetleri Akademisi'ne girdi. Ancak 1915 yılında okulu bitirmeden son sınıfta ayrıldı. 1916 yılında Meksika'da Pancho Villa'nın izini süren Georgia Ulusal Muhafız Kıtası'na katıldı. Cooper, Birinci Dünya Savaşı'nda ABD Hava Kuvvetleri'nde savaş pilotu olarak görev aldı. Uçağı Almanlar tarafından düşürüldü ve savaş bitimine kadar esir kampında kaldı. Kollarındaki ağır yanıklara rağmen Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da ABD Hava Kuvvetleri'nde pilot olarak görev yapmaya devam etti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsız yeni bir Polonya devleti kuruldu. Ancak Ukrayna topraklarında hak iddiasında bulunan yeni Polonya Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasında 1919 yılında savaş patlak verdi. 1919 baharında Fransa'da ABD Hava Servisi pilotu olarak bulunan Merian Cooper, Polonya savaş hatlarına Amerikan yardımını götürmek üzere güney Polonya'ya gitti. Bu ziyareti sırasında

Polonya saflarında savaşmak üzere Amerikan gönüllü uçuş filosu kurma fikrini geliştirdi. Paris'te pilot arkadaşları ile gönüllü bir Amerikan uçuş filosu oluşturmak için yetkililerden izin aldı. Amerikan Devrimi'nde George Washington ile birlikte savaşan Polonya asıllı Amerikalı Kosciuszko'nun adının verildiği Gönüllü Amerikan Uçuş Filosu'nda 17 pilot vardı. 26 Temmuz 1920'de Cooper'ın uçağı düşürüldü. Sovyet esir kampında 9 ay geçirdi. Esir kampında Sovyet askeri olarak görev yapan ünlü yazar İzak Babel ile tanıştı. Savaş bitmeden hemen önce Letonya'ya kaçtı. Savaştan sonra Cooper, en yüksek Polonya askeri nişanı ile ödüllendirildi (Khosronejad, 2006).

Görüntü Yönetmeni Ernest B. Schoedsack, 1893 yılında ABD Iowa'da doğdu. Çocukluk çağlarından beri sinemaya meraklıydı. 1914 yılında Keystone Stüdyoları'nda kameraman olarak işe girdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Amerikan Ordusu'nda kameraman olarak görev yaptı. Savaştan sonra Avrupa'da kaldı ve serbest kameraman olarak çalıştı. Polonya-Sovyet Rusya Savaşı'nı filme aldı. Ayrıca savaş sırasında Amerikan Kızılhaç'ında görev yaptı. Sovyet Ordusu'ndan kaçan Polonyalılar'a yardım etmek için çalıştı (Heller ve Doros, 1992:7).

Marguerite Elton Harrison, varlıklı bir ailenin kızı olarak ABD Baltimore'da 1879 yılında doğdu. Babasının transatlantik nakliye işi ile kazanılan serveti sayesinde ABD ve Avrupa'da lüks içinde bir çocukluk geçirdi. Annesinin şiddetle karşı çıkmasına rağmen 1901 yılında fakir bir genç olan Thomas Harrison ile evlendi. 1915 yılında kocasının ölümünün ardından mali sıkıntıya düşünce Baltimore Sun gazetesinde muhabir olarak işe başladı ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı dönemde ateşli vatansever yazıları ve çabaları ile tanındı. ABD Ordusu Askeri İstihbarat Birimi'nde görev yapmaya başladı. Gazeteci kimliği ile Almanya'da ajan olarak ilk deneyiminden sonra 1917'den 1923 yılına kadar Harrison, ABD için Rusya'da ve Japonya'da istihbarat çalışmaları yaptı. Sovyet Rusya'nın ekonomik gücü hakkında bilgiler temin etti. Fakat Ruslar tarafından tutuklandı ve Rusya'da on ay hapis yattı. Amerikalı yetkililerin Rusya'ya gıda yardımı karşılığında serbest bırakıldı. 1923 yılında bu defa Çin sınırında tutuklandı ve Moskova'ya götürüldü. Ancak bu defa Harrison'ın tutukluluğu kısa sürdü. 1923 yılının Mart Ayında ABD'ye döndü (Khosronejad, 2006).

Film çekim ekibini oluşturan üçlünün yolları Sovyet Rusya-Polonya savaşında kesişti. Cooper ile Harrison, Sovyet-Polonya Savaşı'nın ilk günlerinde Varşova'da bir baloda tanıştı. Harrison, 1920'de Sovyet esir kampına düşen Cooper'a bağlantılarını kullanarak yemek, kitap, battaniye gönderdi. Schoedsack, 1918 yılında Viyana'da tren istasyonunda film yönetmeni olmak için can atan Cooper ile tanıştı. Cooper ile bağlantıları Sovyet Rusya-Polonya Savaşı'nda da devam etti. Schoedsack, savaş sona erip Amerika'ya döndükten sonra Cooper ile bir araya geldi. Cooper ile birlikte Edward Salisbury'in çekim ekibine girdi. İkili Etiyopya'ya gide-

rek hükümdar Haile Selassie'nin başkenti Addis Abbaba'yı çektiler. Ancak film, yangında yok oldu. Schoedsack ve Cooper, Salisbury'in çekim ekibinden ayrılarak birlikte bir film çekmeye karar verdiler. Kuzeyli Nanook'un elde ettiği başarının ardından Nanook'un izinden giderek bu defa Asyalı göçebe bir kabilenin hayatını filme çekmeyi planladılar (Heller ve Doros, 1992:8). Cooper, film için fon arayışı sırasında Marguerite Harrison ile karşılaştı. Cooper film için ağabeyinden ve babasından 5.000 Amerikan doları borç almıştı. Ancak yeterli değildi. Harrison da filme 5.000 Amerikan doları koydu. "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filminin bütçesi 10.000 Amerikan doları oldu. Aslında Harrison daha sonra yapacağı harcamalarla prodüksiyonun büyük ortağı ve sponsoru oldu. Böylelikle Harrison, ilk kadın belgesel film yapımcısı olarak da tarihe geçti. (Maghsoudlou, 2009:157-158).

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" belgesel film ekibi kurulmuş oldu. Harrison, filmde kamera önünde görünmektedir. Cooper'ın yapım ortağı Schoedsack, yıllar sonra verdiği bir röportajda, Harrison'ın belgesel filmde hiçbir şey yapmadığını söyledi (Schoedsack, 1983:44). Ancak Türkiye Cumhuriyeti arşiv kayıtlarında belgesel ile ilgili bürokratik izinleri Marguerite Elton Harrison'ın aldığı görülmektedir. Harrison, ABD Büyükelçiliği vasıtası ile Türkiye Büyük Millet Meclisi İstanbul Temsilcisi Adnan Bey'e (Adıvar) başvurmuştur. 6 Eylül 1923 tarihli yazıda; ABD Büyükelçiliği, Harrison'ı seçkin bir Amerikalı gazeteci ve yazar olarak tanıtmaktadır. Harrison'ın Yakın-Doğu ile ilgili planladığı makale, kitap ve filmde kullanmak üzere materyaller toplamak için Anadolu'da kapsamlı bir geziye çıkmak istediği belirtilmektedir. Amerikan Büyükelçiliği, Harrison'ın Anadolu ziyaretinin amacının Amerikan Halkı'na Yeni Türkiye'yi doğru bir şekilde tanıtmak olduğunu yazmaktadır. Harrison'a seyahatinde eski bir Amerikan Hava Kuvvetleri pilotu olan Merian Copper'ın ve Ernest Schoedsack'in eşlik edeceği ifade edilmektedir. Harrison ve ekibinin Amerikan Hükümeti yetkilileri tarafından önerildiği kaydedilmektedir. Yazının sonunda; ABD Büyükelçiliği, Harrison ve ekibinin seyahatinin izinlerinin kolaylaştırılması için Türkiye Büyük Millet Meclisi İstanbul Temsilcisi Adnan Bey'den ricada bulunmaktadır (BOA-HR-İM-00020-00218-1-5).[1] ABD Büyükelçiliği, Kurtuluş Mücadelesi'ni yeni kazanmış ve kendini anlatma ihtiyacı olan yeni bir ülkeyi "tanıtım" gerekçesi ile manipüle etmiş ve çekim iznini almakta başarılı olmuştur. Elbette Harrison'ın Yeni Türkiye'yi tanıtmak gibi bir amacı hiçbir zaman olmamıştır.

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmi 21 Haziran 1925 tarihinde ABD'de gösterime girmiştir (Heller ve Doros, 1992:2) Yapım sürecine baktığımızda çekim ekibinin 1923 yılının Ağustos ve Eylül ayında İstanbul'da; Ekim ayında ise Ankara'da oldukları bilinmektedir. Ayrıca; Harrison, Schoedsack ve Cooper'ı 1923 yılının Ekim ayında Ankara'da gösteren bir fotoğraf da bulunmaktadır. Kasım ayının sonlarında Ankara'dan ayrılmışlar. Aralık ayında Kon-

ya'da kalmışlardır. Kervansaray görüntüleri 1923 yılının Aralık ayının sonlarında çekilmiştir.[2] 1924 yılı Ocak ayında Toros Dağları'nı aşan ekip, daha sonra Halep üzerinden Bağdat'a ve oradan da nihayet Bahtiyari Aşireti'nin yaşadığı İran'ın güneybatısına ulaşmışlardır. 31 Mart 1924 tarihinde aşiretin göçünü kaydetmeye başlayan ekibin çekimleri Haziran aylarının başında sona ermiştir (Maghsoudlou, 2009:163-237).

Filmin Konusu ve Anadolu İpek Yolu Açısından Önemi

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmi, çekim ekibinin Ankara'dan başlayan ve Anadolu'yu geçerek İran'a yaptıkları yolculuğu konu almaktadır. Filmin odak noktasında, İran'ın güneybatısında yaşayan Bahtiyari adı verilen göçebe aşiret yer almaktadır. Bahtiyari Aşireti'nin sürülerini dağları, nehirleri aşarak 48 günlük bir yolculukla yazlık otlağa götürme mücadeleleri anlatılmaktadır. 50.000 insanın ve 500.000 hayvanın göç etmesi sırasında büyük zorluklar vardır. Karun Nehri'nin azgın sularından geçmek için keçi derisinden şişirilmiş sallar kullanılmaktadır. Sürü, Zagros Dağları'nın bir bölümünü oluşturan Zardeh Kuh Dağı'nın karla kaplı geçitlerinden geçmektedir. Bu zorlu yolculuğun sonunda sürü, çimenlerle kaplı yaylaya ulaştırılmaktadır. (Heller ve Doros, 1992:4)

70 dakikalık film, her ne kadar Bahtiyari Aşireti'nin göçüne odaklansa da ilk 20 dakikası Anadolu'da geçmektedir. Film şu yazılarla başlamaktadır:

"Dünyanın yolu Batı'dır. Büyük bilgeler, bize daima güneşi takip ederek yeryüzünü fetheden Asya'nın ücra bir köşesindeki gülü, Aryanlar'ın atalarını, atalarımızı anlattılar. Biz büyük bir göçün parçasıyız. Yüzünü hala batıya çevirmiş yolcularız. Arkamızda doğuda, kendi geçmişimizin sırları geri döndü ve kardeşlerimizin gelenekleri ırkımızın beşiğinde hala yaşıyor. – Uzun bir zamandır unutulmuş insanlar. İki adam ve bir kadın unutulmuş insanları aradı ve buldu."

Filmin başlangıcında mistik ve epik bir hikâye oluşturulmuştur. Film ekibi, Aryan Irkı'nın sözde ataları olan Bahtiyari Aşireti'ni yani "Unutulmuş İnsanları" aramaktadır. Böylelikle Batılı insanların ilgisini çekebilecek bir efsane takdim edilmektedir. İzleyiciye yalnızca doğulu ilkel insanların dikkat çekici hayatları sunulmaz aynı zamanda Aryan Irkı ile bağlantı kurularak izleyicinin "ırkımızın beşiğinde" eski hayatı yaşayan kardeşleri ile özdeşlik kurması istenir. Böylelikle belgesel, tarihsel gerçeklikleri ihmal ederek geçmiş zaman yolculuğuna, bir köken arayışına dönüşür. Bahtiyari Aşireti'nin böyle bir efsaneye konu olmasının nedeni, muhtemelen onların Büyük İskender Dönemi'nde bugünkü Bahtiyari arazisine iskân edilmiş Makedonyalılar oldukları iddiası olmalıdır (Sarısaman, 1997:296) Belgesel, eski bir kültürü arayan yapımcıların seyahatlerinin anlatısı olarak düzenlenmiştir.

Unutulmuş insanları arayan ekip, filmde kendini tanıttıktan sonra yolculuk Ankara'dan çıkış ile başlar. Yolculuk yaylı araba ile yapılmaktadır. Yaylı arabada, Harrison'a Türk sürücü Selahattin eşlik etmektedir (Maghsoudlou, 2009:167). Filmde ifade edildiği gibi "Ankara dışındaki kervan yolu, yüzyılları birkaç adımla aşarak bizi bir bilinmeyene götürmektedir." Orta Anadolu'da ismi verilmeyen bir kasabaya, ardından Konya yakınlarında bir kervansaraya ulaşırlar. Yaylı araba ile dört-beş gün sürecek yolculuk, ara yazılara göre iki ay sürmüştür. Yolcularımız, kör eden kum fırtınalarının olduğu "tuz çölünü" bin bir zahmetle geçerler, filmde yaylı araba kum fırtınasının içinde ilerler. Oysa Konya Ovası, sürekli kum fırtınalarının yaşandığı bir çöl değildir. Ancak önemli olan gerçekler değil seyirciye büyük bir macera sunmaktır. 1923 yılının Aralık ayında Konya'da olan film yapımcılarının önünde büyük bir zorluk vardır. Öngördükleri ve planladıkları çölde kum fırtınası gerçekleşmemektedir. Schoedsack, sahte bir kum fırtınası sahnesini çekmek için Hollywood'da yapıldığı gibi uçak pervanesinden yararlanma düşüncesini ortaya atar. Ancak o bölgede uçak bulunmamaktadır. Film ekibinin uçak kiralamak için yeterli bütçesi de yoktur. Sahte kum fırtınası için başka bir fikir geliştirirler. Film ekibi, yüklü miktarda kepek satın alır. Schoedsack'in kamerasının kadrajının dışında ellerinde kepek çuvalları bulunan hamallar bulunmaktadır. Rüzgârlı bir günde; hamallar, kepekleri Harrison ve sürücü Selahaddin'in bulunduğu yaylı arabaya doğru serperler. Harrison ve Selahaddin'in ağzına, burnuna kepek dolar. Ancak başarılı bir sahte kum fırtınası çekmeyi başarırlar (Maghsoudlou, 2009:168). Filmin yapımcıları, seyirciye büyük macera yaşandığı hissini vermek için çaba harcamışlardır.

"Fırtınanın arttığı böyle bir gecede, karanlığın ucunda hoş bir kervansaray görülüyordu. Çöl gezginlerinin sığınağı" olarak bahsedilen kervansaraya ulaşılır. Filmde kervansaray ile ilgili bilgi verilmemekle birlikte buranın Konya yakınlarındaki Zazadin Kervansarayı olduğu muhakkaktır. Yaklaşık 6 dakikalık Zazadin Kervansarayı görüntüsü, 1920'li yıllarda halen kullanılan kervansarayları görmemiz açısından çok kıymetlidir. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nde inşa edilen Zazadin Kervansarayı, tarihi İpek Yolu'nun önemli duraklarından biridir. Yolcuları, kervansaray sorumlusu kapıda karşılar. Schoedsack, bu sahnenin daha etkileyici olması için aydınlatma fişeği kullanmıştır (Maghsoudlou, 2009:167). Yolcular artık kapısı kapalı olan kervansarayın "eski avlusunun duvarları içinde güven" içindedirler. Film gerçek olmayan mistik hikâyesine burada da devam eder. Ara yazıya göre; "Ateşin başında deve sürücüleri çöl masallarını ve hiçbirinin görmediği unutulmuş insanların hikâyelerini anlatmaktadır" Söylemeye gerek yok; deve sürücüleri ne unutulmuş insanlar gibi bir kavram bilmekte ne de onların hikâyelerini anlatmaktadırlar. Filmde gösterilmemekle birlikte film ekibi, kervansarayda hayvanlarla iç içe bir odada geceyi geçirirler. Tavandaki delikten gökyüzündeki yıldızlar görünmektedir (Maghsoudlou, 2009:168). Bu anlatımdan an-

laşıldığı kadarı ile film ekibi, Zazadin Kervansarayı'nın kapalı kışlık bölümünde geceyi geçirmişlerdir. Yine filmde gösterilmeyen ancak film ekibinin anılarında, kervansarayın taşlarında Bizans ve Roma Dönemi'nin izleri bulunduğu kaydedilmektedir (Maghsoudlou, 2009:167). Gerçekten de Zazadin Kervansarayı'nın bazı taşlarında Bizans ve Roma Dönemi simgeleri bulunmaktadır. Kervansaray inşaatında eski dönemden kalan bir binanın taşlarından yararlanılmıştır

"Çimenler" filminde ertesi sabah, kervansarayın içinden ve dışından çarpıcılar kareler gösterilmektedir. Kahvaltıda, ise "İncil kadar eski olan ve "ekmek" denilen mayasız ekmek" yenir. Kervanların ve yolcuların kervansaraydan çıkışı ile sona erer. Kervansaray görüntüleri filmin diğer görüntüleri gibi mükemmeldir. Perspektifi ve alan derinliği olan ve uzun çekim planları ile oluşturulmuş güzel çerçeveler, kervansarayı ve içinde yaşanan hayatı başarıyla aktarmaktadır. Schoedsack'in kamerası, izleyicinin merakını ve ilgisini canlı tutmayı başarmaktadır. Genel planlar dışında yakın plan çekimlerle o dönem yaşayan insanlar hakkında fikir edinmemizi de sağlamaktadır. Deve kervanları ile yürütülen ticaret hakkında da fikir sahibi olmaktayız. Ufuk çizgisinde ilerleyen deve kervanı görüntüsü sinematografik açıdan başarılı karelerden biridir. "Çimenler" filmi, Anadolu İpek Yolu'nda bir kervansarayı görüntüleyen ilk belgesel filmdir. Kervansaraylar ile ilgili belge niteliğinde görüntüler kaydedilmiştir.

"Çimenler" filmi, kervansaray görüntülerinin ardından Toros Dağları'nı göstermektedir. Toros Dağları'nda avcıların meskeni olan eski bir kale kalıntısı gösterilir. Bir avcının dağ keçisini takip etmesi ve avlaması sahneleri yer alır. Ara yazıda belirtildiği gibi elbette ki avcı centilmenler gibi spor için avlanmaz o tüm ilkeller gibi yemek için avlanır. Avcı, yaklaşık 70 kilogram ağırlığında bir dağ keçisi vurur. Av sahneleri de çok başarılıdır. Karlı Toros Dağları'nda yollarına devam ederler. Çünkü onlar unutulmuş insanların bilinmeyen ülkesine gitmek zorundadırlar. Karlı dağlarda bata çıka ilerlerler. Karlı dağlarda bir deve kervanına rastlamak yolcularımızı şaşırtır.

Film daha sonra Irak'ta bir karakola uğrar ve nihayet Bahtiyari Aşireti'nin yaşadığı bölgeye ulaşır. Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi filminde Schoedsack'in kamerası, yaklaşık 50.000 kişi ve 500.000 hayvanın büyük göçünü, çimen kaplı ovaları buzlu nehirlerden geçişleri ve karlı dağ manzaralarını kaydeder. Bahtiyari Aşireti'nin Karun Nehri'ni ve karla kaplı Zardeh Kuh Dağı'nı geçerek yazlık otlaklarına ulaştıkları yorucu göçünü sürükleyici bir hikâye olarak anlatır.

Film, zamanında çağdaş eleştirmenlerden genelde olumlu tepkiler almıştır (Maghsoudlou, 2009: 269–279). Ancak filmin görüntü yönetmeni Schoedsack, filmi, kaçan büyük bir fırsat ve kayıp olarak değerlendirmektedir. Schoedsack, yeterli zaman ve para olmadığı için daha iyi bir film ortaya çıkaramadıklarını düşünmektedir (Schoedsack, 1983:40-44). Proje ortakları da benzer hayal kırıklıkları-

nı dile getirmektedirler. Cooper, "Çimenler" filmini sıkıcı bulmaktadır (Malek, 2011:315). "Çimenler" filminde yer alan üçüncü kişi olan Harrison için film, çok daha büyük bir hayal kırıklığı oldu. Harrison yapmacık, "küstah ve komplocu" ara başlıklardan ve öyküden rahatsız olmuştur. Basit ve insani bir göç hikâyesi olan filmin Cooper, Schoedsack ve Famous Players şirketi editörleri ve senaristleri tarafından bozulduğunu iddia etmektedir. Filme yapılan eklentilerden ve ara yazılardan kimin sorumlu olduğu bilinmese de filmin iki yapım ortağı olan Cooper ve Schoedsack "Çimenler" filmini tamamlanmamış bir film olarak görmektedirler (Maghsoudlou, 2009:255). Cooper ve Schoedsack'in filmlerine karşı memnuniyetsizliklerini daha iyi filmler üretmenin arayışında olan sanatçıların bir duruşu olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmi, Marguerite Elton Harrison'ın ilk ve son film çalışması oldu. Ancak bu film, Schoedsack ve Cooper açısından uzun süren başarılı bir ortaklığın ilk adımı oldu. Schoedsack ve Cooper ilk filmleri "Çimenlerin" başarısının ardından 1927 yapımı Güneydoğu Asya'da "Chang" belgeseli takip etti. "Chang" filmi de büyük bir başarı kazandı. (Mordaunt, 1927) 1929 yılında ilk Amerikan Akademi Ödülleri'nde "Chang" aday oldu. Beraber pek çok filme imza atan Schoedsack ve Cooper'ı sinema tarihine kaydeden film, 1933 yapımı ünlü "King-Kong" filmi oldu. Haklı bir ün kazanan ve Yönetmen Cooper'ın ilk yapımı olan "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi," belgeseli, ünlü King-Kong filminin büyük başarısının gölgesinde kalmamıştır (Beeman, 2001:521) Ernest B. Schoedsack uzun süreli ortaklıkları ve arkadaşlıkları süresinde Merian Cooper için mükemmel bir tamamlayıcı oldu. Büyük mali başarılar getiren filmlere imza atarken Cooper film yapım işi ve tanıtım sorunları ile ilgilendi, Schoedsack ise kamerası ve set düzenine hâkimiyeti ile filmlerin teknik sorumlusu oldu. İkili başarılı bir Yönetmen-Görüntü Yönetmeni ortaklığını hayata geçirdiler.

Sonuç:

"Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmi, seyahatname tarzını aşmak amacında olan üç Amerikalı'nın Ankara'dan başlayarak İran'ın güneybatısına yaptıkları yolculukları konu edinen bir filmdir. Schoedsack'in kamerası, uzun çekim planları ile oluşturulan güzel çerçeveler ile yaklaşık 50.000 kişi ve 500.000 hayvanın büyük göçünü, çimen kaplı ovaları, buzlu nehirlerden geçişleri, karlı dağ manzaralarını ve kervansarayı kaydetmektedir.

"Çimenler," hayvan sürülerine otlaklar bulmak için zorlu koşullar altında yazın yaylalara çıkan kışın geri dönen İranlı bir göçebe kabile Bahtiyari Aşireti'ne odaklanmış olmakla birlikte Anadolu İpek Yolu güzergâhının önemli bir durağını kaydetmesi ile İpek Yolu açısından tarihe tanıklık görevini yerine getirmektedir.

"Yaşayan bir kervansarayın" görüntüleri, İpek Yolu'nun hatırası kervansarayların işleyişini görmek açısından mühimdir. Anadolu İpek Yolu'nda yaşayan bir kervansarayın bilinen ilk ve son görüntüleridir. Film, İpek Yolu'na ve ticarete vurgu yapmamaktadır. Ancak, develerin oluşturduğu kervanlar ve kervansaray görüntüleri, yüzyıllar içinde Anadolu İpek Yolu'nda herhangi bir değişim olmadığını göstermektedir. Akşam hava kararmadan son yolcusunu karşılayan ve kapıyı kapatan kervansaray sorumlusu, sabahın ilk ışığı ile yola koyulan kervanlar, 13. Yüzyıl'daki kervansarayların işleyişi ve düzeni konusundaki akademik bilgilerimize bire bir uymaktadır. 20. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde faal olarak kullanılan kervansarayın işleyiş ve düzeni ana hatları ile sürdürülmektedir. Ancak deniz yollarının keşfi ile önemini yitiren ve tenhalaşan İpek Yolu'nda kervansaray, zamanın tahribatına engel olamamıştır.

"Çimenler," eski ve sessiz film dönemi için değil tüm zamanlar içinde önemli bir belgesel olarak kabul edilmektedir. Sürükleyici draması, dikkat çekici bir sinematografisi ve egzotik bir havası vardır. Cooper ve Schoedsack güzel, kalıcı ve derin bir film üretmişlerdir. Schoedsack'in kamerası, izleyicinin merakını ve ilgisini canlı tutmayı başarmaktadır.

Teknik yeterlilikleri "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmini, sinema tarihinin erken döneminin en önemli etnografik belgesel filmi haline getirmektedir. Ancak yapmacık hikâyesi, melodramik ve fazlası ile öznel yargılar ile dolu ara başlıkları filmin önemli sorunlarıdır. "Unutulan İnsanlar" olarak adlandırılan üretilmiş mistik bir hikâyenin üzerine kurgulanmış film, gerçeklikle arasındaki bağı zayıflatmıştır. Binlerce yıl öncesinde yaşayan doğulu ilkel dünya vurgusu filmin her karesine sinmiştir. Abartılı anlatım ve kadın kahraman ile izleyicinin macera filmi beklentisi karşılanmıştır. Bahtiyari Aşireti kurulan zayıf Aryan bağı dahi filmin, doğuya dışardan, önyargılı, ötekileştirici bakışını zayıflatamamıştır. Filmin kurgusu, Batılı bir izleyicinin zihnindeki doğu imajını destekleyecek enstrümanların sıralanması ile yapılmıştır.

Kervansaray ziyareti, "Çimenler: Bir Milletin Yaşam Mücadelesi" filmine Anadolu İpek Yolu'ndan geçen ilk belgesel niteliğini kazandırmıştır. Kervansaray görüntüleri, etnografik ve tarihi açıdan mühim kayıtlardır. Ancak "Çimenler" filmi, erken sinema döneminde İpek Yolu'ndan geçen tek belgesel değildir. Roy Chapman Andrews'un 1922 yılında Moğolistan'da Gobi Çölü'nde yaptığı kazıları ve bulduğu dinozor yumurtalarını gösteren James B. Shackelford tarafından çekilen film, 1928'de Sven Hedin'in Moğolistan'daki çalışmalarını gösteren filmler İpek Yolu güzergâhından geçen ilk filmler olarak kaydetmek gerekmektedir. Ancak "Çimenler" bütün bu filmler arasında sinematografik estetiği ile daha kalıcı olmayı başarmıştır.

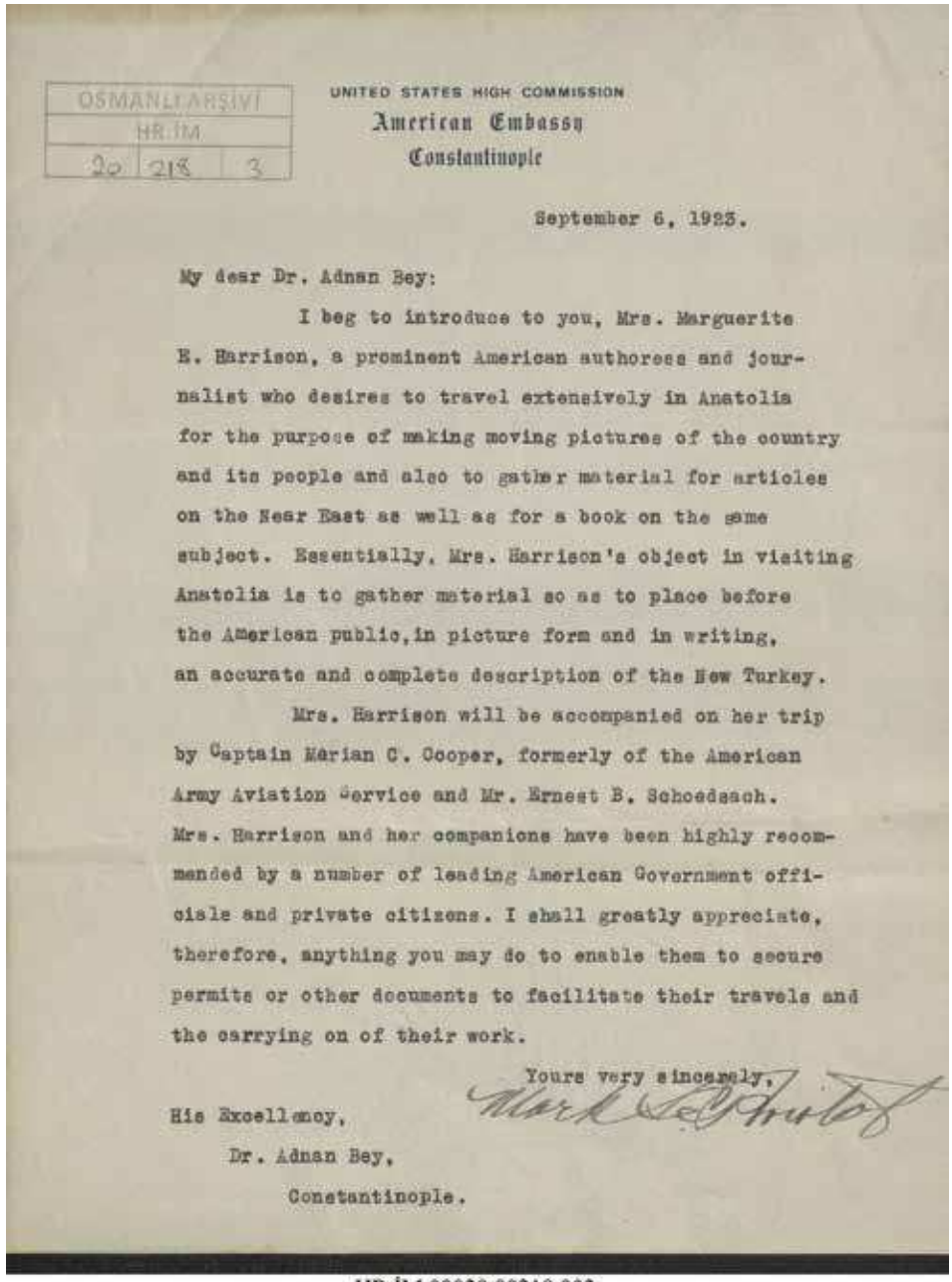

OSMANLI ARŞİVİ
HR.İM
20 218 3

UNITED STATES HIGH COMMISSION
American Embassy
Constantinople

September 6, 1923.

My dear Dr. Adnan Bey:

I beg to introduce to you, Mrs. Marguerite E. Harrison, a prominent American authoress and journalist who desires to travel extensively in Anatolia for the purpose of making moving pictures of the country and its people and also to gather material for articles on the Near East as well as for a book on the same subject. Essentially, Mrs. Harrison's object in visiting Anatolia is to gather material so as to place before the American public, in picture form and in writing, an accurate and complete description of the New Turkey.

Mrs. Harrison will be accompanied on her trip by Captain Marian C. Cooper, formerly of the American Army Aviation Service and Mr. Ernest B. Schoedsack. Mrs. Harrison and her companions have been highly recommended by a number of leading American Government officials and private citizens. I shall greatly appreciate, therefore, anything you may do to enable them to secure permits or other documents to facilitate their travels and the carrying on of their work.

Yours very sincerely,

Mark L. Bristol

His Excellency,
Dr. Adnan Bey,
Constantinople.

HR.İM.00020.00218.003

Ek:1- ABD Büyükelçiliğinin TBMM Hükümeti İstanbul Temsilcisi Adnan Bey'e (Adıvar) film çekim izni için yazdığı mektup

Ek:2- Cooper, Harrison ve Schoedsack'den oluşan film ekibinin 1923 yılı Ekim ayında Ankara'da olduklarını gösteren fotoğraf

1 İlgili belge için Bkz. Ek:1
2 İlgili fotoğraf için Bkz. Ek:2

Kaynakça:
Arşiv
BOA: HR-İM-00020-00218-1-5
Kitap ve Makaleler
Baumann, Bruno, **Karawane ohne Wiederkehr. Das Drama in der Wüste Taklamakan,** München 2000.
Beeman William O., "Grass: Untold Stories (review)", The Middle East Journal 65(3), Ocak 2011, Middle East Institute, Washington D.C. s. 520-521.
Harrison, Marguerite, **There's Always Tomorrow: The Story of a Checkered Life,** Farrar & Rinehart, New York, 1935.
Khosronejad Pedram, "In the Memory of David H. M. Brooks: Grass: A Nation's Battle for Life (1925)" https://www.sant.ox.ac.uk/sites/default/files/related-documents/grass.pdf, 2006, Erişim Tarihi: 25.01.2016
Maghsoudlou Bahman, **Grass: Untold Stories,** Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2009.
Malek Amy, "If you're going to educate 'em, you've got to entertain 'em too": An Examination of Representation and Ethnography in Grass and People of the Wind" Iranian Studies 44(3), Mayıs 2011, The Middle East Centre, St Antony's College, University of Oxford, s. 313-325.
Mordaunt Hall, "Chang A Drama of the Wilderness (1927)," New York Times, 30 Nisan 1927.
Sarısaman Sadık, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası" Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 8, 1997, Ankara, s. 295-318.
Schoedsack Ernest B., **"Grass: The Making of an Epic",** American Cinematographer, Şubat 1983.

VATAN ÖZLEMİYLE GEÇEN BİR HAYAT HİKÂYESİ- ELMAS YILDIRIM

Zhala BABASHOVA KASTRATİ *

Özet

Edebiyat, hem sosyal bir araç olan dili kullandığı, hem de toplumların tarih boyunca yaşamış olduğu çeşitli olaylardan beslendiği için sosyal bir kurumdur. Toplumları yönlendiren birçok şair ve yazarda, sosyal içerikli eserler görmek mümkündür. Azerbaycan Türkleri tarihî süreç içerisinde oldukça uzun bir süre bağımsızlık mücadelesi vermiş ve pek çok sıkıntıyla karşı karşıya kalmışlardır. Doğal olarak, daha çok toplumcu bir çizgide ilerleyen Azerbaycan Edebiyatı, yaşanan bu olaylardan büyük ölçüde etkilenmiş, bu coğrafyada yaşayan şair ve yazarlar, yaşanan olayları edebî eserlere yansıtarak, gelecek kuşakların millî şuur sahibi olmalarında önemli rol üstlenmişlerdir. 19. Yüzyıl'ın sonu 20. Yüzyıl'ın başlarında Azerbaycan Edebiyatı üç büyük temayülün etkisi altındadır: Türkiye, İran ve Rusya. 20. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde siyasî alanda yaşanan birtakım olaylarla Azerbaycan Türkleri ve genellikle Rus Yönetimi altında olan Türk Toplulukları üzerinde sansürün kaldırılmasıyla Azerbaycan Türkleri'nin edebî ve siyasî uyanış tarihinde önemli bir devir açıldığını görüyoruz. Bu dönemde Azerbaycan Millî Hareketi Türkiye'ye doğru yeni bir istikamet almıştır. Azerbaycan'dan Türkiye'ye eğitim almak için ya da başka amaçla gelip Türkiye'deki siyasî, edebî ve kültürel ortamı görerek buradaki fikrî hareketlerden etkilenen aydınların, Azerbaycan kültür ve fikir hareketlerinin Türkiye'nin paralelinde gelişmesinde ve etkilenmesinde büyük katkıları olmuştur. Bu anlamda sözü edilen sanatçılardan biri olan Elmas Yıldırım, özellikle millî tavır ve hassasiyetleri ile Azerbaycan edebiyatında öne

çıkmış önemli bir isimdir. Elmas Yıldırım'ın eserlerini incelediğimiz zaman, Türk Tarihi'ne, kültürüne ve edebiyatına ait birçok unsurla karşılaşırız. Yazarın tarihe kaynaklık eden eserlerinde, Türkler'in geleneklerine, göreneklerine, âdetlerine ve ahlâkî değerlerine yer vererek; aynı zamanda gelecek kuşakların eğitimi konusunda da katkıda bulunmuştur. Elmas Yıldırım'ın hayatı boyunca tek gayesi tarihin Türk Milleti'ne oynadığı oyunu bozmak, Türk Dünyası'nın üzerinde dolaşan kara bulutları dağıtmaktı. Bu mücadelede yazarın en büyük silahı eseleri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Elmas Yıldırım, Türk Edebiyatı

Abstract

Literature is a social establishment because it uses the language which is a social tool and feeds on various events that communities have had experienced throughout the history. To see works with social contents in many poets and writers who orient communities is possible. Azerbaijani Turks have long struggled for independence and faced with a number of distresses in this historical period. Naturally, Azerbaijani literatures, which rather proceed on a socialist line, were significantly influenced by these experiences and the poets and authors in this fields have played an important role in prospective generations to gain a national consciousness by reflecting events experienced in their literal works. In this sense among the artists mentioned, Elmas Yıldırım is the prominent name, especially by his national attitude and sensitivity.When we examine the works by Elmas Yıldırım, we encounter a number of elements related to Turkish literature, history and culture. Elmas, have contributed to the education of prospective generations by giving place for Turkish traditions, customs, behaviors and moral values in their resource works. In this research we attempted to put forth the viewpoints related to Turkish history, Turkish literature and Turkish culture which appear as a common denominator in the work of Elmas Yıldırım and tried to determine the similarities and differences in this regard by making comparisons.

Keywords: Turkish Literature, Azerbaijan Literature, Elmas Yıldırım.

Giriş

Bilindiği üzere toplumların yaşadıkları sosyal ve siyasî gelişmeler, doğal afet ya da savaş gibi olağanüstü olaylar zamanla kültürel sahaya da aksetmekte ve dönemin edebî muhtevası açısından belirleyici bir rol üstlenmektedir. 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra Rusya, Türkistan topraklarının önemli bir bölümüne hakim oldu. Çarlık Rusya'sında büyük bir Türk düşmanlığı vardı ve Türk Halkları yönetimin her türlü baskı ve zulmüne maruz kalmakta idiler. Ruslar, işgal ettikleri toprakları sürekli kontrol altında tutabilmek adına bu topraklara Rusya'dan Rus kökenli insanları getirip yerleştirerek, onlara en iyi, en verimli toprakları vererek yerli Türk Halkları'nı bu şekilde sindirmeye çalışıyorlardı. Türkler'i, aşağılayarak baskı altında tutuyorlardı. Bütün bu haksızlıklara karşı sessiz kalamayan isyan eden bilinçli kesim ve aydınlar yönetim tarafından birer birer veya topluca öldü-

rülerek ortadan kaldırılıyordu. Rus İşgali'nin başladığı yıllardan itibaren Stalin'in ölümüne kadar Rus yönetimi tarafından Türk Halkları'nın millî ve manevî değerleri, tarihî kimlikleri yok sayılarak, baskı, sürgün ve toplu katliamlarla korkutularak, asimile etme siyaseti başarılı bir şekilde gerçekleştirilmekteydi.

XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Rus Yönetimindeki Türk halkları'nın en önemli kültür ve siyaset merkezleri; Kazan, Kırım, Bakü, Ufa, Taşkent, Semerkant, Fergana ve Buhara gibi şehirlerdi. Aydınlar genellikle bu merkezlerde bulundukları için fikir, bilim, edebiyat gibi siyaset de yine böyle merkezlerde üretiliyordu. Meselâ, dönemin en önemli dergileri ve gazeteleri bu merkezlerde basılıyor ve dağıtılıyordu. Bu fikrimizi kanıtlamak üzere, bütün Türk Dünyası'nın fikir hayatında önemli bir yeri olan Kırım'da – Bahçesaray'da yayımlanan Tercüman Gazetesi'ni örnek olarak verebiliriz.

XX. Yüzyıl'ın başlarında Gaspıralı İsmail Bey'in "Dil'de, Fikir'de, İş'te Birlik" sloganıyla özetlenen fikirleri, Türk soylu topluluklar arasında büyük yankı uyandırmış ve kabul görmüştür. Gaspıralı'nın dil birliğini esas alan düşünceleri ile birlikte, eğitim, maariflenme konusundaki fikirlerini de hayata geçirmek için 1900 yılında Semerkant'ta ilk "Usul-ı Cedid" okulu açılmıştı. Çarlık Yönetimi Türk Halkları'nın aydınlanmasını, bilinçlenmesini istemediği için bu okulların yaygınlaşmasına karşı çıkıyor, türlü engeller çıkarıyorlardı. Yönetimin engellerine rağmen XX. Yüzyıl'ın başlarında bütün Türk Coğrafyası'nda yeni yöntemle eğitim veren birçok okul açılmıştı. Açılan yeni okullar, Gaspıralı'nın düşünceleri ve Ceditçilik Hareketi bütün Türk Dünyası'nda milliyetçi düşüncenin güçlenmesini, millî bilincin oluşmasını sağladı. Böylece çeşitli aydın hareketleri oluşmaya başladı.

Rusya'da yaşanan 1905 Ekim İhtilali, Rusya'da olduğu gibi, Türk Halkları'nın bütünü arasında da olumlu bir hava yaratmıştı. Rus okullarında ya da İstanbul ve Kazan gibi Türk kültür merkezlerinde eğitim gören aydınlar millî konularla daha rahat bir şekilde ilgilenme fırsatı bulmuşlardı. Dönemin şair ve yazarları, hikâye, roman, şiir ve makale alanlarında yazdıklarıyla halkı bilgilendiriyor, millî konuları işleyerek özgürlük düşüncesini, millî bilinci güçlendirmeye çalışıyorlardı. Bu bağlamda bu dönemi ele aldığımızda bütün Türk Toplulukları'nda canlanma, hareketlenme görülmektedir.

Türk Toprakları'nın Çarlık orduları tarafından işgali bu coğrafyadaki Türk Halkları'nın millî ve manevî dünyalarında derin yaralar açmıştı. Bu süreç zarfında bu coğrafyadaki aydınlar arasında çeşitli gruplar oluşmuş ve mücadelelere girişilmiştir. XX. Yüzyıl'ın başlarında özellikle Rus İhtilali'nden sonra Kazak, Kırgız, Özbek, Azerbaycan, Kırım ve Kazan Türkleri arasında önemli direniş hareketleri ve sayısız başkaldırılar görülmüştür. Bunlardan en önemlisi ve 1916 senesinde Semerkant bölgesinde başlayan isyana 10 milyona yakın insan katılmıştır. Kırgız, Kazak, Uygur, Tatar, Başkurt Türkleri de bu isyana katılım sağlamıştır (Türk Dünyası Edebiyatı-II, Ankara 2002, s.229).

1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte Ruslar'ın Türk Coğrafyası'ndaki etkisi daha planlı bir şekilde gelişmeye başlar. Ruslar, bölgenin hakim gücü haline gelmişlerdir. Lenin'in yönetimi yıllarında belirli bir rahatlama yaşayan Türk Halkları, Stalin Dönemi'nde her alanda büyük baskı, sürgün ve ölümlerle karşılaşmışlar. Lenin'in Türk Toplulukları ile ilgili yürüttüğü politikanın temelinde, Türk lehçelerinin ayrı diller, Türk Boyları'nın farklı milletler olduğu düşüncesiyle yetişmiş ve bu bilinçte yeni "mikro milletçi" zihniyette bir toplum oluşturmak hedefleniyordu. Bu politikayı uygularken 1920- 1950 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde kanlı yıllar yaşandı. Bu yıllarda binlerce insan kurşuna dizilmiş, baskı ve şiddete maruz kalmıştır. Stalin Dönemi Türk aydınlarının kanıyla yazılmış kanlı bir vahşet dönemdir. Türk aydınları Rusya'nın kendilerini tarihlerinden, kültürel kaynaklarından koparak yeni ve farklı kimliklere dönüştürmek istediklerini anlarlar ve buna karşı çıkarlar. 1924 yılında Türk Coğrafyası'nda meydana gelen direniş hareketleri sırasında binlerce aydın ve sivil öldürülmüştür. 1924 yılında Sovyet Yönetimi'ne karşı Özbekistan'da başlayan olaylar "Basmacılık" Hareketi olarak adlandırıldı. Bu direnişin bastırılmasından sonra "Basmacılar" ve Ceditçiler'in ortadan kaldırılması ve yok edilmesi politikası devreye girdi. Türk Dili'nin birliğini savunan ve Kiril Alfabesi'ne karşı çıkan aydınlar "sistem karşıtı, halk düşmanı, pantürkist" olarak suçlanmış ve büyük bir bölümü 1937-1938 Repressiya yıllarında kimi zaman kurşunlanarak kimi zaman sürülerek, sürgünde öldürülmüşlerdir.

1937-1939 yılları arasında Türk Toplulukları arasında 1.000.000 civarında şair, edebiyatçı, yazar, gazeteci, Türkolog, din adamı, aydın ve halktan insanlar öldürülmüştür. Bu yazarların eserleri yasaklanmış ve onların eserlerini okuyan kimseler de aynı gaddarlıkla cezalandırılmışlardır. Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Türk aydın, yazar, edebiyatçıları, özellikle Türkoloji ve Türklük'le ilgilenenler, Türkiye ile ilgisi olanlar, Türk Dili ile edebiyat yapanlar, Türk Halk Edebiyatı ve destanlarıyla ilgilenenler, onları yayınlamaya çalışanlar cezalandırılmış, sürgün edilmiş, kurşuna dizilmişlerdir. Bu dönemde sanat ve sosyal alanlardaki gelişmeler kısıtlanmış ve bu dönem şair, yazar, tarihçiler, fikir adamları ülkeye milliyetçilik fikirlerini sokmaya çalışan "ajanlar" olarak görülmüştür. Bu dönemde öldürülen, sürgün olunan, cezalandırılan Türk aydınlarına baktığımızda çoğunluğunun Latin Alfabesi'ni ve "dilde birliği" savunan Türkçü-Turancı aydınlar olduğu görülmektedir.

Stalin Yönetimi'nin önemli ceza uygulamalarından biri de toplu sürgünlerdir. Ferdi ceza ve sürgünler dışında toplulukların, milletlerin toplu cezalandırılması ve sürgün edilmesi de bu dönemde yapılmıştır. Kırım, Karaçay Balkar, Ahıska Türkleri, Çeçenler, Kalmuklar Stalin Dönemi'nde Orta Asya ve Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Ayrıca bu dönemlerde Kafkasya ve Türk Halkları'nın epik şiirlerini, destanları da hedef alınmıştır. Sovyet Yönetimi tarafından, Azerbaycan'da Dede Korkut destanın yasaklanması, Dede Korkut hikâyelerinin toplatılarak yok edil-

mesi, Türkmenistan'da Korkut Ata ve Goroğlı\Köroğlu, Kırgızistan'da Manas Destanı yasaklanmıştır. Manas Destanı'nın yayılması ve araştırılması işiyle ilgilenen Törekul Aytmatov, Kasım Tınıstanov gibi aydınlar tutuklanıp daha sonra da öldürülmüşlerdir. Bundan başka Kazaklar'ın Koblandı Batır, Nogaylar'ın Er-Sayın, Tatarlar'ın Çora-Batır, Özbekler'in Alpamış destanları ve bunlarla ilgilenen aydınlar mercek altına alınmışlardı. Sovyet ideolojisi, Stalin despotluğu folklorcuları, edebiyatçıları, şairleri, sosyal bilimci aydınları hedef almıştı. Çünkü onlar millî ve dinî kimlikleri öne çıkarıyorlardı. Oysa yönetimin ana ideolojisi millî ve dinî kimliğinden arınmış, "Sovyet insanı, Sovyet vatandaşı" mantığında kişiler yetiştirmekti. Bu bağlamda repressiya yıllarında ve daha sonrasında da toplumun müşterek hafızası yok edilerek, insanların tarihleri, kültürel kökleri ve kimlikleriyle bağlarını koparark "mankurtlaştırılmış" bireylerden oluşan yeni bir toplum inşa etmekti amaçları. Bu yolda da engel gördükleri Türk Halkları'nın dinî, kültürel ve tarihi müştereklerini yok etmeyi hedef aldılar.

Sovyetler Birliği'nde 1930 ile 1950 yılları arasında birçok halk, topluluk ve kişi bulundukları yerlerden sürülerek ülkenin başka bölgelerinde, zor şartlarda yaşamaya mecbur edilmişlerdir.

Azerbaycanlı şair, yazar ve Türkologlar da Sovyetler Birliği'nin her yerinde olduğu gibi bu dönemde baskılara, hapislere sürgünlere maruz kalmışlardır. Bu aydınlar, Sovyet zulmünden kurtulmak için başta Türkiye olmak üzere farklı ülkelere kaçarak sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu isimlere örnek olarak Türkoloji'nin önemli isimlerinden olan; Ahmet Caferoğlu, Almaz İldırım ve Aşık Ali Asker gibi isimleri sıralayabiliriz. Azerbaycan'da "pantürkist, milliyetçi, halk düşmanı" gibi suçlamalarla tutuklanan Hüseyin Cavid, Ahmet Cevad, Mikayıl Müşfik, Tağı Şahbazi gibi binlerce yazarımız kurşunlanarak ya da sürgüne gönderilerek rejim tarafından cezalandırılmışlardır.

XVIII. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Rus Yönetimi'ne girmeye başlayan tarihi Türk toprakları ve bu coğrafyada yaşayan Türk Halkları çeşitli yöntemlerle sindirilmeye, asimile edilmeye çalışılmıştır. Bu dönem sadece Rus Yönetimi altında olan Türk Halkları'nın zulme uğraması ile tarihe geçmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözünmeye başladığı yıllarda Osmanlı-Rus Savaşı'yla başlayan göçler, Balkan Savaşları'yla daha da artmış ve bu coğrafyada yaşayan soydaşlarımız "etnik temizleme" siyaseti altında yapılan katliamlardan kaçmak için Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Ayrıca yine bu dönemlerde yaşanan Bulgar ve Yunan ayaklanmaları, bağımsızlıklarının ilan edilmesi ve bunun akabinde Türkler'e karşı başlattıkları sürgün ve soykırımı siyasetleri Türk Halkları'nın felaketine sebep olmuştur.

XX. Yüzyıl'ın sadece Rus Yönetimi'ndeki Türkler için değil bütün Türk Hakları için felaketin derin yaşandığı yıllar olmuştur. Bu süreçte Türk aydınları, halkı da boş durmadı. Türkler, ya kalemiyle ya da silahıyla mücadeleye koyulmuşlardır.

İşte bu kanlı mücadele yıllarında Türk Halkları'nın gelişimini engellemek için Rus Rejimi'nin uyguladığı en önemli silah toplumun eğitimine engel olarak millî bilincin uyanmasını engellemekti. Bu yolda da acımasızca bütün işkence yöntemleri kullanıldı. İşte böyle bir zor dönemde Elmas Yıldırım sanat hayatına başlamıştır.

Azerbaycan'ın Namık Kemal'i Elmas Yıldırım, çok çileler çekmiş, sevdiği yurdundan kaçmak zorunda kalmış yüreği Azerbaycan ve Türklük sevgisiyle dolu olan, "Esir Azerbaycanlı bir şairdir" Esir Azerbaycan'ın bağımsızlığı için şiir yazan, Sovyetler'e baş kaldıran yiğit bir kahramandır. O bir yazardır, bir araştırmacı-derlemecidir, bir dava adamıdır, o bir rejim mağdurudur.

Elmas Yıldırım, 25 Mart 1907'de Azerbaycan'ın Gala köyünde doğdu. Babası Abdülmuhammet, annesi Nisa Hanımdır. Yıldırım'dan sonra ailenin: Sona, Ziba, Abdülali, Mehmetali ve Haydar adlı 5 çocuğu daha dünyaya gelir. Yıldırım'ın göbek adı Abdülhasan'dır. Ancak, çocukluk yıllarında herkes onu, dedesinin adıyla yani Almas veya Almaszade olarak tanırdı Yıldırım'ın babası hacı Abdülmuhammet önce Şüvelan'a, oradan da Bakü'nün Çemberekent semtine göç etmiştir. Geleceğin hürriyet ve istiklâl şairi artık ailesiyle beraber, bugün Bakü'de Gülistan Sarayı'nın yer aldığı bölgede bulunan evde yaşamıştır.

Azerbaycan'daki resmi kayıtlara göre onun asıl isminin Yıldırım, soyadının ise Almaszade olduğu görülmektedir. Türkiye'deki resmî kayıtlarda da asıl ismi Yıldırım, soyadının ise Elmas olarak geçtiğini görmekteyiz. Fakat, Türkiye'de uzun bir süre 'Şengel' soyadını da kullanmıştır Yıldırım.

Şair, 1914-1915 eğitim-öğretim yılında, Çemberekent'te bulunan 7 yıllık 'İttihad Mektebi'nde öğrenime başlar. 'İttihad Mektebi'nde okurken güzel şiirler yazmaya başlayan şair, adı geçen okuldan Farsça'yı da öğrenerek mezun olur. Şair, daha sonra o dönemde öğretmen yetiştiren Abdullah Şaik Adına Numune Mektebi'ne girer. Burada Rusça'yı da öğrenen Yıldırım, bugünkü adıyla Bakü Devlet Üniversitesi Şarkiyyat Fakültesi Edebiyyat Bölümü'ne kaydolur. Fakat, birkaç ay sonra, ülkesini işgal eden Sovyet Yönetimi tarafından ailesinin zengin olması, esarete karşı çıkması, millî düşünceleriyle halkın hissiyatına tercüman olması gibi rejime ters düşen sebeplerle fakülteden atılır.

Üniversiteden atılan Yıldırım, edebî faaliyetlerini Yeşil Kalemler Derneği, Yeşil Yaprak Derneği, Azerbaycan Edebiyatı Cemiyeti, Türk Edip ve Şairleri Topluluğu, Kitap Dostları Cemiyeti, Edebiyat Cemiyeti gibi toplulukların bünyesinde sürdürmüştür. Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesini kabullenemeyen şair ve yazarların, söz konusu cemiyetler üzerindeki nüfuzunun arttığını hisseden Sovyetler'in özel donanımlı "ÇEKA" (Devlet Siyasî İdaresi) teşkilâtı bu artan nüfuzun önlemini almak amacıyla Komünist Partisi tarafından kurulan Azerbaycan Proletar Yazarlar Topluluğu dışında bütün edebî cemiyetler kapatılır. Sovyetler'in kara bulutları başının üzerinde dolaşmaya başlayan şairin attığı her adım takip edilir, attığı her adım yazdığı her satır rejim yetkilileri tarafından mercek altına alınır. Rejim ta-

rafından, Kemalci, Türkiye Sevdalısı, istiklâlci gençler yetiştirmek, Lâtin asıllı Türk Alfabesi'ni savunmak, Millî Edebiyatı devam ettirmek, 'Türkistan Devleti kurmak istemek' gibi sebeplerle suçlanır ve en kısa zamanda siyah listeye alınacağı ile ilgili dedikodular yayılır. Önce Derbent'e, sonra Kırım'a ve Aşkabat'a sürgün edilir. Aşkabat'ta kurşuna dizilme tehlikesiyle karşı karşıya kalınca eşi Ziver Hanım'la beraber İran'a (Güney Azerbaycan) oradan da Türkiye'ye geçmeye karar verirler. Gecenin bir saatinde eşi Ziver Hanım'la, üç aylık oğlu Azer'i de alıp kaçakçı deve kervanına katılırlar. Bir süre kervanla ilerledikten sonra kervandan ayrılır yalnız başlarına yola devam etmişler. Yollarda aç ve susuz perişan olan genç anne-baba, üç aylık çocukları Azer'i tehlikeli yolculukta korumak amacıyla bir kayanın gölgesine bırakıp gitmeyi düşünürler, keza bunu yapmazlarsa çocuğun da onlarla mahvolacağını düşünüyorlar. Yavrularını korumak içgüdüsüyle kundaktaki Azer'i bir kayanın dibine bırakan ana baba birkaç metre ağlayarak yürüdükten sonra dayanamayıp geri dönerek yavrularını bağırlarına basarlar. İran üzerinden Türkiye'ye varmayı hedefleyen bu zorlu yolculukta çift İran sınırına yakın bir yerde yönünü kaybeder. Artık nereye, nasıl, hangi yöne gideceklerini bilemeden yürürler, bir süre sonra çaresizce nereye yürüdüğünü bilmeden yürüyen çift meğerse İran sınırına gelmiş ve sınır ihlali yaparken Yıldırım ve ailesi sınır yetkilileri tarafından sınır kanunlarını ihlâl etmekle suçlanarak ailesiyle birlikte tutuklanır. Burada şairin, 'Stalin'in Casusu', 'Bolşevik Sovyet Casusu' olduğu düşünülerek işkence yapılır. Bir aylık ağır işkence ve sorgu sonrası şairin suçsuz olduğu kanaatine varılarak, serbest bırakılır. Serbest bırakıldıktan sonra Meşhed'e giden Yıldırım, İran'da maddî ve manevî büyük sıkıntılar yaşar ve sevdasıyla yaşadığı Atatürk'ün hür Türkiye'sine ulaşmanın yollarını arar. Şair ailesiyle birlikte Türkiye'nin Van şehrine, oradan da Elazığ'a gelir.

Türkiye Cumhuriyeti, Yıldırım'a kucak açar. Hazar Gölü'nün sıcak insanları onu bağrına basar, Hazar Gölü şaire, çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Hazar Denizi'ni hatırlatır. Elazığ'daki Hazar Gölü (Gölcük) ona Azerbaycan'daki Hazar'ı hatırlattığından sık sık bu gölün kıyısına gider, dertleşir, ağlar, şiirler yazar:

Aç koynunu, uzaktan gelmişim, çok yorgunum;
İli, yurdu çalınmış bir garip Kafkaslıyım;
Zannetme ki yoksulum, Kürlüyüm, Araslıyım;
Bakü'den ayrılalı yakın zamandır, Gölcük!..

Palu'nun köylerinde, Keban'da, Ağın'da, Hankendi'de, Baskil-Aydınlar'da, Tunceli-Nazimiye'de ve Malatya-Kale'de çeşitli görevlerde bulunur. Elmas Yıldırım, Palu'nun Karaca Bucağı/Karacabağ İlkokulu'nda vekil öğretmenlikle işe başlar. Bir süre Palu'nun Karaçor nahiyesinde yani bugün Kovancılar'a bağlı Çaybağı'nda ve şimdiki İmar İskân Müdürlüğü'nde görev yapar, Keban ve Palu ilçesi tahrirat kâtipliği görevlerinde de bulunur.

Bir müddet Karabegler'de yani şimdiki Arıcak'ta nahiye müdürü olarak çalışır, daha sonra Ağın, Hankendi, Baskil'in Aydınlar beldesinde ve Elazığ Merkez

ilçeye bağlı Balıbey'de Bucak Müdürü olarak görev yapar. Elmas Yıldırım 1951 yılının ortalarında Tunceli'nin Nazimiye ilçesi Dallıbahçe Bucak Müdürü olarak çalışır. Ölümünden birkaç ay önce Malatya'nın Kale Bucağı Müdürlüğü'ne atanmıştır. Elmas Yıldırım'ın Bakü'nün Kale'sinde başlayan ömrü nihayet Malatya'nın Kale'sinde sona erer. 14 Ocak 1952'de Kale Nahiye Müdürü iken vefat eder. Kabri Malatya-Sancaktar mezarlığındadır.

Şair, arkasında gözü yaşlı bir eş ve çocukları Mehmet Bakühan, Odkan, Aras ve Azer'i bırakır. Ailenin bütün yükü, üniversite eğitimine başlamak üzere olan büyük oğlu Azer'in omuzlarında kalır. Aileye, Malatya'nın o zamanki valisi Şefik San Beyefendi sahip çıkar ve her türlü yardımı yapmıştır. Ölünceye kadar Türk'ün istiklâl aşkını terennüm eden Elmas Yıldırım'ın sağlığında İlk Şiirler, Dün Bugün, Dağlar Seslenirken, Azerbaycan Mânileri Azerbaycan Halk Edebiyatından Alınmış Bayatılar, Bayatılar, Azerbaycan Halk Mânileri ve Boğulmayan Bir Ses adlı eserleri yayınlanmıştır.

Kısaca anlatmaya çalıştığımız Türk halklarının tarihinde önemli olan bu dönem, geniş kapsamlı bir araştırma konusudur. Sonuç olarak Türklerin millî kimlikleri ve milli kimlikleri ile var olma uğruna verdikleri bu yaşam mücadelesinde gördüğümüz şu ki, onlar eğitimle, millî ve kültürel varlıklarına sıkıca sarılmışladır. Türkler, tarihi kökleri etrafında ve müşterek varlıkları olan "Türk Dili" noktasında birleşerek ortak Türkçe'yle makaleler, eserler, şiirler ve benzeri edebiyat ürünleri vererek şanlı bir mücadele yolu seçmişlerdir.

XX. Yüzyıl, İsmail Gaspıralı'nın "Dil'de, Fikir'de, İş'te Birlik" şiarıyla mücadele vermiş aydınlarımızın son damla kanlarına kadar, bir an bile geri çekilmeden sürdürdükleri kutlu bir varolma savaşıdır. Bu var olma mücadelesinde Elmas Yıldırım'ın şiirleri, eserleriyle yaptığı katkılar da Sovyet Rusyası'nın sindirme ve milli kimliği yok etme siyaseti sayesinde senelerce görmezden gelinmiştir. Bugün bizlerin en büyük görevi kalemlerinden başka silahları olmayan şehit Türk aydınlarının tarihe kanlarıyla yazdıkları bu büyük kutlu mücadeleyi gelecek kuşaklara olduğu gibi aktarmaktır. Senelerce rejim tarafından örtbas edilmiş bu kutlu mücadeleyi aydınlatmaktır. Bizlere düşen en önemli görev Türk Dünyası'nda birliği sağlamak için yarınlarımıza eğitimli, bilinçli nesiller yetiştirmek olmalıdır.

Bizlere düşen diğer önemli bir sorumluluk ise; dilimize, tarihimize, kültürümüze, inancımıza bilinçli bir şekilde sahip çıkarak yeni nesillerin yetişmesine imkan sağlayacak vasatı hazırlamaktır.

---

* Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Kaynakça:

1-Adil Mehmedoğlu Babayev, Elimizin ve Elmimizin Soygırımı, Bakü 2003.
2-Aras Enver,Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım, Elazığ 2007
3-Celal Gasımov, Esrin Giyamet Çağı, Bakü 1997.
4-Repressiyadan Deportasiyaya Doğru, Bakü 1998.
5-Kengerli Aybeniz Aliyeva, Azerbaycan'da Romantik Türkçülük, İstanbul 2008.
6-Türk Dünyası Edebiyatı-II, Ankara 2002.

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ TEŞEKKÜL TARİHİNDEN

Melahat R. BABAEVA *

Abstract

From the history of the Turkish and Azerbaijani folklore

The beginning of the twentieth century is characterized as the most intense and controversial period in world politics. This period is also characterized the germination of the idea of independence of individual states and with the increasing of the misappropriate inclination to the national and moral values background of the collapse of the giant empires and re-division of the world.

This period is remembered by the achievement of national independence for both Turkey and Azerbaijan and the establishment of the first independent Turkish Republic. The ideas of the achievement of national independence directly belonged to the public and political figures and the intellectuals of that period. It is not accidental, many sciences for studying the motherland's culture and the national and moral values was created in those years. One of these sciences is the folklore, which reflecting the way of thinking, spirituality, ethno-psychological factors and the root of the nation.

The formation of the science of folklore in Turkey dates back to the beginning of the twentieth century. In 1913, Ziya Gokalp has used the term of «Xelqiyyet» on the «Xalqa dogru» collection and Mehmet Fuat Koprulu has used the name of terms in two languages as «Xelqiyyet: Folk-Lore» on «Ikdam» newspaper in 1912. Then Rza Tevfik Bolukbashı at «Peyam» newspaper, Selim Sırrı Tarcan at

«TEM» and Rauf Yekta at «Daru`l-Elkhan Collection» has used the «Folklore» («popular science») samples.

In the early twentieth century H.B.Zerdabi, Y.V.Chamanzaminli, A. Abid, R. Afandiev, E. Sultanov, M.Mahmudbekhov, M. Gamarlinski and others have collected and published the different genres of folklore in Azerbaijan. But the formation of the science of folklore, undoubtedly, is associated with F. Kocharly. On F.Kocharly's textbook of «Kiddies gift» (1912) , almost were used the all genres of folklore of Azerbaijan.

In Soviet period, about the issues of Azerbaijani folklore collecting was engaged the «Azerbaijan researching and Studies Society» (1923-1929). During this period, S. Mumtaz, V.Khuluflu, H.Zeynalli and other intellectuals have contributed folklore science and the most of them have been subjected to repression.

Keywords: round, folklore, Silk Way, idea, national

Anahtar Kelimeler: yuvarlak, folklor, İpek Yolu, fikri, ulusal

XX.Yüzyıl'ın başları dünya siyasetinde en çekişmeli ve tartışmalı dönem olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde dev imparatorlukların çöküşü, dünyanın yeniden parçalanması fonunda hem de ayrı ayrı devletlerin bağımsızlık düşüncelerinin cücərməsi, kendi milli ve manevi değerlerine sahip çıkmak eğilimlerinin artması ile de karakterize edilir.

Bu dönem hem Türkiye, hem Azerbaycan için ulusal bağımsızlığın kazanılması, doğuda ilk bağımsız Türk Cumhuriyeti'nin kurulması ile de akılda kalıyor. Ulusal bağımsızlığın kazanılması fikirleri ise doğrudan dönemin sosyo-politik militanlarına, aydınlarına aitti. Tesadüfi deyil ki, vatanının kültürünü, milli manevi değerlerini öğrenmek için birçok ilimlerin esasını da bu yıllarda atılmıştır. Bu bilimlerden biri de halkın kökünü, düşünce tarzını, maneviyatını, etnopsixoloji kriterlerini içeren folklorşünaslıq bilimidir.

Türkiye'de bilimsel anlamda folklor ile ilgili yazılar yirminci yüzyılın başında verilmeye başlanmıştır. 1913 yılında Ziya Gökalp, 23.7.1913 tarihli "Halka Doğru" adlı dergide «Halk Medeniyeti I» adlı makalesinde ilk kez "Halkiyat" terimini kullanmış, 1914 yılında Mehmet Fuat Köprülü de 6.2.1914 tarihli "İkdam" gazetesindeki «Yeni bir bilim dalı: halkiyyat» adlı makalesinde milliyetçiliğin güçlenmesi ve yayılması için folklorun bir araç olduğunu öne sürmesi yazılarında "Halkıyyat: Folklore" şeklinde kelimenin Türkçe karşılığını orijinal hali ile birlikte kullanmıştır. Rıza Tevfik'in 20.2.1913 tarihli Peyamı edep'te çıkan «Folklor» adlı tanıtıcı yazısı folklor alanında yeni bir atılımın başlangıcı sayılır. Bundan sonra folklor, kapsadığı tüm konularla birlikte ele alınmaya, gelenekler, görenekler, âdetler, inançlar, çeşitli törenler, yerel ağız özellikleri, müzik etnolojisi, din etnolojisi ve

halk sanatları vb. alanlarda araştırmalar yapılmaya başlandı. (Alan Dundes,2003) Macar türkolog Ignacz Kunos'un 1887'den beri derlediği Türk Halk Hikâyeleri'nin yayını da bu dönemdedir (1925).

Türk Folkloru'nun bilimsel kuruluşlar yoluyla ele alınıp incelenmesi ve geniş kitlelere mal edilmesi Cumhuriyet Dönemi'nden sonradır. Kurtuluş Savaşı'mn coşkusu ve milliyetçilik duygularıyla daha 1920 yılında Ankara Hükümeti'nin Milli Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur okullara bir genelge yollayarak, folklor ve kültür ürünlerinin toplanmasını istedi, ayrıca bakanlık bünyesinde bir Hars (kültür) dairesi kuruldu. «İlkin Besim Atalay, Hilmi Tanyolaç ve Mübarek Galip'in görev aldıkları bu kuruluşun müdürlüğüne, daha sonra Hamit Zübeyr Koşay getirildi (1925-1926). Böylece Anadolu'nun birçok yöresinde folklora ilişkin çalışmalar baştıldı. 1927'de Türk Halkbilgisi Derneği'nin kurulmasıyla da bu verilerin bir elde toplanıp değerlendirilmesi sağlandı». (Kenneth S. 1977) Bu dönemde Selim Sırrı Tarcan mayıs 1924'te Türkiye Edebiyat Mecmuası'nın 6. sayısında yayımlanan «Halkilmi (halkiyat)» adlı makalesinde uluslararası kişiliklerinin belirlenmesinde folklorik öğelerin tanıtılması ve incelenmesi gerektiğini öne sürüp folklorun önemini vurgulayarak; «Rauf Yekta da 1926'da yayımlanan «Darülelhan Külliyatı: Anadolu Halk Şarkıları» adlı makalesinde, halkbilimsel verilerin özen ve ciddiyetle değerlendirilmesi ve kullanılması gereği üzerinde durarak, bu yeni bilim dalının tanınması, öneminin anlaşılması ve elde edilen verilerin bilimsel yöntemlerle değerlendirilmesi konularına yeni görüşler getirdiler». (Özkul Ç, 2007)

1927'de Anadolu Halk Bilgisi Derneği kurulur. Bu dernek Halk Bilgisi Haberleri ve Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber adlı yayınlar yapar. Selim Sırrı Tarcan "TEM"de, Rauf Yekta "Darü'l-Elhan Külliyatı"nda ilk «halk bilimi» yazılarını kullananlardır. «Cumhuriyet'in ilanına kadar Türk Halk Bilimi ile ilgili araştırma, inceleme ve yayınların dağınıklığı dikkati çekmektedir. 1927 yılında Ankara'da "Anadolu Halk Bilgisi Derneği" adıyla kurulan, bir süre sonra adı "Türk Halk Bilgisi Derneği" olarak değiştirilen dernek Türk Halk Bilimi'ne ilişkin çalışmaları başlatan ilk kuruluştur» . (Özhan Ö, 2009) Çıkardığı "Halk Bilgisi Haberleri" adlı süreli yayınıyla ülkemizin çeşitli yörelerinden derlenen Halkbilim verilerini toplu bir biçimde sergilemiştir. Daha sonra Atatürk tarafından 19 Şubat 1932'de kurulan Halk Evleri, 1955 yılında "Folklor Araştırmaları Kurumu", 1964 yılında "Türk Folklor Kurumu", 1966 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Kurulan Milli Folklor Araştırma Dairesi" halk bilimine ilişkin ilk köklü çalışmaları başlatmışlardır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayıp 1938'e değin süren dönemin en önemli özelliği, yapılan çalışmaların ulusal kültüre yönelik olmasıdır. Bu süre içinde Türk Tarihi'ne ilişkin çok sayıda inceleme yapıldı, Türk Kültürü, dil, tarih, etnoloji yönünden araştırıldı. Türkiye'de bu tür çalışmaların öncüsü sayılan birçok kuruluşun

temeli bu dönemde atıldı, Türk Folkloru'nun klasiklerinden sayılan birçok yapıt yayımlandı. Macar türkoloğu Meszaros'un İstanbul Darülfünunu'na gelişi ve üniversite düzeyinde halkbilim ve halk edebiyatı derslerinin okutulması da gene bu dönemdedir. Fuat Köprülü başkanlığında 1924'te kurulan Türkiyat Enstitüsü de Türkiye'de etnografya, etnoloji konularına eğilen, bu konuda araştırmalar ve yayın yapan ilk bilimsel kuruluşlardan oldu.

Enstitü yayımladığı eserler ve Türkiyat mecmuası adlı yayınında yer alan etnografyaya ilişkin makalelerle, Türk Folkloru'na katkılarda bulundu. Bu alandaki atılımlardan biri de, 1927'de Türk Halkbilgisi Derneği'nin 1930'da da Ankara Etnografya Müzesi'nin kuruluşu oldu. Halkbilgisi Derneği 1932'ye değin folklor alanında araştırma ve incelemeler yaptı, bu tarihten sonra da Halkevleri'ne devredildi. Türk Ocakları'nın kaldırılmasından sonra (1931) kurulan Halkevleri de (1932), Türk Folkloru'nun gelişmesi ve yaygınlaşmasına katkılarda bulundu. Halkbilgisi Derneği'nin çalışmalarını, bünyesindeki tarih, edebiyat, folklor ve dil kollarına aktararak sürdüren Halkevleri, tüzüğünde Türk Folkloru'nun araştırılıp değerlendirilmesine de yer vererek, giderek sayıları artan şubeleriyle birlikte folklor çalışmalarının da yurdun her yöresine yayılmasını sağladı.

1938'e değin olan dönemin yayınlarından biri de 1933'te çıkmaya başlayan Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya dergisiyle Zonguldak'ta yayımlanan Bartın gazetesidir. 1927'de yayımlanan bu gazete folklora geniş yer verdi, yörede yapılan araştırmalardan elde edilen verileri yayımladı. Türk Tarih Kurumu (1931) ve Türk Dil Kurumu da (1932) yaptıkları çalışmalar ve yayınlarıyla bu alana katkılarda bulundular. Söz Derleme Kılavuzu (1933), Söz Derleme Dergisi (1933), bu konuda anılmaya değer yayınlardır.

1938'den sonraki dönemde yapılan çalışmalarda, dış dünyaya yönelik bir yol izlendiği görülür. Bu dönemde Milli Eğitim Bakanlığı etnoloji, etnografya, müzik etnolojisi çalışmalarını yürüten kuruluşları bünyesinde topladı, Batı Klasikleri Dizisi'ni yayımladı, gelişen hümanist akımın ulusal kültür çalışmalarını kimi zaman ikinci plana itmesine karşın, folklor araştırmalarına devam edildi, daha önceki dönemde oluşturulan kurumlar ürün vermeyi sürdürdü.

1950'den sonra kırsal kesime yönelik bir akımın başladığı, bu akımın çeşitli sanat dallarının yanı sıra, sosyal araştırmaları da etkilediği dikkati çeker. Bu eğilim 1960'tan sonra daha da yoğunluk kazandı, değişen sosyo-ekonomik koşulların ortaya çıkardığı sorunlar, kırsal kesim ve kırsal kesim kültürünü ön plana çıkardı. Hızlı toplumsal ve kültürel değişimler, etnografik çalışmaları ve derlemeleri de zorunlu kıldı. Sorunların çok yönlü olması, sosyoloji, ekonomi, tıp, mimarlık gibi çeşitli bilim dallarından kişilerin de bu çalışmalara katılmasını ve konuya yeni yaklaşımlar getirmelerini sağladı. Bu dönemde Milli Folklor Enstitüsü adıyla kurulan (1966) ve daha sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlanarak Milli

Folklor Araştırma Dairesi adını alan (1981) kuruluş bir folklor arşivinin kurulmasına öncelik verdi, 10.000'e yakın malzeme bu arşivde toplandı. Daha sonra bir folklor kütüphanesi oluşturuldu, eski yeni tüm folklor yayınları bu kütüphanede toplandı. Bu arada yayım çalışmaları da yapıldı, danışma kaynağı niteliğindeki Açıklamalı Türk Halk Müziği Kitap ve Makaleler Bibliyografyası (1969) ve Türk Folklor ve Etnografya Kılavuzu (1969) yayımlandı. Bu yapıtlar birleştirilip geliştirilerek Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası (1971) oluşturuldu. Milli Folklor Enstitüsü'nün çalışmalarına yön vermek üzere toplanan 1. Türk Folklor Danışma Kurulu (1971) uluslararası bir folklor seminerinin toplanmasını önerdi. İki yıl süren hazırlık çalışmalarından sonra 1. Uluslararası Folklor Semineri gerçekleştirildi (1973). Seminerde Türkiye'nin folklor zenginliklerinin uluslararası bir kongrede ele alınması savunuldu, bu amaçla Milli Folklor Araştırma Dairesi'nin ön ayak olduğu 1. Uluslararası Türk Folklor Kongresi toplandı (1975). Kongreye 112 bildiri sahibi katıldı ancak Prof. İlhan Başgöz ve Prof. Pertev Naili Boratav'ın ilkin kongreye çağrılması, daha sonra da çağrının geri alınması tepki ve tartışmalara yol açtı, delegelerden bir bölümü kongreden çekildi.(Pertev Nail, 2000)

Bunların yanı sıra Erzurum Atatürk Üniversitesi'nin Halk Edebiyatı Kürsüsü'ne bağlı olarak kurulan Folklor Arşivi, Ankara Kız Teknik Öğretmen Okulu'nun kurduğu Giyim Müzesi, Türk Folklor Araştırmaları konusunda anılmaya değer çalışmalardandır. Konya Turizm Derneği'nin 1966'dan bu yana sürdüregeldiği Geleneksel Aşıklar Bayramı ve 1972'de başlatılan Türkiye Cirit Birincilikleri yarışması da Türk Folkloru alanında önemli girişimlerdendir.

Üniversitelerde uzun süre bağımsız bir folklor kürsüsü kurulamadı. "1938-1950 döneminde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne 1938'de konan Halk Edebiyatı dersleri, 1946'da Halkbilim Kürsüsü'ne dönüştürüldü" (Mehmet Yardımcı, 54). Pertev Naili Boratav yönetimindeki bu kürsü, 1948'de kapatıldı. Böylece aynı fakültedeki Halk Edebiyatı ve Folklor Arşivi'nin çalışmaları da sona erdi. 1941'de Pertev Naili Boratav yönetiminde kurulan bu arşivde halk edebiyatı, gelenekler görenekler, törenler inanışlar halk sanatları vb. konularda 5.000'i aşkın malzeme bulunuyordu. (Pertev Nail, 1969)

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 1961'den bu yana Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Kürsüsü'nde, antropoloji ve etnoloji derslerinin yanı sıra, halkbilim dersleri de okutulmaktadır. Aynı fakültede 1980-1981 öğretim yılında Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek Halkbilimi Kürsüsü'nü kurdu. Onun ölümünden sonra kürsünün başına Prof. Dr. Orhan Acıpayamlı getirildi. Ayrıca Tiyatro Kürsüsü'nde Metin And başkanlığında "Geleneksel Türk Tiyatrosu" konusunda yapılan özgün araştırmalar, folklor alanına katkılarda bulundu. (Sedat Veis, 1977)

Folklor konuları Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde de Halk Edebiyatı konuları içinde ele alınmakta; masallar, deyimler ve atasözleri konusunda araştırma ve incelemeler yapılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Bölümü'nde de halkbilim konularına yer verilmekte, İzmir 9 Eylül Üniversitesi Tiyatro Bölümü'nde Geleneksel Türk Tiyatrosu'na yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

Prof. Dr. Özdemir Nutku başkanlığındaki bu çalışmalar geleneksel seyirlik oyunları ve kökenlerini açığa çıkarmasıyla Türk Folkloru'na katkılarda bulunmaktadır. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde folklor konuları Halk Edebiyatı kapsamı içerisinde ele alınmaktadır. Aynı fakültenin Sosyoloji Bölümü'ndeki sosyal antropolojik dersleri kapsamında lisans ve lisansüstü düzeyde folklor içerikli dersler, Ali Rıza Balaman tarafından verilmiş, 1984'e değin çeşitli araştırma ve yayım çalışmaları yapılmıştır. Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde de Halk Edebiyatı dersleri kapsamında folklor konularına yer verilmektedir. Bunların yanı sıra, Erzurum Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne bağlı Halk Edebiyatı Kürsüsü'nde 1959'dan bu yana folklor derlemeleri yapılmaktadır. Doğu Anadolu illeri taranarak çevrenin Halk Edebiyatı verileri toplanmakta, ses bantları arşivlenmekte ve bu çalışmaların sonuçları fakültenin Araştırma adlı dergisinde yayımlanmaktadır.

Azerbaycan Halk Bilimi, Azerbaycan Türkleri'nin yüksek manevi değerlerini, etik ve estetik düşüncesinin en önde gelen eğilimlerini içeren ve genel Türk Sözlü Edebiyatı'nın bir parçası olan yaratıcılık alanıdır. Azerbaycan Türkleri'nin gelenek-görenekleri, ayin ve inançları, tarihî savaşçılık ahlakı, vatanseverliği, toprak sevgisi, ana-baba sevgisi, hazin lirik duyguları bu yaratıcılıkta bütün ve kendine özgü bir şekilde ifade edilmiştir.

Azerbaycan Türkleri'nin halk bilimi muhtelif türlerin (lirik, epik ve dramatik) altında oluşmuş, aynı türlere uygun olarak da çeşitlere ayrılmıştır.

Azerbaycan halkbilimin yazıya geçmesinin ilk aşaması 1830-1900'lü yıllar arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde "Vedomosti", "Tiflisskiye Vedomosti", "Novoe obozreniye", "Kafkazskiy Vestnik", "Kafkas"gibi gazetelerde ve XIX. Yüzyıl'ın yetmişli yıllarından sonra yayına başlayan SMOMPK mecmualarında, Kafkas halklarının, Azerbaycan Türkleri'nin Sözlü Halk Edebiyatı'nın ilk örnekleri yaygın olarak yansımıştır.

1875 yılından itibaren yayın hayatına başlayan, ilk millî yayın organı olan "Ekinci" ve sonraları yayımlanmaya başlayan "Keşkül" gazeteleri de bu işi layıkıyla sürdürdüler.

Azerbaycan Sözlü Halk Edebiyatı örneklerinin toplu bir şekilde bir araya getirilmesinin temel aşaması 1900-1920'li yıllar arasında gerçekleşmiştir. Bu devirde,

Eyneli Sultanov ve Mahmutbey Mahmutbeyov'un Sözlü Halk Edebiyatı örneklerinin derlenmesi, yayımlanması ve araştırılması alanlarındaki faaliyetleri halk biliminin ilk adımları olarak görülmektedir. Büyük edebiyat bilimcisi Feridun Bey Köçerli halk biliminin tarihine sadece derleyici olarak değil aynı zamanda Azerbaycan Halk Bilimi'nin yaratıcısı olarak dâhil olmuştur. Aynı yıllarda halkbilimi (folklor) örneklerinin derlenmesi, yayımlanması ve araştırılmasında özel hizmetleri olan Hanefi Zeynallı'nın, (Azerbaycan Atasözü ve Meselleri (1926), "Azerbaycan Bulmacaları" (1928) kitaplarının yazarıdır.) Sözlü Edebiyatı ilk defa tasnif eden araştırmacılardan olduğu düşünülmektedir.

Azerbaycan'da yirminci yüzyılın başlarında H.B. Zərdabi, Y.V. Çəmənzəminli, E. Abid, R. Efendiyev, E.Sultanov, M.Mahmutbeyov, M.Qemerlinski ve başkaları folklorun ayrı ayrı janrlarını toplayıp, baskı etdirmişdiler. Fakat Azerbaycan folklorşünaslıq ilminin teşekkülü elbette ki, F. Köçerli'nin adı ile bağlıdır. F.Köçərli'nin 1912 yılında "Balalara Hediye" adlı dersliyinde hemen Azerbaycan'ın tüm foklor janrlarına müracaat edilmiştir.

Halk biliminin teorisini öğrenen, dönemin en ileri araştırma metotlarını Azerbaycan Folkloru'na getirenlerden birisi de Emin Abit olmuştur. E. Abit, halk türküleri, bayatılar, âşık şiiri şekilleri, hece vezni, Türk Halkları'nın yedi heceli şiirinin türeme tipleri, kafiyesi, ritmi, benzer seslerin tekrarı, aliterasyonu, taksim ve diğer şiirsel kalıpları gibi konulardaki bilimsel mülahazaların ilk yazarlarındandır.

20-30'lu yıllar arasında, folklorumuzun derlenmesi ve yayımlanması çalışmaları ile sürekli ilgilenen araştırmacı Veli Huluflu'dur. Veli Huluflu'nun, 1927 yılında "El Âşıkları" kitabı ve Azerbaycan'da ilk olarak "Köroğlu" destanı (1929 yılında ikinci baskı) yayınlanmıştır. Aynı dönemlerde Azerbaycan Sözlü Edebiyatı'nın derlenmesi alanında Salman Mümtaz'ın ve Hümmet Alizade'nin hizmetleri özellikle kaydedilmeye değerdir. S. Mümtaz 1927 ve 1928 yılları arasında iki ciltlik "El Şairleri" kitabını yayımlatmış; Kurbani'nin, Sarı Âşık'ın şiirlerini, bayatı, atasözleri ve masalların en güzel örneklerini kaleme almıştır. 1929 yılında "Âşıklar" adlı derlemesini iki ciltte yayımlatan H. Alizade ise ilk defa Azerbaycan âşıklarının repertuarından "Köroğlu" destanının on dört kolunu ve elliden fazla bağımsız koşmasını da basılı hâle getirmiştir.

Sovyet Dönemi'nde ise Azerbaycan Folkloru'nun toplayarak "Azerbaycanı Tetkik ve Tetebbö Toplumu" (1923-1929) uğraşıyordu. Bu dönemde S.Mümtaz, V.Xuluflu, H.Zeynallı ve başka aydınlarımız folklorşünaslıq elmimizə katkılarda ve çoğunluğu represiyaya maruz kalmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar halk biliminin gelişmesinde büyük hizmetleri olan araştırmacılar arasında H. Araslı, M.H Tehmasip, M. Seyidov, H. Köroğlu, A. Ahundov, V. Veliyev, M. Hekimov, P. Efendiyev, A. Nabiyev vs. gibi isimleri özellikle belirtmek gerekir.

* ADPU, Ph.D.

Kaynaklar

1. Alan Dundes, "Halk Kimdir?" Çev. Metin Ekici, Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar, Ank. 2003, s.1-25 2.Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003
3.Halk Edebiyatı Dersleri, Tercüme: Pertev Naili Boratav; Ekler: Arnold van Gennep, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, Mart 2000,ISBN 975-7306-64-9.
4. Kenneth S. Goldsein, Sahada Folklor Derleme Metodları, MİFAD Yayınları, Ankara, 1977.
5. Mehmet Yardımcı . Türk halkbilimi ve Edebiyat araştırmaları, Ürün Yayınları, Ankara, 2003, 406 s
6. Özhan Öztürk, Phoenix Yayınları, Ankara, 2009, ISBN 978-605-5738-26-6.
7.Özkul Çobanoğlu, Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri tarihine giriş, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2007, 366
8. Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969
9. Sedat Veis Örnek, Türk Halkbilimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1977.

İPEK YOLU'NDA ORTAK İLETİŞİM VE ANLAŞMA TÜRKÇESİNİN OLUŞMASINA BASIN YAYININ KATKISI

Yrd. Doç. Dr. İbrahim ATABEY

0. Giriş

Türkçe, yedi bin dil içinde, ana dili olarak konuşan sayısında üçüncü, toplam konuşan sayısında ise beşinci sırada yer almaktadır. Türkçenin, coğrafi bakımdan da doğudan batıya, güneyden kuzeye geniş bir alanda konuşulduğu görülmektedir. Bu coğrafi genişlikle birlikte tarihî derinlik, Türkçenin birçok lehçesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu lehçelerden biri olan Türkiye Türkçesi, en fazla "konuşur"a sahip olmanın yanında konuşulduğu coğrafya, sahip olduğu basın yayın imkânları bakımından da öne çıkmaktadır. Türkiye Türkçesi, hem Türklerin hem de Türk olmayanların yaşadığı İpek Yolu güzergâhında gazete, dergi, televizyon, internet, cep telefonu vb. basın yayın organları vasıtasıyla öğrenilip kullanılmaktadır. Bu araçlar vasıtasıyla gerçekleşen öğrenme, çoğu zaman eğitim amaçlı, programlanmış bir faaliyet sonucunda değil, kendiliğinden meydana gelmektedir. Türkiye Türkçesinin bu yollarla öğrenilip kullanılması, zamanla Türk dünyasında "Ortak İletişim ve Anlaşma Türkçesi" oluşumunu da sağlayacaktır. Türkiye Türkçesi zemininde oluşacak olan bu Türkçe, birer yazı ve eğitim diline sahip olan bağımsız Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki Türkçenin yanı sıra özerk Başkurdistan, Çuvaşistan, Kırım, Tataristan, Gagavuzya ve Yakutistan'daki Türkçelerin de katkısıyla daha da genişleyip ileride "Ortak Ölçünlü Türkçe" özelliği kazanacaktır. Bu Türkçe, eğitim ve yazı dilinin de ortaklığını sağlayacaktır. Türkçenin buna olan ihtiyacı, sadece Türklerin katıldığı toplantılarda bile Rusça, İngilizce, Arapça gibi dillerin "ortak anlaşma dili" olarak

kullanılmasından açıkça anlaşılmaktadır.

1. Dillerin yaşaması

Dil ile toplum birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Toplum yaşadığı ve kendi kültürünü yaşattığı sürece dil de yaşar. Dilbilimcilerin ortak görüşüne göre, bir dilin varlığını sürdürebilmesi için en az 10 bin kişilik bir topluluk gerekir, bu sayının altındaki toplumların dili ise geleceği "tehlikede" bir dil olarak kabul edilir. Ancak, internet yeni imkânlar getirdi. Bir yandan uluslararası bir dil hâline gelen İngilizcenin imkânları, internet aracılığıyla daha da genişliyor bir yandan da birçok büyük ve küçük topluluk kendi bireyleri arasında "ana dili" ile daha iyi ve kolay iletişim sağlayabiliyor. Elektronik posta imkânı ise, uzak yörelerde yasadığı hâlde aynı dili konuşan insanlar arasında kolay ve ucuz haberleşme ve bir tür yazıyla konuşma imkânı sağlıyor. Buna rağmen her iki veya üç ayda bir, bu dillerden biri tarihe karışıyor. İşte, sayısı 10 binden az olan toplulukların dili böyle bir tehlike ile karşı karşıyadır. Akla "Acaba birkaç yüz yıl sonra, dillerin çoğu kaybolup gidecek mi?" sorusu geliyor.

İçinde Türkçenin de yer aldığı birçok dil, şüphesiz varlığını sürdürecektir ama genelde dillerin özelde ise Türkçenin bunu sağlayabilmek için bazı uygulamalara ihtiyacı vardır. Türk boylarının kendilerine mahsus lehçe ve ağızlara dayanan Türkçeleri vardır. Bunlar canlı tutulmalı. Bu lehçelerin edebî dil, yazı dili, eğitim dili olmaya uygun olanları birer edebiyat, sanat ve bilim dili olarak işlenmelidir. Bu işleme ne kadar üst düzeyde olursa olsun her lehçe kendi yolunda ilerleyecektir. Bu noktada bütün lehçeleri bir araya getirecek "ortak dil / ortak Türkçe" yine ihtiyaç hâline gelecektir.

2. Ortak Dil / Ortak Türkçe / Ortak İletişim ve Anlaşma Türkçesi

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve beş bağımsız Türk cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte Türk devletlerinin sayısı yediye çıkmıştır. Bu devletlerin yapmaları gereken birçok ortak çalışma vardır ve bu çalışmaların yapılabilmesi için de en önemli ihtiyaç ortak Türkçedir. Bağımsızlıklarını yeni kazan Türk cumhuriyetleri, bu ihtiyacı bugüne kadar Rusça ile karşılıyorlardı, ama Rusça onlar için "ortak dil" idi. Türk Cumhuriyetlerinin ihtiyacı "ortak dil"den de öte "ortak Türkçe" idi. Ortak Türkçe, farklı cumhuriyetlerden gelen Türklerin birbirlerini anlamak için kullanacakları Türkçedir. Buna "ortak iletişim ve anlaşma dili" de denebilir. Bu konuda birçok çalışma yapıldı, toplantı düzenlendi. Bu faaliyetlerde zaman zaman "ortak iletişim ve anlaşma dili Türkçe" konusunda Türk Cumhuriyetlerinden bilim adamları arasında tartışmalar çıktı. Tartışmaların merkezinde, ortak Türkçenin farklı boy ve lehçelere mensup olanların Türkçesini yok edip etmeyeceği kaygısı vardı. Bu faaliyetler, hiç bir zaman ortak Türkçenin lehçeleri ortadan kaldırmasına yönelik değildir. Aslında bu mümkün değildir. Mesela Türkiye'de onca eğitime, basın ve yayının gücü ve yaygınlığına rağmen İstanbul ağzına dayanan ölçünlü

Türkiye Türkçesinin yanında ağızlar, hiçbir şekilde eğitimi verilmediği hâlde varlığını sürdürmektedir. Üstelik Türkçenin bu cumhuriyetlerdeki lehçesi ile eğitim yapılmaktadır ve bu lehçelerin başka lehçe ve dillere çevrilen edebî metinleri vardır ve bunlar üzerinde ilmî çalışmalar yapılmaktadır. Mesela Türkiye'deki birçok üniversitede, Türkçenin lehçeleri ile ilgili bölümler vardır; dolayısıyla varlıklarını sürdürememe gibi bir sorunla karşılaşmayacaklardır.

3. Ortak Türkçe İhtiyacı

Osmanlı Türk basınının ilk örneğinin, Sultan II. Mahmut'un emriyle 1831'de çıkmaya başlayan *Takvim-i Vekayi* olduğu kabul edilir. Bu gazete, 5.000'e ulaşan baskısıyla ülkenin her yerine dağıtılmış, her kesime hitap etmiştir. Bu yönüyle "resmî gazete" olma hüviyetinden çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Bundan sonra çıkmaya başlayan birçok gazetede şu işlevlerin yerine getirilmeye çalışıldığı görülür:

1. Müslim-gayrimüslim arasında ayrım gözetilmemesi.
2. Dünya görüşünün Avrupa merkezli olarak yaygınlaştırılması.
3. Deyim ve kavramların Batı kaynaklı olanlarının benimsenmesi.
4. Eğitim programlarının düzenlenmesi.
5. Halkın anlamasını kolaylaştırmak için dilde sadeleşmeye gidilmesi.

Bu gazeteler, ülkenin birçok yerinde ilk süreli yayın olma özelliğini taşıdığı için ciddi bir eğitime ihtiyaç duyulmuş, bu yönüyle de halkın eğitimi ve bilgilendirilmesinde önemli girişimlerde bulunulmuştur. Yazılar hem bilgi sahibi olanlara yazdırılacak hem de halk bu yazıları anlayacaktı. Bu da herkesin anlayabileceğin bir Türkçeyi ihtiyaç hâline getirmiştir. Bundan dolayı farklı vilayetlerde yayımlanan gazetelerinin dilinin Türkçe olmasına özen gösterilmiştir. Osmanlı'da resmî dil, yazı dili, kültür dili, şehirlinin dili olma özelliğini sürdüren Osmanlı Türkçesi / Türkiye Türkçesi, böylece basının da dili olmuştur.

Basın ve yayın organları, günümüzde varlığın, en güçlü ifade edildiği ortam ve vasıtadır. Bu organlar hem tarihî bağları güçlendirir hem de yeni filizlenmeleri sağlar. Bu yönüyle haberleşmenin çok ötesinde öneme sahiptir. Osmanlı'da gördüğümüz bu etki, bugün de Türk Dünyası için geçerlidir. Basın ve yayın dil demektir. Dil ise büyüklük, güç, hâkimiyet ve bağımsızlığın ilk ve en önemli basamağıdır.

İsmail Bey Gaspıralı'nın (1851-1914) 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düsturuyla ortaya koyduğu fikir, bugün de önemini korumaktadır. *Gaspıralı*, insanlar arasındaki birliklerin öncelikle "dilde birlik" ile başladığına işaret etmiş ve dili bir olmayanın düşüncesi ve işinin de bir ve beraber olmayacağını belirtmiştir. Şu sözler ona aittir:

"Umumî edebî dili olmayan millet, millet sayılmıyor. Türk evlatlarından olan Tarançi, Sart, Özbek, Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay, Azerbaycan vesair tayfalar Türkçe konuştukları hâlde, şiveleri başkadır. Birbirlerini güçlükle anlarlar. Bu hâl

birleşmeye, birliğe, bilgilerin, ilimlerin herkese duyurulmasına, terakkiye, edebiyata, dostluğa ve kaynaşmaya engeldir. Binaenaleyh, en evvel ve en ziyade hepimiz için ihtiyaç ve lüzumlu olan, umumî lisan, edebî Türkçe dildir. Buyurun, merhamet edin kardeşler, buna ayrıca bir gayret ile çalışalım. Bu iş pek o kadar kolay değilse de çaresi bulunmaz ve müşkül de değildir. *Tercüman Gazetesi*, Bahçesaray'dan ta Kâşgar'a kadar okunduğu, yani anlaşıldığı, lisanen birleşmenin mümkün olduğu büyük delildir. Dilde, işte ve harekette birlik lazım olduğunu inkâr eden var mıdır? O hâlde buyurun kardeşler, bunun coşkusuna çalışalım. Yirmi beş seneden beri aziz milletime elden geldiği kadar âcizane hizmet ettim. Bu sayede en büyük nişan, aldığım 'Teşebbüs ve Sebat' madalyasıdır. Ömrümün kalan senelerini, lisan birliğine, fikir birliğine ve iş birliğine feda edeceğim… Kavi, necip, ömürlü, sabırlı ve cesaretli olan Türk milletinin, perakende düşüp Seddiçin'den Akdeniz'e kadar yayıldığı hâlde, nüfuzsuz, sessiz kaldığı lisanssızlığından, yani lisan-ı umumiye sahip olmadığından ileri gelmiştir. Bu inanış ile ömrettim, bu inanışla mezara gireceğim. Lisan ve edebiyat birliği, sair birliklerin esası ve temelidir."

Gaspıralı'dan aşağı yukarı yüz yıl sonra *Cengiz Aytmatov*, "Kökeni Türk olan toplumlar ortak dil kullanmalı. Bu benim en büyük idealim. Gönlümüz bir, tarihimiz bir, dilimiz de bir olsun. Ortak sözlükler ve Türk Dili Ansiklopedisi oluşturmalıdır." demiştir.

Geçen yüzyıla kadar medrese ve cedit okullarında kullanılan, öğretilen ve eğitimi yapılan dil, bir çeşit fetva dili gibiydi ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde birbirine çok yakındı. İstanbul, Taşkent, Orenburg, Bakü şehirlerindeki hutbe ve fetvaların dili birbirinden çok farklı değildi, ortak bir Türkçe idi. Bugün dahi bunun izlerini Asya'nın ortalarında, İdil Ural din adamlarının dillerinde görmek mümkündür.

1900'lerin başında Kazan'da yarı Rusça, yarı Tatar Türkçesi gazete çıkarılmaya başlanınca *Gaspıralı* bir mektup yazar ve "Yapmayın, mahallî ağızları yazı diline taşımayın; bu, Türklüğe ve Türkçeye ihanet olur." der. Anadolu'da ortak edebî dilin yanında ağızlar da vardır. Kırım Tatar Türkçesi *Gaspıralı*'nın dilidir ama o, gazetesini İstanbul Türkçesi ile çıkarmıştır. Doğru olan, Türk dünyasında yazı, eğitim, bilim, edebiyat ve basın dili olarak ortak bir Türkçenin kullanmasıdır. Ağız ve lehçe farkı olacaktır, bu dillerin gerçeğidir ama "ortak Türkçe" vasıtasıyla bu farkın derinleşmesi önlenecektir.

Yusuf Akçura, *Türk Yurdu* dergisinin yayın yönetmenliğini yaparken *Abdülhak Hamit Tarhan*'a bir mektup gönderir ve şöyle der:

"Bir şiirinizde 'millet' sözü, eski anlamıyla kullanılmaktadır. Bilindiği gibi dergimiz *Türk Yurdu*, 'millet' sözünü sizin kullandığınızdan farklı kullanmaktadır. Eğer bundan sonraki yazı ve şiirlerinizde millet kavramını *Türk Yurdu* yayın politikasından farklı kullanırsanız hiçbir yazı ve şiiriniz Türk Yurdu'nda yayım-

lanmayacaktır."

Türk Yurdu, o yıllarda "millet" kelimesini, bugünkü anlamında kullandırmak için çaba sarf etmiştir.

Turan Yazgan, *1. Türk Dünyası Çağdaş Edebiyat Günleri*'nde yaptığı konuşmada şöyle demiştir:

"Sovyetler ittifakının, hatta dünya komünizminin yıkılmasında, kıymetli yazarlarımız, şairlerimiz, ressamlarımız, kompozitörlerimiz, çok büyük rol oynamıştır. Bizim siyasilerimiz, Sovyetler ittifakının kendiliğinden yıkıldığını iddia eder ama demirperdeyi eriten birinci güç teknoloji ise ikinci güç özellikle Türk yazarlarıdır. Şimdi de Türk dünyasının size daha çok ihtiyacı var. Sizlerin Türk maneviyatına ekleyeceği çok büyük şeyler olduğunu düşünüyoruz. Bu işi ancak sanatkârlar yapar, sizler yapabilirsiniz.".

Hemen ardından konuşan *Cengiz Aytmatov* ise şunları söylemişti:

"Kalemdaşlar, aynı kalemle yazdığımız için böyle diyorum; yaşça büyük olduğum için bir aksakal olarak burada bana bir görev düşüyor. Turan Bey'in söylediği güzel sözlere devam etmek istiyorum. Turan Bey, çok önemli konulardan bahsetti. Evet, kültür adamları, yazarlar bir diktatoryanın sona ermesinde büyük rol oynadılar. Bizim eserlerimiz, bizim insanlarımıza çeşitli düşünceler aktarıyordu. Bu da Sovyetler Birliği'nin, fazla kan dökülmeden, barış içinde dağılmasını sağladı. Manevi açıdan, buna hazırdık. Şimdi de yeni bir tarih yaşıyoruz, yeni bir tarihte yaşıyoruz. Karşımızda da yeni ufuklar açılıyor, bu çerçevede yepyeni işler yapmalıyız. Görüşlerimiz, tartışmalarımız, öncelikle, biz kimiz, sorusunu karşımıza çıkarıyor, bundan sonra ne yapacağımız konusunda bizi düşündürüyor. Bu tür konuşmaların İstanbul'da gerçekleşmesi tarihî bir olaydır ve bu da normaldir. Şimdi biz bir toparlanma sürecindeyiz gibi geliyor bana. İlan ediyorum ki, önce kendimiz toparlanmalıyız ve şimdiki dünyada geliştirilen küreselleşmeye karşı dayanıklılığımızın olması için, buna karşı durabilmek için, ayakta durabilmek için, ilk önce birleşmeliyiz. Şimdi gelişen küreselleşme olgusu, dünyaya yeni bir pencereden bakmamızı gerektiriyor, bunu üzerimize, omuzlarımıza yüklüyor. Biz de yeni söz sanatının, yazı sanatının yeni penceresini açmak durumundayız. Dünyaya yeni bir pencereden bakmak durumundayız.".

Cengiz Aytmatov, bir başka konuşmasında ise "21. asır, Türk dünyasının yükselme ve gelişme asrıdır. Ben bunu Türk dünyasının 20. yüzyıldaki senfonisi olarak görüyorum. Yeni dönemde Kırgız, Kazak, Özbek bütün aletlerin sesinin ortak çıkması gerekiyor. Son dönemdeki en büyük idealim, Ortak Türk Dilinin oluşturulmasıdır. Ortak Türk dilini büyük bilimsel çalışmalar temelinde oluşturmalıyız. Lehçeler arasındaki farkları ortadan kaldıracak özel kelimeler türetilmeli, Ortak Sözlükler ve Türk Dili Ansiklopedisi oluşturulmalı, O zaman tercümana ihtiyaç duymadan iletişim kuracağız. Gelecekte bu konu üzerinde çalışacak enstitüler ku-

rulabilir." demiştir.

C. Aytmatov, ortak sinema çalışmaları yapılarak Türk dünyası sinemasının ortaya çıkarılması gerektiğine de dikkat çekmiş; "Hep birlikte küreselleşme gerçeğini yaşıyoruz. Küreselleşmenin olumlu yanlarını alıp milletimiz için kullanmalıyız. Küreselleşmenin olumsuzluklarına karşı Türk dünyası olarak önce kendimiz bir araya gelmeliyiz " demişti. Onun, üzerinde ısrarla durduğu konu ise "ortak Türkçe" ve "Türkiye Türkçesi" olmuştur:

"Burada birlikte olmamız, anlayanlar için çok önemli bir olay. Şu anda bir alt yapı oluşturuluyor. Doğru yoldayız. Türk dillerini birleştirip bir sentez oluşturmak mümkün değil. Ama Avrupa ve dünyada İngilizcenin kullanımı gibi bir ortak dil kullanılabilir. Türkiye Türkçesini hepimiz bir ortak şemsiye dil olarak kullanabiliriz. Bunun için bir akademi de şart. Ancak yeterli değil. Tüm devletler, diller arasında yakınlaşmayı sağlamak için burslar verilmeli, üniversiteler kurulmalı, radyo ve televizyonlarda programlar düzenlenmeli.".

Anar da "ortak Türkçe" ve "Türkiye Türkçesi" konusunda Aytmatov ile aynı düşüncededir:

"Türk halkları arasında iletişim dili Türkiye Türkçesi olmalıdır. Bir ortak dil yaratılması imkânsızdır. Türkiye Türkçesi, diğer dilleri etkilediği gibi onlardan da etkilenecektir. Siz 'anahtar' diyorsunuz, biz ise 'açar'. Kiminle konuşsam 'açar'ı beğeniyor ama yine de 'anahtar' diyorlar. İstanbul'da her dilden bir edebiyatçının temsilcinin yer alacağı, 10-15 üyenin bulunacağı bir merkezde etkinlikler planlanmalı ve hükûmetlere danışmanlık yapılmalı. Birbirimizin yazarlarını tanıyacağız, kitap piyasaları gelişecek. Mutlaka bir ortak kitap fuarı düzenlenmeli ve her ülkeyi dolaşmalı. Bunlar özellikle televizyonda, basında tanıtılmalı.".

Gaspıralı, *Aytmatov*, *Anar*'ın dışında Türk dünyasından birçok yazar, şair ve bilim adamı, Türk dünyasının ortak Türkçesinin, ortak iletişim dilinin Türkiye Türkçesi olması gerektiğini belirtmiştir. Bunlardan biri de Özbekistanlı Türkolog *Doç. Dr. Cabbar İşankul*'dur. Ona göre Ruslar, Türkleri parçalamak için Türkçeyi tahrip etmiş, Türkçenin ses yapısıyla oynamıştır. Bugün bağımsızlığını kazanan her ülke resmî dilini Türkçe olarak benimsemiştir. Türk dünyasını Türkçe birleştirecektir. Bunun gerçekleşmesi için ortak çalışmalar yapılmalıdır. Ortak dil olarak da Türkiye Türkçesi bir süre sonra kendiliğinden Türk dünyasında kullanılacaktır. *İşankul*'un üzerinde durduğu ortak dil, Türkiye Türkçesi üzerinden oluşmakta ve bunda basın-yayın araçlarının birinci derecede olumlu etkisi vardır.

4. Ortak Türkçe Konusundaki Çalışmalara Örnekler

4.1. "Tek Türkçe" Projesi

Değişik Türk Lehçelerinin bilgisayar aracılığıyla anında birbirine çevrilmesi, daha doğrusu Türkiye Türkçesine çevrilerek "ortak edebî dil" oluşturulması konu-

sunda çeşitli yazılımlar geliştirilmeye çalışılıyor. "Tek Türkçe" adı verilen böyle bir projenin uygulanması hâlinde İngilizce, İspanyolca, Arapça, Fransızcada olduğu gibi en az 200 milyonluk bir "okuyucu kitlesi" yaratılmış olacak.

4.2. Türk Cumhuriyetleri Bilgi Teknolojileri Çalışma Grubu IV. Bilişim İş Birliği Forumu

15-18 Aralık 2004 tarihlerinde Bakü'de yapılan bu forumda aşağıdaki kararlar alınmıştır:

1. Türk dünyasında ortak iletişim dilinin kurulması için öncelikle Türk Lehçelerinde terim birliğine gidilmelidir.

2. Bölge ülkeleri arasında ortak bir iletişim dilinin oluşturulması yolunda öncelikle çeşitli lehçelerdeki ortak söz varlıklarının ortaya çıkarılması uygun olacaktır.

3. Yalnızca dil ve terim konularının ele alınacağı özel bir toplantı yapılması yararlı olacaktır.

4. Akraba dillerde yazılmış metinlerin bir dilden diğer bir dile çevrilmesi, çeviri programı ile değil aktarma programı adı verilebilecek daha kolay bir yazılımla gerçekleştirilebilecektir.

5. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan, Kırgız, Kazak, Özbek ve Türkmen Türkçeleri arasında otomatik çeviri konusunun çeşitli açılardan olumlu ve yararlı sonuçlar doğurabilecek bir projeye dönüştürülmesi uygun olacaktır.

6. Azerbaycan Türkçesi yazım denetimi, otomatik çeviri programlarının uygulanmasında yararlı olacaktır.

7. Bölge ülkelerindeki ortak kültürel varlıkların elektronik ortama geçirilmesi, gerek ülkeler arasındaki ilişkileri artırmak ve gerek gelecek kuşakların kültürel mirastan yararlanmalarını sağlamak açısından çok yararlı olacak, bu konuda ortak bir proje geliştirilmesi uygun olacaktır.

8. Dil ve bilişim konusundaki ortak çalışmalar için bir merkez kurulması yararlı olacaktır.

9. Bölge ülkelerinde yapılmış ve yapılmakta olan sözlük çalışmaları, uzmanlardan oluşacak ortak bir toplantıda ele alınması yararlı olacaktır.

5. Kültür Bütünlüğü Açısından Bilgi ve İletişim Dili Olarak Türkiye Türkçesinin Önemi

Türkçe, günümüzde Asya, Avrupa ve Ortadoğu'da milyonlarca kişinin yazılı ve sözlü iletişim ve anlaşma dilidir. Bu yaygınlık ve genişlikte basın ve yayın organlarının kullanacağı Türkçenin ise bilim ve iletişim dili olma; elektronik ortamlara uygunluk; iş, ticaret, eğitim ve bilim dünyasındaki yaygınlık gibi sebeplerle Türkiye Türkçesinin olmasını gerektirmektedir.

İletişim teknolojilerinin Latin alfabesi temeline dayalı olarak üretilmesi ve sunulması, Türk halklarının da Latin harflere geçmesine temel bir dayanak olmalıdır. Nitekim Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesinin, Tataristan Cumhuriye-

tinde Tatar Türkçesinin yazımında Latin harflerinin kullanılmasını yasaklayan 16 Kasım 2004 tarihli kararı üzerine aşağıdaki bildiri yayımlanmıştır:

"Tatar Latin Alfabe Cephesi Bildirisi

Sayın Vatandaşlar!

Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesinin 16 Kasım 2004 tarihinde aldığı siyasi karar nedeniyle Tatar Alfabesini, ne dili konuşan halkın kendisi, ne de Tatar diliyle ilgili yasal düzenleme hakkına sahip olan Tataristan Cumhuriyeti belirleyebilmektedir. Bu yetkiyi uluslararası hukuku ihlal eden ve Rusya Anayasası'nı hiçe sayan yargıçlar ele geçirmiştir. Kendi çıkarlarımızı savunmanın yasal yolları tükenmiş durumda olup artık sadece kendimize güvenmemiz gerekmektedir.

Tatar Latin Alfabesinin yasaklanması, halkın dil ve kültürünü geliştirme yollarını özgürce belirleme hakkına yönelik saldırı anlamına gelmektedir. Rusya yönetiminin bundan sonraki adımı, Rusya Federasyonu cumhuriyetlerinin devlet dili statülerini ortadan kaldıracak yasanın kabul edilmesi olacaktır. Böylece Tatar dili yasal statüsünü kaybedecek, daha sonra da eğitim sadece Rus dilinde yapılabilir duruma gelecektir. Eğer biz mücadele etmezsek, Ulyanovsk Bölgesi ile birleştirme sonucu, Volga-Kama Bölgesi'nin oluşturulmasıyla, Tataristan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmaya yönelik çalışmaların başlatılacağı günler de çok yakındır. Latin Alfabesi için mücadele, ön savunma hattı hâline gelmiştir.

Bu mahkeme kararını uzun süre bekledik. Zamanın akışı içinde bizler kendimizi dünya kültürünün köşesine çekilmiş bir durumda bulabiliriz. Latin Alfabesini bağımsız bir şekilde öğrenmeye ve okul, basın, internet, yazışmalar başta olmak üzere pratikte kullanmaya başlama zamanı gelmiştir. Kurslarda ve aile içinde Latin Alfabesini öğrenmeyi, gazetelerin en az bir sayfasının Latin Alfabesiyle yayımlanmasını, internette Latin Alfabesinin kullanılmasını kimse yasaklayamaz. Tüm bu uygulamalarımız, Anayasa Mahkemesinin kararına tepkimiz olsun. Millî bilinç, her zaman halkımızın ayırt edici özelliği olmuştur.

Yaşasın Latin Alfabesi!

Tüm İletişim Türlerinde Latin Alfabesine Geçin!"

1991'den beri, Türk dünyasının ortak iletişim dili üzerinde kültürel-politik tartışmalar ve bilimsel çalışmalar yapılıyor. Tartışma ve bilimsel çalışmaların ortak ana konuları olarak "*ortak yazı dili, ortak alfabe, ortak sözlükler, ortak gazete ve dergiler, ortak dil bilgisi kılavuzu, ortak ansiklopediler vb.*" öne çıkmaktadır. Bunların hepsinde, bütün konularda ortak veri tabanı oluşturma ihtiyacı dikkat çekicidir. Bu veri tabanının oluşturulması ve kullanımı ise ancak orta bir Türkçe mümkün olacaktır. Ortak Türkçe için ise taşıdığı şartlar dolayısıyla Türkiye Türkçesinin esas alınması ve diğer lehçelerden desteklenmesi uygun görülmektedir.

DESTEKLEYEN KURULUŞLAR

AKSARAY
BELEDİYESİ

ALTINDAĞ BELEDİYESİ

T.C. ELMADAĞ BELEDİYESİ
eb
1944

ETİMESGUT BELEDİYESİ
1990

GÖLBAŞI BELEDİYESİ
1965

MAMAK BELEDİYESİ

KEÇİÖREN
BELEDİYESİ

1987
PURSAKLAR
BELEDİYESİ

YENİMAHALLE BELEDİYESİ
1984

ULUSLARARASI
"İPEK YOLU'NUN YÜKSELİŞİ VE
TÜRK DÜNYASI" BİLGİ ŞÖLENİ

YÜKSELEN İPEK YOLU
İPEK YOLU'NDA KÜLTÜR VE SANAT

TK 9 786059 443005

9 786059 443036

TÜRK YURDU